

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

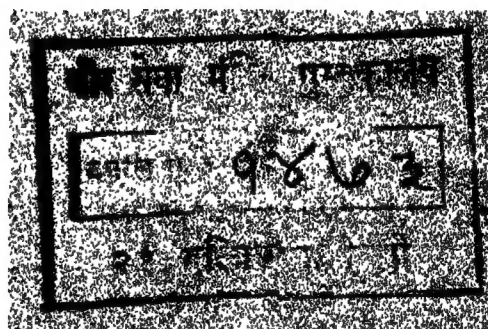
क्रम संख्या

7802

काल नं०

222-1/1954

खण्ड

गूजरातपुरातत्त्वमन्दिरग्रन्थावली

आचार्यश्रीसिद्धसेनदिवाकरप्रणीतं

सन्मतितर्क-प्रकरणम् ।

जैनश्वेताम्बर-राजगच्छीय-प्रबुधसूरिशिष्य-तर्कपञ्चानन-

श्रीमद्-अभयदेवसूग्निर्मितया तत्त्वबोधविधायिन्या

न्यायन्याया विमृषितम् ।

पंचमो विभागः ।

[समाप्तश्चायं ग्रन्थः]

गूजरात विद्यापीठ

अमदावाद

ગૂજરાત
પુરાતત્ત્વમન્દિર
ગ્રન્થાવલી

गूजरातपुरातत्त्वमन्दिरग्रन्थावली

आचार्यश्रीसिद्धसेनदिवाकरप्रणीतं

सन्मतितर्क-प्रकरणम् ।

जैनश्वेताम्बर-राजगच्छीय-प्रद्युम्नसूरिशिष्य-तर्कपञ्चानन-
श्रीमद्-अमरदेवसूरिनिर्मितया तत्त्वबोधविधायिन्या
व्याख्यया विभूषितम् ।

पञ्चमो विभागः ।

(तृतीयं काण्डम्)

गूजरातविद्यापीठप्रतिष्ठितपुरातत्त्वमन्दिरस्थेन
संस्कृतसाहित्य-दर्शनशास्त्राध्यापकेन
पं० सुखलालसंघविना
प्राकृतवाङ्मयाध्यापकेन जैनन्याय-व्याकरणतीर्थ-
पं० बेचरदासदोशिना च
पाठान्तर-टिप्पण्यादिभिः परिष्कृत्य संशोधितम् ।

गूजरात विद्यापीठ

अमदावाद

प्रकाशकः—नरहरि द्वारकादास परीख महामात्र, गूजरात विद्यापीठ,
अमदावाद

मुद्रकः—रामचंद्र येसू शेंडगे, निर्णयसागर प्रेस, नं. २६-२८, कोळमाट लेन, मुंबई.

टीका-टिप्पण्युपयुक्तग्रन्थसंकेतस्पष्टीकरणम् ।

अनुयोगद्वारवृत्तिः

आचारा० सू०

आवश्यकनि० उवगघायनि० }

” पदभाव० }

” सामायिकनि० }

उत्तरा०

ओघनि०

का०

शु० मू०

जीवविचा०

जीवाजीवाभि० प्रतिप०

जम्बूद्वीपप्र० वक्ष०

तत्त्वार्थ० }

तत्त्वार्थसू० }

तत्त्वार्थ० भा०

तत्त्वार्थराजवा०

द्रव्यगुणपर्यायरसः

धर्मसं०

नवत०

नैषध०

न्यायकुमुद० लि०

पराशरमाधवः

पातञ्जलद०

पञ्चाध्या०

पञ्चाश०

पञ्चाशकटी०

पञ्चास्ति०

प्रवचन० }

प्रवचनसा० }

प्रवचनसारो० द्वा०

बृहत्सं० वृक्ष०

ब्रह्मसू० शां०

भगव० }

भगवतीसू० }

मनु० }

मनुस्मृ० }

महाभा० शान्ति० मो० प० अ०

महाव्युत्पत्तिः

यास्कनि०

आचाराङ्गसूत्रम्

आवश्यकनिर्युक्तौ

उपोद्घातनिर्युक्तिः, प्रथमावश्य-

कनिर्युक्तिः, सामायिकनिर्युक्तिः

उत्तराध्ययनसूत्रम् ।

ओघनिर्युक्तिः ।

कारिका ।

गुलाबविजयसत्का सन्मत्तिसूत्रमूलप्रतिः ।

जीवविचारप्रकरणम् ।

जीवाजीवाभिगमसूत्रे प्रतिपत्तिः ।

जम्बूद्वीपप्रज्ञसौ वक्षस्कारः ।

तत्त्वार्थसूत्रम् ।

तत्त्वार्थभाष्यम् ।

तत्त्वार्थराजवार्तिकम् ।

धर्मसङ्ग्रहणीसूत्रम् ।

नवतत्त्वप्रकरणम् ।

नैषधकाव्यम् ।

न्यायकुमुदचन्द्रोदयः लिखितः ।

पातञ्जलदर्शनम् ।

पञ्चाध्यायी अमृतचन्द्रीया

पञ्चाशकम् ।

पञ्चाशकटीका ।

पञ्चास्तिकायः ।

प्रवचनसारः ।

प्रवचनसारोद्घारे द्वारम् ।

बृहत्संहिता (वाराही संहिता) वृक्षायुर्वेद-

प्रकरणम्

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ।

भगवतीसूत्रम् ।

मनुस्मृतिः ।

महाभारतम् शान्तिपर्वणि मोक्षपर्व अध्यायः ।

बौद्धग्रन्थः ।

यास्कनिरुक्तम् ।

वाच०
 वायुपुराणम्
 विशेषाव०
 वैद्यक० सि०
 वैशेषिकद्वारिषिका
 श० }
 शत० }
 शास्त्रदी०
 शास्त्रवा० समु० स्तव०
 श्लो० वा० वाक्याधि०
 „ औत्पत्तिकसू०
 षड्व० स०
 षड्व० वृ०
 सनातन प्र० शु०
 सनातन प्र० शु० स्वयंभूतो० अर०
 सूर्यसिद्धान्तः
 स्वयंभू० }
 स्वयंभूतो० }

वाचस्पत्य ।

विशेषाव०
 वैद्यकशब्दसिन्धुः ।

शतकम् ।

शास्त्रदीपिका ।

शास्त्रवार्तासमुच्चये स्तवकः ।

श्लोकवार्तिके वाक्याधिकारः ।

„ औत्पत्तिकसूत्रम् ।

षड्वर्शनसमुच्चयः ।

षड्वर्शनसमुच्चयस्य गृहहृत्तिः ।

सनातनजैनग्रन्थमाला प्रथमो गुच्छकः ।

„ अरनाथस्तोत्रम् ।

स्वयंभूस्तोत्रम् ।

विषयानुक्रमः ।

विषयः	पृष्ठम्
प्रथमगाथाव्याख्या ।	६२७
सामान्यविशेषयोरन्योन्यानुविद्धस्वरूपत्वकथनम् ।	"
२ गाथाव्याख्या ।	"
सामान्यविशेषयोरेकान्तमेवं वदतो दोषापत्तिप्रकटनम् ।	"
३ गाथाव्याख्या ।	६२८
आप्तवचनस्यानेकान्तात्मकवस्तुबोधकत्वेन स्वरूपकथनम् ।	"
४ गाथाव्याख्या ।	६२९
आप्तवचने समुपतिष्ठमानाया एकान्तपक्षाभिताया आशङ्काया अनेकान्तपक्षाभयनेन निराकरणम् ।	"
५ गाथाव्याख्या ।	६३०
संभवद्भिः पर्यायैर्घटादेवैस्तुनः अस्तित्व-नास्तित्वप्रकरणम् ।	"
६ गाथाव्याख्या ।	"
वर्तमानपर्यायेऽपि द्रव्यस्यानेकान्तात्मकत्वसमर्थनम् ।	"
७ गाथाव्याख्या ।	६३१-६३३
आत्मनोऽनेकान्तात्मकत्वस्य बुद्धिगम्यतया प्रदर्शनम् ।	६३१
८ गाथाव्याख्या ।	"
द्रव्य-गुणयोः कथञ्चिदमेवमनिच्छतां केवाञ्चित् तयोर्मेदविषयाऽऽशङ्का ।	"
९ गाथाव्याख्या ।	६३४
द्रव्यगुणयोरेकान्तमेदाशङ्कां निराकर्तुं गुणशब्दस्यार्थपरीक्षा ।	६३४
१० गाथाव्याख्या ।	"
गुणस्य पर्यायाद् मेदे तृतीयस्य गुणार्थिकनयस्यापि वचनीयत्वप्रसञ्जनम् ।	"
११ गाथाव्याख्या ।	"
तृतीयस्य गुणार्थिकनयस्य भगवदनुक्तत्वोपपादनम् ।	"
१२ गाथाव्याख्या ।	६३५
तुल्यार्थत्वाद् आगमाच्च पर्यायशब्देन गुणस्यैवाभिधानमिति कथनम् ।	"
१३ गाथाव्याख्या ।	"
भगवतो गुणद्वारेणापि देशनादर्शनाच्च गुणाभाव इति पूर्वपक्षः ।	"
१४ गाथाव्याख्या ।	"
ऽन्यस्य पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तवादिना निराकरणम् ।	"
१५ गाथाव्याख्या ।	"
अनेकान्तिना खोकस्यार्थस्य दृढीकरणम् ।	"
१६-१७-१८ गाथाव्याख्या ।	६३६
मेदस्य निरासेनामेदस्य फलितत्वेऽन्येकान्तिना तस्य दाढ्याय सोपनयमुदाहरणम् ।	"
१९ गाथाव्याख्या ।	"
कथञ्चिद् मेदामेदं मिथ्या वदतो मेदैकान्तपक्षस्य निराकरणम् ।	"

विषयः	पृष्ठम्
२० गाथाव्याख्या ।	६३७
अमेदैकान्तवादिना आशङ्का ।	"
२१ गाथाव्याख्या ।	"
सिद्धान्तवादिनाऽऽशङ्कानिरसनम् ।	"
२२ गाथाव्याख्या ।	"
अनेकान्तवादे अनन्तद्विगुणादिवैषम्यपरिणतिः कथं घटते ? इत्याशङ्का तन्निरासश्च ।	"
२३-२४ गाथाव्याख्या ।	६३७-६३८
प्रागुक्तस्य लक्षणस्य बाधाद् अमेदैकान्तवादिना द्रव्य-गुणयोर्लक्षणान्तराभिधानम् अमेदैकान्तवादिना च विकल्प्य तद्गूढम् ।	६३७
२५ गाथाव्याख्या ।	६३८
प्रस्तुतप्रपञ्चस्य शिष्यबुद्धिवैशद्यमात्रप्रयोजनकत्वकथनम् ।	६३८
२६ गाथाव्याख्या ।	६३८
वस्तुत्वे कथञ्चिद् भेदाभेदात्मके व्यवस्थितेऽपि तदन्यथावादिनां मिथ्यादृष्टित्वकथनम् ।	"
२७ गाथाव्याख्या ।	"
अनेकान्तस्य व्यापकतां प्रदर्शयितुमनेकान्तेऽप्यनेकान्ताभ्युपगमनम् ।	"
२८ गाथाव्याख्या ।	६३९
षड्जीवनिकायास्तदघ्राते च धर्म इत्यत्राप्यनेकान्तव्यवस्थापनम् ।	"
२९ गाथाव्याख्या ।	६४०
गतिमत्यपि द्रव्ये अपेक्षाविशेषेण गत्यगती प्रदर्शयानेकान्तस्य व्यापकत्वोपपादनम् ।	"
३० गाथाव्याख्या ।	"
द्वहनादावपेक्षाविशेषेणाद्वहनत्वादिकं निरूप्यानेकान्तस्य व्यापकत्वसमर्थनम् ।	"
३१ गाथाव्याख्या ।	"
स्वस्यापि वस्तुनः प्रतिनियतस्वरूपान्यथानुपपत्त्या स्वरूपास्तित्व-पररूपनास्तित्वाभ्युप- गमेनानेकान्तात्मकत्वप्रदर्शनम् ।	"
३२ गाथाव्याख्या ।	६४१
उत्पादपर्यायस्य प्रयोग-विस्मसाजन्यत्वेन द्वैविध्यकथनम् ।	"
३३ गाथाव्याख्या ।	"
विस्मसाजन्यस्याप्युत्पादस्य द्वैविध्यवर्णनम् ।	"
आकाशादिद्रव्यत्रयस्य कथञ्चित् सावयवत्वसाधनम् सामयिकीनामाकाशादिसंज्ञाना- मुपपादनं च ।	"
३४ गाथाव्याख्या ।	६४२
उत्पादवद् विगमस्यापि द्वैविध्यवर्णनम् ।	"
३५ गाथाव्याख्या ।	६४३
उत्पाद-विनाश-ध्रौव्याणां भिन्नाभिन्नकालत्वस्यार्थान्तरानर्थान्तरत्वस्य चाभिधानम् ।	"
३६ गाथाव्याख्या ।	६४४
उक्तस्यार्थस्य प्रत्यक्षसिद्धेनोदाहरणेनोपोद्बलनम् ।	"
३७ गाथाव्याख्या ।	६४५
उत्पादादित्रयं प्रत्येकं व्यात्मकवत् त्रैकालिकमप्यस्ति इति वदत एव यथार्थवक्तृत्वा- भिधानम् ।	"

विषयः	पृष्ठम्
३८ गाथाव्याख्या ।	६४६
विभागजन्यमुत्पादमनिच्छतां केषाञ्चिद् उत्पादार्थानभिज्ञत्वव्यापनम् ।	"
३९ गाथाव्याख्या ।	६४६-६४९
प्रतिवादिसम्मतोत्पादप्रक्रियाकथनपूर्वकं सिद्धान्तसम्मतस्य विभागजन्योत्पादस्य समर्थनम् ।	६४६
४० गाथाव्याख्या ।	६४९
प्रतिवादिमतमाक्षिप्य प्रतिबन्दीतया खेष्टस्य विभागजन्योत्पादस्य समर्थनम् ।	"
४१ गाथाव्याख्या ।	"
एकस्मिन्नपि समये प्रत्येकं द्रव्यमनन्तपर्यायात्मकं प्रागुक्तरीत्या सिध्यति इत्यभिधानम् ।	"
४२ गाथाव्याख्या ।	"
एकस्मिन् द्रव्ये एकसमयेऽनन्तधर्मात्मकत्वस्य दृष्टान्तेन साधनम् ।	"
४३ गाथाव्याख्या ।	६५०
आगमस्य हेतुवादाहेतुवादाभ्यां द्वैविध्येन विभजनम् ।	"
४४ गाथाव्याख्या ।	६५१
आगमोक्तस्य वस्तुनो हेतुद्वारा वास्तविकत्वसाधनमेव हेतुवादस्य लक्षणमिति सूचनम् ।	"
४५ गाथाव्याख्या ।	६५१-६५५
जीवादितत्त्वं कथं प्रतिपादयन् सिद्धान्तस्य आराधकः कथं वा प्रतिपादयन् तस्य विराधक इत्यभिधानम् ।	"
४६ गाथाव्याख्या ।	६५५
हेतुसाध्यमर्थं हेतोरेव इतरं चागमत एव साधयतो नयवादः शुद्धो नान्यस्य इति कथनम् ।	"
४७ गाथाव्याख्या ।	६५५
अपरिशुद्धनयवावरूपपरसमयानां संख्यानम् ।	"
४८ गाथाव्याख्या ।	६५६
कं कं नयमाश्रित्य कस्कः समयः प्रस्थित इति प्रश्नस्य व्याकरणम् ।	"
४९ गाथाव्याख्या ।	६५६-७०४
द्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकोभयाश्रितस्यापि वैशेषिकसमयस्य कथं मिथ्यात्वमिति प्रश्नस्य प्रतिवचनम् ।	६५६
कणादोक्तषट्पदार्थीव्यवस्थाया उपन्यासः कणादोक्तां तत्त्वव्यवस्थां निरसितुं पूर्वं द्रव्यपदार्थस्य खण्डनम् ।	६५७
क्रमशो रूपादिगुणानां प्रक्रियामुपन्यस्य तेषां खण्डनम् ।	६७२
निरूपणपुरस्सरं कर्मपदार्थस्य खण्डनम् ।	६८५
" सामान्यपदार्थस्य " ।	६८७
" विशेषपदार्थस्य " ।	६९८
" समवायपदार्थस्य " ।	७००
५० गाथाव्याख्या ।	७०४-७०९
अन्योन्यनिरपेक्षनयाश्रितानां वादानां मिथ्यात्वाद्वाह्याभावप्रतिपादनम् ।	७०४
न्याय-वैशेषिकसम्मतस्यासत्कार्यरूपस्यासद्वादस्य सदोषत्वप्रदर्शनम् ।	७०५
बौद्धसम्मतस्यासत्कारणरूपस्यासद्वादस्य सदोषत्वप्रदर्शनम् ।	"

विषयः	पृष्ठम्
साङ्ख्यसम्मतस्य सत्कार्यरूपस्य सद्वादस्य सदोषत्वव्यापनम्	७०६
सत्कारणकार्यरूपस्य सद्वादस्य सदोषत्वप्रकटनम् ।	७०७
कथञ्चित् सदसद्वादस्य निर्दोषत्वसमर्थनम् ।	"
प्रसङ्गात् चित्ररूपचर्चा ।	७०८
५१ गाथाव्याख्या ।	७०९
अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां निरपेक्षनयद्वये मिथ्याज्ञानरूपत्वस्य दृढीकरणम् ।	"
५२ गाथाव्याख्या ।	७१०
कार्य-कारणयोर्मैदामेदरूपत्वदर्शनेनानेकान्तरूपत्वोपपादनम् ।	"
५३ गाथाव्याख्या ।	७१०-७१७
सदाद्येकान्तवत् कालाद्येकान्तेऽपि मिथ्यात्वव्यापनम् ।	"
कालैककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकत्वनिरासः ।	७११
स्वभावैककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकत्वनिरासः ।	"
नियत्येककारणवादमुपन्यस्य	७१४
कर्मैककारणवादमुपन्यस्य	"
पुरुषैककारणवादमुपन्यस्य	७१५
५४ गाथाव्याख्या ।	७१७-७१८
आत्मन्येकान्तरूपस्य नास्तित्वादिवादषट्कस्य मिथ्यारूपत्वकथनम् ।	"
५५ गाथाव्याख्या ।	७१८
आत्मन्येकान्तरूपस्यास्तित्वादिवादषट्कस्य मिथ्यारूपत्वकथनम् ।	"
५६ गाथाव्याख्या ।	७१९-७२६
एकान्तवादिनः साधर्म्येण वा वैधर्म्येण वैकान्तधर्मयुक्तधर्मिसाधनाशक्तत्वाभिधानम् ।	"
प्रसङ्गाद् हेत्वाभाससङ्ख्याविषया चर्चा ।	"
५७ गाथाव्याख्या ।	७२५
परस्परभिन्नं सामान्य-विशेषयोः स्वरूपमनूय तस्य निराकरणम् ।	"
५८ गाथाव्याख्या ।	"
अनेकान्तरूपतया वस्तु साधयतो वादिनोऽजेयत्वाभिधानम् ।	"
५९ गाथाव्याख्या ।	७२६
एकान्तातिश्रितरूपाभ्यां वस्तु वदतो लौकिकपरीक्षकाप्राज्ञवचनत्वकथनम् ।	७२७
६० गाथाव्याख्या ।	७२७-७३१
निर्दोषभावप्ररूपणाया मार्गप्रकाशनम् ।	७२७
एकान्तक्षणिकाक्षणिकत्वे निरस्य तदुभयात्मकत्वसाधनम् ।	७२८
६१ गाथाव्याख्या ।	७३१
विवेचनविकलामागमस्य प्रतिपत्तिमाश्रयतां तत्त्वानभिज्ञत्वव्यापनम् ।	"
६२ गाथाव्याख्या ।	७३२
निरपेक्षैकनयप्रवृत्तानां दोषोद्गाहनम् ।	"
६३ गाथाव्याख्या ।	७३२-७४५
न शासनभक्तिमात्रेण नाप्यांशिकज्ञानमात्रेणानेकान्तप्ररूपणाकुशल इति कथनम् ।	७३२
तत्त्वसप्तके निरूप्ये पूर्वं जीवाजीवौ निरूप्य तत्र कणादादिसम्मततत्त्वानामन्तर्भावप्रदर्शनम् ।	"
ध्यानचतुष्कस्य समेदप्रमेदं व्यावर्णनम् ।	७३४
ऐकान्तिकं वाच्यस्वरूपं निरसितुं लडादेरर्थविचारपक्षाः ।	७३७

विषयः	पृष्ठम्
६४ गाथाव्याख्या ।	७४६
अर्धवशात् सूत्रस्य निष्पत्तिर्न तु निरपेक्षसूत्रमात्रेणार्थस्येति कथनम् ।	"
६५ गाथाव्याख्या ।	७४६-७५५
अधीतसूत्रस्यार्थसंपादने प्रयत्नाभावे शासनविडम्बकत्वकथनम् ।	७४६
निर्ग्रन्थानां वस्त्रपात्रादिनिषेधकस्य दिगम्बरीयमतस्य पूर्वपक्षतयोपन्यासः ।	"
सिद्धान्तिना पूर्वपक्षं प्रतिविधाय निर्ग्रन्थानां धर्मोपकरणतया वस्त्रपात्रादिधारणस्य समर्थनम् ।	७४७
प्रतिमाभूषाया आगमविहितत्वसमर्थनम्	७५४
६६ गाथाव्याख्या ।	७५५
बहुश्रुतत्वादिदर्पात् तात्पर्यापरिज्ञानाच्चानिश्चितशास्त्रार्थस्य सिद्धान्तप्रत्यनीकत्वकथनम् ।	"
६७ गाथाव्याख्या ।	"
क्रियाप्रधानानां ज्ञानयोगमसाधयतां क्रियाफलानुभवाभावकथनम् ।	"
६८ गाथाव्याख्या ।	७५६
ज्ञानक्रिययोरन्यतरवैकल्ये मोक्षफलवन्ध्यत्वकथनम् ।	"
६९ गाथाव्याख्या ।	७५७
अनेकान्तमयत्वेन जिनवचनस्य स्तवनं पार्यन्तिकमङ्गलविधानं च ।	"
सप्तमङ्गलादिप्रदर्शनेनानेकान्तसमर्थनम् ।	"
प्रासङ्गिकी निग्रहस्थानस्वरूपपर्यालोचना ।	७५९

સંપાદકીય નિવેદન ।

સન્મતિના પાંચમા ભાગમાં ત્રીજું કાંડ પૂરું આવી ગયું છે. અને એ રીતે ત્રિકાંડી આ આશ્લો ગ્રંથ મૂલ અને ટીકા સાથે પાંચ ભાગોમાં પૂરો થાય છે.

૧૯૮૬ ની શરૂઆતમાં જ છપાઈ ગયેલું આશ્લો ત્રીજું કાણ્ડ તૈયાર હતું એથી માત્ર મૂલ અને ટીકાટિપ્પણી પૂરતો પાંચમો ભાગ બીજા ભાગોની જેમ પ્રગટ કરી શકાય તેમ તો હતો પણ એમાં કેટલાંક આવશ્યક પરિશિષ્ટો ઉમેરવાનાં હોવાથી તેનું પ્રકાશન લંબાવવામાં આવ્યું છે. આ પાંચમા ભાગને અંગે અમારું નિવેદન નીચેના મુદ્દા પરત્વે છે.

- ૧ ત્રીજા કાંડના મૂલ અને ટીકાનું પરિમાણ.
- ૨ મૂલનો વિષય અને મૂલકારની તેજસ્વિતા.
- ૩ ટીકાના સ્વરૂપની ચર્ચા અને ટીકાકારના સમયનું વાતાવરણ.
- ૪ કાંડનાં નામો અને ગ્રંથના પૂર્વમુદ્રિત નામનું પરિવર્તન.
- ૫ પ્રતિઓનો ઉપયોગ અને પરિશિષ્ટોનો પરિચય.

(૧) આ કાંડની મૂલ ગાથાઓ માત્ર મૂલવાળા લિખિત પુસ્તકમાં ૭૦ છે અને મૂલસહિત ટીકાવાળાં લિખિત પુસ્તકોમાં એક ગાથા ઓછી છે—૬૯ છે. મૂલવાળા લિખિત પુસ્તકમાં જે ગાથા ૭૦ મી છે તે ગાથાને ટીકાવાળાં પુસ્તકોમાં છેલ્લી એટલે ૬૯ મી ગણવામાં આવી છે. એટલે મૂલવાળા પુસ્તકમાં જે ગાથા ૬૯ મી છે તે ગાથાને ટીકાવાળાં પુસ્તકોમાં સ્થાન આપવામાં નથી આવ્યું. અમારા મુદ્દગ્નમાં અમે એ ગાથાને પાઠાંતર તરીકે પૃ. ૭૫૭ માં નોંધેલી છે.

સન્મતિ પ્રકરણની છેલ્લી ગાથા આશીર્વાદાત્મક મંગલ સૂચવે છે. અને આ વધારાની ગાથા નમસ્કારાત્મક મંગલરૂપ છે. કહેવાય છે કે શાસ્ત્રના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં મંગલ હોવાં જોઈએ, તે પ્રમાણે આ પ્રકરણમાં પણ આદિ અને અંતમાં મંગલાત્મક શબ્દોનો નિર્દેશ મળે છે. એ રીતે વિચાર કરીએ અને આ વધારાની ગાથાને વધારાની ન માનીએ તો અંતે બે મંગલ થઈ જાય છે જેનો સ્વાસ્થ્ય કંઈ ઉપયોગ જણાતો નથી. તેથી એમ કલ્પી શકાય છે કે કદાચ આ નમસ્કારાત્મક મંગલને સૂચવતી ગાથા વધારાની જ હોય અને મૂલગ્રંથકારની કૃતિ ન હોય. આ એક વાત.

બીજી વાત એ છે કે ટીકાકારે આ પ્રકરણની બધી ગાથાઓની વ્યાખ્યા કરેલી છે. જે ગાથા સહજમાં સમજાય એવી છે તેની પણ વ્યાખ્યા કરવી છોડી નથી. જો આ ગાથા મૂલની જ હોત તો ટીકાકારે પોતાની શૈલી પ્રમાણે જરૂર તેની વ્યાખ્યા કરી હોત. છેવટે કાંઈ નહિ તો આ ગાથા લક્ષ્મીને ‘સુગમાર્થ’ કે ‘સ્પષ્ટાર્થ’ આવું પણ લખ્યું હોત. પણ ટીકાની કોઈ પ્રતિઓમાં—જેમાંની કેટલીક આજથી ૫૦૦ વર્ષ જેટલી જૂની છે તેમાં—એકેમાં આ ગાથાનો ઉલ્લેખ જ નથી. આ બન્ને કારણોથી અમારી કલ્પના એવી થાય છે કે અનેકાંતવાદના કોઈ મત્તે આ ગાથાદ્વારા અનેકાંતવાદનું સ્વરૂપ મહત્ત્વ બતાવી અનેકાંતવાદના આ પ્રતિષ્ઠિત પ્રકરણમાં એને ઉમેરેલી હોવી જોઈએ.

બૃહટ્ટિપ્પણીકારે આ પ્રકરણની ૧૭૦ ગાથા નોંધેલી છે. અને જૈનગ્રંથાવલીમાં એ ૧૬૮ નોંધા-યેલી છે. પણ અમારી સામેની ટીકાવાળી બધી પ્રતિઓમાં ૧૬૬ થી વધારે ગાથાઓ ક્યાંયે મળતી નથી. તેથી વધારાની ગાથાનો ખુલાસો અમે ઉપર પ્રમાણે કરીએ છીએ, અને એથી આ ત્રીજા કાંડની ૬૯ ગાથાઓ હોવાનું પ્રમાણિત કરીએ છીએ.

આગળના ભાગો-કાંડો-ની જેમ આ ભાગમાં પણ ટીકાકારે પોતાની ટીકાને કેટલેક સ્થળે વિસ્તારેલી છે અને કેટલેક સ્થળે ટૂંકાવી છે. દરેક જોતાં કોઈ પણ ભાગ કરતાં આ ભાગમાં ટીકાનું પરિમાણ ઓછું જણાશે નહિ. આ ભાગમાં દ્વિતીય ભાગની અપોહચર્ચાની જેમ કળાદમતની પરીક્ષાના પ્રકરણમાં શ્રીશાંતરક્ષિતના તત્ત્વસંગ્રહનું પૂરેપૂરું પ્રતિબિંબ છે, જે અમે દિપ્તિમાં એની કારિકાઓ વગેરે મૂકીને જણાવ્યું છે.

(૨) ન્યાયના કોઈ પણ ગ્રંથમાં પ્રમાણ અને પ્રમેય એ બે તત્ત્વની ચર્ચા પ્રસ્તુત હોય છે જ્યારે જૈનન્યાયના ગ્રંથમાં એ બે ઉપરાંત ત્રીજી નયની ચર્ચા પણ હોય છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પહેલામાં નયની, બીજામાં જ્ઞાન વા પ્રમાણની અને ત્રીજા કાંડમાં જ્ઞેય કે પ્રમેયની ચર્ચા કરેલી છે.

ગૌતમ કે દિમાગની પ્રમેયની ચર્ચાઓની જેમ આ પ્રકરણની પ્રમેયની ચર્ચામાં પદાર્થના સ્વરૂપ વિષે ઇટલે કે સંસારમાં મુખ્ય તત્ત્વો અમુક અમુક છે, તેના મેદો પ્રમેદો અમુક છે અને તે પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ અમુક જાતનું છે, એવી સ્વાસ કંઈ ચર્ચા કરવામાં નથી આવી. પરંતુ પદાર્થના સ્વરૂપને કંઈ રીતે સમજવું જોઈએ અને પદાર્થને કંઈ રીતે જોઈએ તો બરાબર સમજાય એવી સમજણ વધુ વીગતથી આપવામાં આવી છે, અને વિચારના જગતમાં જીવ અને જગત વિષે જે જે વિરોધી માન્યતાઓ ચાલી આવે છે તેનો સમન્વય કરવાની દૃષ્ટિ પણ આ પ્રકરણમાં સ્વાસ મૂકવામાં આવી છે.

એક અનુભવી કહે છે કે દૃશ્ય અને અદૃશ્ય બધું નિત્ય છે, અને બીજો અનુભવી કહે છે કે એ બધું અનિત્ય છે. આ માન્યતાઓ જે બે દૃષ્ટિકોણ ઉપર રહીને સ્થિર કરવામાં આવી છે તે દૃષ્ટિકોણ જિજ્ઞાસુઓના સ્થાલમાં આવી જાય તો એ બે વચ્ચેનો વિરોધ તુરત ટક્કી જાય. એ વિરોધ ટાળનારી સરલ અને સમાધાયક પદ્ધતિ આ ગ્રંથમાં સ્વાસ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

એક દ્રષ્ટા એમ કહે છે કે અમુક પદાર્થ મને તો લાંબો દેખાય છે, બીજો કોઈ એમ કહે છે કે મને તો એ જ પદાર્થ ટૂંકો દેખાય છે અને ત્રીજો એમ કહે છે કે એ ત્રિકોણ દેખાય છે; ત્યારે આ વધાના દૃષ્ટિકોણને સમજનારો વૈજ્ઞાનિક એમ કહે છે કે એ પદાર્થ લાંબો, ટૂંકો અને ત્રિકોણ દેખાય છે એ બધું સાપેક્ષ માટે બરાબર છે. કારણ કે જોનારાઓની નિર્દોષ દૃષ્ટિઓ અને પદાર્થ વચ્ચેનો સંબંધ જુદી જુદી જાતના છે. આ સમાધાનકારી દૃષ્ટિનું નામ અનેકાંતવાદ વિભજ્યવાદ કે સ્યાદ્વાદ છે.

જૈન આગમોમાં આ દૃષ્ટિનું દિગ્દર્શન તો છે જ પણ આ ગ્રંથકારે આ પ્રકરણમાં એ દૃષ્ટિને એક વૈજ્ઞાનિકની રીતે સમજાવેલી છે. ઇટલે કે જેમ કોઈ વૈજ્ઞાનિક કોઈ તત્ત્વનું પૃથક્કરણ કરીને તેમાંના પ્રત્યેક અંશને સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે તેમ આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરે આ કાંડમાં અનેકાંતવાદની બધી બાજુઓને ખુલ્લી રીતે સમજાવેલી છે. એમ અનેકાંતવાદનું શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ આ પુસ્તકમાં જ પહેલું થયું છે.

આ પ્રકરણના પ્રાંત ભાગમાં કેટલીક ગાથાઓ એવી પણ છે જે ઉપરથી આપણે તેના કર્તાની તેના પોતાના યુગમાં વ્યાપેલી મંદતાને તોડનારી તેજસ્વિતા અને રુઢ વિચારધારાની સામે સ્થાપેલા રચનાત્મક વિચારપ્રવાહને પણ જોઈ શકીએ છીએ.

કેટલીક વાર એવું બને છે કે પોતાને સત્યદ્રષ્ટા માનનારા મૂઠમૂઠ માણસો પણ માત્ર શબ્દસ્પર્શી હોય છે, જે શબ્દસ્પર્શથી પોતાનું જીવન અને સામાજિક જીવન છિન્નભિન્ન થતું હોય છે. જ્યારે બધી બાજી હાથમાંથી જવાનો વસ્તુ આવે છે ત્યારે પણ એ શબ્દસ્પર્શ નથી મૂકાતો.

આચાર્ય સિદ્ધસેનના જમાનામાં આવું આવું હોવાનું જ્ઞાનું જ્ઞાનું દર્શન થાય છે.

તેઓ કહે છે કે—

“કાંઈ શાસન ઉપરના માત્ર રાગને લીધે કોઈ સિદ્ધાંતનો જ્ઞાતા ઘટલે સિદ્ધાંતનો બધી રીતે તલસ્પર્શી અમ્યાસી થઈ શકતો નથી. તેમ જ કોઈ અમુક અમુક જ દૃષ્ટિકોણ ઉપર રહીને શાસ્ત્રને સમજાવતો હોય તે પણ તેની પ્રરૂપણામાં નિશ્ચિત હોઈ શકતો નથી” (ગાથા. ૬૩).

“સૂત્ર અર્થના આધારરૂપ છે. માટે સૂત્રને જ વઢગી રહેવામાં આવે અને તેના વ્યાપક અર્થનો વિચાર ન કરવામાં આવે તો કદી પણ અર્થની પ્રતિપત્તિ થઈ શકતી નથી. એ અર્થનું માન તો તેને જ થઈ શકે છે જે દુર્ગમ એવા નયવાદના ગહન બનમાં પ્રવેશ કરવાને ઉત્સાહી હોય.” (ગા. ૬૪)

આવું છે માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

“સૂત્રના મળનારા અર્થસંપાદનમાં સ્વૂંચ યત્ન કરવો જોઈએ. તે ન કરનારા કેટલાક ધૂષ્ટ અને અશિક્ષિત આચાર્યો મહાપુરુષોની આજ્ઞાની ફજેતી કરે છે.” (ગા. ૬૫)

“જેને અજ્ઞ લોકો વધુ જ્ઞાની સમજતા હોય, જે એવા જ લોકોમાં પૂજાતો હોય અને જેનો શિષ્ય-પરિવાર કાંઈ ઠીક ઠીક હોય તેવો આચાર્ય જો અનેકાંતના સ્વરૂપને નિશ્ચિતપણે ન સમજતો હોય તો તે આચાર્ય સિદ્ધાંતનો દ્રોહી છે.” (ગા. ૬૬)

આજના ક્રાંતદર્શી સંતની જેમ આચાર્ય સિદ્ધસેન આટલેથી ન અટકતાં વધુમાં જણાવે છે કે:—

“જેઓ પોતાના ક્રિયાકાંડમાં કુશલ છે અને એ ક્રિયાકાંડને જ પ્રધાનપણે વઢગીને ચાલે છે તેઓ જો પોતાના સિદ્ધાંતનું અને પરસમયનું વિશાલ જ્ઞાન ન ધરાવતા હોય તો તેઓ એ ક્રિયાકાંડના ભારનો કશો ઉદ્દેશ જ સમજતા નથી.” (ગા. ૬૭)

આચાર્યશ્રીનાં આ વચનો ઉપરથી તેમના સમયના તમોમય વાતાવરણનો સ્વાલ આવવા સાથે તે વાતાવરણને મેદવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારું તેમનું તેજ પણ પ્રગટ થાય છે.

(૩) ટીકાકારશ્રીએ પોતાની શૈલી જેવી બીજા બે કાંડોમાં એકસરખી રાખી છે તેવી આમાં પણ રાખી છે. તેમનો ઉદ્દેશ તો એ છે કે મૂળ ગ્રંથને આશ્રીને તેમના પોતાના સમય સુધી સ્થિર થયેલાં બધાં તત્ત્વચિંતનો આ ટીકામાં ગોઠવી દેવાં જે બધાં કાંડોમાં એકસરખી રીતે જલ્લવાઈ રહેલો દેખાય છે.

આ કાંડની ટીકામાં એક સ્થળે બ્રાહ્મણત્વ વિષે (ગાથા ૪૯ પૃષ્ઠ ૬૯૯) ચર્ચા છે અને એક સ્થળે મૂર્તિના શૃંગાર (મૂષા) વિષે (ગા. ૬૫. પૃ. ૭૫૪) ચર્ચા છે. તે બન્ને ચર્ચાઓ ટીકાકારના સમયના વાતાવરણનો સ્વાલ આપવાને પૂરતી છે.

જાતિવાદ વિષે જૈનોનો અને બૌદ્ધોનો એકસરખો મત એ છે કે કોઈ જાતિ માત્ર જાતિને લીધે માન્ય કે પૂજ્ય ગણાતી નથી જો તેમાં લાદક્રાંત ન હોય તો. આ વસ્તુ ભગવાન મહાવીર પછી જૈનોના જીવનમાં ઘણા વસત સુધી ટકી રહેલી હતી, આજે તો તે નથી. તેને લોપાવાનો પ્રસંગ બ્રાહ્મણોના જાતિપ્રધાન બંધારણના સામર્થ્યની અસર સિવાય બીજો કંપી શકાતો નથી, પણ તે લોપાવાની તારીખનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે. છતાં ય ટીકાકાર અમયદેવે આ ટીકામાં એ જાતિવાદની સામે થવાને બૌદ્ધાચાર્ય શાંતરક્ષિત જેવો જ પ્રયાસ કરેલો છે, તેથી કદાચ એમ કલ્પી શકાય છે કે એના જમાના સુધી શ્વેતાંબર જૈનોમાં એ જાતિવાદની અસર ન હોય અથવા ટીકાકારે આ વાત માત્ર ચર્ચા તરીકે જ લેખેલી હોય.

બીજું એ કે ટીકાકારના જમાનામાં મૂર્તિનો શૃંગાર કરવા ન કરવાની ચર્ચા વધુ પડતી ચાલતી હશે જેથી એમણે આ ટીકામાં પોતાનો શૃંગાર કરવાનો પક્ષ સ્થાપિત કરેલો જણાય છે. વસ્તુતત્ત્વવિ-ચારના ગ્રંથોમાં આવી ચર્ચાઓને અવકાશ ન હોવો જોઈએ છતાં તે તે સમયનું સાંપ્રદાયિક વાતાવરણ જ આવી ચર્ચાઓને છેડી દે છે.

(૪) ટીકાવાળી કોઈ પ્રતિમાં કાંડનાં સ્વાસ નામો લખવામાં આવ્યાં નથી. માત્ર મૂળની પ્રતિમાં પહેલા કાંડનું નામ 'નયકાંડ' છે, અને બીજાનું નામ 'જીવકાંડ' છે. ત્રીજાનું કશું નામ નથી આપ્યું.

અમે અહીં કાંડોનાં જે નામો રાખેલાં છે તે મૂળના વિષયને અનુસરીને રાખેલાં છે. મૂળની પ્રતિમાં જે બીજા કાંડનું નામ 'જીવકાંડ' લખેલું છે તેના કરતાં મૂળનો વિષય જોતાં તેનું 'જ્ઞાનકાંડ' નામ વધારે બંધબેસતું લાગે છે. તેથી જ અમે એ પ્રતિમાંનું પહેલું નામ કાયમ રાખ્યું છે. બીજા કાંડનું નામ બદલ્યું છે અને ત્રીજા કાંડનું નામ તો અમારે વિષય પ્રમાણે નવું કલ્પવું પડ્યું છે.

આગળના ચારે ભાગોમાં પરંપરાપ્રસિદ્ધ એવું 'સન્મતિ' નામ કાયમ રાખેલું પણ એ વિષે વિશેષ ઊઠાપોઠ કરીને અમે આ ભાગમાં 'સન્મતિ' એવું નામ રાખેલું છે. એ વિષે અમે તેમ કરવાના કારણની સપ્રમાણ ચર્ચા છઠ્ઠા ભાગમાં પ્રસ્તાવનામાં કરેલી છે.

(૫) પાઠાંતરોની પદ્ધતિ આ ભાગમાં બીજા ભાગોના જેવી જ રાખી છે અને બીજા ભાગોમાં વપરાયેલી પ્રતિબોનો ઉપયોગ પણ તેટલો જ થયો છે. કોઈ સ્વાસ નવી પ્રતિ ઉમેરાળી નથી પણ તાલપ-ત્રની બે પ્રતિમાંની લ૦ સંજ્ઞાવાળી પ્રતિનો અંતનો ઘણો ભાગ અધૂરો હોવાથી તેનો ઉપયોગ અમે આમાં કરી શક્યા નથી.

પરિશિષ્ટોનો પરિચય.

ગ્રંથનું રહસ્ય, સંશોધકોને ઉપયોગી એવી ઐતિહાસિક વસ્તુ અને સંપાદનશૈલી વગેરેને સમજવા માટે ગ્રંથને અંતે નીચે જણાવેલા સ્વરૂપવાળાં ૧૩ પરિશિષ્ટો અકારાદિ ક્રમમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

૧. પહેલા પરિશિષ્ટમાં સન્મતિની મૂળ ગાથાઓ તેના કાંડના અને ગાથાના અંક સાથે મૂકવામાં આવી છે.

૨. જે જે શ્વેતામ્બરીય કે દિગમ્બરીય ન્યાયગ્રંથો પ્રસ્તુત સંપાદનને અંગે અમારા જોવામાં આવેલા, તેમાં ય્યાં ય્યાં સન્મતિસૂત્રની મૂળ ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરાયેલી છે, તેને લગતું બીજું પરિશિષ્ટ છે. એમાં નયચક્ર અને સિદ્ધિવિનિશ્ચય જેવા કેટલાક હસ્તલિખિત દુર્લભ ગ્રંથોની પણ નોંધ છે.

૩. ત્રીજું પરિશિષ્ટ પણ બીજાના જેવું જ છે, માત્ર તેમાં સન્મતિના રહસ્યને પૂરેપૂરું પામી પોતાની કૃતિમાં પરિણમાવનારાઓમાં વિરલ એવા શ્રીમાન્ યશોવિજય ઉપાધ્યાયજીના લગભગ બધા મુદ્રિત ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરેલો છે.

શ્રીમાન્ યશોવિજયજીએ પોતાના ગ્રંથમાં ય્યાં ય્યાં સન્મતિસૂત્રની ગાથાઓ ઉદ્ધરેલી છે ત્યાં ત્યાં બધે તેમણે વિવરણ પણ કરેલું છે. એમાંનું કેટલુંક વિવરણ તો સ્વતંત્ર છે, જે પ્રસ્તુત ટીકાને અનુસરતું પણ નથી. અમે એમ ધારેલું કે શ્રીમાન્ યશોવિજયજીના વિવરણવાળી બધી ગાથાઓનો એક સંગ્રહ કરવો, જે સન્મતિની લઘુ ટીકા જેવો બની જાય; પણ એ માટે એક સ્વાસ જુદો બીજો ભાગ જ તૈયાર કરવો પડતો જેથી ગ્રંથ પ્રકાશનમાં ઘણો વધારો વિલંબ થાત, તેથી એ સંગ્રહ ન કરતાં અહિં આ પરિશિષ્ટ જ એવું આપેલું છે કે તેને વાંચનારો કોઈ વ્યુત્પન્ન વિદ્યાર્થી પણ એ સંગ્રહને સુલેખી કરી શકે.

૪. પરિશિષ્ટ ચોથામાં કાંડના અને ગાથાના અંક સાથે તથા ગાથાની વ્યાખ્યાના પૃષ્ઠાંક સાથે મૂળગાથાગત શબ્દોનો કોશ આપેલો છે. જે એક જ શબ્દ ય્યાં ય્યાં જેટલી વાર વપરાયો છે, તેના પણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણેના બધા અંકો આપી દીધા છે.

૫. પાંચમા પરિશિષ્ટમાં પૂર્વપક્ષ દર્શાવવા કે સંવાદ માટે ટીકાકારે ઉદ્ધરેલાં અન્યગ્રંથગત સઘળાં ગદ્ય કે પદ્ય અવતરણોનો ગ્રંથના પૃષ્ઠાંક સાથે ઉતારો છે. તથા જે અવતરણો ઉપર વિશેષ ટિપ્પણો

કરવામાં આવ્યાં છે, તે અવતરણો પાસે કોષ્ટકમાં ટિપ્પણીના અંકો પળ મૂકવામાં આવ્યા છે. (આ પ્રત્યેક અવતરણોનાં ટીકાકારે નહિં દર્શાવેલાં મૂઠાં સ્થાનો મળ્યાં ત્યાં સુધી શોધી શોધીને મૂકેલાં છે. જે મૂઠાં સ્થાનો મળી શક્યાં નથી તે અવતરણો પાસે ગ્રંથમાં સ્થાલી [ ] આવું નિશાન મૂકેલું છે.

૬. પરિશિષ્ટ છટ્ટામાં ટીકાકારે નોંધેલા ગ્રંથકારો અને ગ્રંથોનાં નામોનો ઉલ્લેખ છે.

૭. સાતમા પરિશિષ્ટમાં ટીકાકારે ચર્ચેલા વાદો અને વાદીઓનાં નામોનો નિર્દેશ છે.

૮. પરિશિષ્ટ આઠમામાં દર્શનશાસ્ત્ર અને સ્વાસ તો જૈનદર્શનને લગતા અને ટીકાકારે નિર્દેશેલા વિશિષ્ટ શબ્દોનો કોશ ગ્રંથના પૃષ્ઠાંક સાથે આપવામાં આવ્યો છે. જે શબ્દો ઉપર સ્વાસ ટિપ્પણો કરવામાં આવ્યાં છે તે શબ્દોની પાસે કોષ્ટકમાં ટિપ્પણીના અંકો પળ જણાવવામાં આવ્યા છે.

૯. નવમા પરિશિષ્ટમાં સમગ્ર ગ્રંથમાં ટીકામાં વપરાયેલાં દેશસૂચક, સ્થલસૂચક, આચારરૂઢિ-સૂચક, વસ્તુસંજ્ઞાસૂચક અને ગ્રંથાન્તર વિષય વગેરેના સૂચક એવા સ્વાસ ઇતિહાસિક વિશિષ્ટ શબ્દોને પૃષ્ઠના અને પંક્તિના અંકો સાથે મૂકવામાં આવ્યા છે. અને જે શબ્દો ઉપર ટિપ્પણો કરેલાં છે તેઓ પાસે કોષ્ટકમાં ટિપ્પણીના અંકો પળ આપેલા છે.

૧૦. ટીકાકારે જેનાં સ્થલોનો નિર્દેશ નથી કર્યો એવાં અવતરણોનાં અમોઘ શોધેલાં સ્થલોનાં નામોનો આ દશમા પરિશિષ્ટમાં નિર્દેશ છે.

૧૧. પરિશિષ્ટ અગીઆરમામાં પ્રતિઓમાં મળી આવેલાં ટિપ્પણોનો તે તે પ્રતિના નામ સાથે અને અમે કરેલાં ટિપ્પણોનો ગ્રંથ-પૃષ્ઠ અને ટિપ્પણના અંક સાથે સંગ્રહ કરેલો છે.

૧૨. પરિશિષ્ટ બારમામાં સંપાદન માટે ઇટલે વિવેચન, તુલના, ટિપ્પણ કે અવતરણ વગેરે માટે સંપાદકોએ નિર્દેશેલા ગ્રંથકારો અને ગ્રંથોનાં નામોનો ગ્રંથના પૃષ્ઠ અને ટિપ્પણના અંક સાથે નિર્દેશ કરેલો છે.

૧૩. પરિશિષ્ટ તેરમામાં સંપાદનને અંગે વપરાયેલા ગ્રંથમાત્રનાં મુદ્રણ સ્થાન, સંપાદક અને મુદ્રણસમય વગેરેનો ઉલ્લેખ છે.

શ્રીમાન્ પ્રવર્તક ક્રાન્તિવિજયજીના શિષ્ય શ્રીમાન્ ચતુરવિજયજી અને ધુણ્યવિજયજીના આભારનો ઉલ્લેખ અમે પ્રત્યેક ભાગમાં કરતા આવ્યા છીએ. પણ આ ભાગમાં તો અમારા ઉપર એમનું ઋણ નિઃસીમ છે, એમ કહેવામાં કાંઈ ઉપચાર કરવા જેવું નથી. કારણ કે આ ભાગમાં આપેલાં બધાં પરિશિષ્ટોનાં તથા છટ્ટા ભાગમાં આવનાર ગુજરાતી અનુવાદ અને પ્રસ્તાવનાનાં બધાં પૃષ્ઠો તેમણે ઘણી કાઠજીથી તપાસી આપવાની કૃપા કરી છે. જો તેમની આ કૃપાનો લાભ અમે ન મેઠવી શક્યા હોત તો અમારી શારીરિક અગવડોને લીધે આ ભાગ કોણ જાણે ક્યારે બહાર પડત અને સમગ્ર ગ્રંથ પ્રકાશમાં પણ ક્યારે આવત એ કહી શકાત નહિ. આ સાથે જૈનસાહિત્યપ્રેમી શ્રીકેશવલાલભાઈ પ્રેમચંદ મોદીના પણ અમે કૃતજ્ઞ છીએ, જેમના તરફથી આ પ્રવૃત્તિને અંગે અનેક વાર ઉપયોગી સહાયતા અમે મેઠવેલી છે. પરિશિષ્ટના વિધાનમાં સ્વાસ સહાયક એવા સહૃદય વિદ્વાન્ મિત્ર શ્રીમાન્ રસિકલાલ ભાઈનો આમાર પણ મૂલી શકાય તેમ નથી.

સુખલાલ

અને

વેચરદાસ.

सम्पादकीयं निवेदनम् ।

सन्मतेरस्मिन् पञ्चमे भागे तृतीयं काण्डं समाप्तम् । एवं च काण्डत्रयमितः सटीकोऽयं समग्रः सम्पूर्णो ग्रन्थः पञ्चसु भागेषु पूर्णो जातः ।

गतवर्षारम्भ एव तृतीयं काण्डं मुद्रितमासीत् । ततश्च अन्यभागवदयमपि मूलटीकाटिप्पणियुक्तः पञ्चमो भागः प्राकाश्यं नेतुं योग्योऽभवत् परन्तु अनेन भागेन सह मुद्रणीयानि उपयोगीनि आवश्यकानि च परिशिष्टानि क्रियमाणानि आसन्, अत एवायं भागो विलम्बेन विदुषां करतलमागतः । अस्य भागस्य संबन्धे निवेदनीयानि मुख्यानि वस्तूनि इमानि ।

- (१) तृतीयस्य काण्डस्य मूलटीकयोः परिमाणम् ।
- (२) मूलस्य विषयो मूलकारस्य च तेजस्विता ।
- (३) टीकास्वरूपचर्चा टीकाकारसमयस्य च परिस्थितिः ।
- (४) काण्डानां नामानि पूर्वमुद्रितस्य च ग्रन्थनाम्नः परिवर्तनम् ।
- (५) प्रतीनामुपयोगः परिशिष्टानां च परिचयः ।

(१) मूलमात्रे लिखितपुस्तकेऽस्य भागस्य सप्ततिर्गाथाः प्राप्यन्ते । मूलसहिते च तादृशे टीकापुस्तके गाथानामेकोनसप्ततिर्लभ्यते । मूलमात्रपुस्तके या सप्ततितमी गाथा सैव सटीकेषु पुस्तकेषु अन्तिमा अर्थादेकोनसप्ततितमी गणिता । या गाथा मूलपुस्तके एकोनसप्ततितमी सा टीकापुस्तकेषु कापि न दृश्यते । अतश्च सा मूलपुस्तकगता गाथा ७५७ पृष्ठे पाठान्तरत्वेनास्माभिर्निर्दिष्टा ।

सन्मतिप्रकरणस्यान्तिमा गाथा आशीर्वादरूपं मङ्गलं सूचयति । इयं च मूलपुस्तकगता अन्तिमा विवादग्रस्ता गाथा नमस्कारात्मकमङ्गलरूपा । शास्त्रस्यादौ मध्येऽन्ते च मङ्गलमावश्यकमिति प्राचीनः प्रवादः । प्रवादानुसारेण चास्मिन् प्रकरणे आदावन्ते च मङ्गलात्मकता व्यक्ता । यदि मूलपुस्तकगता अन्तिमा गाथा प्रक्षिप्ता नावधार्येत तदा प्रकरणस्यान्ते मङ्गलद्वयापत्तिर्जायेत । न चान्ते मङ्गलद्वयस्य कश्चिदुपयोगः । अतो मूलपुस्तकगता अन्तिमा नमस्कारात्मकमङ्गलसूचिका गाथा अधिकैव भवेत् न मूलकारकृतिरिति ।

अन्यच्चास्य प्रकरणस्य सर्वा अपि गाथाः टीकाकारेण व्याख्याताः । या गाथा श्रवणमात्रेणैव गतार्था साऽपि टीकाकृता स्वव्याख्याया नास्पृष्टा रक्षिता । इयं च गाथा यदि मूलकारकृतिरेवाभविष्यत् तदा टीकाकार-स्तामवश्यं व्याख्यास्यदेव । अन्ततो नान्यत्किमपि किन्तु इमां गाथां निर्दिश्य 'सुगमार्था' 'स्पष्टार्था' वेत्युल्लेखं तु सोऽकरिष्यदेव । परन्तु टीकायाः कस्मिंश्चित् प्राचीनतमे एकस्मिन्नपि पुस्तके नेयं गाथा उल्लिखिता दृश्यते । अतो विवादाध्यासिता सा गाथा अनेकान्तवादस्य केनचिद्भक्तेन तन्माहात्म्यदर्शनाय अस्मिन् प्रतिष्ठिते अनेकान्तवादप्रकरणे प्रक्षिप्ता भवेदिति असन्मतम् ।

बृहट्पिप्पणिकृता अस्य प्रकरणस्य गाथानां सप्तत्यधिकं शतं निर्दिष्टम् । जैनग्रन्थावल्यां तु अष्टषष्ट्यधिकं शतं प्राप्यते । उपयुज्यमानासु सर्वास्वपि सटीकप्रतिषु कापि षट्षष्ट्यधिकशतादतिरिक्ता एकाऽपि गाथा न लभ्यते । अतस्तस्या अधिकाया गाथायाः पूर्वोक्तमेव निराकरणं स्थिरीकृतमस्माभिः । ततश्चास्य काण्डस्य एकोनसप्ततिर्गाथाः प्रमाण्यन्ते ।

अस्मिन्नपि काण्डे टीका कियत्सु स्थलेषु विस्तारिता कियत्सु च संक्षेपिता । प्रमाणतोऽस्य काण्ड-
स्यापि व्याख्यामानं न न्यूनं प्रतिभाति । अस्मिन्मागेऽपि कणादमतपरीक्षाप्रकरणं सर्वथा शान्तरक्षितकृत-
तत्त्वसङ्ग्रहप्रतिच्छाद्यैव । तच्चास्माभित्तत्त्वसङ्ग्रहकारिकाः पञ्जिकां च टिप्पणे उपन्यस्य सुस्पष्टितम् ।

(२) न्यायविषयके ग्रन्थे सर्वत्रापि प्रमाणं च प्रमेयं चेति तत्त्वद्वयी एव प्रस्तुता । जैनन्यायग्रन्थे
तु सैव नयतत्त्वाधिका तत्त्वत्रयी चर्च्यते । प्रस्तुते प्रकरणे प्रथमे नयो द्वितीये प्रमाणम् तृतीये च काण्डे
प्रमेयमिति तत्त्वत्रयी चर्चिताऽस्ति ।

गौतमो दिग्भागो वा स्वीये स्वीये प्रकरणे 'जगति प्रधानानि तत्त्वानि इमानि, तेषां भेदाः प्रभेदा
एते, तेषु एकैकस्य स्वरूपमेतत्' इत्यादिपद्धत्या यथा प्रमेयं चर्चयाच्चकार तथा नायमाचार्योऽस्मिन् प्रकरणे
किमपि तादृशं चर्चयामास । किन्तु पदार्थस्वरूपं कया रीत्या बोद्धव्यं कया रीत्या च पदार्थो दर्शनीयो
येन सुज्ञानः स्यादित्येतादृशी बोधसरणी सविस्तरमत्र प्रकरणे ग्रन्थकृता निरूपिता । यच्च संसारे जीव-
जडविषया या या विरोधिन्यः परम्पराः परम्परातः प्रचलिताः कर्णोपकर्णमायाताश्च सन्ति तासां सर्वासां
समन्वयबीजमपि अत्र प्रकरणे प्रतिष्ठापितमाचार्येण ।

एकः कश्चिदनुभवी कथयति 'यदिदं दृश्यमदृश्यं वा तत्सर्वं नित्यम्' । द्वितीयश्च महानुभावः
कथयति 'यदिदं सत् तत्सर्वमनित्यम्' इति । यां मूलदृष्टिमालम्ब्य एते विरुद्धे मते तैस्तैरनुभविभिः स्थिरी-
कृते सा दृष्टिर्यदि तत्त्वजिज्ञासुभिर्ज्ञेयत-विचारगोचरं प्राप्येत तदा तयोर्विरुद्धयोर्मतयोर्विरोधस्तूष्णमुप-
शान्तः स्यात् । या च तद्विरोधशमनी मरला समाधायिका पद्धतिः सैवास्मिन्ग्रन्थे सुस्पष्टिता । सा दृष्टि-
नेकान्तवादो विभज्यवादः स्याद्वादो वा इति नाम्ना जैनशास्त्रे विश्रुता ।

जैनागमेषु तस्या दृष्टेर्बीजं विद्यत एव परन्तु वैज्ञानिकेन इव मूलकृता सिद्धसेनाचार्येण प्रस्तुते
प्रकरणे सा दृष्टिस्तदीयांशान् पृथक् पृथक् कृत्वा विशदीकृत्य च दर्शिता । अनेकान्तवाददृष्टेरेतादृशं
शास्त्रीयं पृथक्करणमस्मिन् पुस्तके एव प्रथमं प्राप्यते ।

अयं महावादी सिद्धसेनाचार्यो रूढमार्गानुगामी नासीत् किन्तु स्वयुगव्याप्तं सामाजिकज्ञानान्धतमसं
दूरीकर्तुं स दिवाकरो दिवाकर एव जातः । एतच्चास्य प्रकरणस्य प्रान्तस्थिताभिर्गीथाभिः स्पष्टमवगम्यते ।

इतरेषां सत्प्रवृत्तिं तिरस्कुर्वन्तः स्वप्रवृत्तिमेव सत्यशोधिकां च मन्यमानाः सूरयो न सत्याचारपराः
किन्तु केवलं शब्दप्रहाविष्टा वाक्पटव एव इत्यपि जगति दृश्यते । ततश्च निखिरुः समाजोऽपि उत्पथानुगो
भवति । तादृशं समाजं पश्यन्तोऽपि ते शब्दस्पर्शपरा गुरवः कुनृपा इव स्वसत्तासाधकं दुराग्रहं न त्यजन्ति ।
एतादृशान् सिद्धान्तपण्डितमन्यमानान् सूरीन् सिद्धसेनाचार्या एवं शिक्षयन्ति—

“जिनशासनरागमात्रेण कश्चित् सिद्धान्तज्ञो न हि भवितुमर्हति । शास्त्रज्ञोऽपि कश्चिदेकान्तग्रहेण
तत्त्वनिरूपणायां निश्चितो न भवति ।” (गाथा ६३)

“सूत्रमेवार्थस्य मूलम् अतस्तद्रटनमेव श्रेय इति मन्यमानाः सूत्रगतं व्यापकमर्थं न विचार-
येयुः तदा कदाऽपि ते न सूत्रार्थं प्रतिपत्तुं समर्थाः । सूत्रार्थं सम्यक्तया त एव प्रतिपद्यन्ते ये
दुर्गमं नयवादगहनवनमवगाहितुमुत्साहिन इति ।” (गा० ६४)

सूत्रं रटद्विस्तद्रटनापेक्षया तदर्थसंपादने मूरि मूरि यतितव्यम् । तदकुर्वन्तः कियन्तो धृष्टा
अशिक्षिताश्चाचार्या महापुरुषाज्ञां विहम्बयन्ति ।” (गा० ६५)

“यमज्ञा ज्ञानिनं मन्यन्ते पूजयन्ति च बस्य च शिष्यपरिवारो गणनाकोटिमागत एतादृश
आचार्यो यद्यनेकान्तस्वरूपं सम्यग् नावगच्छेत् तर्हि स जिनसिद्धान्तद्रोही बोध्यः ।” (गा० ६६)

अथतनः कान्तदर्शीव सिद्धसेनाचार्यो न इयतैव कथनेन विरमति किन्तु किञ्चिदधिकमपि उद्धोषयति ।

“स्वसिद्धान्तं परसमर्थं च गभीरतया अजानन्तः क्रियाकाण्डमेव च प्रधानया अवलगन्तस्ते कमपि क्रियाकाण्डमारोद्देशमेव नावबुध्यन्ते ।” (गा० ६७)

उपर्युक्तगाथागतैराचार्यवचनैस्तत्समयतमोमयपरिस्थितिमेदकमाचार्यतेजः सुस्पष्टतया प्रकटीभवति ।

(३) टीकाकृता काण्डद्वये या टीकाशैली योजिता सैवास्मिन्काण्डेऽपि दृश्यते । मूलग्रन्थमाश्रित्य स्वसमर्थं यावत् स्थिरीभूतानि सर्वाणि तत्त्वचिन्तनानि अस्यां टीकायां योजनीयानीत्युद्देशेनेयं टीका कृता इत्यवभाति । स चोद्देशस्त्रिष्वपि काण्डेषु समान एव व्यवस्थितो दृश्यते ।

ब्राह्मणत्वं नित्यमनित्यं वेति जिनमूर्तिराभूषणैराभूषणीया न वेति च चर्चाद्वयं टीकाकृता अस्म्य काण्डस्य टीकायां प्रकान्तम् । तदेतत् टीकाकृतसमयस्थितिं संसूचयितुमलम् ।

“कम्मुणा बम्मणो होइ कम्मुणा होइ खत्तिओ” (उत्तराध्ययन अध्ययन २५ गाथा ३२)

इत्यागमवचनाद् जिनशासनप्रवराः कामपि जातिं जातित्वेनैव न उत्कर्षयन्ति किन्तु गुणैः प्रधाना-
मेव प्रधानां मन्यन्ते । बौद्धानामपि जातिवादविषये ईदृशमेव मतम् । तच्च आचार्यशान्तरक्षितेन तत्त्वसङ्गहे सुसमर्थितम् । गुणप्रधानमेव जातिं सुजातिं भन्वानः श्रीज्ञातपुत्रीयः सिद्धान्तो ज्ञातपुत्रजिन-
निर्वाणानन्तरमपि तदनुयायिभिश्चिरमाचरितः, परन्तु अधुनातनजैनेषु तदाचरणा न दृश्यते । ते तु केवलं जातिमेव प्रधानां भन्वाना अधुनातनब्राह्मणा इव दृश्यन्ते । एतादृशविपरीताचारप्रसरणे जातिप्रधानब्राह्मण-
समाजप्रबलसंसर्गमन्तरा नान्यत्किमपि प्रबलं कारणमवभाति । यच्च मूर्तिभूषाविषयो विवादोऽत्र टीकाकृता उदलेप्सि स तु साम्प्रदायिक एव । वस्तुतस्तु एतादृशेषु तत्त्वविचारग्रन्थेषु एते साम्प्रदायिका विवादा न स्थान-
मर्हन्ति । किन्तु “तत्त्वाद्भिर्बलीयसी” इति न्यायेन तत्त्वविचारेष्वपि अहो! रूढिसाम्राज्यं सुदुर्निवारम् ।

(४) टीकाप्रतिषु कापि काण्डनाम्नामुल्लेखो न विद्यते । केवलं मूलप्रतौ नयकाण्डेति नाम्ना प्रथमं काण्डं जीवकाण्ड इति नाम्ना च द्वितीयं काण्डमभिहितं तृतीयस्य तु किमपि नाम न निर्दिष्टम् । अत्र तु मूलग्रन्थविषयमनुसृत्य काण्डनामानि अस्माभिः परिवर्तितानि प्रकल्पितानि च ।

पूर्वमुद्रितेषु चतुर्षु अपि भागेषु मुखपृष्ठे परम्पराप्रसिद्धं ‘सम्मति’ इति नाम मुद्रितम् । अस्मिन् भागे तु तत्स्थाने ‘सम्मति’ इति नाम सविशेषं विचार्य योजितम् । एतद्विषया सप्रमाणा चर्चा षष्ठे भागे प्रस्तावनायामस्माभिः कृता ।

(५) पाठान्तरयोजनपद्धतिः प्रतीनामुपयोगश्च पूर्वमुद्रितभागवदत्रापि अवगन्तव्यः । केवलं ‘ल’ संज्ञिका ताडपत्रप्रतिः प्रान्ते वुटिताऽऽसीत् ।

परिशिष्टानां परिचयः ।

ग्रन्थरहस्यं संशोधकोपयोगि ऐतिहासिकं वस्तु सम्पादनशैलीं चावगन्तुं ग्रन्थान्ते त्रयोदश परिशि-
ष्टानि अकारादिक्रमेण योजितानि । तत्स्वरूपं यथा—

(१) सन्मतेः सर्वा मूलगाथाः काण्डाङ्गेन गाथाङ्गेन च सह प्रथमपरिशिष्टे दर्शिताः ।

(२) श्वेताम्बरीया दिगम्बरीयाश्च ये ये न्यायग्रन्थाः प्रस्तुतसम्पादनाय अस्माभिरवलोकितान्तेषु यत्र यत्र सन्मतिसूत्रमूल्याश्च उद्धृतास्तत्तद्गाथास्थलदर्शकं द्वितीयं परिशिष्टम् । नयचक्र-सिद्धिविनि-
श्चयप्रमुखा हस्तलिखिता दुर्लभा ग्रन्था अपि अत्र परिशिष्टे उपयुक्ताः ।

(३) तृतीयमपि परिशिष्टं द्वितीयपरिशिष्टमिव ज्ञेयम्, नवरम् सन्मतिसूत्ररहस्यं यथार्थं प्राप्य स्वकृतौ तदवतारयत्सु प्रधानानां श्रीमतां यशोविजयोपाध्यायानां प्रायस्सर्वे मुद्रिता ग्रन्था अत्र परिशिष्टे उपयुक्ताः ।

श्रीमता उपाध्यायेन स्वकृतौ यत्र या गाथा उद्धृता तत्र तस्या विवरणमपि कृतम् । तच्च विवरणं क्वचित् क्वचित् स्वतन्त्रम्—प्रस्तुतां टीकां नानुसरति । एकस्मिन् परिशिष्टे ताः सर्वाः सविवरणा गाथाः संयोज्य मुद्रणीया येन तत्संग्रहः सन्मतिलघुटीकेव स्यादित्यासीदस्माकं भावना । परन्तु तदर्थं पृथगेवैको भागो मुद्रणीयो भवेत् तत्र च स्यादसङ्गः कालविलम्बः इति न तत्करणे प्रयत्नं कृतवन्तः, किन्तु इदं परिशिष्टमेवैतादृशं व्यधायि यत् केनचित् व्युत्पन्नेन च्छात्रेणापि तद्दर्शनमात्रेणैव स संग्रहः सुकरः ।

(४) कण्डस्य गाथायाश्चाङ्केन तद्याख्यायाश्च पृष्ठाङ्केन सह मूलगाथागतशब्दानां कोशो दर्शितश्चतुर्थे परिशिष्टे । यः शब्दो यत्र यत्र यतिकृत्वः समागतस्तस्य तानि सर्वाणि स्थलानि दर्शितानि ।

(५) पूर्वपक्षं दर्शयितुं स्वमतं संवदितुं च टीकाकृता यानि अन्यग्रन्थगतानि गद्यपद्यानि अवतरणानि उद्धृतानि तानि सपृष्ठाङ्कं दर्शितानि पञ्चमे परिशिष्टे । तथा यानि अवतरणानि सटिप्पणानि तेषां पार्श्वे कोष्ठके टिप्पणाङ्कोऽपि निहितः । (तेषां च टीकाकारादर्शितानि मूलस्थलान्यपि संशोध्य संशोध्य दर्शितानि यथासम्भवम्, येषाञ्च मूलस्थानानि न प्राप्तानि तेषां पार्श्वे ग्रन्थे [ ] एतादृशं रिक्तं चिह्नं विहितम्)

(६) टीकाकारेण दर्शितानां ग्रन्थकाराणां ग्रन्थानां च नामानि स्थापितानि षष्ठे परिशिष्टे ।

(७) टीकाकृता चर्चितानां वादानां वादिनां च नामानि निर्दिष्टानि सप्तमे परिशिष्टे ।

(८) दर्शनशास्त्रगोचरा मुख्यतया तु जैनपरिभाषाविषयाः टीकाकारनिर्दिष्टा विशिष्टाः शब्दाः सपृष्ठाङ्कं दर्शिता अष्टमे परिशिष्टे । तथा ये शब्दाः सविवेचनास्तेषां पार्श्वे कोष्ठके तट्टिप्पणाङ्कोऽपि दर्शितः ।

(९) समग्रे ग्रन्थे टीकोपयुक्ता देश—स्थल—रूढाचार—पदार्थसंज्ञासूचका ग्रन्थान्तरविषयबोधकाश्च ऐतिह्यप्रधानाः शब्दाः सूचिता नवमे परिशिष्टे । तथा तेषु ये शब्दा विवेचितान्तेषां पार्श्वे कोष्ठके टिप्पणाङ्कोऽपि निक्षिप्तः ।

(१०) टीकाकारानिर्दिष्टस्थलेष्ववतरणेषु येषां स्थलानि अस्माभिरुपलब्धानि तानि नामग्राहं निर्दिष्टानि दशमे परिशिष्टे ।

(११) प्रतिप्राप्तानि टिप्पणानि तत्तत्प्रतिनामग्राहमस्मत्सन्निवेशितानि टिप्पणानि च सपृष्ठाङ्कं निवेशितानि एकादशे परिशिष्टे ।

(१२) सम्पादनप्रवृत्तौ उपयुक्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि सपृष्ठाङ्कं सटिप्पणाङ्कं च निर्दिष्टानि द्वादशे परिशिष्टे ।

(१३) सम्पादनोपयुक्तानां ग्रन्थानां मुद्रणस्थानानि सम्पादकनिर्देशो मुद्रणसमयादिकं च निर्दिष्टं त्रयोदशे परिशिष्टे ।

श्रीमत्प्रवर्तकश्रीकान्तिविजयशिष्याणां तत्रभवतां श्रीचतुरविजय—पुण्यविजयानामाभारं प्रतिभागं समुल्लिखन्तो वयमस्मिन्मार्गेऽपि तान्भूरि भूरि खरामः । अस्य भागस्य परिशिष्टसंबन्धि षष्ठभागगतानुवादसंबन्धि च सर्वं भूफलोभनादिकं तैरेव महानुभावैर्व्यधायि । यदि ते एतन्नाकरिष्यन् तर्हि शरीरव्यथाबाधिता वयं किमपि कर्तुं समर्था न अभविष्याम । परिशिष्टविधाने सहायकानां सहृदयविद्वन्मित्राणां रसिकलालानामपि सादरं नामस्मरणमावश्यकम् । सम्पादनप्रवृत्तौ धनपुस्तकादिसाहाय्यकर्तृणां जैनसाहित्यरसिकानां श्रीमोदीकेशवलालानामपि नाम न विसर्धते ।

सुखलालः

बेचरदासश्च ।

सन्मति-प्रकरणम् ।

पञ्चमो विभागः ।

तृतीयः काण्डः ।

[सामान्यविशेषयोरन्योन्यानुविद्धस्वरूपत्वप्रदर्शनम्]

एवं दर्शन-ज्ञानात्मनोः परस्परविनिर्भाररूपतां प्रतिपाद्य इदानीं सामान्य-विशेषयोरन्योन्यानुविद्धं स्वरूपमुपदर्शयन्नाह—

सामण्यमि विसेसो विसेसपक्षे य वयणविणिवेसो ।

द्रव्यपरिणाममण्यं दाण्ड तयं च णियमेइ ॥ १ ॥

५

सामान्ये 'अस्ति' इत्येतस्मिन्, विशेषो द्रव्यमित्ययम्; तथा विशेषपक्षे च घटादौ, 'अस्ति' इत्येतस्य वचनस्य—नाम-नामवतोरभेदात्—सत्तासामान्यस्य, विनिवेशः प्रदर्शनम्, द्रव्यपरिणतिमन्यां सत्ताख्यस्य द्रव्यस्य पृथिव्याख्यां परिणतिमन्यां सत्तारूपापरित्यागेनैव वृत्तां दर्शयति विशेषाभावे सामान्यस्याप्यन्यथाभावप्रसक्तेः—यद् यदात्मकं तत् तदभावे न भवति, घटाद्यन्यतमविशेषाभावे सृष्टत् विशेषात्मकं च सामान्यमिति तदभावे तस्याप्यभावः । तथा, १० तत्कं च विशेषम्, द्वितीयपक्षे सामान्यात्मनि नियमयति विशेषः सामान्यात्मक एव तदभावे तस्याप्यभावप्रसङ्गात् यतः सामान्यात्मकस्य विशेषस्य सामान्याभावे घटादेरिव सृष्टभावे न भावो युक्तः ॥ १ ॥

[सामान्यविशेषयोरेकान्तभेदं वदतो दोषापत्तिप्रकटनम्]

न च विशेषाद् व्यतिरिक्तं सामान्यमेकान्ततः, तस्माद् वा विशेषा नियमतो भिन्ना इत्यभ्यु-१५ पगन्तव्यम् अध्यक्षादिप्रमाणविरोधात् इत्याह—

एगंतणिविसेसं एयंतविसेसियं च वयमाणो ।

द्रव्यस्स पज्जवे, पज्जवाहि दवियं णियत्तेइ ॥ २ ॥

एकान्तेन निर्गता विशेषा यस्मात् सामान्यात् तद् विशेषविकलं सामान्यं वदन् द्रव्यस्य पर्यायान् ऋजुत्वादीन् निवर्तयति ऋजु-वक्रतापर्यायात्मि(त्स)काऋज्वादिद्रव्यस्य २०

१ श्रीहरिभद्रेण ईदृशमङ्गल्युदाहरणमित्थं स्थापितं धर्मसंग्रहणम्—

“दीप्तं पञ्चकलं चिय एयं वक्कमि उज्जुए होते । अंगुलिद्वयमि परं भावेतव्वं इहेक्केण ॥

वक्कतमंगुलीओ कहंमि अमिअं ति तीए जोगाओ । मिअं पि अवत्थंतरभावे ततो नियत्तीओ ॥

तं चिय कहं चडवत्थंतरे वि तं तुळुद्धितो इंदि । एगंतेणडवत्ते मिजेज्ज इमी वि तह चेव” ॥

—गा० ३४८-३५० पृ० १५२-१५३ ।

“ये पूर्णं मते ! अत्यिप्तं अत्यिप्ते परिणमइ नत्थितं नत्थिते परिणमइ ?—[भगवतीसू० पा० १ उ० १ सू० ३२]
इत्यादि सूत्रं विवृण्वन् श्रीअभयदेवसुरिरीदृशमङ्गलिदृष्टान्तं दर्शितवान् ।

अध्यक्षादिप्रमाणप्रतीयमानस्य विनिवृत्तिप्रसक्तेरध्यक्षादिप्रमाणबाधापत्तिः । तथा, एकान्तविशेषं सामान्यरहितं वदन् पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यो द्रव्यं निवर्तयति, एवं चाङ्गुल्यादिद्रव्याऽव्यतिरिक्तक्रजु-वक्रतादिविशेषस्य प्रत्यक्षाद्यवगतस्य निवृत्तिप्रसक्तिः । न चाऽबाधितप्रमाणविषयीकृतस्य तथाभूतस्य तस्य निवृत्तिर्युक्ता, सर्वभावनिवृत्तिप्रसक्तेः अन्यभावाभ्युपगमस्यापि तन्निबन्धनत्वात् ५ तत्प्रतीतस्याप्यभावे सर्वव्यवहाराभाव इति प्रतिपादितम् ।

अत्राह—‘सामण्णम्मि’ इत्यादिकाण्डं नाऽऽरब्धव्यम् उक्तार्थत्वात् यतो न तावदनेन वस्तु अनेकान्तात्मकं प्रतिपाद्यते ‘एगदवियम्मि’ [प्र० का० गा० ३१] इत्यादिना ‘इहरा समूहसिद्ध’—[प्र० का० गा० २७] इत्यादिना च तस्य प्रतिपादितत्वात् । तथा, ‘उप्पाय-ट्टिह-भंगा हंदि दवियलक्खणं एयं’ [प्र० का० गा० १२] इत्यनेन लक्षणद्वारेण सर्वस्य सतः १० अनेकान्तात्मकत्वं प्रदर्शितमेव । अथ प्रमाणविषयवाक्यनिरूपणार्थमिदं प्रस्तूयते, तदपि न सम्यक्, ‘सवियप्प-णिट्ठिवयप्पं’ [प्र० का० गा० ३५] इत्यादिना तस्यापि निरूपितत्वात् वाक्यस्य च वस्तुत्वात् तन्निरूपणे तस्यापि निरूपितत्वाच्च तन्निरूपणार्थमप्येतदपुनरुक्तम्, एवमेतत्; किन्तु प्रमेयप्राधान्येन तद्गाहकस्य प्रमाणस्यापि निरूपणमित्येतत्प्रदर्शनद्वारेण तत्प्रतिपादकवाक्यावतारः प्राग्विहितः, इह त्वविद्यमानप्रमेयस्य प्रमाणस्य प्रमाणत्वासंभवात् प्रमाणनिरूपणद्वारेण प्रमेय- १५ निरूपणमिति प्रदर्शनद्वारेणैतद्वाक्यावतार इत्यदोषः । यद्वा अनेकान्तपक्षोक्तदोषपरिहारोऽनेकधा व्यवस्थाप्यत इति न कश्चिद् दोषः ‘सामण्णम्मि’ इत्यादि सूत्रसंदर्भविरचने ॥ २ ॥

[आप्तवचनस्यानेकान्तात्मकवस्तुबोधकत्वेन स्वरूपकथनम्]

सामान्य-विशेषानेकान्तात्मकवस्तुप्रतिपादकं वचनमाप्तस्य, इतरदितरस्येतदेव दर्शयन्नाह—

पञ्चुप्पन्नं भावं विगय-भविस्सेहिं जं समण्णेइ ।

२० एयं पडुच्चवयणं दव्वंतरणिस्सियं जं च ॥ ३ ॥

प्रत्युत्पन्नं भावं—वस्तुनो वर्तमानपरिणामम् विगत-भविष्यद्भ्यां पर्यायाभ्यां यत् समानरूपतया नयनि प्रतिपादयति वचः तत् प्रतीत्यवचनं समीक्षितार्थवचनं सर्वज्ञवचनमित्यर्थः, अन्यञ्चानाप्तवचनम् ।

ननु वर्तमानपर्यायस्य प्रागपि सद्भावे कारकव्यापारवैकल्यम् क्रिया-गुण-व्यपदेशानां च २५ प्रागप्युपलम्भप्रसङ्गश्च । उत्तरकालं च सद्भावे विनाशहेतुव्यापारनैरर्थक्यम् उपलब्ध्यादिप्रसङ्गश्च । ततो यद् यद्वोपलम्भादिकार्यकृत् तत् तदैव न प्राक् न पश्चात् अर्थक्रियालक्षणसत्त्वविरहे वस्तुनोऽभावात्, असवेतत्; तस्य प्रागसत्त्वेऽदलस्योत्पत्त्ययोगात् । न चात्मादिद्रव्यं विज्ञानादिपर्यायोत्पत्तौ दलम् तस्य निष्पन्नत्वात् । न च निष्पन्नस्यैव पुनर्निष्पत्तिः अनवस्थाप्रसङ्गात् । न च तत्र विद्यमान एव ज्ञानादिकार्योत्पत्तिः ‘तत्र’ इति संबन्धाभावतो व्यपदेशाभावप्रसङ्गात्, समवाय- ३० संबन्धप्रकल्पनायां तस्य सर्वत्राविशेषात् तद्वद् आकाशादावपि तत् स्यात् । अथात्मादिद्रव्यमेव तेनाऽऽकारेणोत्पद्यत इति नाऽदलोत्पत्तिः कार्यस्य भवत्येवमुत्पत्तिः किन्त्वात्मद्रव्यं पूर्वमप्यासीत् पश्चादपि भविष्यति तत्सर्वावस्थासु तादात्म्यप्रतीतेः अन्यथा पूर्वोत्तरावस्थयोस्तत्प्रतिभासो न भवेत् । न चैकत्वप्रतिभासो भ्रान्तः, बाधकाभावे भ्रान्त्यसिद्धेः । न चार्थक्रियाविरोधो नित्यत्वे

बाधकः, अनित्यत्वे एव तस्य बाधकत्वेन प्रतिपादनात् । न चोत्पाद-विनाशयोरपि तत्र प्रतिपत्तावे-
कान्ततो नित्यत्वमेव, परिणामनित्यतया तस्य नित्यत्वात्; अन्यथा खरविषाणवत् तस्याऽभाव-
प्रसङ्गात् । न चैवं तस्य विकारित्वप्रसङ्गो दोषाय, अभीष्टत्वात् । न च नित्यत्वविरोधस्तथैव तत्त्व-
प्रतीतेः । न च तस्य तथात्वप्रतिपत्तिर्भ्रान्तिः, बाधकाभावादित्युक्तत्वात् । अथ ज्ञानपर्यायादात्मनो
व्यतिरेके मेदेनोपलम्भः स्यात् अव्यतिरेके पर्यायमात्रम् द्रव्यमात्रं वा भवेत् व्यतिरेकाव्यतिरेक-
पक्षस्तु विरोधाघातः अनुभयपक्षस्त्वन्योऽन्यव्यच्छेदरूपाणामेकनिषेधेनाऽपरविधानादसंगतः,
असदेतत्; व्यतिरेकाऽव्यतिरेकपक्षस्याऽभ्युपगमात् । न च व्यतिरेकपक्षमाभी तद्व्यतिरेकेणो-
पलब्धिप्रसङ्गो दोषः, एकज्ञानव्यतिरेकेण ज्ञानान्तरेऽपि तस्य प्रतीतेर्व्यतिरेकोपलम्भस्य सङ्गावात्
अव्यतिरेकोऽपि, ज्ञानात्मकत्वेन तस्य प्रतीतेः । न च व्यतिरेकाऽव्यतिरेकयोरन्योऽन्यपरिहारेणाव-
स्थानाद् विरोधः अबाधितप्रमाणविषयीकृते वस्तुतत्त्वे विरोधाऽसंभवात्; अन्यथा संशयज्ञानस्यै-
कानेकरूपस्य वैशेषिकेण, ग्राह्य-ग्राहकसंविस्तिरूपस्य बुद्ध्यात्मनश्चैकानेकस्वभावस्य सौगतेन कथं
प्रतिपादनमुपपत्तिमद् भवेत् यदि प्रमाणप्रतिपक्षे वस्तुतत्त्वे विरोधः संगच्छेतेत्यादि पूर्वमेव प्रति-
पादितम् । वर्तमानपर्यायस्यान्यविद्रव्यद्वारेण त्रिकालास्तित्वप्रतिपादकं प्रतीत्यवचनमिति सिद्धम् ।

परमाण्वारम्भकद्रव्यात् कार्यद्रव्यं द्व्यणुकादि द्रव्यान्तरं वैशेषिकाभिप्रायतः तेन निःसृतं
संबद्धं कारणं परमाण्वादि यत् प्रतिपादयति तदपि प्रतीत्यवचनम् । तथाहि—अणुरूपतया १५
परमाण्वः प्रादुर्भूताः द्व्यणुकतया प्रच्युताः परमाणुरूपतया अविचलितस्वरूपा अभ्युपगन्तव्याः
अन्यथा तद्रूपतयाऽनुत्पादे प्राक्तनरूपताऽपगमो न स्यात् परमाण्ववस्थावत् प्राक्तनरूपानपगमे वा
नोत्तररूपतयोत्पत्तिस्तदवस्थावत् । परमाणुरूपतयाऽपि विनाशोत्पत्त्यभ्युपगमे पूर्वोत्तरावस्थयोर्निरा-
धारविगम-प्रादुर्भावप्रसक्तिः । न च तदवस्थयोरेवाऽऽधारत्वम्, तयोस्तदानीमसत्त्वात् । न च
पूर्वोत्तरकार्यद्रव्यविनाश-प्रादुर्भावयोः कारणस्याविनाश-प्रादुर्भावौ, ततस्तस्यैकान्ततो हिमवद्-
विन्ध्ययोरिव मेदप्रसक्तेः । न च कारणाश्रितस्य कार्यद्रव्यस्योत्पत्तेर्नायं दोषः, तयोर्युतसिद्धितः
कुण्ड-वदरवत् पृथगुपलब्धिप्रसक्तेः । अयुतसिद्धावपि कार्योत्पत्तौ कारणस्याऽप्युत्पत्तिप्रसक्तिः;
अन्यथाऽयुतसिद्धयनुपपत्तेः । अथाऽयुताश्रयसमवायित्वमयुतसिद्धिः, सा च कार्योत्पत्तौ कारणा-
नुत्पत्तावपि भवत्येव, न; समवायासिद्धावयुतसिद्धयसिद्धेः । न चायुतसिद्धित एव समवायसिद्धिः,
इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः । न चाप्यक्षतः समवायसिद्धेर्नायं दोषः, तन्स्वात्मकपटप्रतिभासमन्तरेणा-
भ्यक्षप्रतिपत्तावपरसमवायाप्रतीतेः—‘इह तन्तुषु पटः’ इत्यत्रापि प्रत्यये ‘इह तन्तुषु’ इति प्रति-
पत्तिस्तन्वाल्म्वना, ‘पटः’ इति प्रतिपत्तिः पटालम्बना संवेद्यत इति नापरः समवायप्रतिभासः ।
न च ‘इह तन्तुषु पटः’ इति लौकिकी प्रतिपत्तिः, किन्तु ‘पटे तन्तवः’ इति । न चान्यथाभूतप्रति-
पत्त्याऽन्यथाभूतार्थव्यवस्था । न चानुमानादपि समवायप्रसिद्धिः, प्रत्यक्षाभावे तत्पूर्वैकस्य तस्य
तत्राऽप्रवृत्तेः । अनुमानपूर्वैकस्य तु तस्यानवस्थादिदोषाघातत्वात् तत्राप्रवृत्तिरित्यनेकशः प्रति-
पादितं न पुनरुच्यत इति व्यवस्थितमेतत् तथाभूतवस्तुप्रतिपादकमेवाऽऽप्तवचनम् एकान्तप्रति-
पादकं तु नाप्तवचनम् ।

अथवा एकद्रव्यादन्यद् द्रव्यं द्रव्यान्तरं तस्मिन् निःसृतं संबद्धं यत् तदपि प्रतीत्यवच-
नम् । यथा—दीर्घतरं मध्यमिकाङ्गुलिद्रव्यमपेक्ष्य ह्रस्वतरमङ्गुलकद्रव्यमिति वचः । ह्रस्व-दीर्घादि-
कस्तु स्वधर्म एव द्रव्यान्तरविशेषाभिव्यङ्ग्यः पितेव पुत्रादिना ।

३५

यद्वा गोत्वसदृशपरिणतियुक्ताच्छाबलेयद्रव्यात् तत्सदृशपरिणतियुक्तं बाहुलेयादि द्रव्यान्तरं
तस्मिन् निःश्रितं संबद्धं वाचकत्वेन ‘गौः’ इति यद् वचनं तदपि प्रतीत्यवचनम् । न पुनः केवल-
तिर्यक्सामान्य-विशेष-तद्वदुभयादिप्रतिपादकम् असंभूतार्थप्रतिपादकत्वाद् उन्मत्तबाष्पवत् ॥ ३ ॥

[आप्तवचने समुपतिष्ठमानाया एकान्तपक्षाश्रिताया आशङ्काया

अनेकान्तपक्षाश्रयणेन निराकरणम्]

४०

ननु प्रत्युत्पन्नपर्यायस्य स्वकालवदतीताऽनागतकालयोः सत्त्वे अतीताऽनागतकालयोर्वर्तमान-
कालतापत्तेः—अन्यथा तद्रूपतया तयोस्तत्सत्त्वासंभवाद् त्रैकास्यायोगात् तस्य तद्विशिष्टतानुपपत्ते-
स्तथाभूतार्थप्रतिपादकं वचनमप्रतीत्यवचनमेवेत्याशङ्क्याऽऽह—

द्रव्यं जहा परिणयं तद्देव अत्थि ति तम्मि समयम्मि ।

विगय-भविस्सेहि उ पज्जएहिं भयणा विभयणा वा ॥ ४ ॥

द्रव्यं चेतनाचेतनम्, यथा तदाकारार्थग्रहणरूपतया, घटादिरूपतया वा परिणतं वर्तमानसमये तथैव अस्ति । विगत-भविष्यद्भिस्तु पर्यायैर्भजना कथंचित् तैस्तस्यैकत्वम्, ५ विभजना विगतभजना नानात्वं कथंचित्, 'वा' शब्दस्य कथंचिदर्थत्वात् । ततः प्रत्युत्पन्नपर्यायस्य विगत-भविष्यद्भिः न सर्वथैकत्वमिति कथं तत्प्रतिपादकवचनस्याप्रतीत्यवचनतेति भावः ॥ ४ ॥

[संभवद्भिः पर्यायैर्घटादेर्वस्तुनः अस्तित्व-नास्तित्वप्ररूपणम्]

ननु घटादेरर्थस्य कैः पर्यायैरस्तित्वम् अनस्तित्वं वा ? इत्याह—

परपज्जवेहिं असरिसगमेहिं णियमेण णिच्चमवि नत्थि ।

१० सरिसेहिं पि धंजणओ अत्थि ण पुणऽत्थपज्जाए ॥ ५ ॥

वर्तमानपर्यायव्यतिरिक्तभूत-भविष्यत्पर्यायाः परपर्यायास्तैर्विसदृशगमैर्विजातीयज्ञानप्राप्तैर्नियमेन निश्चयेन नित्यं सर्वदा नास्ति तद् द्रव्यम्, तैरपि तदा तस्य सद्भावे अवस्थासंकीर्णताप्रसक्तेः । सदृशैस्तु व्यञ्जनतः सामान्यधर्मैः सत्-द्रव्य-पृथिवीत्वादिभिः विशेषात्मकैश्च शब्दप्रतिपादैरस्ति, सामान्य-विशेषात्मकस्य शब्दवाच्यत्वात् । सामान्यमात्रस्य तद्वाच्यत्वे १५ शब्दादप्रवृत्तिप्रसक्तेरर्थक्रियासमर्थस्य तेनानुक्तत्वात् सामान्यमात्रस्य च तदुक्तस्यार्थक्रियाऽनिर्बैतकत्वात्, विशेषमन्तरेण सामान्यस्यासंभवात् सामान्यप्रतिपादनद्वारेण लक्षणया विशेषप्रतिपादनमपि शब्दान्न संभवति, क्रमप्रतिपत्तरसंवेदनात् । विशेषाणां त्वानन्त्यात् संकेतासंभवतः शब्दावाच्यत्वम् । परस्परव्यावृत्तसामान्य-विशेषयोरप्यवाच्यत्वम् उभयदोषप्रसङ्गात् । तत उभयात्मकं वस्तु गुण-प्रधानभावेन शब्देनाभिधीयत इति सदृशैर्व्यञ्जनतोऽस्तीत्युपपन्नम् । न पुनर्नैव अर्थः २० पर्यायैः क्रतुसूत्राभिमतार्थपर्यायेण तद् अस्ति, अन्योन्यव्यावृत्तवस्तुसलक्षणप्रादुर्भावत्वात् तस्य । अर्थं चार्थः पूर्वसूत्र एव प्रदर्शित इत्यन्यथा गाथासूत्रं व्याख्येयम्—अन्यवस्तुगताः पर्याया विसदृशसदृशतया द्विप्रकाराः, तत्र विसदृशैर्विवक्षितो घटादिर्नैवास्ति । सदृशैस्तु कैश्चिदुक्तवदस्ति, कैश्चिन्नैति तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

[वर्तमानपर्यायेऽपि द्रव्यस्थानेकान्तात्मकत्वसमर्थनम्]

२५ ननु प्रत्युत्पन्नपर्यायेण भावस्यास्तित्वनियमे एकान्तवादापत्तिरित्याशङ्क्याह—

पञ्चुप्पणम्मि वि पज्जयम्मि भयणागइं पडइ द्रव्यं ।

जं एगगुणाईया अणंतकप्पा गमविसेसा ॥ ६ ॥

वर्तमानेऽपि परिणामे स्व-पररूपतया सदसदात्मरूपताम्, अधो-मध्योर्ध्वादिरूपेण च मेदाऽमेदात्मकतां च भजनागतिमासादयति द्रव्यम्, यत एकगुणरूपत्वादयोऽनन्त- ३० प्रकारास्तत्र गुणविशेषास्तेषां च मध्ये केनचिद् गुणविशेषेण युक्तं तत् । तथाहि—कृष्णं द्रव्यं तद्द्रव्यान्तरेण तुल्यम् अधिकम् ऊनं वा भवेत् प्रकारान्तराभावात्, प्रथमपक्षे सर्वथा तुल्यत्वे तदेकत्वापत्तिः, उत्तरपक्षयोः संख्येयादिभागगुणवृद्धि-हानिभ्यां पदस्थानकप्रतिपत्तिरवश्यंभाविनी ।

१-दृशैस्तु वृ० आ० । २-त्मकां च वृ० आ० हा० वि० । ३ पदस्थानकस्वरूपमित्यमवगन्तव्यम्—

"बुद्धी वा हाणी वा अणंत-असंख-संखमागेहिं । वत्थूण संख-ऽसंख-ऽणंतगुणेण य विहेवा ॥

अनन्ताऽसंख्यात-संख्यातभागैः संख्याताऽसंख्याताऽनन्तगुणेन च वस्तूनां पदार्थानां वृद्धिर्वा हानिर्वा विधेया । इह हि पदस्थानके त्रीणि स्थानानि भागेन भागाहारेण वृद्धानि हीनानि वा भवन्ति, त्रीणि च स्थानानि गुणेन गुणकारेण × × × । तत्र भागाहारे अनन्ताऽसंख्यात-संख्यातलक्षणः क्रमः, गुणकारे च संख्याताऽसंख्याताऽनन्तलक्षण इति" ।—प्रवचनसारो० गा० ४३२ द्वा० २६० ।

स्यादेतत् पुद्गलद्रव्यस्य तादृग्भूतापरपुद्गलद्रव्यापेक्षया अनेकान्तरूपता युक्ता, प्रत्युत्पन्ने त्वात्मद्रव्यपर्याये कथमनेकान्तरूपता ? न, आत्मपर्यायस्यापि ज्ञानादेस्तत्तद्वाह्यार्थोपेक्षयाऽनेकान्तरूपता पुद्गलवन्न विरुध्यते । तथा द्रव्य-कषाय-योगोपयोग-ज्ञान-दर्शन-चारित्र-वीर्यप्रमेदात्मकत्वा-वात्मनः पुद्गलवदनेकान्तरूपता आर्ये प्रतिपादितैव—

“कइविहे णं भंते ! आया पण्णत्ते ?

५

गोयमा ! अट्टविहे । तं जहा-द्विष आर्या” [भगवतीसू० शत० १२, उ० १०] इत्यादौ ॥ ९ ॥

[आत्मनोऽनेकान्तात्मकत्वस्य बुद्धिगम्यतया प्रदर्शनम्]

इतश्चानेकान्तात्मकता आत्मनः प्रतिपत्तव्येत्याह—

कोवं उप्पायंतो पुरिसो जीवस्स कारओ होइ ।

तत्तो विभण्यव्वो परम्मि सयमेव भइयव्वो ॥ ७ ॥

१०

कोपपरिणतिमुपनयन् पुरुषो जीवस्य परभवप्रादुर्भावे निर्वर्तको भवति, तन्निमित्तस्य कर्मण उपादानात् । कोपपरिणाममापद्यमानश्च पुरुषस्ततः परभवजीवाद् विभजनीयो भिन्नो व्यवस्थापनीयः, कार्य-कारणयोर्मृन्पिण्ड-घटवत् कथंचिद् भेदात्; अन्यथा कार्य-कारण-भावाभावप्रसङ्गात् । न चासौ ततो भिन्न एव परस्मिन् भवे स्वयमेव पुरुषो भजनीयः आत्मरूपतया अमेदेन व्यवस्थाप्यत इति भावः घटाद्याकारपरिणतमृद्भववत् कथंचिदभिन्न इत्यनेकान्तः । १५

यद्वा कोपपरिणतिमन्यस्मिन् जीवे उत्पादयन् पुरुषः कारको भवति । ततोऽसौ कोप-कारकत्वेन विभजनीयः—कोपपरिणतियोग्ये जीवे कारकः, अन्यत्राकारक इति ॥ ७ ॥

[द्रव्य-गुणयोः कथंचिद्भेदमनिच्छतां केषांचित् तयोर्भेदविषयाऽऽशङ्का]

द्रव्यं गुणादिभ्योऽनन्यत् तेऽपि द्रव्यादनन्य एवेत्येतदनेकान्तममृष्यमाणा आहुः—

रूव-रस-गंध-फासा असमाणगगहण-लक्खणा जम्हा ।

२०

तम्हा दव्वाणुगया गुणं त्ति ते केइ इच्छंति ॥ ८ ॥

१ “कइविहा णं भंते ! आया पण्णत्ता ? गोयमा ! अट्टविहा आया पण्णत्ता । तं जहा-द्वियाया कसायाया जोगाया उवओगाया णाणाया दंसाया चरित्ताया वीरियाया” इत्यादि संपूर्ण सूत्रम्—भगवतीसू० पृ० ५८८ सू० ४६७ ।

२ वियभइयव्वो गु० मू० विना । ३ रूप-रस-आ० हा० वि० ।

४ ‘गुण’शब्दस्य वैशेषिकादिदर्शनेषु प्रतिनियतार्थत्वेन अतिप्रसिद्धत्वात् केपुञ्चित् उत्तराध्ययन-तत्त्वार्थादिग्रन्थेषु च तस्य विशिष्टार्थत्वेन निर्देशात् भगवत्यादिषु चागमेषु गुण-पर्यायशब्दयोर्द्वयोरपि प्रयोगदर्शनात् जैनमते उपतिष्ठमानाम् ‘किं गुण-शब्दः पर्यायशब्दसमानार्थक एव उत भिन्नार्थकः’ इति विप्रतिपत्तिं निराकर्तुं कामेन श्रीसिद्धसेनदिवाकरेण गुणशब्दस्य पर्याय-शब्दसमानार्थकत्वं स्वीकृतं मूलगाथायाम् ।

परन्तु तयोर्द्वयोरपि शब्दयोरर्थमर्थादामवगन्तुमपरिधामपि अनेकेषामाचार्याणां तद्विषयाणि विविधानि मतानि परिहृत-व्यानि सन्ति । तानि चेत्थम्—

उत्तराध्ययनसूत्रे गुण-पर्यायशब्दयोः पृथक् पृथक् निर्देशः तल्लक्षणं चेत्थं निरूपितमस्ति । तथाहि—

“गुणाणमासओ दव्वं एगदव्वस्सिआ गुणा । लक्खणं पज्जवाणं तु उभओअस्सिआ भवे ॥

एगत्तं च पुहत्तं च संखा सैठाणमेव य । संजोगा य विमागा य पज्जवाणं तु लक्खणं ॥

गुणानां तु रूपादीनामतिप्रतीतत्वाल्लक्षणं नोक्तमिति”—अ० २८ गा० ६ तथा १३ ।

श्रीमदुमास्वातिना सूत्रे भाष्ये च पृथक् पृथक् प्रयुक्तौ लक्षितौ च गुण-पर्यायशब्दौ तयोर्विभिन्नार्थत्वं तदीयं तात्पर्यं सूचयतः । तथाहि—

“गुण-पर्यायवद् द्रव्यम्”—तत्त्वार्थ० ५, ३७ ।

“सर्वं त्रित्वं द्रव्य-गुण-पर्यायबरोधात्”—१, ३५ तत्त्वार्थ० भा० । “गुणान् लक्षणतो वक्ष्यामः । भावान्तरं संज्ञान्तरं च पर्यायः । तदुभयं यत्र विद्यते तद् द्रव्यम्”—५, ३७ तत्त्वार्थ० भा० ।

श्रीकुन्दकुन्देन पृथक्कया प्रयुक्त-लक्षितौ अमृतचन्द्रेण च भिन्नार्थतया स्पष्टमेव व्याख्यातौ गुण-पर्यायशब्दौ विभिन्नार्थत्वपरमेव तदीयं तात्पर्यं ज्ञापयतः । तथा—

“अथो खलु दम्बमओ दम्बाणि गुणप्पगाणि भणिदाणि । तेहिं पुणो पज्जाया पज्जयमूढा हि परसमया” ॥ १ ॥

—प्रवचन० पृ० ११९ ।

“लिंगेहिं जेहिं दम्बं जीवमजीवं च हवदि विण्णादं । ते तम्भावविसिद्धा मुत्तामुत्ता गुणा गेया” ॥ ३८ ॥

प्रवचन० पृ० १८२ ।

“दम्बेण विणा ण गुणा गुणेहिं दम्बं विणा ण संभवदि । अव्वदिरित्तो भावो दम्बगुणाणं हवदि तम्हा” ॥ १३ ॥—

पञ्चास्ति० पृ० २९ ।

अस्य गाथात्रयस्य अमृतचन्द्राया व्याख्यापि अत्रानुसंधेया ।

धीराजमलेन तु अमृतचन्द्रवत् तौ द्वावपि शब्दा भिन्नार्थतया स्पष्टमेव परिभाषितौ । यथा—

“द्रव्याध्या गुणाः स्युर्विशेषमात्रास्तु निर्विशेषाश्च । करतलगतं यदेतैर्व्यक्तमिवालयते वस्तु” ॥ १०४ ॥

“क्रमवर्तिनो ह्यनित्या अथ च व्यतिरेकिणश्च पर्यायाः । उत्पाद-व्ययरूपा अपि च ध्रौव्यात्मकाः कथंचिच्च” ॥ १६५ ॥

—पञ्चाध्या० पृ० ३७, ५४ ।

पूज्यगदेन तु अन्वयित्व-व्यतिरेकिस्वरूपेण गुण-पर्याययोः स्पष्टमेव भेदं प्रतिपाद्य तद्वाचकयोर्द्वयोः शब्दयोर्विभिन्नार्थत्वं तत्त्वार्थसूत्रव्याख्यायां प्रदर्शितम् । तथाहि—

“के गुणाः ? के पर्यायाः ? अन्वयिनो गुणाः व्यतिरेकिणः पर्यायाः । उभयैरुपेतं द्रव्यमिति । उक्तं च—

गुण इदि दम्बविहाणं दम्बविकारो हि पज्जवो भणिदो । तेहिं अणूणं दम्बं अजुदपसिद्धं हवे णिच्च ॥

ततः सामान्यापेक्षया अन्वयिनो ज्ञानादयो जीवस्य गुणाः, पुद्गलादीनां च रूपादयः । तेषां विकारा विशेषात्मना भिद्यमानाः पर्यायाः । षट्ज्ञानम् षट्ज्ञानम् कोधः मानः गन्धः वर्णः तीव्रः मन्द इत्येवमादयः”—५, ३८ सर्वार्थसिद्धिः पृ० १७९ ।

श्रीमदकलङ्केन गुण-पर्याययोः द्वयोरपि शब्दगोरेकार्थत्वम् विभिन्नार्थत्वं च द्वयमपि तत्त्वार्थसूत्रव्याख्यायां समर्थितम् । तच्चैवम्—

“गुणा एव पर्याया इति वा निर्देशः । अथवा उत्पाद-व्यय-ध्रौव्याणि न (?) पर्यायाः न तेभ्योऽन्ये गुणाः सन्ति ततो गुणा एव पर्याया इति राति सामानाधिकरण्ये मतां सति गुण-पर्यायवदिति निर्देशो युज्यते”—५, ३७ तत्त्वार्थराजवा० वा० २ पृ० २४३ ।

“नित्यं द्रव्यमाश्रित्य ये वर्तन्ते ते गुणा इति । पर्यायाः पुनः कादाचित्का इति न तेषां ग्रहणम् तेन अन्वयिनो धर्मा गुणा इत्युक्तं भवति तद्यथा जीवस्यास्तित्वादयः ज्ञान-दर्शनादयश्च पुद्गलस्य अचेतनत्वादयः रूपादयश्च । पर्यायाः पुनः षट्ज्ञानादयः कपालादिविकाराश्च”—५, ४० तत्त्वार्थराजवा० वा० ४ पृ० २४४ ।

प्रस्तुतविषये विशिष्टचर्या विदधता विद्यानन्दिना पूज्यगदसरणिरेव अनुसृता । तथाहि—

“गुणाः वक्ष्यमाणलक्षणाः पर्यायाश्च तत्तामान्यापेक्षया × × × विशेषापेक्षया पर्यायाणां नित्ययोगाभावात् कादाचित्क-लक्षिणः”—५, ३८ तत्त्वार्थश्लो० वा० पृ० ४३८ ।

“कः पुनरसौ पर्यायः ? इत्याह—

तद्वाचः परिणामोऽत्र पर्यायः प्रतिवर्णितः । गुणाच्च सहभुक्तो भिन्नः क्रमवान् द्रव्यलक्षणम्”—५, ४२ तत्त्वार्थश्लो० वा० पृ० ४४० ।

गुण-पर्यायशब्दयोर्व्याख्यां विदधता श्रीअमृतचन्द्रसूरिणा स्वीये तत्त्वार्थसारे अकलङ्कमतमेव समाश्रितम् । तथाहि—

“गुणो द्रव्यविधानं स्यात् पर्यायो द्रव्यविक्रिया । द्रव्यं ह्ययुतसिद्धं स्यात् समुदायस्तयोर्द्वयोः ॥ ९ ॥

सामान्यमन्ययोत्सर्गो शब्दाः स्युर्गुणवाचकाः । व्यतिरेको विशेषश्च भेदः पर्यायवाचकाः ॥ १० ॥

गुणैर्विना न च द्रव्यं विना द्रव्याच्च नो गुणाः । द्रव्यस्य च गुणानां च तस्मादव्यतिरेकता ॥ ११ ॥

न पर्यायाद् विना द्रव्यं विना द्रव्याच्च पर्यायः । वदन्त्यनन्यभूतत्वं द्वयोरपि महर्षयः”—॥ १२ ॥—

सनातन० प्र० गु० पृ० १२१ ।

रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः असमानग्रहण-लक्षणा यस्मात् ततो द्रव्याश्रिता गुणा इति केचन वैशेषिकाद्याः, स्वयूथ्या वा सिद्धान्तानभिज्ञा अभ्युपगच्छन्ति । तथाहि—गुणा द्रव्याद् भिन्नाः, भिन्नप्रमाणप्राप्तात्वात् भिन्नलक्षणत्वाच्च; स्तम्भात् कुम्भवत् । न चासिद्धौ हेतुः, द्रव्यस्य 'यमहमद्राक्षं तमेव स्पृशामि' इत्यनुसंधानाध्यक्षप्राप्तात्वात् रूपादीनां च प्रतिनियतेन्द्रिय-प्रभवप्रत्ययावसेयत्वात् 'दार्शनं स्पर्शनं च द्रव्यम्' इत्याद्यभिधानादसमानग्रहणता द्रव्य-गुणयोः ५ सिद्धा । तथा, विभिन्नलक्षणत्वमपि—

“क्रियावद् गुणवत् समवायिकारणं द्रव्यम्” [वैशेषिकद० १-१-१५] “द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोग-विभागेष्वकारणमनपेक्षः” [वैशेषिकद० १-१-१६] इति वचनात् सिद्धम् ॥ ८ ॥

श्रीसिद्धसेनसुरिणाऽपि एकार्थत्वम् विभिन्नार्थत्वं च द्वयमपि नयमेदेन व्यवस्थाप्य अकलङ्कीय एव पन्थास्तत्त्वार्थभाष्य-हृतौ स्पष्टमनुसृतः । तद् यथा—

“ गुणाः शक्तिविशेषाः त एव क्रमेण सह च भवन्तः सर्वतोमुखत्वाद् भेदाः पर्यायास्तान् गुणान् पिण्डघटकपालाशीन् रूपादीन् ××× व्यवहारनयसमाश्रयणेन तु गुणाः पर्याया इति वा भेदेन व्यवहारः प्रवचने । युगपदवस्थायिनो गुणा रूपादयः, अयुगपदवस्थायिनः पर्यायाः । वस्तुतः पर्याया गुणा इति ऐकान्त्यम्”—५, ३७ तत्त्वार्थ० व्या० पृ० ४२८ ।

उक्तयोर्द्वयोरपि शब्दयोरेकार्थत्वं हृदि संमन्यमानेनापि वादिदेवसुरिणा प्राक्तनतर्कग्रन्थेषु तयोर्विभिन्नार्थत्वेन प्रयोगपरि-पाटि पश्यता स्वीये प्रमाणनयतत्वालोकालङ्कारग्रन्थे पर्यायशब्दस्य अर्थं संकोच्य विभिन्नार्थत्वं तयोर्द्वयोः शब्दयोर्व्यावर्णितम् उपपादितं न स्याद्वादरत्नाकरे । तच्चैवम्—

“विशेषोऽपि द्विरूपः—गुणः पर्यायश्चेति ॥ ६ ॥

गुणः सहभावी धर्मः यथा आत्मनि विज्ञानव्यक्ति-शक्त्यादिरिति ॥ ७ ॥

पर्यायस्तु क्रमभावी यथा तत्रैव सुख-दुःखादिरिति ॥ ८ ॥”—परि० ५ पृ० ७३५ ।

श्रीमता हरिभद्रेण तु प्रस्तुते विषये सिद्धसेनदिवाकरीय एव पन्था अनुसृतः प्रतिभासते, स एव च मार्ग उपाध्यायय-शोबिजयेन अनुधावितः सविस्तरमुपपादितश्च—

“अन्वयो व्यतिरेकश्च द्रव्य-पर्यायसंज्ञितौ । अन्योन्यव्याप्तिर्मेदाभेदवृत्त्यैव वस्तु तौ” ॥ ३१ ॥

—शास्त्रवा० समु० स्तव० ७ पृ० प्र० २६१ ।

“अन्वयो व्यतिरेकश्चेत्येतावन्तौ द्रव्य-पर्यायसंज्ञितौ—द्रव्यं पर्यायश्चेति द्रव्य-पर्यायपदवाच्यौ । एतेन 'द्रव्यं गुणाः पर्यायाश्च' इति विभागः केचिद्विद्वदभिमिश्रस्वयूथ्यानाम् परयूथ्यानां वा निरस्तः, विभिन्ननयप्राप्ताभ्यां द्रव्य-पर्यायत्वाभ्यामेव विभागात् । यदि च गुणोऽप्यतिरिक्तः स्यात् तदा तद्द्रव्यार्थं द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकवद् गुणार्थिकनयमपि भगवानुपादेक्ष्यत्, न चैवमस्ति; रूप-रस-गन्ध-स्पर्शानामहता तेषु तेषु सूत्रेषु “वर्णपञ्चवेहि” इत्यादिना पर्यायसंज्ञयैव नियमनात् । गुण एव तत्र पर्यायशब्देन उक्त इति चेत्, नन्वेवं गुण-पर्यायशब्दयोरेकार्थत्वेऽपि पर्यायशब्देनैव भगवतो देशना इति न गुणशब्देन पर्यायस्य तदतिरिक्तस्य वा गुणस्य विभागोचित्यम् । ‘एकगुणकालः’ ‘दशगुणकालः’ इत्यादीं गुणशब्देनापि भगवतो देशना अस्त्येवेति चेत्, अस्त्येव संख्यानशास्त्रधर्मवाचकगुणशब्देन, न तु गुणार्थिकनयप्रतिपादनाभिप्रायेण” इत्यादि—शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० प्र० २६१ ।

१ रूप-रसादीनामसमानग्रहण-लक्षणता वैशेषिकैरित्थं वर्णिताऽस्ति—“रूपं चक्षुर्ग्राह्यम्” । × “रसो रसनप्राप्यः” । “गन्धो घ्राणप्राप्यः” । × “स्पर्शस्तन्निन्द्रियप्राप्यः” ।—प्रशस्त० कं० पृ० १०४-१०५-१०६ ।

२ एतद् वाक्यमेव श्रीयशोविजयोपाध्यायः स्वीये गूर्जरभाषानिबद्धे सस्तबके द्रव्यगुणपर्यायरसो ह्यथमनूदितवान्—

“शक्तिरूप गुण कोइक भाषइ ते नही मारगि निरतई रे. जिन०” । “कोइक दिगंबरानुसारी शक्तिरूप गुण भाषइ छइ, जे माटई ते इम कहइ छइ जे जिम द्रव्यपर्यायनुं कारण द्रव्य तिम गुणपर्यायनुं कारण गुण” इत्यादि—ढा० २ दो० १० ।

३ मुद्रिते वैशेषिकदर्शने तु एवं पाठो दृश्यते—

“क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम्” । “द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्” ।

[द्रव्य-गुणयोरेकान्तमेदाशङ्कां निराकर्तुं गुणशब्दस्यार्थपरीक्षा]

एतत्परिहारायाह—

दूरे ता अण्णत्तं गुणसद्दे चेव ताव पारिच्छं ।

किं पज्जवाहिओ होज्ज पज्जवे चेव गुणसण्णा ॥ ९ ॥

- ५ दूरे तावद् गुण-गुणिनोरेकान्तेनान्यत्वम्—असंभावनीयमिति यावत्—गुणात्मकद्रव्यप्रत्ययबाधितत्वाद् एकान्तगुणगुणिमेदस्य । न च समवायनिमित्तोऽयममेदप्रत्ययः, तस्य निषिद्धत्वात् । न चैकत्वप्रत्ययस्य प्रागुपन्यस्तानुमानबाधा, एकत्वप्रत्ययाध्यक्षबाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेनैकशास्त्राप्रभवत्वानुमानस्येव तस्य कालात्ययापदिष्टत्वात् । ततो गुण-गुणिनोरेकान्तान्यत्वस्यासंभवात् गुणशब्दे एव तावत् पारीक्ष्यमस्ति—किं पर्यायादधिके गुणशब्दः ? उत पर्याय एव १० प्रयुक्त इति ? अभिप्रायश्च न पर्यायादन्यो गुणः, पर्यायश्च कथंचिद्द्रव्यात्मक इति विकल्पः कृतः ॥ ९ ॥

[गुणस्य पर्यायाद् भेदे तृतीयस्य गुणार्थिकनयस्यापि वचनीयत्वप्रसञ्जनम्]

यदि पर्यायादन्यो गुणः स्यात् पर्यायार्थिकवद् गुणार्थिकोऽपि न यो वचनीयः स्यादित्याह—

दो उण णया भगवया दव्वट्टिय-पज्जवट्टिया नियया ।

एत्तो य गुणविसेसे गुणट्टियणओ वि जुज्जंतो ॥ १० ॥

- १५ द्वावेव मूलनयौ भगवता द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकौ नियमितौ, तत्रातः पर्यायादधिके गुणविशेषे ग्राह्ये सति तद्ग्राहकगुणास्तिकनयोऽपि नियमितं युज्यमानकः स्यात् अन्यथा अव्यापकत्वं नयानां भवेत् अर्हतो वा तदपरिज्ञानं प्रसज्येत ॥ १० ॥

[तृतीयस्य गुणार्थिकनयस्य भगवदनुक्तत्वोपपादनम्]

न च भगवताऽऽस्युक्त इत्याह—

- २० जं च पुण अरिहया तेसु तेसु सुत्तेसु गोयमार्हणं ।

पज्जवसण्णा णियया वागरिया तेण पज्जाया ॥ ११ ॥

१ अत्र टीकापुरोधेन 'पज्जवाहिण' इति पाठः संभाव्यते अथवा सप्तम्यर्थे प्रथमा समर्थनीया । २ पृ० १०६ पं० १० । ३ पृ० ६३३ पं० ३ ।

४ 'गुण-पर्याययोर्विभक्तत्वे पर्यायप्रतिपादकपर्यायार्थिकवद् गुणप्रतिपादको गुणार्थिकोऽपि स्वतन्त्रो नयः कथमागमे नोक्तः' इत्याशङ्क्या प्रेरितेन दिवाकरेण उक्तयोर्द्वयोः शब्दयोरेकार्थत्वं वाणितं परंतु तयोर्विभिन्नार्थत्वं मन्यमानाभ्यामकलङ्क-विद्यानन्दिभ्यां सा शङ्का प्रकारान्तरेणैव अपाकृता, तदपाकरणयुक्तिरपि तयोर्द्वयोर्विभक्तये, अकलङ्कीया युक्तिर्वस्तु-स्थितिसार्थिनी विद्यानन्दीया च तर्कानुगामिनी इति द्वयोर्भेदः प्रतिभाति । तद्यथा—

"द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिक इति द्वावेव मूलनयौ । यदि गुणोऽपि कश्चित् स्यात् तद्विषयेण मूलनयेन तृतीयेन भवितव्यम् न चास्ति असौ इत्यतो गुणाभावाद् गुण-पर्यायवदिति निर्देशो न युज्यते, तत्रः किं कारणम् ? अर्हत्प्रवचनहृदयादिषु गुणोपदेशात् । उक्तं हि अर्हत्प्रवचने—'द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः' इति । अन्यत्र चोक्तम्—

गुण इति दव्वविधाणं दव्ववियारो य पज्जवो भणिदो । तेहि अणूणं दव्वं अजुदवसिद्धं हवदि णिच्चं ॥

यदि गुणोऽपि विद्यते ननु चोक्तं तद्विषयस्तृतीयो मूलनयः प्राप्नोति, नैव दोषः; द्रव्यस्य द्वावात्मकौ सामान्यम् विशेषश्चेति । तत्र सामान्यमुत्सर्गोऽन्वयः गुण इत्यनर्थान्तरम् । विशेषो भेदः पर्याय इति पर्यायशब्दः । तत्र सामान्यविषयो न यो द्रव्यार्थिकः, विशेषविषयः पर्यायार्थिकः । तदुभयं समुदितमयुतसिद्धरूपं द्रव्यमित्युच्यते न तद्विषयस्तृतीयो न यो भवितुमर्हति विकलादेशत्वाज्जयानाम् तत्समुदायोऽपि प्रमाणगोचरः सकलादेशत्वात् प्रमाणस्य" इत्यादि—

५, ३७ तत्त्वार्थराजवा० वा० २ पृ० २४३ ।

"गुणवद् द्रव्यमित्युक्तं सहानेकान्तसिद्धये । तथा पर्यायवद् द्रव्यं कमानेकान्तवित्तये" ॥ २ ॥

—तत्त्वार्थश्लो० वा० पृ० ४३८ ।

- ५ इदमन्तर्भूतार्थैकं बोध्यम् सेदत्वं च बहुलाधिकारात् समर्थनीयम् ।

यतः पुनर्भगवता तस्मिंस्तस्मिन् सूत्रे “वष्णपञ्चवेहिं, गंधपञ्चवेहिं” [भगवतीसू० शत० १४, उ० ४ सू० ५१३] इत्यादिना पर्यायसंज्ञा नियमिता वर्णादिषु गौतमादिभ्यः व्याकृतास्ततः पर्याया एव वर्णादयो न गुणा इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

[तुल्यार्थत्वाद् आगमाच्च पर्यायशब्देन गुणस्यैवाभिधानमिति कथनम्]

अथ तत्र गुण एव पर्यायशब्देनोक्तः तुल्यार्थत्वात् आगमाच्च—
“य एव पर्यायः स एव गुणः” [इत्यादिकात् । एतदेवाह—

परिगमणं पञ्चाओ अणेगकरणं गुणं त्ति तुल्लत्था ।

तह वि ण ‘गुण’ त्ति भण्णइ पञ्चवणयदेसणा जम्हा ॥ १२ ॥

परि समन्तात् सहभाविभिः क्रमभाविभिश्च मेदैर्वस्तुनः परिणतस्य गमनं परिच्छेदो यः स पर्यायः विषय-विषयिणोरभेदात्; अनेकरूपतया वस्तुनः करणं—करोतेर्ज्ञानार्थत्वात्-ज्ञानम्-१० विषय-विषयिणोरभेदादेव-गुणः इति तुल्यार्थो गुण-पर्यायशब्दौ, तथापि न ‘गुणार्थिकः’ इत्यभिहितस्तीर्थकृता पर्यायनयद्वारेणैव देशना यस्मात् कृता भगवतेति ॥ १२ ॥

[भगवतो गुणद्वारेणापि देशनादर्शनाच्च गुणाभाव इति पूर्वपक्षः]

गुणद्वारेणापि देशनायां भगवनः प्रवृत्तिरूपलभ्यते इति न गुणाभाव इत्याह—

जंपन्ति अत्थि समये एगगुणो दसगुणो अणंतगुणो ।

रूवाई परिणामो भण्णइ तम्हा गुणविसेसो ॥ १३ ॥

जल्पन्ति द्रव्य-गुणान्यत्ववादिनः-विद्यते एव सिद्धान्ते “एगगुणकाल्प दुगुणकाल्प” [भगवतीसू० शत० ५, उ० ७ सू० २१७] इत्यादि रूपादौ व्यपदेशस्तस्माद् रूपादिर्गुण-विशेष एवेत्यस्ति गुणार्थिको नयः उपदिष्टश्च भगवतेति ॥ १३ ॥

[उक्तस्य पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तवादिना निराकरणम्]

अत्राह सिद्धान्तवादी—

गुणसहमन्तरेणावि तं तु पञ्चवविसेससंम्बाणं ।

सिज्झइ णवरं संम्बाणसत्थधम्मो ‘तइगुणो’ त्ति ॥ १४ ॥

रूपाद्यभिधायिगुणशब्दव्यतिरेकेणापि ‘एकगुणकालः’ इत्यादिकं पर्यायविशेषसंख्या-वाचकं वचः सिध्यति न पुनर्गुणास्तिकनयप्रतिपादकत्वेन, यतः संख्यानं गणितशास्त्रधर्मः—२५ ‘अयं तावद्गुण इति एतावताऽधिको न्यूनो वा भावः’ इति गणितशास्त्रधर्मत्वादस्येत्यर्थः ॥ १४ ॥

[सिद्धान्तिना श्लोक्तस्यार्थस्य दृढीकरणम्]

दृष्टान्तद्वारेणामुमेवार्थं दृढीकर्तुमाह—

जह दससु दसगुणम्मि य एगम्मि दसत्तणं समं चेव ।

अहियम्मि वि गुणसहे तहेय एयं पि दट्ठव्वं ॥ १५ ॥

१ जीवाजीवाभिः प्रतिप० ३ सू० ७८ पृ० ९८ प्र० । जम्बूद्वीपप्र० वक्ष० २ सू० ३६ पृ० १६४ द्वि० ।
२ भगवतीसू० पृ० ६४० प्र० ।

३ मलयगिरीयायां धर्मसंग्रहण्टीकायां शाकटायनसम्मतं पर्यायलक्षणमित्युपन्यस्तं वर्तते—

“यदाह शाकटायनः—क्रमेण पदार्थानां क्रियाभिसंबन्धः पर्याय इति”—पृ० १४४ प्र० पं० १२ ।

४ भगवतीसू० पृ० २३५ प्र० । ५ “संख्याने $\times \times \times$ सुपरिनिष्ठिए” । “संख्याने त्ति गणितस्कन्धे सुपरिनिष्ठित इति योगः”—[भगवतीसू० श० २ उ० १ सू० ९० पृ० ११२ द्वि० तथा पृ० ११४ प्र०] इत्येवं गणितार्थवाचकः ‘संख्यान’-शब्दः भगवतीप्रवृत्तिसूत्रेषु विद्यते । ६ शब्दस्य व्य-भा० मा० ।

यथा दशसु द्रव्येषु एकस्मिन् वा द्रव्ये दशगुणिते दशशब्दातिरेकेऽपि दशात्वं सममेव तथैव एतदपि न भिद्यते-‘परमाणुरेकगुणकृष्णादिः’ इति । एकादिशब्दाधिक्ये गुण-पर्यायशब्दयोर्भेदः वस्तु पुनस्तयोस्तुल्यमिति भावः । न च गुणानां पर्यायत्वे वाचकमुख्यसूत्रम्—“गुण-पर्यायवद् द्रव्यम्” [तत्त्वार्थ० अ० ५, सू० ३७] इति विरुध्यते, युगपदयुगपद्भावि-पर्यायविशेषप्रतिपादनार्थत्वात् तस्य । न चैवमपि मनुष्ययोगाद् द्रव्यविभिन्नपर्यायसिद्धिः, निर्य-योगेऽत्र मनुष्यविधानात् द्रव्य-पर्याययोस्तादात्म्यात् सदाऽविनिर्भागवर्तित्वात् अन्यथा प्रमाण-बाधोपपत्तेः । संज्ञा-संख्या-स्वलक्षणाऽर्थक्रियामेदाद् वा कथंचित् तयोरभेदेऽपि भेदसिद्धेर्न मनु-बनुपपत्तिः ॥ १५ ॥

[भेदस्य निरासेनाभेदस्य फलितत्वेऽप्येकान्तिना तस्य दाढ्याय सोपनयमुदाहरणम्]

१० एवं द्रव्य-पर्याययोर्भेदैकान्तप्रतिषेधे अभेदैकान्तवाद्याह—

एयंतपक्ववाओ जो उण दव्व-गुण-जाहभेयम्मि ।

अह पुव्वपडिक्कुटो उआहरणमित्तमेयं तु ॥ १६ ॥

पिउ-पुत्त-णसु-भेव्वय-भाऊणं एगपुरिससंबंधो ।

ण य सो एगस्स पिय त्ति सेसयाणं पिया होइ ॥ १७ ॥

१५ जह संबन्धविसिटो सो पुरिसो पुरिसभावणिरइसओ ।

तह दव्वमिंदियगयं रुवाइविसेसणं लहइ ॥ १८ ॥

एकान्तव्यतिरिक्ताभ्युपगमवादो यः पुनर्द्रव्य-गुण-क्रियाभेदेषु स यद्यपि पूर्वमेव प्रतिक्षिप्तः भेदैकान्तग्राहकप्रमाणाभावात् अभेदग्राहकस्य च ‘सर्वमेकं सदविशेषात् विशेषे वा वियत्कुसुमवदसत्त्वंप्रसङ्गात्’ इति प्रदर्शितत्वात् ।

२० तथापि तत्स्वरूपे दाढ्यात्पादनार्थमुदाहरणमात्रमभिधीयते—

पितृ-पुत्र-नप्तृ-भ्रात्रेय-भ्रातृभिर्न एकस्य पुरुषस्य संबन्धस्तेनासावेक एव पित्रादिव्यप-देशमासादयति । न चासावेकस्य पिता-पुत्रसंबन्धतः—इति शेषाणामपि पिता भवति ।

यथा प्रदर्शितसंबन्धविशिष्टः पित्रादिव्यपदेशमाश्रित्यासौ पुरुषरूपतया निरतिश-योऽपि सन्न तथा द्रव्यमपि घ्राण-रसन-चक्षुस्-त्वक्-श्रोत्रसंबन्धमवाप्य रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्दव्यपदेशमात्रं लभते द्रव्यस्वरूपेणाविशिष्टमपि नहि शक्नेन्द्रादिशब्दमेदाद् जीर्वाणनाथस्यैव रूपादिशब्दमेदाद् वस्तुभेदो युक्तस्तदा द्रव्याद्वैतैकान्तस्थितेः कथंचिद् भेदाभेदवादो द्रव्य-गुण-योर्मिथ्यावाद इति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

[कथंचिद् भेदाभेदं मिथ्या वदतोऽभेदैकान्तपक्षस्य निराकरणम्]

अस्य निराकरणायाह—

३० होज्जाहि दुगुणमहुरं अणंतगुणकालयं तु जं दव्वं ।

ण उ डहरओ महल्लो वा होइ संबंधओ पुरिसो ॥ १९ ॥

१ “व्यवदेसा संठाणा संखा विसया य होति ते बहुगा । ते तेसिमण्णते अण्णते चावि विज्जंते” ॥ ४६ ॥ —पञ्चास्ति० ।

२ “अव्वो बहिणीतणए” “अव्वो भागिनेयः”—देशीना० व० ६ गा० १०० । तत्रैव च “अव्वो” इति पाठान्तरम् ।

३ पृ० २७२ पं० १७ । ४ भगिनीवद् भगिनीशब्दोऽपि विद्यते ततो भग्या अपत्यं भाग्येयः—वाच० ।

यदि नाम आम्नादिद्रव्यमेव रसनसंबन्धाद् 'रसः' इति व्यपदेशमात्रमासावयेत् द्विगुणमधुरं रसतः कुतो भवेत् तथा नयनसंबन्धाद् यदि नाम 'कृष्णम्' इति भवेत् अनन्तगुणकृष्णं तत् कुतः स्यात् वैषम्यमेदावगतेर्नयनादिसंबन्धमात्रावसंभवात् । तथा, पुत्रादिसंबन्धद्वारेण पित्रा-दिरेव पुरुषो भवेत् न त्वल्पो महान् वेति युक्तः । विशेषप्रतिपत्तेरुपचरितत्वे मिथ्यात्वे वा सामान्यप्रतिपत्तावपि तथाप्रसक्तेरिति भावः ॥ १९ ॥

[अमेदैकान्तवादिन आशङ्का]

अत्राहामेदैकान्तवादी—

भण्णइ संबंधवसा जइ संबंधित्तणं अणुमयं ते ।

णणु संबंधविसेसे संबंधिविसेसणं सिद्धं ॥ २० ॥

संबन्धसामान्यवशाद् यदि संबन्धित्वसामान्यम् अनुमतं तव, ननु संबन्ध-१० विशेषद्वारेण तथैव संबन्धिविशेषोऽपि किं नाभ्युपगम्यते ? ॥ २० ॥

[सिद्धान्तवादिनाऽऽशङ्कानिरसनम्]

सिद्धान्तवाद्याह—

जुज्झइ संबंधवसा संबंधिविसेसणं ण उण एयं ।

णयणाइविसेसगओ रूवाइविसेसपरिणामो ॥ २१ ॥

१५

संबन्धविशेषवशाद् युज्यते संबन्धिविशेषः यथा दण्डादिसंबन्धिविशेषजनितसंबन्ध-विशेषसमासादितसंबन्धिविशेषोऽवगतः । द्रव्याद्वैतवादिनस्तु न संबन्धिविशेषः नापि संबन्धविशेषः संगच्छत इति कुतो रसनादिविशेषसंबन्धजनितो रसादिविशेषपरिणामः ? ॥ २१ ॥

[अनेकान्तवादे अनन्त-द्विगुणादिवैषम्यपरिणतिः कथं घटते इत्याशङ्का तन्निरासश्च]

नन्वेकान्तवादिनोऽपि रूप-रसादेरनन्त-द्विगुणादिवैषम्यपरिणतिः कथमुपपन्ना ? इत्याह— २०

भण्णइ विसमपरिणयं कह एयं होहिइ त्ति उवणीयं ।

तं होइ परिणमित्तं ण व त्ति एत्थऽत्थि एगंतो ॥ २२ ॥

शीतोष्णस्पर्शवदेकत्रैकदा विरोधाद् भण्यते 'एकत्र आम्रफलादौ विषमपरिणतिः कथं भवति' इति परेण प्रेरिते उपनीतं प्रदर्शितमात्मेन-तद् भवति परनिमित्तम्—द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावानां सहकारिणां वैचित्र्यात् कार्यमपि वैचित्र्यमासादयति—तद् आम्नादि वस्तु २५ विषमरूपतया परनिमित्तं भवति, न वा 'परनिमित्तमेव' इत्यत्राप्येकान्तोऽस्ति, स्वरूपस्यापि कथंचिन्निमित्तत्वात् । तन्न द्रव्याद्वैतैकान्तः संभवी ॥ २२ ॥

[प्रागुक्तस्य लक्षणस्य बाधाद् मेदैकान्तवादिना द्रव्य-गुणयोर्लक्षणान्तराभिधानम्

अमेदैकान्तवादिना च विकल्प्य तद्वर्णम्]

द्रव्य-गुणयोर्मेदैकान्तवादिना प्राक् प्रदर्शिततल्लक्षणस्यैकत्वप्रतिपत्त्यभ्यक्षाधितत्वाद् लक्ष-३० णान्तरं वक्तव्यम् तदाह—

दव्वस्स ठिई जम्म-विगमा य गुणलक्खणं ति वत्तव्वं ।

एवं सइ केवलिणो जुज्झइ तं णो उ दवियस्स ॥ २३ ॥

द्रव्यस्य लक्षणं स्थितिः जन्म-विगमौ लक्षणं गुणानाम्, एवं सति केवलिनो
युज्यत एतल्लक्षणम्-तत्र किल केवलात्मना स्थिते एव चेतनाचेतनरूपा अन्ये अर्था ज्ञेयभावेनो-
त्पद्यन्ते, अज्ञेयरूपतया च नश्यन्ति । न तु द्रव्यस्याण्वादेर्लक्षणमिदं युज्यते, न हि अणौ रूपादयो
जायन्ते अत्यन्तभिन्नत्वात् गव्यश्वादिवत् । अथवा केवलिनोऽपि सकलज्ञेयग्राहिणो नैतल्लक्षणं
युज्यते । न चापि द्रव्यस्य अचेतनस्य गुण-गुणिनोरत्यन्तमेवे असत्त्वापत्तेः—असतोश्च खरविषाणा-
देरिव लक्षणासंभवादिति ॥ २३ ॥

द्रव्यत्थंतरभूया मुक्ताऽमुक्ता य ते गुणा होज्ज ।

जह मुक्ता परमाणू णत्थि अमुक्तेसु अग्गहणं ॥ २४ ॥

द्रव्यार्थान्तरभूतगुणवादिनः द्रव्यादर्थान्तरभूतगुणा मूर्ताः, अमूर्ता वा भवेयुः ?
१० यदि मूर्ताः परमाणवो न तर्हि परमाणवो भवन्ति, मूर्तिमद्रूपाद्याधारत्वात् अनेकप्रदेशिकस्क-
न्धद्रव्यवत् । अथामूर्ताः, अग्रहणं तेषाम् अमूर्तत्वात् आकाशवत् । ततो द्रव्य-गुणयोः कथंचिद्
भेदाभेदावभ्युपगमनीयो अन्यथोक्तदोषप्रसक्तेः । तथाहि—द्रव्य-गुणयोः कथंचिद् भेदः यथाक्रम-
मेकानेकप्रत्ययावसेयत्वात्, कथंचिद्भेदोऽपि रूपाद्यात्मना द्रव्यस्वरूपस्य रूपादीनां च द्रव्यात्मक-
तया प्रतीतिः; अन्यथा तद्भावापत्तेः ॥ २४ ॥

१५ [प्रस्तुतप्रपञ्चस्य शिष्यबुद्धिवैशद्यमात्रप्रयोजनकत्वकथनम्]

ततः

सीसमईविष्कारणमेत्तत्थोऽयं कओ समुल्लावो ।

इहरा कहासुहं चेव णत्थि एवं ससमयम्मि ॥ २५ ॥

शिष्यबुद्धिविकाशनमात्रार्थोऽयं कृतः प्रबन्धः; इतरथा कथैवैषा नास्ति
२० स्वसिद्धान्ते 'किमेते गुणा गुणिनो भिन्नाः, आहोस्विद् अभिन्नाः' इति, अनेकान्तात्मकत्वात् सकल-
वस्तुनः ॥ २५ ॥

[वस्तुत्वे कथंचिद् भेदाभेदात्मके व्यवस्थितेऽपि तदन्यथावादिनां मिथ्यादृष्टित्वकथनम्]

एवंरूपे च वस्तुतत्वे अन्यथारूपं तत् प्रतिपादयन्तो मिथ्यावादिनो भवन्तीत्याह—

ण वि अत्थि अण्णवादो ण वि तच्चाओ जिणोवणसम्मि ।

२५ तं चेव य मण्णंता अवमण्णंता ण याणंति ॥ २६ ॥

नैवास्ति अन्यवादो गुण-गुणिनोः, नाप्यनन्यवादो जिनोपदेशो द्वादशाङ्गे प्रवचने
सर्वत्र कथंचिदित्याश्रयणात् । तदेव अन्यदेवेति वा मन्यमानाः मननीयमेव अवमन्यमाना
वादिनोऽभ्युपगतविषयावज्ञाविधायित्वाद् अज्ञा भवन्ति अभ्युपगमनीयवस्त्वस्तिवत्प्रतिपादको-
पायनिमित्तापरिज्ञानाद् श्रुतावादिवदिति तात्पर्यार्थः । ततोऽनेकान्तवाद एव व्यवस्थितः ॥ २६ ॥

३० [अनेकान्तस्य व्यापकतां प्रदर्शयितुमनेकान्तेऽप्यनेकान्ताभ्युपगमनम्]

ननु 'सर्वत्रनेकान्तः' इति नियमे अनेकान्तेऽप्यनेकान्ताद् एकान्तप्रसक्तिः । अथ नानेकान्ते
अनेकान्तवादस्तर्हि अव्यापकोऽनेकान्तवाद इत्यत्राह—

भयणा वि हु भइयच्चा जह भयणा भयइ सच्चदच्चाइ ।

एवं भयणा णियमो वि होइ समयाविरोहेण ॥ २७ ॥

१५ यथा भजना अनेकान्तो भजते सर्ववस्तूनि तदतत्त्वभावतया ज्ञापयति तथा भज-
नाऽपि अनेकान्तोऽपि भजनीयः—अनेकान्तोऽप्यनेकान्त इत्यर्थः—नय-प्रमाणापेक्षया 'एकान्त-

आऽनेकान्तश्च' इत्येवं ज्ञापनीयः । एवं च भजनाऽनेकान्तः संभवति, नियमश्च एकान्तश्च सिद्धान्तस्य "रयणप्पभा सिआ सासया सियाऽसासया" [जीवाजीवाभि० प्रतिप० ३ उ० १ सू० ७८] इत्येवमनेकान्तप्रतिपादकस्य "द्ववट्टयाए सासया, पज्जवट्टयाए असासया" [ ] इत्येवं चैकान्ताभिधायकाविरोधेन ।

नै चैवमव्यापकोऽनेकान्तवादः, 'स्यात्'पदसंस्मृतितानेकान्तगर्भस्यैकान्तस्य तत्त्वात् अनेकान्त-५ स्यापि 'स्यात्'कारलाञ्छनैकान्तगर्भस्य अनेकान्तस्वभावत्वात् । न चानवस्था, अन्यनिरपेक्षस्वरूपत एव तैधात्वोपपत्तेः यद्वा स्वरूपत एवानेकान्तस्यैकान्तप्रतिषेधेनानेकान्तरूपत्वात् 'स्यादेकान्तः' 'स्यादनेकान्तः' इति कथं नानेकान्तेऽनेकान्तोऽपि । अनेकान्तात्मकवस्तुव्यवस्थापकस्य तद्व्यवस्थापकत्वं स्वयमनेकान्तात्मकत्वमन्तरेणाऽनेकान्तस्याऽनुपपन्नमिति न तत्राऽव्यापकत्वादिदोष इत्यसङ्कावेदितमेव ॥ २७ ॥

१०

[षड् जीवनिकायास्तदघाते च धर्म इत्यत्राप्यनेकान्तव्यवस्थापनम्]

नन्वेकान्तस्य व्यापकत्वे 'षड् जीवनिकायाः' 'तदघाते वा धर्मः' इत्यत्राप्यनेकान्त एव स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—

णियमेण सदहंतो छक्काए भावओ न सदहइ ।

हंदी अपज्जवेसु वि सदहणा होइ अविभत्ता ॥ २८ ॥

१५

नियमेनाऽवधारणेन 'पडेयैते जीवाः कायाश्च' इत्येवं श्रद्धानः षट्कायान् भावतः परमार्थतो न श्रद्धन्ते जीवराश्यपेक्षया तेषामेकत्वात् कायानामपि पुद्गलतयैकत्वात् जीव-पुद्गल-प्रदेशानां परस्परविनिर्भागवृत्तित्वाच्च जीवप्रदेशानां स्याद् अजीवत्वम् प्रत्येकं प्राधान्यविवक्षया स्याद् अनिकार्यत्वम् सूत्रविहितन्यायेन प्रवृत्तस्याऽप्रमत्तस्य 'हिंसाऽप्यहिंसा' इति 'तद्घाते स्याद्धर्मः' इति । न भावसम्यग्दृष्टिरसौ स्यात्, द्रव्यसम्यग्दृष्टिस्तु स्यात् 'भगवतैवमुक्तम्' इति जिनवचनरुचि-२०

१ "इमा णं भंते! रयणप्पभा पुढवी किं सासया? असासया?

गोयमा! सिय सासता सिय असासया ।

से केणट्ठेणं भंते! एवं वुचइ-सिय सासया सिय असासया?

गोयमा! द्ववट्टयाए सासता, वणपज्जवेहिं गंधपज्जवेहिं रसपज्जवेहिं फासपज्जवेहिं असासता से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुचति-तं चेव जाव सिय असासता । एवं जाव अवेसत्तमा"—जीवाजीवाभि० पृ० ९८ प्र० पं० ११—१४ ।

२ "अनेकान्तोऽप्यनेकान्तः प्रमाण-नयसाधनः । अनेकान्तः प्रमाणात् ते तदेकान्तोऽपि ताजयात्" ॥ —सनातन० प्र० गु० स्वयंभूस्तो० अर० श्लो० १८ ।

"अनेकान्ते तदभावादव्याप्तिरिति चेत्, न; तत्रापि तदुपपत्तेः । ६ । स्यादेतत् अनेकान्ते सा विधि-प्रतिषेधविकल्पना नास्ति । यदि स्याद् यदाऽनेकान्तो न भवति तदैकान्तदोषानुषङ्गो भवेत् अनवस्थाप्रसङ्गश्च । ततस्तत्रानेकान्तत्वमेव इति सा सप्तभङ्गी व्याप्तिमती न भवतीति, तच्च; किं कारणम्? तत्रापि तदुपपत्तेः 'स्याद् एकान्तः' 'स्याद् अनेकान्तः' 'स्याद् उभयः' 'स्याद् अवक्तव्यः' 'स्याद् एकान्तश्च अवक्तव्यश्च' 'स्याद् अनेकान्तश्च अवक्तव्यश्च' 'स्याद् एकान्तश्च अनेकान्तश्च अवक्तव्यश्च' इति । तत् क्वमिति चेत्? उच्यते—प्रमाण-नयार्पणामेदादेकान्तो द्विविधः—सम्यगेकान्तः मिथ्यैकान्त इति । अनेकान्तो द्विविधः सम्यगनेकान्तः मिथ्यानेकान्त इति । तत्र सम्यगेकान्तो हेतुविशेषसामर्थ्यापेक्षः प्रमाणप्ररूपितार्थैकदेशादेशः, एकात्सावधारणेन अन्याशेषनिराकरणप्रवणप्रणिधिर्भिध्यैकान्तः । एकत्र सप्रतिपक्षानेकधर्मस्वरूपनिरूपणो युक्त्यागमाभ्यामविरोद्धः सम्यगनेकान्तः, तदतत्त्वभाववस्तुशून्यं परिकल्पितानेकात्मकं केवलं वामिज्ञानं मिथ्यानेकान्तः । तत्र सम्यगेकान्तो नय उच्यते, सम्यगनेकान्तः प्रमाणम् । नयार्पणादेकान्तो भवत्येकनिश्चयप्रवणत्वात् । प्रमाणार्पणादनेकान्तो भवति अनेकनिश्चया-विकरणत्वात् । यद् यदि अनेकान्तोऽनेकान्त एव स्यात् नैकान्तो भवेत् एकान्ताभावात् तत्समूहात्मकस्य तस्याप्यभावः स्यात् शास्त्राद्यभावे वृक्षाद्यभाववत् तदविनाभाविशेषनिराकरणादात्मलोपे सर्वलोपः स्यात् । एवमुत्तरे च भग्ना योजयितव्याः"—तत्त्वार्थराजवा० १-६-६ पृ० २५-२६ । शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० २२३ दि० पं० १—१० ।

१ "अनेकान्तो"—वृ० टि० । ४ "एकान्तोऽपीति"—वृ० टि० । ५ "वस्तु"—वृ० टि० । ६-काचित्त्व-वृ० ।

स्वभावत्वात् । ततोऽपर्यायेष्वपि न विद्यन्ते अर्चि-सुसुंरादयो विवक्षितपर्याया येषु पुनरुक्तेषु तेष्वपि
अविभक्तश्रद्धानं यत् तदपि भावत एव भवेत्-‘अर्चिष्मानयं भावो भूतो भावी वा’ इति ।
तस्माद्व्यापकोऽनेकान्तवादः ॥ २८ ॥

[गतिमत्यपि द्रव्ये अपेक्षाविशेषेण गत्यगती प्रदर्श्यानेकान्तस्य व्यापकत्वोपपादनम्]

५ नन्वेकान्तस्य व्यापकत्वे ‘गच्छति तिष्ठति’ इत्याद्याऽप्यनेकान्तः स्यात्, तथाभ्युपगमे च
तयोरभावप्रसक्तिरित्येतदेवाऽऽह-

गृहपरिगयं गृहं चेव केह गियमेण द्वियमिच्छंति ।

तं पि य उड्डुगईयं तथा गई अन्नहा अगई ॥ २९ ॥

‘गतिक्रियापरिणामवद् द्रव्यं गतिमदेव’ इति केचिद् मन्यन्ते, तदपि गति-
१० क्रियापरिणतं जीवद्रव्यं सर्वतो गमनाऽयोगाद् ऊर्ध्वादिप्रतिनियतदिग्गतिकं तैर्वादिभिरभ्युप-
गन्तव्यम्; एवं च तत् तथा प्रतिनियतदिग्गमनेनैव गतिमत्; अन्यथाऽपि गतिमत् स्यात्
तदाऽभिप्रेतदेशप्राप्तिवद् अनभिप्रेतदेशप्राप्तिरपि तस्य भवेदित्यनुपलभ्यमानयुगपद्विरुद्धोभयदेश-
प्राप्तिप्रसक्तेरत्राप्यनेकान्तो नाऽव्यापकः । अभिप्रेतगतिरेव तत्राऽनभिप्रेताऽगतिरिति चेत्, न;
अनभिप्रेतगत्यभावाभावे प्रतिनियतगतिभाव एव न भवेत् तत्सङ्गावे वा तदवस्थोऽनेकान्तः ॥ २९ ॥

१५ [दहनादावपेक्षाविशेषेणादहनत्वादिकं निरूप्यानेकान्तस्य व्यापकत्वसमर्थनम्]

स्यादेतत् ‘दहनाद् दहनः, पवनात् पवनः’ इत्याद्याप्यनेकान्ते दहनादावदहनादेर्विरुद्धरूपस्य
संभवात् स्वरूपाभावः स्यादित्यत्राह-

गुणगिञ्जलितियसण्णा एवं दहणादओ वि दट्ठन्वा ।

जं तु जहा पडिसिद्धं दन्वमदन्वं तथा होइ ॥ ३० ॥

२० गुणेन दहनादिना निर्वर्तितोत्पादिता संज्ञाऽभिधानं येषां तेऽपि दहन-पवनादय एव-
मेवाऽनेकान्तात्मका द्रष्टव्याः । तथाहि-दाहपरिणामयोग्यं तृणादिकं दहतीति दहनः तदपरि-
णतिस्वभावं स्वात्माकाशाऽप्राप्त-वज्राऽण्वादिकं न दहतीति । तेन यद् द्रव्यं यथा दहनरूपतया
प्रतिषिद्धं तद् अद्रव्यमवहनादिरूपम् तथा भजनाप्रकारेण स्याद् दहनः स्यात्तेति भवति ततो
नाऽव्यापी अनेकान्तः ।

२५ तथा, ‘अदहनः’ इत्याद्याप्यनेकान्तः । तथाहि-यद् उदकद्रव्यं यथा दहनरूपेण प्रतिषिद्धं-दहनो
न भवतीति ‘अदहनः’ इति तदपि न सर्वथा अदहनद्रव्यं भवति, पृथिव्यादेरदहनरूपाद् व्यावृत्तत्वात्
अन्यथा दहनव्यतिरिक्तभूतैकत्वप्रसङ्ग इत्यनेकान्त एव अदहनव्यावृत्तस्य तद्व्यवत्वात् ॥ ३० ॥

[सर्वस्यापि वस्तुनः प्रतिनियतस्वरूपान्यथानुपपत्त्या स्वरूपास्तित्व-पररूपनास्तित्वाभ्युप-
गमेनानेकान्तात्मकत्वप्रदर्शनम्]

३० नन्वेवं तदतद्रव्यत्वाद् जीवद्रव्यमजीवद्रव्यम् अजीवद्रव्यं च जीवद्रव्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-

कुंभो ण जीवद्वियं जीवो वि ण होइ कुंभद्वियं ति ।

तम्हा दो वि अद्वियं अण्णोणविसेसिया होंति ॥ ३१ ॥

कुम्भो जीवद्रव्यं न भवतीति जीवोऽपि न भवति घटद्रव्यम् । तस्माद्
द्रावपि अद्रव्यमन्योन्यविशेषितौ परस्पराभावात्मकौ ।

यतोऽयमभिप्रायः—जीवद्रव्यं कुम्भादेरजीवद्रव्याद् व्यावृत्तम् अद्यावृत्तं वा ? प्रथमपक्षे
स्वरूपापेक्षया जीवो जीवद्रव्यम्, कुम्भाद्यजीवद्रव्यापेक्षया तु न जीवद्रव्यमित्युभयरूपत्वाद्नैकान्त
एव । द्वितीयविकल्पे तु सर्वस्य सर्वात्मकतापक्षेः प्रतिनियतरूपाभावतस्तयोरभावः स्वरविषाणवत् ।
ततः सर्वमनेकान्तात्मकम्—अन्यथा प्रतिनियतरूपताऽनुपपत्तेः—इति व्यवस्थितम् ॥ ३१ ॥

[उत्पादपर्यायस्य प्रयोग-विस्मसाजन्यत्वेन द्वैविध्यकथनम्]

अत्र प्रागुक्तम्—‘प्रत्युत्पन्नं पर्यायं विगतप्रविध्यङ्गां यत् समानयति वचने तत् प्रतीत्यवचनम्’
इति, तत्र वचनादिकोऽपि पर्यायः, स चाऽप्रत्यक्षानन्तरीयको वचनविशेषलक्षणः घटादिकस्तु
प्रत्यक्षानन्तरीयक इति केचित् संप्रतिपन्नास्तन्निराकरणाय ‘यद् यतोऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रतीयते
तत् तत एवाऽभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा कार्यकारणभावाभावप्रसक्तिः’ इत्याह—

उत्पादो दुवियप्यो पओगजणिओ य वीससा खेव ।

१०

तत्थ उ पओगजणिओ समुदयवायो अपरिसुद्धो ॥ ३२ ॥

द्विभेद उत्पादः—पुरुषेतरकारकव्यापारजन्यतया अव्यक्षाऽनुमानाभ्यां तथा तस्य प्रतीतेः ।
पुरुषव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेऽपि शब्दविशेषस्य तदजन्यत्वे घटादेरपि तदजन्यताप्रसङ्गे-
विशेषाभावात् प्रत्यभिज्ञानादेश्च विशेषस्य प्रागेव निरस्तत्वात् तत्र प्रयोगेण यो जनित
उत्पादः—मूर्तिमद्रव्यावयववृत्तत्वात्—स समुदायवादः, तथाभूताऽऽरब्धस्य समुदायात्म
कत्वात् । तत एवाऽसावपरिशुद्धः, सावयवात्मकस्य तच्छब्दवाच्यत्वेन अभिप्रेतत्वात् ॥ ३२ ॥

[विस्मसाजन्यस्याप्युत्पादस्य द्वैविध्यवर्णनम्]

विस्मसाजनितोऽप्युत्पादो द्विविध इत्याह—

सामाविओ वि समुदयकओ व्व एगंतिओ (एगत्तिओ) व्व होज्जाहि ।

आगासाईआणं तिण्हं परपच्चओऽणियमा ॥ ३३ ॥

२०

स्वाभाविकश्च द्विविध उत्पादः—एकः समुदयकृतः प्राक्प्रतिपादितावयवारब्धो घटादि-
वत् । अपरश्चैकत्विकोऽनुत्पादिताऽमूर्तिमद्रव्यावयवारब्ध आकाशादिवत् । आकाशादीनां
च त्रयाणां द्रव्याणामवगाहकादिघटादिपरद्रव्यनिमित्तोऽवगाहनादिक्रियोत्पादोऽनियमाद्
अनेकान्ताद् भवेत्—अवगाहक-गन्तु-स्थातृद्रव्यसन्निधानतोऽस्वर-धर्मा-ऽधर्मैववगाहन-गति—
स्थितिक्रियोरपत्तिनिमित्तमाधोत्पत्तिरित्यभिप्रायः ।

३५

[आकाशादिद्रव्यत्रयस्य कथंचित् सावयवत्वसाधनम् सामयिकीनामाकाशादिसंज्ञाना-
भ्युपपादनं च]

नन्वनारब्धाऽमूर्तिमद्रव्यावयवत्वे गगनादीनां निरवयवत्वप्रसक्तेरनेकान्तात्मकत्वव्याघातः, न।
मूर्तिमद्रव्याऽनारब्धानामपि तेषां सावयवत्वात् । न च सावयवत्वमसिद्धम् प्रदेशव्यवहारस्याऽऽकाशे
दर्शनात् । न च ‘आकाशस्य प्रदेशाः’ इति व्यवहारो मिथ्या, मिथ्यात्वनिमित्ताभावात् । न च ३०
संयोगस्याऽव्याप्यवृत्तित्वनिमित्तः सावयवत्वाध्यारोपो मिथ्यात्वकारणम् निरवयवेऽव्याप्यवृत्ति-
संयोगाधारत्वस्याऽध्यारोपनिमित्तस्यैवाऽनुपपत्तेः । यदि च सावयवं नभो न भवेत् तदा श्रोत्राकाश-
समवेतस्येव शब्दस्य ब्रह्मभाषितस्याऽप्युपलम्भोऽसदादि(दे)र्भवेत् निरवयवैकाकाशश्रोत्रसमवेत-
त्वात् । अथ धर्माधर्माभिस्संस्कृतकर्णशङ्कुल्यवरुद्धाकाशदेश एव श्रोत्रं तत्र च ब्रह्मभाषितस्याऽसम-
वायाभासदादिभिः श्रवणम् । नन्वेवं सैव सावयवत्वप्रसक्तिः श्रोत्राकाशप्रदेशाद् ब्रह्मशब्दाधारा- ३५
काशदेशस्यान्यत्वात् । यदि च सावयवमाकाशं न भवेत्, शब्दस्य नित्यत्वं सर्वगतत्वं च स्यात्
आकाशैकगुणत्वात् तन्महत्त्ववत् । अथ क्षणिकैकदेशवृत्तिविशेषगुणत्वस्य शब्दे प्रमाणतैः प्रसिद्धेर्नायं
दोषः । नन्वेवमेकदेशवृत्तिविशेषगुणत्वाभ्युपगमे कथं न शब्दाधारस्याऽऽकाशस्य सावयवत्व-

प्रसिद्धिः ? न हि निरवयवत्वे 'तस्यैकदेशे एव शब्दो वर्तते न सर्वत्र' इति व्यपदेशः संगच्छते । न च संयोगस्याऽव्याप्यवृत्तित्वनिबन्धनोऽयम् यत आकाशं व्याप्य संयोगो न वर्तते इति तदेकदेशे वर्तते इत्यभ्युपगमप्रसक्तिः व्याप्यवृत्तित्वं हि सामस्त्यवृत्तित्वम्, तत्प्रतिषेधश्च पर्युदासपक्षे एकदेश-वृत्तित्वमेव, प्रसज्यपक्षे तु वृत्तिप्रतिषेध एव; न चासौ युक्तः संयोगस्य गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वात् ५ तदभावे च तदभावात् । न च निरवयवत्वे आकाशस्य संतानवृत्त्या आगतस्य शब्दस्य श्रोत्रेणाप्यु-पलब्धिः संभवति अन्यान्याकाशदेशोत्पत्तिद्वारेण तस्य श्रोत्रसमवेतत्वानुपपत्तेः । जलतरङ्गन्याये-नापरापराकाशदेशादावपरापरशब्दोत्पत्तिप्रकल्पनायां कथं नाकाशस्य सावयवत्वम् ?

किञ्च, आकाशं शब्दोत्पत्तौ समवायिकारणमभ्युपगम्यते, यच्च समवायिकारणं तत् सावयवम्, यथा तन्त्रादि, समवायिकारणं च परेण शब्दोत्पत्तावाकाशमभ्युपगतम् । न च परमाण्वाऽऽत्मा-१० दिना व्यभिचारः तस्यापि सावयवत्वात्; अन्यथा ब्रह्मणुक्-बुद्ध्यादेस्तत्कार्यस्य सावयवत्वं न स्यात् । न च बुद्ध्यादेः सावयवत्वप्रसिद्धम् आत्मनः सावयवत्वेन साधितत्वात् तद्विशेषगुणत्वेन बुद्ध्यादेः कथंचित् तादात्म्यसिद्धितः सावयवत्वोपपत्तेः । न च यत एव प्रमाणादणवः सिद्धास्तेषां निरवयव-त्वमपि तत एव सिद्धमिति तद्वाहकप्रमाणबाधितत्वात् सावयवत्वानुमानस्याऽप्रामाण्यम् प्रमाणतः परमाणुनामसिद्धावाश्रयासिद्धितः सावयवत्वानुमानस्याऽप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, यतः सावयवकार्यस्य १५ सावयवकारणपूर्वकत्वे साध्ये न पूर्वोक्तदोषावकाशः । न च कार्यकारणयोरालम्बित्वो मेदः, समवायिनिषेधे हि हिमवद्-विन्ध्ययोरिव मेदे विशिष्टकार्यकारणरूपतानुपपत्तेः । ततो ब्रह्मणुकादेः परमाणुकार्यस्य सावयवत्वात् तदात्मभूताः परमाणवः कथं न सावयवाः इति न परमाण्वादिभिर्व्य-भिचारः । अपि च, सावयवमाकाशं तद्विनाशान्यथानुपपत्तेः । न चाऽऽकाशस्य विनाशित्वमसिद्धम् । तथाहि—अनित्यमाकाशम्, तद्विशेषगुणाभिमतशब्दविनाशान्यथानुपपत्तेः । यतो न तावदाश्रय-२० विनाशाच्छब्दविनाशोऽभ्युपगतस्तन्नित्यत्वाभ्युपगमविरोधान्; न विरोधिगुणप्रादुर्भावात्, तन्म-हेश्वरेकार्थसमवायित्वेन रूप-रसयोरिव विरोधिताऽसिद्धः । विरोधित्वे वा श्रवणसमयेऽपि तदभावप्रसङ्गः तदाऽपि तन्महत्त्वस्य सद्भावात् । नापि संयोगादिविरोधिगुणः तस्य नत्कारणत्वात् । नापि संस्कारः तस्य गुणत्वेन शब्देऽसंभवात् संभवे वा शब्दस्य द्रव्यत्वप्रसक्तिः । आकाशस्य द्रव्यत्वेन तत्संभवेऽपि तस्याभावे आकाशस्याऽव्यभावप्रसक्तिः तस्य तदव्यतिरेकात् । व्यतिरेके वा २५ 'तस्य' इति संबन्धाऽयोगात् । नापि शब्दोपलब्धिप्रापकधर्माद्यभावात् तदभावः तस्य विभिन्नाश्रय-स्यानेन विनाशयितुमशक्यत्वात् । शक्यत्वे वा तदाधारस्यापि विनाशप्रसङ्गः तस्य तदव्यतिरेकात् । ततोऽम्बरविशेषगुणत्वे शब्दस्य तद्विनाशान्यथानुपपत्त्या तस्यापि विनाशित्वम्, ततोऽपि सावयव-त्वम् । न च बुद्ध्यादिभिर्व्यभिचारः उक्तोत्तरत्वात् । किञ्च, आश्रितविनाश आश्रयत्वस्यापि विनाशः आश्रितत्वनिबन्धनत्वात् तस्य धर्मस्य च धर्मिणः कथंचिदव्यतिरेकात् तथाऽऽकाशस्य विनाशित्वात् ३० सावयवत्वं घटादेरिचोपपन्नम् । किञ्च, सावयवमाकाशम्, हिमवद्-विन्ध्याचरुद्धविभिन्नदेशत्वात्, तद्वष्टुव्यदेशभूभागवत्; अन्यथा तयो रूप-रसयोरिवैकदेशाकाशस्थितिप्रसक्तिः, न चैतद् दृष्टमिति सर्वं वस्तुत्पाद-विनाश-स्थित्यात्मकत्वात् कथंचित् सावयवं सिद्धम् । ततः प्रयोग-विस्त्रसात्मक-मूर्तिमद्रव्यानारब्धत्वेनाऽऽकाशादेरुत्पाद ऐकत्विकोऽभिधीयते; न पुननिरवयवकृतत्वादैकत्विकः । अयमपि स्यादैकत्विकः स्यादनैकत्विकः; न त्वैकत्विक एव । एवं मूर्तिमदमूर्तिमदवयवद्रव्यद्वयो- ३५ त्पादाऽवगाह-गति-स्थितौनां यथोक्तप्रकारेण तत्रोत्पत्तेः अवगाह-गति-स्थितिस्वभावस्य च विशिष्ट-कार्यत्वाद् विशिष्टकारणपूर्वकत्वसिद्धस्तत्कारणे आकाशादिसंज्ञाः समयनिबन्धनाः सिद्धाः ॥ ३३ ॥

[उत्पादवद् विगमस्यापि द्वैविध्यवर्णनम्]

उत्पादवद् विगमोऽपि तथाविध एवेत्याह—

विगमस्स वि एस विही समुदयजणियम्मि सो उ बुवियप्पो ।

४०

समुदयविभागमेत्तं अत्थंतरभावगमणं च ॥ ३४ ॥

विगमस्याप्येव एव द्विरूपो भेदः—स्वाभाविकः प्रयोगजनितश्चेति तद्व्यातिरिक्तस्य वस्तुनो-
ऽभावात् पूर्वावस्थाविगमव्यतिरेकेणोत्तरावस्थोत्पत्त्यनुपपत्तेः न हि वीजादीनामविनाशोऽङ्कुरादिकार्य-
प्रादुर्भावो दृष्टः । न चाऽवगाह-गति-स्थित्याधारत्वे तदनाधारत्वस्वभावप्राक्तनावस्थाध्वंसमन्तरेण
संभवति तत्र समुदयजनिते यो विनाशः स उभयत्रापि द्विविधः—एकः समुदयविभाग-
मात्रप्रकारो विनाशः यथा पटादेः कार्यस्य तत्कारणपृथक्करणे तन्नुविभागमात्रम्, द्वितीयप्रकार-
स्तुतर्धान्तरभावगमनं विनाशः यथा मृत्पिण्डस्य घटार्थान्तरभावेनोत्पादो विनाशः । न चार्था-
न्तररूपविनाशविनाशो मृत्पिण्डप्रादुर्भावप्रसक्तिरिति वक्तव्यम्, पूर्वोत्तरकालावस्थयोरसंकीर्णत्वात्—
अतीततरत्वेन प्राक्तनावस्थाया उत्पत्तेः अतीतस्य च वर्तमानताऽयोगात्—तयोः स्वस्वभावापरि-
त्यागतस्तथानियतत्वात् तुच्छरूपस्य ह्यभावस्याऽभावः स्यादपि तदभावरूपः, न तु वस्तुवन्तरादुप-
जायमानं वस्तुवन्तरमतीततरावेत्यारूपं भवितुमर्हति तर-तमप्रत्ययार्थव्यवहाराभावप्रसक्तेः । प्रति-१०
पादितं च कस्यचिद् रूपस्य निवृत्त्या रूपान्तरगमनं वस्तुनः प्रागिति न पुनरभिधीयते ॥ ३४ ॥

[उत्पाद-विनाश-ध्रौव्याणां भिन्नाभिन्नकालत्वस्यार्थान्तरानर्थान्तरत्वस्य चाभिधानम्]

न चोत्पाद-विनाशयोरैकान्तिकतदूपताऽभ्युपगमे अनेकान्तवादव्याघातः, कथंचित् तयोस्त-
दूपताऽभ्युपगमात् । तदाह—

तिष्ठिं वि उत्पायाई अभिण्णकाला य भिण्णकाला य ।

१५

अत्थन्तरं अणत्थन्तरं च दवियाहि णायच्चा ॥ ३५ ॥

त्रयोऽप्युत्पाद-विगम-स्थितिस्वभावाः परस्परतोऽन्यकालाः यतो न पटादेरुत्पादसमय
एव विनाशः तस्यानुत्पत्तिप्रसक्तेः । नाऽपि तद्विनाशसमये तस्यैवोत्पत्तिः अविर्नाशापत्तेः । न च
तत्प्रादुर्भावसमय एव तत्स्थितिः तद्रूपेणावस्थितस्यानवस्थाप्रसक्तिः प्रादुर्भावाऽयोगात् । न च
घटरूपमृत्स्थितिकाले तस्या विनाशः तद्रूपेणावस्थितस्य विनाशानुपपत्तेः । न च घटविनाशविशिष्ट-
मृत्काले तस्या एवोत्पादो दृष्टः । नाऽपि तदुत्पादविशिष्टमृत्समये तस्या एव ध्वंसोऽनुत्पत्तिप्रसङ्ग
एव युक्तः । तत्स्त्रयाणामपि भिन्नकालत्वात् तद् द्रव्यमर्थान्तरं नानास्वभावम् न ह्यन्योन्यव्यतिरिक्त-
कालोत्पाद-विगम-ध्रौव्याऽव्यतिरिक्तमेकस्वरूपं द्रव्यमुपपद्यते तस्य तेभ्यो भेदप्रसक्तेः । न च तद्
भिन्नमेवास्तु तत्रितयविकलस्य तस्य तथाऽनुपलब्धतोऽसत्त्वान् । न चैकस्य द्रव्यस्याभावाद्नेकान्ता-
भावप्रसक्तिः यतोऽभिन्नकालाध्रौव्यादादयः । नहि कुशलविनाशघटोत्पादयोर्भिन्नकालताः अन्यथा २५
विनाशात् कार्योत्पत्तिः स्यात् घटाद्युत्तरपर्यायानुत्पत्तावपि प्राक्तनपर्यायध्वंसप्रसक्तिश्च स्यात् ।
पूर्वोत्तरपर्यायविनाशोत्पादक्रियाया निराधाराया अयोगात् तदाधारभूतद्रव्यस्थितिरपि तदाऽभ्युप-
गन्तव्या । न च क्रियाफलमेव क्रियाधारः तस्य प्रागसत्त्वात्; सत्त्वे वा क्रियावैफल्यम् । तत्स्त्र-
याणामभिन्नकालत्वात् तदव्यतिरिक्तं द्रव्यमभिन्नं न नाना । न च घटोत्पाद-विनाशापेक्षया भिन्न-
कालतयाऽर्थान्तरत्वम् कुशल-घटविनाशोत्पादापेक्षया अभिन्नकालत्वेनानर्थान्तरत्वादेकान्त इति ३०
वक्तव्यम्, द्रव्यस्य पूर्वावस्थायां भिन्नाऽभिन्नतया प्रतीयमानस्योत्तरावस्थायामपि भिन्नाऽभिन्नतया
तस्यैव प्रतीतेरनेकान्ताऽव्याहृतेः । न चाऽवाधिताऽध्यक्षादिप्रतिपत्तिविषयस्य तस्य विरोधाद्युद्भावनं
युक्तिसंगतम् सर्वप्रमाण—प्रमेयव्यवहारविलोपप्रसङ्गात् । अत एव अर्थान्तरमनर्थान्तरं
चोत्पादादयो द्रव्यात्, तद्वा तेभ्यस्तथेति प्रतिज्ञेयम् द्रव्यात् तथाभूततद्वाहकव्यपरिणनादात्म-
लक्षणात् प्रमाणादित्यपि व्याख्येयम् नहि तथाभूतप्रमाणप्रवृत्तिस्तथाभूतार्थमन्तरेणोपपन्ना धूम इव ३५
धूमध्वजमन्तरेण, संवेद्यते च तथाभूतप्राह-ग्राहकरूपतया अनेकान्तात्मकं स्वसंवेदनतः प्रमाणमिति
न तदपलापः कर्तुं शक्यः; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

१ “तुच्छस्य हि अभावस्याभावे मृत्पिण्डोत्पादो भवेत् न तु”—वृ० टि० । २ “मृत्पिण्डरूपम्”—वृ० टि० ।

३ “यस्मिन्नेव समये उत्पादस्तस्मिन्नेव यदा विनाशस्तस्य तदा कस्य(कथम्)-त्यतिः?”—वृ० टि० । ४-नाशोत्पत्तेः

वृ० विना । ५ “मृदः”—वृ० टि० । ६ न चैक(चैव)मेकस्य वृ० । ७ “घटादि”—वृ० टि० ।

यद्वा देशादिविप्रकृष्टा उत्पत्ति-विनाश-स्थितिस्वभावा भिन्नाभिन्नकाला अर्थान्तरानर्थान्तर-
रूपाः, द्रव्यत्वात्-द्रव्याव्यतिरिक्तत्वादित्यर्थः—अन्यथोत्पादादीनामभावप्रसक्तेः । तेभ्यो वा
द्रव्यमर्थान्तरानर्थान्तरम्, द्रव्यत्वात् । प्रतिस्मार्थैकदेशता च हेतोर्नाशङ्कनीया द्रव्यविशेषे साध्ये
द्रव्यसामान्यस्य हेतुत्वेनोपन्यासात् ॥ ३५ ॥

५ [उक्तस्यार्थस्य प्रत्यक्षसिद्धेर्नोदाहरणेनोपोद्बलनम्]

अत्रैवार्थे प्रत्यक्षप्रतीतमुदाहरणमाह—

जो आउंचणकालो सो चेव पसारियस्स वि ण जुत्तो ।

तेसिं पुण पडिवत्ती-विगमे कालंतरं गत्थि ॥ ३६ ॥

य आकुञ्चनकालोऽङ्गुल्यादेर्द्रव्यस्य स एव तत्प्रसारणस्य न युक्तः भिन्नकालतया
१० आकुञ्चन-प्रसारणयोः प्रतीतेस्तयोर्भेदः, अन्यथा तयोः स्वरूपामावापत्तेरित्युक्तम् तत्तत्पर्यायाभिन्न-
स्याङ्गुल्यादिद्रव्यस्यापि तथाविधत्वात् तदपि भिन्नमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा तदनुपलम्भात् अभिन्नं च
तदवस्थयोस्तस्यैव प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । तयोः पुनरुत्पाद-विनाशयोः—प्रतिपत्तिश्च प्रादुर्भावः,
विगमश्च विपत्तिः—प्रतिपत्ति-विगमं तत्र कालान्तरं भिन्नकालत्वमङ्गुलिद्रव्यस्य च नास्ति ।
पूर्वपर्यायविनाशोत्तरपर्यायोत्पत्त्यङ्गुलिद्रव्यावस्थितीनामभिन्नकालता अभिन्नरूपता च प्रतीयते एक-
१५ स्यैव द्रव्यस्य तथाविवर्तान्मकस्याध्यक्षतः प्रतीतेः ।

अथवा 'कालान्तरं नास्ति' इत्यत्र 'अ'कारप्रश्लेषाद् नञश्चोपादानात् प्रतिषेधद्वयेन
प्रकृतार्थगतेः कालान्तरं कालभेद उत्पादादेर्द्रव्यस्य चास्तीति कथंचिद् भेद इत्यर्थः—कथंचिद्
भेदेनाऽपि प्रतिपत्तेः । तेनोत्पत्ति-विनाश-स्थितीनां परस्पररूपपरित्यागाऽपरित्यागप्रवृत्तप्रत्येक-
२० व्यात्मकैकरूपत्वेऽपि न वर्तमानपर्यायात्मकस्यैवाऽतीताऽनागतकालयोः सत्त्वम् वस्तुनिरूप्यात्मकत्वा-
भ्युपगमात् । अतीताऽनागतकालयोरपि तदूषेण सत्त्वे उत्पादविनाशयोरभावेन कथं व्यात्मकत्वं
तस्य भवेत् द्रव्यस्योत्पत्ति-विनाशनिमित्तत्वादीतादितायाः अन्यथा वर्तमानवत् तदभावात् ? न च
तत्पर्यायस्याऽतीताऽनागतकालयोरभावे कथं नित्यत्वमिति वाच्यम्, कथंचित् तस्याभ्युपगमात् परित्य-
क्तोपादित्यमानपूर्वोत्तरपर्यायस्यान्यान्यवेषपरित्यागोपादानैकनटपुरुषवद् द्रव्यस्य विवर्तात्मकत्वात् ।
सर्वथा नित्यत्वे पूर्वोत्तरव्यपदेशाभावप्रसक्तेः । सर्वथाऽनित्यत्वेऽप्युभयत्रैकप्रतिभासव्यपदेशादिव्य-
२५ वहाराभावश्च स्यात् । न चैकानेकत्वप्रतिभासो मिथ्या । ततो यदेव विनष्टं शिवकरूपतया तदेवोत्पन्नं
मृद्व्यं घटादिरूपतया अवस्थितं च मुत्वेनेति व्यात्मकं तत् सर्वदा द्रव्यमिति व्यवस्थितम् ॥ ३६ ॥

१ अर्थानुसारेण-गमेऽकालंतरं इत्यपि पाठः । २-रूपपरित्यागप्रवृ-वा० बा० आ० ।

३ "न सामान्यात्मनोदेति न व्येति व्यकमन्वयात् । व्येत्युदेति विशेषात् ते सहैकत्रोदयादि सत् ॥

कार्योत्पादः क्षयो हेतोर्नियमागच्छनात् पृथक् । न तौ जात्याद्यवस्थानादन्तपेक्षाः स्वपुण्यवत् ॥

घट-मौलि-सुवर्णार्था नाशोत्पादस्थितिष्वयम् । शोक-प्रमोद-माध्यस्थ्यं जनो याति सहेतुकम् ॥

पयोव्रतो न दध्यति न पयोऽस्ति दधिव्रतः । अगोरसव्रतो नोमे तस्मात् तत्त्वं त्रयात्मकम्" ॥

—आसमी० श्लो० ५७—६० ।

अत्रत्या अष्टशती अष्टसहस्री च विलोकनीया । शास्त्रवा० सू० ७ श्लो० १-३ । तथा,

"तयाहुर्मुकुटोत्पादो न घटानाशधर्मकः । स्वर्णञ्च चान्य एवेति न विरुद्धं मिथश्चयम् ॥

न चोत्पाद-व्ययी न स्तो ध्रौव्यवत् तद्विद्या गतेः । नास्तिस्ते तु तयोर्ध्रौव्यं तत्त्वतोऽस्तीति न प्रमा ॥

न नास्ति ध्रौव्यमप्येवमविगानेन तद्वतेः । अस्याश्च भ्रान्ततायां न जगत्प्रान्ततागतिः ॥

उत्पादोऽभूतमवन् खहेलन्तरधर्मकम् । तथाप्रतीतियोगेन विनाशस्तद्विपर्ययः ॥

तथैतदुभयाधारस्वभावं ध्रौव्यमित्यपि । अन्यथा त्रितयाभाव एकदैक्य किं न तत् ॥

एकत्रैवेकदेवतदित्थं त्रयमपि स्थितम् । न्याय्यं भिन्ननिमित्तत्वात् तदभेदे न युज्यते" ॥

—शास्त्रवा० सू० ७ श्लो० १-१४ ।

जैनवत् सांख्य-मीमांसकाभ्यामपि वस्तुनिरूप्यात्मकता स्वीक्रियते—पातञ्जलद० पा० ३ सू० १३—। श्लो० बा०
वनवा० श्लो० २०-२३ ।

स्याद्वादं परीक्षमाणेन शान्तरक्षितेन एषा व्यात्मकता विप्र(मीमांसक)-निर्मन्थ(जैन)-कापिल(सांख्य)धर्मतत्वेन
परीक्षिता—तत्त्वर्थ० का० १७७६-७९ पृ० ५०१-५०२ ।

[उत्पादादित्रयं प्रत्येकं त्र्यात्मकवत् त्रैकालिकमप्यस्ति इति वदत एव यथार्थवक्तृत्वाभिधानम्]

यथोत्पाद-व्यय-स्थितीनां प्रत्येकमेकैकं रूपं त्र्यात्मकं तथा भूत-वर्तमान-भविष्यद्विपर्ययेकैकं रूपं त्रिकालतामासादयतीत्येतदेवाह—

उत्पन्नमानकालं उत्पण्णं ति विगयं विगच्छतं ।

द्वियं पणवयंतो त्रिकालविसयं विसेसेह ॥ ३७ ॥

उत्पद्यमानसमये एव किञ्चित् पटद्रव्यं तावदुत्पन्नम्—यद्येकतन्तुप्रवेशक्रियासमये तद् द्रव्यं तेन रूपेण नोत्पन्नं तर्ह्युत्तरत्रापि तन्नोत्पन्नमित्यत्यन्तानुत्पत्तिप्रसक्तस्तस्य स्यात् । न चोत्पन्नांशेन तेनैव पुनस्तदुत्पद्यते तावन्मात्रपटादिद्रव्योत्पत्तिप्रसक्तेरुत्तरोत्तरक्रियाक्षणस्य तावन्मात्रफलोत्पादने एव प्रक्षयाद् अपरस्य फलान्तरस्याऽनुत्पत्तिप्रसक्तेः । यदि च विद्यमाना एकतन्तुप्रवेशक्रिया न फलोत्पादिका, विनष्टा सुतरां न भवेत् असत्त्वात् अनुत्पत्त्यवस्थावत् न ह्यनुत्पन्नविनष्टयोरसत्त्वे १० कश्चिद् विशेषः । ततः प्रथमक्रियाक्षणः केनचिद् रूपेण द्रव्यमुत्पादयति, द्वितीयस्त्वसौ तदेव भ्रंशान्तरेणोत्पादयति अन्यथा क्रियाक्षणान्तरस्य वैफल्यप्रसक्तेः । एकेनांशेनोत्पन्नं सद् उत्तरक्रिया-क्षणफलान्तेन यद्यपूर्वमपूर्वं तद् उत्पद्येत तदोत्पन्नं भवेद् नान्यथेति प्रथमतन्तुप्रवेशादारभ्यामन्यतन्तु-संयोगावधि यावद् उत्पद्यमानं प्रवन्धेन तद्रूपतयोत्पन्नम्, अभिप्रेतनिष्ठारूपतया चोत्पत्स्यत इत्युत्पद्य-मानम् उत्पन्नमुत्पत्स्यमानं च भवति, एवमुत्पन्नमपि उत्पद्यमानमुत्पत्स्यमानं च भवति, तथोत्पत्स्य-१५ मानमपि उत्पद्यमानमुत्पन्नं चेत्येकैकमुत्पन्नादिकालत्रयेण यथा त्रैकाल्यं प्रतिपद्यते तथा विगच्छ-दादिकालत्रयेणाप्युत्पादादिकैकैः त्रैकाल्यं प्रतिपद्यते । तथाहि—यथा यद् यदैवोत्पद्यते तत् तदैवोत्पन्नम् उत्पत्स्यते च । यद् यदैवोत्पन्नं तत् तदैव उत्पद्यते उत्पत्स्यते च । यद् यदैवोत्पत्स्यते तत् तदैवोत्पद्यते उत्पन्नं च । तथा, तदेव तदैव यदुत्पद्यते तत् तदैव विगतं विगच्छद् विगमिष्यच्च । तथा, यदेव यदैवोत्पन्नं तदेव तदैव विगतं विगच्छद् विगमिष्यच्च । तथा, यदेव यदैवोत्पत्स्यते तदेव तदैव विगतं विगच्छद् विगमिष्यच्च । एवं विगमोऽपि त्रिकाल उत्पादादिना दर्शनीयः, तथा स्थित्याऽपि त्रिकाल एव सप्रपञ्चः प्रदर्शनीयः । एवं स्थितिरपि उत्पाद-विनाशाभ्यां सप्रपञ्चाभ्यामेकैकाभ्यां त्रिकाला प्रदर्शनीयेति द्रव्यमन्योन्यात्मकतयाभूतकालत्रयात्मकोत्पाद-विनाश-स्थित्यात्मकं प्रज्ञापयन्त्रिकालविषयप्रादुर्भवद्धर्माधारतया तद् विशिनष्टि । अनेन प्रकारेण त्रिकालविषयं द्रव्यस्वरूपं प्रतिपादिनं भवतिः अन्यथा द्रव्यस्याभावात् तद्वचनस्य २५ मिथ्यात्वप्रसक्तिरिति भावः ॥ ३७ ॥

१-प्रसक्तिरुत्तरो-भा० विना । २-णान्तरचे—वृ० ।

३ “ण भवो भंगविहीणो भंगो वा नथि संभवविहीणो । उपादो वि य भंगो ण विणा धोव्वेण अत्थेण” ॥ ८ ॥

—प्रवचनसा० पृ० १३६ ।

“एतेन कालत्रयापेक्षयाऽपि त्रिलक्षणमुपदर्शितम् तस्य अन्वितेन रूपेण कालत्रयव्यापित्वात् अन्यथा नुव्यतैकान्ते सर्वथाऽर्थक्रियाविरोधात् कूटस्थैकान्तवत् । ततो द्रव्यपर्यायात्मकं जीवादि वस्तु कर्मयोगपथाभ्यामर्थक्रियान्यथानुपपत्तेरिति प्रमाणोपपन्नम् । तथा च स्थितिरैव स्थास्यति उत्पत्स्यते विनङ्क्ष्यति सामर्थ्यात् स्थिता उत्पन्ना विनष्टेति गम्यते । विनाश एव स्थास्यति उत्पत्स्यते विनङ्क्ष्यति स्थित उत्पन्नो विनष्ट इति च गम्यते । उत्पत्तिरैव उत्पत्स्यते विनङ्क्ष्यति स्थास्यतीति न कुतश्चिद् उपरमति सोत्पन्ना विनष्टा स्थितेति गम्यते । स्थित्याद्याश्रयस्य वस्तुनो अग्राह्यनन्तत्वाद् अनुपर-भसिद्धेः स्थित्यादिपर्यायाणां कालत्रयापेक्षिणामनुपरमसिद्धिः अन्यथा तस्यातल्लक्षणसंप्रसङ्गात् सत्त्वविरोधात् । एतेन जीवादि वस्तु तिष्ठति स्थितम् स्थास्यति, विनश्यति विनष्टम् विनङ्क्ष्यति, उत्पद्यते उत्पन्नम् उत्पत्स्यते चेति प्रदर्शितम् कथंचित् तदभिन्नस्थित्यादीनामन्यथा स्थास्यत्यादिव्यवस्थानुपपत्तेः”—अष्टस० पृ० ११३ पं० २-१० ।

४ अत्र ‘तथा यदैव यदुत्पद्यते तत् तदैव’ इति पाठः सम्यग् भाति । ‘यदैवोत्पद्यमानं तदैव विगतं विगच्छद् विगमिष्यच्च’—नयोप० पृ० ४३ द्वि० पं० ८ । ५-मन्यान्यात्म—वृ० आ० दा० वि० ।

[विभागजन्यमुत्पादमनिच्छतां केषांचिद् उत्पादार्थानभिज्ञत्वरूपापनम्]

नन्यर्थान्तरगमनलक्षणस्य विनाशस्यासंभवात् विभागजस्य चोत्पादस्य; तद्व्याभावे स्थितेरप्य-
भावात् तत् त्रैकाल्यं दूरोत्सारितमेवेति मन्यमानान् वादिनः प्रति तदभ्युपगमप्रदर्शनपूर्वकमाह—

दृवंतरसंजोगाहि केचि द्वियस्स भेति उप्पायं ।

उप्पायत्थाऽकुसला विभागजायं ण इच्छंति ॥ ३८ ॥

समानजातीयद्रव्यान्तरादेव समवायिकारणात् तत्संयोगासमवायिकारण-निमित्तकारणा-
दिसव्यपेक्षाद् अवयवि कार्यद्रव्यं भिन्नं कारणद्रव्येभ्य उत्पद्यत इति द्रव्यस्योत्पादं केचन
ब्रुवन्ते । ते चोत्पादार्थानभिज्ञा विभागजातं नेच्छन्ति ॥ ३८ ॥

[प्रतिवादिसमतोत्पादप्रक्रियाकथनपूर्वकं सिद्धान्तसमतस्य विभागजन्योत्पादस्य समर्थनम्]

१० कुतः पुनर्विभागजोत्पादानभ्युपगमवादिन उत्पादार्थानभिज्ञाः ? यतः—

अणुं दुअणुण्हिं दव्वे आरद्धे 'तिअणुयं' ति ववणसो ।

तत्तो य पुण विभत्तो अणु त्ति जाओ अणू होइ ॥ ३९ ॥

द्वाभ्यां परमाणुभ्यां कार्यद्रव्ये आरद्धे 'अणुः' इति व्यपदेशः परमाणुद्वयार्धस्य
द्व्यणुकस्याणुपरिमाणत्वात् । त्रिभिर्द्व्यणुकैश्चतुर्भिर्वाऽऽरद्धे 'त्र्यणुकम्' इति व्यपदेशः;
११ अन्यथोत्पत्तावुपलब्धिनिमित्तस्य महत्त्वस्याभावप्रसक्तः ।

अत्र क्लृप्तं त्रिभिश्चतुर्भिर्वा प्रत्येकं परमाणुभिर्गर्धमणुपरिमाणमेव कार्यमिति त्र्यादिपरमाणू-
नामारम्भकत्वे आरम्भवैयर्थ्यप्रसक्तिरिति द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकमागम्यते । त्र्यणुकमपि न
द्वाभ्यामणुभ्यामागम्यते कारणविशेषपरिमाणतोऽनुपभोग्यत्वप्रसक्तः यतो महत्त्वपरिमाणयुक्तं तद्

१ अणुअत्तण्हिं आरद्धव्वे तियणुयं ति निहंसो । तत्तो य पुण विभत्ते अणु त्ति जाओ अणू होइ ॥

गु० सु० मू० ।

व्याख्याकारकृतार्थानुरारेण 'दुअणुण्हिं' इति पदं 'दोहि अणुण्हिं' 'बहुण्हिं दुअणुण्हिं' चेत्यर्थद्वयबोधकं क्लृप्तं प्रति-
भाति । अतो मूलगाथाया अन्वयद्वयमेवं विधातव्यम्—दु-अणुण्हिं दव्वे आरद्धे अणु त्ति ववणसो अर्थात् द्वाभ्यां परमाणुभ्यां
कार्यद्रव्ये आरद्धे 'अणुः' इति व्यपदेशः । पुनश्च दुअणुण्हिं दव्वे आरद्धे तिअणुयं ति ववणसो अर्थात् द्व्यणुकः—त्रिभि-
र्द्व्यणुकैः चतुर्भिर्वा कार्यद्रव्ये आरद्धे 'त्र्यणुकम्' इति व्यपदेशः ।

२-एहिं आरद्धव्वे ति- गु० मू० । ३ अणुं होइ वृ० भा० मा० ।

४ "यदापि द्वे द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभते तदापि समानं द्व्यणुकसमवायिनां शुक्लादीनामारम्भकत्वम् × × × × ×
यदापि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो वा परमाणुः कार्यमारभते × × ×—२-२-११. ब्र. प्र. मू०
शां० पृ० ५०५-५०६ ।

"द्व्यणुकैर्बहुभिरारभ्यते इत्यपि नियमः न द्वाभ्याम् तस्याणुपरिमाणोत्पत्तौ कारणसद्भावेनाणुत्वोत्पत्तावारम्भवैयर्थ्यात्
घटपु त्वनियमः । कदाचित् त्रिभिरारभ्यते इति त्र्यणुकमित्युच्यते कदाचिच्चतुर्भिरारभ्यते कदाचित् पञ्चभिरिति यथेष्टं
कल्पना"—प्रशस्त० कं० पृ० ३२-५० ६-९ ।

"तेभ्यस्तेषां परमाणूनां परसरसंयोगाः ततश्च द्वाभ्यां द्व्यणुकम् त्रिभिर्द्व्यणुकैश्चतुरणुकमित्यनेन क्रमेण कार्यद्रव्यं
घटादिकमुत्पद्यते इति"—प्रशस्त० कं० पृ० १०८ पं० १५ ।

"द्व्यणुकस्य अणुपरिमाणं तु परमाणवणुत्वापेक्षया नोत्कृष्टम् त्रसरेणुपरिमाणं तु न सजातीयम् अतः परमाणौ
द्विलसंख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रिलसंख्या च त्रसरेणुपरिमाणस्य असमवायिकारणमित्यर्थः"—कारिका० सिद्धान्तमु०
गुणनिर्ह० का० १११-११२ पृ० ४२९-४३० ।

उपलब्धियोग्यं स्यात् तथा चीपभोग्यं कारणबहुत्वमहत्त्वप्रचयजन्यं च महत्त्वम् । न च द्वि-त्रिपर-
माण्वारब्धे कार्ये महत्त्वम्, तत्र महत्परिमाणाभावात् तेषामणुपरिमाणत्वात्; प्रचयोऽप्यवयवा-
भावाच्च संभवति तेषाम् । नापि द्वाभ्यामणुभ्याम् कारणबहुत्वाभावात् न प्रचयोऽपि प्रशिथिलाव-
यवसंयोगाभावात् । उपलब्धये च समानपरिमाणैस्त्रिभिः पिण्डैरारब्धे कार्ये महत्त्वम् न द्वाभ्यामिति
महत्परिमाणाभ्यां ताभ्यामेवारब्धे महत्त्वम् न त्रिभिरल्पपरिमाणैरारब्ध इति समानसंख्या-तुला-
परिमाणाभ्यां तन्तुपिण्डाभ्यामारब्धे पटादिकार्ये प्रशिथिलावयवतन्तुसंयोगकृतं महत्त्वमुपलब्धये न
तद् इतरत्रेति ।

नन्वेवं यदि कार्यारम्भस्तदा 'द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते द्वे बहूनि वा समानजातीयानि' इत्य-
भ्युपगमः परित्यज्यनाम् यतो न परमाणु-द्रव्यणुकादीनामपरित्यक्ताजनकावस्थानामनङ्गीकृतस्वकार्य-
जननस्वभावानां च द्रव्यणुक-द्रव्यणुकादिकार्यनिर्वर्तकत्वम्; अन्यथा प्रागपि तत्कार्यप्रसङ्गात् । १०

अथ न तेषामजनकावस्थात्यागतो जनकस्वभावान्तरोत्पत्तौ कार्यजनकत्वं किन्तु पूर्वस्वभाव-
व्यवस्थितानामेव संयोगलक्षणसहकारिशक्तिसद्भावात् तदा कार्यनिर्वर्तकत्वम् प्राक् तु तदभावाच्च
कार्योत्पत्तिः कारणानामविचलितस्वरूपत्वेऽपि न च संयोगेन तेषामनतिशयो व्यावर्त्यते अतिशयो
वा कश्चिदुत्पाद्यते अभिन्नो भिन्नो वा संयोगस्यैवाऽतिशयत्वात् । न च कथमन्यः संयोगस्तेषामतिशय
इति वाच्यम् अनन्यस्याप्यतिशयत्वायोगात् न हि स एव तस्यातिशय इत्युपलब्धम् तस्मात् तत्संयोगे
सति कार्यमुपलब्धये तदभावे तु नोपलब्धत इति संयोग एव कार्योत्पादने तेषामतिशय इति न
तदुत्पत्तौ तेषां स्वभावान्तरोत्पत्तिः संयोगातिशयस्य तेभ्यो भिन्नत्वादिति, असदेतत् यतः कार्यो-
त्पत्तौ तेषां संयोगोऽतिशयो भवतु संयोगोत्पत्तौ तु तेषां कोऽतिशय इति वाच्यम्, न तावत् स एव
संयोगः नस्याद्याप्यनुत्पत्तिः, नापि संयोगान्तरम् तस्यानभ्युपगमात्; अभ्युपगमेऽपि तदुत्पत्तावप्य-
प्यसंयोगातिशयप्रकल्पनायामनवस्थाप्रसङ्गे । न च क्रिया अतिशयः तदुत्पत्तावपि पूर्वोक्तदोष-
प्रसङ्गान् । किञ्च, अदृष्टापेक्षादात्माऽणुसंयोगान् परमाणुषु क्रियोत्पद्यत इत्यभ्युपगमादात्म-परमाणु-
संयोगोत्पत्तावप्यप्योऽतिशयो वाच्यः तत्र च तदेव दूषणम् । किञ्चासौ संयोगो द्रव्यणुकादिनिर्वर्तकः
किं परमाण्वाद्याश्रितः उत तदन्याश्रितः, आहोस्विद् अनाश्रित इति ? यद्याद्यः पक्षस्तदा तदुत्पत्तावा-
श्रय उत्पद्यते नवेति ? यद्युत्पद्यते तदा परमाणूनामपि कार्यन्वप्रसक्तिस्तत्संयोगवत् । अथ नोत्पद्यते
तदा संयोगस्तदाश्रितो न स्यात्, समवायस्याभावात्, तेषां च तं प्रत्यकारकत्वात् तदकारकत्वं तु
तत्र तस्य प्रागभावानिबृत्तेस्तदव्यगुणान्तरवत् । तनस्तेषां कार्यरूपतया परिणतिरभ्युपगन्तव्या;
अन्यथा तदाश्रितत्वं संयोगस्य न स्यात् । अन्याश्रितत्वेऽपि पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः । अनाश्रितत्वपक्षे तु
निर्हेतुकोत्पत्तिप्रसक्तिः । अथ संयोगो नोत्पद्यत इत्यभ्युपगमस्तदा वक्तव्यम्-किमसौ सन्, उताऽसन् ?
यदि संस्तदा तन्नित्यत्वप्रसक्तिः—“सदकारणवन्नित्यम्” [वैशेषिकद० ४-१-१.] इति भवतोऽभ्यु-
पगमात् तथा चासौ गुणो न भवेत्-नित्यत्वेनाऽनाश्रितत्वाद् अनाश्रितस्य च पारतन्त्र्यायोगाद्
अपरतन्त्रस्य चाऽगुणत्वात् । अथाऽसन्निति पक्षस्तदा कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः तदभावे प्राग्वद् विशि-
ष्टपरिमाणोपेतकार्यद्रव्योत्पत्त्यभावात्, तथा च जगतोऽदृश्यताप्रसक्तिरिति संयोगैकत्वसंख्या-
परिमाण-महत्त्व-परत्वाद्यनेकगुणानां तत्रोत्पत्तिरभ्युपगमात् कारणगुणपूर्वप्रक्रमेण कार्योत्पत्त्यभ्यु-
पगमात् । इष्टमेवैतदिति चेत्, ननु तेषां क आश्रय इति वक्तव्यम्, न तावत् कार्यम् तदुत्पत्तेः
प्राक् तस्याऽसत्त्वात्; सत्त्वे चोत्पत्तिविरोधात् न च प्रथमक्षणे निर्गुणमेव कार्यं गुणोत्पत्तेः प्रागस्तीति ३१

१ न च प्र—मां० मां० ।

२ किञ्च असौ संयोगो द्रव्यणुकादिनिर्वर्तकः किं परमाण्वाद्याश्रितः तदन्याश्रितः अनाश्रितो वा ? प्रथमपक्षे तदुत्पत्तावा-
श्रय उत्पद्यते नवा ? यद्युत्पद्यते तदाणूनामपि कार्यतानुषङ्गः । अथ नोत्पद्यते तर्हि संयोगस्तदाश्रितो न स्यात् समवायप्रतिषे-
धात् तेषां च तं प्रत्यकारकत्वात् । तदकारकत्वं चानतिशयत्वात् । अनतिशयानामपि कार्यजनकत्वे सर्वदा कार्यजनकत्वप्रसङ्गोऽ-
विशेषात् । अतिशयान्तरकल्पने चानवस्था—तदुत्पत्तावप्यपरातिशयान्तरपरिकल्पनात् । तत्स्वभावसंयोगरूपतापरित्यागेन
संयोगरूपतया परिणतिरभ्युपगन्तव्या इति सिद्धं तेषां कश्चिदनिवृत्त्यम् । अन्याश्रितत्वेऽपि पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः । अनाश्रितत्वे
तु निर्हेतुकोत्पत्तिप्रसङ्गे सदा सत्त्वप्रसङ्गः कार्यस्यापि सर्वदा भावानुषङ्गः—प्रमेयक० पृ० १६० प्र० पं० ६-११ ।

३-पूर्वप्रक्रमे—दृ० आ० हा० द्वि० ।

ककव्यम् गुणसंबन्धवत् सत्तासंबन्धस्याप्याद्यभवे अभावतस्तत्सत्तासंबन्धात् । न चोत्पत्ति-सत्ता-
संबन्धयोरेककालतयाऽऽद्यक्षण एव सत्त्वम् तदा रूपादिगुणसमवायाभावतोऽनुपलब्धे ततस्तत्सत्ता-
संबन्धव्यवस्थापनाऽसंभवात् । न हि 'सत्' इत्युपलब्धमन्तरेण तदा तस्य सत्तासंबन्धः सत्त्वं वा
व्यवस्थापयितुं शक्यम् । न च महत्त्वादेर्गुणस्य द्रव्येण सहोत्पादे तद्रव्याधेयता तद्रव्यस्य वा तदा-
५ धारता अकारणस्याभयत्वायोगात् । न चैककालयोः कार्यकारणभावः सत्येतरगोविषाणयोरिव
भवत्पक्षे युक्तः । तत्र कार्यं तदाश्रयः । अथाऽणवस्तदाश्रयस्तर्हि कार्यद्रव्यस्यापि त एवाश्रयः इत्येक-
श्रयौ कार्य-गुणौ प्राप्तौ । तथाऽभ्युपगमेपि न तावद् युतसिद्धयोस्तयोः कुण्ड-बदरवद् आश्रयाऽऽ-
भयिभावः अकार्यकारणप्रसङ्गात् । नाऽयुतसिद्धयोः, अयुतसिद्ध्याऽऽश्रयाभयिभावविरोधात् ।
तथाहि—'अपृथक्सिद्धः' इत्यनेन भेदनिषेधः प्रतिपाद्यते समवायाभावे अन्यस्यार्थस्यात्रासंभवात्,
१० 'आधाराधेयभावः' इत्यनेन चैकत्वनिषेधः कियते इति कथमनयोरेकत्र सङ्गावः? अथ नात्राधारा-
धेयभावास्तर्हि तेषां सत्त्वम्, उत असत्त्वमिति वक्तव्यम् । यद्याद्यः पक्षस्तदा 'संयोगादिगुणात्मकाः
परमाणव एव तथाभूतं कार्यम्' इति जैनपक्ष एव समाश्रितः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु सर्वानुप-
लब्धिप्रसक्तिः ।

यदि च परमाणवः स्वरूपापरित्यागतः कार्यद्रव्यमारमन्ते स्वात्मनोऽव्यतिरिक्तं तदा कार्य-
१५ द्रव्यानुत्पत्तिप्रसक्तिः । न हि कार्यद्रव्ये परमाणुस्वरूपापरित्यागे स्थूलत्वस्य सङ्गावः तस्य तदभावा-
त्मकत्वात् । तस्मात् परमाणुरूपतापरित्यागेन सूक्ष्मं स्थूलकार्यस्वरूपमासादयतीति तद्रूपतापरि-
त्यागेन च पुनरपि परमाणुरूपतामनुभवतीति वलयवत् पुद्गलद्रव्यपरिणतेरादिरन्तो वा न विद्यते
इति न कार्यद्रव्यं कारणेभ्यो भिन्नम् । न चार्थान्तरभावगमनं विनाशोऽयुक्त इति तद्रूपपरित्यागो-
पादानात्मकस्थितिस्वभावस्य द्रव्यस्य त्रैकाल्यं नानुपपन्नम् । यथा च एकसंख्या-संयोग-महत्त्वाऽपर-
२० त्वादपि पर्यायैः परमाणूनामुत्पत्तेः कार्यरूपाः परमाणवस्तथा बहुत्वसंख्या-विभागाऽल्पपरिमाण-
पगत्वात्मकत्वेन प्रादुर्भावात् परमाणवः कार्यद्रव्यवत् तथोत्पत्त्याश्रयाभ्युपगन्तव्याः, कारणान्वय-
व्यतिरेकानुविधानोपलम्भस्य कार्यताव्यवस्थानिबन्धनस्यात्रापि सङ्गावादिति अयमर्थः 'तत्तो य'
इत्यादिना गाथापश्चादर्थेन प्रदर्शितः । तस्माद् एकपरिमाणाद् द्रव्याद् विभक्तः विभागात्म-
कत्वेनोत्पन्नः अणुरिति अणुर्जातो भवति एतदवस्थायाः प्राक् तदसत्त्वात् ; सत्त्वे वा इदानी-
२५ मिव प्रागपि स्थूलरूपकार्याभावप्रसङ्गात् इदानीं वा तद्रूपता तद्रूपाविशेषात् प्राक्तनावस्थायामिव
स्यात् । एवं चतुर्विधकार्यद्रव्याभ्युपगमोऽसंगतः । न च य एव कार्यद्रव्यारम्भकाः परमाणवस्त एव
तद्रव्यविनाशोत्तरकालं स्वरूपेण व्यवस्थिताः कार्यद्रव्यप्रागभाव-प्रध्वंसाभावयोरेकत्वविरोधात् घट-
द्रव्यप्रागभाव-प्रध्वंसाभावमृत्पिण्ड-कपालवत् । न च प्रागभाव-प्रध्वंसाभावयोस्तुच्छरूपतया
मृत्पिण्ड-कपालरूपत्वमसिद्धम् तुच्छरूपस्याभावस्य प्रमाणाजनकत्वेन तद्विपर्ययत्वतो व्यवस्थापयितु-
३० मशक्यत्वादिति प्रतिपादनात् । न च कपालसंयोगाद् घटद्रव्यमुपजायते तद्विभागाच्च विनश्यतीति
मृत्पिण्डस्य घटद्रव्यं प्रति समवायिकारणत्वमयुक्तमिति वक्तव्यम् अध्यक्षत एव मृत्पिण्डोपादानत्वेन
तस्य प्रतीतेः अत एव घटस्य कपालसमवायिकारणत्वानुमानमध्यक्षवाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्त-
त्वेन कालात्ययापदिष्टम् । न चाल्पपरिमाणतन्तुप्रभवं महत्परिमाणं पटकार्यमुपलब्धमिति घटादिक-
मपि तदल्पपरिमाणानेकारणप्रभवं कल्पयितुं युक्तम् विपर्ययेणापि कल्पनायाः प्रवृत्तिप्रसङ्गात्,
३५ अध्यक्षबाधस्तु तदितरत्रापि समानः । किञ्च, परमाणूनां सर्वदैकं रूपमभ्युपगच्छन्नभावमेव तेषाम-
भ्युपगच्छेत् अकारकत्वप्रसङ्गात्-तच्च प्रागभाव-प्रध्वंसाभावविकलत्वेनानाधेयातिशयत्वाद् विद्यत्कु-
सुमवत् । तदसत्त्वे च कार्यद्रव्यस्याप्यभावः अहेतोस्तस्यासत्त्वात् । तदभावे च परापरत्वादिप्रत्यया-
देरयोगात् कालादेरप्यमूर्तद्रव्यस्याभाव इति सर्वाभावप्रसक्तिः ।

यदपि 'अर्थास्तरगमनलक्षणो विनाशोऽसंभवी परमाणुपर्यन्तत्वात् सर्वविनाशानाम्' इत्य-
४० मिधानम्, तदप्यसंगतम् ; तथाभूतविनाशे प्रमाणाभावात् । तथाहि—न तावदध्यक्षं तत्प्रतिपादने

व्याप्तिरित्ये कपालपर्यन्तघटविनाशोपलभ्यते । नानुमानमपि, प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ तत्र सत्यमप्यप्रवृत्तेः—अध्यक्षपूर्वकत्वेन तस्य व्यावर्णनात् । आगमस्य चात्रार्थे अनुपयोगात् । परमाणु-पर्यन्ते च विनाशे घटादिध्वंसे न किञ्चिदप्युपलभ्येत परमाणूनामदृश्यत्वेनाभ्युपगमात् । छिद्रघटे-भापाकनिक्षिप्तेन वा तेनानेकान्त इति चेत्, न; सर्वस्य पक्षीकृतत्वात् अवयविनि च छिद्रस्योत्पन्न-त्वात् तस्य च निरवयवत्वान्नावयवे तदुत्पत्तिः परमाणुषु तदसंभवात् । पाकान्यथानुपपत्त्या परमाणु-पर्यन्तो विनाशः परिकल्प्यत इति चेत्, न; विशिष्टसामग्रीवशाद् विशिष्टवर्णस्य घटादेर्द्रव्यस्य कथं-चिद्विनाशोऽप्युत्पत्तिसंभवात् । परमाणुपर्यन्तविनाशाभ्युपगमे च तद्देशत्व-तत्संस्थात्व-तत्परि-माणत्वोपर्यवस्थापितकर्पराद्यपातप्रत्यक्षोपलभ्यत्वादीनि पच्यमाने घटे न स्युः । शून्यप्रविद्धघटे-नानेकान्तश्च परिहृत एव । न च कपालार्थी घटं भिन्नादापरमाण्वन्ते विनाशे । ततः प्रतीतिविरुद्ध-त्वाभासावभ्युपगन्तव्य इति ॥ ३९ ॥

१०

[प्रतिवादिमतमाक्षिप्य प्रतिबन्दीतया खेष्टस्य विभागजन्योत्पादस्य समर्थनम्]

प्रस्तुतमेवाक्षेपद्वारेणोपसंहरत्याचार्यः—

बहुयाण एगसदे जइ संजोगाहि होइ उप्पाओ ।

णणु एगविभागम्मि वि जुज्जइ बहुयाण उप्पाओ ॥ ४० ॥

व्यणुकादीनां सति संयोगे यद्येकस्य व्यणुकादेः कार्यद्रव्यस्योत्पादो भवति—अन्यथैका-१५
भिधानप्रत्ययव्यवहारयोगात् नहि बहुषु 'एको घट उत्पन्नः' इत्यादिव्यवहारो युक्तः—'ननु'
इत्यक्षमायाम् । एकस्य कार्यद्रव्यस्य विनाशोऽपि युज्यत एव बहूनां समानजातीयानां तत्कार्य-
द्रव्यविनाशात्मकानां प्रभूततया विभक्तात्मनामुत्पाद् इति । तथाहि-घटविनाशाद् बहूनि कपालानि
उत्पन्नानित्यनेकाभिधानप्रत्ययव्यवहारो युक्तः; अन्यथा तदसंभवात् । ततः प्रत्येकं ज्ञात्मकास्त्रि-
कालाश्चोत्पादादयो व्यवस्थिता इत्यनन्तपर्यायात्मकमेकं द्रव्यम् ॥ ४० ॥

२०

[एकस्मिन्नपि समये प्रत्येकं द्रव्यमनन्तपर्यायात्मकं प्रागुक्तरीत्या सिध्यति इत्यभिधानम्]

नन्वनन्ते काले भवत्वनन्तपर्यायात्मकमेकं द्रव्यम्, एकसमये तु कथं तत् तदात्मकमवसीयते ?
प्रदर्शितदिशा तदात्मकं तदवसीयत इत्याह—

एगसमयम्मि एगदवियस्स बहुया वि होति उप्पाया ।

उप्पायसमा विगमा ठिईउ उस्सग्गओ णियमा ॥ ४१ ॥

२५

एकस्मिन् समये एकद्रव्यस्य बहव उत्पादा भवन्ति, उत्पादसमानसंख्या विगमा
अपि तस्यैव तदैवोत्पद्यन्ते विनाशान्तरेणोत्पादस्यासंभवात् नहि पूर्वपर्यायाविनाशे उत्तरपर्यायः
प्रादुर्भवितुमर्हति; प्रादुर्भावे वा सर्वस्य सर्वकार्यताप्रसक्तिः, तदकार्यत्वं वा कार्यान्तरस्येव स्यात् ।
स्थितिरपि सामान्यरूपतया तथैव नियता स्थितिरहितस्योत्पादस्याभावात् भावे वा शशशङ्का-
क्षेप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥ ४१ ॥

३०

[एकस्मिन् द्रव्ये एकसमयेऽनन्तधर्मात्मकस्य दृष्टान्तेन साधनम्]

एतदेव दृष्टान्तद्वारेण समर्थयन्नाह—

काय-मण-वयण-किरिया-रूवाइ-गईविसेसओ वावि ।

संजोयमेयओ जाणणा य दवियस्स उप्पाओ ॥ ४२ ॥

यदेवानन्तानन्तप्रदेशिकाहारभावपरिणतपुद्गलोपयोगोपजातरस-रुधिरादिपरिणतवशाविर्भूत- ३५

शिरोऽङ्गुल्याद्यङ्गोपाङ्गभावपरिणतस्थूरसूक्ष्मसूक्ष्मतरादिभेदभिन्नावयवात्मकस्य कायस्योत्पत्तिस्तदै-
वानन्तानन्तपरमाणूपचितमनोवर्गणापरिणतिप्रतिलभ्यमनउत्पादोऽपि, तदैव वचनस्यापि कायो-
त्कृष्टनरवर्गणोत्पत्तिप्रतिलब्धवृत्तिरुत्पादः, तदैव च कायाऽऽत्मनोरन्योन्यानुप्रवेशाद् विषमीकृताऽ-
संख्यातात्मप्रदेशे कायक्रियोत्पत्तिः, तदैव च रूपादीनामपि प्रतिक्षणोत्पत्तिविनश्वराणामुत्पत्तिः,
५ तदैव च मिथ्यात्वाऽविरति-प्रमाद-कषायादिपरिणतिसमुत्पादितकर्मबन्धनिमित्ताऽऽगामिगति-
विशेषाणामप्युत्पत्तिः, तदैव चोत्सृज्यमानोपादीयमानानन्तानन्तपरमाण्वापादिततत्प्रमाणसंयो-
ग-विभागानामुत्पत्तिः ।

यद्वा यदैव शरीरादेर्द्रव्यस्योत्पत्तिस्तदैव त्रैलोक्यान्तर्गतसमस्तद्रव्यैः सह साक्षात् पारंपर्येण वा
संबन्धानामुत्पत्तिः सर्वद्रव्यव्याप्तिव्यवस्थिताकाश-धर्माधर्मादिद्रव्यसंबन्धात्, तदैव च भावि-
१० स्वपर्याय-परज्ञानविषयत्वादीनां चोत्पादनशक्तीनामप्युत्पादः शिरो-प्रीवा-चक्षु-नेत्र-पिच्छोदर-
चरणायनेकावयवान्तर्भावकमयूराण्डकरसशक्तीनामिव; अन्यथा तत्र तेषामुत्तरकालमप्यनुत्पत्ति-
प्रसङ्गात् । उत्पाद-विनाश-स्थित्यात्मकाश्च प्रतिक्षणं भावाः शीतोष्णसंपर्कादिवशादवान्तरसूक्ष्म-
तर-तमादिभेदेन तथैव स्व-परापेक्षया युगपत् क्रमेण चोपलब्धेः । न च तर-तमादिभेदेन नव-
पुराणतया क्रमेणोपलब्धिः प्रतिक्षणं तथोत्पत्तिमन्तरेण संभवति । न चास्मदाद्यध्यक्षं निरवशेष-
१५ धर्मात्मकवस्तुग्राहकं येनानन्तधर्माणामेकदा वस्तुन्यप्रतिपत्तेरभाव इत्युच्येत अनुमानतः प्रतिक्षण-
मनन्तधर्मात्मकस्य तस्य प्रदर्शितन्यायेन प्रतिपत्तेः । सकलत्रैलोक्यव्यावृत्तस्य च वस्तुनोऽध्यक्षेण
ग्रहणे-तद्व्यावृत्तीनां पारमार्थिकतद्गमरूपतया अन्यथा तस्य तद्व्यावृत्तताऽयोगात्-कथं नानन्त-
धर्माणां वस्तुन्यध्यक्षेण ग्रहणम् ? ॥ ४२ ॥

[आगमस्य हेतुवादाहेतुवादाभ्यां द्वैविध्येन विभजनम्]

२० इदानीं विदितनयत्वाद् विशिष्टप्रज्ञः शिष्यो विग्रह कथनयोग्यैः संपन्न इति तस्य विग्रहकथनो-
पदेशमाह-

दुविहो इत्यादि ।

अथवा प्रत्यक्ष-परोक्षरूपः संक्षेपतो द्विविध उपयोग आत्मनः । तत्र प्रत्यक्षोपयोगस्त्रिविधः
अवधि-मनःपर्याय-केवलभेदेन । तत्र केवलोपयोगः सकलविषयः प्राक् प्रतिपादितः । अवधि-मनः-
२५ पर्यायोपयोगस्त्वसंकलविषयोऽस्मदादिभिरागमगम्यः । परोक्षोपयोगस्तु मति-श्रुतरूपो द्विविधः ।
तत्राक्ष-लिङ्गप्रभवमत्युपयोगस्य स्वरूपमावेदितम् । श्रुतोपयोगस्य त्वाचार्यस्तद्धेतुभूतहेत्वहेतुवाद-
भेदभिन्नागमप्रतिपादनद्वारेण स्वरूपमाह-

दुविहो धम्मावाओ अहेउवाओ य हेउवाओ य ।

तत्थ उ अहेउवाओ भवियाऽभवियादओ भावा ॥ ४३ ॥

३० वस्तुधर्माणामस्तित्वादीनामासमन्ताद् वादस्तत्प्रतिपादक आगमः अहेतु-हेतुवाद-
भेदेन द्वैविध्यं प्रतिपद्यते । प्रमाणान्तरानवगतवस्तुप्रतिपादक आगमोऽहेतुवादः । तद्विपरीतस्त्वसौ
हेतुवादः-हिनोति गमयत्यर्थमिति हेतुस्तत्परिच्छिन्नोऽर्थोऽपि हेतुः, तं वदति य आगमः स
हेतुवादः । यस्तु वस्तुस्वरूपप्रतिपादकत्वेऽपि तद्विपरीतोऽसावहेतुवादो दृष्टिवादात् प्रायेणान्यः ।
तत्र त्वहेतुवादो भव्याभव्यस्वरूपप्रतिपादक आगमः तद्विभागप्रतिपादनेऽध्यक्षादेः प्रमाणा-
३५ न्तरस्याप्रवृत्तेः-नहि 'अयं भव्यः, अयं त्वभव्यः' इत्यागममन्तरेण प्रमाणान्तरप्रवृत्तिसंभवोऽस्मदाद्य-
पेक्षया ।

ननु 'तद्विभागप्रतिपादकं वचो यथार्थम् अर्हद्वचनत्वात् अनेकान्तात्मकवस्तुप्रतिपादकवचो-
वत्' इत्यनुमानात् तद्विभागप्रतिपत्तौ कथं न तस्यानुमानविषयता? न; एवमप्यागमादेव तद्विभाग-
प्रतिपत्तेः—तद्व्यतिरेकेण प्रमाणान्तरस्य तत्प्रतिपत्तिनिबन्धनस्याभावात् । अर्हदागमस्य च प्रधानार्थ-
संवादिनिबन्धनतत्प्रणीतत्वनिश्चयेऽनुमानतोऽतीन्द्रियार्थविषये प्रामाण्यं निश्चीयत इत्यभ्युपगम्यत
एव । आगमनिरपेक्षस्य तु प्रमाणान्तरस्यासदादेस्तत्र प्रवृत्तिर्न विद्यत इत्येतावताऽहेतुवादत्वमेत-५
द्विषयागमस्योच्यत इति ॥ ४३ ॥

[आगमोक्तस्य वस्तुनो हेतुद्वारा वास्तविकत्वसाधनमेव हेतुवादस्य लक्षणमिति सूचनम्]

वचनव्यापारं केवलमपेक्षायं क्रमः । यदा तु ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यतये यथावदनुष्ठानप्रवणः
तद्विकलश्च पुरुषः प्रतीयते तदा अनुमानगम्योऽपि तद्विभागो भवति, यथा-भव्यः अभव्यो वाऽयं
पुरुषः, सम्यग्ज्ञानादिपरिपूर्णाऽपरिपूर्णत्वाभ्याम्, लोकप्रसिद्धभव्याऽभव्यपुरुषवत् । अहेतुवादागमा-१०
वगते वा धर्मिणि भव्याऽभव्यस्वरूपे तद्वि(तद्वि)परीतनिर्णयफलो हेतुवादः प्रवर्तते । योऽयमागमे
भव्यादिरभिहितः स तथैव, यथोक्तहेतुसद्भावात् इत्याह—

भविओ सम्मदंसण-णाण-चरित्तपडिवत्तिसंपन्नो ।

णियमा दुक्खंतकडो त्ति लक्खणं हेउवायस्स ॥ ४४ ॥

भव्योऽयम्, सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्यप्रतिपत्तिसंपूर्णत्वात् उक्तपुरुषवत् । तत्परि-१५
पूर्णत्वादेव नियमात् संसारदुःखान्तं करिष्यति कर्मव्याघेरात्यन्तिकं विनाशमनुभविष्यति, तन्नि-
बन्धनमिथ्यान्वादिप्रतिपक्षाभ्याससाम्मीभावान्, व्याधिनिदानप्रतिकूलाचरणप्रवृत्ततथाविधानुर-
वत् । यः पुनर्न तत्प्रतिपक्षाभ्याससाम्यवान् नासौ दुःखान्तकृद् भविष्यति तन्निदानानुष्ठानप्रवृत्त-
तथाविधानुरवत् इति हेतुवादस्य लक्षणम् । हेतुवादश्च प्रायो दृष्टिवादः तस्य द्रव्यानुयोगत्वात्,
“सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्याणि मोक्षमार्गः” [तत्त्वार्थसू० १-१] इत्यादेरनुमानादिगम्यस्यार्थस्य तत्र २०
प्रतिपादनात् । यथा चात्रानुमानादिगम्यता तथा गन्धहस्तिप्रभृतिभिर्विक्रान्तमिति नेह प्रदृश्यते
ग्रन्थविस्तरभयात् ॥ ४४ ॥

[जीवादितत्त्वं कथं प्रतिपादयन् सिद्धान्तस्य आराधकः कथं वा प्रतिपादयन् तस्य विराधक
इत्यभिधानम्]

“जीवाऽजीवाऽऽश्रव-बन्ध-संवर-निर्जरा-मोक्षास्तत्त्वम्” [तत्त्वार्थसू० १-४] इत्युभयवादा-२५
गमप्रतिपाद्यान् भावांस्तथैवाऽसंकीर्णरूपान् प्रतिपादयन् सैद्धान्तिकः पुरुषः इतरस्तु तद्विरा-
धक इत्याह—

जो हेउवायपक्खम्मि हेउओ आगमे य आगमिओ ।

सो ससमयपण्णवओ सिद्धंतविराहओ अन्नो ॥ ४५ ॥

यो हेतुवादागमविषयमर्थं हेतुवादागमेन, तद्विपरीतागमविषयं चार्थमागममात्रेण प्रदर्श-३०
यति वक्ता स स्वसिद्धान्तस्य द्वादशाङ्गस्य प्रतिपादनकुशलः, अन्यथा प्रतिपादयंश्च-तदर्थस्य
प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् तत्प्रतिपादके वचस्यनास्थादिदोषमुत्पादयन्-सिद्धान्तविराधको भवति
सर्वज्ञप्रणीतागमस्य निस्सारताप्रदर्शनात् तत्प्रत्यनीको भवतीति यावत् ।

तथाहि-पृथिव्यादेर्मनुष्यपर्यन्तस्य षड्विधजीवनिकायस्य जीवत्वमागमेन अनुमानादिना च प्रमा-
णेन सिद्धं तथैव प्रतिपादयन् स्वसमयप्रज्ञापकः, अन्यथा तद्विराधकः । यतः प्रव्यक्तचेतने असनि-३५
काये चैतन्यलक्षणं जीवत्वं स्वसंवेदनाध्यक्षतः स्वात्मनि प्रतीयते, परत्र त्वपरेणानुमानतः ।

वनस्पतिपर्यन्तोऽपि पृथिव्यादिषु स्थावरेषु अनुमानतश्चेतन्यप्रतिपत्तिः । तथाहि-वनस्पतयश्चेतनाः,

१ “साम्प्रतं वनस्पतिजीवास्तित्वे लिङ्गमाह—ये वेमि—इमं पि जाइधम्मयं एवं पि जाइधम्मयं; इमं पि बुद्धिधम्मयं एवं पि बुद्धिधम्मयं; इमं पि चित्तमंतयं एवं पि चित्तमन्तयं; इमं पि छिण्णं मिलाइ; एवं पि छिण्णं मिलाइ; इमं पि आहारमं एवं पि आहारमं; इमं पि अणिक्कयं एवं पि अणिक्कयं; इमं पि असासयं एवं पि असासयं; इमं पि चओववइयं एवं पि चओववइयं; इमं पि विपरिणामधम्मयं एवं पि विपरिणामधम्मयं”—आचारा० सू० अ० १ उ० ५ सू० ४६ पृ० ६५ ।

महाभारत-मनुस्मृत्योरपि वनस्पत्यादीनां सचेतनत्वमित्थं समर्थितं दृश्यते—

“अरहाण उवाच—

पञ्चमिथं हि भूतैस्तु युक्ताः स्थावर-जङ्गमाः । स्थावराणां न दृश्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ॥

अनूष्मणामचेष्टानां घनानां चैव तत्त्वतः । वृक्षाणां नोपलभ्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ॥

न शुष्यन्ति न पश्यन्ति न गन्ध-रसवेदिनः । न च स्पर्शं विजानन्ति ते कथं प्राथमौतिकाः ? ॥

अद्रवत्वादनमित्राद्भूमित्वाद्वायुतः । आकाशस्याप्रमेयत्वाद् वृक्षाणां नास्ति मौक्तिकम् ॥

युगुरुवाच—

घनानामपि वृक्षाणामाकाशोऽस्ति न संशयः । तेषां पुष्प-फलव्यक्तिर्नित्यं समुपपद्यते ॥

ऊष्मतो म्लायते वर्णं लक्ष् कलं पुष्पमेव च । म्लायते शीर्यते चापि सर्वस्तेनात्र विद्यते ॥

वाय्वग्न्यानिनिषेधैः फलं पुष्पं विशीर्यते । ओत्रेण गृह्यते शब्दस्तस्माच्छृण्वन्ति पादपाः ॥

बली वेद्यते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति । न हृदयेष्व मागोऽस्ति तस्मात् पश्यन्ति पादपाः ॥

पुष्पापुष्पस्यैव गन्धेर्भूषैश्च विविधैरपि । अरोगाः पुष्पिताः सन्ति तस्माज्जिघ्रन्ति पादपाः ॥

पादैः सखिलपानाच्च व्याधीनां चापि दर्शनात् । व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्च विद्यते रसनं हुमे ॥

वक्त्रेणोत्पलनात्केन यथोर्ध्वं जलमाददेत् । तथा पवनसंयुक्तः पादैः पिबति पादपः ॥

सुख-दुःखयोश्च ग्रहणात् छिन्नस्य च विरोहणात् । जीवं पश्यामि वृक्षाणामर्चनं न विद्यते ॥

तेन तज्जलमादत्तं जरयत्यभिमारुतौ । आहारपरिणामाच्च क्षेहो वृद्धिश्च जायते” ॥—

महामा० शान्ति० मो० ५० अ० १८२ श्लो० ६-१८ पृ० २९१ ।

“उद्भिजाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः । ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥

अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः । पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ॥

गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः । बीजकाण्डरूपाण्येव प्रताना वक्ष्य एव च ॥

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना । अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुख-दुःखसमन्विताः” ॥—

मनु० अ० १ श्लो० ४६-४९ पृ० १४-१५ ।

‘अक्षयति बलीवर्दान् यवान्’ ‘अक्षयति बलीवर्दान् सस्यम्’ वा इत्यत्र अक्षेहिसार्थं मन्यमानाः पतज्जलि—चन्द्रगोमि—देव-वन्दि—कैयट—हैमचन्द्र—नागेश—ज्ञानेन्द्रसरस्वतीप्रमुखवेद्याकरणा अपि वनस्पतेः सचेतनत्वं प्रतिपन्नाः । यथाकर्मं तथाधा—

“अहिंसार्थस्येति किमर्थम् ? अक्षयन्ति यवान् बलीवर्दाः अक्षयति बलीवर्दान् यवान्” १-४-५२ इत्यद्वयसूत्रस्य “अक्षेरहिंसार्थस्य” इति वार्तिके—महामाच्ये पृ० २७५ ।

“अहिंसार्यमिति किम् ? अक्षयति बलीवर्दान् सस्यम्”—२-१-४९—चान्द्रे ।

“अहिंसार्थस्येति किम् ? अक्षयति बलीवर्दान् यवम् अक्षयति बलीवर्दान् यवम्—अत्र हिंसाऽस्ति वनस्पतिकायानां प्राणि-त्वात्”—१-२-१२१-पृ० १०१ जेनेन्ने ।

“अक्षयन्ति यवानिति । क्षेत्रस्थानां प्ररोहाद्यवस्थायां यवानां अक्षणाद् हिंसा भवति, तदवस्थायां कैश्चित्तन्यस्याभ्युप-यम्नात् । परकीययवमक्षणे वा परो हिंसितो भवति । हिंसात्रे अक्षणेऽत्र अक्षिवर्तते”—१-४-५२ इति सूत्रस्य वार्तिकं ब्रह्मयन् प्रवीपः ।

“ववस्थतीनां प्रसव-प्ररोह-वृक्षादिमत्त्वेन चेतनत्वाद् तद्विशेषस्य सस्यस्य प्राणवियोगस्तद्वृक्षाणां स्वाभ्युपगमो वाऽत्र हिंसिते अक्षेहिसार्थता”—२-२-६ हैमशब्दा० ।

“पिण्ड्या अप्राणित्वाद् उदाहरणे अक्षेरहिंसार्थलम् । ननु यवानामपि अचेतनत्वात् तद्विषयस्यापि कथं हिंसार्थलम् ? अत आह—क्षेत्रस्थानामिति । इदमुपलक्षणम् बीजावस्थानामपि अक्षणे हिंसासत्त्वात् । हिंसात्रे इति । इदमुभयसाधारणम् तत्र आद्ये यवान् हिंसन् अक्षयतीत्यर्थः द्वितीये तु ‘परान्’ इत्यध्याहार्यम्—परान् हिंसन् यवान् अक्षयतीत्यर्थः । अत्र आद्यमेव मुक्तं भाष्यस्वरसादिज्ञातुः”—१-४-५२ इति पाणिनीयसूत्रस्य उपर्युक्तमेव वार्तिकं समुद्घोतयन् उद्घोतः ।

“अहिंसार्थस्य किम् ? अक्षयति बलीवर्दान् सस्यम् । ××× बलीवर्दाः सस्यं अक्षयन्ति तान् अक्षयतीत्यर्थः । क्षेत्रस्थानां यवानां अक्षयमाणानां हिंसा हेया तस्यावस्थायां तेषां चेतनत्वात्”—१-४-५९ सिद्धान्तकौ० तत्त्वबोधि० ।

वृक्षायुर्वेदाभिहितप्रतिनियतकालायुष्कविशिष्टौषधप्रयोगसंपादितवृद्धि-हानि-क्षत-भग्नसंरोहण-प्र-
तिनियतवृद्धिपदभावविकारोत्पादनाशावस्थानियतविशिष्टशरीरस्निग्धत्व-रूक्षत्व-विशिष्टदौर्हृत्-बाल-
कुमार-बुद्धावस्था-प्रतिनियतविशिष्टरसवीर्यविपाक-प्रतिनियतप्रदेशाद्वारप्रहणादिमत्त्वान्यथानुपप-
त्तेः, विशिष्टस्त्रीशरीरवत् इत्याद्यनुमानं भौष्यकृतप्रभृतिभिर्विस्तरतः प्रतिपादितं तच्चैतन्यप्रसाधक-

१ बराहमिहिराचार्यप्रणीतायां बृहत् (बाराही) संहितायां वृक्षायुर्वेदविषय इत्थं वर्णितो वर्तते—

“अथ तेषां रोगज्ञानमाह—

शीतवातातपै रोगो जायते पाण्डुपत्रता । अट्टदिक्ष प्रवालानां शाखाशोभो रसलुतिः ॥ १४ ॥

चिकित्सितमर्थेतेषां श्लेष्णादौ विशोधनम् । विटङ्गधृतपट्टाकात् संचयेत् क्षीरवारिणा ॥ १५ ॥

तथा च काश्यपः—

शाखाविटपत्रैश्च छायाया विहिताश्च ये । येऽपि पर्ण-फलैर्हीना रूक्षाः पत्रैश्च पाण्डुरैः ॥

शीतोष्णवर्षवातार्थमूलैर्व्यामिश्रितैरपि । शाखिनां तु भवेद् रोगो द्विपानां श्लेष्णेन च ॥

चिकित्सैतेषु कर्तव्या ये च भूयः पुनर्नवाः । शोधयेत् प्रथमं श्लेष्मैः प्रत्येकं दापयेत् ततः ॥

कर्मणेन विटङ्गैश्च धृतमिष्टैश्च लेपयेत् । क्षीरतोयेन सेकः स्याद् रोहणं सर्वशाखिनाम् ॥

अथ फलनाशचिकित्सितमाह—

फलनाशे कुलस्यैव माषैर्मुद्रंस्तिर्लैर्यवैः । शृतशीतपयःसेकः फलपुष्पसमृद्धये ॥ १६ ॥

अथ वृद्धयर्थप्रयोगमाह—

“अविकाजशकृच्चूणं स्यादके द्वे तिलाढकम् । सक्तुप्रस्थो जलद्रोणो गोर्मासतुल्या सह ॥ १७ ॥

सप्तरात्रोपितैरैः सेकः कार्यो वनस्पतेः । बलीगुल्मलतानां च फलपुष्पाय सर्वदा” ॥ १८ ॥

—बृहत्सं० वृक्षायुर्वेदाध्या० ५४ पृ० ७४६-७४७ ।

२ षड्भावविकारा इत्यमरवगन्तव्याः—

“षड्भावविकारा भवन्तीति वार्यायणिः—जायते अस्ति विपरिणमते वर्धते अपक्षीयते विनश्यतीति”—आत्कलि०
पृ० ४४ पं० १३ । एतदेव विकारषट्कपरिगणनं महाभाष्ये “भूवादयो धातवः” १-३-१ इति सूत्रे, वाक्यपदीये तृतीयकाण्डे
प्रथमजातिसमुद्देशीयषट्त्रिंशच्छोकव्याख्यायाम् (तु० कां० पृ० ३१) हेमचन्द्रशब्दानुशासने “क्रियाभौ धातुः” ३-३-३
इति सूत्रे च विद्यते ।

३ भाष्यकृता श्रीजिनभद्रगणिकामाश्रमणेन वनस्पतिपर्यन्तेषु पृथिव्यादिषु स्थावरषु अनुमानतश्चैतन्यमित्त्वं
साधितं वर्तते—

“जन्म-जरा-जीवण-मरण-रोहणा-ऽऽहार-दोहला-ऽऽमयभो । रोग-तिगिच्छाईहि य नारि च सचेयणा तरणो ॥

सचेतनास्तरवः इति प्रतिज्ञा, जन्म-जरा-जीवन-मरण-क्षतसंरोहणा-ऽऽहार-दौर्हृदा-ऽऽमय-तच्चिकित्सादिसम्प्राप्ताद्
इति हेतुः, नारीवत् इति दृष्टान्तः । × × × × ×

छिक्कपरोद्गया छिक्कमेतसंकोयभो कुलिगो च । आसयसंचाराओ वियत्त ! बलीवियाणाई ॥

सम्मादयो य साव-प्पबोह-संकोयणाइओऽभिमया । वउलादओ य सहाइविसयकालोवलंभाओ ॥

सचेतनाः स्पृष्टप्ररोदिकादयो वनस्पतयः स्पृष्टमात्रसंकोचात् कुलिङ्गः-कीटादिः-तद्वत् । तथा, सचेतना वाक्यादयः
स्वरक्षार्थं वृत्ति-वृक्ष-वरण्डकाद्याभ्रयं प्रति संचरणात् । तथा, शम्यादयश्चेतनत्वेन अभिमताः स्वाप-प्रबोध-संकोचादिमत्त्वात्
देवदत्तवत् । तथा, सचेतना बकुला-ऽशोक-कुरुबक-विरहक-चम्पक-तिलकादयः शब्दादिविषयकालोपलम्भात्—शब्द-
रूप-गन्ध-रस-स्पर्शविषयाणां काले प्रस्तावे उपभोगस्य यथासंख्यमुपलम्भादित्यर्थः यज्ञदत्तवदिति । एवं पूर्वमपि दौर्हृदादि-
लिङ्गेषु कूष्माण्डी-बीजपूरकादयो वनस्पतिविशेषाः पक्षीकतव्या इति ।

अथ सामान्येन तरुणाम् पृथ्वीविशेषाणां च विदुमादीनां सचेतनत्वसाधनायाह—

मंसंकुरो च समानजाइरुवंकुरोवलंभाओ । तरुगण-विद्रुम-लवणो-बलादओ सासयावत्था ॥

तरुगणः तथा विद्रुम-लवणो-पलादयश्च स्वाश्रयावस्थाः खजन्मस्थानगताः सन्तश्चेतनाः छिजानामप्यमीषां पुनस्तत्स्थान
एव समानजातीयाङ्कुरोत्थानात् अर्चोर्मासाङ्कुरवत् । × × ×

अथोदकस्य सचेतनत्वं साधयितुमाह—

भूमिक्खयसाभावियसंभवओ दहुरो च जलमुत्तं । अहवा मच्छो व सभाववोमसंभूयपाथाओ ॥

मित्यनुमानतस्तेषां चैतन्यमात्रं सिध्यति । साधारण-प्रत्येकशरीरत्वादिकंस्तु भेदः—

“गूढस्त्रि-संधि-पञ्चं समभंगमहीरगं च छिण्णरुहं । साधारणं सरीरं तद्विवरीयं च पत्थेयं ॥”

[जीवविचा० गा० १२]

इत्याद्यागमप्रतिपाद्य एव ।

- ५ जीवलक्षणव्यतिरिक्तलक्षणारूपजीवा धर्माऽधर्माऽऽकाश-काल-पुद्गलभेदेन पञ्चविधाः । तत्र पुद्गलास्तिकायव्यतिरिक्तानां स्वतो मूर्तिमद्रूपसम्बन्धमन्तरेणात्मद्रव्यवदमूर्तत्वाद् अनुमानप्रत्ययाव-
सेयता । तथाहि—गति-स्थित्यवगाहलक्षणं पुद्गलास्तिकायादिकार्यं विशिष्टकारणप्रभवम्, विशिष्टका-

भौममम्भः सचेतनमुक्तम् क्षतभूमिसज्जातीयखाभाविकस्य तस्य संभवात् ददुरवत् । अथवा, सचेतनमन्तरिक्षमम्भः
अत्रादिविकारस्वभावसंभूतपातात् मत्स्यवदिति ।

तेजोऽनिलावधिकृत्याह—

अपरपेरियतिरियानियमियदिगमणोऽणिलो गो व्व । अनलो आहाराओ विद्धि-विगारोवलम्भाओ ॥

आत्मको वायुः अपरपेरितिर्यगनियमितदिगमनात् गोवत् । तथा, सात्मकं तेजः आहारोपादानात् तद्बुद्धौ विकारवि-
शेषोपलम्भाच्च नरवत्”—विशेषा० भा० गा० १७५३-१७५८ पृ० ७४४-७४६ ।

तथा, पृथिव्यादिवनस्पत्यन्तानां स्थावराणां स्पष्टतया श्रोत्रादीन्द्रियरहितत्वेऽपि श्रोत्रादीन्द्रियजोऽनुभवो विलोक्यत
एव अत एव वनस्पत्यन्तानां तेषां सचेतनत्वं साधितं पुरातनैः । स्थूलतया इन्द्रियरहितत्वेऽपि वनस्पतिषु केषां केषां वृक्षा-
णामस्मादादिवत् कीदृशः कीदृशोऽनुभवो जायते तदेतत् सर्वं सविस्तरं तेनैव भाष्यकृता भाष्यटीकाकृता चेत्यमुपवर्णितम्—

“जह सुहुमं भाविन्दियनाणं दव्विदियावरोहे वि । तह दव्वसुयाभावे भावसुयं पत्थिवाइणं ॥

इह केवलिनो विहाय शेषसंसारिजीवानां सर्वेषामप्यतिस्तोक-बहु-बहुतर-बहुतमादितारतम्यभावेन द्रव्येन्द्रियेष्वसत्स्थिति
लब्धीन्द्रियपञ्चकावरणक्षयोपशमः समस्त्येवेति परममुनिवचनम् । ततश्च यथा येन प्रकारेण पृथिव्यादीनामेकेन्द्रियाणां
श्रोत्र-चक्षु-घ्राण-रसनलक्षणानां प्रत्येकं निवृत्त्युपकरणरूपाणां द्रव्येन्द्रियाणां तत्प्रतिबन्धककर्मावृत्त्यादवरोधेऽप्यभावेऽपि
सूक्ष्ममव्यक्तं लब्ध्युपयोगरूपं श्रोत्रादिभावेन्द्रियज्ञानं भवति लब्धीन्द्रियावरणक्षयोपशमसंभूतऽणियसी ज्ञानशक्तिर्भवतीत्यर्थः ।
तथा तेनैव प्रकारेण द्रव्यश्रुतस्य द्रव्येन्द्रियस्थानीयस्याभावेऽपि भावश्रुतं भावेन्द्रियज्ञानकलं पृथिव्यादीनां भवतीति प्रतिपत्त-
व्यमेव । इदमुक्तं भवति—एकेन्द्रियाणां तावत् श्रोत्रादिद्रव्येन्द्रियाभावेऽपि भावेन्द्रियज्ञानं किञ्चिद् दृश्यत एव वनस्पत्यादिषु
साष्टतल्लक्षोपलम्भात् । तथाहि—कलकण्ठोद्गीर्णमधुरपत्रमोद्गारश्रवणात् सद्यः कुमुद-पल्लवादिप्रसरो विरहकवृक्षादिषु ध्रुवणे-
न्द्रियज्ञानस्य व्यक्तं लिङ्गमवलोक्यते । तिलकादितरुषु पुनः कमनीयकामिनीकमलदलदीर्घशरदिन्दुधवल्लोचनकटाक्षविक्षेपात्
कुसुमाद्याविर्भावंश्चरित्तिन्द्रियज्ञानस्य । चम्पकाद्यहिपेषु तु विविधमुगन्धिपञ्चध्वस्तुनिकुरम्बोन्मिश्रविलमशीतलसलिलसेकात्
तत्प्रकटनं प्राणैन्द्रियज्ञानस्य । बकुलादिभूदहेषु तु रम्भातिशायिप्रवररूपवरतरुणभामिनीमुखप्रदत्तस्वच्छमुखादुसुरभिवारुणी-
गण्डूषास्त्रादनान् तदाविष्करणं रसनेन्द्रियज्ञानस्य । कुरबकादिवटपिषु अशोकादिद्रुमेषु च घनपीनोन्नतकठिनकुचकुम्भविभ्र-
मापप्राजितकुम्भीनकुम्भरणन्मणिवलयकण्ठकङ्कणाभरणभूषितमव्यभामिनीभुजलताऽवगूहन्मुखाद् निष्पिष्टपद्मरागचूर्णशोणतल-
तत्पादकमलपाणिप्रहाराच्च झगिति प्रसून-पल्लवादिप्रभवः स्पर्शनेन्द्रियज्ञानस्य स्पष्टं लिङ्गमभिवीक्ष्यते । ततश्च यथैतेषु द्रव्ये-
न्द्रियासत्त्वेऽप्येतद् भावेन्द्रियजन्यं ज्ञानं सकलजनप्रसिद्धमस्ति तथा द्रव्यश्रुताभावे भावश्रुतमपि भविष्यति । दृश्यते हि
जलाद्याहारोपजीवनाद् वनस्पत्यादीनामाहारसंज्ञा, संकोचनवल्यादीनां तु हस्तस्पर्शादिभीत्या अवयवसंकोचनादिभ्यो भयसंज्ञा,
विरहक-तिलक-चम्पक-केशराऽशोकादीनां तु मथुनसंज्ञा दशितैव, बिल्व-पलाशादीनां तु निधानीकृतद्रविणोपरिपादमोचना-
दिभ्यः परिग्रहसंज्ञा । न चैताः संज्ञा भावश्रुतमन्तरेणोपपद्यन्ते । तस्माद् भावेन्द्रियपञ्चकावरणक्षयोपशमाद् भावेन्द्रियपञ्चक-
ज्ञानवद् भावश्रुतावरणक्षयोपशमसद्भावाद द्रव्यश्रुताभावेऽपि यच्च यावच्च भावश्रुतमस्त्येव एकेन्द्रियाणामित्यलं विस्तरेण”—
विशेषा० भा० गा० १०३ पृ० ६८-६९ ।

१ साधारण-प्रत्येकशरीरधारिणां वनस्पतीनां सलक्षणं सविस्तरं विवेचनं प्रज्ञापना (पञ्चवणा) सूत्रतोऽवबोद्धव्यम्—
प० १ सू० २२-२६ पृ० ३०-३९ ।

२ “अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः । १ । कालखेत्येके” । ३८।—तत्त्वार्थ० अ० ५ ।

३ “गति-स्थित्युपग्रहो धर्मधर्मयोस्वरूपकारः । १७ । आकाशस्यावगाहः” । १८।—तत्त्वार्थ० अ० ५ ।

र्यत्वात्, शास्त्र्यङ्गुरादिकार्यवत्, यश्चासौ कारणविशेषः स धर्माऽधर्माऽऽकाशलक्षणो यथासंख्य-
मवसेयः । कालेस्तु विशिष्टपरापरप्रत्ययादिलिङ्गानुमेयः । पुद्गलास्तिकायस्तु प्रत्यक्षाऽनुमानलक्षणप्र-
माणद्वयगम्यः । यस्तेषां धर्मादीनामसंख्येयप्रदेशात्मकत्वादिको विशेषः तत्प्रदेशानां च सूक्ष्म-सूक्ष्म-
तरत्वादिको विभागः स “कालो य होइ सुहुमो” [ ] इत्याद्यागमप्रतिपाद्य एव,
नागमनिरपेक्षयुक्त्यवसेयः । एवमाश्रवादिष्वपि तत्त्वेषु युक्त्याऽऽगमगम्येषु युक्तिगम्यमंशं युक्ति १
एव, आगमगम्यं तु केवलागमत एव प्रतिपादयन् स्वसमयप्रज्ञापकः, इतरस्तु तद्विराधक इति प्रज्ञा-
पकलक्षणमवगन्तव्यम् ॥ ४५ ॥

[हेतुसाध्यमर्थं हेतोरेव इतरं चागमत एव साध्यतो नयवादः शुद्धो नान्यस्य इति कथनम्]

यो हेतुसाध्यमर्थं हेतुना साध्यति आगमसिद्धं च आगमेन, तस्य नयवादः परिशुद्धः नान्यस्ये-
त्येतदेवाऽऽह—‘परिसुद्ध’—इत्यादि । १०

यद्वा वस्तुधर्मप्रतिपादकोऽहेतु-हेतुवादप्रमेद आगमो वाक्य-नयरूपः परिशुद्धेतरमेवेन द्विरू-
पतां प्रतिपद्यते इत्याह—

परिसुद्धो नयवाओ आगममेतत्तथासाहओ होइ ।

सो चेव दुण्णिगिण्णो दोणिण वि पक्खे विधम्मैइ ॥ ४६ ॥

परि समन्तात् शुद्धो नयवादः यदा विवक्षिताऽविवक्षितानन्तरूपात्मकवस्तुप्रतिपादकं ११
नयवाक्यं प्रवर्तते ‘स्यान्नित्यम्’ इत्यादिकं तदा भवति, प्रमाणपरिशुद्धागमार्थमात्रस्य न्यूनाधि-
कव्यवच्छेदेन प्रतिपादनात् अधिकस्याऽसंभवेन न्यूनस्य च नयानामसर्वार्थत्वप्रसङ्गतोऽर्थस्य परिशुद्धा-
गमविषयत्वायोगात् । स एव नयवादः इतररूपनिरपेक्षैकरूपप्रतिपादकत्वेन यदा दुर्निक्षिप्तः
प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेनाऽवतारितस्तदा द्वितीयधर्मनिरपेक्षस्य प्रतिपाद्यधर्मस्याऽप्यभावतोऽप्र-
तिपादनाद् अपरिशुद्धो भवति, प्रमाणविरुद्धस्य तथातदर्थस्य व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् ॥ ४६ ॥ २०

[अपरिशुद्धनयवादरूपपरसमयानां संख्यानम्]

अपरिशुद्धश्च नयवादः परसमयः स कियद्देवो भवति ? इत्याह—

जावइया वयणवहा तावइया चेव होंति णयवाया ।

जावइया णयवाया तावइया चेव परसमया ॥ ४७ ॥

अनेकान्तात्मकस्य वस्तुन एकदेशस्य यद् अन्यनिरपेक्षस्याऽवधारणम् अपरिशुद्धो नयः, ताव-२५
न्मात्रार्थस्य वाचकानां शब्दानां यावन्तो मार्गाः—हेतवो नयाः—तावन्त एव भवन्ति नय-
वादास्तत्प्रतिपादकाः शब्दाः । यावन्तो नयवादास्तावन्त एव परसमया भवन्ति स्वेच्छाप्र-
कल्पितविकल्पनिबन्धनत्वात् परसमयानां परिमितिर्न विद्यते । ननु यद्यपरिमिताः परसमयाः कथं त-
न्निबन्धनभूतानां नयानां संख्यानियमः “नैगम-संग्रह-व्यवहारजुसूत्र-शब्द-समभिरूढैवभूता नयाः”

१ “वर्तना परिणामः क्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य” । २२ ।—तत्त्वार्थ० अ० ५ ।

२—द्रुलादिका—वृ० आ० हा० वि० ।

“रूपिणः पुद्गलाः । ४ । शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् । १९ । सुख-दुःख-जीवित-मरणोपग्रहाश्च” । २० ।

—तत्त्वार्थ० अ० ५ ।

३ “नित्यावस्थितानि अरूपाणि । ३ । आऽऽकाशादेकद्रव्याणि । ५ । निष्क्रियाणि च । ६ । असंख्येयाः प्रदेशा
धर्माधर्मयोः । ७ । जीवस्य च । ८ । आकाशस्याऽनन्ताः । ९ । संख्येयासंख्येयाश्च पुद्गलानाम् । १० । लोकाकाशोऽव-
गाहः । १२ । धर्माधर्मयोः कृत्स्ने । १३ । एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् । १४ । असंख्येयभागादिषु जीवानाम्” । १५ ।

—तत्त्वार्थ० अ० ५ ।

[तत्त्वार्थसू० १-३३] इति श्रूयते ? न; स्थूलतस्तच्छ्रुतेः, अवान्तरमेवेन तु तेषामपरिमितत्वमेव स्वकल्पनाशिल्पिप्रदितविकल्पानामनियतत्वात् तदुत्थाप्रवादानामपि तत्संस्थापरिमाणत्वात् ॥ ४७ ॥

[कं कं नयमाश्रित्य कस्कः समयः प्रस्थित इति प्रश्नस्य व्याकरणम्]

ननु कं नयमाश्रित्य कः परसमयः प्रवृत्तः ? को वा कस्य विषयः ? इत्याह—

५ जं काविलं दरिसणं एयं दव्वड्डियस्स वत्तव्वं ।

सुद्धोअणतणअस्स उ परिसुद्धो पज्जवविअप्पो ॥ ४८ ॥

यत् कापिलं दर्शनं सांख्यमतम् एतद् द्रव्यास्तिकनयस्य वक्तव्यम्—तद्विषयविषयम् तदुत्थापितं चेति भावः—शौद्धोदनेस्तु परिशुद्धः पर्यायविशेष एव वक्तव्यः—परिशुद्धपर्यायास्तिकनयविशेषविषयं तदुत्थापितं च सौगतमतमित्यभिप्रायः । मिथ्यास्वरूपनयप्रभवत्वाद् अनयो-
१० मिथ्यात्वं प्राक् प्रदर्शितमेव ॥ ४८ ॥

[द्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकोभयाश्रितस्यापि वैशेषिकसमयस्य कथं मिथ्यात्वमिति प्रश्नस्य प्रतिवचनम्]

ननु भवतु परस्परनिरपेक्षैकैकनयावलम्बिनोः साङ्ख्य-सौगतमतयोर्मिथ्यात्वम्, कणभुग्मतस्य तु द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकनयद्रव्यावलम्बिनः कथं मिथ्यात्वम् ? इत्यत्राह—

१५ दोहि वि णणहि णीअं सत्थमुल्लूएण तह वि मिच्छत्तं ।

जं सविसअप्पहाणत्तणेण अण्णोण्णनिरवेक्ख्वा ॥ ४९ ॥

द्राभ्यामपि द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकनयाभ्यां प्रणीतं शास्त्रम् उल्लूकेन वैशेषिकशास्त्र-
प्रणेया, द्रव्य-गुणादेः पदार्थपदकस्य नित्यानित्यैकान्तरूपस्य तत्र प्रतिपादनात् ।

[कणादोक्तपदपदार्थव्यवस्थाया उपन्यासः]

२० तथाहि—द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाख्याः पदेव पदार्थाः, न्यूनाऽधिकप्रतिपाद-
कप्रमाणाभावे परस्परविविक्तस्वरूपपदपदार्थव्यवस्थापकप्रमाणविषयत्वात्, उभयाभिमतघटादिषद्-
पदार्थवत् । तत्र पृथिव्यप्-तेजो-वाय्वाकाश-काल-दिगात्म-मनांसि नवैव द्रव्याणि । 'पृथिवी आपः
तेजो वायुः' इत्येतत् चतुःसंख्यं नित्याऽनित्यमेदाद् द्विप्रकारं द्रव्यम्; तत्र परमाणुरूपं नित्यम्
“सदकारणवञ्जित्यम्” [वैशेषिकद० ४-१-१] इति वचनात्, तदारब्धं तु द्व्यणुकादि कार्यद्रव्य-
२५ मनित्यम् । आकाशादिकं तु नित्यमेव, अनुत्पत्तिमत्त्वात् । एषां च द्रव्यत्वाभिसंबन्धाद् द्रव्यरूपता,
द्रव्यत्वाभिसंबन्धश्च द्रव्यत्वसामान्योपलक्षितसमवायः, तत्समवेतं वा सामान्यम्, एतच्चेतरव्यवच्छे-
दकमेषां लक्षणम् । तथाहि—पृथिव्यादीनि मनःपर्यन्तानि इतरेभ्यो भिद्यन्ते 'द्रव्याणि' इति वा
व्यवहर्तव्यानि द्रव्यत्वाभिसंबन्धात्, यानि तु नैयम् न च तानि द्रव्यत्वाभिसंबन्धवन्ति, यथा
गुणादिवस्तूनि, इति केवलव्यतिरेकिहेतुबलात् पृथिव्यादीनि द्रव्याणि गुणादिभ्यो व्यावृत्तरूपाणि
३० सिद्धानि । पृथिव्यादीनामपि मेदवतां पृथिवीत्वाभिसंबन्धादिकं लक्षणमितरेभ्यो मेदव्यवहारे
तच्छब्दवाच्यत्वे वा साध्ये केवलव्यतिरेकिरूपं द्रष्टव्यम् । अमेदवतां त्वाकाश-काल-दिग्द्रव्याणाम-
मादिसिद्धतच्छब्दवाच्यता द्रष्टव्या । नवैव चैतानि द्रव्याणि, न्यूनाधिकत्वप्रतिपादकप्रमाणाभावे

१ पृ० २९६ पं० ८ तथा पृ० ३८७ पं० १८ । २ दोहि वि णणहि गु० मू० ।

३ कणादापरनाश उल्लूकमहर्षैस्तान्तावबोधाय वायुपुराणसिंहानुसंघेयम्—अ० २३ खो० २०३ ।

४ मूलग्रन्थकृता दिवाकरेण वैशेषिकशास्त्रनिःष्यन्दभूता वैशेषिकद्वात्रिंशिकाऽपि रचिताऽस्ति सा च तद्रचितासु
द्वात्रिंशति द्वात्रिंशिकासु चतुर्दशी वर्तते एषाऽपि प्रस्तुतविषयसाहचर्यावबोधाय बुभुत्सुभिरत्रावगन्तव्या भवेत्—द्वात्रिंशद्-
द्वात्रिंशिका पृ० १८-१९ ।

अत्र द्रव्यादिपदार्थस्वरूपं सविस्तरमवबोद्धुकात्मेन समग्रं वैशेषिकदर्शनं सभाष्यं सस्कन्दलिकं ज्ञानुसंघेयम् ।

परस्परव्यावृत्तमवलक्षणयोगित्वात्, उभयाभिमतमवघटादिवत् । एवं कृपाव्यवृत्तिर्निर्दिष्टा ।
उत्क्षेपणादीनि पञ्च कर्माणि । पराऽपरभेदमिदं द्विविधं सामान्यमनुगतज्ञानकारणम् । नित्यद्र-
व्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतवः । अयुतसिद्धानामाधार्याऽऽधारभूतानाम् 'इह'
इतिप्रत्ययहेतुर्यः संबन्धः स समवाय एको व्यापकश्च । अत्र च पदार्थषट्के द्रव्याणि गुणाश्च
केचिन्नित्या एव, केचित् त्वनित्या एव । कर्म अनित्यमेव । सामान्य-विशेष-समवायास्तु नित्याः
एवेति पदार्थव्यवस्था । ततश्चेतत् शास्त्रं तथापि मिथ्यात्वम्, तत्प्रदर्शितपदार्थषट्कस्य प्रमाण-
बाधितत्वात् ।

[कणादोक्तां तत्त्वव्यवस्थां निरसितुं पूर्वं द्रव्यपदार्थस्य खण्डनम्]

यतश्चतुःसंख्यं पृथिव्यादिद्रव्यं परमाणुरूपं यन्नित्यमुपवर्णितम्, तदसंगतम्; एकान्ताऽक्षणि-
कत्वे क्रम-योगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् तल्लक्षणं सत्त्वं ततो व्यावर्तते, ततश्च असत्त्वमेव तस्य ।
यदि च स्थूलकार्यद्रव्यकारणभूतानामणूनां तज्जनकैकस्वभावता तदा नत्कार्याणां सकृदेव सर्वेषामुत्प-
त्तिप्रसक्तिः अविकलकारणत्वात् । तथा च प्रयोगः—येऽविकलकारणास्ते सकृदेवोत्पद्यन्ते, यथा
समानोत्पादा बहुवोऽङ्कुराः, अविकलकारणाश्च परमाणुकार्यत्वेनाऽभिमता भावा इति स्वभावहेतुः ।
अविकलकारणस्याप्यनुत्पादे सर्वदाऽनुत्पत्तिप्रसक्तिः विशेषाभावात् इति विपर्यये बाधकं प्रमाणम् ।
स्यादेतत्, समवाय्यसमवायि-निमित्तमेदात् त्रिविधं कारणम्, यत्र हि कार्यं समवेति तत् समवा-
यिकारणम् यथा-द्रव्यणुकस्य अणुद्वयम् । यच्च कार्यैकार्थसमवेतम् कार्यकारणैकार्थसमवेतं वा कार्यं
मुत्पादयति तद् असमवायि कारणम् यथा-पटावयविद्रव्यारम्भे तन्तुसंयोगः, पटसमवेतरूपाधारम्भे
पटोत्पादकतन्तुरुपादि च । शेषं तु उत्पादकं निमित्तकारणम् यथा—अदृष्टाऽऽकाशादि । तत्र संयो-
गादेरपेक्षणीयस्य असंनिधेरविकलकारणत्वमसिद्धम्, असदेतत्; संयोगादिनाऽनाधेयातिशयत्वात्

१-शक्तिगु-वृ० विना । २ पृ० ६५६ पं० २३ ।

३ प्रस्तुत्यमानैषा सपूर्वपक्षा समप्राप्तिं वैशेषिकाभिमतद्रव्य-गुणादितत्त्वपरीक्षणचर्चाऽविकलतया तत्त्वसंप्रवृत्तिप्रसक्त्या
विद्यते-पृ० १८५ का० ५४७—पृ० २७४ का० ८६६ ।

सैव च क्वचित् क्वचित् शब्दसाम्येन क्वचिन्नान्ययाऽपि भङ्ग्या अर्थसाम्यमजहती न्यायकुमुदचन्द्रोदये, प्रमेयकमलमा-
र्तण्डे स्याद्वादरत्नाकरे च विद्यते-लि० पृ० ११६ दि० पं० ३-पृ० १७४ दि० पं० १० । पृ० १५६ प्र० पं० ८-पृ० १८८
दि० पं० १३ । पृ० ८३७ पं० २०-पृ० ९७० पं० १५ ।

४ “तत्र नित्याणुरूपानामसर्वमुपपादितम् । निःशेषवस्तुविषयक्षणभङ्गप्रसाधनात्” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५१ पृ० १८६ ।

५ “नित्यत्वे सकलाः स्थूला जायेरन् सकृदेव हि । संयोगादि न चापेक्ष्यं तेषामस्त्यविशेषतः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५२ पृ० १८६ ।

६ बाधक प्र-वृ० भा० हा० वि० । “समप्रकारणस्याप्यनुत्पादे सर्वदेवानुत्पादप्रसङ्गो विशेषाभावादिति बाधकं
प्रमाणम्”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १८६ पं० २० ।

७ “ननु समवायि-असमवायि-निमित्तमेदात् त्रिविधं कारणं कार्यजनमनि व्याप्रियते । यत्र हि कार्यं समवेति तत्
समवायि कारणम् यथा द्रव्यणुकस्य अणुद्वयम् । यच्च कार्यैकार्थसमवेतं कार्यकारणैकार्थसमवेतं वा कार्यं समुत्पादयति तद्
असमवायि कारणम् यथा पटारम्भे तन्तुसंयोगः पटसमवेतरूपाधारम्भे पटोत्पादकतन्तुरुपादि च शेषं तु उत्पादकं
निमित्तकारणम् यथा अदृष्टाकाशादि” इत्यादि—न्यायकुमुद० लि० पृ० ११८ प्र० पं० १२-दि० पं० १-२ । प्रमेयक०
पृ० १५९ दि० पं० १५-१

८ “असमवेतं तु यद् यस्य कारणभावं प्रतिपद्यते तद् असमवायिकारणम् यथा अवयविद्रव्यारम्भेऽवयवसंयोगः”

—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १८६ पं० २२ ।

९ “परिच्छेपं तु कारणं निमित्तकारणम् तथापि धर्मादय इत्ययमेव विभागः”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १८६ पं० २४ ।

नित्यतया अणूनां तदपेक्षत्वायोगात् । न च तैर्नै-करणादीनां कार्याणां सकृत् प्रादुर्भाव उपलभ्यते तस्माद् विपर्ययः । तथा च प्रयोगः—ये क्रमवत्कार्यहेतवस्तेऽनित्याः, यथा-क्रमवदङ्कुरादिनिर्वर्तका बीजादयः, तथा च परमाणव इति स्वभावहेतुः । यदपि अविद्धकर्णोक्तमणूनां नित्यत्वसाधकं प्रमाणम्—“परमाणूत्पादकाभिमतं कारणं सद्धर्मोपेतं न भवति, सत्त्वप्रतिपादकप्रमाणाविषयत्वात्, ५ शशशृङ्गवत्” [ ] इति । तत्र कुविन्दादेरणूत्पादककारणस्य सत्त्वप्रतिपादकप्रमाण-विषयत्वाद् असिद्धो हेतुः । यथा च पटादयः परमाण्वात्मकाः कुविन्दोत्पाद्यास्तथा प्रदर्शयिष्यामः । देश-काल-स्वभावविप्रकृष्टानां च भावानां सदुपलम्भकप्रमाणनिवृत्तावपि सत्त्वाविरोधाद् अनैकान्ति-कश्च हेतुः । ततो न अण्वनित्यत्वप्रसाधकानुमा-तिज्ञाया अनुमानबाधा । न च ‘यत एव प्रमाणात् परमाणवः प्रसिद्धाः तत एव नित्यत्वधर्मोपेता अपि ते’ इति तद्गाहकप्रमाणबाधितत्वात् तदनित्यत्व-१० प्रसाधकानुमानस्याऽनुत्थानम् प्रमाणतोऽप्रसिद्धौ चाणूनामाश्रयाऽसिद्धतया तत् इति वाच्यम्, सर्वस्य प्रमाणविषयस्य अनित्यत्वधर्मोपेतस्यैव तद्विषयत्वात् अन्यथाभूतस्य तदजनकत्वे तद्विषयत्वा-नुपपत्तेः “नाऽकारणं विषयः” [ ] इति प्रसाधितत्वात् । नित्यस्य चाऽकारणत्वात् । तन्न चतुःसंख्यं परमाण्वात्मकं नित्यद्रव्यं संभवति ।

नापि तदारब्धमवयवि द्रव्यं संभवति, गुणावयवव्यतिरिक्तस्य तस्याऽनुपलम्भात् न हि शुक्ला-१५ दिगुणेभ्यः तन्त्वाद्यवयवेभ्यश्च अर्थान्तरभूतं पटादि द्रव्यं चक्षुरादिज्ञानेऽवभासते । न च अवयविनो द्व्यणुकादेरनुपलम्भे परमाणूनां विधितस्वरूपाणामुपलम्भाऽविषयत्वात् प्रतिभासाऽभावप्रसक्तेः आश्रयाऽसिद्धतया अवयव्यादिनिषेधकप्रसङ्गसाधनप्रयोगानुपपत्तिः इति वक्तव्यम्, परमाणूनामेव विशिष्टाकारतयोन्यन्तानां प्रतिभासविषयतया आश्रयासिद्धताद्यनुपपत्तेर्न प्रयोगानुपपत्तिः । एवं च यद् उपलब्धिलक्षणप्राप्तं सद् यत्र नोपलभ्यते तत् तत्र नास्ति, यथा-कञ्चित् प्रदेशविशेषे घटादिरनु-२० पलम्भविषयः, गुणाऽवयवार्थान्तरभूतो गुण्यवयवी च दृश्यत्वेनाऽभिमतः नोपलभ्यते च तत्रैव देश इति स्वभावानुपलब्धिः । न च हेतोर्विशेषणमसिद्धम्, “महति अनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाश्चोपलब्धिः” [वैशेषिकद० ४-१-६] इति वचनात् तयोर्दृश्यत्वेनाऽभ्युपगमात् ।

ननु गुणव्यतिरिक्तो गुणी उपलभ्यत एव तद्रूपादिगुणाग्रहणेऽपि तस्य ग्रहणात् । तथाहि—मन्दमन्दप्रकाशे तद्रूपसितादिरूपानुपलम्भेऽपि उपलभ्यते बलाकादिः, स्वगतशुक्लगुणाग्रहणेऽपि च २५ सन्निहितोपधानावस्थायां गृह्यते स्फटिकोपलः, तथाऽऽप्रदीनकङ्कुकावच्छन्नशरीरः पुमांस्तद्गतस्या-

१ “न च सकृदेव स्थूलानां तनुभषणादीनामुद्योऽस्ति क्रमेण तन्वादीनामुत्पत्तिर्दर्शनात् तस्माद् विपर्ययः”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १८७ पं० १ ।

२ तन्तुक-भा० मा० । ३-तुकार-भा० मा० विना ।

४ “अविद्धकर्णस्त्वणूनां नित्यत्वप्रसाधनाय प्रमाणमाह—परमाणूनामुत्पादकाभिमतं सद्धर्मोपगतं न भवति सत्त्वप्रति-पादकप्रमाणाविषयत्वात् स्वरविषाणवदिति”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १८७ पं० ४ ।

५ “सद्धर्मोपगतं नो चेदणूत्पादकमिष्यते । विद्यमानोपलम्भार्थप्रमाणाविषयत्वतः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५३ पृ० १८७ ।

६ “नासिद्धेर्दृश्यते येन कुविन्दाद्यणुकारणम् । परमाण्वात्मका एव येन सर्वे पटादयः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५४ पृ० १८७ ।

७ “सद्गाहकप्रमाणावाञ्च वा सत्ता प्रसिध्यति । प्रमाणविनिवृत्तौ हि नार्थाभावेऽस्ति निश्चयः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५५ पृ० १८७ ।

८ “तदारब्धस्त्ववयवी गुणावयवमेदवान् । नैवोपलभ्यते तेन न सिध्यत्यप्रमाणकः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५६ पृ० १८७ ।

९ “नन्वित्यादिना उद्योतकर-भाविषिकादयो हेतोरसिद्धतामुद्भावयन्ति—

ननूपधानसंपर्के दृश्यते स्फटिकोपलः । तद्रूपाग्रहणेऽप्येवं बलाकादिश्च दृश्यते ॥

कङ्कुकान्तरिते पुंसि तद्रूपावयवतावपि । पुरुषप्रत्ययो दृष्टो रक्ते वाससि वल्ग्वीः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५५७-५५८ पृ० १८८ ।

मादिरूपाप्रतिभासेऽपि 'पुमान्' इति प्रत्ययोत्पत्तेः प्रतिभात्येव, कुङ्कुमादिरक्तं च वस्त्रं तद्रूपस्य संस-
र्गिरूपेणाऽभिभूतस्य अप्रकाशोऽपि प्रकाशत एव 'वस्त्रम्' इति प्रत्ययोत्पत्तेः अध्यक्षत एव गुण-गुणि-
नोर्भेदः सिद्धः । तथा, अनुमानतोऽपि तयोर्भेदः । तथाहि—यद् यद्व्यवच्छेद्यत्वेन प्रतीयते तत् ततो
भिन्नम्, यथा देवदत्ताद् अश्वः, गुणिव्यवच्छेद्यत्वेन प्रतीयते च नीलोत्पलस्य रूपादय इति । तथा,
पृथिव्यप्-तेजो-वायवो द्रव्याणि रूप-रस-गन्ध-स्पर्शभ्यो भिन्नानि, एकवचन-बहुवचनविषयत्वात्, ५
यथा 'चन्द्रः' 'नक्षत्राणि' इति, तथा च 'पृथिवी' इति एकवचनम् 'रूप-रस-गन्ध-स्पर्शः' बहुवचन-
मुपलभ्यते इति तयोर्भेदः । अवयवाऽवयविनोरप्यनुमानतः सिद्धो भेदः । तथाहि—विवादाधिकरणे-
भ्यस्तन्तुभ्यो भिन्नः पटः भिन्नकर्तृकत्वात् घटादिवत्, भिन्नशक्तिकत्वाद् वा विषाऽगद्वत्, पूर्वो-
त्तरकालभाविनत्वाद् वा पितापुत्रवत्, विभिन्नपरिमाणत्वाद् वा कुवल-विल्ववत् इति । विरुद्धधर्मा-
भ्यासनिबन्धनो ह्यन्यत्रापि भावानां भेदः, स च अत्राप्यस्ति इति कथं न भेदः ? यदि चावयवी १०
अवयवेभ्यो भिन्नो न भवेत् स्थूलप्रतिभासो न स्यात्, परमाणूनां सूक्ष्मत्वात् । न च अन्याद्वद्भूतः
प्रतिभासः अन्याद्वद्गर्थव्यवस्थापकः अतिप्रसङ्गात् । न च स्थूलाभावे 'परमाणुः' इति व्यपदेशोऽपि
संभवी, स्थूलापेक्षित्वाद् अणुत्वस्य" [इति उद्घोतकरादयः ।

अत्र प्रतिविधीयते—यदुक्तम् 'स्वगतगुणाऽनुपलम्भेऽपि बलाका-स्फटिकादय उपलभ्यन्ते'
इति, तदसंगतम् ; तज्ज्ञानस्य अयथार्थत्वेन भ्रान्ततया निर्विषयत्वात् । तथाहि—बलाकादयः शुक्लाः १५
सन्तः श्यामादिरूपनया उपलभ्यन्ते, न च तेषां तद्रूपं तात्त्विकमस्ति, 'तद्रूपाग्रहणेऽपि तेषां ग्रहणम्'
इत्यभ्युपगमक्षतिप्रसक्तः । न च तदा श्यामादिरूपाद् व्यतिरिक्तोऽपरः स्फटिकादिस्वभाव उपलभ्यते,
श्यामादिरूपस्यैवोपलम्भात् । न च अतद्रूपा अपि बलाकादयः श्यामादिरूपेणोपलभ्यन्ते, यत आका-
रवशेन प्रतिनियतार्थता ज्ञानस्य व्यवस्थाप्यते, अन्याकारस्यापि तस्य अन्यार्थतायां रूपज्ञानस्यापि

१ पुमानिति तत्प्र-भा० मा० । "तथाऽऽप्रपदीनकमुकावच्छन्नशरीरे पुंनि तदा श्यामादिरूपाग्रहणेऽपि पुमान्
पुमान् इति प्रत्ययः प्रसूत एव"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० १८८ पं० १८ ।

२ "रूपादीन्दीवरादिभ्य एकान्तेन विभियते । तेन तस्य व्यवच्छेदाच्चैत्रादेश्च नुरग्रहः ॥
क्षित्यादिरूपगन्धादेरत्यन्तं वा विभियते । एकानेकवचोभेदाच्चन्द्र-नक्षत्रमेदवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५५९-५६० पृ० १८८ ।

३-वच्छेदकत्वेन वा० बा० भा० मा० ।

"इन्दीवरादिभ्यो गुणो भिन्न इन्दीवरस्य रूपादय इत्येवं तेन इन्दीवरादिना तस्य रूपादेर्व्यवच्छेदात् यथा चैत्रस्य
नुरग्रह इति चैत्रेण स्वाभ्यन्तरेभ्यो व्यवच्छिद्यमानस्तुरङ्गमस्ततो भियते"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० १८८ पं० २७-१

४-वच्छेदकत्वेन वा० बा० भा० मा० । ५-यन्ते च वा० बा० भा० मा० ।

६ "विभिन्नकर्तृशक्त्यादेर्भिन्नौ तन्तुपटी तथा । विरुद्धधर्मयोगेन स्तम्भ-कुम्भादिभेदवत् ॥"

—तत्त्वसं० का० ५६१ पृ० १८९ ।

७ "स्थूलार्थासंभवे तु स्याज्जैव वृक्षादिदर्शनम् । अतीन्द्रियतयाऽणूनां न चाणुवचनं भवेत् ॥

स्थूलवस्तुव्यपेक्षो हि सुसूक्ष्मोऽर्थस्तथोच्यते । स्थूलकवस्त्वभावे तु किमपेक्षाऽस्य सूक्ष्मता" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६२-५६३ पृ० १८९ ।

८ गौतम-वात्स्यायन-उद्घोतकर-श्रीधर-वाचस्पतिमिश्र-जयन्तभट्टः अवयवाद्वावयविनः पृथग्भावसिद्धिः सविस्तरं
साधिता । तद्यथा-२-१ ३३-३६ न्यायद० । २-१-३३-३६ न्यायद० वात्स्याभा० पृ० १३३-१४० । न्यायवा०
पृ० २१६-२५१ । प्रशस्त० कं० पृ० ४१ पं० १२-पृ० ८३ । न्यायवा० ता० टी० पृ० ३८८ पं० २-पृ० ४०२
पं० ६ । न्यायमञ्ज० आ० ९ पृ० ५४९ पं० ३-पृ० ५५१ पं० २१ ।

९ पृ० ६५८ पं० २३ ।

१० "ननु रक्षादिभूषणं गृह्यन्ते स्फटिकादयः । न च तद्रूपता तेषां स्वपक्षक्षयसंगतेः" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६४ पृ० १८९ ।

११ "तद्रूपव्यतिरिक्तश्च नापरात्पोपलभ्यते । न चान्याकारधीवेद्या युक्तास्तोतिप्रसङ्गतः ॥

—तत्त्वसं० का० ५६५ पृ० १९० ।

रसविषयताप्रसङ्गेः अविशेषात् । न च अन्याकारस्य अन्यविषयव्यवस्थापकत्वेऽपि तस्य परस्येष्टसिद्धिः, यतः शुक्लादय एव इयामादिरूपेण प्रतिभान्ति तज्ज्ञानस्य भ्रान्तत्वात् न पुनस्तद्व्यतिरिक्तस्य गुणिनस्ततः सिद्धिर्भवेत् । यच्च 'कञ्चुकावच्छन्ने पुंसि 'पुमान्' इति ज्ञानमध्यक्षम् अवयविव्यवस्थापकम्' उक्तम्, तद् अध्यक्षमेव न भवति; शब्दानुविद्धत्वात् अस्पष्टाकारत्वाच्च अपि तु रूपादिसंहतिमात्र-
५ लक्षणपुरुषविषयमनुमानमेतत् इति नातोऽवयविसिद्धिः । तथाहि—रूपादिप्रचयात्मकपुरुषहेतुकः कञ्चुकसंनिवेश उपलभ्यमानः स्वकारणमनुमापयति धूम इवाग्निम् । यच्च 'कुङ्कुमादिरक्ते वस्त्रे तद्रूपा-
प्रतिपत्तावपि 'वस्त्रम्' इति ज्ञानम्' तदपि प्राक्तनशुक्लरूपविनाशे सामर्थ्यन्तरोपजातरूपान्तरस्य
अध्यक्षेण ग्रहणे सति उत्तरकालं तत्पृष्ठभाषिसमयवशात् 'वस्त्रम्' इति समुदायविषयं सांवृतं परमा-
र्थतो निर्विषयमेव प्रत्यक्षमर्शज्ञानम् इत्यसिद्धमस्य प्रत्यक्षत्वम् । न चैतद् अनुमानम् पूर्वाध्यक्षगृहीतवि-
१० षयत्वात् अलि (लै)ङ्गिकत्वाच्च । तत्रात्र अभिभूतं किञ्चिद् रूपं विद्यते । न चाभिभूतवस्त्ररूपस्य तदव-
स्थायामभावे धौतवस्त्रावस्थायां पुनः शुक्लरूपानुपलब्धिः स्यादिति वक्तव्यम्, यतः अश्यादिसामग्री-
प्रादुर्भूतभास्वरूपस्य लोहादेः पुनः श्यामादिरूपान्तरोत्पत्तिवत् तत्रापि सामर्थ्यन्तरात् शुक्लरूपो-
त्पत्तेरविरोधात् । न च 'प्राक्तनमेवं रूपमभिभूतत्वात् तदानुपलब्धम् पश्चाद् अभिभवाभावाद्
उपलभ्यते' इत्यस्य प्रतिषेधेन 'रूपान्तरमेव प्राक्तनरूपविनाशनोपजातमत्रोपलभ्यते' इति भवतोऽपि
१५ किं प्रमाणमिति वक्तव्यम्, अनुमानस्य सद्भावात् । तथाहि—यद् अपरित्यक्ताऽनभिभूतस्वभावं तस्य न
परेणाऽभिभवः, यथा पूर्वाधस्थायां तस्यैव अपरित्यक्ताऽनभिभूतस्वभावं चाभिभवावस्थायां रूपमिति
व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । परित्यक्ताऽनभिभूतस्वभावत्वाभ्युपगमेऽपि सिद्धमस्याऽन्यत्वम् स्वभाव-
मेदस्य भावमेदलक्षणत्वात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

न च स्वतन्त्रच्छामात्रभाविनः पट्टीवचनमेदादेर्वाह्यवस्तुगतमेदाऽव्यभिचारित्वम् येन ततो
२० गुण-गुणिनोर्भेदसिद्धिः स्यात् । तेन 'यद् यद्व्यवच्छिन्नम्' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । यदि तु वस्तुगत-
मेदमन्तरेण पश्चादिवृत्तिर्न भवेत् 'स्वस्य भावः' 'पण्णां पदार्थानामस्तिन्यम्', 'दाराः' 'सिकताः'
इत्यादौ पश्चादेवृत्तिर्न स्यात् भावादेरत्र व्यतिरिक्तस्य तज्जिघृक्षनस्याभावात् । अर्थं मदुपलम्भकप्रमा-
णविषयत्वं धर्मान्तरं पण्णामस्तिन्यमिष्यत इति न हेतोर्व्यभिचारः, नः सममपदार्थप्रसङ्गेः पदपदा-

१ "शुक्लादयस्तथा वेशा इत्येवं चापि संभवेत् । तस्माद् भ्रान्तमिदं ज्ञानं कम्बुपीनादिवृद्धिवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६६ पृ० १९० ।

२ पृ० ६५८ पं० २५ ।

३ "कञ्चुकान्तर्गते पुंसि न ज्ञानं लानुमानिकम् । तद्वस्तुसंनिवेशस्य कञ्चुकस्योपलम्भनात्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६७ पृ० १९० ।

४ "कषायकुङ्कुमादिभ्यो वस्त्रे रूपान्तरोदयः । पूर्वैरूपविनाशे हि वाससः क्षणिकत्वतः" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६८ पृ० १९१ ।

५ "नाभ्येतदनुमानं पूर्वप्रत्यक्षगृहीतविषयत्वादलैङ्गिकत्वाच्च"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९१ पं० १० ।

६ "पुनर्जलादिसापेक्षात् तस्मादेवोपजायते । रूपाद् रूपान्तरं शुक्लं लोहादेः श्यामतादिवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५६९ पृ० १९१ ।

७ "तादवस्थे तु रूपस्य नान्येनाभिभवो भवेत् । प्राक्तनानभिभूतस्य स्वरूपस्यानुवर्तनात्" ॥

—तत्त्वसं० का० ५७० पृ० १९१ ।

८—आद्यनभिभवानुप-भा० मां० । "स्यादेतत् कथमिदमवगम्यते रूपान्तरमेवोपजायते न पुनः प्राक्तनं रूपम-
भिभूतत्वात् प्रागनुपलब्धं सत् पश्चादभिभवाभावानुपलभ्यत इत्याह"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९१ पं० १८ ।

९—स्थायीस्त-वृ० । "यथा तस्यैव प्राक्तनावस्थायाम्"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९१ पं० २२ ।

१० "पट्टीवचनमेदादि विवक्षामात्रसंभवि । ततो न युक्ता वस्तूनां तत्स्वरूपव्यवस्थितिः ॥

तथाहि भिन्नं नवान्यः पण्णामस्तिन्यमिष्यते । तेषां वर्गश्च नैकैकः कथिदर्थोऽभ्युपेयते" ॥

तत्त्वसं० का० ५७१-५७२ पृ० १९१-१९२ ।

११ पृ० ६५९ पं० ५ । १२ पृ० ६५९ पं० ३ ।

१३ "संज्ञापकप्रमाणस्य विषये तत्त्वमिष्यते । पण्णामस्तिन्यमिति चेत् पदभ्योऽन्यस्तं प्रसज्यते" ॥

—तत्त्वसं० का० ५७३ पृ० १९२ ।

र्थभ्युपगमो हीयेत । अथ षट्पदार्थव्यतिरिक्तानामपि धर्माणामभ्युपगमाभायं दोषः । तथा च पदार्थप्रवेशके ग्रन्थे—“एवं धर्मैर्विना धर्मिणामुद्देशः कृतः” [प्रशस्तपादभा० पृ० २६ पं० १] इति, असदेतत् ; तैस्तेषां संबन्धानुपपत्तेः तमन्तरेण च धर्म-धर्मिभावायोगात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न च संयोगलक्षणोऽत्र संबन्धः, संयोगस्य गुणत्वेन द्रव्येणैव भावात् । नापि समवायस्वरूपः, सत्तावत् तस्य सर्वत्रैकत्वाभ्युपगमात्, समवायेन च सह समवायसंबन्धे द्वितीयसमवायाभ्युपगमः स्यात् ५ तत्र चानवस्था । न च पङ्क्तिः पदार्थधर्माणामुत्पादनात् ‘तेषां ते’ इति व्यपदेशः, तथाभ्युपगमे बदराव्योऽपि कुण्डादिसंबन्धिनस्तथैव स्युः इति संयोगसमवायाख्यसंबन्धान्नरकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्तिः । भवन्तु वा षण्णामस्तित्वं धर्मान्तरम् तथापि व्यभिचार एव, तदस्तित्वे अपरास्तित्वाद्यभावेऽपि ‘तदस्तित्वस्य अस्तित्व-प्रमेयत्व-अभिधेयत्वानि’ इति पञ्चादिप्रवृत्तेः । अथ तत्रापि अपरास्तित्वाभ्युपगमस्तदाऽनवस्थाप्रसक्तिः । न चेष्टत्वाद् अदोषः, सर्वेषामपि उत्तरोत्तरधर्माधारत्वाद् धर्मित्वप्रसक्तेः १० “पङ्क्तेः धर्मिणः प्रोक्ताः” [इत्येतस्याऽनुपपत्तिः षट्पदार्थव्यतिरिक्तानामन्येषामपि वा धर्मिणामस्तित्वादीनां विशिष्टधर्माधाराणां संभवात् । न च धर्मिरूपा एव ये ते एव षट्केन अवधारिता इति चकव्यम्, गुणादीनामनिर्देशप्रसङ्गात् न हि गुणादीनां धर्मिरूपतैव किन्तु द्रव्याधितत्वात् धर्मरूपत्वमपि । यस्त्वाह—“सदुपलम्भकप्रमाणगम्यत्वं षण्णामस्तित्वमभिधीयते, तच्च षट्पदार्थविषयं ज्ञानम् तस्मिन् सति ‘सन्’ इति व्यवहारप्रवृत्तेः । एवं ‘ज्ञानजनितं ज्ञानज्ञेयत्वम्’ ‘अभिधा- १५ नजनितम् अभिधेयत्वम्’ इत्येवं व्यतिरेकनिबन्धना पृष्ठी सिद्धा, न चाऽनवस्था, न च षट्पदार्थव्यतिरिक्तपदार्थान्तरप्रसक्तिः ज्ञानस्य गुणपदार्थेऽन्तर्भावात्” [सोऽप्ययुक्तवादी, एवमपि अस्तित्वादेः षट्पदार्थव्यतिरेके व्यभिचारस्य तदवस्थत्वात्, व्यतिरेके सममपदार्थप्रसक्तेर्न्याय-

१ “पङ्क्तेः धर्मिणः प्रोक्ता धर्मास्तभ्योऽतिरेकिणः । इष्टा एवेति चेत् कोऽयं संबन्धस्तस्य तैर्मतः ॥

द्रव्येषु नियमाद् युक्ता न संयोगो न चपरः । समवायोऽस्ति नान्यश्च संबन्धोऽस्तीकृतः परैः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५७४-५७५ पृ० १९२ ।

२ ‘पदार्थधर्मसंग्रह’ नामको ग्रन्थः प्रशस्तपादापरनाम्ना प्रशस्तदेवेन रचितो विद्यते । तथाहि—

“प्रणम्य हेतुगीश्वरं मुनिं कणादमन्वतः । पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः”—प्रशस्त० कं० पृ० १ ।

अस्मिन्नेव ग्रन्थे च ‘एवं धर्मैर्विना’ इत्यादि उपरि निर्दिष्टं वाक्यं विद्यते । पञ्चिकाकृता कमलशीलेन टीकाकृता चाभयदेवेन स संग्रह एव पदार्थप्रवेशक इति नाम्नाऽत्र निर्दिष्टः प्रतिभाति । स च संग्रहः ‘प्रशस्तपादभाष्यम्’ इत्यपि प्रख्यातिं गतः ।

३ एव ध-आ० विना । तथाहि पदार्थप्रवेशके ग्रन्थः (न्ये) “एवं धर्मैर्विना धर्मिणामेव निर्देशः कृत इति”

—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९२ पं० २६ ।

“तथा च पदार्थप्रवेशकग्रन्थः एवं धर्मैर्विना धर्मिणामेव निर्देशः कृतः”—प्रमेयक० पृ० १५७ द्वि० पं० ८ । “तथा च पदार्थप्रवेशकग्रन्थः—एवं धर्मैर्विना धर्मिणामुद्देशः कृतः”—स्याद्वादर० पृ० ८७८ पं० १० ।

४ “संबन्धानुपपत्तौ च तेषां धर्मो भवेत् कथम् ? । तदुत्पादनमात्राच्चेदन्येऽपि स्युस्तथाविधाः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५७६ पृ० १९३ ।

५ “तस्याप्यस्तित्वमित्येवं वर्तते व्यतिरेकिणी । विभक्तिस्तस्य चान्यस्य भावेऽनिष्टा प्रसज्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ५७७ पृ० १९३ ।

६ “अन्यधर्मसमावेशे प्राप्ता तत्र च धर्मिता । द्रव्यादेरपि धर्मिलमन्मादेव च संमतम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ५७८ पृ० १९३ ।

७ “ततश्च पङ्क्तेः धर्मिण एव प्रोक्ता इत्येतन्नोपपद्यते”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९३ पं० २२ । पृ० ६६० टि० १३ ।

८ “षण्णामपि पदार्थानामस्तित्वाऽभिधेयत्वज्ञेयत्वानि” इत्यादि—प्रशस्त० कं० पृ० १६ पं० १ ।

९ “अन्यः पुनराह—षण्णामस्तित्वं हि सदुपलम्भकप्रमाणगम्यत्वम् । गम्यत्वं च षट्पदार्थविषयं विज्ञानम् तस्मिन् सति सङ्गवहारप्रवर्तनात् । तथा ज्ञानजनितं ज्ञेयत्वम् अभिधानजनितमभिधेयत्वमिति । अतो व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठी भवत्येव । न चाप्यनवस्था, नापि षट्पदार्थान्तरप्रसङ्ग इति । तस्यापीदं कल्पनाभादमेव”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९३ पं० २७-पृ० १९४ पं० ३ ।

१० ज्ञानजनितं ज्ञानं ज्ञेयत्वम् ४० ।

प्राप्तत्वात् । किंच, यदि पण्णां पदार्थानामर्थक्रियासमर्थपदार्थस्वरूपं स्वतत्त्वं न स्यात् तदा शशशृङ्गक-
पता तेषां भवेत् अर्थक्रियाऽसामर्थ्यात्, ततश्च कथं सदुपलम्भकप्रमाणगम्यता तेषाम् । अथ अर्थ-
क्रियासमर्थं रूपं तेषां विद्यते तदा ते तद्रूपा एव, मेदान्तरप्रतिक्षेपमात्रजिज्ञासायां 'तेषामस्तित्वम्'
इत्येवं यदि व्यपदेशं व्यतिरेकविभक्त्या समासादयन्ति तदा न कश्चिद् विरोधः । न हि तद्व्यतिरिक्त-
५ मपि स्वरूपं बुद्ध्याऽपकृष्य ततो व्यतिरिक्तमिव अभिधीयमानं विरोधभाग् भवति, इच्छामात्रानुवि-
धायित्वाद् वाच उत्पाद्यकथाश्रयातिसुन्दरपदार्थवचनवत् ।

भिन्नकर्तृकत्वाद्यनुमानमपि असंगतम्, यतो यदि अप्राप्तपटव्यपदेशेभ्यस्तन्तुभ्यः प्राक्तनावस्थेभ्यो
मेदः पटस्यात्र साध्यते तदा सिद्धसाध्यताप्रसक्तिः सर्वभावानां क्षणिकत्वेन तद्विलक्षणपटाव्यपदा-
र्यानुत्पादेऽपि प्रतिक्षणं भिन्नत्वात् । अर्थं पटावस्थायां ये तन्तवस्तेभ्यः पटस्य मेदः साध्यस्तदा हेत्-
१० नामसिद्धता न हि तदवस्थाभावितन्तुभ्यः पटस्य मेदाप्रसिद्धौ भिन्नकर्तृकत्वादयो धर्माः सिद्धि-
मासादयन्ति । न च तत्सिद्धिः इदानीमेव तत्सिद्धये साधनस्योपन्यासात् । न च 'तन्तवः' 'पटः'
इति च संज्ञामात्रान् पदार्थानां मेदसिद्धिः, संज्ञान्तरस्य प्रयोजनान्तरवशेनापि संकेतनात् । तथाहि—
योषित्कर्तृकास्तन्तवः शीतापनोदाद्यर्थाऽसमर्थाः तन्तुशब्दसमावेशभाजः, कुविन्दकर्तृका विशिष्टा-
वस्थाप्राप्ताः प्रावरणाद्यर्थक्रियासमर्थाः पटव्यपदेशसमावेशिनस्तदर्थक्रियाप्रतिपादनाय व्यवहारी-
१५ भिस्तथा तत्र संकेतकरणात् अन्यथा गौरवाऽशक्तिर्वैफल्यदोषप्रसङ्गात् । तथाहि—यदि यावन्तो
भावा विवक्षितैककार्यनिर्यतनसमर्थास्तेषु तावन्तः शब्दा निवेद्यन्ते तदा गौरवदोषः, न चैषाम-
साधारणं रूपं निर्देष्टुं शक्यमिति अशक्तिदोषः, उत्प्रेक्षितसामान्याकारेण निर्देशे वरं 'पटः' इत्येकयैव
श्रुत्या प्रतिपादनं कृतम् न च किञ्चित् फलमस्य प्रत्येकं पृथगभिधानप्रयासस्य पश्याम इति वैफल्य-
दोषः । सामस्येन त्वभिधाने सति व्यवहारलाघवादिगुण इत्येकार्थक्रियाकारिषु अनेकेषु एकशब्द-
२० संकेत उपपन्नः सकलवस्तुविवक्षायां 'जगत्' 'त्रिभुवन' 'विश्व' आदिशब्दवन् । एवम् एकवचनादिकं
सांकेतिकं व्यवहारलाघवार्थमुपादीयमानं न वास्तवं तयोर्मेदं प्रसाधयति । विशिष्टावस्थाप्राप्तानां
चाणूनामिन्द्रियप्राप्तत्वाद् अतीन्द्रियत्वमसिद्धमिति न अवयवभावे प्रतिभासविरतिप्रसक्तिर्दुपपन्नम्
न हि सर्वदैव इन्द्रियातिक्रान्तस्वरूपाः परमाणवः क्षणिकवादिभिरभ्युपगम्यन्ते तेषां सर्वदैक-

१ पृ० ६५९ पं० ७ ।

२ "प्रथमेभ्यश्च तन्तुभ्यः पटस्य यदि साध्यते । मेदः साधनवैफल्यं दुर्निवारं तदा भवेत् ॥
प्राप्तावस्थाविशेषा हि ये जातास्तन्तवोऽपरे । विविष्टार्थक्रियासक्ताः प्रथमेभ्योऽविलक्षणाः ॥

—तत्त्वसं० का० ५७९-५८० पृ० १९४ ।

३-ध्यते तत् सि-मां० मां० । "यदि प्रथमावस्थाभाविभ्योऽसमधिगतपटाव्यानेभ्यस्तन्तुभ्यः पटस्य मेदः साध्यते
तदा सिद्धं साध्यते"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९४ पं० १४ ।

४ "एककार्योपयोगित्वज्ञापनाय पृथक्श्रुता । गौरवाऽशक्तिर्वैफल्यदोषलागाभिवाञ्छया ॥

साकल्येनाभिधानेन व्यवहारस्य लाघवम् । मन्यमानैः कृता येषु वागेका व्यवहर्तृभिः ॥

तेभ्यः समानकालसु पटो नैव प्रसिध्यति । विभिन्नकर्तृसामर्थ्यपरिमाणादिधर्मवान् ॥

—तत्त्वसं० का० ५८१-५८३ पृ० १९४ ।

५ "यावता स एवायं तन्तुव्यतिरेकी पटो न सिद्धः तद्भेदस्यैव प्रसाधयितुं प्रस्तुतत्वात्"

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९४ पं० २७—।

६ "न च 'पटः' 'तन्तवः' इति संज्ञामात्राद् वस्तूनां मेदः"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९५ पं० १ ।

७ "तथाहि—तत्र यावन्तः पदार्था विवक्षितैककार्यसाधनयोग्यास्तावन्त एव शब्दाः प्रयोक्तव्या इति गौरवदोषः । न
चाप्येषामसाधारणं रूपं शक्यं निर्देष्टुमित्यशक्तिदोषः । उत्प्रेक्षितसामान्याकारेण च निर्देशे कमेकयैव श्रुत्या प्रतिपादनम्
न चास्य पृथक्पृथक्प्रतिपादनप्रयासस्य किञ्चित् फलमुपलभ्यते इति वैफल्यदोषः"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९५ पं० ७-१० ।

८ "सामस्येन त्वभिधाने कृते सति व्यवहारलाघवं गुणः"—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० १९५ पं० ११ ।

९ पृ० ६५९ पं० १२ टि० ७ ।

१० "अन्योन्याभिसरार्थं ये जाताः परमाणवः । नैवातीन्द्रियता तेषामन्यानां(अन्येषां) मोचरत्नतः ॥

नीलादिः परमाणूनामाकारः कल्पितो निजः । नीलादिप्रतिभासा च वेद्यते चक्षुरादिषु ॥

—तत्त्वसं० का० ५८४-५८५ पृ० १९५ ।

स्वभावताविरहात् । ततः परस्परविनिर्भागवर्तिनया सहकारिवशादुत्पन्नाः परमाणव एव अभ्यक्ष-
विषयतामुपयान्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा विजातीयानां द्रव्याऽनारम्भकत्वात् पौवकतसोपल-हेम-
सूतादेरुपलम्भो न स्यात् । न च तत्र संयोगस्योपलभ्यता, अदृष्टाश्रयस्य तस्यापि उपलम्भाविषय-
त्वात् वाय्वाकाशसंयोगवत् । ननु पौर्वापर्यादिदिग्भेदेन परमाणवो व्यवस्थिताः न च ते तद्रूपेण
उपलभ्यन्त इति कथमध्यक्षतैषाम् ? नः सर्वोकारानुभवेऽपि यत्रैवांशे अभ्यासादिकारणसद्भावाभि-५
क्षयस्तत्रैवाध्यक्षविषयताव्यवस्थापनात् अन्यत्र तु गृहीतस्यापि व्यवहारायोग्यत्वेन निश्चयानुत्पत्तेर-
गृहीतकल्पत्वात् । ननु अवयव्यभावे बहुषु परमाणुषु अक्षव्यापारेण 'एकः पटः' इति कथं प्रत्ययः ?
न; अनेकसूक्ष्मतरपदार्थसंवेदनतः 'एकः' इति विभ्रमोत्पत्तेः प्रदीपादौ नैरन्तर्योत्पन्नसदृशापरापर-
ज्वालादिपदार्थसंवेदनेऽपि एकत्वविभ्रमवत् । ननु भेदेन अनुपलक्ष्यमाणाः परमाणवः कथमध्यक्षाः ?
न; विवेकेन अनवधार्यमाणस्य अनध्यक्षत्वे प्रदीपादौ पूर्वापरविभागेन अनुपलक्ष्यमाणे अनध्यक्षता-१०
प्रसक्तः अवयवविवेकेन वाऽगृह्यमाणोऽपि अवयवी कथं तथाप्रत्यक्षत्वेनेष्टः ?

यदि च नीलादिनिर्भासे नाऽणवः प्रतिभान्ति तदा बाह्यार्थवादिना नीलादिज्ञानं निर्विषयं
वाऽभ्युपगम्येत, सविषयं वा ? न तावन्निर्विषयम्, विज्ञानमात्रताप्रसक्तः । सविषयत्वेऽपि नात्म-
मात्रविषयम्, विज्ञानवादप्रसक्तेरेव । बाह्यविषयत्वेऽपि नीलादिर्विषयः स्थूलरूपतया प्रतिभासमान
एकः, अनेको वा ? एकोऽपि अवयवैराख्यः, अनारब्धो वा ? तत्र न तावत् अयमुभयरूपोऽपि एको १५
युक्तः, स्थूलस्य एकस्वभावत्वविरोधात् । तथाहि—यदि स्थूलमेकं स्यात् तदा एकदेशरागे सर्वस्य
रागः प्रसज्येत, एकदेशाऽऽवरणे च सर्वस्य आवरणं भवेत् रक्ताऽरक्तयोः आवृताऽनावृतयोश्च
भवदभ्युपगमेन एकत्वात् । न च परस्परविरुद्धधर्माध्यासेऽपि एकत्वं युक्तम् अतिप्रसङ्गात्, तथाऽ-
भ्युपगमे वा विश्वमेकं द्रव्यं स्यात् नतश्च सहोत्पत्त्यादिप्रसङ्गः । न चैकदेशावरणे सर्वमावृतमुप-
लभ्यते इत्यध्यक्षविरोधः । अनुमानविरोधोऽपि । तथाहि—यद् विरुद्धधर्माध्यासितं न तद् एकम्, २०
यथा अश्व-महिपादिकमुपलभ्यमानाऽनुपलभ्यमानस्वरूपम्, आवृताऽनावृतस्वरूपेण च विरुद्ध-
धर्माध्यासितं स्थूलमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । सर्वस्य एकत्वप्रसङ्गो विपर्यये बाधकं प्रमाणम् ।
“एकस्मिन् भेदाभावात् सर्वशब्दप्रयोगानुपपत्तिः” [ ] इति उद्धो-

१ “पौर्वापर्यविवेकेन यद्यप्येषामलक्षणम् । तथाऽप्यध्यक्षताऽबाधा पानकादाविव स्थिता” ॥

—तत्त्वसं० का० ५८६ पृ० ११५ ।

२ “तथाहि—पानके तसोपले सूतहेमादौ च मिश्रे परमाणव एव तथोपलभ्यन्ते”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ११६
पं० २ ।

३ “सर्वेषामेव वस्तुनां सर्वव्यावृतिरूपिणाम् । दृष्टावपि तथैवेति न सर्वाकारनिश्चयः ॥

अकल्पनाक्षगम्येऽपि निरन्तेऽर्थस्य लक्षणे । यद्वेदव्यवसायेऽस्ति कारणं स प्रतीयते” ॥

—तत्त्वसं० का० ५८७-५८८ पृ० ११६ ।

४ “समानज्वालासंभूतेर्यथा दीपेन विभ्रमः । नैरन्तर्यस्थितानेकसूक्ष्मवित्तां तथैकधा” ॥

—तत्त्वसं० का० ५८९ पृ० ११७ ।

५ “विवेकालक्षणात् तेषां नो चेत् प्रत्यक्षतेष्यते । दीपादौ सा कथं दृष्टा किं वेष्टोऽवयवी तथा” ॥

—तत्त्वसं० का० ५९० पृ० ११७ ।

६ “एतावतु भवेदत्र कथमेषां न निश्चये । नीलादिपरमाणूनामाकार इति गम्यते ॥

तदध्यकारणं यस्मान्नैव ज्ञानमगोचरम् । न चैकस्थूलविषयं स्थूलैकत्वविरोधतः” ॥

—तत्त्वसं० का० ५९१-५९२ पृ० ११७ ।

७ “स्थूलस्यैकस्वभावत्वे मक्षिकापदमात्रतः । पिधाने पिहितं सर्वमासज्येताऽविभागतः ॥

रक्ते च भाग एकस्मिन् सर्वं रज्येत रक्तवत् । विरुद्धधर्मभावे वा नानालभनोपपद्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ५९३-५९४ पृ० ११८ ।

तत्करः । तथाहि-सर्वशब्दोऽनेकार्थविषयः, न च अवयवी नानात्मा इति कथं तत्र सर्वशब्दप्रयोगः येन एकदेशावरणे सर्वावरणप्रसक्तिरित्युच्येत? असदेतत्: यतो य एव वस्त्रादयो भावा लोके प्रसिद्धास्त एव भवद्भिरपि अवयवित्वेन कल्पिताः, तत्र च 'सर्वं वस्त्रं रक्तम्' इत्यादिको लोके सर्वैकशब्दप्रयोगः प्रसिद्ध एवेति कथं तत्र तत्प्रयोगानुपपत्तिः? यदर्थविवक्षायां रक्तादिशब्दप्रयोगो लोके तस्यामेव ५ अस्माभिरपि तन्प्रतीतिमनुसृत्य भवतां विरोधप्रतिपादनाय 'सर्व' आदिशब्दप्रयोगः क्रियते इति कथमस्यानुपपत्तिः? किञ्च, स्थूलस्य एकत्वमभ्युपगच्छतो भवत एव अयं दोषः नास्माकम् तदनभ्युपगमात् । न च पटकारणेषु तन्तुषु उपचारतः पटाभिधानप्रवृत्तेः 'सर्व' आदिशब्दप्रयोगानुपपत्तिर्दोषः परस्यापि न भविष्यतीति वक्तव्यम्, एवं सर्वदैव बहुवचनप्रयोगापत्तेः । न हि भवदभ्युपगमेन बहुषु एकवचनमुपपत्तिमत् । न च अवयवविगतां संख्यामादाय पटादिशब्दस्तदवयवेषु १० तन्त्वादिषु अपरित्यक्तात्माभिधेयगतलिङ्गादिर्वर्तत इति वाच्यम्, अस्य व्यपदेशस्य गौणत्वे स्थूल-इतितयाऽगौणाद् भेदप्रसक्तेः न चासावस्ति । तथाहि-'रक्तं सर्वं वस्त्रम्' इत्यत्र नैवं बुद्धिः-'न वस्त्रं रक्तम्, किन्तु तत्कारणभूतास्तन्तवः' इति । किञ्च, भेदेनोपलब्धयोगो-वाहीकयोर्मुख्योपचरितशब्दविषयता संभवति । न च अवयवाऽवयविनोः कदाचिद् भेदेनोपलब्धिरिति नात्रोपचरितशब्दप्रयोगो युक्तः ।

१५ शंकरस्वामी अत्राह—"वस्त्रस्य रागः" कुङ्कुमादिद्रव्येण संयोग उच्यते, स च अव्याप्यवृत्तिः तत एकत्र रक्ते न सर्वस्य रागः न च शरीरादेरेकदेशावरणे सर्वस्य आवरणं युक्तम्" [ ] इति, असदेतत्: यतो यदि पटादिनिर्देशमेकं द्रव्यम् तदा किं कुङ्कुमादिना तत्र अव्याप्तम् येन

१ एतदुद्योतकरमतं वार्तिके शब्दान्तरेणेत्यं प्रतिभाति—"यत् पुनरेतद् अवयवी अवयवेषु वर्तमान एकदेशेन वर्तते कृत्वा वा वर्तत इति ? तत्र एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ॥ ११ ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः । कृत्वमिति च एकदेश इति च भेदविषयावेती शब्दा, न चैता-वेकस्मिन्पुष्पा-अनेकम्याशेषता कृत्वशब्दस्यार्थः अशेषस्य कस्यचिदभिधानमेकदेशशब्दस्य । न चेतद् इहोपपद्यते इति । तस्मान्नावयविनि कृत्वशब्दो नाप्येकदेशशब्द इति"—४-२-११ न्यायवा० पृ० ५०५ पं० ४-१२ ।

"एकस्मिन् कृत्वेकदेशशब्दासंभवादप्रश्नः" इत्याद्यपि अवयवसाधनवार्तिकमत्रावगन्तव्यम्-न्यायवा० पृ० २१४ पं० १३-।

"उद्योतकरस्त्वाह-एकस्मिन् भेदाभावात् सर्वशब्दप्रयोगानुपपत्तिरिति"-तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९८ पं० १४ ।

२ "ननु चैकस्वभावत्वात् सर्वशब्दोऽत्र किंकृतः । स ह्यनेकार्थविषयो नानाभावयवी न च" ॥

—तत्त्वसं० का० ५९५ पृ० १९८ ।

३ "ननु ये लोकतः सिद्धा वारो-देह-नगादयः । त एवावयवित्वेन भवद्भिरुपवर्णिताः ॥

रक्तं वारोऽखिलं सर्वं निःशेषं निखिलं तथा । तत्रेच्छामात्रसंभूतमिति सर्वं प्रयुज्यते ॥

तथाविधविवक्षायामस्माभिरपि वर्ण्यते । सर्वं स्याद् रक्तमित्यादि निर्निबन्धा हि वाचकाः" ॥

—तत्त्वसं० का० ५९६-५९८ पृ० १९८ ।

४ "तत्र च लोके सर्वैकदेशशब्दयोः प्रवृत्तिः प्रसिद्धैव । तथा च वक्तारो भवन्ति-सर्वं वासो रक्तमित्यादेः"

—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९९ पं० १ ।

५ "अपि च भवत एवायं स्थूलस्यैकत्वमभ्युपगच्छतो दोषः नास्माकम् न हि अस्माभिः स्थूलस्यैकत्वमिष्यते"

—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० १९९ पं० ४-५ ।

६ "भाक् तदभिधानं चेद् वचोभेदः प्रसज्यते । न च बुद्धेर्विभेदोस्ति गौण-मुख्यतयेष्टयोः" ॥

—तत्त्वसं० का० ५९९-६०० पृ० १९९ ।

७ "ननु चेत्यादिना शंकरस्वामिनः परिहारमाशङ्कते—

"ननु चाव्याप्यवृत्तित्वात् संयोगस्य न रक्तता । सर्वस्यासज्यते नापि सर्वमावृत्तमीक्ष्यते" ॥

—तत्त्वसं० का० ६०० पृ० १९९ ।

८ "ननु चानंशके द्रव्ये किमव्याप्तं व्यवस्थितम् । स्वरूपं तदवस्थाने भेदः सिद्धोऽत एव वा ॥

बहुदेशस्थितिस्तौ नैवैकस्मिन् कृतास्पदा । ततः सिद्धा पटादीनामभ्युपगमोऽनेकरूपता" ॥

—तत्त्वसं० का० ६०१-२ पृ० १९९-२०० ।

९ पटादि नि-वा० बा० । "यदि हि पटादिरैकमेव द्रव्यम्"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २०० पं० ३ ।

संयोगोऽव्याप्यवृत्तिर्भवेत्? अथ अव्याप्तमपि किञ्चिद् रूपं तत्रावस्थितं तदा तयोर्भेदः व्याप्ताऽ-
व्याप्तयोर्विरुद्धधर्माध्यासन एकस्वभावत्वायोगात् । न च पृथुतरदेशावस्थानमेकस्य युक्तम्
निरंशत्वात्, अन्यथा सर्वत्र स्थूलसूक्ष्मादिभेदो न स्यात् एकत्वेन अविशेषात् । न चाल्पबहुवयवा-
रम्भादिकृतोऽसौ विशेषोऽवयवानाम् तथाभेदेऽपि अवयविनां निरंशतया परस्परं विशेषामवात्,
अवयवाल्पबहुत्वग्रहणकृते च स्थूलादिव्यवहारे अवयवमात्रमेव अभ्युपगतं हेतुत्वेन स्यात् ५
स्थूलादिव्यतिरेकेण अन्यस्य अदृश्यमानत्वात् । किञ्च, अवयवाल्पबहुत्वकृते तथाभेदे अवयवा एव
तथा तथा उत्पद्यमाना अल्पबहुतराः स्थूलसूक्ष्मादिव्यवस्थानिबन्धनं भविष्यन्ति किं तदारब्धावय-
विकल्पनया तस्य कदाचिदपि अदृष्टसामर्थ्यत्वात्? किञ्च, अव्याप्यवृत्तिः संयोग इति यदि 'सर्वं
द्रव्यं न व्याप्नोति' इत्ययमर्थस्तदा द्रव्यस्य 'सर्व'शब्दाविषयत्वाभ्युपगमाद् अयुक्तः । अथ तदेक-
देशवृत्तिः, तदसंगतम्; तस्य एकदेशासंभवात् । न च 'तदारम्भके अवयवे वर्तते' इत्यर्थप्रकल्पना, १०
अवयवानामेव रक्तत्वात् तदवयविरूपस्य अरक्तत्वप्रसङ्गेर्युगपद् रक्ताऽरक्तरूपद्वयोपलब्धिः प्रसज्येत ।
किञ्च, तदारम्भकोऽपि अवयवो यदि अवयविरूपस्तदा संयोगस्य अव्याप्यवृत्तितया तत्रापि एक-
देशवृत्तित्वमिति तुल्यः पर्यनुयोगः । अथ अणुरूपस्तदा अणूनामतीन्द्रियत्वात् तदाश्रितः संयोगोऽ-
प्यतीन्द्रिय एवेति न रक्तोपलम्भो भवेत् । न च यथा अङ्गुलिरूपस्य आश्रयोपलब्धावेवोपलब्धि-
व्याप्तिस्तथा संयोगस्य आश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिर्न विद्यते इति अव्याप्यवृत्तिरसावुच्यते इति १५
वक्तव्यम्, संयोगस्यापि आश्रयानुपलब्धावनुपलब्धेः अन्यथा घट-पिशाचसंयोगस्यापि उपलब्धिः
स्यात् । एवं च अङ्गुलिरूपवद् रागस्यापि अदृष्टाश्रयस्य अनुपलब्धेराश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिरिति
व्याप्यवृत्तिरसावपि स्यात् । अथ अरक्तेष्ववयवेषु समवेतस्य द्रव्यस्योपलब्धावपि न रागस्य संयोग-
स्वभावस्योपलब्धिरित्याश्रयोपलब्धौ नास्योपलब्धिरित्यव्याप्यवृत्तित्वम्, न; रक्ताऽरक्तावयवसमवेतस्य
अवयविन एकत्वात् रक्तेऽप्यवयवे रागस्य तद्वारेण अनुपलब्धिप्रसङ्गान् आश्रयोपलम्भेऽपि तस्या- २०
ऽनुपलम्भात् । न चान्यः संयोगग्रहणोपायः आश्रयोपलम्भात् समस्ति ततो नैकरूपो विषयो युक्तः ।
अनेकरूपोऽपि अणुसंख्यात्मक एव सामर्थ्यात् सिद्धः विद्यमानावयवस्य एकत्वायोगात् । ततः
पटादीनां परमाणुरूपत्वाद् नीलादिः परमाणूनामाकारः सिद्धः स्थूलरूपस्यैकस्य अपरस्य विषयस्या-
संभवात् । न च 'परमाणुः' इति व्यपदेशः स्थूलस्यैकस्याऽभावे अयुक्तः, कर्षितस्थूलपेक्षयाऽपि
तद्व्यपदेशस्य संभवात् । ततो न स्थूलमेकं द्रव्यमवयवाऽनारब्धमपि घटते तदारब्धं तु सुतराम- २५
संभवि । तथा च-यद् अनेकम् न तद् एकद्रव्यानुगतम्, यथा घट-कुट्यादयः, अनेके च तन्त्वादयः
इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । यद्वा-यद् एकम् न तद् अनेकद्रव्याश्रितम्, यथा एकपरमाणुः, एकं
च अवयविसंज्ञितं द्रव्यमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रयोगः प्रसङ्गसाधनरूपः । प्रयोगद्वयेऽपि अवय-
विनोऽवयवेषु वृत्त्यनुपपत्तिर्विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । सां च एकावयवक्रोडीकृतेन वा स्वभावेन

१ "तेषामवयवाल्पबहुत्वग्रहणकृते विशेषेऽवयवमात्रमेवाभ्युपगतं स्यात् तत्रैव स्थूलादिव्यवहारात् ततश्चाणुमात्रमेव
दृश्यतेनाभ्युपेतं स्यात् । स्थूलसूक्ष्मा(ऽम ?)व्यतिरेकेणान्यस्य(स्या ?)दृश्यमानत्वात्"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २०० पं० ११-१३ ।

२-लब्धिर्व्या-वा० बा० आ० । "स्यान्मतं यथा व्याप्तिरङ्गुलिरूपस्याश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिरुच्यते"

—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २०० पं० ११-२० ।

३ पृ० ६५९ पं० १२ टि० ७ ।

४ "अविज्ञातार्थतत्त्वस्तु पिण्डमेकं च मन्यते । लोकस्तत्कल्पितापेक्षः परमाणुरिहोच्यते ॥

निमित्तनिरपेक्षा वा संज्ञेयं तादृशि स्थिता । सङ्केतान्वयिनी यद्विचिन्तितेऽपीश्वरश्रुतिः" ॥

—तत्त्वसं० का० ६०३-६०४ पृ० २०१ ।

५ "एकावयव्यनुगता नैव तन्तु-करादयः । अनेकत्वाद् यथा सिद्धाः कट-कुट्य-कुटादयः ॥

यदि वाभिमतं द्रव्यं नानेकावयवाश्रितम् । एकत्वादणुवद् श्वेतैरयुक्तिर्बोधिका प्रमा" ॥

—तत्त्वसं० का० ६०५-६०६ पृ० २०१ ।

६ "तद्व्येकवृत्तिर्भाजव रूपेणावयवान्तरे । वर्तते यदि वाऽन्येन न प्रकारान्तरं यतः ॥

तत्र तैर्नैव नान्यत्र वृत्तिरस्यावकल्पते । तेन कोऽङ्गीकृतत्वेन नान्यथा तत्र वृत्तिमतः" ॥

—तत्त्वसं० का० ६०७-६०८ पृ० २०१-२०२ ।

अवयवी अवयवान्तरे वर्तते, उत स्वभावान्तरेण प्रकारान्तरासंभवात् ? यदि तेनैव इति पक्षः, स न युक्तः; तस्य तेनैव अवयवेन क्रोडीकृतत्वात् अन्यत्र वर्तितुमशक्तेः, शक्तौ वा तत्राऽवयवे तस्य सर्वात्मना वृत्त्यनुपपत्तिः अपरस्वभावाभावाच्च तस्य अपरावयववृत्तिसंभवाच्च, तद्भावे वा एकत्व-हानिप्रसक्तेः । तथाहि—यत् एकक्रोडीकृतम् न तत् तदैव अन्यत्र प्रवर्तते, यथा एकभाजनक्रोडी-
५ कृतमाग्रादि न तदैव भाजनान्तरमध्यमध्यास्ते, एकावयवक्रोडीकृतं च अवयवस्वरूपम् इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । एकावयवसंबद्धस्वभावस्य अतद्देशावयवान्तरसंबद्धस्वभावताऽभ्युपगमे तदवयवानामेकदेशताप्रसक्तिर्विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । एकदेशतायां च एकात्म्यम् अविभक्-
रूपत्वात्, विभक्तरूपावस्थितौ च एकदेशत्वं न स्यात् । अथ स्वभावान्तरेण अवयवान्तरे वृत्तिस्तदा एकोऽनेकवृत्तिर्न स्यात् स्वभावमेदात्मकत्वाद् वस्तुमेदस्य अन्यथा तदयोगात् ।

१० “‘अवयवी अवयवेषु वर्तते’ इति समवायरूपा प्राप्तिरुच्यते” [ ] इति उद्घोतकराऽभ्युपगमेऽपि ‘किमेकावयवसमवेतेनैव स्वभावेन अवयवान्तरेषु वर्तते, अथ अन्येन’ इति विचारः समान एवेति कृत्स्नैकदेशशब्दानुच्चारणेऽपि वृत्त्यनुपपत्तिर्युक्ता, तदुच्चारणेऽपि सा युक्तैव । तथाहि—यदि सर्वात्मना प्रत्येकमवयवेषु अवयवी वर्तते तदा यावन्तोऽवयवास्तावन्त एव

१ “नैव धात्र्यन्तरक्रोडमध्यास्ते हि यथा शिशुः । एकक्रोडीकृतं द्रव्यं नाश्रयेत तथाऽपरम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ६०९ पृ० २०२ ।

२ “तत्संबद्धस्वभावस्य ह्यतद्देशेऽपि वृत्तिः । प्राप्तं तदेकदेशत्वमकात्म्यं चाविभागतः ॥

अन्येनैवामना वृत्तौ नैकोऽनेकव्यवस्थितः । सिध्येत् स्वभावमेदस्य वस्तुमेदात्मकत्वतः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६१०-६११ पृ० २०२ ।

३ “तस्माद् आश्रयाश्रितधर्मनिर्देशमात्रमवयवव्यवेषु वर्तते इति । का पुनरियं वृत्तिः ? एकस्यानेकत्राश्रयाश्रितभा-
वलक्षणा प्राप्तिः”—न्यायवा० पृ० २१४ पं० २२—तथा पृ० ५०५ पं० २० ।

“उद्घोतकरस्त्वाह—आश्रयाश्रितधर्मनिर्देशमात्रमेतत् अवयवव्यवेषु प्रवर्तते इति । आश्रितभावलक्षणा हि रामवा-
यरूपा प्राप्तिरुच्यते इति ।”—तत्त्वसं० पञ्ज० पृ० २०२ पं० २६—।

४ “समवायारिमिका वृत्तिस्तस्य तेष्विति चेन्ननु । तस्यामपि विचारोऽयं कोपेनैव प्रधावति” ॥

—तत्त्वसं० का० ६१२ पृ० २०३ ।

५ “यद्वा सर्वात्मना वृत्तावनेकत्वं प्रसज्यते । एकदेशेन जानिष्टा नैको वा न कश्चिच्च सः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६१३ पृ० २०३ ।

“अपि चैकोऽनेकत्र वर्तते इति प्रतिजानानो नानुयोक्तव्यः कस्मात् ? उभयेन व्याघातात्—एकमनेकत्र वर्तते इति श्रुवाणः किमेकदेशेन वर्तते उत सर्वात्मना इति नानुयोक्तव्यः । कस्मात् ? उभयेन व्याघातात् यदि एकमनेकत्र वर्तमानं प्रत्यवयवं सर्वात्मना वर्तते नैकमनेकत्र वर्तते अनेकमनेकत्र वर्तते इत्यापन्नम् । एवं चानुयोगेऽधिकरणव्याघातः । अथैकम-
नेकत्र वर्तमानं प्रत्यवयवमेकदेशेन वर्तते तथापि नैकमनेकत्र वर्तते इति प्राप्तम् अनेकमनेकत्र वर्तते इत्यापन्नम् । ये च तत्र) एकदेशाः प्रत्येकमवयवेषु वर्तन्ते तेऽवयविन इति प्राप्तम् । एतस्मिन् पक्षे नैकमनेकत्र वर्तते किं तर्हि ? अनेकमनेकत्रेति । अथ प्रत्येकं परिसमाप्त्या वर्तते इति अयमर्थोऽनेकमनेकत्र वर्तते इति” इत्यादि—न्यायवा० पृ० २१५ पं० ३-१३ । तथा

“कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयवभावः ॥ ७ ॥

अवयवा अवयविनि वर्तमानाः कृत्स्नेन वर्तन्ते एकदेशेन वा ? तत्र तावदवयवा अवयविनि कृत्स्ने न वर्तन्ते अवयवा-
वयविनोः परिमाणमेदात् । अल्पपरिमाणोऽवयवो महापरिमाणश्चावयवीति अल्पपरिमाणेन महापरिमाणस्याव्याप्तिः एकद्रव्यश्च
अवयवः प्राप्नोति एकावयववृत्तित्वात् । न चैकद्रव्यं द्रव्यमविनश्यदाधारमस्ति । नापि अवयव्येकदेशेन वर्तते न हि अस्यान्ये
अवयवा एकदेशभूताः सन्ति । तस्मिन्नपि चैकदेशेन वर्तमानोऽवयवः किमेकदेशेन वर्तते कृत्स्नेन वेति पूर्ववत् प्रसङ्गः” इत्यादि
—न्यायवा० पृ० ५०३ पं० ९-१९ ।

अवयविनः प्रत्यवयवमेकदेशेन वृत्तिः कात्स्न्येन वा प्रकारान्तराभावात् ? न तावदेकदेशेन वृत्तिः अवयवव्यतिरेकेणा-
स्यैकदेशाभावात् । कात्स्न्येन वृत्तौ वा अवयवान्तरे वृत्त्यभावः एकावयवसंसर्गावच्छिन्ने स्वरूपे अवयवान्तराणामनवकाशात्
तत्स्वरूपव्यतिरेकेण चास्य स्वरूपान्तराभावात्” इत्यादि—प्रशस्त० कं० पृ० ४२ पं० १७-२० ।

अवयविनः स्युः स्वभावमेदमन्तरेण प्रत्यवयवं तस्य सर्वात्मना वृत्त्यनुपपत्तेः । एवं च युगपदनेक-
कुण्डादिव्यवस्थितवित्त्वादिवद् अनेकावयव्युपलब्धिप्रसक्तिः । अथ एकदेशेन असौ तेषु वर्तते इति
पक्षस्तदा अनवस्थाप्रसक्तिः तेषु अपि अवयवेषु वृत्तौ अपरैकदेशवृत्तिकल्पनया । अथ यैरेकदेशै-
रवयवी अवयवेषु वर्तते ते तस्य स्वात्मभूता इति नावस्था तर्हि तद्वत् पाण्यादयोऽपि अवयवास्तस्य
स्वात्मभूताः किं नाऽभ्युपगम्यन्ते ? तथाऽभ्युपगमे चापरावयवप्रकल्पना न स्यात् अवयवप्रचया-५
त्मकत्वात् तस्य ।

नन्विदं प्रसङ्गसाधनम्, स्वतन्त्रसाधनं वा ? स्वतन्त्रसाधने अवयविनोऽप्रसिद्धेराभ्यासिद्ध-
त्वादिविषयः । न च वृत्त्या परस्य सत्त्वं व्याप्तम् येन तन्निवृत्तौ तत्सत्त्वव्यावृत्तिर्भवेत् वृत्त्यभावेऽपि
रूपादेः परेण सत्त्वाभ्युपगमात् । एकदेशेन सर्वात्मना वा अवयविनो वृत्तिप्रतिषेधे विशेषप्रतिषेधस्य
शेषाभ्यनुज्ञानलक्षणत्वात् प्रकारान्तरेण वृत्तिरभ्युपगता स्यात् । यथा च वृत्तिद्वयमुपलम्भादभ्युप-१०
गम्यते तथा अवयविनि वृत्तेरुपलम्भात् प्रकारान्तरेण असौ किं नाभ्युपगम्यते ? वृत्तिश्च समवायः
तस्य सर्वत्रैकत्वात् निरवयवत्वाच्च ह्येकैकदेशशब्दाविषयत्वम् । अथ प्रसङ्गसाधनम् तदपि
अवयविनः वृत्तेश्च अनुपलम्भेऽयुक्तम् । न च परस्य भवतो वा कार्त्तर्यैकदेशाभ्यामनेकस्मिन् एकस्य
वृत्तिरुपलब्धिगोचरः यस्या असंभवाद् अवयविद्वयमसत् स्यात् । अथ एवंभूता वृत्तिः क्वचिद्
उपलब्धा तदा अवयविन्यपि सा भविष्यतीति न तत्प्रतिषेधो युक्तः, वृत्तिमात्रस्य चानुपलम्भे १५
‘एकदेशेन सर्वात्मना वा’ इति विशेषप्रतिषेधोऽनुपपन्नः सिद्धे धर्मिणि तस्योपपत्तेः धर्म्यसिद्धौ च
तस्यैव प्रतिषेधो विधेयः तेनैतावदेव वक्तव्यम् ‘वृत्तिरेव नास्ति’ इति, न चैतदपि युक्तम् ; अध्यक्षत
एव अवयवेषु अवयविनो वृत्तिसिद्धेः । तथाहि—इन्द्रियव्यापारे सति ‘इह तन्तुषु पटः’ इति बुद्धि-
बाधितरूपोपजायत एव । न च अबाधितरूपाया अस्या अप्रत्यक्षत्वं युक्तम् रूपादिसलक्षणप्राहिणो-
ऽप्यध्यक्षस्य अनध्यक्षताप्रसक्तेः—अविशेषात्, असदेतत् ; यतो नेदमस्माभिः स्वतन्त्रसाधनमभिधी-२०
यते किन्तु प्रसङ्गसाधनम्, तस्य च ‘व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ व्याप्याभ्युपगमो व्यापकाभ्युपगमना-
न्तरीयकः व्यापकनिवृत्तिर्वा व्याप्यनिवृत्त्यविनाभाविनी’ इत्येतत्प्रदर्शनफलस्य प्रवृत्तिर्युक्तैव । व्याप्य-
व्यापकभावसिद्धिश्चात्र लोकप्रसिद्धैव भवताऽभ्युपगमनीया । लोकश्च कस्यचित् सर्वात्मना वृत्ति
कुत्रचिदभ्युपगच्छति, यथा—श्रीफलस्य कुण्डादौ, क्वचिच्च कस्यचिद् एकदेशेन, यथा—अनेकपीठाधि-
शयितस्य चैत्रादेः । यत्र च प्रकारद्वयं वृत्तेर्वावृत्तं तत्र वृत्तेरभाव एव कथं न व्याप्तिसिद्धिर्येनात्र २५
प्रसङ्गसाधनस्यावकाशो न स्यात् ? निरस्ता च प्रागेव अनेकस्मिन् एकस्य वृत्तिः न पुनः प्रतिपाद्यते ।
यच्च अध्यक्षत एव वृत्तिः सिद्धा ‘इह इदम्’ इति अक्षानुसारिबुद्धयुत्पत्तेः, तदप्यसंगतम् ; यतो न
‘इह तन्तुषु पटः’ इतिविकल्पिकाऽपि लोके बुद्धिः प्रवर्तते किं तर्हि ? ‘पटे तन्तवः’ इति । न
चाऽध्यक्षे तन्तुसमवेतं व्यतिरिक्तं पटादिद्रव्यमवभासते । न च विवेकेन अप्रतिभासमानस्य ‘इह

१-मे वाप-वा० बा० । “एवं हि सति एकोऽवयवी न स्याद् अवयवप्रचयमात्ररूपत्वात् तस्य तथा च सति दृष्ट्या-
प्याविसमुदायमात्रात्मक एवास्तां वस्तु किमपरैस्तस्य स्वात्मभूतैरवयवैः परिकल्पितैः”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २०३ पं० १८-१

२ “‘स्वातन्त्र्येण’ इत्यादिना शङ्करस्वामिनः परिहारमाशङ्कते—

स्वातन्त्र्येण प्रसङ्गेन साधनं यत् प्रवर्तते । स्वयं तदुपलब्धौ हि सत्यां संगच्छते न तु ॥

न च कार्त्तर्यैकदेशाभ्यां वृत्तिः क्वचन लक्षिता । यस्या असंभवाद् द्रव्यमसत् स्यादपरोऽपि च ॥

दृष्टौ वा क्वचिदेतस्या द्रव्यादावनिवारणम् । अथ तस्मिन्नदृष्टौ तु भेदे प्रश्नो न युज्यते ॥

एतावत् तु भवेद् वाच्यं वृत्तिर्नास्तीति तच्च न । युक्तं प्रत्यक्षतः सिद्धेरिहेदमिति बुद्धितः ॥

प्रत्यक्षं न तदिष्टं चेद् बाधकं किञ्चिदुच्यताम् । रूपादिचेतसोऽपि स्यान्नैव प्रत्यक्षताऽन्यथा” ॥

—तत्त्वसं० का० ६१४-६१८ पृ० २०३-२०४ ।

३-दिदोषः वृ० भा० । “स ग्राह-स्वातन्त्र्येण प्रसङ्गमुत्तेजं वा यत् साधनं क्रियते तत् स्वयमुपलब्धौ सत्यां संग-
च्छते अन्यथा ह्यसिद्धता दोषः स्यात्”—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २०४ पं० ७-८ ।

४ “तदत्र वृत्तिर्नास्तीति प्रागभेदेन साधितम् । इहेत्यस्ति न च ज्ञानं तद्रूपाप्रतिभासनात्” ॥

—तत्त्वसं० का० ६१९ पृ० २०४ ।

५ पृ० ६६६ पं० १३ । ६ प्र० पृ० पं० १८ ।

८६ सं० प्र०

इदं वर्तते' इति बुद्धिविषयता न हि विवेकेन अप्रतिभासमाने कुण्डादौ बदरादिके 'इह कुण्डे बदराणि' इति प्रत्ययः प्रादुर्भवति । यदपि 'कात्स्न्यैकदेशाभ्यां वृत्तिर्न कचिदुपलक्षिता' इति, तद्वत्त्व-संगतम्; बदरादेः कुण्डादौ सर्वात्मना, वंशादेरेकदेशेन स्तम्भादौ वृत्तेरुपलक्षणात् । यदपि उक्त-मुद्धोतकरेण—“एकस्मिन् अवयविनि कृत्स्नैकदेशशब्दप्रवृत्त्यसंभवात् अयुक्तोऽयं प्रश्नः—“किमेक-
५ देशेन वर्तते, अथ कृत्स्नो वर्तते' इति । 'कृत्स्नम्' इति हि खल्वेकस्य अशेषाभिधानम्, 'एकदेशः' इति च अनेकत्वे सति कस्यचिदभिधानम्, ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दौ एकस्मिन्नवयविनि अनुपपन्नौ” [२-१-३२ न्यायवा०] इति, तदपि प्रत्युक्तं प्राक्तनन्यायेनैव । तथा च 'कृत्स्नः पटः कुण्डे वर्तते, एकदेशेन वा' इत्येवं पटादिषु कृत्स्नैकदेशशब्दप्रवृत्तिर्दृश्यत एव । न चेयमुपचरिता, अस्खलवृत्ति-त्वात् । न च शब्दप्रवृत्त्यनुपपत्तिमात्रप्रेरणया वस्त्वर्थस्य प्रतिषेधः शक्यते विधातुम्, तत्र तच्छब्दा-
१० प्रवृत्तावपि व्याख्येयशब्दयोः प्रवृत्त्युपपत्तेः । तथाहि—“अवयवी अवयवेषु वर्तमानः प्रत्यवयवं किं व्याख्या वर्तते, उत अव्याख्या' इत्येवं विवक्षितार्थाभिधाने न कश्चिद् दोषमुत्पद्यमानः । तन्न नित्या-
नित्यरूपपृथिव्यादिवतुःसंस्थं द्रव्यमुपपत्तिमत् ।

आकांशाख्यैकनित्यद्रव्यप्रसिद्धये शब्दं गुणत्वाल्लिङ्गत्वेन प्रतिपादयन्ति । तथा च परेषां प्रयोगः—ये विनाशित्वोत्पत्तिप्रस्थादिधर्माध्यासिताः ते कचिद् आश्रिताः, यथा घटादयः, तथा च
१५ शब्दाः, तस्मादेभिराश्रितैः कचिद् भवितव्यम्, यश्चैषामाश्रयः स पारिशेष्याद् आकाशः । तथाहि-
नायं शब्दः पृथिव्यादीनां वायुपर्यन्तानां गुणः, अध्यक्षग्राह्यत्वे सति अकारणगुणपूर्वकत्वात्, ये तु पृथिव्यादीनां चतुर्णां गुणास्ते बाह्येन्द्रियाध्यक्षत्वे सति अकारणगुणपूर्वका न भवन्ति, यथा
रूपादयः, न च तथा शब्दः । एवम् 'अयावद्द्रव्यभाविन्वात्' 'आश्रयाद् मेधादेरन्यत्रोपलब्धेश्च'
इत्यादयो हेतवो द्रष्टव्याः । स्पर्शवतां यथोक्तविपरीता गुणा उपलब्धाः । 'प्रत्यक्षत्वे सति' इति च
२० विशेषणं परमाणुगतैः पाकजैः अनेकान्तिकत्वं मा भूत् इत्युपात्तम् । न च आत्मगुणः अहंकारेण विभक्तग्रहणात् बाह्येन्द्रियाध्यक्षत्वात् आत्मान्तरग्राह्यत्वाच्च, बुद्ध्यादीनामात्मगुणानां तद्वैपरीत्योप-
लब्धेः । न दिक्-काल-मनसाम् श्रोत्रग्राह्यत्वात् । अतः पारिशेष्याद् गुणो भूत्वा आकाशस्य
लिङ्गम् । आकाशं च शब्दलिङ्गविशेषात् विशेषलिङ्गाभावाच्च एकम् विभु च सर्वत्रोपलभ्यमानगुण-
त्वात् समवायित्वे सति अनाश्रितत्वाच्च द्रव्यम्, अकृतकत्वाच्चित्यम् ।

२५ परापरव्यतिकर-यौगपद्याऽयौगपद्य-चिर-क्षिप्रप्रत्ययलिङ्गः कालो द्रव्यान्तरम् । तथाहि—

१ पृ० ६६७ पं० १३ तथा पं० ९ टि० २ ।

२ “कृत्स्नैकदेशशब्दाभ्यामयं चार्थः प्रकाशयते । नैरस्येनास्य किं वृत्तिः किं वा तस्यान्यर्थव सा ॥

यथा पात्रादिसंस्थस्य श्रीफलादेर्यथाऽथवा । अनेकासनसंस्थस्य चेन्नादेरुपलक्षिता” ॥

—तत्त्वसं० का० ६२०-६२१-पृ० २०५ ।

३ “एकस्मिन् कृत्स्नैकदेशशब्दासंभवादप्रश्नः—किमवयव्येकदेशेन वर्तते अथ कृत्स्नैव वर्तते इति न युक्तः प्रश्नः—नाव-
यवी कृत्स्नो नैकदेशः । कृत्स्नमिति खलु अनेकस्याशेषस्याभिधानम् । एकदेश इति चानेकत्वे सति कस्यचिदभिधानम् ।
ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दावेकस्मिन्ननुपपन्नौ” इत्यादि—न्यायवा० पृ० २१४ पं० १३—। तथा पृ० ५०५ पं० ६-१२ ।

“वृत्त्यनुपपत्तेश्च नैकत्रावयवे कात्स्न्येनावयवी वर्तते । तेष्वपि कथं वर्तते ? अन्यैरेकदेशैः तेष्वपि अन्यैरिति नास्त्यन्यः”
इत्यादि—न्यायमञ्ज० आ० ९ पृ० ५४९ पं० १२-१३ ।

४ “एवं वायुपर्यन्तं चतुर्विधं द्रव्यमपास्तम् आत्माख्यं तु प्रागेवात्मपरीक्षायां निरस्तम् । इदानीमाकाश-काल-विग्-
मनसां प्रतिषेधार्थमाह—”तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २०५ पं० २० ।

५ “समाश्रिताः कचिच्छब्दा विनाशिलादिहेतुतः । घट-दीपादिवत् तच्च किल व्योम भविष्यति” ॥

—तत्त्वसं० का० ६२२ पृ० २०५ ।

६ “आदित्यादिक्रियाद्रव्यव्यतिरेकनिबन्धनम् । परापरादिविज्ञानं घटादिप्रत्ययो यथा ॥

वलीपलितकार्कश्यगत्यादिप्रत्ययादिदम् । यतो विलक्षणं हेतुः स च कालः किलेप्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ६२३-६२४ पृ० २०६ ।

७ “द्रव्यशब्देन वलीपलितादयो प्रहीतव्याः । परः पिता अपरः पुत्रः युगपत् चिरम् क्षिप्रम् क्रियते कृतं करिष्यते
चेति यदेतत् परापराविज्ञानम्” इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २०६ पं० १४-१५ ।

‘परः पिता’ ‘अपरः पुत्रः’ ‘युगपत्’ ‘अयुगपत्’ वा तथा, ‘चिरम्’ ‘क्षिप्रम्’ वा ‘कृतम्’ ‘करिष्यते’ वा इति यत् पराऽपरादिज्ञानम् तत् आदित्यादिक्रिया-द्रव्यव्यतिरिक्तपदार्थनिबन्धनम्, तत्प्रत्यय-विलक्षणत्वात्, घटादिप्रत्ययवत् । योऽस्य हेतुः स पारिशेष्यात् कालः । यतः न तावत् पराऽपरादि-प्रत्ययः दिग्देशकृतोऽयम्, स्थविरे अपरदिग्भागावस्थितेऽपि ‘परोऽयम्’ इति प्रत्ययोत्पत्तेः । तथा, यूनि परदिग्भागावस्थितेऽपि ‘अपरोऽयम्’ इति ज्ञानप्रादुर्भावात् । न च वली-पलितादिकृतोऽयं प्रत्ययः, तत्कृतप्रत्ययवैलक्षण्येन उत्पत्तेः । नापि क्रियानिर्वर्तितः, तत्प्रतिभाविताज्ञानवैलक्षण्येन संवेदनात् । तथा च सूत्रम्—“अपरस्मिन् परं युगपद् अयुगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि” [वैशेषिकद० २-२-६] इति । आकाशवदेव अस्यापि विभुत्व-नित्यत्वैकत्वादयो धर्मा अवगन्तव्याः ।

दिगैपि एकादिधर्मोपेतं द्रव्यं प्रमाणतः सिद्धम् । तथाहि-मूर्तेष्वेव द्रव्येषु मूर्तं द्रव्यमवधिं कृत्वा ‘इदमस्मात् पूर्वेण दक्षिणेन पश्चिमेन उत्तरेण पूर्वदक्षिणेन दक्षिणापरेण अपरोत्तरेण उत्तरपूर्वेण १० अधस्तात् उपरिष्ठात्’ अमी दश प्रत्यया यतो भवन्ति सा दिग् इति । तथा च सूत्रम्—“अत इदम्” इति यतस्तद् दिशो लिङ्गम्” [वैशेषिकद० २-२-१०] इति । एते हि विशेषप्रत्यया न आकस्मिकाः संभवन्ति । न च परस्परापेक्षामूर्तद्रव्यनिमित्ताः, इतरेतराश्रयत्वेन उभयप्रत्ययाभावप्रसङ्गेः । ततोऽन्यनिमित्तोत्पाद्यत्वासंभवाद् एते दिशो लिङ्गभूताः । दिशाश्च विभुत्वैकत्व-नित्यत्वादयो धर्माः कालवद् अवगन्तव्याः । एतस्याश्च एकत्वेऽपि प्राच्यादिभेदेन नानात्वं कार्यविशेषाद् व्यवस्थितम् । १५ प्रयोगश्चात्र-यदेतत् पूर्वाऽपरादिज्ञानम् तद् मूर्तद्रव्यव्यतिरिक्तपदार्थनिबन्धनम्, तत्प्रत्ययविलक्षण-त्वात्, सुखादिज्ञानवत् इति ।

आत्मद्रव्यस्य च विभुत्वादिधर्मोपेतस्य पराऽभ्युपगतस्य प्रागेव प्रतिषेधः कृतः इति न तत्पूर्व-पक्षः पुनः प्रदर्श्यते ।

मनोद्रव्यस्य तु युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्लिङ्गम् । तथा च सूत्रम्—“युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो २० लिङ्गम्” [न्यायद० १-१-१६] इति । अनेकेन्द्रियार्थसन्निधाने सत्यपि एकदा क्रमेण ज्ञानोत्पत्त्युप-

१ अपरं परं आ० हा० वि० । अपरमपरं वा० बा० ।

“तथा च सूत्रम्—अपरं परं युगपदयुगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि”—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २०६ पं० २० ।

“तथा सूत्रम्—अपरस्मिन् परं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि”—न्यायकु० लि० पृ० १३९ द्वि० पं० १२ ।

“तथा च सूत्रम्—अपरस्मिन् परं युगपद् अयुगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि”—प्रमेयक० पृ० १६९ प्र० पं० ७ ।

गूजरातीप्रस-बनारससंस्कृतसिरीक्षसत्कयोर्वैशेषिकदर्शनसंस्करणयोः चोखम्बासंस्कृतसिरीक्षगते च वैशेषिकसूत्रपाठे समान एव पाठो मुद्रितो दृश्यते । यथा—“अपरस्मिन्नपरं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि”—२-२-६ । गूजरातीप्रस-काशितानि तदुपस्कार-विभूति-भाष्याभ्यापि तमेव पाठमनुसरन्ति । तत्र च पाठान्तरसूचिका टिप्पणी इत्थं दृश्यते—“बोम्बेरायलआविआटिकसोसाइटीसंस्कृतग्रन्थसंग्रहालयस्थलिखितप्राचीनपुस्तके तु ‘अपरस्मिन् परम्’ इति पाठः सूत्र उपल-भ्यते । उपस्कारे च ‘अपरस्मिन् परम्’ इत्यनेन ‘परस्मिन् परम्’ इत्यपि द्रष्टव्यमिति”—गू० वै० पृ० १८ ।

२ “पूर्वापरादिबुद्धिभ्यो दिगेवमनुमीयते ।”—तत्त्वसं० का० ६२५ पृ० २०६ ।

३ “तथा च सूत्रम्—इत इदमिति यतस्तद् दिशो लिङ्गम्—इति”—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २०७ पं० ३ ।

“तथा च सूत्रम्—अत इदमिति यतस्तद् दिशो लिङ्गम्”—न्यायकु० लि० पृ० १४३ प्र० पं० १३ । प्रमेयक० पृ० १७० प्र० पं० १३ ।

गूजरातीप्रस-बनारससंस्कृतसिरीक्ष-चोखम्बासिरीक्षसत्केषु संस्करणेषु तु “इत इदमिति यतस्तद् दिश्यं लिङ्गम्” इति मुद्रितं दृश्यते ।

४ पृ० १३४ पं० ३१ ।

५ “क्रमेण ज्ञानजात्या च मनसोऽनुमितिर्मता ॥

चक्षुरादिविभिन्नं च कारणं समपेक्षते । क्रमेण जाता रूपादिप्रतिपत्ती रथादिवत्” ॥

—तत्त्वसं० का० ६२५-६२६ पृ० २०६ ।

६ “तथा च सूत्रम्—युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्—इति—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २०७ पं० १२ ।

एतस्य न्यायदर्शनीयसूत्रस्य भाष्यम्, वार्तिकम् न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका चात्रानुसंधानीया ।

मनोनिरूपणपरं प्रशस्तपादभाष्यम् तत्कन्दस्यपि चात्रावबोद्धव्या—प्रशस्त० कं० पृ० ८९-९४ ।

लम्भाद् अनुमीयते इन्द्रियार्थव्यतिरिक्तं हेत्वन्तरमस्ति इति यत्संज्ञिधानाऽऽसंज्ञिधानाभ्यां ज्ञानस्य उत्पत्त्यनुत्पत्ती भवतः । तथा च प्रयोगः—रूपाद्युपलब्धिः आत्मबाह्येन्द्रियार्थव्यतिरिक्तहेत्वन्तरापेक्षा, क्रमेण उपजायमानत्वात्, रथाविवत् ।

- अत्र प्रतिविधीयते—यदि सामान्येन आश्रितत्वमात्रं शब्दानां साध्यते तदा सिद्धसाध्यता तेषां
- ५ भूतकार्यतया तदाश्रितत्वात् कार्यस्य कारणप्रतिबद्धात्मलामतया तदाश्रितत्वाभ्युपगमात् । अथैक-नित्याऽमूर्त-विभुद्रव्यसमवेतत्वेन एषामाश्रितत्वं साध्यते तदा तथाभूतसाध्याम्बितत्वस्य दृष्टान्ते हेतोरभावात् अनैकान्तिकता हेतोः, प्रतिज्ञायाश्च अनुमानविरोधित्वम् । तथाहि—यदि नित्यैकव्यापिनभोद्रव्यसमवेताः शब्दा भवेयुस्तदा एकदोषज्ञानेकशब्दवद् अन्यकाला अपि ते तदैव स्युः अविकलकारणत्वात् एकाश्रयत्वाच्च । न च सहकार्यपेक्षा नित्यस्य संभवति इति प्रतिपादितम् ।
- १० नापि समवायित्वमनुपकारिणो युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । ततोऽक्रमभावित्वप्रसङ्गो व्यवस्थितः । तत्कारणस्य नित्यत्वे व्यापित्वे च शब्दानां सर्वपुरुषैर्ग्रहणप्रसङ्गः । तथाहि—आकाशात्मकं श्रोत्रम् आकाशं च एकमेव इति तत्प्राप्तानां सर्वेषामपि श्रवणं स्यात् । न च निरवयवाकाशे अयं विभागः—‘इदमात्मीयं श्रोत्रम्’ ‘इदं च परकीयम्’ इति । अथ यदीयधर्माऽधर्माभिः संस्कृतकर्णशङ्कुल्यवरुद्धं नभः तत् तस्य श्रोत्रमिति विभागः, अत एव नासिकादिरन्धान्तरेण न शब्दोपलम्भः संजायते,
- १५ तत्कर्णशङ्कुलीविधाताद् बाधिर्यादिकं च व्यवस्थाप्यते इति, असदेतत् । अनंशस्य नभस एव विधिविभागानुपपत्तेः । न च पारमार्थिकविभागनिष्पाद्यं फलं परिकल्पितावयवविभागो निर्धर्तयितुं श्वमः अतिप्रसङ्गात् अन्यथा मलयजरसादिकमपि पावकप्रकल्पनया प्लोषादिकार्यं विदध्यात् । न च कल्पिततदवयववशादपि प्रतिनियतशब्दोपलम्भदर्शनाच्चायं दोषः, शब्दोपलम्भकार्यस्य अन्यथा सिद्धत्वात् । न च ‘संयोगस्य अव्याप्यवृत्तित्वकृता आकाशस्य देशः’ इति व्यपदेशः, प्रागेव अस्य
- २० प्रतिबिद्धत्वात् । अपि च, अनल-कर्णशङ्कुल्यादयोऽपि समानदेशाः स्युः अभिन्नैकनभः-संसर्गित्वात् । तथाहि—येन एको वियत्स्वभावेन संयुक्तस्तनैव अपरोऽपीति तद्देशाभावी सोऽपि स्यात् तत्संयुक्तस्वभाववियत्संसर्गित्वात् तद्देशावस्थिताऽनलवत् । शब्दानामपि अत एव एकदेशत्वात् एकोपलम्भे सर्वोपलब्धिश्च स्यात् । दूरासन्नाद्यवस्थायिता तु भाषानां प्रतीतिगोचरा विरोधिनी च भवेत् ।
- २५ दिक्-कालसाधनप्रयोगेष्वपि एते दोषाः—सामान्येन साधने सिद्धसाध्यता । विशेषसाधने हेतोरन्वयाद्यसिद्धिः अनुमानबाधितत्वं च प्रतिज्ञायाः इति—संमानाः । तथाहि—पूर्वापरोत्पन्नपदार्थ-विषयपूर्वापरशब्दसंकेतवशोद्भूतसंस्कारनिबन्धनत्वात् प्रकृतप्रत्ययस्य कारणमात्रे साध्ये कथं न सिद्धसाध्यता ! विशेषे च कथं मान्वयासिद्धिः ? अनुमानबाधा च प्रतिज्ञायाः पूर्ववद् भावनीया । अत एव नेतरेतराध्रयदोषोऽपि पूर्वपक्षोर्दितो विशिष्टपदार्थसंकेतप्रभवत्वेऽस्य प्रत्ययस्य । किञ्च,
- ३० निरंशैकदिक्-कालाख्यपदार्थनिमित्तत्वं पैराऽपरादिप्रत्ययस्य प्रसाधयितुमभ्युपगतम्, तच्चायुक्तम् ;

१ “उपात्तादिमहाभूतहेतुलाग्निकृतेर्चनेः । सिद्धा एवाश्रिताः शब्दास्तोषित्वाद्यमसाधनम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ६२७ पृ० २०७ ।

२ “एकव्यापिध्रुवव्योमसमवायस्तु सिध्यति । नैवामन्वयवैकल्यादक्रमायासितस्तथा” ॥

—तत्त्वसं० का० ६२८ पृ० २०७ ।

३ “काल-दिक्साधनयोरपि सामान्येन सिद्धसाध्यता विशेषणान्वयासिद्धिर्हेतोः प्रतिज्ञायाश्च अनुमानबाधेति”

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २०८ पं० २१ ।

४ प्र० पृ० पं० ४-१

५ “विशिष्टसमयोद्भूतमनस्कारनिबन्धनम् । परापरादिविज्ञानं न कालाच्च दिशाश्च तत् ॥

निरंशैकस्वभावत्वात् पूर्वोपर्योऽसंभवः । तयोः संबन्धभेदाच्चेदेवं तौ निष्फलो ननु” ॥

—तत्त्वसं० का० ६२९-६३० पृ० २०८ ।

६ पृ० ६६९ पं० १३ ।

७ परादिप्र-भा० मा० आ० । “परापरादिज्ञानस्य निरंशैकदिक्कालाख्यपदार्थनिबन्धनत्वं साधयितुमिष्टम्”

—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २०९ पं० ४-५ ।

स्वाकारानुकारिप्रत्ययजनकस्य तद्विषयत्वात् निरंशस्य च पौर्वापर्यादिविभागाभावतस्तथाभूतप्रत्ययो-
त्पादकत्वासंभवात् । तथाभूतप्रत्ययाद् विपरीतार्थसिद्धेः इष्टविपर्ययसाधनात् विरुद्धश्च हेतुः स्यात् ।
अथ बाह्याऽऽध्यात्मिकभावपौर्वापर्यनिबन्धनस्य दिक्-कालयोः पौर्वापर्यव्यपदेशस्य भावान्न हेतो-
र्विरुद्धता । नन्वेवं दिक्-कालपरिकल्पना व्यर्था तत्साध्याभिमतस्य कार्यस्य बाह्याऽऽध्यात्मिकैः
संबन्धिभिरेव निर्वर्तितत्वात् । तथाहि-दिक् पूर्वापरादिव्यवस्थाहेतुरिष्यते कालश्च पूर्वापरक्षण-लव-५
निमेष-कला-मुहूर्त-प्रहर-दिवस-अहोरात्र-पक्ष-मास-ऋतु-अयन-संवत्सरादिप्रत्ययप्रसवनिमित्तो-
ऽभ्युपगतः, अयं च स्वरूपमेदः स्वात्मनि तयोः समस्तोऽप्यसंभवी तत्संबन्धिषु पुनर्भावेषु विद्य-
मानस्तत्र प्रत्ययहेतुरिति व्यर्था तत्प्रकल्पना । अथ तत्संबन्धिष्वपि अयं भेदः अपरक्रियादिभेद-
निमित्तस्तर्हि तत्रापि एवम् इति अनवस्थाप्रसक्तः । अथ पदार्थेषु पूर्वापरमेदः कालनिमित्तः ननु
कालोऽप्यसौ न स्वतः इति अपरकालनिमित्तो यद्यभ्युपगम्यते तदा अनवस्था । अथ पदार्थमेद-१०
निमित्तस्तदा इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गः । अथ तत्र स्वत एव अयं भेदः पदार्थेष्वपि स्वत एव अयं किं
नाभ्युपगम्यते ? ततश्च पुनरपि दिक्-कालप्रकल्पनं व्यर्थम् ।

मनःसाधनेऽपि हेतौ कारणमात्रे साध्ये सिद्धसाध्यता मनस्कारादेश्चक्षुरादिव्यतिरिक्तस्य
कारणमात्रस्येष्टेः । विशेषणैर्न तु नित्यैकमनःसाधने अनन्वयदोषः प्रतिज्ञायाश्च अनुमानबाधा इष्ट-
विपर्ययसाधनाद् विरुद्धश्च हेतुः इति दोषाः पूर्ववद् वाच्याः । चक्षुरादिवातिरिक्ताऽनित्यकारण-१५
सापेक्षत्वस्य साधनाद् विरुद्धता प्रकटैव अन्यथा हि अत्रापि नित्यकारणत्वे चेतसामविकलकारणत्वात्
क्रमोत्पत्तिर्विरुद्धैव भवेत् । तत्र पृथिव्यादेर्मनःपर्यन्तस्य द्रव्यनवकस्य प्रमाणतः सिद्धिः । ततः
'पृथिव्यादीनि द्रव्याणि इतरेभ्यो भिद्यन्ते, द्रव्यत्वाभिसंबन्धात्' इत्यादिहेतुपन्यासोऽयुक्त एव,
तत्स्वरूपासिद्धौ हेतोरश्रयासिद्धत्वदोषात्, स्वरूपासिद्धश्च अयं हेतुः द्रव्यत्वाभिसंबन्धस्य समवाय-
लक्षणस्य असिद्धेः, विशेषणासिद्धश्च द्रव्यत्वसामान्यस्य निषिद्धत्वात् निषेत्स्यमानत्वाच्च । न चात्र २०
अन्वयः सिद्धः, साधर्म्यदृष्टान्तस्य अभावात् । न च सपक्षाभावे केवलव्यतिरेकी हेतुर्गमकः, प्रति-
बन्धप्रसाधकप्रमाणविषयसाधर्म्यदृष्टान्ताभावे सर्वत्र साध्याभावात् साधनस्य व्यावृत्त्यसिद्धेः ।
“‘साध्यसङ्गावे एव सर्वत्र साधनसङ्गावः’ इत्येवंभूतान्वयाऽप्रसिद्धौ ‘साध्याभावे सर्वत्र साधनस्य
अभावः’ इति सकलाक्षेपेण व्यतिरेकस्यासंभवात्” [ ] इत्यादेर्न्यायस्य असकृत्
प्रतिपादितत्वात् । यदपि ‘नवैव द्रव्याणि’ इत्यादिप्रयोगप्रतिपादनम्, तदप्यसंगतमेव; तत्स्वरूपा-२५
सिद्धौ तत्संबन्ध्यासिद्धेर्द्रापास्तत्वात् । न च लक्षणयोगित्वमपि तेषाम् असिद्धपृथिवीत्वाभिसंबन्धा-
देर्लक्षणस्य अनुपपत्तेः । अत एव अन्योन्यव्यावृत्तादेर्विशेषणस्यानुपपत्तिः विशेषणाभावे विशेषण-
स्याप्यसंभवात् । ‘न्यूनाधिक-’ इत्याद्यपि तद्विशेषणमसंगतम्, प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-
दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छल-जाति-निग्रहस्थानानां नैया-
यिकाभ्युपगतपदार्थानां षट्पदार्थाधिकानाम् तैमिषाद्यादीनां च नवद्रव्याधिकानां सङ्गावात् । न च ३०

१ “तथाहि-कालः पूर्वापरक्षणलवनिमेषकालामुहूर्ताहोरात्राऽर्धमासादिप्रत्ययप्रसवहेतुः दिक् च पूर्वापरादिव्यवस्था-
हेतुरिष्यते”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २०९ पं० १३ ।

२ “चक्षुराद्यतिरिक्तं तु मनोऽस्माभिरपीष्यते । षण्णामनन्तरोद्भूतप्रत्ययो यो हि तन्मनः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३१ पृ० २०९ ।

३ “निष्ठे तु मनसि प्राप्ताः प्रत्यया योगपथतः । तेन हेतुरिह प्रोक्तो भवतीष्टविघातकृत् ॥

सौगतापरनिर्दिष्टमनःसंसिद्धप्रसिद्धये । साकारमन्यथाऽऽवृत्तं मन्ये सूत्रमिदं कृतम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३२-६३३ पृ० २०९-२१० ।

४ पृ० ६५६ पं० २७ । ५ पृ० ६५६ पं० ३२ । ६ न्यायद० १-१-१ । ७ पृ० ५४३ टि० १३ ।

“से णं मंते ! दिया उजोए राति अंधयारे ?

हंता, गोयमा ! जाव-अंधयारे ।

से केणट्टेणं ?

गोयमा ! दिया जुमा पोगला सुमे पोगलपरिणामे, राति अघुभा पोगला अघुमे पोगलपरिणामे । से तेणट्टेणं” ।

—भगव० श० ५ उ० ९ सू० २२४ पृ० २४६ ।

“सदंधयारउजोओ पहा छायाऽऽतवे इ वा । वण्ण-रस-गंध-फासा पुगलणं तु लक्खणं” ॥

—उत्तरा० अ० २८ गा० १२ । नवत० गा० ९ ।

पदार्थषोडशकस्य षट्स्वेव अन्तर्भावात् तमश्छायादीनां च तेजोऽभावरूपत्वात् न तदधिकपदार्थ-
सङ्गाव इति वक्तव्यम्, द्रव्यादीनामपि षण्णां प्रमाणप्रमेयरूपपदार्थद्वयेऽन्तर्भावात् पदार्थषट्-
कस्याऽपि अनुपपत्तेः । अथ तदन्तर्भावेऽपि अवान्तरविभिन्नलक्षणवशात् प्रयोजनवशाद् वा
द्रव्यादिषट्कव्यवस्था तर्हि तत एव प्रमाणादिषोडशकव्यवस्था तमश्छायादिद्रव्यान्तरव्यवस्थाऽपि भवि-
ष्यति इति 'न्यूनाधिक' इत्यादिविशेषणानुपपत्तिरेव । न च तमश्छायादेर्बहुलत्वादितरतमविशेष-
योगिनः विशिष्टार्थक्रियानिर्बर्तनसमर्थस्य च भासामभावरूपतेति वक्तव्यम्, भासामप्येवं तमश्छाया-
ऽभावरूपताप्रसक्तेः । न च आवारकद्रव्यसन्निधानापेक्षतेजोऽभावरूपता तयोः, स्वसामग्रीतो
विशिष्टपदार्थोत्पत्तौ प्रतियोग्यभावरूपत्वे भासामपि तथात्वोपपत्तेः । यदपि मधुर-शीतद्रव्योप-
योगाद् ये गुणाः समुपजायन्ते छायादिसेवनादपि ते प्रादुर्भवन्तीत्युपचारात् 'छाया मधुर-शीतला'
१० इत्युच्यते तत् तेजस्यपि समानम् । यथा च छाया-तमसोः पुद्गलद्रव्यात्मकत्वं तथा प्राक् प्रति-
पादितमिति न पुनरुच्यते । तदेवं 'पृथिव्यादीनि नव द्रव्याणि' इत्यनुपपन्नम् तत्सङ्गावप्रतिपादक-
प्रमाणाभावात् बाधकस्य च प्रदर्शितत्वात् ।

द्रव्याभावोऽथ गुणादयो विशेषपर्यन्ताः असन्त एव, तेषां तदाश्रितत्वाभ्युपगमात् आश्रयाभावे
च तदाश्रितानां तत्परतन्त्रतयाऽवस्थानासंभवात् । गुण-कर्मणां च साक्षाद्रव्याश्रितत्वं परैरभ्युप-
१५ गतम् । तथा च सूत्रम्—“द्रव्याश्रयी अगुणवान् संयोग-विभागेष्वकारणम् अनपेक्ष इति गुण-
लक्षणम्” । [वैशेषिकद० १-१-१६] “एकद्रव्यम् अगुणम् संयोग-विभागेष्वनपेक्षम् कारणम् इति
कर्मलक्षणम्” । [वैशेषिकद० १-१-१७] एकमेव एकस्मिन्नेव च द्रव्ये आश्रितमेकद्रव्यं कर्म ।
गुणास्तु केचिद् अनेकस्मिन् वर्तन्ते संख्या-संयोगादयः, अनेके वा एकदा एकत्र वर्तन्ते रूप-
रसादयः । सामान्यविशेषाश्च केचिद् द्रव्यत्व-पृथिवीत्वादयो द्रव्यवृत्तय एव गुणत्व-कर्मत्वादयस्तु
२० द्रव्यसंबन्ध(बद्ध)गुण-कर्माश्रिताः । सत्तासामान्यं तु द्रव्य-गुण-कर्मवृत्तिः । विशेषास्तु नित्यद्रव्येष्वेव
वर्तन्त इति द्रव्यप्रतिषेधे गुणादिप्रतिषेधः प्रसिद्ध एव । समवायस्तु पञ्चपदार्थवृत्तिरूपः पञ्चपदार्थ-
निषेधे निषिद्ध एव, सर्वाश्रयाश्रिताभावे तस्याऽभावात् । ततो द्रव्यनिषेधादेव अशेषपदार्थनिषेध-
सिद्धावपि विशेषतो गुणादिप्रतिषेधः प्रदर्श्यते परदर्शनस्य सर्वथाऽयुक्तताप्रदर्शनात् ।

[क्रमशो रूपादिगुणानां प्रक्रियामुपन्यस्य तेषां खण्डनम्]

२५ तत्र “रूप-रस-गन्ध-स्पर्शः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वम् संयोग-विभागौ परत्वाऽपरत्वे
बुद्धयः सुखदुःखे इच्छा-द्वेषौ प्रयत्नश्च गुणाः” । [वैशेषिकद० १-१-६] इति सूत्रसंगृहीताः सप्तदश,
'च'शब्दसमुचिताः—गुरुत्व-द्रवत्व-जोह-संस्कार-धर्माधर्म-शब्दाश्च सप्त गृह्यन्ते इति चतुर्विंशति-
गुणाः । तत्र चक्षुर्ग्राह्यं रूपं पृथिव्युदकज्वलनवृत्तिः । रसो रसनेन्द्रियप्राप्यः पृथिव्युदकवृत्तिः । गन्धो

१ पृ० ५४३ पं० १४-टि० १३ ।

२ “द्रव्याणां प्रतिषेधेन सर्वे एव तदाश्रिताः । गुण-कर्मादयोऽपास्ता भवन्त्येव तथा मताः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३४ पृ० २१० ।

३ “गुणत्व-कर्मत्वादयश्च द्रव्यसंबन्धगुण-कर्मपदार्थवृत्तयः”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २१० पं० २३ ।

४ “ह कस्य समवायश्च संबन्धिन्यपहसिते । विशेषप्रतिषेधोऽयं तथापि पुनरुच्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३५ पृ० २११ ।

५ “तत्र ‘रूप-रस-गन्ध-स्पर्शः सङ्ख्या-परिमाणानि पृथक्त्वम् संयोग-विभागौ परत्वाऽपरत्वे बुद्धयः सुख-दुःखे इच्छा-
द्वेषौ प्रयत्नश्च गुणाः’ इति सूत्रम् । चशब्दाद् गुरुत्व-द्रवत्व-जोह-संस्कार-धर्माधर्म-शब्दाश्च परिगृह्यन्ते”—तत्त्वसं० पञ्जि०
पृ० २११ पं० ६-१ ।

“गुणाश्च रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-सङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वाऽपरत्व-बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-
प्रयत्नावेति कण्ठोक्ताः सप्तदश । चशब्दसमुचिताश्च गुरुत्व-द्रवत्व-जोह-संस्काराऽहृदशब्दाः सप्तैव इत्येवं चतुर्विंशतिगुणाः”
—प्रशस्त० कं० पृ० १० पं० ११-१ ।

६ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २११ पं० ८-१ ।

“तत्र रूपं चक्षुर्ग्राह्यम् पृथिव्युदकज्वलनवृत्तिः × × × । रसो रसनेन्द्रियप्राप्यः पृथिव्युदकवृत्तिः × × × । गन्धो घ्राणप्राप्यः
पृथिवीवृत्तिः”—इत्यादि गुणप्रत्ययगतं समग्रं गुणनिरूपणमत्रावगन्तव्यं सविस्तरं विज्ञातुकामेन—प्रशस्त० कं० पृ०
१०४-२८९ ।

अव्ययमात्रः पृथिवीवृत्तिः । स्पर्शस्त्वग्निन्द्रियप्राज्ञः पृथिव्युदकज्वलनपवनवृत्तिः । रूपादेश्च गुणत्वे सति चक्षुर्प्राज्ञत्वादिकं लक्षणमितरव्यवच्छेदकम् । एषां च मध्ये रूपस्य महत्त्वाद्युपेतद्रव्यसमवेतस्य शुक्लादेर्निरवयवस्य यदि ग्रहणमिष्यते तदा कुञ्चिकादिविवरवर्तिसूक्ष्मप्रदीपाघालोकोद्घोतिताऽप-
वरकादिव्यवस्थितपृथुतरघटादिद्रव्यसमवेतशुक्लादिरूपाभिव्यक्तौ सकलस्यैव यावद्भव्यवर्तिन उप-
लब्धिः स्यात् निरवयवत्वात् न हि एकस्य तस्य अवयवा विद्यन्ते येन एकदेशाभिव्यक्तिर्भवेत् । एवं ५
गन्ध-रस-स्पर्शानामपि तदाधारैकदेशस्थानामभिव्यक्तौ यावद्भव्यभाविनामुपलब्धिप्रसङ्गः । अथ
भवत्येव सकलस्य नीलादेरुपलब्धिः नैतु तेन आलोकादिना नीलादेरनुशो भेदाभ्युपगमे पृथिव्यादि-
परमाणुद्रव्यवद् अणुपरिमाणयोगित्वेन गुणवत्त्वाद् द्रव्यताप्रसक्तिर्भवेत् । न चैवमपि गुणसंज्ञाकरणे
कश्चिद् गुणः अविवादप्रसक्तेः । न च अणुत्वेऽपि आश्रितत्वाद् गुणत्वमुपपन्नम् सदसतोराश्रयानु-
पपत्तेः, अतिप्रसङ्गाच्च-अवयविद्रव्यस्यापि अवयवद्रव्याश्रितत्वाद् गुणत्वापत्तेः । १०

संख्यां तु एकादिव्यवहारहेतुः एकत्वादिलक्षणा परैरभ्युपगता । सा पुनः एकद्रव्या च अनेका
द्रव्या च । तत्र एकसंख्या एकद्रव्या, अनेकद्रव्या तु द्वित्वादिसंख्या । नत्र एकद्रव्यायाः सलिलादि-
परमाण्वादिविगतरूपादीनामिव नित्यानित्यन्वनिष्पत्तयः अनेकद्रव्यायास्तु एकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धि-
सहितेभ्यो निष्पत्तिः अपेक्षाबुद्धिविनाशाद् विनाशः कचिद् आश्रयविनाशादिति । इयं च द्विविधाऽपि
संख्या प्रत्यक्षत एव सिद्धा, विशेषबुद्धेश्च निमित्तान्तरापेक्षत्वाद् अनुमानतोऽपि सिद्धिः इति परे १५
मन्यन्ते । अत्र समुदायव्यावृत्तैकत्वादिसंज्ञाविषयपदार्थव्यतिरेकेण उपलब्धिलक्षणप्राप्तायाः संख्याय
अनुपलब्धेरसत्त्वं शशविषाणवत् । न च विशेषणमसिद्धम् तस्या दृश्यत्वेन दृष्टेः । तथा च सूत्रम्-
“संख्या-परिमाणानि पृथक्त्वम् संयोग-विभागौ परत्वाऽपरत्वे कर्म च रूपिसमवायाद्याक्षुषाणि”
[वैशेषिकद० ४-१-११] न च विशेषबुद्धितोऽनुमानतोऽपि संख्यासिद्धिः यतो यथा ‘एको गुणः’
‘बहुवो गुणाः’ इत्यादौ संख्यामन्तरेणापि एकादिबुद्धिस्तथा घटादिष्वपि असहायादिषु स्वेच्छाविर- २०
चितैकत्वादिसंकेताहितमनस्कारप्रभवमेकादिज्ञानं भविष्यतीति किमेकादिसंख्यया ? न च गुणेषु

१ “द्रव्ये महति नीलादिरेक एव यदीष्यते । रन्ध्रालोकेन तद्रूपकौ व्यक्तिर्दृष्टिश्च नास्य किम् ?” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३६ पृ० २११ ।

२ “तत्र च द्रव्ये यथेकमेवानवयवं नीलादि चतुर्विधमिष्यते तदा सूक्ष्मेणापि कुञ्चिकादिविवरवर्तिना प्रदीपाघालोकेन
लपवरकादिविस्थितपृथुतरघटादिद्रव्यसमवेतस्य नीलादिरूपस्याभिव्यक्तौ सत्यां सकलस्यैव यावद्भव्यवर्तिनो रूपादेरभिव्यक्तिरुपल-
ब्धिश्च प्राप्नोति निरवयवत्वात्” —तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २११ पं० १५-।

३ “न च देशविभागेन स्थितो नीलादिरिष्यते । व्यज्यते यस्तदा तेन तस्य भेदोऽनुशस्ततः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३७ पृ० २११ ।

४ “तत्र एकादिव्यवहारहेतुरेकत्वादिलक्षणा सङ्ख्या सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च” इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्जि०
पृ० २१२ पं० ४-।

“एकादिव्यवहारहेतुः संख्या । सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च । तत्रैकद्रव्यायाः सलिलादिपरमाणु-रूपादीनामिव
नित्यानित्यन्वनिष्पत्तयः । अनेकद्रव्या तु द्वित्वादिका परार्धान्ता । तस्याः खलु एकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिः
अपेक्षाबुद्धिविनाशाद् विनाश इति” —प्रशस्त० कं० पृ० १११ पं० ३-।

५ “विशेषबुद्धेश्च निमित्तान्तरापेक्षत्वादनुमानतोऽपीति परो मन्यते” —तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २१२ पं० ८-।

६ संख्याः मु० वै० द० मू० । गू० वै० द० । “संख्याः” इति बहुवचनमेकलादिकाः सर्वा एव संख्याः संगृह्णाति”
इति—गू० वै० द० पृ० १८२ पं० १३ उपस्कारवचनाद् मूलसूत्रस्थं बहुवचनमेवोचितं भाति” । पञ्जिकायां तु “संख्या-परि-
माणानि” इत्यादिपाठः—पृ० २१२ पं० १५ ।

“अतद्रूपपरावृत्तगजादिव्यतिरेकेणी । न सङ्ख्या आसते ज्ञाने दृश्येष्टा नैव सास्ति तत्” ॥—तत्त्वसं० का० ६३८
पृ० २१२ ।

७ “इच्छारश्चितसंकेतमनस्कारान्वयं लिदम् । घटेभ्येकादिविज्ञानं ज्ञानादाविव वर्तते ॥

अद्रव्यत्वाच्च संख्यास्ति तेषु काचिद् विभेदिनी । तज्ज्ञानं नैव युक्तं तु भाक्कमस्खलितत्वतः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६३९-६४० पृ० २१२ ।

- संख्या संभवति अद्रव्यत्वात् तेषाम् संख्यायाश्च गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वात् । न च गुणेषु उपचरित-
मेकत्वादि ज्ञानम् अस्खलहृत्सित्वात् । न च गुणेषु संख्यासङ्गात्वे अनवस्थादिबाधकप्रमाणोपपत्ते-
रुपचरितमेकत्वाद्विज्ञानम् घटादिष्वपि वृत्ति-विकल्पादेर्द्वित्वादिसंख्यायां बाधकस्य सङ्गात्वात् तद्वि-
ज्ञानस्य तथात्वप्रसङ्गे । न च वृत्ति-विकल्पादेर्बाधकस्य अबाधकत्वम् तस्य निरस्तत्वात् । न च
५ कचिद् मुख्यसंख्याभावे गौणप्रत्ययस्य तद्विषयस्याऽभाव इति घटादौ मुख्यसंख्यायोगोऽभ्युपगन्तव्य
इति वाच्यम्, मुख्यपूर्वकत्वेन गौणप्रत्ययस्य एवंविधे विषये बौद्धं प्रति कचिदपि असिद्धेः न हि
गवादिष्वपि 'गौः' इति ज्ञानं पारमार्थिकगोत्वनिबन्धनतया मुख्यं सिद्धम् नापि वाहीके तद् ज्ञानं
घस्तुभूतगोत्वाध्यारोपाद् उपचरितम् । किञ्च, यथा वाहीके गौरिव अयम् न तु गौरैव साक्षाद्य-
भावात् स्खलति प्रत्ययः इति गौणः न एवम् एक इव एको गुणः न तु एक एव इति प्रत्ययः किन्तु
१० यादृशी घटादिषु अस्खलिता बुद्धिर्भवति तादृशी गुणादिष्वपि । अथ न सादृश्यापेक्षमेतद् ज्ञानम्
किन्तु यत् तदाश्रयभूतं द्रव्यं तद्वैकल्यादिसंख्यातः गुणादीनां तदेकार्थसमवायात्, नन्वेवम् 'एक-
स्मिन् द्रव्ये रूपादयो बहवो गुणाः' इति ज्ञानोत्पत्तिर्न स्यात् तदाश्रयद्रव्ये बहुत्वसंख्याया अभावात् ।
'षट् पदार्थाः' 'सुख-दुःखे' 'इच्छा-द्वेषौ' 'पञ्चविधं कर्म' 'परमपरं च द्विविधं सामान्यम्' 'एको
भावः' 'एकः समवायः' इति व्यपदेशेषु च किं निमित्तमिति वक्तव्यम्, न ह्यत्र एकार्थसमवायिनी
१५ संख्या विद्यते इति अव्यापिनी इयमपि कल्पना न युक्तिसंगता । भवतु वा एकार्थसमवायाद् अन्यतो
वा स्वप्रकल्पिताद् हेतोरयं प्रत्ययस्तथापि गुणादिगतमुख्यसंख्याऽभावतः स्खलहृत्तिः स्यात् माणवके
सिंहप्रत्ययवत्, न चैवमुपलभ्यते इति संकेतमात्रनिबन्धन एव सर्वत्र अभ्युपगन्तव्यः । यदपि 'गैज-
तुरग-स्यन्दनादिव्यतिरिक्तनिमित्तप्रभवः सेनाप्रत्ययः, गजादिप्रत्ययविलक्षणत्वात्, वस्त्र-चर्म-
कम्बलेषु नीलप्रत्ययवत्' इति संख्यासिद्धये यद् अविद्वक्कणोंकं प्रमाणम्, तदप्ययुक्तम्; गजादि-
२० व्यतिरिक्तसंकेतादिप्रभवत्वेन इष्टत्वात् सिद्धसाध्यतादोषाघातत्वात् । अथ विशिष्टसंख्यानिमित्त-
प्रभवत्वमस्य साध्यत्वेन अभिप्रेतम् तदा अनैकान्तिको हेतुः बुद्ध्यादौ 'एका बुद्धिः' इत्यादिविशिष्ट-
प्रत्ययस्य संख्यामन्तरेणापि भावात् । 'अनेकद्रव्या च द्वित्वादिसंख्या, एकत्वेभ्योऽनेकविषयैकबुद्धि-
सहितेभ्य उत्पद्यते' इत्यभ्युपगमश्च अनुपपन्नः, संकेताभोगमात्रेण संख्येयेषु 'द्वे' 'त्रीणि द्रव्याणि'

१-संख्यायाः बा-वा० बा० ।

२ मुख्यसंख्याऽभावे गौणप्रत्ययस्य तद्विषयस्य भाव इति-भा० मा० । मुख्यपूर्वकत्वेन संख्याभावे
गौणप्रत्ययस्य तद्विषयस्याभाव इति-भा० हा० वि० ।

३ "न हि यथा वाहीको गौरिति स्खलति प्रत्ययः गौरिव गौर्नतु गौरैव साक्षाद्यभावादिति न तथायं स्खलति एकमिवैकं
ज्ञानादि न त्वेकमेवेति किं तर्हि यादृशी घटादिष्वस्खलिता बुद्धिर्भवति तादृशी ज्ञानादिष्वपि"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २१२
पं० २७—।

४ मुख्यसि-वृ० विना ।

५ "तद्द्रव्यसमवेताशेदेकत्वात् परिकल्प्यते । गुणादिष्वेकविज्ञानमेकार्थसमवायतः" ॥

—तत्त्वसं० का० ६४१ पृ० २१३ ।

६ "अस्तु नामैवमेकत्र ज्ञाने व्याप्ति(ज्ञादि)मतिस्तु कम् । एतेष्वपेक्षते हेतुं षट्पदार्थादिकेषु वा ॥
एकार्थसमवायादेर्गौणोऽयं प्रत्ययो भवन् । तथा च स्खलितो यस्मान्भावेऽनलबुद्धिवत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ६४२-६४३ पृ० २१३ ।

७ "गजादीत्यादिना अविद्वक्कणोंकं संख्यासिद्धये प्रमाणमाशङ्कते—

गजादिप्रत्ययेभ्यश्च वैलक्षण्यात् प्रसाध्यते । संख्याबुद्धिस्तदन्योत्था नीलवस्त्रादिबुद्धिवत्"—

—तत्त्वसं० का० ६४४ पृ० २१३ ।

८ "इच्छारचितसंकेतमनस्काराद्युपायतः । तत्रेष्टसिद्धिर्बुद्ध्यादौ संख्यैतेनैव वा भवेत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ६४५ पृ० २१४ ।

९ "बुद्धपेक्षा च संख्याया निष्पत्तिर्यदि वर्ण्यते । संकेताभोगमात्रेण तद्बुद्धिः किं न संमता" ॥

—तत्त्वसं० का० ६४६ पृ० २१४ ।

इत्यादिबुद्धेरुपपत्तेः तथापि अदृष्टसामर्थ्यस्य अन्यस्य तद्धेतुत्वकल्पने हेतुत्ववस्थाप्रसक्तिः । किञ्च, अपेक्षाबुद्ध्यन्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वे द्वित्वादिप्रत्ययस्य ह्यादिसंख्याप्रभवत्वाभ्युपगमे तद्धेतु-भूतसंख्याया एकस्या अनेकवृत्तित्वमभ्युपगतं भवति, तच्च प्रमाणबाधितमिति असकृद् आवेदितम् । अतोऽपेक्षाबुद्धिरेव ह्यादिबुद्धिनिमित्तभूता वरमभ्युपगन्तव्येति स्थितम् ।

“परिमाणव्यवहारकारणं परिमाणं महद् अणु दीर्घम् ह्रस्वमिति चतुर्विधम्” [१]
इति परैरभ्युपगतम् । “तत्र महद् द्विविधम्-नित्यम् अनित्यं च । नित्यम् आकाश-काल-दिगात्मसु परममहत्त्वम्, अनित्यम् त्र्यणुकादिषु द्रव्येषु । अणु अपि नित्याऽनित्यमेवात् द्विविधम्-परमाणु-मनस्सु पारिमाण्डल्यलक्षणं नित्यम्, अनित्यं त्र्यणुक एव । कुवलाऽऽमलक-बिल्वादिषु तु महत्त्वमपि तत्प्रकर्षभावमपेक्ष्य भाक्तोऽणुव्यवहारः । तथाहि-यादृशं बिल्वे महत् परिमाणम् तादृशं न आमलके यादृशं च तत् तत्र न तादृशं कुवल इति । ननु महद् दीर्घयोः त्र्यणुकादिषु वर्तमानयोः त्र्यणुके च १० अणुत्व-ह्रस्वत्वयोः को विशेषः ? महत्सु ‘दीर्घमानीयताम्’ दीर्घेषु ‘महद् आनीयताम्’ इति व्यवहार-भेदप्रतीतिरस्ति तयोः परस्परतो भेदः । अणुत्व-ह्रस्वत्वयोस्तु विशेषो योगिनां तद्दर्शनामध्यक्ष एव” [२] महदादि च परिमाणं रूपादिभ्योऽर्थान्तरम्, तत्प्रत्ययविलक्षणबुद्धिप्राप्तत्वात्, सुखादिवत् । अत्र यदि ‘रूपादिविषयेन्द्रियबुद्धिविलक्षणबुद्धिप्राप्तत्वात्’ इति हेतुर्थस्तदा हेतुरसिद्धः तथाव्यवस्थितरूपादिव्यतिरेकेण महदादिपरिमाणस्य अध्यक्षप्रत्ययप्राप्तत्वेन असंवेदनात् । अथ १५ “अणु” ‘महद्’ इत्याकारतत्प्रत्ययविलक्षणकल्पनावुद्धिप्राप्तत्वात्’ इति हेतुस्तदा विपर्यये बाधक-प्रमाणाभावाद् अनेकान्तिकः । न ह्यस्याः किञ्चिदपि परमाथेतो ग्राह्यमस्ति कल्पनावुद्धित्वात् । एक-विमुखादिप्रवृत्तषु विशिष्टरूपादिषु उपलब्धेषु तद्विलक्षणरूपादिभेदप्रकाशनाय समयवशात् ‘महद्’ इत्यादि अध्यवस्यन्ती बुद्धिः प्रवर्तते इति नातो वस्तुव्यवस्था । न च रूपादिव्यतिरिक्तं ग्राह्यमप्यस्या अस्तीति असिद्धता हेतोः । प्रत्यक्षबाधा च प्रतिज्ञायाः अध्यक्षत्वेन अभ्युपगतस्य महदादे रूपादि-२० व्यतिरेकेण अनुपलब्धेः । ततो दृष्टे स्पृष्टे वा एकदिङ्मुखप्रवृत्ते रूपादौ भूयसि अतद्रूपपरावृत्ते ‘दीर्घम्’ इति व्यवहारः प्रवर्तते परिमाणाभवेऽपि तदपेक्षया चाल्पीयसि रूपादौ समुत्पन्ने ‘ह्रस्वम्’ इति व्यवहारः । एवं महदादौ अपि योज्यम् । एकाऽनेकविकल्पाभ्यां रूपादिवद् महदाद्यनुपपत्तेर्भा-अभावः । अविद्यमानेऽपि महदादौ भवत्प्रकल्पिते प्रासादमालादिषु महदादिप्रत्ययप्रादुर्भूतेरनुभवाद्

१ “एवं दृष्टसामर्थ्यस्य हेतुत्वं न कल्पितं स्यादन्यथा हि हेतुत्वमनवस्था भवेत्”—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २१४ पं० १६ ।

२ “महदीर्घादिभेदेन परिमाणं यदुच्यते । तदप्यर्थे तथारूपभेदादेव न किं मतम् ?” ॥—तत्त्वसं० का० ६४७ पृ० २१४ ।

“परिमाणं मानव्यवहारकारणम् । तच्चतुर्विधम् अणु महद् दीर्घं ह्रस्वं चेति । तत्र महद् द्विविधम् नित्यमनित्यं च । नित्यमाकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वम् अनित्यं त्र्यणुकादेव । तथा चात्रपि द्विविधम् नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणु-मनस्सु तत् पारिमाण्डल्यम् । अनित्यं त्र्यणुक एव”—प्रशस्त० कं० पृ० १३० पं० २०—।

३ “कुवलयामलकबिल्वादिषु महत्त्वमपि तत्प्रकर्षभावभावमपेक्ष्य भाक्तोऽणुत्वव्यवहारः”—प्रशस्त० कं० पृ० १३० पं० २५ ।

“कुवलामलकबिल्वादिषु च महत्त्वमपि तत्प्रकर्षभावभावमपेक्ष्य भाक्तोऽयं व्यवहारः”—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २१५ पं० ११ ।

“अनित्यमणुपरिमाणं त्र्यणुक एवैत्युक्तम् कुवलयामलकबिल्वादिषु परस्परपेक्षयाणुव्यवहारदर्शनादत आह—कुवलया-मलकबिल्वादिष्विति । बिल्वे यः प्रकर्षभावो महत्परिमाणातिशययोगित्वं तस्यामलकेऽभावमपेक्षयाणुव्यवहारो भाक्तः । उभाभ्यां भज्यते इति भक्तिः सादृश्यं तस्यायमिति भाक्तः सादृश्यमात्रनिबन्धनो गौण इत्यर्थः । एवमामलकपरिमाणातिशयाभावं कुवल-येऽपेक्षयाणुव्यवहारः । यत्र हि मुख्यमणुत्वं त्र्यणुके तत्र महत्परिमाणस्याभावो दृष्टः आमलकेऽपि यादृशं बिल्वे महत्परिमाणं तादृशं नास्तीत्येतावता साधर्म्येणोपचारप्रवृत्तिः”—प्रशस्त० कं० पृ० १३४ पं० १—।

४ “दीर्घा प्रासादमाकेति महती वेद्यते यथा । न हि तत्र यथारूपं परिमाणं प्रकल्पितम् ॥

एकार्थसमवायेन तथा चेद् व्यपदिश्यते । न महत्त्वं न दीर्घं च धामस्यस्ति विवक्षितम्” ॥—तत्त्वसं० का० ६४८-६४९ पृ० २१५ ।

अनेकान्तिकश्च हेतुः । न च यत्रैव प्रासादादौ समवेतो मालाख्यो गुणः तत्रैव महत्त्वादिकमपीत्ये-
कार्थसमवायवशात् 'महती प्रासादमाला' इति प्रत्ययोत्पत्तिर्न अनेकान्तिकत्वम्, स्वसमयविरोधात् ।
तथाहि—न प्रासादो भवद्भिरवयविद्रव्यमभ्युपगम्यते विजातीयानां द्रव्यानारम्भात् किं तर्हि ?
संयोगात्मको गुणः । न च गुणः परिमाणवान् "निर्गुणा गुणाः" [ ] इति वचनात् ।
५ ततो मालाख्यस्य गुणस्य प्रासादादिस्वभावात् 'प्रासादमाला' इत्ययमेव प्रत्ययस्तावद् अयुक्तः—
दूरत एव 'सा महती इस्वा वा' इत्यादिप्रत्ययव्यपदेशसंभवो मालायाः संख्यात्वेन प्रासादादीनां च
संयोगत्वेन महत्त्वादेश्च परिमाणत्वेन परैरभ्युपगमात् त्रयाणामपि गुणत्वाद् गुणेषु च गुणासंभवात्
'महती प्रासादमाला' इति नैकार्थसमवायात् प्रत्ययोत्पत्तिः । अथापि अवयवस्वभावा माला इष्यते
तथापि द्रव्यस्य द्रव्याश्रयत्वाच्च मालायाः संयोगस्वरूपप्रासादाश्रयत्वं युक्तम् । अथ माला जाति-
२० स्वभावा अभ्युपगम्यते तथापि जातेः प्रत्याश्रयं परिसमासत्वात् एकस्मिन्नपि प्रासादे 'माला' इति
प्रत्ययोत्पत्तिर्भवेत् । 'एका प्रासादमाला महती दीर्घा इस्वा वा' इत्यादिप्रत्ययानुपपत्तिस्तदवस्थैव
स्यात् मालायाम् तदाश्रये च प्रासादादौ एकत्वादेर्गुणस्य असंभवात् काष्ठादिषु च प्रासादाश्रयेषु
विवक्षितदीर्घाद्ययोगात् बह्वीषु च प्रासादमालासु 'माला' 'माला' इति अनुगतप्रत्ययोत्पत्तिर्न स्यात्
जातावपरजातेरनुपपत्तेः । न च तदाश्रयजातिनिबन्धन औपचारिकोऽयं प्रत्ययोऽस्वल्लहस्तिवात् ।
२५ न हि मुख्यप्रत्ययाविशिष्टो गाँणो युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । अत एव मालादिषु महत्त्वादिसंयोगोऽपि
नौपचारिकः । उक्तं च—

"मालादौ च महत्त्वादिरिष्टो यथौपचारिकः ।

मुख्याऽविशिष्टविज्ञानप्राप्त्यान्वार्थौपचारिकः" ॥ [ ] इति ।

तत्र परिमाणं रूपादिषु पृथग् गुण इति स्थितम् ।

२० संयुक्तमपि द्रव्यं यद्वशात् 'अत्रदं पृथक्' इत्यपोद्भियते तदपोद्धारव्यवहारकारणं पृथक्त्वं नाम
गुणः इति काणादाः 'घटादिभ्योऽर्थान्तरम्, तत्प्रत्ययविलक्षणज्ञानप्राप्त्यान्वात्, सुखादिवत्' इति

१ "प्रासादेष्व्यते योगो गुणः सोऽपरिमाणवान् । न तस्यास्यपरा माला नोपचारस्य चाश्रयः" ॥—तत्त्वसं०
का० ६१० पृ० २१६ ।

२ "विजातीयद्रव्यानारम्भात्"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २१६ पं० ९ । "विजातीयानां द्रव्यानारम्भकत्वात्"—
प्रमेयक० पृ० १७८ प्र० पं० १४ ।

३ "स च गुणः परिमाणवान् भवति "निर्गुणा गुणाः" इति समयात्"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २१६ पं० १० ।

"न च गुणः परिमाणवान् निर्गुणा गुणा इत्यभिधानात्"—प्रमेयक० पृ० १७८ प्र० पं० १४ ।

४ "द्रव्याश्रयगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्"—वैशेषिकद० १-१-१६ ।

"रूपादीनां गुणानां सर्वेषां गुणत्वमिसंबन्धो द्रव्याश्रितत्वं निर्गुणत्वम् निश्चित्यत्वम्"—प्रशस्त० कं० पृ० ९४ पं० ६ ।

"अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निश्चिन्ना गुणाः"—न्यायसि० सु० का० ८६ ।

"द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः"—तत्त्वार्थसू० ५-४० ।

५ "अथ जातिस्वभावा मालाऽङ्गीक्रियते एवमपि जातेस्त्वार्तमना प्रत्याश्रयपरिसमाप्तत्वादेकोऽपि प्रासादो मात्सेत्युच्येत
वृक्षवत् । यद्येकम्—गोहो यद्यपि संयोगस्तन्माला किन्तु तद् भवेत् । जातिष्वेह गोह एकोऽपि मात्सेत्युच्येत वृक्षवत्" ॥—
तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २१६ पं० १४—।

६ "बह्वीषु च प्रासादमालासु माला माला इत्यनुगामी व्यपदेशो न स्यात् जातेरजातितः । यदाह—मालाबहुले
तच्छब्दः कथं जातेरजातितः"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २१६ पं० १९—।

७ "नहि मुख्यप्रत्ययाविशिष्टो गाँणो युक्तोऽतिप्रसङ्गात् यदाह—

मालादौ च महत्त्वादिरिष्टो यथौपचारिकः । मुख्याविशिष्टविज्ञानप्राप्त्यान्वार्थौपचारिकः" ॥

—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २१६ पं० २३—।

८ "तत्र इदमस्मात् पृथगिति यद्वशात् संयुक्तमपि द्रव्यमपोद्भियते तदपोद्धारकारणं पृथक्त्वं नाम, तच्च घटादि-
भ्योऽर्थान्तरं तत्प्रत्ययविलक्षणबुद्धिप्राप्त्यादिति पूर्ववत् परस्याभिप्रायः"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २१६ पं० २६—।

अप्रतिष्ठिताः । अत्र तावद् हेतोरसिद्धता, परस्परस्वरूपव्यावृत्तरूपादिव्यतिरेकेण अर्थान्तरभूतस्य पृथक्त्वगुणस्य अपक्षे अप्रतिभासनेन घटादिविलक्षणज्ञानप्राप्त्यस्यासिद्धेः । अत एव उपलब्धि-
संशङ्कप्राप्तत्वेन अभ्युपगतस्य तस्य अनुपलम्भाद् असत्त्वम् । न च 'पृथक्' इति विकल्पप्रत्ययावसेय-
त्वेन तस्य सत्त्वम् सजातीय-विजातीयव्यावृत्तरूपाद्यनुभवनिबन्धनत्वात् तत्प्रत्ययस्य । व्यावृत्तता च
भावानां स्वस्वभावव्यवस्थितेः अन्यथा स्वत एव व्यावृत्तरूपाणां पृथक्त्वादिवशात् तेषां पृथग्प-५
ताऽसिद्धेः पृथक्त्वादेर्मिमांसाभिन्नपृथग्भावकरणे अकिञ्चित्करत्वात्-मेदपक्षे संयन्धासिद्धेः, अमे-
दपक्षे तु पृथग्पस्य भावस्यैव उत्पत्तेरर्थान्तरभूतपृथक्त्वगुणकल्पनावैयर्थ्यात् तत एव 'पृथक्'
व्यवहारसिद्धेर्हेतोरनैकान्तिकत्वम् । किञ्च, यथा परस्परव्यावृत्तात्मतया सुख-दुःखादिगुणेषु
'पृथक्' इति प्रत्ययविषयता पृथक्त्वगुणाभावेऽपि-गुणेषु गुणासंभवात्-तथा घटादिष्वपि
अविष्यतीति हेतोरनैकान्तिकता परिस्फुटैव । न च गुणेषु 'पृथक्' इति प्रत्ययो भाक्तः मुख्य-१०
प्रत्ययाऽविशिष्टत्वात् । 'पृथक्' इत्यपोद्धारव्यवहारस्य स्वरूपविभिन्नपदार्थनिबन्धनत्वान् परोपन्यस्ता-
नुमाने प्रतिज्ञाया अनुमानबाधा । तथा च प्रयोगः—ये परस्परव्यावृत्तान्मानः ते स्वव्यतिरेकपृथ-
क्त्वानाधाराः, यथा सुखादयः, परस्परव्यावृत्तान्मानश्च घटादयः इति स्वभावहेतुः । एकस्य अनेक-
वृत्त्यनुपपत्तिः संबन्धाभावश्च समवायस्य प्रतिषेधमानत्वात् सुखादिषु तद्व्यवहाराभावप्रसक्तिश्च
विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । तत्र पृथक्त्वं गुणः तन्साधकप्रमाणाभावाद् बाधकोपपत्तेश्चेति १५
व्यवस्थितम् ।

अप्रतिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः प्राप्तिपूर्विका च अप्राप्तिर्विभागः । एतौ च द्रव्येषु यथाक्रमं
'संयुक्त'-विभक्त'-प्रत्ययहेतु अन्यतरोभयकर्मजौ संयोग-विभागजौ च यथाक्रमम् । न च संयोग-
विभागयोः सत्त्वप्रतिपादकप्रमाणाविषयत्वात् सत्त्ववहाराविषयता शशविगणयत् इति वाच्यम्,
"संयोगस्य द्रव्ययोर्विशेषणत्वेन अध्यक्षतः प्रतीयमानत्वात् । तथाहि-कश्चिन् केनचित् 'संयुक्ते द्रव्ये २०
आहर' इत्युक्तो ययोरेव द्रव्ययोः संयोगमुपलभ्य(भ)ते ते एव आहरति न द्रव्यमात्रम् अन्यथा हि यत्

१ "अपोद्धारव्यवहृतिः पृथक्त्वाद् या तु कल्प्यते । कारणात् सा विभिन्नान्माननिष्ठा न किंमता" ? ॥

—तत्त्वसं० का० ६५१ पृ० २१७ ।

२ "परस्परविभक्ता हि यथा बुद्धि-सुखादयः । पृथग्वाच्यासादङ्गं च विनाऽन्येन तथाऽपरे" ॥—तत्त्वसं०
का० ६५२ पृ० २१७ ।

३ "यौ संयोगविभागौ च द्रव्येषु नियतौ परैः । संयुक्तादिधियो हेतु, कल्पितौ तावन्र्थकौ" ॥—तत्त्वसं० का० ६५३
पृ० २१८ ।

४ "संयुक्ते आहरेत्युक्ते संयोगं प्रेक्षते ययोः । तदन्यपरिहारेण ते एवाहरति न्ययम्" ॥—तत्त्वसं० का० ६५४
पृ० २१८ ।

५ "तथाहि—कश्चित् केनचित् संयुक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्ते ययोरेव द्रव्ययोः संयोगमुपलभते ते एव आहरति न द्रव्य-
मात्रम्" इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्चि० पृ० २१८ पं० २३—।

संयोगसमर्थनपरमेतद् उद्धोतकरमर्तं न्यायवार्तिके इत्यमुपलभ्यते—

"विशेषणभावाच्चाथान्तरं संयोगः—संयुक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्ते ययोर्द्रव्ययोः संयोगं पश्यति ते इतरेभ्यो विशिष्य संयुक्ते
आहरति । × × × यदि चार्थान्तरं संयोगो न स्यात् क्षेत्रोदकबीजामीन्धनादीनि सर्वत्राङ्कुरपाका-
दिकार्यं कुर्युः तान्येव तानीति । तस्माद् यस्यैरेक्ष्यते सोऽर्थोऽन्यस्तस्मिन् संयोग इति संक्षेपेति । क्षेत्रोदकबीजामीन्धनानि
अङ्कुरपाकादिकार्योत्पत्तौ सापेक्षानि सर्वदा तत्कार्यानारम्भाद् दण्डादिवत्-यथा दण्डाद्यनेकं कारणं संयोगादिनिमित्तान्तरापेक्षं
सर्वदा न घट-पटादिकार्यं करोति तथा बीजाद्यपि तस्मात् तदपि सापेक्षम् । × × × सान्तरनिरन्तरबुद्धयोश्च निमित्तं
वक्तव्यम् । यदि संयोगं विभागं निमित्तान्तरं न प्रतिपद्ये सान्तरमितिबुद्धेर्निरन्तरमिति च बुद्धेर्भेदहेतुर्वक्तव्यः । न हि
निमित्तमेदमन्तरेण बुद्धीनां भेदो दृष्टो रूपादिवदिति—या चेयमचलति चलतीति बुद्धिर्या अमंयुक्ते संयुक्तमिति अविभक्ते
विभक्तमिति च सा च प्रधानमन्तरेण न भवति । सर्वो एता मिथ्याबुद्धयः प्रधानानुकारेण भवन्तीति प्रधानं वक्तव्यम् । न
हि निष्प्रधानं भाक्तं दृष्टम् स्थानु-पुरुषवदिति । यथा स्थानौ सति पुरुषे स्थानुरिति बुद्धिः पुरुषे वाऽसति स्थानौ पुरुषबुद्धि-
रिति । यदि चार्थान्तरं संयोगो न स्यात् कुण्डलीयस्या बुद्धेः किञ्चिन्निमित्तमवश्यं विधीयमानं प्रतिविध्यमानं वा निमित्तान्तर-

किञ्चिद् आहरेत् । एतद् विभागसाधनेऽपि विपर्ययेण सर्वं समानम् । किञ्च, यदि अर्थान्तरभूतौ संयोग-विभागौ वस्तुनो न स्याताम् तदा वस्तुमात्रनिबन्धनौ 'सान्तरमिदम्' 'निरन्तरम्' इति च प्रत्ययौ नोन्येयाताम् न हि विशेषप्रत्ययौ वस्तुविशेषमन्तरेण संभविनौ सर्वदा सर्वत्र भावप्रसङ्गात् । अपि च, दूरदेशवर्तिनः प्रमातुः सान्तरावस्थितेऽपि ध्व-स्वदिरादौ निरन्तरावसायिनी बुद्धिर्योत्पद्यते ५ यो च शास्त्रिशिखरावसक्तं बलाकादौ सान्तरत्वाध्यवसायिनी समुपजायते; द्विविधाऽपि इयम् 'अतस्मिन्' इति प्रवृत्तेर्मिथ्याबुद्धिः । न च असौ मुख्यपदार्थानुभवमन्तरेण क्वचिद् उपजायमाना संलक्ष्यते न हि अननुभूतरजतस्य शुक्तिकायाम् 'रजतम्' इति विभ्रमः इति कश्चित् मुख्यो भावो विभ्रमप्रधियो निमित्तमभ्युपगन्तव्यः; तदभ्युपगमे च संयोग-विभागसिद्धिः तद्व्यतिरेकेण अन्यस्य एतद्बुद्धेर्निबन्धनस्य असंभवात् । तथा, 'कुण्डली देवदत्तः' इति मतिः किंनिबन्धना उपजायते इति १० वक्तव्यम् । न पुरुष-कुण्डलमात्रनिबन्धना, सर्वदा तयोस्तस्या उत्पत्तिप्रसङ्गात् । अपि च, यदेव क्वचित् केनचित् उपलब्धं सत्त्वेन; तस्यैव अन्यत्र विधिः प्रतिषेधो वा दृष्टः । यदि च संयोगो न कदाचिद् उपलब्धः कथं विभागेन अस्य 'चैत्रोऽकुण्डलः कुण्डली वा' इत्येवं प्रतिषेधः विधिश्च

मुपादेयम् । न तावत् कुण्डलनिमित्ता नापि देवदत्तनिमित्ता । न च भवता निमित्तान्तरे प्रतिपाद्यते, निमित्तान्तरे चान्तरेण यथा कथंचिद् व्यवस्थिताभ्यां देवदत्त-कुण्डलाभ्यां कुण्डलीति बुद्ध्या भवितव्यम् । तस्मादवश्यं विधीयमानं प्रतिषिध्यमानं वा निमित्तान्तरमभ्युपगन्तव्यम् । यदि प्रतिषिध्यमानं यदन्यत्र भवति तदन्यत्र प्रतिषिध्यत इति प्रतिषिध्यमानस्य विषयो वक्तव्यः । तस्मात् कथञ्चन संयोगः प्रतिषेधं शक्यते । इहबुद्धिनिमित्तत्वाच्च-इयमिहबुद्धिः प्रवर्तमाना नतं संबन्धात् प्रवर्तते-यथेह कुण्डे बदराणीति-नेयं बदरमात्रनिमित्ता न कुण्डमात्रनिमित्तेति । यदस्या निमित्तं स संयोग इति । × × × तस्माद् उपपन्नमर्थान्तरं संयोग इति"—पृ० २१९ पं० १-पृ० २२५ पं० १ ।

प्रमेयकमलमार्तण्डे तु तत् तन्मतमित्थं वर्तते—

"ननु संयोगो नामार्थान्तरं न स्यात् तदा क्षेत्रे बीजादयो निर्विशिष्टत्वात् सर्वदेवाङ्कुरादिकार्यं कुर्युः न चैवम् तस्मात् सर्वदा कार्यान्तरमात्रं तेऽङ्कुरादिकार्योत्पत्तौ कारणान्तरसापेक्षा यथा मृत्पिण्डदण्डादयो घटकरणे कुम्भकारादिसापेक्षाः योऽसावपेक्ष्यः स संयोग इति । किञ्च, द्रव्ययोर्विशेषणभावेनाध्यक्षत एवासौ प्रतीयते । तथाहि—कश्चित् केनचित् संयुक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्ते ययोरेव द्रव्ययोः संयोगमुपलभते ते एवाहरति न द्रव्यमात्रम् । किञ्च, कुण्डली देवदत्त इत्यादि मतिरुपजायमाना किंनिबन्धनेति अभिधातव्यम् ? न तावत् पुरुषकुण्डलमात्रनिबन्धना सर्वदा तस्याः सद्भावप्रसङ्गात् । किञ्च, यदेव केनचित् कश्चिदुपलब्धसत्त्वं तस्यैवान्यत्र विधिप्रतिषेधमुखेन लोकं व्यवहारप्रवृत्तिर्हेष्टा । यदि तु संयोगो न कदाचिदुपलब्धस्तत् कथमस्य चैत्रोऽकुण्डली कुण्डली इत्येवं विभागेन व्यवहारो भवेत् । चैत्रोऽकुण्डलीत्यत्र हि न कुण्डलं चैत्रो वा प्रतिषिध्यते देशादिभेदेनानयोः सतोः प्रतिषेधायोगात् । तस्माच्चैत्रस्य कुण्डलसंयोगः प्रतिषिध्यते । तथा चैत्रः कुण्डलीत्यनेनापि विधिवाक्येन चैत्र-कुण्डलयोर्नान्यतरस्य विधानं तयोः सिद्धत्वात् । पारिशेष्यात् संयोगस्यैव विधिज्ञायते इत्यप्युद्घातकरस्य मनोरथमात्रम्"—पृ० १८५ द्वि० पं० १०—पृ० १८६ प्र० पं० २ ।

तत्त्वसंग्रहे त्वेतदुद्घातकरमतं समग्रं वर्तते परंतु न प्रस्तुतटीकाक्रमेण अत एव यत्र यत्र तत्त्वसंग्रहानुसारिणी टीका समायाता तत्र तत्र तास्ताः कारिकाः क्रमव्यत्यासेनापि उद्धृताः ।

१ निरन्तरमिदं वस्तु सान्तरं चेदमित्ययम् । बुद्धिभेदश्च केनैव विद्यते तौ च चेदिह" ॥—तत्त्वसं० का० ६५८ पृ० २१८ ।

२ "या चैवं सान्तरे बुद्धिर्नैरन्तर्यावसायिनी । निरन्तरेऽपि या चान्या मिथ्याबुद्धिरियं द्विधा ॥ मिथ्याबुद्धिश्च सर्वैव प्रधानार्थानुकारिणी । प्रधानं चेह वक्तव्यं तदुक्तौ तौ च सिद्धयतः" ॥—तत्त्वसं० का० ६५९-६६० पृ० २१९ ।

३ "या चैवमीषत्तद्विशिखरावलम्बे बलाकादौ निरन्तरेऽपि सान्तरलमिवावस्थन्ती जायतेऽन्या"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २१९ पं० ९-१ ।

४ "कुण्डलीति मतिर्येवं किंनिमित्तोपजायते । नरकुण्डलभावाच्चो सर्वदा तत्प्रसङ्गात् ॥

अन्यत्र दृष्टभावास्य निषेधोऽन्यत्र युज्यते । संयोगश्च भवेद् दृष्टः स कथं प्रतिषिध्यते ? ॥

चैत्रोऽकुण्डल इत्येवं तस्मादस्त्येव वास्तवः । यन्निषेधविधानादि विभागेन प्रवर्तते" ॥—तत्त्वसं० का० ६६१-६६२ पृ० २१९ ।

भवेत् ? यतः 'अकुण्डलक्षेत्रः' इति न कुण्डलं प्रतिविध्यते तस्य अन्यदेशादौ विद्यमानस्य प्रतिषेधप्र-
शङ्क्यत्वात्, अत एव न क्षेत्रः तत्क्षेत्रस्य कुण्डलसंयोगः प्रतिविध्यते । एवं 'कुण्डली क्षेत्रः'
इत्यत्रापि क्षेत्र-कुण्डलयोर्नान्यतरस्य विधिः तयोः सिद्धत्वात् । ततः पारिशेष्याद् अप्रतीतस्य तत्-
संयोगस्यैव विधिरिति संयोगादिर्वास्तवः समस्येव यद्वशाद् विभक्तविधि-प्रतिषेधप्रवृत्तिः 'क्षेत्रः
कुण्डली' इत्यादिप्रयोगेषु । किञ्च, यदि संयोगः अर्थान्तरं न भवेत् तदा बीजादयः—अविशिष्टत्वात् ५
—सर्वदैव स्वकार्यमङ्कुरादिकं विद्ध्युः न चैवम् सर्वदा तेषां कार्यान्तरम्भात् ; अतो बीजादयः स्वकार्य-
निर्वर्तने कारणान्तरसव्यपेक्षाः सृष्टिपण्ड-दण्ड-चक्र-सूत्रादय इव घटादिकरणे; योऽसौ अपेक्ष्यः स
संयोगः" [ ] इति उद्योतकरः ।

अत्र प्रतिविधीयते—यत् तावदुक्तम् 'पदार्थविशेषणभावेन संयोगोऽध्यक्षतः प्रतीयते' इति,
तदुक्तम्; यतः न संयुक्तपदार्थार्थान्तरभूतः संयोगः कदाचित् प्रतिपत्तुर्दर्शनपथमवतरति, न १०
तद्दर्शनाद् विशिष्टे द्रव्येऽसावाहरति किं तर्हि ? प्राग्भाविसान्तरावस्थानो विशिष्टे निरन्तरावस्थे ये
समुत्पन्ने वस्तुनी; ते एव 'संयुक्त'प्रत्ययविषये तच्छब्दवाच्ये, अवस्थाविशेषे संकेतितत्वात् 'संयुक्त'-
शब्दस्य । ततो यत्र तथाविधे वस्तुनी 'संयोग'शब्दविषयतामुपगते निश्चिनोति तत्र ते एव आहरति
नाम्ये न हि प्रेक्षाधानं शब्दात् तदप्रेरिते अर्थे प्रवृत्तिमारचयति । वस्तुन्तरमेव च तथा तथोत्पद्यमानं
'निरन्तरमिदं वस्तु' 'सान्तरमिदम्' इति च बुद्धिमेदनिबन्धनं भविष्यति संयोग-विभागयोर्द्रव्यार्थाः १५
न्तरभूतयोरभावेऽपि इति अनैकान्तिको 'विशेषप्रत्ययत्वात्' इति हेतुः । तथाहि—विच्छिन्नं यदुत्पन्नं
वस्तु तत् सान्तरबुद्धेर्निमित्तभावमुपयात्येव हिमवत्-विन्ध्यद्विवत्, अविच्छिन्नोत्पत्तिकं च निरन्तर-
बुद्धिविषयः निरन्तरोपरचितदेवदत्त-यज्ञदत्तगृहवत् न हि गृहयोः परेणापि संयोगगुणाश्रयत्वम-
भ्युपगम्यते निर्गुणत्वाद् गुणानाम् तयोश्च संयोगात्मकत्वेन गुणत्वात् । नापि हिमवत्-विन्ध्ययो-
र्विभागाश्रयत्वम् प्राप्तिपूर्विकाया अप्राप्तेर्विभागलक्षणायास्तयोरभावात् । न च सर्वा मिथ्याबुद्धिः २०

१ "पारिशेष्यात् संयोगस्यैवाप्रतीतस्य विधेर्ज्ञायते तस्मादस्यैव संयोगादिर्वास्तवः यद्वशाक्षेत्रः कुण्डली न भवती-
त्यादिनिषेधविधानादि प्रविभक्तमेव प्रतीयते । आदिशब्देन विशेषणत्वेनोपादानमित्यादिपूर्वोक्तपरिग्रहः"—तत्त्वसं० पञ्जि०
पृ० २२० पं० ३—।

२ "बीजोदकेत्यादिना उद्योतकरमनोपदर्शनाद् हेतोरसिद्धतामाशङ्कते—

बीजोदकमुचिष्यादि सर्वदा कार्यकारकम् । प्रसक्तं निर्विशेषत्वात् संयोगासंभवेन नु ॥

क्षेत्र-बीज-जलादीनि सापेक्षाणीति गम्यते । स्वकार्यकरणाभित्यं दण्डचक्रोदकादिवत् ॥

यस्तैरपेक्ष्यते भावः स संयोगो भविष्यति । सविशेषणभावाच्च सिद्ध एवेति गम्यते" ॥—तत्त्वसं० का० ६५४—

६५६ पृ० २१८ ।

३ पृ० ६७७ पं० २० ।

४ "प्राप्तावस्थाविशेषे हि नैरन्तर्येण जातितः । ये पश्यत्याहरलेख वस्तुनी ते तथाविधे" ॥—तत्त्वसं० का० ६६६
पृ० २२१ ।

५ अत्र द्वितीयाद्विवचनस्य समुचितत्वेन प्रकृतिभावस्य साधुत्वात् 'द्रव्ये असा'—इत्येव पाठः शुचारः । "न हि
संयुक्तपदार्थान्तरभूतः संयोगः प्रतिपत्तुर्दर्शनपथमवतरति येन तद्दर्शना(त्)द्विषिष्टे द्रव्ये आहरति"—तत्त्वसं० पञ्जि०
पृ० २२१ पं० १५ ।

६ विच्छिन्नमन्यथा चैव जातमेति निमित्तताम् । सान्तरानन्तरज्ञाने गेह-विन्ध्य-हिमादिवत्" ॥—तत्त्वसं०
का० ६६७ पृ० २२१ ।

७ "गेह-विन्ध्य-हिमादिवत् इति । अनयोरेव यथायोगमुदाहरणम् । न हि अविच्छेदेनोत्पन्नयोः स्वयं संयोगात्मनोर्मे-
हयोरपरः संयोगो निरन्तरबुद्धेर्निबन्धनमस्ति परमतेऽपि, नापि विच्छेदेनोत्पन्नयोस्तयोरेव विभागः सान्तरप्रत्ययनिमित्तमस्ति
निर्गुणत्वाद् गुणानामित्युक्तमेतत् । न हि हिम-विन्ध्ययोरपि विभागः सान्तरबुद्धेर्हेतुरस्ति प्राप्तिपूर्विका न्यप्राप्तिर्विभाग इति
समयात्"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २२१ पं० २५—।

८ "मिथ्याबुद्धिर्न सर्वैव प्रधानार्थानुसारीणी । साधर्म्यनिरपेक्षाऽपि काचिदन्तरूपप्लवात् ॥

अन्यत्र गतचित्तस्य द्विजन्मादिमतिर्यथा । अविच्छिन्नादिजातं वा प्रधानमिह विद्यते" ॥—तत्त्वसं० का० ६६८—६६९
पृ० २२२ ।

साधर्म्यग्रहणादुत्पद्यते कस्याश्चित् तदन्तरेणापि इन्द्रियवैगुण्यमात्रादेव उत्पद्युपलब्धेः अन्यगतचेत-
ससैमिरिकस्य द्विचन्द्राद्यविकल्पबुद्धिचयम् । न च प्रधानार्थानुसारित्वेऽपि मिथ्याबुद्धेः परस्य
इष्टसिद्धिः विच्छिन्नाऽविच्छिन्नरूपनया उपजातस्य वस्तुनः प्रधानभूतस्य तद्वृद्धिनिबन्धनस्य सिद्धा-
यपि तदर्थान्तरभूतसंयोग-विभागलक्षणगुणाप्रसिद्धेः, यथा च चैत्र-कुण्डलयोर्विशिष्टावस्थाप्राप्तौ
५ संयोगः प्रादुर्भवति न सर्वदा तथा 'चैत्रः कुण्डली' इति मतिरपि तदवस्थाविशेषनिबन्धना कदाचि-
देव भविष्यति न सर्वदा इति किमर्थान्तरभूतसंयोगकल्पनया? यैदपि 'यदेव क्वचिद् उपलब्धम्'
इत्याद्यभिधानम्, तदपि असंगतम्; विशिष्टावस्थायाः प्रदर्शितमिति निबन्धनाया उपलभ्यस्वभावायाः
अन्यत्रानुपलम्भतः प्रतिषेधोपपत्तेः परपरिकल्पितस्य च संयोगस्य संयोगिपदार्थविवेकेन क्वचिदपि
प्रत्यये अप्रतिभासनात् कुतः प्रतिषेधः विधिर्वा संभवी? यदि च देवदत्त कुण्डलयोर्वैशान्तरादौ
१० सत्त्वाच्च निषेधः असत्त्वेऽपि तद्वानर्थक्यम् तदा न प्रतीतिभाव एव स्यात् । संयोगप्रतिषेधेऽपि चैतद्
वृषणं समानम् तस्यापि विद्यमानत्वे प्रतिषेधानुपपत्तेः अविद्यमानत्वे तद्वानर्थक्यात् । यैदपि
'बीजादयोऽविशिष्टत्वात् सर्वदेव कार्यं विद्ध्युः' इत्याद्युक्तम् तत्र बीजादीनामविशिष्टत्वमसिद्धम्
सर्वभावाणां प्रतिक्षणविशारदतया विशिष्टावस्थाप्राप्तौ जनकत्वात् बीजादीनां स्वकार्यजनने सापेक्षत्व-
मात्रसाधने च सिद्धसाध्यता अव्यवधानाद्यवस्थान्तरसापेक्षाणां बीजादीनामङ्कुरादिसकार्यनिर्वर्तनस्य
१५ अस्माभिरभ्युपगमात् । अथ संयोगाख्यपदार्थान्तरसापेक्षत्वं तेषां साध्यते तदा तथाविधेन धर्मेण
हेतोरन्वयासिद्धेरनैकान्तिकता दृष्टान्तस्य च साध्यविकलताप्रसक्तिः । अथ अवस्थान्तरविशेषापेक्षा
बीजादयः स्वकार्योत्पत्तिहेतवः न पुनरर्थान्तरभूतसंयोगापेक्षा इति कुतः सिद्धं येन सापेक्षत्वमात्रे
साध्ये सामान्येन सिद्धसाध्यतादोष उद्भाव्यते? यदि हि संयोगमात्रसापेक्षा एव ते तदारम्भकास्तदा
प्रथमोपनिषान एव अङ्कुरादिकार्यप्रसवो बीजादिभ्यो भवेत् पश्चाद्द्वद् अविकलकारणत्वात् । अथ
२० प्रथमोपनिषाने न तदुदयः पश्चादपि न स्यात् पूर्ववद् विकलकारणत्वाविशिष्टत्वात् । न च बीजादेः
संयोगे अनुपकारिणि अपेक्षा युक्ता अतिप्रसङ्गात् । न च तत्कारणानां क्षिति-बीजादीनामेक-
स्वभावतया नित्यसन्निहितत्वात् संयोगानां कादाचित्कत्वं युक्तम् । अथ क्षित्यादीनां संयोगेऽपि अन्ये
कर्मादिसापेक्षत्वात् संयोगस्य कादाचित्कत्वम्, नः तत्रापि तुल्यपर्यनुयोगत्वात् । तथाहि-कर्मापि
कस्मात् सर्वदा न जनयति? इति पर्यनुयोगस्य अव्यावृत्तिरेव । न च तत्कारणाभावात् इत्युत्तरं
२५ संगतम् नित्यकारणाभ्युपगमे तस्यापि नित्यभावः इति पर्यनुयोगस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् । क्षणिक-
वादिनस्तु नायं दोषः पूर्वपूर्वहेतुप्रतिबद्धत्वात् तदुत्तरोत्तरकार्याणां युगपत् कारणवैकल्येन सर्व-
ेषामसन्निधानात्, अतः परेषामङ्कुरादिकार्यहेतुत्वं बीजादीनां न सर्वदा प्रसज्यत इति नार्थान्तर-
संयोगसापेक्षास्ते इति व्यवस्थितम् । संयोगसद्भावबाधकं च प्रमाणं प्रत्यक्षवद् अनुमानमपि विद्यत

१ "कुण्डलीति मतिश्चैत्रं जातावस्थाविशेषयोः । चैत्रकुण्डलयोरेव संयोग इव जायते" ॥—तत्त्वसं० का० ६७०
पृ० २२२ ।

२ पृ० ६७८ पं० ९ टि० ४ । ३ पृ० ६७८ पं० ११ ।

४ "सोऽवस्थातिशयस्तादृग् दृष्टोऽन्यत्र निविध्यते । चैत्रे कुण्डल इत्यादौ न संयोगस्त्वदृष्टितः" ॥—तत्त्वसं०
का० ६७१ पृ० २२२ ।

५—तमतिबन्ध-भा० मा० । "यदवस्थाविशेषनिबन्धनेयं मतिरुपवर्णिता तस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य"—तत्त्वसं०
पञ्च० पृ० २२३ पं० १ ।

६ पृ० ६७९ पं० १ । ७ पृ० ६७९ पं० ५ ।

८ "उच्यते क्षणिकत्वेन नाविशेषा जलादयः । सत्त्वेऽप्यव्यवधानादि तेऽपेक्षन्ते दशान्तरम्" ॥—तत्त्वसं० का० ६६४
पृ० २२० ।

९ "संयोगमात्रसापेक्षा यदि तु स्युर्जलादयः । योगानन्तरमेव स्यात् कार्यमेतेन वा भवेत्" ॥—तत्त्वसं० का० ६६५
पृ० २२० ।

१० "तस्माद् भवत एव दर्शनेऽङ्कुरादिकार्यप्रसवहेतुत्वं क्षित्यादीनां सर्वदा प्रसज्यत इति न संयोगार्थान्तरसापेक्षाः
क्षित्यादय इति सिद्धम्"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २२१ पं० ९—।

अथ । तथाहि-यः संयुक्ताकारा बुद्धिः सा भवत्परिकल्पितसंयोगानास्पदवस्तुविशेषमात्रप्रभवा, 'संयुक्तौ प्रासादौ' इति बुद्धिवत्, संयुक्ताकारा च 'चैत्रः कुण्डली' इत्यादिबुद्धिः इति स्वभावहेतुः । यद्वा-या अनेकवस्तुसन्निपाते सति समुत्पद्यते सा भवत्परिकल्पितसंयोगविकलानेकवस्तुविशेष-मात्रभाविनी, यथा विरलावस्थितानेकतन्तुविषया बुद्धिः, तथा च विमत्यधिकरणभाषापक्षा संयुक्त-बुद्धिः इति स्वभावहेतुः । एतदेव प्रयोगद्वयं विभागप्रतिषेधेऽपि वाच्यम् । तथाहि-मेषादिषु विभक्त-बुद्धिः विभागरहितपदार्थविषयमात्रनिबन्धना, विभक्तबुद्धित्वात् अनेकपदार्थाऽसन्निधानायसोद्भव-त्वाद् वा, देवदत्तयज्ञदत्तगृहविभागबुद्धिवत् हिमवत्-विन्ध्यविभागबुद्धिवद्वा । साध्यविपर्यये हेतोर्बाधकं प्रमाणम्-एकस्यानेकवृत्त्यनुपपत्तिः इति न संयोग-विभागगुणद्वयसङ्गावः ।

'इदं परम्' 'इदमपरम्' इति यतोऽभिधानप्रत्ययौ भवतः तद् यथाक्रमं परत्वम् अपरत्वं च सिद्धम् । प्रयोगश्चात्र-योऽयं 'परम्' 'अपरम्' इति च प्रत्ययः स घटादिव्यतिरिक्तार्थान्तरनिबन्धनः, १० तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात्, सुखादिप्रत्ययवत् । तथाहि-एकस्यां दिशि स्थितयोः 'परम्' 'अपरम्' इति च प्रत्ययोत्पत्तेर्न तावदयं दिग्निबन्धनः, एकस्मिन्नपि वर्तमानकाले वर्तमानयोर्युव-स्थविरयोर-नियतदिग्देशसंयुक्तयोः 'परम्' 'अपरम्' इति च प्रत्ययोत्पत्तेर्नाप्ययं कालनिबन्धनः तद्विशेषेऽपि प्रत्ययविशेषात्, न चान्यद् अस्य निबन्धनमभिधातुं शक्यम् तस्माद् यन्निबन्धनोऽयं प्रत्ययः तत् परत्वम् अपरत्वं चाभ्युपगन्तव्यम् । एतच्च द्वितीयमपि दिङ्कृतम् कालकृतं च । दिङ्कृतस्य तावदि- १५ यमुत्पत्तिः—एकस्यां दिश्यवस्थितयोः पिण्डयोरेकस्य द्रष्टुः संनिष्ठमवधिं कृत्वा 'एतस्माद् विप्र-कृष्टोऽयम्' इति परत्वाधारे बुद्धिरुत्पद्यते ततस्तामपेक्ष्य परेण दिक्प्रदेशेन योगात् परत्वमुत्पद्यते; विप्रकृष्टं वाऽवधिं कृत्वा 'एतस्मात् संनिष्ठोऽयम्' इत्यपरत्वाधारे बुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्षा(क्ष्या)परेण दिक्प्रदेशेन योगाद् अपरत्वस्य उत्पत्तिः । कालकृतयोस्तु अयमुत्पत्तिक्रमः । तथाहि-वर्तमानकालयोः अनियतदिग्देशसंयुक्तयोर्युव-स्थविरयोर्मध्ये यस्य बली-पलित-रुदश्मश्रुतादिना अनुमितमादित्यो- २० द्यानां भूयस्त्वम् तत्रैकस्य द्रष्टुर्युवानमवधिं कृत्वा स्थविरे विप्रकृष्टबुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्ष्य परेण कालप्रदेशेन योगात् परत्वस्योत्पत्तिः, स्थविर् चावधिं कृत्वा यस्य अरुदश्मश्रुतादिना अनुमितमा-दित्योदयाऽस्तमयानामल्पत्वम् तत्र यूनि संनिष्ठबुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्ष्य अपरेण कालप्रदेशेन योगात् अपरत्वस्योत्पत्तिरिति ।

अत्र च परत्वसाधनमनैकान्तिकम् साध्यविपक्षेऽपि हेतोर्वृत्तेः । तथाहि-यथा क्रमेण उत्पादाद् २५ नीलादिषु कालोपाधिः क्रमेण च व्यवस्थानाद् दिगुपाधिश्च 'परं नीलम् अपरं च' इति प्रत्ययोत्पत्तिः असत्यपि परत्वापरत्वलक्षणे गुणे-गुणानां निर्गुणत्वात्-तथा पटादिष्वपि भविष्यतीति यद्यर्थान्त-रनिमित्तत्वमात्रं परेण इह साधयितुमिष्टं तदा कथं न अनेकान्तिकता हेतोः ? अथ नित्यदिक् काल-पदार्थहेतुकगुणविशेषनिबन्धनत्वं प्रकृतप्रत्ययस्य तदा दृष्टान्ताभावः अनुमानाया च प्रतिज्ञायाः । तथाहि-यः पराऽपरादिप्रत्ययः स परपरिकल्पितगुणरहितार्थमात्रकृतक्रमोत्पादव्यवस्थानिबन्धनः, ३० परापरप्रत्ययत्वात्, रूपादिषु परापरप्रत्ययवत्, परापरप्रत्ययश्चायं घटादिषु इति स्वभावहेतुः । न च

१ "न परामिताद् योगाज्जायते युक्तवस्तुधीः । युक्तबुद्धितया यद्वत् प्रासादादिषु युक्तधीः ॥

अनेकवस्तुसङ्गावे जायमानतयाऽयथा । विमकानेकतन्त्रादिविषया इव बुद्धयः ॥

विभागेऽपि यथायोगं बाध्यमेतत् प्रमाद्वयम् । एकस्यानेकवृत्तिश्च न युकेति प्रबाधकम्" ॥—तत्त्वसं० का० ६७२-६७४ पृ० २२३ ।

२ "परापराभिधानादिनिमित्तं यच्च कल्प्यते । परत्वमपरत्वं च दिक्कालावधिकं न तत्" ॥—तत्त्वसं० का० ६७५ पृ० २२३ ।

३ "एकस्यां दिश्यवस्थितयोः पिण्डयोरेकस्य द्रष्टुः संनिष्ठमवधिं कृत्वा एतस्माद् विप्रकृष्टोऽयमिति परत्वाधारे बुद्धि-रुत्पद्यते ततस्तामपेक्ष्य परेण दिक्प्रदेशेन संयोगात् परत्वमुत्पद्यते । विप्रकृष्टं चावधिं कृत्वा एतस्मात् संनिष्ठोऽयमित्यपर-त्वाधारे बुद्धिरुत्पद्यते तामपेक्ष्यापरेण दिक्प्रदेशेन संयोगाद् परत्वस्योत्पत्तिः"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २२४ पं० ११—

४ "यस्य बलीपलितरुदश्मश्रुतादिनाऽनुमितमादित्योदयास्तमयानां बहुलम्"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २२४ पं० १६ ।

५ "यथा नीलादिरूपाणि क्रमभावव्यवस्थितेः । अन्योपाधिविवेकेऽपि तथोच्यन्ते तथापरे (परापरे)" ॥

—तत्त्वसं० का० ६७६ पृ० २२३ ।

नीलादिकेषु एकार्थसमवायाद् उपचरितोऽयं परापरत्वादिप्रत्ययः इति अनैकान्तिकता भवत्प्रयुक्त-
स्यापि हेतोः पारंपर्येण च नीलादिष्वपि परत्वादेर्निमित्तभावोपगमात् साध्यविकलता च दृष्टान्त-
स्येति वक्तव्यम्, अस्खलदृष्टिन्वेन अस्य उपचरितत्वाभावात् स्वाश्रयेऽपि च तयोरुपलब्ध्यभावाद् न
तद्वलेन प्रत्ययो युक्त इति कुतो रूपादिषु तन्निबन्धनो भविष्यति? सुखादिषु वा पूर्वोत्तरकालभाविषु
५ किं निबन्धनोऽयं भवेत्? न चैवं तत्रैकार्थसमवायादेस्तन्निबन्धनस्याभावात् । किञ्च, दिक्-कालयोः
पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वात् तद्धेतुकयोः परत्वाऽपरत्वयोरभाव इति कुतस्तन्निमित्तत्वाशङ्का येन हेतो-
रनैकान्तिकता स्यात्? न च परमार्थतो दिक्-कालयोः प्रदेशाः सन्ति यतस्तत्संयोगादपेक्षाबुद्धि-
सहिताद् उत्पत्तिस्तयोर्भवेत् । दिक्-कालयोरेकात्मकत्वेन निरवयवत्वाद् न चार्थक्रियानिबन्धन
उपचरितोऽवयवभेदो युक्तः अर्थक्रियाया घस्तुस्वभावप्रतिबद्धत्वात् उपचारस्य च अपारमार्थिकत्वात् ।
१० तत् कुतः अनैकान्तिकता प्रकृतहेतोः? असिद्धता च परोपन्यस्तहेतोः पूर्ववद् वाच्या ।

‘न संख्यादयो गुणा द्रव्याद् अव्यतिरेकिणः, तेषां तद्व्यवच्छेदहेतुत्वात्, यो हि यद्व्यवच्छेदकः
मासौ तदव्यतिरेकी देयदत्तव्यवच्छेदकदण्डादिवत्, तथा च संख्यादयो द्रव्यव्यवच्छेदकाः, तस्माद्
न तदव्यतिरेकिणः’ इत्यत्र प्रयोगे यदि द्रव्याद् अव्यतिरेकत्वनिषेधमात्रं साध्यं तदा सिद्धसाध्यता
सर्वसंश्रुतिमतामवस्तुतया तत्त्वाऽन्यत्ववाच्यत्वेन अनिष्टेः । अर्थे ‘समूह-संतानादयः तत्त्वाऽन्यत्वा-
१५ भ्यामवचनीया न भवन्ति, प्रतिनियतधर्मयोगित्वात्, रूपादिवत्’ अत्रापि यदि पारमार्थिकनियत-
धर्मत्वं हेतुत्वेनेष्टं तदा असिद्धो हेतुः, न हि संतानादीनां पारमार्थिकनियतधर्मयोगित्वं सौगतं प्रति
सिद्धम् । अथ सामान्येन हेतुः तदा शशशृङ्गादावपि कल्पितनियतधर्मयोगित्वस्य अभावत्वाऽमूर्त-
त्वादेः सद्भावाद् अनैकान्तिकः । अथ न द्रव्यादव्यतिरेकप्रतिषेधमात्रं साध्यम् किं तर्हि? द्रव्या(व्याद्)
व्यतिरेकित्वम् प्रतिषेधद्वयेन प्रकृतार्थगतेः, असदेतत् : संख्यादेर्द्रव्याद् व्यतिरेकेण अनुपलम्भाद्
२० अभावतो हेतोराश्रयासिद्धत्वप्रसङ्गेः । न च द्रव्यात्मकत्वेन प्रतीयमानस्यापि संख्यादेर्भेदः
साधयितुं शक्यः तद्वात्मनस्ततो भेदे तस्य निःस्वभावताप्रसङ्गः । तन्न संख्यादयः परत्वाऽप-
रत्वपर्यन्ता द्रव्याद् व्यतिरेकिणः कुतश्चित् प्रमाणादवसीयन्ते इति न तथा ते सद्रव्यवहारविषयाः ।

१-भाविषु तन्निबन्धनोऽयं भवेत् तत्रैकार्थसमवायादेस्तन्निबन्धनस्याभावात् वा० बा० ।

“सुखादिषु वा पूर्वोत्तरकालभाविषु किं कल्पयेत्, न हि तत्रैकार्थसमवायोऽस्ति”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २२५ पं० ७ ।

२ “संख्यायोगादयः सर्वे न द्रव्याव्यतिरेकिणः । तद्व्यवच्छेदकत्वेन दण्डादिरिव चेन्मतम् ॥

तेषां संश्रुतिसत्त्वेन वर्णनादिदृष्टावधनम् । तत्त्वान्वलेन निर्वाच्यं नैव संश्रुतिसद् यतः” ॥—तत्त्वसं० का० ६७७-६७८
पृ० २२५ ।

३ द्रव्या व्यति-वा० बा० भा० मा० । “तदत्र द्रव्यादव्यतिरेकित्वनिषेधमात्रं साध्ये सिद्धसाध्यता दोषः
प्रतिज्ञायाः”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २२५ पं० २१ ।

४ “अथेत्यादिनात्राविद्वक्कर्णस्योत्तरमाशङ्कते—

अथानिर्वचनीयत्वं समूहादेर्निषिध्यते । यस्मान्नियतधर्मत्वं रूप-शब्द-रसादिवत्” ॥—तत्त्वसं० का० ६७९ पृ० २२५ ।

५ “निःस्वभावतया तस्य तत्त्वतोऽम्बरपद्मवत् । न सिद्धा नियता धर्माः कल्पनारोपितास्तु ते ॥

तथैवोकावनेकान्तो वियत्पद्मादिभिर्भूतः । अमेदो व्यतिरेकश्च वस्तुन्येव व्यवस्थितः” ॥—तत्त्वसं० का० ६८०-६८१
पृ० २२६ ।

६ “संख्यादेर्द्रव्यतोऽन्यत्वमेवं चेत् प्रतिपाद्यते । आश्रयासिद्धता हेतोः संख्यादीनामसिद्धितः ॥

समुच्चयादिभिर्न तु द्रव्यमेव तथोच्यते । स्वरूपादेव मेदश्च व्याहृतः साधितो भवेत्” ॥—तत्त्वसं० का० ६८२-६८३
पृ० २२६ ।

७ “किं तर्हि द्वौ प्रतिषेधौ विधिमेव गमयत इति प्रतिषेधद्वयेन द्रव्याद् व्यतिरेकित्वमेव साध्यत इति”—तत्त्वसं०
पञ्जि० पृ० २२६ पं० १७ ।

८ “एवं तावत् परलान्ता गुणाः प्रतिषिद्धाः”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २२६ पं० २७ ।

ये च बुद्ध्यादयः प्रयत्नान्ता आत्मसमवेतत्वेन तद्वृणा अभ्युपगताः ते तथाभूतात्मनिषेधादेव प्रतिषिद्धाः । तथाहि—आत्मा एषामुत्पत्तिकारणत्वेन वा आश्रयोऽभ्युपगम्येत, स्थितिनिमित्ततया वा ? न तावद् आद्यः पक्षः, अविकलकारणतया बुद्ध्यादेः सर्वदैव सर्वस्योत्पत्तिप्रसक्तेः अनाधेयातिशयस्य सहकार्यपेक्षाऽयोगात् । न च क्रम-योगपक्षव्याप्तकार्योत्पादनसामर्थ्यस्य नित्ये संभवः तत्र क्रम-योगपक्षाभ्यामर्थक्रियाविरोधस्य प्रतिपादितत्वात् । न च द्वितीयोऽपि पक्षो युक्तः, स्थितेः ५ स्थातुरव्यतिरेकात् तस्य तद्धेतुत्वे स्थातृहेतुत्वमेव स्यात् तच्च प्राक्तनन्यायेन असंगतम् । न च परिनिष्ठितात्मरूपत्वात् स्थातुः कश्चिद्धेतुः संभवी, तत्र तस्य अकिञ्चित्करत्वात् । व्यतिरेकेऽपि स्थितेः स्थातुर्न तेन किञ्चित् कृतं स्यात् स्थितेरर्थान्तरभूतायाः करणात् । एवं च अकिञ्चित्करः कथमाश्रयो बुद्ध्यादेरसौ भवेत् ? न च स्थितस्तत्संबन्धितया करणात् तस्याऽसावुपकारकत्वाद् आश्रयः तस्यास्तत्संबन्धित्वासिद्धेः भिन्नायास्तदुपकाराभावे संवन्धायोगात् तत उपकारकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेः १० समवायसंबन्धस्य च असिद्धेः । न च तस्य स्थितिं प्रति हेतुत्वमपि युक्तम् नित्यस्य कचिदपि क्षामर्थ्यायोगात् । किञ्च, स्थाप्यमानो बुद्ध्यादिः स्थितिस्वभावो वा तेन स्थाप्येत, अस्थितिस्वभावो वा ? यदि अस्थितिस्वभावः नासौ केनचित् स्थापयितुं शक्यः तत्स्वभावाव्यतिक्रमात् । अथ स्थितिस्वभावः तदा तत्स्वभावस्य स्वयमेव तत्स्वभावतया तस्य स्थितिसिद्धेः किमकिञ्चित्करस्थापककल्पनया ? अथ स्थातुः पाताभावं कुर्वन् स्थापकः न अकिञ्चित्करः, न; पाताभावस्य प्रसज्यप्रतिषेध- १५ रूपत्वे कारकव्यापाराविषयत्वात्, पर्युदासरूपत्वेऽपि किमसौ पात एव, उत पाताद् अन्यत् पदार्थान्तरम् ? यदि पात एव तदा 'स्थापकः स्थातुः पातं करोति' इति प्राप्तम् तथा च कथमसौ स्थापको भवेत् ? अथ पदार्थान्तरं पाताद् अन्यद् अस्मां करोति; नन्वेवं पदार्थान्तरकरणेऽपि स्थाना पतेदेव पदार्थान्तरोत्पादेऽपि तस्य त्राणासंभवात् । न च पदार्थान्तरेण स्थापकोत्पादितेन स्थातुः पातप्रतिबन्धः कियत् इति वक्तव्यम्, तस्याऽपि पातादनन्यत्वे पात एव कृतः स्यात्, अन्यत्वे तेन २० तत्संबन्धासिद्धेस्तत्करणेऽपि स्थातुस्तदवस्थ एव पातो भवेत्; तेनापि अपरपातप्रतिबन्धकरणे तद्विज्ञाऽभिन्नविकल्पद्वयानतिवृत्तिद्वारेण अनवस्थादिप्रसक्तिः । तत्र कश्चित् कस्यचित् स्थापकः । किञ्च, भवेन्नम बदरादेर्भूतद्रव्यस्य अधोगमनप्रतिबन्धकत्वेन कुण्डादिराश्रयः । बुद्ध्यादेस्तु अमूर्तस्य अधोगत्यभावात् किं कुर्वाण आत्मादिराश्रयो भवेत् ? अपि च, नोत्पन्नानां बुद्ध्यादीनां कश्चिद् आश्रयः, संतां निराशंसतया आश्रितत्वानुपपत्तः । नापि अनुत्पन्नानाम् निरुपाख्यतया तेषां तत्त्वा- २५ योगात् । किञ्च, "बुद्धिः उपलब्धिः ज्ञानम् इति अनर्थान्तरम्" [न्यायद० १-१-१५] इति वचनाद् बुद्धेर्ज्ञानरूपता परैरभ्युपगता । न च तस्याः स्वसंविदितन्वमभ्युपगन्तम् बुद्ध्यन्तरप्राप्ततयाऽभ्युपगमात् । न च तथाभूतायास्तस्या रूपादिवद् बुद्धित्वं युक्तमिति प्राक् प्रतिपादितम् । सुख-दुःख-च्छा-द्वेषादीनां च अज्ञानरूपत्वे रूपादिवन्नात्मविशेषगुणता अभ्युपगन्तुं युक्ता । ज्ञानरूपत्वे बुद्धेर्भेदेन अभिधानप्रसंगतमेव, कश्चिद् विशेषमुपादाय ज्ञानात्मकानामपि ततो भेदेन अभिधाने ३० अभिमानादीनामपि भेदेन अभिधानं कार्यमित्यलमतिजल्पितेन ।

गुरुत्व-द्रवत्व-ज्ज्ञानानां तु रूपादिवद् गुणरूपता प्रतिषेध्या । 'गुरुत्वं हि पृथिव्युदकवृत्ति

१ "बुद्ध्यादयस्तु प्रयत्नान्ता आत्माश्रितत्वेन तद्वृणा इष्टाः । ते चात्मनिषेधादेव निषिद्धा इष्टव्याः । न चैषामात्माऽऽश्रयो युक्तः । तथाहि—उत्पत्तिहेतुतया चामीषामात्माऽऽश्रयो भवेत् स्थितिहेतुतया वा ? न तावदुत्पत्तिहेतुतया सर्वदैवाविकलकारणतया सुखादीनामुत्पत्तिप्रसङ्गात्" इत्यादि । "नापि स्थितिहेतुतया युक्तः स्थितेः स्थातुरव्यतिरेच्यमानरूपत्वात्" इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २२७ पं० १—।

२ "सदसतोश्च निराशंसत(या)नुपाख्यत्वेन चाश्रयणानुपपत्तिरिति"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २२७ पं० १८ ।

३ "यथोक्तम्—बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरमिति"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २२७ पं० २० ।

"बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः"—प्रशस्त० कं० पृ० १७१ पं० १६ ।

४ "गुरुत्व-द्रवत्व-ज्ज्ञानानां तु रूपादिवद् प्रतिषेधो विधेयः"—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २२७ पं० २५ ।

५ "गुरुत्वं जल-भूमयोः पतनकर्मकारणम् । × × × द्रवत्वं सन्दनकर्मकारणम् निद्रव्यवृत्ति । तत् तु द्विविधम् सांसिद्धिकम् नैमित्तिकं च । सांसिद्धिकमपि विशेषगुणः नैमित्तिकं पृथिवी-तेजसोः सामान्यगुणः । × × × ज्ञेयोऽपि विशेषगुणः संप्रह-मृजाविहेतुः"—प्रशस्त० कं० पृ० २६३ पं० २५-पृ० २६६ ।

पतनक्रियानिवन्धनम्, द्रवत्वं तु पृथिव्युदक-ज्वलनवृत्ति स्प(स्य)न्दनहेतुः पृथिव्यनलयौर्नैसि-
कम् अपां सांसिद्धिकम्, ज्ञेहस्तु अम्मसि एव क्षिग्धप्रत्ययहेतुः' इत्यादिप्रक्रिया पृथिव्यादीनामाधा-
रत्वनिवेधात् तद्वतरूपादिनिषेधाच्च निषिद्धैव, तस्याप्यस्य अत्रापि समानत्वात् ।

- संस्कारस्तु त्रिविधः—वेगः भावना स्थितस्थापकश्चेति—अभ्युपगतः । तत्र वेगाख्यः पृथिव्यप्-
५ तेजो-वायु-मनस्सु मूर्तिमद्रव्येषु प्रयत्नाभिघातविशेषापेक्षात् कर्मणः समुत्पद्यते नियतदिक्रिया-
प्रवन्धहेतुः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगविरोधी च, तत्र शरीरादिप्रयत्नविशेषाविर्भूतकर्मविशेषनिमित्तः—
यज्ञशाद् इषोः अन्तराले अपातः—स च नियतदिक्रियाकार्यसंबन्धोऽनीयमानसद्भावः लोष्टाद्यभि-
घातोत्पन्नकर्मोत्पाद्यस्तु शाखादौ वेगाख्यः संस्कारः । भावनासंज्ञः पुनः आत्मगुणः ज्ञानजः ज्ञान-
हेतुश्च दृष्टाऽनुभूतश्रुतेष्वर्थेषु स्मृति-प्रत्यभिज्ञानकार्योऽनीयमानसद्भावः । मूर्तिमद्रव्यगुणः स्थित-
१० स्थापको घनाद्यवसंनिवेशविशिष्टं स्वमाश्रयं कालान्तरस्थायिनमन्यथा व्यवस्थितमपि प्रयत्नतः
पूर्ववद् यथावस्थितं स्थापयतीति कृत्वा, दृश्यते च तालपत्रादेः प्रभूततरकालसंबन्धितस्य प्रसार्य-
मुक्तस्य पुनस्तथैव अवस्थानं संस्कारवशात् एवं धनुः-शाखा-शृङ्ग-दन्तादिषु भुग्भापवर्तितेषु
च वस्त्रादिषु तस्य कार्यं परिस्फुटमुपलभ्यत एवेति ततस्तत्सद्भावः सिद्धः । असदेतत्, क्षण-
भङ्गसिद्धौ वेगाख्यसंस्कारकार्यस्य कर्मप्रवन्धस्य असिद्धेः । न हि उत्पत्त्यनन्तरं भावानां नाशे नियत-
१५ दिक्रियाप्रवन्धस्य तद्धेतोश्च संस्कारस्य उत्पत्तिः । न च स्वोपादानदेशाऽनन्तरदेशोत्पाद् एव
भावानां क्रियाप्रवन्धः, हेतोरनैकान्तिकत्वप्रसक्तः । तथाहि—ततः प्राक्तनस्वहेतव एव सिद्धिमासा-
दयन्ति न यथोक्तः संस्कारः तेन सह कचिदपि अन्वयासिद्धेः । यदि च तथाविधसंस्कारवशाद्
इवादीनामपातस्तदा च न कदाचिदपि पातः स्यात् पातप्रतिबन्धकस्य वेगस्य सर्वदा अवस्थानात् ।
एवं च आकाशप्रसर्पिणः शरस्य अकस्मात् पातोपलब्धिर्न स्याद् भवदभ्युपगमेन । न च मूर्तिमद्रा-
२० व्यादिसंयोगाद्युपहतशक्तित्वाद् वेगस्य पतनम् प्रथममेव पातप्रसक्तेः वाय्वादिसंयोगस्य तद्विरोधि-
नस्तदैव सद्भावात् । न च प्राग् वेगस्य बलीयस्त्वाद् विरोधिनमपि मूर्तद्रव्यसंयोगमप्यस्य स्वाधारं
देशान्तरं प्रापयति, पश्चादपि तस्य बलीयस्त्वात् तथैव तत्प्रापकत्वप्रसक्तेः । न हि वेगस्य पश्चाद्
अन्यथात्वम् अन्यतोत्पत्तिकारणाभावात् तन्ममवायिकारणस्य इवादेः सर्वत्र अविशिष्टत्वात् । न च
२५ कर्माख्यं कारणं पश्चाद् विशिष्यत इति वक्तव्यम् तस्यापि तुल्यपर्यनुयोगत्वात्, अन्यत्वेऽपि च
प्रतिक्षणं कर्मणः वेगस्य प्राक्तनस्यैव अवस्थानाद् विनाशकारणाभावात् शरस्य अपात एव स्यात् । न
च वायुसंयोगस्तस्य विनाशकारणम् प्रथममेव तत्संयोगाद् वेगविनाशाद् इषोः पातप्रसङ्गात् सर्वत्र
वायोरविशेषेण तत्संयोगस्यापि अविशेषात् । न च प्रभूताकाशदेशसंयोगोत्पादनात् संस्कार-
प्रक्षयाद् इषोः पातः, संस्कारस्यैकस्वभावत्वेन अवस्थितस्य प्रागिव पश्चादपि प्रक्षयानुपपत्तेः । न च
आकाशदेशाः परेणाऽभ्युपगम्यन्ते येन तत्संयोगानां भूयस्त्वं संस्कारक्षयहेतुत्वं वा युक्तियुक्तं
३० भवेत् । कल्पनाशिल्पिघटितानां तु आकाशदेशानां संयोगमेदकत्वमनुपपन्नम् तदायत्तमेदानां च
संयोगानां संस्कारक्षयहेतुत्वं दूरोत्सारितमेव इषोस्तु पातोऽन्यथासिद्ध इत्यलमतिप्रपञ्चेन ।

स्मृत्यादिकार्यात् तु सामान्येन यदि भावनामात्रं साध्यते तदा सिद्धसाध्यता पूर्वानुभवा-
ऽऽहितसामर्थ्यलक्षणाया ज्ञानस्यात्मभूतायास्तस्याः स्मृतिहेतुत्वेन अस्माभिरपि अभ्युपगमात् । अथ
आत्मगुणस्वरूपा भावना साधयितुमभिप्रेता तदा तथा तथाभूतया स्मृत्यादेः कचिदपि अन्वयासिद्धे-
३५ रनैकान्तिकता हेतोः, प्रतिज्ञायाश्च अनुमानबाधितत्वम् तदाधारस्य आत्मनः पूर्वमेव निराकृतत्वात्

१ “वेगाख्यो भावनासंज्ञः स्थितस्थापकलक्षणः । संस्कारत्रिविधः प्रोक्तः”—तत्त्वसं० का० ६८४ पृ० २२७ ।

“त्रिविधः संस्कारो वेगो भावना स्थितस्थापकश्चेति”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २२८ पं० ३ । “संस्कारत्रिविधो वेगो
भावना” स्थितस्थापकश्च “स्थितस्थापकः—पा० पु० १”—प्रज्ञप्त० कं० पृ० २६६ पं० २३—

२ “नासौ संगच्छतेऽखिलः ॥

क्षणिकत्वात् पदार्थानां न कचिद् विद्यते क्रिया । यत्प्रवन्धस्य हेतुः स्यात् संस्कारो वेगसंज्ञकः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६८४-६८५ पृ० २२७-२२८ ।

३ “भावनाख्यस्तु संस्कारश्चेतसो वासनात्मकः । युक्तो नात्मगुणभेदं युज्यते तन्निराकृतः” ॥—तत्त्वसं० का० ६८६
पृ० २२९ ।

तदभावे तस्या अपि अभावात् । तथाहि-ये यदाश्रितास्ते तस्याऽभावे अवस्थितिं न प्रतिलभन्ते, यथा कुड्याभावे चित्रादयः, आश्रिताश्च परेण आत्मनि संस्कारादयोऽभ्युपगम्यन्ते इति व्यापकविरोधोप-
रुद्धिः । स्थितस्थापकस्तु संस्कारः अत्यन्तमसंगत एव । तथाहि-असौ किं स्वयमस्थिरस्वभावं भावं
स्थापयति, उत स्थिरस्वभावमिति पक्षद्वयम् । यदि अस्थिरस्वभावम् तदा क्षणादूर्ध्वं तस्य स्वयमेव
अभावात् कस्य असौ स्थापकः स्यात् ? अथ द्वितीयः पक्षः तदा स्थिरे स्वभावेऽवस्थितानां भावानां
तादृश्यादेव अवस्थानात् किमकिञ्चित्करस्थापकप्रकल्पनया ? न च क्षणिकत्वेऽपि भावानामेकक्षणा-
वस्थितौ(बु)त्तरकालं स्थापकस्य सामर्थ्यमङ्गीक्रियते यतः स्वरूपप्रतिलम्बलक्षणैव भावानां स्थिति-
रुच्यते न पुनर्लब्धात्मसत्ताकानाम् आत्मरूपसंधारणलक्षणोत्तरकालं स्वयं चलात्मन उत्तरकालम-
वस्थानासंभवात् संभवे वा न कदाचिदपि निवृत्तिः स्यात् पूर्ववत् पश्चादपि अविशिष्टत्वात् अत-
त्त्वभावत्वप्रसङ्गाच्च । न च क्षणस्थितिप्रबन्धेऽपि स्थापकस्य सामर्थ्यसिद्धिः, पूर्वपूर्वकारणसामर्थ्य-
कृतस्य उत्तरोत्तरकार्यप्रसवस्य संस्कारमन्तरेणापि सिद्धेः, अक्षणिकस्य तु अन्यथात्वासंभवात् स्वत-
एव स्थितिरिति न तत्रापि स्थापकोपयोगः । न च संस्कारस्य क्षणोत्पादनेऽपि सामर्थ्यम् प्राक्तन-
क्षणमन्तरेण अपरस्य तत्राऽपि सामर्थ्यानवधारणात् । तथाहि-प्रमाणाधीना प्रमेयव्यवस्था । न च
प्रसिद्धकारणव्यतिरेकेण ब्रह्मादिषु प्रत्यक्षाऽनुपलम्भाभ्यां चक्षुरादिवद् वा कार्यव्यतिरेकतोऽपरस्य
सामर्थ्यावधारणम् । न च अदृष्टसामर्थ्यापि हेतुत्वकल्पना अतिप्रसङ्गात् तदपरापरहेतुप्रकल्पनया १५
अनिवृत्तेः । न च संस्कार उत्पादकहेतुरिष्टः परैः किन्तु उत्पन्नस्य ब्रह्मादेरुत्तरकालं स्थापको गुणः,
तत्र च अस्य अकिञ्चित्करत्वमेवेति प्राग् व्यवस्थापितम् ।

“कर्तृफलदायी आत्मगुण आत्म-मनःसंयोगजः स्वकार्यविरोधी धर्माऽधर्मरूपतया भेदवान्
अदृष्टाख्यो गुणः” [इति वैशेषिकैः परोक्षाऽदृष्टस्वरूपमुपवर्णितम् । कर्तुः प्रिय-
हित-मोक्षहेतुर्धर्मः अधर्मस्तु अप्रिय-प्रत्यवायहेतुः” [प्रशस्तपा० भा० पृ० २७२ पं० ८ तथा २०
पृ० २८० पं० ४] इति, एतच्च तत्समवायिकारणस्य आत्मनो मनसः आत्म-मनःसंयोगस्य च निमि-
त्ताऽसमवायिकारणत्वेन अभ्युपगतस्य निषेधान् कारणाभावे कार्यस्यापि अभावात् सर्वमनुपपन्नम् ।
शब्दस्तु आकाशगुणत्वेन अभिमतः तस्य च आकाशगुणत्वं प्राग् निषिद्धमिति न चतुर्विंशति-
रपि गुणाः प्रमाणोपपत्तिकाः ॥

[निरूपणपुरस्सरं कर्मपदार्थस्य खण्डनम्]

२५

उत्क्षेपणादीनि पञ्च कर्माणि । तथा च सूत्रम्—“उत्क्षेपणम् अपक्षेपणम् आकुञ्चनम् प्रसारणम्

१ “स्थितस्थापकरूपस्तु न युक्तः क्षणमज्ञतः । स्थितार्थासंभवाद् भावे तादृश्यादेव संस्थितिः” ॥

—तत्त्वसं० का० ६८७ पृ० २२९ ।

२-तानामुत्तरका-आ० हा० वि० । “अथापि स्यात् क्षणिकत्वेऽपि सर्वभावानामेकक्षणावस्थितौ प्रबन्धेन चानु-
वृत्तौ तस्य सामर्थ्यमुच्यत इति”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २३० पं० १ ।

३ “क्षणं लेकमवस्थानं स्वहेतोरेव जातितः । पूर्वपूर्वप्रभावाच्च प्रबन्धेनानुवर्तनम्” ॥—तत्त्वसं० का० ६८८ पृ० २३० ।

४ “नान्यथोदयवानेष कस्यासौ स्थापकस्ततः । न चास्य दृष्टं हेतुत्वं संस्कारोऽन्योऽपि वा भवेत् ॥

उत्पन्नस्यैव चेष्टोऽयं ब्रह्मादेः स्थापको गुणः । गुणसंस्कारनामैवं सर्वथापि न संभवी” ॥—तत्त्वसं० का० ६८९-६९०
पृ० २३० ।

५ “अथ अदृष्टसामर्थ्यापि हेतुत्वं कल्प्यते तदा संस्कारः अन्योऽपि वा शुक्ल-बकादिरूपत्वेर्हेतुर्भवेत्” इत्यादि—
तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २३० पं० २० ।

६ “कर्तृफलदाय्यात्मगुण आत्ममनःसंयोगजः स्वकार्यविरोध्यदृष्टम् । तच्च द्विविधं धर्माऽधर्मभेदात् । तत्र धर्मः कर्तुः
प्रियहितमोक्षहेतुः अधर्मस्तु प्रियाहितप्रत्यवायहेतुरिति परोक्षाददृष्टलक्षणम्”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २३१ पं० ५-१

७ “मनोयोगात्मनां पूर्वं विस्तरेण निबन्धनात् । परोकलक्षणोपेतं नादृष्टमुपपद्यते” ॥—तत्त्वसं० का० ६९१
पृ० २३१ ।

८ पृ० १३६ पं० १३ । ९ “उत्क्षेपणमपक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणीति सूत्रम्” इत्यादि—
तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २३१ पं० १४ ।

इति पराभ्युपगमप्रदर्शनपूर्वकः तद्विशेषप्रतिषेधप्रदर्शनमार्गः प्रदर्श्यते—तेन सामान्यं द्विविधम्—परम् अपरं च । परं सत्तात्पर्यम् तच्च त्रिषु द्रव्य-गुण-कर्मसु पदार्थेषु अनुवृत्तिप्रत्ययस्यैव कारणत्वात् सामान्यमेव न विशेषः । अपरं तु द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्वादिलक्षणम् तच्च स्वाभ्येष्टेषु द्रव्यादिषु अनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात् सामान्यमित्युच्यते, स्वाभ्येष्टस्य च विजातीयेभ्यो व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुतया ५ विशेषणात् सामान्यमपि सद् विशेषसंज्ञां लभते । तथाहि—द्रव्यादिषु ‘अगुणः’ इत्यादिका या इयं व्यावृत्तिबुद्धिरुच्यते तां प्रति एषामेव हेतुत्वं नान्यस्य न हि अगुणत्वादिकमपरमस्ति, अपेक्षामेवाह एकस्य सामान्यविशेषभावो न विरुध्यते यद्वा सामान्यरूपता मुख्यतः विशेषसंज्ञा तु उपचारतः विशेषाणामिव द्रव्यत्वादीनामपि व्यावृत्तिबुद्धिनिबन्धनत्वात् । सामान्यस्य चेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यनुगताकारप्रत्ययग्राह्यत्वाद् अत्यक्षतः प्रसिद्धिः । तथा, अनुमानौच । तथाहि—व्यावृत्तेषु १० खण्ड-मुण्ड-शाबलेयादिषु अनुगताकारः प्रत्ययः तद्व्यतिरेकानुगताकारनिमित्तनिबन्धनः, व्यावृत्तेषु अनुगताकारप्रत्ययत्वात्, यो यो व्यावृत्तेषु अनुगताकारः प्रत्ययः स स तद्व्यतिरेकानुगतनिमित्तनिबन्धनः यथा चर्म-चीर-कम्बलेषु नीलप्रत्ययः, तथा चायं शाबलेयादिषु ‘गौः’ ‘गौः’ इति प्रत्ययः, तस्मात् तद्व्यतिरेकानुगतनिमित्तनिबन्धन इति । तथाहि—नेर्दमनस्युताकारज्ञानं पिण्डेषु निर्हेतुकम्, कादाचित्कत्वात् । न शाबलेयादिपिण्डनिबन्धनम्, तेषां व्यावृत्तिरूपत्वात् अस्य च अनु- १५ गतरूपत्वात् । यदि चेद् पिण्डमात्रप्रभवं स्यात् तदा शाबलेयादिष्विव कैंकादिष्वपि ‘गौः’ ‘गौः’ इति उल्लेखेन उत्पद्यन्त पिण्डरूपतायास्तैष्वपि अविशेषान् । अथ बाह-दोहाद्यर्थक्रियानिबन्धनेष्वेव तेषु ‘गौः’ ‘गौः’ इतिप्रत्ययहेतुता, न; तदर्थक्रियाऽभावेऽपि वत्सादौ गोबुद्धिप्रवृत्तेः महिष्यादौ तत्सद्भावेऽपि च अप्रवृत्तेः । किञ्च, अर्थक्रियाया अपि प्रतिव्यक्तिभेदे कुतोऽनुगताकारज्ञानहेतुता ? अमेदे सिद्धमनुगतनिमित्तनिबन्धनत्वमस्य ज्ञानस्य । न चास्य बाधितत्वम्, सर्वदा सर्वत्र सर्वप्रमातृणां २० शाबलेयादिषु अनुस्यूतप्रत्ययोत्पत्तेः । न च दुष्टकारणप्रभवत्वम्, विशदनेत्राणामप्यनुस्यूताकारस्य अक्षजप्रत्यये प्रतिभासनात् । न च संशय-विपर्ययाऽनध्यवसायरूपतयाऽस्योत्पत्तिः, तद्वैपरीत्येन अस्य प्रतिभासनात् । न चैवंभूतस्याऽपि प्रत्ययस्य अप्रमाणता स्वलक्षणविषयस्यापि तस्य अप्रमाणता-प्रसक्तेः । न च प्रतीयमानस्यापि अनुगतप्रत्ययस्य अपलापः शक्यते कर्तुम्, सर्वप्रत्ययापलापप्रसक्तेः । तस्माद् अनुगतप्रत्ययनिमित्तत्वात् सामान्यसद्भावः सिद्धः ।

२५ अत्र प्रतिविधीयते—यत् तावदुक्तम् ‘अध्यक्षप्रत्ययादेव सामान्यं प्रतीयते’ इति, तदयुक्तम्; शाबलेयादिव्यतिरेकेण अपरस्य अनुगताकारस्य अक्षजप्रत्यये सामान्यस्य अप्रतिभासनात् । न हि अक्षव्यापारेण शाबलेयादिषु व्यवस्थितं सूत्रकण्ठे गुण इव भिन्नमनुगताकारं सामान्यं केनचित्त्वक्ष्यते

१ “तत्रेयं द्विविधा जातिः परंपरभ्युपगम्यते । सामान्यमेव सत्तात्पर्यं समस्तेष्वनुवृत्तितः ॥

द्रव्यादि तु सामान्यं सद्विशेषोऽभिधीयते । स्वाभ्येष्टेष्वनुवृत्तस्य चेतसो हेतुभावतः ॥

विजातिभ्यश्च सर्वेभ्यः स्वाभ्येष्टस्य विशेषणात् । व्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वं तेषामेव ततः स्थितम् ॥

—तत्त्वसं० का० ७०९-७११ पृ० २३६ ।

“प्रत्यक्षतः प्रसिद्धास्तु सत्त्व-गोलादिजातयः । अक्षव्यापारसद्भावे सदादिप्रत्ययोदयात् ॥”

—तत्त्वसं० का० ७१४ पृ० २३७ ।

३ “अनुमानबलेनापि सत्त्वमासां प्रतीयते । विशेषप्रत्ययो येन निमित्तान्तरभाषिकः” ॥

—तत्त्वसं० का० ७१५ पृ० २३७ ।

४ अतः परं भाविविचोद्घोदकरादिमतमालम्ब्य तत्त्वसंप्रहकारिकाभिः (का० ७१६-८१२ पृ० २३८-२६२) तत्पञ्चक्रिया च विहितया समप्रया सामान्यपदार्थपरीक्षया नैषा टीका सर्वशः साम्यं विमर्तितं तथापि अन्तराऽन्तरा साम्यं वर्तते तच्च यथास्थानं निर्देक्ष्यते, भावार्थस्तु समानो भाति । सबिस्तरं विज्ञातुकामैस्तु ताः सर्वा अपि कारिका विलोकनीयाः ।

५ कर्मादि-भा० मा० । ६ प्र० पृ० पं० ९ ।

७-तं भूतकण्ठे भा० मा० विना । श्लोकवार्तिकमूलेऽपि अयं ‘भूतकण्ठ’-शब्दः प्रयुक्तः । तथा—

“भूतकण्ठगुणादेश्च प्रतिपिण्डं समासितः” ॥—

“कण्ठगुणः कण्ठभूषणं हारादि”—श्लो० वा० वनवा० श्लो० ३५ पृ० ६२२ ।

“भूतकण्ठगुणवत् सकृत्सूत्रवद् वा”—श्लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ६२१ पं० २२ ।

स्याद्वादरत्नाकरे तु सामान्यविचार एव एष शब्दो बहुशः प्रयुक्तो दृश्यते । तथा—“भूतकण्ठे गुण इव” इत्यादि—

पृ० ९५१ पं० २०-२१-२२, २४ ।

६ “सूत्रकण्ठः सञ्जरीटे द्विजन्मनि कपोतके”—है० अनेका० ४-७० ।

‘गौः’ ‘गौः’ इति विकल्पज्ञानेनापि त एव समानाकाराः शाबलेयादयो बहिर्व्यवस्थिता अवसीयन्ते
अन्तश्च शब्दोल्लेखः; न पुनस्तद्विभ्रमपरं गोत्वम् । तत्र निर्विकल्पकेन सविकल्पकेन वाऽध्यक्षेण सामान्यं
व्यवस्थापयितुं शक्यम् । यदपि ‘कार्यभूतानुगतप्रत्ययेन अनुमानतः सामान्यव्यवस्थापनम्, तदप्य-
संगतम्; तस्य प्रत्ययहेतुत्वेन प्रमाणतोऽनिश्चयात्, तथा हि अनुगताकारज्ञानस्य निर्निमित्तस्य
असंभवात् केनचिन्निमित्तेन भाव्यम् इत्येतावन्मात्रं सिध्यति । तच्च सामान्यम् अन्यद् वेति न निश्चयो
भवताम् । कार्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यां च कारणत्वावधारणम्, पिण्डानां च विज्ञानजन्मनि ततः
सामर्थ्यं विशेषप्रत्यये सिद्धमिति इहापि तेषामेव सामर्थ्यप्रकल्पनम्, नः सामान्यस्य तस्य क्वचिदपि
सामर्थ्यानवधारणात् । तथाहि-पिण्डसङ्कावे अनुगताकारं ज्ञानमुपलभ्यते तदभावे न इति वरम-
ध्यक्षप्रत्ययावसेयानां तेषामेव तन्निमित्तता कल्पनीया । यदपि ‘पिण्डानामविशिष्टत्वात् प्रतिनियमो
न स्यात् तज्जन्मनि’ इत्यभिधानम्, तदपि असंगतम्; यतो यथा पिण्डादिरूपतयाऽविशेषेऽपि तन्- १०
नामेव पटजन्मनि हेतुत्वम् न कपालादीनाम् तथा शाबलेयादीनामेव ‘गौः’ ‘गौः’ इति ज्ञानोत्पादने
सामर्थ्यं भविष्यति कयाचिद् युक्त्या न कर्कादीनाम्, यथा वा गुडूच्यादेरेव ज्वरादिशमने सामर्थ्यं
प्रतीयते न दध्यादेर्यस्तुरूपतयाऽविशेषेऽपि तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति न पर्यनुयोगो युक्तः । किञ्च;
सामान्यं परेण मूर्तमभ्युपगम्यते, अमूर्तं वा ? यदि अमूर्तम् न सामान्यं स्याद् रूपवत् । अथ मूर्तम्
तथा च न सामान्यं घटादिवत् । तथा, यदि अनंशं सामान्यमभ्युपगम्यते तर्हि न सामान्यम् अनंश- १५
त्वात् परमाणुवत्, सांशत्वेऽपि न सामान्यम् घटवत् । किञ्च, यदि पिण्डेभ्यो भिन्नं सामान्यम्
मेदेन एव उपलभ्येत घटादिभ्य इव पटः । न च एकान्ततो व्यक्तिभ्यः सामान्यस्य मेदे ‘गोर्गोत्वम्’
इति व्यपदेशोपपत्तिः संबन्धाभावात्, समवायस्य तत्संबन्धत्वेन निषेत्स्यमानत्वात् । व्यक्तिभ्यस्त-
स्याऽमेदे अन्यत्राऽननुयायित्वाद् न सामान्यरूपता पिण्डस्वरूपवत् । न च मेदेन व्यक्तिभ्यस्तस्याऽ-
नुपलक्षणं भिन्नप्रतिभासविषयत्वाद् असिद्धम्, बुद्धिमेदस्य व्यक्तिनिमित्तत्वेन प्रतिपादनात् । किञ्च, २०
यदि सामान्यबुद्धिर्यक्तिभिन्नसामान्यनिबन्धना भवेत् तदा व्यक्त्यग्रहणेऽपि भवेत् अभ्वबुद्धिवद्
गोपिण्डाग्रहणे, न च कदाचित् तथा भवेत् । ततो न व्यक्तिव्यतिरिक्तसामान्यसङ्कायः । अथ आधार-
प्रतिपत्तिमन्तरेण आधेयप्रतिपत्तिर्न भवतीति तद्गृहे एव तद्गृहः नाऽभावात् अन्यथा कुण्डाद्या-
धारप्रतिपत्तिमन्तरेण बदराधेयस्य अप्रतिपत्तेः तस्याप्यभाव एव स्यात्, न; बदरादेः प्रतिनियता-
धारमन्तरेणापि स्वरूपेणोपलब्धेर्नाभावः गोत्वादेस्तु प्रतिनियतपिण्डोपलम्भमन्तरेण स्वरूपेण कदा- २५
चनाऽपि अनुपलब्धेरभाव एव, तेन ‘तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावात् इत्यत्र सामान्याभिध्यञ्जकपिण्डग्रहण
एव तदभिध्यञ्जकसामान्यबुद्धिसङ्कावात्-प्रकाशग्रहण एव गृह्यमाणघटादिसत्त्ववत्-सामान्यस्यापि
सत्त्वम्’ इति यदुक्तम् तन्निरस्तं भवति घटनिमित्तघटबुद्धिवत् सामान्यनिबन्धनत्वेन तद्गृहसिद्धेः ।
किञ्च, सामान्यं निराधारं वा अभ्युपगम्येत, आधारवद् वा ? यदि निराधारम् न सामान्यं स्यात्
अनाधारत्वात् शशशृङ्गवत् । आधारवत्त्वेऽपि तस्य तत्र वृत्त्यनुपपत्तिः तथाहि-तस्य एकदेशेन वा ३०
तत्र वृत्तिर्भवेत् सर्वात्मना वा ? सर्वात्मना वृत्तौ एकस्मिन्नेव पिण्डे सर्वात्मना परिसमाप्तत्वाद्
यावन्तः पिण्डाः तावन्ति सामान्यानि स्युः, न वा सामान्यम् एकपिण्डवृत्तित्वाद् रूपादिवत् । एक-
देशवृत्तावपि न सामान्यं स्यात् सामान्यस्य निरंशत्वेन एकदेशासंभवात् संभवेऽपि ते तनो भिन्ना
वा स्युः, अभिन्ना वा ? यदि भिन्नास्तदा तेषु सामान्यं वर्तते, उत नेति ? यदि वर्तते तदा किं सर्वा-
त्मना, उत एकदेशेन ? यदि सर्वात्मना तावत्सामान्यप्रसक्तिः प्रत्येकमेकदेशे तस्य परिसमाप्तत्वात्, ३५
न वा सामान्यम् प्रदेशवृत्तित्वाद् घटवत् । अथ एकदेशेन, एकदेशेषु वृत्तिस्तदा तेऽपि एकदेशा
यदि ततो भिन्नास्तदा तेष्वपि अपरैकदेशवशाद् वृत्तिरिति अनवस्थाप्रसक्तिः । अथ अभिन्नास्तदा
तेषां सामान्यरूपत्वात् तावन्ति सामान्यानि स्युः । न च सामान्यात्मकानां तेषां करणरूपता युक्ता
येन तैः पिण्डेषु सामान्यं वर्तते नहि घटत्वादिसामान्यं गोत्वस्य पिण्डवृत्तौ करणत्वेन उपलब्धम् ।

१ अतश्च वृ० आ० । २ पृ० ६८८ पं० १० । ३ पृ० ६८८ पं० १५-१६ । ४ यथा घटादि-मा०
मा० । यथा यदि रू० वृ० आ० हा० वि० । ५ वा गडू-वा० वा० ।

६ “यद्यनेकानुवृत्तिं गोलं तत् किं प्रतिपिण्डं परिसमाप्ता वर्तते अथैकदेशेनेति ?” इत्यादि सामान्यविषयिणी चर्चा
न्यायवार्तिकतोऽवबोद्धव्या-२-२-६५ पृ० ३१७-३१९ ।

न च सामान्यस्य अनुवृत्त्येकरूपत्वात् कान्तर्यैकदेशशब्दयोस्तत्राऽप्रवृत्तिः, निरवयवैकरूपेऽपि व्याप्त्यव्याप्तिशब्दयोर्भयतैव प्रवृत्त्यभ्युपगमात् तत्र च कृत्स्नैकदेशवृत्तिपक्षोक्तदोषाणां समानत्वात् अपरस्य चात्र वक्तव्यस्य पूर्वमेव निषिद्धत्वात् । तत्र वृत्त्यनुपपत्तेः सामान्यस्य सत्त्वमभ्युपगन्तुं युक्तम् ।

- किञ्च, पिण्डोत्पत्तिकाले किं गवात्मकेन पिण्डेन गोत्वं संबध्यते, उत अगवात्मकेन ? यदि ५ आद्यः पक्षस्तदा गोत्वसंबन्धात् प्राक् पिण्डस्य यद्यपरगोत्वसंबन्धाद् गोरूपता तदा अनवस्था-प्रसक्तिः । अथ तत्संबन्धमन्तरेणाऽपि तस्य गोरूपता तदा गोत्वसंबन्धवैयर्थ्यम् तन्मन्तरेणापि गोपिण्डस्य प्रागेव गोरूपत्वात् । अथ अगोरूपेण तदाऽगोरूपत्वाविशेषान् अश्वादिपिण्डैरपि गोत्व-संबन्धप्रसक्तिः इति अश्वादयोऽपि गोरूपाः स्युः । न च अगोरूपत्वाविशेषेऽपि गोत्वसंबन्धात् प्राक् शाबलेयादिभिरेव गोत्वं संबध्यते न कर्कादिभिरिति वक्तव्यम्, नियमहेतोरभावात् । अथ उप-
१० लक्षणमेदो नियमहेतुः । तथाहि-यत्र ककुदादीनि उपलक्षणानि पिण्डे तत्रैव गोत्वं वर्तते न केसरा-द्युपलक्षणवति, असदेतत्; गोत्वादेरचेतनत्वेन निरभिप्रायस्य प्रदर्शितोपलक्षणप्रत्यभिज्ञानवशाद् अन्यपरिहारेण प्रतिनियताधारवृत्तित्वानुपपत्तेः । न च ककुदाद्युपलक्षणयोगिनः पिण्डादेः स्वात्मनि गोत्वाधारसामर्थ्यं प्रतिनियतं निमित्तं कल्पयितुं युक्तम्, यतो यथा शक्या ककुदादिमन्तः पिण्ड-विशेषा गोत्वसामान्यं विजातीयपिण्डव्यवच्छेदेन स्वात्मनि व्यवस्थापयन्ति तथैव 'गौः' 'गौः' इत्यनु-
१५ गताकारज्ञानहेतवोऽपि भविष्यन्तीति किमन्तर्गडसामान्यप्रकल्पनया । न च अदृष्टं गोत्वादेः सामा-न्यस्य प्रतिनियतव्यक्तिवृत्तिनिमित्तं कल्पनीयम्, तत्रापि अस्य दूषणस्य समानत्वात् । यद्यपि 'अनु-गताकारं ज्ञानं सामान्यमन्तरेण असंभवि' इति, तत्रापि किं यत्रानुगतं ज्ञानं तत्र सामान्यसंभवः प्रतिपाद्यते, आहोस्वित् यत्र सामान्यसंभवस्तत्र अनुगतं ज्ञानमिति ? तत्र यदि आद्यः पक्षः, स न युक्तः; यतो गोत्वादिसामान्येषु बहुषु 'सामान्यम्' 'सामान्यम्' इति अनुगताकारप्रत्ययप्रवृत्तेः अपर-
२० सामान्यप्रकल्पनाप्रसक्तिः स्यात् । तथा, प्रागभावादिविषयि अभावेषु 'अभावः' 'अभावः' इत्यनुगत-प्रत्ययप्रवृत्तिरस्ति, न च परैः अभावसामान्यमभ्युपगतमिति व्यभिचारः । न च सामान्यादिषु अनु-गतप्रत्ययस्य गौणत्वाच्च व्यभिचारः, अस्वलवृत्तित्वेन गौणत्वस्य असिद्धेरित्युक्तत्वात् । अथ यत्र सामान्यं तत्रानुगतप्रत्ययकल्पना, न; पार्चकादिषु तदभावेऽपि अनुगतप्रत्ययप्रवृत्तेः । न च तत्रापि पचनक्रियानिमित्तोऽयं प्रत्ययः तस्याः प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वात् तत्सामान्यनिमित्तत्वे प्रागेव तत्प्रत्यय-
२५ प्रवृत्तिर्भवेत् सामान्यस्य नित्यत्वेन तदापि तद्वेनोर्भावात् । अभिव्यञ्जकक्रियाभावात् प्राक् अनभिव्य-क्तत्वात् तत्सामान्यस्य न तत्प्रत्ययोत्पत्तिरिति चेत्, पचनक्रियानिवृत्तावपि अभिव्यञ्जकाभावेन अनभिव्यक्तात् तत्सामान्यात् तत्प्रत्ययोत्पत्तिर्न स्यात् अनुत्पन्नवद् विनष्टस्यापि अभिव्यञ्जकस्य अभि-व्यञ्जकत्वायोगात् । अथ एकदा अभिव्यक्तस्य तत्सामान्यस्य नित्यत्वेन सर्वदा अभिव्यक्तत्वाद् उत्तर-कालं तत्प्रत्ययोत्पत्तिस्तर्हि पचनक्रियायाः प्रागपि तत्सामान्यस्य एकरूपतया अभिव्यक्तत्वात् ततस्त-
३० त्प्रत्ययोत्पत्तिः स्यात् । अथ प्राग् न तस्याऽभिव्यक्तिस्तर्हि अभिव्यक्ताऽनभिव्यक्तस्वभावद्वययोगात् तस्य नैकत्वम् स्वभावभेदलक्षणत्वाद् वस्तुमेदस्य । अथ व्यक्तिप्रतिभाससमय एव सामान्यस्य प्रतिभास इति न ततः प्राक् पश्चाद् वा अभिव्यक्तैकरूपस्यापि तस्य ग्रहणं तर्हि व्यक्तिप्रतिभासकाले अपरप्रतिभा-सस्याऽसंबेदनाद् अनुगतप्रतिभासस्य च तदा व्यक्तिनिबन्धनत्वात् सामान्यस्य अभाव एवेति प्राप्तम् । तेन 'यत्र सामान्यसद्भावाद् अनुगताकारं ज्ञानं प्रवर्तते तत्र तद् मुख्यम् यत्र तु तदभावात् तत् तद्
३५ गौणम्' इत्येतदपि निरस्तम् सामान्यनिबन्धनत्वेन अनुगतज्ञानस्य क्वचिदपि असिद्धेः मुख्याभावे गौणकल्पनाया दूरापास्तत्वात् । यद्यपि 'किमनेन प्रसङ्ग आपाद्यते परस्य, आहोस्वित् स्वतन्त्रसाधन-मिति, न तावत् प्रसङ्गसाधनम् पराभ्युपगमेनैव तस्य वृत्तेः, न च परस्य कान्तर्येन एकदेशेन वा निरंशस्य वृत्तिः सिद्धा किन्तु वृत्तिमात्रं समवायस्वरूपं सिद्धम् तच्च विद्यत एव समवायस्य प्रमाणतः सिद्धेः । तत्र प्रसङ्गसाधनमेतत् । स्वतन्त्रं तु साधनं न भवति सामान्यलक्षणस्य धर्मिणोऽसिद्धेर्हेतोर-
४० थ्यासिद्धिप्रसङ्गात्, धर्मिसिद्धौ वा तत्प्रतिपादकप्रमाणबाधितत्वात् तदभावसाधकप्रमाणस्य अप्र-वृत्तिरेव' इत्यभिधानम्, तदप्यसंगतम्; यतो नास्माभिः किञ्चिदत्र सामान्यस्य साध्यते किन्तु येन सामान्यं व्यक्त्याश्रितमभ्युपगम्यते तेन तत्र तस्य एकदेशेन सर्वात्मना वा-अन्यथा वृत्तेरसंभवात्-

वृत्तिर्वाच्या । अथ समवायलक्षणा वृत्तिस्तत्र तस्य उक्तैव, नः तस्याः स्वरूपानिर्देशात् । अथ आश्रयाऽऽश्रयिभावस्तस्याः स्वरूपम्, नः अस्य पर्यायमात्रत्वात्-वृत्तिमात्रम् समवायः आश्रयाश्रयिभावः इति च पर्यायशब्दाः । एतेन तु कात्कर्तृकदेशवृत्तिव्यतिरेकेण लोकप्रसिद्धाऽपरवृत्तिप्रदर्शनं कृतम् । या तु समवायलक्षणा स्वशास्त्रपरिभाषिता वृत्तिः सा तु तद्भाहकप्रमाणाभावात् सामान्यवद् असिद्धस्वरूपैव यदि च पिण्डेभ्यो व्यतिरिक्तम्-कुण्डव्यतिरिक्तवद्वत्-सामान्यं प्रमाणत उपलभ्येत ५ तदा तेषु तस्य वृत्तिप्रकल्पना स्यात् न च तत् तथोपलभ्यत इत्युक्तं प्राक् । अपि च, उत्पन्ने पिण्डे सामान्यं वर्तते, आहोस्विद् अनुत्पन्ने, उत उत्पद्यमाने इति विकल्पाः । न तावद् अनुत्पन्ने, तदा पिण्डस्याऽसत्त्वात् । नापि उत्पन्ने, अगोरूपे अश्वपिण्ड इव तत्र तस्य वृत्त्ययोगात् इत्युक्तत्वात् । नापि उत्पद्यमाने, अनिष्पन्नस्य आधारत्वायोगात् विद्यमानस्वरूपाणामेव कुण्डवदराणामाश्रयाश्रयिभावदर्शनात् अतः 'य एव पिण्डोत्पत्तिकालः स एव तत्सामान्यसंबन्धसमयः' इति अयुक्तम्, १० अन्यत्र एवमदर्शनात् ।

किञ्च, उत्पद्यमानेन पिण्डेन सह सामान्यं संबन्ध्यमानं किमन्यत आगत्य संबध्यते उत पिण्डेन सह उत्पादान्, आहोस्विद् पिण्डोत्पन्नेः प्रागेव तद्देशावस्थानात् इति विकल्पाः । तत्र न तावद् अन्यत आगत्य संबध्यत इति पक्ष आश्रयितुं युक्तः यतः प्राक्तनपिण्डपरित्यागेन तत् तत्र आगच्छति, उत अपरित्यागेन इति वाच्यम् । यदि परित्यागेन इति पक्षः स न युक्तः प्राक्तनपिण्डस्य गोन्वपरि- १५ त्यक्तस्य अगोरूपताप्रसक्तेः । अथ अपरित्यागेन तदा अपरित्यक्तप्राक्तनपिण्डस्य निरंशस्य रूपादेरिव गमनासंभवः न हि अपरित्यक्तप्राक्तनाधाराणां रूपादीनामाधारान्तरसंक्रान्तिः कश्चिदपि उपलब्धा, न च प्राक्तनाधारापरित्यागेऽपि आधारान्तरसंक्रमः सर्पादेरिव सामान्यस्य भविष्यतीति वक्तव्यम्, सामान्यस्य अमूर्तत्वाभ्युपगमात् अमूर्तस्य च रूपादिवद् गमनासंभवान् । न च सर्पवत् पूर्वाधारापरित्यागेन आधारान्तरकोडीकरणे सामान्यरूपता, नदेशस्य घटवत् सामान्यरूपतानुपपत्तेः । न च २० पिण्डोत्पन्नेः प्राक् तद्देशे तस्य अवस्थानाद् उत्पद्यमाने पिण्डे तस्य वृत्तिरित्यभ्युपगमोऽपि युक्तः निराधारस्य सामान्यस्य तत्र अवस्थानासंभवात् अवस्थाने वा आकाशवत् सामान्यरूपताविरहात् । न च पिण्डेनैव सह उत्पद्यत इति पक्षप्रकल्पनाऽपि संगता, उत्पत्तिमत्त्वेन तस्य अनित्यताप्रसक्तेः अनित्यस्य च ज्वालादिवत् सामान्यरूपताऽयोगान् । न च शाबलेयादिपिण्डस्य सामान्यसंबन्धविकलस्यैव परेण अवस्थानमभ्युपगतमिति सामान्यप्रकल्पना अनेकदोषदुष्टत्वाद् असंगतैव । तदुक्तम्— २५

“न याति न च तत्रासीदिति पश्चाच्च वांऽशयत् ।

जहाति पूर्वं नाधारमहो! व्यसनसंततिः” ॥ [ ]

तथा—

“यत्रासी वर्तते भावस्तेन संबध्यते न च ।

तद्देशिनं च व्याप्नोति किमप्येतद् महाद्भुतम्” ॥ [ ]

३०

न च गमनादिधर्मविकलस्यापि सामान्यस्य उत्पद्यमानपिण्डसंबन्धो 'गौः' 'गौः' इत्यनुस्यूताकारप्रत्ययात् प्रतीयत एवेति प्रमाणप्रतिपक्षे वस्तुनि विरोधाद्युद्भावनमसंगतमेवेति वाच्यम्, 'गौः' 'गौः' इत्यनुगताकारप्रत्ययस्य प्रागभावादिषु अभावप्रत्ययवत् सामान्यसंबन्धमन्तरेणाऽपि सिद्धत्वात् । किञ्च, पिण्डेभ्यो व्यतिरिक्तं यदि अनुस्यूतमेकं सामान्यमभ्युपगम्येन तदा एकपिण्डोपलम्भे तस्य अविभक्तत्वात् पिण्डान्तरालेऽपि उपलब्धिः स्यात् न हि तस्य एकत्राभिव्यक्तस्य अन्यत्र अनभिव्यक्त- ३५ स्वरूपता विरुद्धधर्माध्यासतो मेदप्रसक्तः तथापि अमेदे न किञ्चिद् भिन्नं स्यात् इति सर्वत्र मेदव्यवहारनिवृत्तेः तदपेक्षस्य अमेदव्यवहारस्याऽपि विरहान् सर्वाभावप्रसक्तिः । अथ अन्तराले संयुक्तसमवायसंबन्धस्य उपलम्भहेतोश्चक्षुषोऽभावाद् अनुपलम्भः, असदेतत्; तत्र तत्सद्भावे प्रमाणाभावात्-यदि हि पिण्डद्वयान्तराले सामान्यस्य कुतश्चित् प्रमाणात् सद्भावः सिद्धः स्यात् तदा ग्रहण-

१-अत्र सामान्यगोचरा चर्चाऽवगन्तव्या—पृ० २३९ पं० ३-पृ० २४१ पं० १ । हेतुमिन्दुतोऽप्येवाऽवधारणीया लि० पृ० ३१ ब०-३५ अ० ।

२ 'तदुक्तम्' इत्युल्लिख्यार्थं श्लोकः स्याद्भादराकारे उद्धृतो वर्तते—पृ० ९५५ पं० १८ ।

निमित्तं यद्योपवर्णितमुपपद्येताऽपि, न च तत्सङ्गावः सिद्ध इति असङ्गद् आवेदितम् । न च स्वव्यक्तिसर्वगतत्वात् सामान्यस्य अयमदोषः, अन्तराले तस्य अभावे स्वव्यक्तिषु च सङ्गावे अनेकत्व-प्रसक्तेः तदन्तरेण अन्तराले विच्छिन्नस्य सकलस्वक्तिसंबद्धत्वानुपपत्तेः । यदपि 'अत्र 'अन्तराल' शब्देन किं पिण्डान्तरमध्यादिरूपमभिधीयते, आहोस्विद् मूर्तद्रव्याभावः, उत आकाशादिप्रदेश इति विकल्पाः । यदि अध्यादिपिण्डान्तराभिधानं तदा तत्र गोत्वसामान्यस्य अवृत्तेरग्रहणमुपपन्नमेव न हि यद् यन्न नास्ति तत् तत्र गृह्यत इति परस्याभ्युपगमः अथ आकाशादिदेशस्तदा तत्रापि सामान्यस्य वृत्तेरग्रहणमेव । एवं मूर्तद्रव्याभावेऽपि अग्रहणमभावादेव' इति दूषणाभिधानम्, तदपि असंगतमेव । एवं दूषणाभिधाने सर्वत्र तदभिधानानिवृत्तेः । तथाहि—'घटद्रव्यान्तराले पटादिद्रव्यस्य अग्रहणाद् अभावः' इत्यत्रापि विकल्पौत(कल्प्यैत)दोषाभिधानस्य अभिधातुं शक्यत्वात् । १० अथ अत्र 'अन्तराल'शब्दस्य लोकप्रसिद्ध एवार्थः प्रकल्प्यते तर्हि एतद् अन्यत्रापि समानमिति न पर्यनुयोगावकाशः ।

किञ्च, यदि उपलभ्यस्वभावं सामान्यमभ्युपगम्यते तदा साक्षाद्यवयवानामिव शाबलेयादौ तद्बुद्ध्या ग्रहणं स्यात्, अग्रहणात् तद् असदित्यत्र किं साक्षादिवुद्ध्याऽग्रहणात् सामान्यस्य असत्त्वम्, आहोस्वित् स्वबुद्ध्या इति कल्पनाद्वयम् । न तावत् साक्षादिवुद्ध्या अगृह्यमाणत्वात् तस्य असत्त्वम् १५ रूपादेरपि रसादिवुद्ध्यग्रहणाद् असत्त्वप्रसक्तेः । अथ स्वबुद्ध्या अगृह्यमाणत्वाद् असत्त्वम्, तदयुक्तम् ; विरोधात्—न हि 'सामान्यबुद्धिः सामान्यस्य च अग्राहिका' इत्यभिधानमविरुद्धम् 'माता च मे वन्ध्या च' इत्यभिधानवत् । न च अनुगताकारबुद्ध्या सामान्यं न गृह्यते, व्यावृत्तबुद्धेरपि विशेषं प्रत्यग्राहकत्वप्रसक्तेः । अतः 'तद्बुद्ध्या अगृह्यमाणत्वात् असत् सामान्यमित्ययुक्तम्' इत्यपि अभिधानमसंगतम् यतो भवदभिप्रायेण समानाकारशाबलेयादिवुद्धिः सामान्यबुद्धिः तथा च देश-कालव्यापि २० सामान्यं न गृह्यते तथाभूतस्य बुद्ध्यजनकत्वेन तद्ग्राह्यत्वायोगात् अन एव अनुगताकारबुद्धेरव्यापक-क्षणिकशायलेयादिपदार्थप्रभवत्वात् तद्ग्राहकत्वमेव न सामान्यग्राहकत्वम् । किञ्च, अक्षणिक-व्यापकैकस्वभावत्वे सामान्यस्य किं तेनैव स्वभावेन एकस्मिन् पिण्डे वर्तते सामान्यं तेनैव पिण्डान्तरे, आहोस्वित् स्वभावान्तरेण ? यदि तेनैव ततः सर्वपिण्डानामेकत्वप्रसक्तिः एकदेश-काल-स्वभाव-नियतपिण्डवृत्त्यभिन्नसामान्यस्वभावक्रोडीकृतत्वात् सर्वपिण्डानाम् प्रतिनियतदेश-काल-स्वभावैक- २५ पिण्डवत् । अथ स्वभावान्तरेण, तदा अनेकस्वभावयोगात् सामान्यस्य अनेकत्वप्रसक्तिः स्वभावभेदस्य भावभेदकत्वात् अन्यथा भेदायोगात् । न च एकस्य अनेकवृत्तित्वं रूपादेरिव युक्तम् । अथ यथा एकस्य रूपादेरेकवृत्तित्वं-तथैवोपलम्भात्-अभ्युपगम्यते तथा एकस्य सामान्यस्य अनेकवृत्तित्वमनेकत्रोपलम्भात् किं नाऽभ्युपगम्यते अबाधितोपलम्भस्य भावरूपव्यवस्थानिवन्धनत्वान् ? भवेद् एतत् यदि अनेकवृत्तितया एकं सामान्यं स्वरूपतोऽध्यक्षे प्रतिभासेत न चैवम् व्यक्तिव्यवस्थितस्य एकस्य ३० व्यक्तिभ्यो भिन्नस्य कुत्रचित् प्रत्यये अप्रतिभासनात् । न च देशव्याप्तिः कालव्याप्तिर्वा कस्यचिद् भावस्य केनचित् प्रमाणेन प्रतिपत्तुं शक्येति प्राक् प्रतिपादितम् । न च परस्परव्यावृत्तात्मानो भावा अनुगतनिमित्तमन्तरेण कथमभिन्नाकारप्रत्ययनिबन्धनं भवन्तीति वक्तव्यम् यतो यथा गुड्व्यादयो भावाः परस्परविविक्ता अपि सह प्रत्येकं च एकसामान्यमन्तरेणापि एकं ज्वरादिशमनलक्षणं कार्यं निर्वर्तयन्ति—न हि तत्र एकं सामान्यं तदर्थक्रियासंपादनसमर्थमस्ति अन्यथा तेषां चिर-क्षिप्रादिभेदेन ३५ व्याध्युपशमसामर्थ्योपलब्धिर्न स्यात् सामान्यस्य सर्वत्र एकरूपत्वात्, न च सरसौषधाद्युपयोग-संपाद्यशीघ्रव्याध्युपशमादिभेदोपलब्धिश्च स्यात् सामान्यस्य नित्यस्वभावतया परैरनाधेयातिशयस्य सर्वत्र सर्वदा एकरूपत्वात् । गुड्व्यादिभावनिवन्धनत्वे तु नायं दोषः तस्य प्रतिक्षणं भिन्नत्वे भिन्न-शक्तित्वात्—तथा इहापि केचिद् भावाः प्रकृत्यैव एकाकारपरामर्शहेतवो भविष्यन्तीति न तदर्थं सामान्यप्रकल्पनं युक्तम् । यदपि 'अनुगतप्रत्ययः पिण्डव्यतिरिक्तानुगतनिमित्तनिबन्धनः' इत्याद्य- ४० नुमानम् तत्र प्रतिज्ञाया अनुमानवाधा । तथाहि-अनुगतप्रत्ययानां पिण्डव्यतिरिक्तमनुगतं निमित्त-मालम्बनभूतं साधयितुमशक्यम् तच्चायुक्तम् तस्य तत्र अप्रतिभासनात् वर्णाऽऽकृत्यक्षराकारस्यैव

अर्थस्य तत्र प्रतिभासनाच्च तद्रूपविकलतया सामान्यस्य परैरभ्युपगमात् कथं तत्प्रतिभासे तस्य प्रतिभासः अन्वयाकारस्य विज्ञानस्य अन्यालम्बनत्वे अतिप्रसङ्गात्? तथाहि—यो यद्विलक्षणार्थप्रतिभासः प्रत्ययः स तद्भाहको न भवति, यथा रूपप्रत्ययो न रसादिग्राहकः, जातिविलक्षणवर्णादिप्रतिभासश्च अन्वयी प्रत्यय इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ।

योऽपि शंकरस्वामी अत्राह—“सामान्यमपि नीलत्वादि नीलाद्याकारमेव अन्यथा ‘नीलम्’^१ ‘नीलम्’ इति अनुवृत्तिप्रत्ययो न स्यात् इति हेतोरसिद्धत्वात् नानुमानबाधा” [इति, सोऽपि अयुक्तकारी; नीलादेर्गुणाद् नीलत्वादेः सामान्यस्य एवमभेदप्रसङ्गात् । अथ गुणस्य व्यावृत्तत्वात् तत्सामान्यस्य तु अनुगतत्वात् आकारभेदाद् भेदः, न; व्यावृत्तनीलादिगुणव्यतिरिक्तानुगतनीलत्वादिसामान्यस्य नीलाद्याकारस्य अप्रतिभासनाद् अध्यक्षे असाधारणस्य नीलादेरेकस्यैव प्रतिभासनात् विकल्पक्षेत्रेऽपि यथादृष्टस्यैव निर्णयात् द्वितीयस्य सामान्याकारस्य तत्रापि अनिश्च-^{१०} यात् । न च क्षणिकत्ववत् प्रतिभासमानमपि सामान्यं व्यक्तिभेदेन नोपलभ्यत इति वक्तव्यम्-अनुपलक्षितस्य व्यक्तिष्वभिन्नधी-ध्वनिनिमित्तत्वायोगात् न हि विशेषणानुपलक्षणे विशेष्ये बुद्धिः, रूपजायते दण्डानुपलक्षणे दण्डिवुद्धिवत् तथा च “संमवायिनः श्वेत्यात् श्वेत्यबुद्धेः श्वेते बुद्धिः” [वैशेषिकद० ८-१-९] इति वचनं निरवकाशं भवेत् । किञ्च, अविकल्पविज्ञानवादिनः प्रतिभातानुपलक्षणं युज्येतापि भवतस्तु सविकल्पकाध्यक्षवादिनो गृहीताऽनुपलक्षणमयुक्तम् निश्चयानामुप-^{१५} लक्षणमन्तरेण अपरग्रहणासंभवात् न हि निश्चयैरनिश्चितं गृहीतं नाम । किञ्च, यदि अत्र अनुगतं निमित्तं नित्यं साध्यते तदा तस्य असिद्धिः विपर्ययसिद्धेः । तथाहि—अनुगताभिधानप्रत्ययाः क्रमवत्कारणप्रभवाः, क्रमेण उपजायमानत्वात्, प्रदीपज्वालाप्रभवक्रमभाविप्रत्ययवत् । यदि तु अक्रम-सामान्यहेतुका एते अभविष्यन् क्रमेण उत्पत्तिमासादयिष्यन् अविकलकारणत्वात् तथापि तेषां तद्धेतुकत्वे सर्वं सर्वहेतुकं स्यात् इति प्रतिनियतकार्यकारणभावव्यवस्थायविलोपप्रसक्तिः । अनै-^{२०} कान्तिकश्च हेतुः षट्सु पदार्थेषु अपरानुगतनिमित्ताभावेऽपि ‘पदार्थाः’ ‘पदार्थाः’ इत्यनुगतप्रत्ययोपलब्धेः । न च सतुपलम्भकप्रमाणविषयत्वादिकमनुगतं निमित्तमत्रापि अस्ति इत्यव्यभिचारः, प्रागुक्तोत्तरत्वाद् अस्य । न च विपक्षे वृत्तौ अस्य बाधकं प्रमाणमस्ति इति संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वाद् अनैकान्तिकः । न च अनुगतनिमित्ताभावेऽपि अस्य भावे प्रत्ययभेदकृता विषयभेदव्यवस्था न स्यादिति रूपादिप्रत्ययानामपि न स्वविषयव्यवस्थापकत्वं भवेदिति वक्तव्यम्, अनुगतप्रत्ययस्यां-^{२५} विशिष्टाभिलापत्वेन स्वलक्षणाविषयीकरणात् तद्व्यवस्थापकत्वायोगात् यथासंकेतं तत्तद्व्यावृत्ति-

१ “शङ्करस्वामी लाह—सामान्यमपि नीलत्वादि नीलाद्याकारमेव अन्यथा हि नील इत्येवमनुवृत्तिप्रत्ययो न स्यात्” इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २४३ पं० २७ ।

“सामान्यस्यापि नीलादिरूपले गुणतोऽस्य कः । भेदो नानुगतार्थको नीलादिरूपलक्ष्ये ॥

भासमानोऽपि चेदेष न विवेकेन लक्ष्यते । तत्कथं धीष्मनी व्यक्तां वर्तते तद्वलेन तौ ॥

निश्चयान्तक एवायं सामान्यप्रत्ययः परैः । इष्टाग्रहणे प्राप्ते युक्तं नानुपलक्षणम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ७४०-७४२ पृ० २४४ ।

२ मुद्रितेषु वर्षे० द० पुस्तकेषु “समवायिनः श्वेत्याच्छ्वेत्यबुद्धेश्च श्वेते बुद्धिस्ते एते कार्यकारणभूते”—८-१-९ इति सूत्रं वर्तते, केवलं गू० वै० पुस्तके इत्थं टिप्पणी दृश्यते—“त एते” इत्यादि पृथक् सूत्रं चन्द्रकान्तमते—पृ० ३०३ ।

३ “सिद्धेऽप्यन्यनिमित्तले न सामान्यं प्रसिध्यति । अनुगाम्येकमप्राप्त्यविषिकं च क्रमोदयात्” ॥

—तत्त्वसं० का० ७४३ पृ० २४४ ।

४ “पदार्थशब्दः कं हेतुमपरं षट्सुपेक्षते । अस्तीति प्रत्ययो यश्च सत्तादिष्वनुवर्तते ॥

अन्यधर्मनिमित्तत्वे तत्राप्यस्त्यस्तितामतिः । तदन्यधर्महेतुलेऽनिष्टासकेरधर्मिता ॥

व्यभिचारी ततो हेतुरमीभिरयमिष्यते । न च सर्वोपसंहाराद् व्याप्तिरस्य प्रसाधिता” ॥

—तत्त्वसं० का० ७४४-७४६ पृ० २४५ ।

५-स्याविष्टाभि-वृ० । “न हि सामान्यप्रत्ययो ननुस्वलक्षणविषयः परमार्थेनो युक्तः आविष्टाभिलापेन प्रत्ययेन स्वलक्षणस्याविषयीकरणात्”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २४६ पं० ३ ।

मादाय एकत्रापि अनेकविरुद्धधर्माध्यवसायविकल्पप्रसूतेरविरोधात् । यदि च अनुगतनिमित्त-
मन्तरेण अनुगतप्रत्ययो न भवेत् इच्छाविरचितरूपेषु 'चन्द्रापीडादि' भावेषु नष्टाऽजातेषु च
महासम्मत-शङ्खचक्रवर्तिप्रभृतिषु कथं भवेत् ? न हि तत्रापि सामान्यसद्भावः तस्य व्यक्त्याश्रि-
तत्वात् तदभावे तस्याप्यभावात् न हि आश्रितानामयं धर्मः—यदुत आश्रयाभावेऽपि केवलानामध-
५ स्थानम् अनाश्रितत्वप्रसङ्गात् केवलस्य वा अवस्थाने ग्रहणप्रसक्तिरेव इति न नष्टाऽजातेषु अनुग-
ताकारः प्रत्ययः सामान्यनिबन्धनः स्यात् इति अनेकान्त एव हेतोः । न च परेणापि केवलस्य
सामान्यस्य ग्रहणमभ्युपगम्यते । तथा चोक्तम्—“स्वाश्रयेन्द्रियसंनिकर्षापेक्षप्रतिपत्तिकं सामान्यम्”
[ ] इति । केवलस्यापि च सामान्यस्य ग्रहणाभ्युपगमे सामान्यप्रत्ययस्य व्यक्त्य-
ध्यवसायो न प्राप्नोति व्यक्तेस्तदानीमभावाद् 'व्यक्तीनामिदं सामान्यम्' इति संबन्धश्च न
१० स्यात् निमित्ताभावात् । तथाहि—संबन्धस्य निमित्तं भवत् तद्व्यङ्ग्यत्वं वा सामान्यस्य भवेत्,
तज्जन्यता वा, तद्ग्रहणापेक्षग्रहणता वा ? तत्र न तावद् व्यक्तिभिर्यङ्ग्यत्वात् सामान्यं ताभिः
संबद्धम् परैरनुपकार्यस्य नित्यत्वात् सामान्यस्य अविशेषतो व्यङ्ग्यत्वानुपपत्तेः यो हि यस्य
अनुपकार्यः स तस्य अभिव्यङ्ग्यो न भवति, यथा हिमवान् विन्ध्यस्य, अनुपकार्यं च सामान्यं
व्यक्तिभिः इत्यनुपकार्यस्यापि व्यङ्ग्यत्वे सर्वैः सर्वस्य व्यङ्ग्यः स्यात् इत्यतिप्रसङ्गः । नापि तज्जन्यता
१५ तन्निबन्धनम् नित्यतया अभ्युपगतस्य तज्जन्यत्वायोगात् केवलस्यापि ग्रहणाभ्युपगमाच्च । नापि
तज्ज्ञानपारतन्त्र्यमपि तस्य संभवति तेन “स्वाश्रयेन्द्रियसंनिकर्षापेक्षप्रतिपत्तिकं सामान्यम्” इति
अयुक्तमभिधानेन आश्रयस्यायोगात् तदनेन्द्रियसंनिकर्षापेक्षाया दूरोत्सारितत्वात् न चास्य
नित्यतया परैरनाश्रयेविशेषत्वान् कचिदपि अपेक्षा अतो यदि तत्स्वविषयज्ञानोत्पादनसमर्थं तदा
सर्वदैव तद् जनयेत् अथ असमर्थम् न कदाचिदपि जनयेत् न हि समर्थम् असमर्थं वा तस्य तद्रूपं
२० तत् केनचिद् अन्यथा कर्तुं शक्यम् नित्यत्वहानिप्रसङ्गात् । यदुक्तम्—

“तस्य शक्तिरशक्तिर्वा या स्वभावेन संस्थिता ।

नित्यत्वादचिकित्स्यस्य कस्तां क्षपयितुं क्षमैः ?” ॥ [ ] इति ।

अत एव अस्य व्यक्तिषु वृत्तिरपि अनुपपन्ना । तथाहि—वृत्तिरस्य भवन्ती स्थितिलक्षणा वा भवेत्,

१-प्रसूते-वृ० आ० हा० वि० ।

२ “इच्छारचितरूपेषु नष्टाजातेषु वा ततः । अनेकान्तिकता हेतोः सर्वैरेभिर्यथोदितैः” ॥

—तत्त्वसं० का० ७८९ पृ० २४६ ।

३ महाव्युत्पत्तिनामके बौद्धग्रन्थे चक्रवर्तिनां पट्टिर्नामानि परिगणितानि विद्यन्ते, तेषु 'महासंमत' इत्याद्यं नाम
वर्तते—पृ० ५२ अं० १८० ।

४-चक्रप्र-वृ० आ० हा० वि० । “इच्छारचितरूपेषु चन्द्रापीडादिषु नभस्तलोपकम्पितप्रबलगृहादिषु नष्टाजातेषु च
महासंमत-शङ्खचक्रवर्तिषु”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २४६ पं० २१ । ५ प्र० पृ० पं० ७ ।

६ न हि समर्थमसमर्थं वा तस्य तत्स्वविषयज्ञानोत्पादरूपं तत् केनचिदन्यथा कर्तुं शक्यं
नित्यत्व—आ० हा० वि० । अस्मिन् पाठान्तरे 'स्वविषयज्ञानोत्पाद' इत्यंशोऽधिको भाति स च यदि 'तत्' इत्यस्य टिप्प-
णात्मकत्वेन अन्तःप्रविष्टो न स्यात् तर्हि पाठान्तरत्वेन समर्थनीयः । वस्तुतः 'तद्रूपम्' इत्यस्य स्थाने 'यद्रूपम्' इति सम्यग्
भाति परामर्शकस्य 'तत्'—पदस्यापि सत्त्वेन तत्संबन्धितया 'यत्' पदस्यैवापेक्षणात् । अत्रायं संवादो यथा—

“तस्य योग्यमयोग्यं वा रूपं यत् प्रकृतिस्थितम् । तद् प्रोव्यादप्रकम्प्यं हि को नाम चलयिष्यति” ॥

—तत्त्वसं० का० ७९५ पृ० २५६ ।

अस्याः कारिकायाः पञ्जिका तु इत्थं वर्तते—“न हि तस्य तद्रूपं समर्थमसमर्थं वा तत् कचिद् अन्यथाकर्तुमीशते
नित्यत्वहानिप्रसङ्गात्”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २५७ पं० ४ ।

७ पृ० ४८२ पं० २२ टि० ६ ।

८ “अपि चानेकवृत्तिलं सामान्यस्य यदुच्यते । तत्र केयं मता वृत्तिः स्थितिः किं व्यक्तिरेव वा ॥

स्वरूपाप्रच्युतिस्त्वावत् स्थितिरस्य स्वभावतः । नाधारस्तत्कर्ता शक्तो येन स्थापकता भवेत् ॥

गमनप्रतिबन्धोऽपि न तस्य बदरादिवत् । विद्यते निष्क्रियत्वेन नाधारोऽतः प्रकल्प्यते ॥

स्थितिस्तत्समवायक्षेत्रे तथैव विचार्यते । सोऽमीष्टोऽयुतसिद्धानामाश्रयाश्रयितात्मकः” ॥

—तत्त्वसं० का० ७९८-८०१ पृ० २५९ ।

अभिव्यक्तिलक्षणा वा ? स्थितिरपि निःस्वभावताप्रच्युतिरभ्युपगम्यते, आहोस्विद् अधोगतिप्रति-
बन्धस्वरूपा ? तत्र न तावद् आद्यः पक्षः, सामान्यस्य नित्यतया स्वभावाऽप्रच्युतेः स्वतःसिद्धत्वात् ।
नापि अधोगतिप्रतिबन्धस्वरूपा स्थितिस्तत्र संभविनी, अमूर्त-सर्वगतत्वाभ्यां निष्क्रियत्वात् स्वतः
एव अधोगमनासंभवात् प्रतिबन्धकानां वैयर्थ्यात् । न च सामान्यस्य स्वव्यक्तिषु समवायः स्थिति-
रभ्युपगन्तव्या, तस्यैव विचार्यमाणत्वात् । तथाहि-अयुतसिद्धानामाध्याय्यविभावो यः संबन्धः 'इह' ५
इति प्रत्ययहेतुः स समवायः परैरभ्युपगतः । 'आश्रितत्वं च सामान्यस्य व्यक्तिप्रतिबद्धस्थितित्वेन
वा, तदभिव्यक्त्यनया वा' इत्येतदेव पर्यालोचयितुं प्रकान्तम् परस्परासंकीर्णरूपाणां भावानामकिञ्चि-
त्कारयान्तरसमवायायोगान् योगे वा सर्वैः सर्वस्य समवायः प्रसज्येत । तथाहि-व्यावृत्तस्वरूपान्
भावान् संश्लेषयन् पदार्थः समवायः प्रकल्पितः । न च अर्थान्तरभावेऽपि स्वात्मव्यवस्थिता भावाः
परस्परस्य स्वभावमात्मसात्कुर्वन्ति । न च अर्थान्तराश्लेषकारिणो भावान्तरस्य 'समवायः' १०
इति नामकरणेऽपि काचित् क्षतिः । न च श्लेषकरणात् समवायरूपत्वं संश्लेषस्य, संश्लेष्यमाण-
पदार्थेभ्यो भिन्नस्य करणे तैस्तस्य संबन्धासिद्धेः, अभिन्नस्य करणे सामान्यादेः कार्यत्वेन अनित्यत्व-
प्रसक्तेः । तन्न सामान्यस्य व्यक्तिषु स्थितिर्वृत्तिः । नापि तदभिव्यक्तिलक्षणाऽसौ युक्ता । तथाहि-
तद्विषयविज्ञानोत्पादनलक्षणा वा तदभिव्यक्तिः, स्वरूपपरिपोषलक्षणा वा ? न तावत् स्वभावपरि-
पोषलक्षणा, नित्यस्य स्वभावान्यथाकरणासंभवात् । नापि तद्विषयविज्ञानोत्पादनस्वरूपा असौ युक्ता, १५
सामान्यस्य स्वत एव विज्ञानोत्पादनसामर्थ्ये अभिव्यक्तिकारणापेक्षाऽयोगात् असामर्थ्येऽपि परैर-
नाद्येयविशेषणत्वात् सामान्यस्य तदपेक्षत्वानुपपत्तेः परैरान्येयविशेषणत्वाभ्युपगमेऽपि अनित्यत्वप्रस-
क्तितो व्यक्तिवद् असाधारणत्वात् सामान्यरूपताऽनुपपत्तेः तेन सामान्यस्य व्यक्तिषु वृत्तिनिबन्धना-
भावाद् अवृत्तिः । तथा च प्रयोगः-यस्मिन् यस्य वृत्तिनिबन्धनं नास्ति न तत्र तद् वर्तते, विन्ध्ये इव
हिमवान्, नास्ति च मेदेषु वृत्तिनिबन्धनं सामान्यस्य इति व्यापकानुपलब्धिः । सर्वेऽपि च पर- २०
प्रकल्पिताः सामान्यसाधनाय हेतवः अनया दिशा प्रतिषेद्धव्याः ।

कुमारिलप्रकल्पितास्तु-गोपिण्डमेदेषु गोबुद्धिः एकगोन्वनिबन्धना, गवाभासत्वात् एकाकार-
त्वाच्च, एकगोपिण्डविषयबुद्धिवत् । अथवा येयं गोबुद्धिः सा शाबलेयाश्च भवति तद्व्यतिरिक्तार्थान्त-
रालम्बना वा, तदभावेऽपि भावात्, घटे पार्थिवबुद्धिवत् । सर्वगतत्वं च सामान्यस्य प्रमाणाऽन्तरात्
सिद्धम् । तथाहि-येयं गोमतिः सा प्रत्येकसमवेतार्थविषया, प्रतिपिण्डं कृत्स्नस्वरूपपदार्थाकारत्वात्, २५
प्रत्येकव्यक्तिविषयबुद्धिवत् । एकत्वमपि सामान्यस्य प्रमाणोपपन्नमेव । तथाहि-यद्यपि सामान्यं
सर्वार्थमना प्रतिव्यक्ति परिसमाप्तं तथापि एकमेव तत्, एकाकारबुद्धिप्राप्तत्वात्, यथा 'नञ्'-युक्तेषु
वाक्येषु ब्राह्मणादिनिवर्तनम् । न चैतत् शक्यं वक्तुम्—'भिन्नेषु अभिन्नाकारः प्रत्ययो भ्रान्त इति न
तद्गुलाद् वस्तुतत्त्वव्यवस्था' इति, यतो नास्य दुष्टकारणप्रभवत्वमस्ति, नापि बाधकप्रत्ययसद्भावः
ततो मिथ्यात्वनिबन्धनाभावात् कथं भ्रान्तता ? तदुक्तम्—

“पिण्डमेदेषु गोबुद्धिरेकगोन्वनिबन्धना ।

गवाभासैकरूपाभ्यामेकगोपिण्डबुद्धिवत् ॥

न शाबलेयाद् गोबुद्धिः ततोऽन्यालम्बनाऽपि वा ।

तदभावेऽपि सद्भावाद् घटे पार्थिवबुद्धिवत् ॥

प्रत्येकसमवेतार्थविषयैवाथ गोमतिः ।

प्रत्येकं कृत्स्नरूपत्वात् प्रत्येकव्यक्तिबुद्धिवत् ॥

३५

१ “स्यादाधारो जलादीनां गमनप्रतिबन्धकः । अगतीनां किमाधारैः सामान्यानां प्रकल्पितैः ॥

स्वज्ञानोत्पत्तियोग्यत्वे किमभिव्यक्तिकारणैः । स्वज्ञानोत्पत्त्ययोग्यत्वे किमभिव्यक्तिकारणैः ॥

द्यः समर्थः समर्थात्मा व्यञ्जकैः क्रियते यदि । भावोऽस्थिरो भवेदेवं दीपव्यञ्जकपादिवत्” ॥

—तत्त्वसं० का० ८०२-८०४ पृ० २६० ।

२ “अनया च दिशाऽन्येऽपि सर्वे वृत्त्याः कुहेतवः” ।

“अन्येऽपि कुहेतव इति कुमारिलगदिताः तत्रामी तेन कुहेतव उक्ताः”—तत्त्वसं० का० ७९७ तथा पञ्ज०
पृ० २५७ पं० १६—।

३ “तस्मात् पिण्डेषु गोबुद्धिः”—छो० वा० । ४ “गवाभासैकरूपाभ्यां”—छो० वा० । ५ “प्रत्येकं कृत्स्नबुद्धि-
ज्ञात्”—छो० वा० ।

प्रत्येकसमवेताऽपि जातिरेकैव बुद्धिः ।
 'ननु'युक्तेष्विव वाक्येषु ब्राह्मणादिनिवर्तनम् ॥
 नैकरूपा मतिर्गोत्रे सिध्या वक्तुं च शक्यते ।
 नात्र कारणदोषोऽस्ति बाधकः प्रत्ययोऽपि वा" ॥

५

[श्लो० वा० वन० श्लो० ४४-४७-४९] इति ।

- अत्र प्रथमसाधने साध्यविकलमुदाहरणम् गोत्वस्य एकस्य तत्रासिद्धेर्त्तन्निबन्धनत्वस्यैकगोपिण्ड-
 विषयबुद्धेरन्यसिद्धत्वात् । अथ सामान्येन एकनिबन्धनत्वमात्रं साध्यते तदा सिद्धसाध्यता
 विजातीयव्यवच्छेदेन कल्पितैकाऽगोव्यावृत्तिनिबन्धनत्वस्य इष्टत्वात् । न 'शाबलेयाद् गोबुद्धिः'
 इत्यापि साक्षात् तदुत्पत्तिनिषेधे साध्ये सिद्धसाध्यता तत्स्वलक्षणानुभवाहितसंस्कारसंकेतादि-
 १० व्यवहितत्वात् तस्याः । अथ परंपरयाऽपि 'ततो न भवति' इति साध्यते तदा अनुमानबाधः प्रति-
 ष्ठायाः साध्यविकलता च दृष्टान्तस्य । अन्यालम्बनत्वेऽपि साध्ये सन्निहितशाबलेय-गोबुद्धेर्यदि
 ततोऽर्थान्तरालम्बनत्वं साध्यते तदा अनुभवविरोधः सन्निहितशाबलेयादिपिण्डाध्यवसायित्वेन
 तस्याः संवेदनात् दृष्टान्तस्य च साध्यविकलता पूर्ववत् । अथ शाबलेयाऽसन्निधौ बाहुलेयादिसन्नि-
 धानप्रवृत्ता या बुद्धिः सा ततोऽन्यालम्बनेति पक्षः तदा सिद्धसाध्यता । अथ साक्षात् वस्तुसदा-
 १५ लम्बनेति साध्यते तदा अनैकान्तिकता हेतोः न हि परमार्थतोऽस्या वस्तुसदालम्बनमस्तीति
 प्रसाधितत्वात् । यैदपि 'प्रत्येकपरिसमाप्तार्थविषयत्वसाधनम्' तत्रापि सामान्येन साध्ये सिद्ध-
 साध्यता प्रतिपदार्थमतद्रूपपरावृत्तवस्तुरूपाध्यवसायेन अस्याः प्रवृत्तेः । अथ वस्तुभूत-प्रत्येकपरि-
 समाप्त-नित्यैकसामान्याख्यपदार्थविषयत्वं साध्यते तदा दृष्टान्तस्य साध्यविकलता अनैकान्तिकता
 च हेतोः तथाविधेन साध्येन हेतोः क्वचिदपि अन्वयासिद्धेः । एकस्य च क्रमवत्सु बहुषु सर्वात्मना
 २० परिसमाप्तत्वे सर्वव्यक्तिभेदानामन्योन्यमेकरूपताप्रसक्तिः एकव्यक्तिपरिनिष्ठितस्वभावसामान्यसं-
 दृष्टत्वात् एकव्यक्तिरूपवत्, सामान्यस्य वा अनेकरूपतापत्तिः युगपदनेकवस्तुपरिसमाप्तान्मरूप-
 त्वात् अतिदूरेदेशस्थितानेकभाजनव्यवस्थितानेकाम्रादिफलवत् इत्यनुमानबाधः । अत एव
 'न चात्र बाधकः प्रत्ययोऽस्ति' इति यैदुक्तम् तदपास्तम् बाधकस्य प्रदर्शितत्वात् । यैदपि
 'एकत्वसाधनं सामान्यस्य,' तत्रापि तस्य प्रत्येकसमवेतत्वासिद्धेः आश्रयासिद्धो हेतुः । स्वरूपा-
 २५ सिद्धश्च-एकबुद्धिब्राह्मत्वस्य परमार्थतस्तत्रासिद्धेः शाबलेयादिषु 'समानाः' इति बुद्ध्युत्पत्तेः ।
 ब्राह्मणादिनिवर्तनं च परमार्थतो नैकमस्ति, तस्याऽवस्तुत्वात् अतः साध्यविकलमुदाहरणम् ।
 कल्पनाशिल्पिघटिते चैकत्वे साध्ये सिद्धसाध्यता अपोहस्य कल्पनानिमित्तस्य एकत्वेन इष्टेः ।
 'न चात्र कारणदोषोऽस्ति' इत्येतदपि असिद्धम्, अनाद्यविद्यावासनास्वरूपस्य कारणदोषस्य
 सङ्गावात् । बाधकसङ्गावश्च 'न च याति' इत्यादिना प्रदर्शितः । तथाहि-ये यत्र नोत्पन्नाः
 ३० नापि प्रागवस्थायिनः नापि पश्चात् अन्यतो देशादागतिमन्तस्ते तत्र न वर्तन्ते नापि उपलभ्यन्ते,
 यथा रासभक्षिरसि तद्विषाणादयः, तथा च सामान्यं तच्छून्यदेशोत्पादवति शाबलेयादिके
 वस्तुनि इति व्यापकानुपलब्धिः । न चायमनैकान्तिको हेतुः तत्र दृष्ट्युपलम्भयोः प्रकारान्तरासंभवात्
 तच्च स्वाश्रयमात्रव्यापित्वाऽभ्युपगमे गोत्वादिजातेर्बाधकं प्रमाणं प्रदर्शितम् । सर्वसर्वगतत्वाऽभ्युप-
 ३५ गमे तु तस्या एकस्मिन् व्यक्तिभेदे ग्रहणे विजातीयव्यक्तिभेदे व्यक्त्यन्तराले चोपलम्भः स्यात् अनुप-
 लम्भात् तु तदभाव इति दृष्ट्यानुपलम्भो बाधकं प्रमाणम् । तथाहि-उपलब्धव्यक्तिसमवेतसामान्य-
 स्वरूपाद् उपलब्धाद् अव्यतिरिक्तं चेद् व्यक्त्यन्तरालवर्ति सामान्यरूपम् तदा तस्यापि ग्रहणं भवेत्
 गृहीतादिभिन्नत्वात् गृहीतस्वरूपवत् । अथ न तस्य उपलम्भस्तथासति अनुपलब्धरूपाव्यतिरेकात्
 तद्वद् उपलब्धव्यक्तिसमवायिनोऽपि रूपस्योपलम्भो न स्यात् । अथ उभयरूपताऽभ्युपगम्यते तदा
 रूपभेदात् तद्वस्तुभेदः परस्परविरुद्धधर्माध्यासात् न हि अन्योन्यविरुद्धरूपग्रहणाग्रहणधर्माध्यासि-
 ४० तमपि वस्तु एकं युक्तम् अतिप्रसङ्गात्-विश्वस्यैवमेकद्रव्यताप्रसक्तेः सहोत्पाद-विनाशाद्युपपत्तिः
 स्यात् अन्यथा 'एकम्' इति नाममात्रमेव भवेत् न च तत्र विवादः । नित्यत्वैकत्वरूपाभ्युपगमे च

१ "स्वनिबन्धनलमेकगोबुद्धेरन्यसिद्धमेव"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २५८ पं० ५—।

२ पृ० ६९५ पं० १५—। ३ पृ० ६९५ पं० २९। ४ पृ० ६९५ पं० २६। ५ पृ० ६९५ पं० १९।

६ पृ० ६९९ पं० २६।

सामान्यस्य अनेकशो बाधकं प्रतिपादितमेवानुमानम्-ये क्रमित्वाऽनुगामित्व-वस्तुत्वोत्पत्तिमत्त्वादि-धर्मोपेतास्ते परपरिकल्पितनित्यैकसर्वगतसामान्यतो नात्मलभमासादयन्ति, यथा पाचकादिप्रत्ययाः, तथा चामी गवादिप्रत्यया इति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः नित्यभावविरुद्धाऽनित्यताभावेन क्रमित्वा-देव्यासत्त्वात् नित्यस्य च क्रमाऽक्रमाभ्यामर्थक्रियाविरोधाद् नानैकान्तिकता हेतोः दृष्टान्तस्य च साध्यान्वितत्वेन पूर्वं प्रसाधितत्वासासिद्धो दृष्टान्तः । तदेवं बाधकप्रत्ययस्य अभावोऽसिद्धः अनेक-५ प्रकारस्य बाधकस्य प्रदर्शितत्वात् ।

भवतु वा गोत्वादि सामान्यम् कर्कादिविलक्षणत्वेन शाबलेयादीनां प्रतिपत्तेः, ब्राह्मणत्वादि सामान्यं तु उपदेशमात्रव्यङ्ग्यम् गवाभ्वादिवद् ब्राह्मणेतरविशेषप्रतिपत्त्यभावात् । न च उपदेशसहा-याध्यक्षगम्यं तत् अध्यक्षविषये उपदेशापेक्षाऽयोगान्, तद्योगे वा उपदेशस्यैव केवलस्य व्यापार इति उपदेशमात्रव्यङ्ग्यतैव । अथ 'वर्णविशेषाऽध्ययनाऽऽचार-यज्ञोपवीतादिव्यतिरिक्तनिमित्तनिबन्धनं १० 'ब्राह्मणः' इति ज्ञानम्, तन्निमित्ततु द्विविलक्षणत्वात्, गवाभ्वादिविज्ञानवत् इति लिङ्गात् प्रतिपत्तेः ब्राह्मणत्वादिसामान्यस्य नागममात्रव्यङ्ग्यत्वमिति, असदेतत् नगरादिविज्ञानवद् व्यतिरिक्तनिबन्धना-भावेऽपि तथाभूतज्ञानस्य कथंचिद् उपपत्तेः । न हि नगरादिविज्ञानेऽपि व्यतिरिक्तं द्रव्यान्तरमस्ति यद् एकाकारज्ञाननिबन्धनं भवेत् काष्ठादीनामेव प्रत्यासत्त्या कयाचित् प्रासादादिव्यवहारनिबन्धनानां नगरादिव्यवहारनिबन्धनत्वोपपत्तेः अन्यथा 'पण्णगरी' इत्यादिष्वपि वस्तुवन्तरकल्पनाप्रसक्तेः । न १५ च तत्रापि तथाऽस्तु इति वक्तव्यम्, वस्तुवन्तरस्य तन्निबन्धनस्य तत्र निषिद्धत्वात् । अतोऽनैकान्तिको हेतुः सिद्धसाध्यता च समुदायिभ्योऽन्यन्वाङ्गीकरणे समुदायस्य तन्निबन्धनत्वाद् ब्राह्मणबुद्धेः तद्वग्रहे तद्बुद्ध्यभावात् पानकवत् इति न वर्णादिभ्यो व्यतिरिक्तम् । तस्मात् शरीरोत्पत्तिकारणं श्रुतं तपो वा ब्राह्मणत्वं परिकल्पनीयं स्यात् । तत्र ब्राह्मणशुक्रशोणितसंभूते शरीरविशेषे यदि ब्राह्मणत्वजातिः समवेता भवेत् ततः संस्कारसंश्लेषेऽपि न ततो व्यावर्तते तेन संस्काराभावात् ब्राह्मणो नाऽब्राह्मणो २० भवेत् । अथ संस्काररहितोऽपि ब्राह्मण एव केवलं ब्राह्मणक्रियामकुर्वाणस्य भवति अब्राह्मण-व्यपदेशस्तत्र पुत्रस्यैव पुत्रक्रियामकुर्वतः । तथाहि- 'अयमगौः' 'अयमनश्वः' 'अयममनुष्यः' इत्यादि-व्यवहारो लोके सुप्रसिद्ध एव । न चैतावता तत्क्रियावैकल्येऽपि परमार्थतत्त्वस्य तथाभावः, प्रत्य-क्षादिविरोधान् । एतस्यां च वस्तुव्यवस्थायां ब्राह्मणमानापिबुत्पाद्यत्वस्य प्राधान्यात् गजादीनां शिखेव केवलमध्ययनादिका क्रिया संपद्यते, तथाऽभ्युपगमे च ब्रह्म-व्यास-मनङ्ग-विश्वामित्रप्रभृतीनां २५

१ प्रमेयकमलमार्तण्डे स्याद्वाटवृक्षाकरे च ब्राह्मणलस्य नित्यजातिरूपत्वनिषेधपरा विस्तृता रुच्या च चर्चा वर्तते-पृ० १४१ प्र०-पृ० १४३ प्र० । पृ० १५८ पं० ९-पृ० १६३ पं० १० ।

तत्त्वसंग्रहे तु जातिमदनिषेधव्याजेन ब्राह्मणलस्य नित्यप्रतिष्ठानता निरस्ता । सा चेत्थम्—

“शतशः प्रतिविद्धायां जातौ जातिमदश्च किम् । तदन्यातिशयासिद्धौ विांशेष्टा सा च किं मता ॥
वक्षिणादिगुणाधाराः प्रक्षणाशेषकल्मषाः । सर्वेऽप्यत्राविशेषेण तद्योगे च विजातयः ॥
भवेयुर्यदि सिद्ध्यन्ति विशिष्टास्तत्समाश्रयाः । वैशिष्ट्यमन्यथा नैव लुब्धकद्विजजातिवत् ॥
जातकर्मादयो ये च प्रसिद्धास्ते तदन्यवत् । आचाराः मावृतास्ते हि कृत्रिमेष्वपि भाविनः ॥
अतीतश्च महान् कालो योषितां चातिचापलम् । तद् भवत्यपि निश्चेतुं ब्राह्मणत्वं न शक्यते ॥
अतीन्द्रियपदार्थश्चो न हि कश्चित् समस्ति वः । तदन्वयविशुद्धिं च नित्यो वेदोऽपि नोक्तवान्” ॥

—तत्त्वसं० का० ३५७५-३५८० पृ० १२०-२१ ।

अयं भावो हर्षेणापि दर्शितः—

“शुद्धिर्वशाद्वयीशुद्धौ पित्रोः पित्रोर्वैदेकशः । नदानन्तकुलादोषाददोषा जातिरस्ति का ॥

कामिनीवर्गसंसर्गैर्न कः संक्रान्तपातकः” ।—नैषध० स० १७ श्लो० ४०-४१ पृ० ३६९ ।

तद्दीकार्या च “यदाहुः” इत्यादिना

“अप्येकपङ्क्त्यां नाध्रीयान्संयतः स्वजनैरपि । को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत्” । इति । तथा—

“अनादाविह संसारे दुर्वारे मकरध्वजे । कुले च कामिनीमूले का जातिपरिकल्पना” ।

इति पथद्वयं उक्तं दृश्यते तत्रत्यं प्रथमं पथं पराशरमाधवे बृहस्पत्युक्तत्वेन समुक्तम्—

अ० १ आचारका० पृ० ३७६ ।

ब्राह्मणत्वं न स्यात् । न च अदृश्ये वस्तुनि निर्णयो विधानुं शक्यः 'शूद्राद्युत्पाद्यत्वमस्य नास्ति' इति, अनादिगोत्रपद्धतां च कामार्तत्वात् सर्वदा प्रमदानां कस्याश्चिद् व्यभिचारसंभवात् कुतो योनि-निबन्धनब्राह्मण्यनिश्चयात् संस्कारस्य अध्ययनादेश्च अविपर्ययस्तत्त्वनिश्चयः ? आगमस्य च तन्निश्चयनिबन्धनत्वेन कल्पितस्य रागादियुक्तपुरुषप्रणीतत्वेन अप्रामाण्यात् न निश्चयहेतुता अपौरुषेयस्य च प्रतिव्यक्ति एवंभूतार्थप्रतिपादनपरस्य अनुपलम्भाच्च ततोऽपि तन्निश्चयः । न च अविगानतस्त्रै-वर्णिकप्रवादोऽत्र वस्तुनि प्रमाणम् तस्यापि व्यभिचारित्वोपलब्धेः—दृश्यन्ते च बहवस्त्रैवर्णिकैर-विगानेन ब्राह्मणत्वेन व्यवहियमाणा विपर्ययभाजः इत्यलमतिनिर्वन्धेन वचनमात्रगम्येऽर्थे । इति व्यवस्थितमेतन्—असत् सामान्यम्, तत्साधकप्रमाणाभावात् बाधकोपपत्तेश्च ।

[निरूपणपुरस्सरं विशेषपदार्थस्य खण्डनम्]

- १० नित्यद्रव्यवृत्तयः परमाण्वाकाश-काल-दिगात्ममनस्सु वृत्तेः अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतवो वि-
शेषाः ते च—परमाणूनां जगद्धिनाशारम्भकोटिभूतत्वात् मुक्तात्मनाम् मुक्तमनसां च संसारपर्यन्त-
रूपत्वाद् अन्तत्वं तेषु भवा—अन्त्या इत्युच्यन्ते तेषु स्फुटतरमालक्ष्यमाणत्वात्, वृत्तिस्त्वेयां सर्व-
स्मिन्नेव परमाण्वादौ नित्ये द्रव्ये विद्यत एव अत एव 'नित्यद्रव्यवृत्तयः' 'अन्त्याः' इत्युभयपदोपादा-
नम् । अपरे तु उत्पाद-विनाशलक्षणान्तरहितेषु द्रव्येषु भवा अन्त्या इत्यस्य व्याख्यानं 'नित्यद्रव्य-
वृत्तयः' इति पदं वर्णयन्ति । व्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वं च विशेषाणां सद्भावप्रतिपादकं प्रमाणम् । यथा हि
अस्वाददीना गवादिषु आकृति-गुण-क्रियाऽवयव-संयोगनिमित्तोऽव्यावृत्तः प्रत्ययो दृष्टः—
तद्यथा—'गौः' 'शुक्रः' 'शीघ्रगतिः' 'पीनककुदः' 'महाघण्टः' इति यथाक्रमम्—तथास्मद्विशिष्टानां
योगिनां नित्येषु तुल्याऽऽकृति-गुण-क्रियेषु परमाणुषु मुक्तात्म-मनस्सु च अन्यनिमित्ताभावे प्रत्या-
धारं यद्बलाद् 'विलक्षणोऽयम्' 'विलक्षणोऽयम्' इति प्रत्ययवृत्तिः देश-कालविप्रकर्षोपलब्धे च 'स
२० एवायम्' इति प्रत्यभिज्ञानं च यतो भवति ते योगिनां विशेषप्रत्ययोर्ज्ञानमन्वा अन्त्या विशेषाः
सिद्धाः । योगिनां तु एते प्रत्यक्षत एव सिद्धाः ।

एते च लक्षणासंभवादेव असन्तः । तथाहि—यद् एषां नित्यद्रव्यवृत्तिव्यावृत्तिकं लक्षणमभिहितम्,
तत् असंभवदोषदुष्टत्वाद् अलक्षणमेव । यतः न किञ्चिन्नित्यं द्रव्यमस्ति, तस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् ।
तद्भावे च तद्वृत्तिवत् लक्षणमेषां दूरोन्सारितमेव । यच्च योगिप्रभवविशेषप्रत्ययबलाद् एषां सत्त्वं
२५ साध्यते, तद् असंगतमेवः हेतोरनैकान्तिकत्वात् । तथाहि—परमाण्वादीनां स्वस्वभावव्यवस्थितैः
स्वरूपं परस्परसांकीर्णरूपं वा भवेत्, संकीर्णस्वभावं वेति कल्पनाद्वयम् । आद्यकल्पनायां स्वत एव
असंकीर्णपरमाण्वादिरूपोपलम्भान् योगिनां तेषु वैलक्षण्यप्रत्ययोत्पत्तिर्भविष्यतीति व्यर्थमपरविशेष-
पदार्थकल्पनम् । द्वितीयायामपि विशेषाख्यपदार्थान्तरसन्निधानेऽपि परस्परव्यतिभिन्नेषु परमाण्वा-
दिषु तद्वलाद् व्यावृत्तप्रत्ययो योगिनां प्रवर्तमानः कथमभ्रान्तो भवेत् स्वरूपतोऽव्यावृत्तस्वरूपेषु

१ "नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः । ते अन्त्यन्तव्यावृत्तिहेतुत्वाद् विशेषा एव"—प्रशस्त० कं० पृ० १३ पं० २० ।

"विशेषा एव केचित्तु व्यावृत्तरेव हेतवः । नित्यद्रव्यस्थिता येऽन्त्या विशेषा इति वर्णिताः" ॥

—तत्त्वसं० का० ७१२ पृ० २३६ ।

२ "अन्तेषु भवा अन्त्याः स्वाश्रयविशेषकत्वाद् विशेषाः । विनाशारम्भरहितेषु नित्यद्रव्येष्वण्वाकाशकालदिगात्ममनस्सु
प्रतिद्रव्यमैकैकशो वर्तमानाः अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतवः"—इत्यादि—प्रशस्त० कं० पृ० १२१ पं० १२—

३ यद्बलाद् वृ० आ० हा० वि० ।

"यद्बलात् परमाण्वादौ जायन्ते योगिनां धियः । विलक्षणोऽयमंतस्मादिति प्रत्येकमाधिताः" ॥

—तत्त्वसं० का० ७१३ पृ० २३७ ।

४ "ये पुनः कल्पिता एते विशेषा अन्त्यभाविनः । नित्यद्रव्यव्यपोहेन तेऽप्यसंभविताः क्षणाः ॥

अण्वाकाशदिगादीनामसंकीर्णं यदा स्थितम् । स्वरूपं च तदेतस्माद् वैलक्षण्योपलक्षणम् ॥

मिश्रोभूतापरात्मानो भवेयुर्यदि ते पुनः । नान्यभावेऽप्यविभ्रान्तं वैलक्षण्योपलक्षणम् ॥

कथं तेषु विशेषेषु वैलक्षण्योपलक्षणम् । स्वत एवेति चेन्नैवमण्वादावपि किं मतम्" ॥

—तत्त्वसं० का० ८१३-८१६ पृ० २६३ ।

अण्वादिषु व्यावृत्ताकारतया प्रवर्तमानस्य तस्य अतस्मिन्स्वरूपरूपतया भ्रान्तत्वाऽनतिक्रमात् ? एवमेतत्प्रत्यययोगिनस्तेऽयोगिन एव स्युः । किञ्च, यदि विशेषाख्यपदार्थान्तरव्यतिरेकेण विलक्षण-प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवेत् कथं विशेषेषु तस्योत्पत्तिर्भवेत् तेषु अपरविशेषाभावात् ? भावे वा अनवस्था-प्रसक्तेः 'नित्यद्रव्यवृत्तयः' इति च अभ्युपगमक्षतिः स्यात् विशेषेषु अपि विशेषाणां वृत्तेः । अथ स्वन एव तेषु परस्परवैलक्षण्यमिति अपरविशेषमन्तरेणापि वैलक्षण्यबुद्धिविषयता तर्हि परमाण्वादी-५ नामपि तत एव तद्बुद्धिप्रवृत्तिर्भविष्यतीति व्यर्थं विशेषाख्यपदार्थपरिकल्पनम् । अथ विशेषेषु अपर-विशेषयोगाद् व्यावृत्तबुद्धिपरिकल्पनायामनवस्थादिबाधकोपपत्तेः उपचारात् तेषु तद्बुद्धिः, नः तथा-भूतविज्ञानाधाराणां योगिनामयोगित्वप्रसक्तेः-तद्बुद्धेः 'विशेषा इव' इति स्वलद्रूपतया प्रवृत्तौ अनिर्णयबुद्ध्यधिकरणत्वात् तेषां 'विशेषा एव' इत्यस्वलद्रूपबुद्ध्यधिकरणत्वे अपरविशेषविकलानां विशेषाणां परमाण्वादीनामिव अविशेषरूपतया तद्बुद्धेर्विपर्ययस्वरूपत्वेन तदाधाराणां कथं न अयोगि-१० त्वम् ? यदि च बाधकोपपत्तेर्विशेषेषु व्यावृत्तबुद्धिर्न अपरविशेषनिबन्धना तर्हि परमाण्वादिष्वपि भिन्नविशेषनिबन्धना नासाधभ्युपगन्तव्या, तेषां तत्र भिन्नाभिन्नव्यावृत्तरूपकरणानुपपत्तेर्बाधकस्य सद्भावात् । यदप्यत्र अध्ययनाद्युक्तं प्रतिसमाधानम्—“यथा भ्रमांसाशुच्यादीनां स्वन एव अशुचि-त्वम् अन्येषां च भावानां तद्योगात् तत् तथेहापि तादात्म्यात् विशेषेषु स्वन एव व्यावृत्तप्रत्ययहेतुत्वम् परमाण्वादिषु तु तद्योगात् । किञ्च, अतदात्मकेष्वपि अन्यनिमित्तः प्रत्ययो भवत्येव यथा प्रदीपात् १५ पटादिषु न पुनः पटादिभ्यः प्रदीपे एवं विशेषेभ्य एव अण्वादी विशिष्टप्रत्ययः न अण्वादिभ्य इत्यादिकम्” [ ], तदपि असंगतम् ; यतोऽशुचित्वं भावानां कल्पनासमागोपितम् न पारमार्थिकम् अव्यवस्थितेस्तस्य । तथाहि—यदेव कस्यचित् श्रोत्रियादेर्द्रव्यमशुचित्वेन प्रतिभाति तदेव कापालिकादेः शुचित्वेन । न च एकस्य परस्परविरुद्धानेकरूपसमावेशो युक्तः एकव्यहानि-प्रसक्तेः । भवतु वा पारमार्थिकं पदार्थानामशुचित्वं तथापि न दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोः साम्यम् यतः २० स्वं(श्व)मांसाद्यशुचिद्रव्यसंसर्गाद् मोदकादयो भावाः प्रच्युतप्राक्तनशुचिस्वभावा अपर एव अशुचि-रूपा उत्पद्यन्ते इति युक्तमेवामन्यसंसर्गजमशुचित्वम् न तु परमाण्वादिषु एतत् संभवति तेषां नित्यत्वादेव प्राक्तनाऽविविक्तस्वरूपपरित्यागेन अपरविविक्तस्वरूपतयाऽनुपपत्तेः अत एव प्रदीप-पटदृष्टान्तोऽपि असंगतः पटादीनां प्रदीपादिपदार्थान्तरपाधिकस्य रूपान्तरस्य उत्पत्तेः प्रकृते च तदसंभवात् इति । अनुमानबाधितश्च विशेषसद्भावाभ्युपगमः । तथाहि-विवादाधिकरणेषु भावेषु २५ विलक्षणप्रत्ययः तद्व्यतिरिक्तविशेषनिबन्धनो न भवति, व्यावृत्तप्रत्ययत्वात्, विशेषेषु व्यावृत्तप्रत्ययवत् इति । पूर्ववद् अस्य हेतोः प्रतिबन्धादिकं वाच्यम् । तत्र विशेषपदार्थसद्भावः तत्साधकप्रमाणाभावात् बाधकोपपत्तेर्भवेति स्थितम् ।

१ “नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्या इति चाभ्युपगमहानिप्रसङ्गाच्च”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २६३ पं० २२ ।

२ “यथा गवाश्वमांसादीनां स्वन एवाशुचित्वं तद्योगादन्येषां तथेहापि तादात्म्यादन्त्यविशेषेषु स्वन एव प्रत्ययव्यावृत्तिः तद्योगात् परमाण्वादिष्विति”—प्रशस्त० कं० पृ० ३२२ पं० १३ ।

“स्वन एव” इत्यादिना प्रशस्तमतेरत्रोत्तरमाशङ्कते—

स्वन एवाशुचित्वं हि श्वमांसादेर्यथा स्थितम् । तद्योगादपरेषां तु तथेहापि यदीष्यते ॥

यथा प्रकाशको रीपो घटादेश्च स्वनः स्थितः । तत्प्रकाशात्मतायां च नियतोऽयमिदं तथा ॥”

—तत्त्वसं० का० ८१४-८१८ पृ० २६४ ।

३ यथा स्वमांसा-बा० बा० मां० मां० । “स ह्याह यथा श्वमांसा”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २६४ पं० ६ ।

४ “ननु चाशुचिभावोऽयं सावृत्तो न तु तात्त्विकः । तत् स्वयं परतो वाऽयं कथं नाम भविष्यति ॥

अथवा भाविकत्वेऽपि श्वमांसादिवशादिमे । जायन्तेऽशुचयो भावा नैव नित्या अजन्मतः ॥

प्रदीपादिप्रभावाच्च हानोत्पादस्वरूपताम् । लभन्ते क्षणिका त्वार्थाः कलशाभरणादयः ॥

न विवादासवीभूतविशेषबलमाविनी । वैलक्षण्यमतिस्तेषु क्रमोत्पत्तेः मुखादिवत्” ॥

—तत्त्वसं० का० ८१९-८२२ पृ० २६४ ।

५ “तथाहि—श्वमांसादिकाशुचिद्रव्यसंपर्कादज्ञादयो भावाः”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २६४ पं० २५ ।

१० स० प्र०

[निरूपणपुरस्सरं समवायपदार्थस्य खण्डनम्]

समवायस्तु 'इह तन्तुषु पटः' इत्यादीहबुद्धिविशेषाद् द्रव्यादिभ्यो अर्थान्तरत्वेन अभ्युपगम्यते "अबुतसिद्ध"—[प्रशस्त० कं० पृ० १४ तथा ३२४] इत्यादिलक्षणोपेतः । यथा हि सत्ता-द्रव्यत्वादीनामस्मानुरूपप्रत्ययकर्तृत्वात् स्वाधारेषु तेभ्यः परस्परतश्च अर्थान्तरभावस्तथा समवायस्यापि पञ्चसु पदार्थेषु 'इह तन्तुषु पटः' 'इह पटद्रव्ये गुण-कर्मणी' 'इह द्रव्य-गुण-कर्मसु सत्ता' 'इह द्रव्ये द्रव्यत्वम्' 'इह गुणे गुणत्वम्' 'इह कर्मणि कर्मत्वम्' 'इह द्रव्येषु अन्त्या विशेषाः' इत्यादिविशेष-प्रत्ययवर्शनात् पञ्चभ्यः पदार्थेभ्य अर्थान्तरता तस्य अवसीयते । तथा च प्रयोगः-येषु यदाकार-विलक्षणो यः प्रत्ययः तद्व्यतिरिक्तार्थान्तरनिबन्धनः सोऽभ्युपगन्तव्यः, यथा 'पुरुषे दण्डी' इति प्रत्ययः, तथा चायं पञ्चसु पदार्थेषु 'इह' प्रत्यय इति स्वभावहेतुप्रतिरूपकः प्रयोगः । निबन्धनमन्तरेण अस्व १० सङ्ग्राहे नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यादिति विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । एवम् 'इह' बुद्धिलिङ्गावसेयः समवायः । अभ्यक्षबुद्ध्यवसेयत्वमपि तस्य केचन मय्यन्ते । तथाहि-अक्षव्यापारे सति 'इह तन्तुषु पटः' इत्यादिप्रत्ययोत्पत्तिविशेषणभूतस्य तस्य 'इह' बुद्ध्यवस्थावसेयता । समवायश्च न संयोगवद् भिन्नः किन्तु तद्विज्ञाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्च सत्तावत् सर्वत्र एक एव, अकारणत्वाच्च तद्वदेव नित्यः । अकारणत्वं च तत्कारणानुपलब्धेः सिद्धम् ।

१५ अत्र प्रतिविधीयते—'इह तन्तुषु पटः' इत्यादिका बुद्धिः स्वसमयाहितवासनाप्रकल्पितेन न तु लोके तथोत्पद्यमानत्वेन सिद्धेति धर्म्यसिद्धेराश्रयासिद्धो हेतुः । तथाहि—यत्र नानात्वमुपलक्षितं भवेत् तत्र आधारार्थेभ्यो सति 'इह' बुद्धिरुत्पद्यमाना लोके संवेद्यते, यथा 'इह कुण्डे वृधि' इति । न च नानात्वं तन्तु-पटयोरुपलब्धिगोचरः इति कथं तत्र 'इह' बुद्ध्युत्पादः ? न च स्वमतिप्रकल्पितस्य कार्यस्य कारणपर्यनुयोगः परं प्रति विधेयः । न चेच्छायाः पदार्थरूपानुदोषः तस्याः स्वात्म- २० बुद्धित्वात् ततोऽपि वस्तुव्यवस्थापने तेषामव्यवस्थाप्रसक्तेः भवत्परिकल्पितस्यापि वस्तुनोऽन्वयाऽ-न्वस्य प्रकल्पयितुं शक्यत्वात् न केवलम् 'इह तन्तुषु पटः' इत्यादिका बुद्धिलोके न संवेद्यते किन्तु विपर्ययेणैव तस्या उत्पादानुभवः । तथाहि—'वृक्षे शाखा' 'पर्वते शिला' इत्यादिका बुद्धिलोके उत्प-

१ "तन्तुष्वेव पटोऽमीषु वीरगेषु कटः पुनः । इत्यादीहमतेर्भावात् समवायोऽवगम्यते" ॥—तत्त्वसं० का० ८२३ पृ० २६५ ।

२ "अबुतसिद्धानामाधारार्थभूतानां यः संबन्ध इहप्रत्ययहेतुः स समवायः"—प्रशस्त० कं० ।

३ "तस्याभावे स चेत् किं हि मतेरस्या निबन्धनम् । न विशेषमतिर्दृष्टा निमित्तान्तरवर्जिता ॥

इहबुद्धयविशेषाच्च योगवच्च विभिद्यते । सर्वस्मिन् भाववत्त्वेण एक एव प्रतीयते ॥

कारणानुपलब्धेश्च नित्यो भाववदेव सः । न तस्य कारणं किञ्चित् प्रमाणेनोपलभ्यते" ॥

—तत्त्वसं० का० ८२४-८२६ पृ० २६५ ।

४ "एवं तावद् वैशेषिकाणां मतेन इहबुद्धिलिङ्गानुमेयः समवायः । नैयायिकमतेन तु इहबुद्धिप्रत्यक्षगम्य एव"

—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २६५ पं० २४—।

५ "तदेतदिहविज्ञानं परेषामेव वर्तते । स्वसिद्धान्तानुगुणेन न दृष्टं लौकिकं तु तत्" ॥

—तत्त्वसं० का० ८२७ पृ० २६६ ।

६ "नानालक्षणे हि समवाधारार्थेभ्यो भूतयोः । इदमत्रेति विज्ञानं कुण्डादी श्रीकलादिवत् ॥

नैव तन्तुपटादीनां नानात्वेनोपलक्षणम् । विद्यते येन तेषु स्थिरिदमत्रेति बुद्ध्यः" ॥

—तत्त्वसं० का० ८२८-२९ पृ० २६६ ।

७ "लेच्छया रचिते वाऽस्मिन् कल्पितेष्विव वस्तुषु । न कारणनियोगोऽयं परं प्रत्युपपद्यते" ॥

—तत्त्वसं० का० ८३० पृ० २६६ ।

८ "वृक्षे शाखाः शिलायाश्च इत्येषा लौकिकी मतिः । अगाहवपरिशिष्टाग्रनैरस्तवोपलम्भमात् ॥

तौ पुनस्तस्मिन् ज्ञानं लोकातिशान्तमुच्यते । षटे स्वं क्रियातीति तादात्म्यं स्वभावाच्छ्रुति ॥

रूपकुम्भादिशब्दा हि सर्वोपस्थानिधायकाः । तद्विशेषाभिधानाच्च तथा ते विनिवेष्टिताः ॥

तानाश्रित्यैव विज्ञानं तेषांकारेण वर्तते । समवायाच्च भेदस्य सर्वेषामप्यनीक्षणात्" ॥

—तत्त्वसं० का० ८३१-८३४ पृ० २६७ ।

९ उत्पाद्य-बा० बा० भा० मा० ।

समावायेन संबन्धते । न च 'बुद्धे साक्षा' इत्यादिवाऽपि मतिः समवायनिबन्धना किन्तु विकल्पित-
शास्त्राव्यतिरेकस्वरूपादिविशिष्टसमुदायविबन्धनैव । एवम् 'इह घटे रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः' इत्या-
दिबुद्धेरपि घटस्वभावत्वं रूपादीनां निबन्धनत्वेन प्रतिपद्यते लोकः । तथाहि—घटे रूपादिकं घटस्व-
भावत्वेन एतद्रूपादिकं न घटादिसंभावम् बहुषु रूपादिषु साधारणशक्तिविशेषप्रतिपादकत्वादिप्रत्यक्ष-
तदन्यरूपादिव्यवच्छेदेन घटादिश्रुतेः संकेतः रूपादिश्रुतेस्तु प्रत्येकमसाधारणबहुलानादिकावच्छेद-
द्वयशक्तिप्रकाशनाय समयकरणम् अत एव घटादिश्रुतिर्न रूपादीन् मेदान् आक्षिपति तन्वायस्या-
धिकरण्याभावात् रूपादिशब्दाश्च घट-पटादिसर्वावस्थारूपादिवाचका इति रूपादिशब्देभ्यः केव-
लेभ्यो न तद्विशेषप्रतीतिस्तेन विशिष्टावस्थारूपादिप्रतिपादनाय 'घटे रूपादयः' इत्येवमुपपन्नप्रयोगः
क्रियते ततोऽपि घटात्मका रूपादयः पटात्मकरूपादिव्यवच्छेदेन प्रतीयन्ते घटशब्दस्तु सर्वावस्थं
बलनादिसंभावान्वितं घटं ब्रूत इति केवलान्न विशेषप्रतीतिः 'रूपम्' इत्यादिशब्दप्रयोगे तु तद्व्य-
वच्छेदेन विशेषप्रतिपत्तिरुपजायते इति तत्प्रयोगः । तस्मात् संकेतवशात् 'इह घटे रूपादयः'
इत्यादि ज्ञानं तथाभूतपदार्थनिबन्धनम् न समवायनिबन्धनम् यतो न घटरूपादिसमवायानां भेदः
परस्परतः क्वचिदपि उपलब्धिगोचरः तत् कथमेतत् ज्ञानं समवायनिबन्धनं भवेत् ? तेन परीषद्यस्त-
हेतोरनैकान्तिकत्वात् उक्तव्यायेन प्रतिज्ञायाश्च अनुमानवाधितत्वाच्च समवायसिद्धिः । यदपि 'इह
बुद्धविशेषात्' इत्याद्यभिधाबम् तदपि असंगतम्, यतो यदि एकः समवायः स्यात् तथा 'तन्तुषु
घटः' इत्यादिबुद्धेरपि उत्पत्तिः स्यात् । तथाहि—यत् एव समवायात् 'कपालेषु घटः' इति प्रत्यक्षोत्प-
त्तिरभ्युपगता स एव समवायः तन्तुषु घटस्य इति किसिति तथाप्रत्ययोत्पत्तिर्न भवेत् ? अथ न
तन्तुषु घट आश्रितः इति तत्र तथाप्रत्ययो नोत्पद्यते, असदेतत् : यतः 'कपालेषु घट आश्रितः' इति
समवायबलात् भवद्भिरभिधीयते ; स च समवायः किं तन्तुषु नास्ति चेन 'इह तन्तुषु घटोऽस्ति' इति
प्रत्ययो न भवेत् समवायस्य एकत्वेन सर्वत्र अविशेषात् ? एवं च द्रव्य-गुण-कर्मणां द्रव्यत्व-गुणत्व-
कर्मत्वविशिष्टेषु : संबन्धस्य एकत्वात् पदार्थपञ्चकस्य विभागो न भवेत् । अथ समवायस्य एकत्वेऽपि
न पदार्थसंकरः, आधाराधेयनियमात् । तथाहि—'द्रव्येष्वेव द्रव्यत्वम्' 'गुणेष्वेव गुणत्वम्' 'कर्म-
त्वेष्वेव कर्मत्वम्' इत्येवं द्रव्यत्वादीनां प्रतिनियताधारावच्छेदेन प्रतिपत्तेः सङ्गावः, न ; एवं समवायस्य प्रति-
पदार्थं भिन्नत्वोपपत्तेः । अथ 'इह' इति समवायनिमित्ताया बुद्धेरभिन्नाकारतया सर्वत्र अनुगमात् एकः
समवायः सर्वत्रावसीयते, तदेकत्वेऽपि द्रव्यत्वादिनिमित्तानां प्रत्ययानां प्रतिनियताधारावच्छेदेनाऽ-
१

१ "अतो घटादिश्रुती रूपादिमेदानाक्षिपतीति साधानाधिकरण्याभावात् व्यधिकरण्येनैव तदात्म्यं प्रतिपाद्यते"

—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २६७ पं० १९ ।

२-सर्वावस्तुरू-वृ० आ० हा० वि० । "रूपादिशब्दा हि सर्वावस्थस्य रूपादेर्वाचकाः"—तत्त्वसं० पञ्च०
पृ० २६७ पं० २१ ।

३ पृ० ७०० पं० १० टि० ३ ।

४ "यथेकः समवायः स्यात् सर्वेष्वेव च वस्तुषु । कपालदिष्वपि ज्ञानं पटादीति प्रसज्यते ॥

गजादिष्वपि गोलादि समस्तीत्यनुवर्ज्यते । ततो गवादिरूपत्वमसीमां शाबलेयवत् ॥

पटस्तन्तुषु योऽस्तीति समवायात् प्रतीयते । अस्ति नस्ती कपालेषु तस्येति न तथेति किम् ॥

नाश्रितः स कपाले चेन्न तन्तुष्वपीष्यते । आश्रितः समवायेन स कपालेऽपि नास्ति किम् ? ॥

तन्तोर्थः समवायो हि पटस्यैवभिधीयते । स घटस्य कपालेषु तदीरनवधिर्भवेत् ॥

एवं यश्च गजलादिसमवायो गजादिषु । गोलादिजातिमेदानां स एव स्थात्रयेष्वपि" ॥

—तत्त्वसं० का० ८३५-८४० पृ० २६८-२६९ ।

५ भवतु अ-वा० वा० आ० मा० । "किमिति तथाप्रतीतिर्न भवेत्"—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २६८ पं० २० ।

६ "आधार" इत्यादिनाऽत्र प्रसक्तमतेकस्यैव साधने—

आधाराधेयनियमः स वैकल्येऽपि विद्यते । द्रव्येष्विव हि तज्जातिकर्मत्वे च कर्मता" ॥

—तत्त्वसं० का० ८४१ पृ० २६९ ।

७ "इहेति समवायोत्यविज्ञानान्वयदर्शनात् । सर्वत्र समवायोऽयमेक एवेति यम्यते ॥

द्रव्यज्ञादिनिमित्तानां व्यतिरेकस्य दर्शनात् । धियां इत्यादिजातीनां नियमस्तत्त्वसीयते" ॥

—तत्त्वसं० का० ८४२-८४३ पृ० २६९ ।

८-वच्छेदेनानुषा-वा० वा० । "प्रतिनियताधारावच्छेदेनोत्पत्तेर्व्यतिरेकत्वान्वयलक्षणस्य दर्शनात्"

—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २६९ पं० १६ ।

ननुयायितयोन्पत्तेर्द्रव्यत्वादीनां भेद इति न पदार्थपञ्चकस्य संकीर्णताप्रसक्तिः, यथा हि दधि-कुण्डयोः संयोगैकत्वेऽपि आधार्याधारप्रतिनियम उपपत्तिमान् तथा समवायैकत्वेऽपि द्रव्यत्वादीनां व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदांघ्रा(दादाघा)राधेयप्रतिनियमोपपत्तेः असंकीर्णपदार्थव्यवस्था संगतैव प्रमाणनिबन्धनत्वात् प्रमेयव्यवस्थायाः इति, असदेतत् यतो नास्माकं रूपत्वादीनां रूपादिषु आधेयनियमः सिद्धः ५ भवतां पुनः समवायमेकं सर्वत्राऽभ्युपगच्छतां प्रतिनियमो दुर्घटः प्रसज्येत । तथाहि—‘द्रव्ये एव द्रव्यत्वम्’ इत्येवं नियमः समवायनिबन्धनो भवद्भिरभ्युपगम्यते, द्रव्यत्वादेः समवायस्य च गुणादिष्वपि एकस्यैव सद्भावात् कथं न पदार्थसंकरप्रसङ्गः द्रव्यत्वाद्याधेयत्वस्य अभिन्ननिमित्तत्वात् ? अथ द्रव्ये द्रव्यत्वस्य यः समवायः न स एव गुणादिषु गुणत्वादेस्तर्हि संयोगवत् समवायस्य प्रत्याधारं भेदः स्यात् । अथ स्वरूपेण अभिन्नस्यापि समवायस्य द्रव्यत्वादिविशेषणभेदाद् भेद इति न पदार्थसंकरः, ननु द्रव्यत्वादेर्विशेषणस्य समवायभेदे कुतो भेदः ? यदि स्वत एव आधेयतानियमोऽपि तेषां स्वत एव भविष्यतीति समवायप्रकल्पना व्यर्था । अथ प्रतिनियताधारसंबन्धवशात् तेषां प्रतिनियतरूपता तर्हि ‘समवायस्य विशेषणभेदाद् भिन्नता विशेषणानां च समवायात् सा’ इत्यन्योन्यसंश्रयः । यदपि ‘द्रव्यत्वादिनिमित्तानाम्’ इत्याद्यभिहितम् तदपि असंबद्धम्, न हि अविकले निमित्ते सति कार्यस्य अनन्वयित्वं युक्तम् तस्य अतत्कार्यत्वप्रसक्तेः । एवं च बुद्धिव्यतिरेकासंभवात् तद्वशाद् १० आधाराधेयभावानियमव्यवस्था न युक्तिसंगता । न च ‘द्रव्य एव द्रव्यत्वमाश्रितम्’ इति व्यपदेशात् तन्नियमः समवायवशादेव आश्रितत्वादिव्यवस्थोपवर्णनात्, तस्य च सर्वत्राऽविशिष्टत्वात् तथाव्यपदेशस्यापि भवदभ्युपगमेनायोगात् । न च व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिप्रतिनियमाद् आधाराधेयप्रतिनियमः, व्यङ्ग्यादिप्रतिनियमस्यापि समवायनिमित्तत्वात् । तथाहि—द्रव्यादीनां द्रव्यत्वादिसामान्यव्यञ्जकत्वं तत्समवायवलादेव परैरभ्युपगम्यते यतः द्रव्य एव द्रव्यत्वं समवेतम् ततस्तेनैव तद् व्यज्यते न पुनः २० कानोत्पादनयोग्यम्यभावोत्पादनात् नित्ये सत्तादौ तदयोगात् स च समवायः सर्वत्राऽविशिष्ट इति न तद्वलाद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिप्रतिनियम इति न ततोऽपि आधाराधेयप्रतिनियमः ।

योऽपि दधि-कुण्डसंयोगो दृष्टान्तत्वेन उपात्तः सोऽपि अस्मान् प्रत्यसिद्धः पूर्वमेव संयोगस्य

१ “तद्यथा कुण्ड-दधोश्च संयोगैक्येऽपि दृश्यते । आधाराधेयनियमस्तथेह नियमो मतः ॥

व्यङ्ग्यव्यञ्जकसामर्थ्यभेदाद् द्रव्यादिजातिषु । समवायैकभावेऽपि नैव चेत् स विरुध्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ८४४-८४५ पृ० २६९ ।

२ “व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदाधाराधेयप्रतिनियम इति”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० २६९ पं० २६ ।

३ “आधाराधेयनियमो नन्वेकत्वेऽस्य दुर्घटः । द्रव्यत्वं द्रव्य एवेष्टं कथं तत्समवायतः ॥

तस्यासौ समवायश्च गुणादिष्वपि विद्यते । गुणजात्यादिसंबन्धादेक एव ह्ययं तथोः” ॥

—तत्त्वसं० का० ८४६-८४७ पृ० २७० ।

४ “अन्यथा गुणजात्यादिभिन्न एव भवेदयम् । योगिभेदात् प्रतिव्यक्ति यथा योगो भिद्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० ८४८ पृ० २७० ।

५ पृ० ७०१ पं० २५ टि० ७ ।

६ “द्रव्यत्वादिनिमित्तानां व्यतिरेको न युज्यते । धिया निमित्तसद्भावादतस्तन्नियमोऽपि न” ॥

—तत्त्वसं० का० ८४९ पृ० २७० ।

७ “तदाश्रितत्वस्थानादि तस्मादेवाभिधीयते । समवायादतश्चेतन्न युक्तं तन्नियामकम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ८५० पृ० २७० ।

८ “व्यङ्ग्यव्यञ्जकसामर्थ्यभेदोऽपि समवायतः । नान्यतस्तु स नित्यानामुत्पादानुपपत्तिः ॥

न हि रीपादिसद्भावाज्जायन्ते यादृशा इमे । विज्ञानजनने योऽथा घटाद्या जातयस्तथा” ॥

—तत्त्वसं० का० ८५१-८५२ पृ० २७१ ।

९ “कुण्ड-दधोश्च संयोग एकः पूर्वं निराकृतः । न चासौ नियतस्तस्माद् युज्यते (त्रिप्रसङ्गतः)” ॥

—तत्त्वसं० का० ८५३ पृ० २७१ ।

प्रतिषिद्धत्वात्, तत्सङ्गावेऽपि चायं पर्यनुयोगस्तत्रापि तुल्यः । तथाहि—यदि ‘इह कुण्डे दधि’ इति बुद्धिः संयोगनिमित्ता तस्य च एकत्वम् तदा निमित्तत्वाविशेषात् यथा ‘कुण्डे दधि’ इति प्रत्ययः तथा ‘दधि कुण्डम्’ इत्यपि स्यात् दधि-कुण्डसंयोगस्याविशेषे तज्जन्यप्रत्ययस्यापि अबिशेषप्रसक्तेः अन्यथा तस्य तन्निमित्तत्वायोगात् अतिप्रसङ्गात् । किञ्च, यदि ‘इह तन्तुषु पटः’ इति प्रत्ययः तन्तु-पटव्यतिरिक्तनिमित्तमन्तरेण न स्यात् ‘इह समवायिषु समवायः’ इत्यपि प्रत्ययः अपरसमवाय-५ निमित्तमन्तरेण न स्यात् । अथापरसमवायप्रकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेस्तमन्तरेणापि अस्य प्रत्ययस्योत्पत्तिस्तर्हि अनेनैव हेतुरनैकान्तिकः स्यात् इति न ‘इह’ प्रत्ययात् समवायसिद्धिः । यच्च ‘कारणानुपलब्धेर्नित्यः समवायः’ इत्यभिधानम्, तदप्यसंगतम्, यतो यद्यसौ नित्यः स्यात् तदा घटादीनामपि नित्यत्वं प्रसज्येत स्वाधारेषु तेषां सर्वदाऽवस्थानात् । तथाहि—एषां समवायवशात् स्वाधारेषु अवस्थानमिष्यते स च नित्य इति किमिति सदैवे न संतिष्ठेरन्? अथ स्वारम्भकावयवविनाशाद् १० विभागाद् वा घटादीनां विनाशः सत्यपि समवायेऽवस्थितिहेनौ सहकारिकारणान्तराभावाद् विरोधि-प्रत्ययोपनिपाताच्च ततो न घटादीनां नित्यत्वप्रसङ्ग इति, असदेतत्; यतः कपालादीनां घटाधार-म्भकावयवानामपि स्वारम्भकावयवेषु समवायोऽभ्युपगम्यते तेषामपि स्वारम्भकावयवेषु यावत् परमाणुः तस्य च नित्यत्वाद् नान्यथात्वसङ्गाव इति सर्वेषां सर्वदा स्वारम्भकावयवेषु समवायसङ्गा-वात् कुतो विभागो विनाशो वा—येन कारणविभागादिसङ्गावात् घटादेर्विनाशोत्पत्तिर्भवेत्—विरोधि-१५ समवायसङ्गावे विभागावेरनुत्पत्तेः (?) यदि च स्वारम्भकावयवानां विनाशोऽभ्युपगम्येत तदा सम-वायस्यापि विनाशाभ्युपगमोऽवश्यंभावी संबन्धनिवृत्तौ संबन्धनिवृत्तेरवश्यंभावितात् कुण्ड-बद्ध-संयोगिविनाशे तत्संयोगवत्, संबन्धिनां वा अविनाशप्रसङ्गः अविनष्टसंबन्धत्वात् अनुपरतसंयोग-द्रव्यद्वयवत् अन्यथा उभयेषामपि तत्संबन्धस्वभावहानिप्रसक्तिः स्यात् । अथ यदि निवृत्तांशेऽप्यसंबन्धि-त्वात् समवायविनाश इति प्रथमप्रयोगार्थस्तदा हेतोः पक्षैकदेशासिद्धताप्रसक्तिः न हि अशेषाणां २० संबन्धिनां प्रलयेऽपि विनाशः परमाण्वादीनां तत्रापि अवस्थानात् । अथ ‘विनष्टकतिपयसंबन्धित्वात्’ इति हेतुर्विवक्षितस्तदा अनैकान्तिकः यतः यदि नाम कश्चित् संबन्धी विनष्टस्तथापि अपरसंबन्धि-निबन्धना संबन्धस्य अवस्थितिर्युक्तैव । न च संयोगस्यापि कतिपयसंयोगिविनाशेऽपि अपरसंयोग्य-वस्थानात् अनेनैव न्यायेन अवस्थानप्रसक्तिः, संयोगस्य प्रतिसंयोगि भिन्नत्वात् तद्विनाशे विनाशो-पपत्तेः समवायस्य तु सर्वत्र एकत्वात् नैकसंबन्धिविनाशे विनाशः ‘इह’ प्रत्ययस्य अन्यत्रापि अविशे-२५ षात् तन्निबन्धनस्य समवायस्यापि अमेद् इति नान्यसंबन्धिसङ्गावे तद्विनाशप्रसक्तिः, असदेतत्; यतः

१ पृ० ६७९ पं० ९ तथा पृ० ११३ पं० ४२-१

२ पृ० ७०० पं० १४ ।

३ “नित्यत्वेनास्य सर्वेऽपि नित्याः प्राप्ताः (घटादयः) । आधारेषु सदा तेषां समवायेन संस्थितेः” ॥

—तत्त्वसं० का० ८५४ पृ० २७१ ।

४ “स्वारम्भकविभागाद्वा यदि वा तद्विनाशतः । ते नश्यन्ति क्रियाया (वीव) योगादेरिति चेन्न तत् ॥

स्वाधारेऽसमवायो हि तेषामपि सदा मतः । तेषां विनाशभावे तु नियताऽस्यापि नाशिता” ॥—

—तत्त्वसं० का० ८५५-८५६ पृ० २७१ ।

५ “संबन्धिनो निवृत्तौ हि संबन्धोऽस्तीति दुर्घटम् । न हि संयुक्तानां संयोगो नोपतिष्ठते ॥

यथा संयोगभावे तु संयुक्तानामवस्थितिः । समवायस्य सङ्गावे तथा स्यात् समवायिनाम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ८५६-८५८ पृ० २७३ ।

६ तत्संबन्धस्व-आ० । “अन्यथा तत्संबन्धस्वभावहानिरुभयेषामपि प्रसज्येत”—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २७२ पं० १८ ।

७ “एकसंबन्धिनानां संयोगोऽवतिष्ठते । अन्यसंबन्धिसङ्गावाद् योगो नो चेन्न भेदतः” ॥

—तत्त्वसं० का० ८५९ पृ० २७२ ।

८ “यद्येवं ये विनश्यन्ति घटाद्याः समवायिनः । तेषां वृत्त्यात्मको योऽसौ समवायः प्रकल्पितः ॥

स एव व्यवतिष्ठेत् किं संबन्धन्तरस्थितेः । अथान्य एव संयोगविभागबहुनादिवत् ॥

नायस्तलक्षणस्यैव समवायस्य संस्थिता । पूर्ववत् ते स्थिता एव प्राप्नुवन्ति घटादयः ॥

न तेषामनवस्थाने तेषां (वृत्त्यात्मकः कल्पितः) सम(वायो)वतिष्ठेत् संज्ञामात्रेण वा तथा ।

अतः प्रागपि सङ्गावाच ते वृत्ताः स्युराश्रये । पश्चादिव तथा तेषां वृत्तिस्तेषामवस्तुतः” ॥

—तत्त्वसं० का० ८६०-८६४ पृ० २७३ ।

किं य एव घटादयो विमशब्दबुधवन्ति स्वकारणादिसंज्ञकविभः तद्वत्स्वात्मक एव कर्मकायः
अविच्छेद घटादिसंबन्ध्यन्तरेऽवतिष्ठते, आहोस्वित् अन्य एव अस्मै इति कल्पनाद्भवत् । कदि नान्यः
पक्षस्तदा प्रागवस्थावद् अप्रच्युतवृत्तित्वाद् घटादयोऽवस्थिता एव स्युः तद्वत्त्वस्थाने वा अन्यकल्पित-
वृत्तित्वात् समवायस्यापि विनाशः तस्य वृत्त्यात्मकत्वात् अन्यथा तस्य तद्वत्तानुपपत्तेः । अतएव च
५ तदनुपकारिणस्तद्वृत्तिः 'समवायः' इति नामकरणे संज्ञामात्रमेव भवेत् न वस्तुतथाभावात् तस्य च
अविवक्षितसंबन्ध्यवस्थायामपि घटादयो न स्वाश्रयवृत्ताः समवायसद्भावबलात् सिध्दयेयुः विनष्टसम-
वायिकारणावस्थायांमिष परमार्थतो वृत्त्यभावात् एकरूपवृत्तिसद्भावेऽपि तेषां विनाशाभ्युपगमात्
न तन्निमित्ता स्वकारणेषु तेषां स्थितिर्भवेत् तत्सद्भावेऽपि कथं तद्भावनिमित्तस्तद्भाव इति स्वयमेव
चिन्त्यम् । अर्थं द्वितीयः पक्षस्तदा संयोगादिवत् समवायबहुत्वप्राप्तेः 'समवायोऽमेदकश्च' इत्यभ्युप-
१० गमव्यावृत्तिः नित्यत्वे च समवायस्य अभ्युपगम्यमाने स्वकारणसमवायस्य स्वसत्तासमवायस्य च
जन्मशब्दवाच्यस्य सर्वदा सद्भावात् कार्यजन्मनि कचिदपि कारणानां साफल्यं न स्यात् तथा च
अध्यक्षादिबिरोधः तन्त्वादेः पटादिकार्यजनकत्वेन अध्यक्षादिना प्रतीतेः "अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः
संयोगजश्च संयोगः" [वैशेषिकद० ७-२-९] "विभागोऽपि अन्यतरोभयकर्म-विभागजः" [ ]
"इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानम्" [न्यायद० १-१-४] इत्यादिजन्मप्रतिपादकसूत्रसमूहविरोधश्च ।
१५ समवायलक्षणस्य च जन्मनो नित्यतया क्रमासंभवाद् भावानां क्रमोत्पत्तिरुपलभ्यमाना विरुद्धा च
स्यात् । समवायलक्षणजन्मनित्यतया च 'जगद् अनुपकार्योपकारकभूतम्' इति शास्त्रप्रणयनमनर्थकं
भवेत् । बुद्धिजन्मनोऽपि समवायस्वभावतया क्रमाभावात् "युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्"
[न्यायद० १-१-१६] इत्यादि सर्वमपि विरुद्धं स्यात् इति नित्यसमवायप्रकल्पनमसमञ्जसमिति
स्थितम् । तदेवमुलूकप्रतिपादितशास्त्रस्य मिथ्यात्वम् तदभिहितपदार्थानामप्रमाणत्वात् प्रमाण-
२० बाधितत्वाच्च । आचार्यस्तु एतत् सर्वं हृदि कृत्वा तन्निष्ठत्वात्वाऽविनाभूतं प्रतिपादितसकलन्याय-
व्यापकम् 'जं सविषयः' इत्यादिना गांधापश्चाधेन हेतुमाह-यस्मात् स्वविषयप्रधानता-
व्यवस्थिताऽन्योन्यनिरपेक्षोभयनयाधितं तत् अन्योन्यनिरपेक्षनयाधितत्वस्य मिथ्यात्वादित्वा-
ऽविनाभूतत्वात् ॥ ४९ ॥

[अन्योन्यनिरपेक्षनयाधितानां वादानां मिथ्यात्वादित्याभावप्रतिपादनम्]

२५ अन्योन्यनिरपेक्षनयाधितस्य मिथ्यात्वाऽविनाभूतत्वमेव दर्शयन्नाह—

जे संतवायदोसे सक्कोलूया भणंति संत्वाणं ।

संत्वा य असत्त्वाए तेसिं सत्त्वे वि ते सत्त्वा ॥ ५० ॥

यान् एकान्तसद्वादपक्षे द्रव्यास्तिकाभ्युपगतपदार्थाभ्युपगमे शाक्यौलूक्या दोषान्
वदन्ति साङ्गिथानां क्रिया-गुणव्यपदेशोपलब्ध्यादिप्रसङ्गादिलक्षणात् ते सर्वेऽपि तेषां सत्या
३० इत्येवं संबन्धः कार्यः । ते च दोषाः एवं सत्याः स्युः यद्यन्यनिरपेक्षनयाभ्युपगतपदार्थप्रतिपत्तिकं तत्

१-त् न तत्स-वा० बा० ।

२ "अथान्य एव संयोगविभागबहुतादिवत् । संबन्ध्यन्तरसद्भावे समवायोऽवतिष्ठते ॥

संयोगादिवदेवं हि नन्वस्य बहुता भवेत् । एवमायस्य सद्भावे बहु स्यादसमञ्जसम्" ॥

—तत्त्वसं० का० ८६५-८६६ पृ० २७३-२७४ ।

३-कर्मसं-वृ० भा० मा० । "अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः स च त्रिविधः—अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः संयोग-
जश्च"—प्रशस्त० कं० पृ० १३९ पं० १८ ।—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० २७४ पं० ९ ।

४ "एतेन विभागो व्याख्यातः"—वैशेषिकद० ७-२-१० ।

"प्राप्तिपूर्वकाऽप्राप्तिर्विभागः स च त्रिविधः—अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः विभागजश्च"—प्रशस्त० कं० पृ०
१५१ पं० ५ ।

५ पृ० ६५६ गा० ४९ ।

क्षत्वं सिद्ध्या स्यात् नाभ्यधा प्रागपि कार्यावस्थात एकान्तेन तत्सत्त्वनिबन्धनत्वात् तेषाम् अन्यथा कर्तव्यत्वं सत्त्वे अनेकान्तवादापत्तेर्दोषाभाव एव स्यात् । साङ्ख्येया अपि असत्कार्यबोधोपपत्तिः असर्वकारणादीन् यान् वदन्ति ते सर्वे तेषां सत्या एव एकान्ताऽसति कारणव्यापारासंभवात् अन्यथा शशशृङ्गादेरपि कारणव्यापारादुत्पत्तिः स्यात् ।

[न्याय-वैशेषिकसम्मतस्यासत्कार्यरूपस्यासद्वादस्य सदोषत्वप्रदर्शनम्]

५

अथ शशशृङ्गस्य न कारणावस्थायामसत्त्वादुत्पत्तिः किन्तु कारणाभावात् घटादेस्तु मृत्पिण्डावस्थायामसतोऽपि कारणसद्भावादुत्पत्तिः । ननु कुतः शशशृङ्गस्य कारणाभावः ? अत्यन्ताभाव-रूपत्वात् तस्येति चेत् तदेव कुतः ? कारणाभावात् इति चेत् सोऽयमिदं तदभ्युपगमः । घटादीनामपि च मृत्पिण्डावस्थायामसत्त्वे कुतः कारणसद्भावः ? प्रागसत्त्वादेव तत्र कारणसद्भावः सति कारणव्यापारासंभवादिति चेत्, असदेतत् ; घटस्य मृत्पिण्डावस्थायां सत्त्वे प्रागनवस्थायोगाद्-१० सत्त्वेऽपि शशशृङ्गस्यैव तदनुपपत्तिः । अथास्य उत्पत्तिदर्शनात् प्रागभावः न शशशृङ्गस्य, नः इतरेतराभ्युपगमप्रसक्तेः । तथाहि—यावदस्य प्रागभावित्वं न तावदुत्पत्तिसिद्धिः यावच्च नोत्पत्तिसिद्धिर्न तावन् प्रागभाविः वसिष्ठिरिति व्यक्तमितरेतराभ्युपगमः । अथ कारणस्य कार्यशून्यता प्रागभावः प्रागेव सिद्धः, असदेतत् ; अकारणस्यापि कार्यशून्यतोपलम्भात् तत्संबन्धाद् घटस्य तत्कार्यताप्रसङ्गः । तथाहि—यस्य प्रागभावित्वं तस्य कार्यता तच्च कार्यशून्यं पदार्थान्तरं कारकाभिमतम् अन्यदपि च १५ तत्प्रागभावस्वभावं प्राप्तम् तत्संबन्धेन च घटादेः शशशृङ्गादिव्यवच्छेदेन कार्यता अभ्युपगमेति त्रुषिण्डकार्यताऽपि घटस्यैव भवेत् । न च तदन्वय-व्यतिरेकाभावात् तत्कार्यता, अन्वय-व्यतिरेकाभावात् तत्राऽसत्त्वनिबन्धनत्वात् । न च प्रागभावो नाम प्रत्यक्षादिप्रमाणग्राह्यः, मृत्पिण्डस्वरूपमात्रस्यैव तत्र प्रतिभासनात् । न च कारणस्वरूपमेव प्रागभावः, निर्विशेषणस्य स्वरूपमात्रस्य कार्येऽपि सद्भावात् तस्यापि प्रागभावरूपताप्रसङ्गः । अथ कार्यान्तरापेक्षया तस्यापि प्रागभावरूपता कारण-२० स्वभावाऽभ्युपगम्यत एव, नः ; कारणाभिमतपेक्षयाऽपि तद्रूपताप्रसङ्गः । तथाप्रतीत्यभावाच्च तद्रूपतेति चेत्, नः ; प्रतीतिमात्रादपेक्षितवस्तुस्वरूपाद् वस्तुव्यवस्थाऽयोगात् । ततो मृत्पिण्डादिरूपतया वस्तु गृह्यतेऽध्यक्षादिना न पुनस्तद्व्यतिरेककारणादिरूपतया तस्यास्तत्राऽप्रतिभासनात्, प्रतिभासनेऽपि विशिष्टकार्यपेक्षया कारणत्वस्य प्रतिपत्तौ कार्यप्रतिभासमन्तरेण तत्कारणत्वस्याऽप्रतीतेरेतत्तदानीं कार्यस्याप्रतिभासनात् प्रत्यक्षस्य असद्व्यग्राहकत्वेन भ्रान्तताप्रसङ्गः तदा २५ तत्कार्यस्य सत्त्वप्रसक्तिः स्यादिति कथमसति कारणव्यापारः प्रतीयेत ? नञ् असतः कार्यत्वं युक्तम् ॥

[बौद्धसम्मतस्यासत्कारणरूपस्यासद्वादस्य सदोषत्वप्रदर्शनम्]

नापि असत्कारणं कार्यम् तदानीमसति कारणे तस्य तत्कृतत्वायोगात् क्षणमात्रावस्थाधिनः कारणस्य समावसात्रव्यवस्थितरेष्वत्र व्यापारायोगात् । अथ तदन्तरं कार्यस्य भावात् प्रागभावित्व-मात्रमेव कारणस्य व्यापारः, असदेतत् ; समस्तभावक्षणानन्तरं विवक्षितकार्यस्य सद्भावात् सर्वेषां ३० तत्पूर्वकालभावित्वस्य भावात् तत्कारणताप्रसङ्गः । अथ सर्वभावक्षणाभावेऽपि तद्भाव इति न तस्य तत्कार्यता, नः ; क्षणिकेषु भावेषु विवक्षितक्षणाभाव एव सर्वत्र विवादाध्यासितकार्यसद्भावाच्च तदपेक्षयाऽपि तस्य कार्यता भवेत् । न च क्षणिकस्य कार्यस्य तदभावेऽपि पुनर्भवसंभवः तस्य तदेव भावाद् अन्यथा कदाचिदप्यभावात् । न च विशिष्टभावक्षणधर्मानुविधानात् तस्य तत्कार्यताव्यवस्था, सर्वथा तदधर्मानुविधाने तस्य कारणरूपतापक्षेस्तात्कालमावितया तत्कार्यताव्यतिश्रमात्, कथं-३५ चित् तदधर्मानुविधाने अनेकान्तवादापत्तेः 'असत्कारणं कार्यम्' इत्यभ्युपगमव्याघातात् । अथ

१ पृ० २८२ पं० १८ । २ उत्पत्तिस्थितिज्ञानी मध्याद् त्रिसप्तत्यस्यैव इतरेतराभ्युपगमः पुषट्वेन 'यस्यस्य च प्रागभावित्वम्' इत्येव पाठो ज्यायान् भाति । ३-पि तत्प्रा-भा० ।

४ "यद्यसत् सर्वथा कार्यं तन्मा जनि खपुण्यवत् । मोपादाननियामो भूम्नाऽऽश्वासः कार्यजननि" ॥—भाष्यमी० का० ४१ पृ० २४ । कारिकेवाऽत्र साष्टशक्तिकां सप्तशक्तिकां चापबोद्धव्या ।

५ प्रागभा-वा० भा० विना ।

संतानापेक्षः कार्यकारणभाव इत्ययमदोषः, न; संतानस्य पूर्वापरक्षणव्यतिरेकेणाभावात् भवेत् वा तस्यैव कार्यकारणरूपस्य अर्थक्रियासामर्थ्यात् सत्त्वं स्यात् न क्षणानामर्थक्रियासामर्थ्यविकलतया भवेत् । अथ तत्संबन्धिनः संतानस्य कार्यकारणत्वे तेषामपि कार्यकारणभावः, न; भिन्नयोः कार्यकारणभावादपरस्य संबन्धस्य अभावात् संतानस्य च सर्वजगत्क्षणानन्तरभावित्वेन सर्वसंतान-
 ५ ताप्रसक्तिः स्यात् । किञ्च, तस्यापि नित्यत्वे क्षणकार्यत्वे च सत्कार्यवादप्रसक्तिः, क्षणिकत्वे च अन्वयाऽप्रसिद्धेस्तस्य तत्कार्यताऽप्रसिद्धिः, व्यतिरेकश्च कार्यतानिबन्धनं क्षणिकपक्षे न संभवतीति प्रतिपादितमेव । न च अत्रापि अपरसंतानप्रकल्पनया कार्यकारणभावप्रकल्पनं युक्तम् अनवस्था-
 प्रसक्तेः । तथाहि—संतानस्यापि कार्यताऽभ्युपगमे क्षणिकत्वाच्च कार्यरूपता अतः संतानान्तरमत्रापि कार्यतानिबन्धनमभ्युपगन्तव्यम् तत्रापि च क्षणिकत्वे कार्यताऽप्रसिद्धेस्तन्निबन्धनमपरं संतानान्तर-
 १० मभ्युपगमनीयमित्यनवस्था परिस्फुटैव । किञ्च, क्षणिकभावाभ्युपगमवादिनो यदि भिन्नकार्योदया-
 ज्ञेतोः सत्त्वमभिमतं तदा तत्कार्यस्यापि अपरकार्योदयात् सत्त्वसिद्धिरित्यनवस्थाप्रसक्तेर्न कश्चित् सत्त्वव्यवस्था स्यात् इति कुनस्तद्व्यवच्छेदेन 'असत् कार्यम्' इति व्यपदेशः । अथ ज्ञानलक्षणकार्य-
 सद्भावाद्धेतोः सत्त्वव्यवस्थितिः, ननु ज्ञानस्यापि कथं ज्ञेयसत्ताव्यवस्थापकत्वम्? ज्ञेयकार्यत्वात् इति चेत्, ननु किं तेनैव ज्ञानेन ज्ञेयकार्यता स्वात्मनः प्रतीयते, उत ज्ञानान्तरेण? न तावत् तेनैव, तस्य
 १५ प्रागसत्त्वाभ्युपगमादप्रवृत्तेः प्रवृत्तौ वा तत्कार्यतावगतिः पुनः प्राक् प्रवर्तने संगच्छते तत्रापि पुनः प्राक् प्रवृत्ताविति अनवस्थाप्रसक्तेः कुनस्तस्य तत्कार्यतावगतिः? अथ समानकालत्वेऽपि ज्ञानस्य ज्ञेयकार्यता, ननु एवमविशेषाद् ज्ञेयस्यापि ज्ञानकार्यतावगतिः स्यादिति तदपि तद्व्यवस्थापकं प्रसज्येत । न च समानकालयोः स्तम्भ-कुम्भयोः कार्यकारणतोपलब्धेति प्रकृतेऽपि सा न स्यात् । अथ केवलस्यापि कुम्भस्य दृष्टेरकार्यता, ज्ञानस्यापि केवलस्य दृष्टेरकार्यताप्रसक्तिः । तस्य ततोऽन्य-
 २० त्वाच्च व्यभिचार इति चेत्, ननु कुम्भोऽपि कुनोऽन्यः स न भवेत्? प्रत्यभिज्ञानाच्चान्य इति चेत्, एतद् ज्ञानेऽपि समानम्, नित्यता च कुम्भस्यैव भवेदिति कुतोऽसत्कार्यवादः? न च प्रत्यभिज्ञानं भवतः प्रमाणम् पूर्वापररूपाधिकरणस्यैकतयाऽप्रतीतेः न हि पूर्वापरप्रत्ययाभ्यामपरपूर्वरूपताग्रहः । नापि एकप्रत्ययेन पूर्वापररूपद्वयस्य क्रमेण ग्रहः एकस्य अक्रमस्य क्रमवद्रूपग्राहकतयाऽप्रवृत्तेः । न च स्मरणस्य द्वयोर्वृत्तिः संभवति । न चास्य प्रमाणता । न च पूर्वापरप्रत्यययोः परस्परपरिहारेण वृत्तौ
 २५ तत उत्पद्यमानं स्मरणमेकैवस्य वेदकं युक्तम् अगृहीतग्राहितया अस्मरणरूपताप्रसक्तेः । न च आत्मापि एकत्वमवैति प्रत्यक्षादिप्रमाणवशेन अर्थावेदकत्वात् तस्य चैकत्वे अप्रवृत्तेः । न च प्रमाणनिरपेक्ष एव आत्मा एकत्वग्राहकः स्वाप-मद-मूर्च्छाद्यवस्थायामपि तस्य तद्ग्राहकत्वोपपत्तेः । न च तस्यापि एकत्वं कुतश्चित् प्रमाणात् प्रसिद्धम् तद्ग्राहकत्वेन तस्याऽप्रतीतेः । न च बौद्धस्य आत्मा अन्यद् वा घस्तु नित्यमस्ति "क्षणिकाः सर्वसंस्काराः" [ ] इति वचनात् । तत्र तेनैव आत्मनः
 ३० प्रमेयकार्यताऽवगतिः । नापि अन्येन तस्यापि स्वप्रमेयकार्यावगतौ प्रागवृत्तितयाऽसामर्थ्यात् । तत्र ज्ञानलक्षणमपि कार्यं हेतोः सत्तां व्यवस्थापयितुं समर्थं क्षणिकैकान्तवादे । अध्यक्षस्य यथोक्तन्यायेन पौर्वापर्येऽप्रवृत्तेः, अत एव नानुमानस्यापि पौर्वापर्ये प्रवृत्तिः तस्य तत्पूर्वकत्वात् प्रत्यक्षाऽप्रतिपक्षेऽर्थे परलोकादाविवाथविकल्पनमात्रत्वेन सर्वज्ञानस्य अभ्युपगमात् । तत्र असत्कार्यवादः प्रमाणसंगतः ।

[सांख्यसम्मतस्य सत्कार्यरूपस्य सद्वादस्य सदोषत्वख्यापनम्]

३५ सत्कार्यवादस्तु प्रागेव निरस्तत्वाद् अयुक्त एव । तथाहि—नित्यस्य कार्यकारित्वं तत्र स्यात्, तच्च अयुक्तम्; नित्यस्य व्यतिरेकाप्रसिद्धितः कार्यकरणे सामर्थ्याप्रसिद्धेः, न हि नित्यस्य सर्ववैशका-

१-वर्तते सं-वृ० हा० । २-कत्ववेद-वृ० । ३-कत्ववेद-आ० । ३ पृ० ४२४ पं० ११ ।

४ "यदि सत् सर्वथा कार्यं पुनश्चोत्पत्तुमर्हति । परिणामप्रकृतसिद्धिं नित्यत्वैकान्तवादिनी" ॥—आप्तमी० का० ३९ पृ० २३ ।

एषाप्यत्र सविवरणाऽवगन्तव्या । सत्कार्यवादनिरसनं प्रमेयकमलमार्तण्डतोऽप्यवधारणीयम्—पृ० ८२ प्र० पं० ११ ।

५ पृ० २९७ पं० ३१ तथा पृ० ४२३ पं० ५ ।

"इदं लिङ्गं निरूप्यते किं सत् कियते असदेव वा" इत्यादिना सत्कार्यवादः प्रतिक्षिप्तः श्रीधरेण न्यायकन्दस्याम्—
 पृ० १४३ पं० ५-१

"सत्कार्यवादश्च विचार्यमाणो न समस्येवेति कुतस्स्या हेतुसिद्धिः?" इत्यादिना सत्कार्यवादो निरस्तो जयन्तभट्टेन
 न्यायमञ्जरीम्—पृ० ४९२ पं० २२ ।

कारणविणः कश्चित् कार्यव्यापारविरहिणः सामर्थ्यमवगन्तुं शक्यम् । अथ सर्वदेशाव्यापिनस्तस्य तत्र सामर्थ्यं भविष्यति, तद् असत्; यतः सर्वदेशाव्याप्तिस्तस्य तथाप्रतीतेर्यद्यवसीयते सर्वकालाव्याप्तिरपि तस्य तत एव अभ्युपगमनीया स्यात् । अभ्युपगम्यत एवेति चेत्, नन्वेवं कतिपयदेशकालव्याप्तिरप्यप्रतिपक्षेरेव अनुपपद्येति निरंशैकक्षणरूपता भावानां समायाता । न च तदेकान्तपक्षेऽपि कार्यजनकता, प्राक् प्रतिक्षितत्वात् । न चैकान्तनित्यव्यापकत्वपक्षे प्रमाणप्रवृत्तिः इत्यसकृत् प्रतिपादितम् । न चासति कार्ये निर्विषयत्वात् कारणव्यापारासंभवात् सत्येव तत्र तेषां व्यापारः, यतो न दृष्टा भूत्वा ज्ञात्वा वा हेतूनां कार्ये व्यापारः तेषां जडत्वेन तदसंभवात् । न चादृश्यमानाऽजडेभ्यरादिहेतुकमरुष्टोत्पत्तिकं भूरादि संभवतीति प्राक् प्रतिपादितम् । न चाऽसतः कार्यस्य विज्ञानं न ग्राहकम् असत्यप्यक्षादिवुद्धेः प्रवृत्तेः अन्यथा कथं कार्यार्थप्रतिपादिका चोदना भवेत्? किञ्च, यदि सत्येव कार्ये कारणव्यापारस्तदा उत्पन्नेऽपि घटादिकार्ये कारणव्यापारादनवरतं तदुत्पत्तिप्रसक्तिः १० तत्सत्त्वाविशेषात् । अथाभिव्यक्तत्वाभ्युत्पत्तिः पुनरुत्पत्तिः उत्पत्तेरभिव्यक्तिस्वरूपत्वात् तस्याश्च प्रथम-कारणव्यापारादेव निर्वृत्तत्वात् ननु अभिव्यक्तिरपि यदि विद्यमानैव उत्पद्यते उत्पन्नाऽपि पुनः पुनरुत्पद्येत । अथ अविद्यमाना तदाऽसदुत्पत्तिप्रसक्तिः । न चाभिव्यक्तावप्यसत्यां कार्ये इव कारणव्यापारोऽभ्युपगन्तुं युक्तः स्वसिद्धान्तप्रकोपप्रसङ्गात् ।

[सत्कारणकार्यरूपस्य सद्वादस्य सदोषत्वप्रकटनम्]

१५

अथ सतः कारणाद् कार्यमिति सत्कार्यवादः असतो हेतुत्वायोगात् तथाभ्युपगमे वा शशशृङ्गादेरपि पदार्थोत्पत्तिप्रसक्तिः । अत्यन्ताभाव-प्रागभावयोः असत्त्वेनाविशेषान् न च प्राग्भावी आसीदिति हेतुर्नान्त्यन्ताभावीति वक्तव्यम् यतो यदा आसीत् तदा न हेतुः अन्यथा हेतुरिति प्रसक्तेः । ततश्च इदं प्रसक्तम्—असन् हेतुः संश्रयहेतुरिति । ततः सन्नेव हेतुः तस्य कार्ये व्यापारात् नासन् तत्र तदयोगात्, एतदप्यसत्; यतः सतोऽपि कारणस्य प्राक्तनरूपापरित्यागाच्च कार्यं प्रति हेतुता २० प्राक्तनावस्थावत् । अथ तदा व्यापारयोगाद् हेतुता, असदेतत्; व्यापारेण कार्यं प्रति तस्य हेतुत्वे 'सोऽपि व्यापारः कुतस्तस्य?' इति पर्यनुयोगसंभवाद् व्यापारवत्पदार्थाद्येत्, ननु तत्रापि व्यापारो यद्यपरव्यापारात् तदा व्यापारपरंपराव्यवहितत्वात् कारणस्य न कदाचित् कार्योत्पादने प्रवृत्तिः स्यात् अर्नेन्तव्यापारपरंपरापर्यवसानं यावत् कस्यचिदनवस्थानादसनः कारणात् कार्योत्पत्तिश्च स्यात् । अथ कारणस्वरूपमेव व्यापारः तत्काल एव च कार्यम् तेन नानवस्था, नापि असतः कारणात् कार्यो- २५ त्पत्तिः, नन्वेवं कारणसमानकालं कार्यं स्यात् तथा च सव्येतरगोविषाणवत् कुतः कार्यकारणभावः? अथ कार्यभावकाले कारणस्य न सद्भावस्तर्हि चिरतरनष्टादिव तत्कालध्वंसिनोऽपि कुतः कार्यसद्भावः? कार्योत्पत्तिकाले तदनन्तरभाविनः सत्ता चेत्, तर्हि कार्योत्पत्तिः कार्यार्थ भिन्नेति कार्यकारणयोः समानकालतैव स्यात् तथा च कुतः कार्यकारणभावः? न च 'सतः कारणात् कार्योत्पत्तिः' इत्यभ्युपगमवादिनः कार्योत्पत्तिकाले कारणस्यासत्त्वं बौद्धस्येव सिद्धम् । अविचलितरूपस्य च तस्य ३० सद्भावे तदापि न कार्यवत्ता विकलकारणत्वात् प्राग्वत्, तदा तद्वत्त्वे वा पूर्वमपि तद्वत्त्वं स्यात् अवि-कलकारणत्वात् तदवस्थावत् । तत्रैकान्तसत्कार्यवादः असत्कार्यवादो वा युक्तः अनेकदोषदुष्टत्वात् ।

[कथंचित् सदसद्वादस्य निर्दोषत्वसमर्थनम्]

अथ एकान्तेन सदसत्तोरजन्यत्वात् अजनकत्वाच्च कार्यकारणभावाभावात् सर्वशून्यतैव । तदु-कम् 'अशकं सर्वमिति चेत्' इत्यादि, न; कथंचित् सदसत्तोरजन्यत्वात् जनकत्वाच्च । न चैकस्य सद- ३५ सद्रूपत्वं विरुद्धम्, कथंचिद् भिन्ननिमित्तापेक्षस्य सदसत्त्वस्य एकदा एकत्र अबाधिताध्यक्षतः प्रति-पक्षेः । न च अभ्यक्षप्रतिपक्षे वस्तुनि विरोधः अन्यथा एकचित्रपटज्ञाने चित्ररूपतायाः चित्रपटे च चित्रैकरूपस्य विरोधः स्यात् । तथा च 'शुक्लाद्यनेकप्रकारं पृथिव्या रूपम्' इति वैशेषिकस्य विरुद्धा-भिधानं भवेत् ।

१ पु० १०२ । २-गादथा-वृ० आ० हा० वि० । ३ प्रागभा-वा० वा० भा० मा० । ४-नन्तरव्या-वा० वा० भा० मा० । 'नन्तरव्या'-इत्यत्र '२' इत्यस्य द्विलसंख्यासूचकाङ्कस्य रेफतया आन्तेः पुस्तकलेखकैः—'नन्तरव्या'—इति लिपिकरणेन—'नन्तरव्या'—इति पाठान्तरं जातमिति प्रतिभाति । ततश्च 'अनन्तानन्तव्यापार'—इत्येव पाठः सम्यक् स्यात् । ५-जस्य स-वा० वा० ।

[प्रसङ्गात् चित्ररूपवर्चा]

अथ तदवयवानां शुक्लाद्यनेकरूपयोगिता अवयविनस्तु एकमेव रूपम्, न; तदवयवानामपि अवयविन्वेनानेकप्रकारैकरूपयोगित्वविरोधात् । अथ प्रत्येकमवयवेषु शुक्लादिकमेकैकं रूपम् तर्हि तदवयवादिष्वपि एकैकमेव रूपं यावत् परमाणव इति विभिन्नघट-पटादिपदार्थेष्विव चित्रपटेऽपि 'नील-
५ पीत-शुक्लरूपा एते भावाः' इति प्रतिपत्तिः स्यात् न पुनः 'चित्ररूपः पटः' इति, अवयवाऽवयविनो-
रन्यत्वात् अवयवानामनेकरूपा(प)संबन्धित्वेऽपि अवयविनस्तथाभावाभावात् । अथावयविनोऽपि विभिन्नानेकरूपसंबन्धित्वमभ्युपगम्यते तथापि चित्रैकरूपप्रतिभासानुपपत्तिः अनेकरूपसंबन्धित्व-
स्यैव तत्र सद्भावात् सूत्रव्याघातश्चैवं स्यात् "अविभुनि द्रव्ये समानेन्द्रियग्राह्याणां विशेषगुणानामसंभ-
वात्" [ ] इति सूत्रेणाभिधानात् अव्यापके पटादिद्रव्ये एकेन्द्रियग्राह्याणां शुक्लादीनां विशेषगुणा-
१० नामसंभवोऽनेन सूत्रेण प्रतिपादितः स च व्याहृत्येत । किञ्च, शुक्लादीनामेकत्र पटादावनेकरूपरूपाणां
सद्भावाभ्युपगमे व्याप्यवृत्तित्वम्, अव्याप्यवृत्तित्वं वा? अव्याप्यवृत्तित्वे "शेषाणामाश्रयव्यापित्वम्"
[प्रशस्त० कं० पृ० १०३ पं० ८] इति विरुध्येत । आश्रयव्यापित्वेऽप्येकावयवसहितेऽपि अवयविनि
उपलभ्यमाने अपरावयवाऽनुपलब्धावपि अनेकरूपप्रतिपत्तिः स्यात् सर्वरूपाणामाश्रयव्यापित्वात् ।
अथ शुक्लाद्यनेकाकारं चित्रमेकं तद्रूपं यथा शुक्लादिको रूपविशेषः कथं तर्हि अनेकाकारमेकं रूपम्-
१५ विरुद्धं भवेत् चित्रैकरूपाभ्युपगमस्य चित्रतरत्वात् । अथ चित्रैकरूपस्य तस्य प्रत्यक्षेण प्रतीतेर्न विरो-
धस्तर्हि सदमद्रूपैकरूपतया कार्यकारणरूपस्य वस्तुनः प्रतिपत्तौ विरोधः कथं भवेत्? न च चित्रपटा-
दावपास्तशुक्लादिविशेषं रूपमात्रं तदुपलभ्यान्यथानुपपत्त्याऽस्तीति अभ्युपगन्तव्यम् 'चित्ररूपः पटः'
इति प्रतिभासाभावप्रसक्तेः । अथ परस्परविरुद्धानां शुक्लादिरूपाणां चित्रैकरूपानारम्भकत्वात् शुक्ला-
दीनां रूपाणां समानरूपागम्भकत्वोपलभ्यान् तत्र चित्रैकरूपोत्पत्तिः । नन्वयमपरो वैशेषिकस्यैव
२० दोषोऽस्तु असमानजातीयगुणानागम्भवादिनः । किञ्च, यदि समानजातीयगुणारम्भकत्वमेव कारण-
गुणानामित्यभ्युपगमः 'शुक्लात् शुक्लम्' इत्यादिप्रतीतिः कथं तर्हि कारणगतशुक्लादिरूपविशेषेभ्यः
कार्यं रूपमात्रस्य अपास्ततद्विशेषस्य उत्पत्तिर्भवेत् तेभ्यस्तस्यासमानत्वात् । अथ तद्वतरूपमात्रेभ्य-
स्तद्रूपमात्रस्य उत्पत्तिर्न दोषः, असदेतत्; शुक्लादिरूपविशेषव्यतिरेकेण रूपत्वादिसामान्यमपहाय
रूपमात्रस्याभावात् सामान्यस्य च नित्यत्वेन अजन्यत्वात् । न च रूपमात्रनिबन्धनः 'चित्ररूपः
२५ पटः' इति प्रतिभासो युक्तः, शुक्लादिप्रत्ययस्यापि तन्निबन्धनत्वेन शुक्लादिरूपविशेषस्याऽप्यभाव-
प्रसक्तेः । न चावयवगतचित्ररूपात् पटे चित्रप्रतिभासः अवयवेष्वपि तद्रूपासंभवात् । न च अन्य-
रूपस्यान्यत्र विशिष्टप्रतिपत्तिजनकत्वम् पृथिवीगतचित्ररूपाद् वायौ चित्ररूपप्रतिपत्तिप्रसक्तेः
मेदश्चावयवावयविनोर्भवदभिप्रायेण यदि च रूपमात्रमेव तत्र स्यात् 'क्षितौ रूपमनेकप्रकारम्' इति
विरुध्यते—अनेकप्रकारं हि शुक्लत्वादि मेदभिन्नमुच्यते रूपमात्रं च शुक्लादि विशेषपरहितम् तस्य
३० शुक्लादिविशेषेष्वनन्तर्भावात् कथं न विरोधः? यदपि शुक्लाद्यनेकप्रकाररूपाभ्युपगमे क्षितौ सूत्रवि-
रोधपरिहाराभिधानं किल अविभुनि द्रव्ये समानेन्द्रियग्राह्याणां विशेषगुणानामेकाकाराणामसंभवः
न तु अनेकाकाराणाम् क्षितौ 'शुक्लाद्यनेकाकाराणां तेषामुपलभ्यात् एकाकाराणामेकत्र बहूनां सद्भावे
एकैकैव शुक्लादिप्रतिपत्तिर्जनितत्वाद् अपरतद्भेदकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च तदभ्युपगमः न चैवमनेका-
काराणाम्' इति, तदपि असंगतम्; व्याप्याऽव्याप्यवृत्तिस्त्वविकल्पद्वयेऽपि दोषप्रतिपादनात् अथ
३५ अव्याप्यवृत्तित्वे न विरोधदोषः शेषाणामाश्रयव्यापित्वमेव इत्यवधारणानभ्युपगमात् नन्वेवं सूक्ष्म-
विवरप्रविशालोद्द्योतिताल्पतरपटविभागवृत्तिरूपदेशस्य प्रतिपत्तौ यदि तदाधारस्य पटावयविनः
प्रतिपत्तिस्तदा तदाधेयशेषशुक्लादिरूपप्रतिपत्तिरपि भवेत् आधेयप्रतिपत्तिमन्तरेण तदाधारत्वस्य
प्रतिपत्तुमशक्तेः । न चाल्पतराल्पतररूपाधारत्वव्यतिरिक्तं तस्य तदन्यरूपाधारत्वंमनेकम् अनेकस्व-
भावयोगिनः पटस्य अनेकत्वप्रसक्तं; स्वभावमेदलक्षणत्वाद् वस्तुमेदस्य अन्यथा तदयोगात्

१-त्वे विशेषाणा-नृ० आ० हा० वि० । "शेषास्त्वेकैकद्रव्यवृत्तयः"—प्रशस्त० कं० पृ० १५ पं० २१ ।

२-मेकरू-वा० बा० भा० मा० । ३-ण यदि चित्ररूप-मां० । ४-ण च यदि चित्ररूप-मां० । ५-च

चित्ररूप-वा० बा० आ० । ४-रान्यतम-वा० बा० भा० मां० । ५-त्वमनेकस्व-वा० बा० विना ।

कदाचैकत्वेऽपि तस्यैकत्वे कथं न अनेकाकारमेकं स्यात् ? अथ तन्प्रतिपत्तौ नावयविप्रतिपत्तिस्तर्हि विराधारस्य रूपस्य प्रतिपत्तौ गुणरूपता विशीर्येत द्रव्याध्यादिलक्षणयोगित्वात् तस्य । न च तद्रूपता(ताऽ)प्रतिपत्तौ तल्लक्षणयोगिता तस्य अवगन्तुं शक्या प्रमेयव्यवस्थायाः प्रमाणाधीनत्वात् । अणुपरिमाणयोगित्वे च अल्पतरपटादिरूपस्य परमाणोरिव द्रव्यरूपताप्रसक्तिः तस्यैव तद्योगित्वात् अत एव 'एकावयवसहितस्य पटस्योपलम्भात् एकरूपोपलम्भेऽपि आश्रयाव्यापितया शेषरूपाणामनु-५ पलम्भाच्चित्रप्रतिभासाभावः' इति यदुक्तम् तदपि निरस्तम्, एकरूपोपाध्युपकारकशक्त्यभिभात्मनस्तस्य एकरूपतया ग्रहणात् उपकार्यग्रहणमन्तरेण उपकारकत्वग्रहणस्यासंभवात् शक्तीनां ततो मेदे संबन्धासिद्धेरप-रोपकारकशक्तिप्रकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेः कथं नाशेषोपकार्यरूपप्रतिभासाच्चित्रप्रतिभासप्रसक्तिः ? एतेन 'तन्तूनां नीलाद्यनेकरूपसंबन्धित्वात् पटेऽपि अनेकरूपारम्भकत्वे न किञ्चिद् बाधकं प्रमाणं १० कारणगुणपूर्वकमेण तथाविधस्य रूपस्य उत्पादात्' इत्यपि प्रत्युक्तम् एकावयवप्रतिभासे चित्रप्रति-भासोत्पत्तिप्रसङ्गस्यैव बाधकत्वात् । यदपि 'भवतु वा एकं पटे चित्रं रूपम् नीलादिरूपैरेकरूपार-म्भात् यथा हि शुक्लादिविशेषो रूपस्य तथा चित्रमपि रूपविशेष एव चित्रशब्दवाच्यः' इति, तदपि असंगतमेव; अनेकाकारस्य एकत्वे चित्रैकशब्दवाच्यत्वे वाभ्युपगम्यमाने सदसदनेकाकारानुगतस्य एकस्य कारणादिशब्दवाच्यत्वेनाभ्युपगमाविरोधान् । यथा च बहूनां तन्वादिगतनीलादिरूपाणां १५ पटगतैकचित्ररूपारम्भकत्वं दृष्ट्वादेविरुद्धं तथानेकाकारस्य एकरूपत्वं वस्तुनो दृष्ट्वादेवाविरुद्धम-भ्युपगम्यमानम् अत एव एकानेकरूपत्वान् चित्ररूपस्य एकावयवसहितेऽवयविनि उपलभ्यमाने शेषावयवावरणे चित्रप्रतिभासाभाव उपपत्तिमात्र । सर्वथा त्वेकरूपत्वे तत्रापि चित्रप्रतिभासः स्यात् अवयविव्याप्त्या तद्रूपस्य वृत्तेः । न चावयवनानारूपोपलम्भसहकारीन्द्रियमवयविनि चित्रप्रतिभासं जनयतीति तत्र सहकार्यभावात् चित्रप्रतिभासानुत्पत्तिरिति वाच्यम्, अवयविनोऽप्यनुपलब्धि-२० प्रसङ्गात् न हि चाभ्युपगमप्रतिपत्त्याऽगृह्यमाणरूपस्यावयविनो वायोरिव ग्रहणं दृष्टम् । न च चित्ररूप-व्यतिरेकेणापरं तत्र रूपमात्रमस्ति यतस्तत्प्रतिपत्त्या पटग्रहणं भवेत् । न चावयवरूपोपलम्भोऽवय-विरूपप्रतिपत्तौ अक्षसहकारी, तद्भावे वा तदवयवरूपोपलम्भोऽपि स्वावयवरूपोपलम्भाक्षसहकारी इति तन्मन्तरेण स न स्यादिति पूर्वपूर्वावयवरूपोपलम्भापेक्षया परमाणुरूपोपलम्भाभावात् तज्जन्य-द्रव्यणुकाद्यवयविरूपोपलम्भासंभवाच्च कचिदपि रूपोपलब्धिः स्यात् । तद्भावे च नावयव्युपलब्धि-२५ रिति तदाधितपदार्थानामभ्युपलम्भाभावात् सर्वप्रतिभासाभावः स्यात् । तत एकानेकत्वभावं चित्र-पटरूपवद्वस्तु अभ्युपगम्यन्तव्यं वैशिष्टिकेण ।

बौद्धेनापि चित्रपटप्रतिभासस्य एकानेकरूपतामभ्युपगच्छता एकानेकरूपं वस्तु अभ्युपगम-मेव । अथ प्रतिभासोऽपि एकानेकरूपो नाभ्युपगम्यते तर्हि सर्वथा प्रतिभासाभावः स्यात् इति असङ्गद् आवेदितम् । तत एकान्ततोऽसति कार्यं न कारणव्यापारस्तेनाभ्युपगम्यन्तव्यः असति तत्र ३० तद्भावात् । नापि सति, मृत्पिण्डे तस्य तन्मन्तरेणापि ततः प्रागेव निष्पन्नत्वात् । न च मृत्पिण्डे कारकव्यापारः पृथुबुधोदराद्याकारस्तत्फलम् अन्यत्र व्यापारे अन्यत्र फलासंभवात् स एव मृत्पिण्डः कारकव्यापारात् पृथुबुधोदराद्याकारतां प्रतिपद्यते इति कारकव्यापार-फलयोरैक्यविषयत्वे अनेका-न्तवादसिद्धिः । तस्माद् द्रव्यास्तिक-पर्यायास्तिकाभ्यां केषलाभ्यां सहिताभ्यामन्योन्यनिरपेक्षाभ्यां व्यवस्थापितं वस्तु असत्यमिति तन्प्रतिपादकं शास्त्रं सर्वं मिथ्येति व्यवस्थितम् ॥ ५० ॥ ३५

[अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां निरपेक्षनयद्वये मिथ्याज्ञानरूपत्वस्य दृढीकरणम्]

अमुमेवार्थमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां दृढीकर्तुमाह—

ते उ भयणोवर्णीया सम्महंसणमणुत्तरं होनि ।

जं भवदुक्खविमोक्खं दो वि न पूरेनि पाडिकं ॥ ५१ ॥

तौ द्रव्य-पर्यायास्तिकनयौ भजनया परस्परस्वभावाऽविनाभूततया उपनीतौ सदसद्रूपैका-४० त्वव्यवच्छेदेन तदात्मकैकार्यकारणादिवस्तुप्रतिपादकत्वेन उपयोजितौ यदा भवनस्तदा सम्म्यग्द-र्शनमनुत्तरं—नास्ति अस्माद् अन्यद् उत्तरं प्रधानं यस्मिन् तदा भूतं—भवतः परस्परविनिर्माण-

वर्तिद्रव्यपर्यायात्मकैकवस्तुतत्त्वविषयरूच्यात्मकाऽबाधिताऽवबोधस्वभावत्वात् । यदा तु अन्योन्वयि-
रपेक्षद्रव्य-पर्यायप्रतिपादनत्वेन उपनीतौ भवतौ न तदा सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते यस्मात् संसारभा-
विजन्मादिदुःखविमोक्षमात्यन्तिकं विश्लेषं द्वावपि तौ प्रत्येकं न विधत्तः मिथ्यात्वानात् सम्य-
क्रियानकृतया आत्यन्तिकभवोपद्रवाभिवृत्त्यसिद्धेः तद्विपर्ययकारणत्वात् तच्चासकृत् प्राक् प्रति-
पादितमिति न पुनः प्रतन्यते । ततः कारणात् कार्यं कथंचिद् अन्यत् कथंचिदन्यत् अत एव तदत-
द्रूपतया 'सच्च असच्च' इति ॥ ५१ ॥

[कार्य-कारणयोर्भेदाभेदरूपत्वदर्शनेनानेकान्तरूपलोपपादनम्]

अमुमेव अर्थमुपसंहारद्वारेण उपदर्शयन्नाह—

नत्थि पुढवीविसिद्धो'घडो'त्ति जं तेण जुज्झइ अणण्णो ।

१० जं पुण'घडो'त्ति पुण्वं ण आसि पुढवी तओ अण्णो ॥ ५२ ॥

नास्ति सद्द्रव्यमृत्पृथिवीत्वादिभ्यो विश्लिष्टो भिन्नो घटः सदादिव्यतिरिक्तस्वभावतया
तस्यानुपलम्भात् । किञ्च, यदि सत्त्वादयो धर्मा घटाद् एकान्ततो भिन्नाः सोऽपि वा तेभ्यो भिन्नः
स्यात् तदा न घटस्य सदादित्वं स्यात् स्वतोऽसदादेरन्यधर्मयोगेऽपि शशशृङ्गादेरिव तंसत्त्वा(तथात्वा)-
योगात् सदादेरपि घटाद्याकाराद् अत्यन्तभेदे निराकारतया अत्यन्ताभावस्येव उपलम्भविषयत्वायो-
१५ गाद् ज्ञेयत्व-प्रमेयत्वादिधर्माणामपि सदादिधर्मभ्यो भेदे असत्त्वम् सदादेस्तु तेभ्यो भेदे अज्ञेयत्वाद्
असत्त्वमेव "उपलम्भः सत्ता" [ ] इति वचनात् । ततः सदादिरूपतया उपलम्भमा-
नत्वाद् घटस्य तेभ्योऽभिन्नरूपताऽभ्युपगन्तव्या प्रमेयव्यवस्थितेः प्रमाणनियन्धनत्वात् । यत् पुनः
पृथुबुधोदराद्याकारतया पूर्वं सदादिर्न आसीत् ततोऽसौ अन्यस्तेभ्यो घटरूपतया प्राक् सदा-
देरनुपलम्भात् प्रागपि तद्रूपस्य सदादौ सत्त्वे अनुपलम्भायोगात् इत्याऽनुपलम्भस्य च अभावाव्य-
२० भिचारित्वात् तदतद्रूपतायां च विरोधाभावात् प्रतीयमानायां तदयोगात् अबाधितप्रत्ययस्य च
मिथ्यात्वासंभवाद् बाधाविरहस्य च प्रागेव उपपादितत्वात् ॥ ५२ ॥

[सदाद्येकान्तवत् कालाद्येकान्तेऽपि मिथ्यात्वख्यापनम्]

सदाद्येकान्तवादवत् कालाद्येकान्तवैदेऽपि मिथ्यात्वमेव इत्याह—

कालो सहाव णियई पुण्वकयं पुरिस कारणेगंता ।

२५ मिच्छत्तं ते चेवा(व) समासओ होति सम्मत्तं ॥ ५३ ॥

काल-स्वभाव-नियति-पूर्वकृत-पुरुषकारणरूपा एकान्ताः सर्वेऽपि एकका मिथ्या-
त्वम् त एव समुदिताः परस्पराऽजहृत्तयः सम्यक्त्वरूपतां प्रतिपद्यन्ते इति तात्पर्यार्थः ।

१-तत्सत्तात्वयो-आ० हा० वि० । २-न्ताभावादस्यैव वोपल-वृ० आ० हा० वि० । ३-वादोऽपि
बा० बा० भा० मा० । ४-स्येव उ-स-शु० मू० मु० मू० ।

५-क्षेताश्वतरोपनिषदि ब्रह्मकारणताप्रध्वविचारे काल-स्वभावादीनामपि कारणता चर्चिता निरस्ता च विद्यते । तद्यथा—
"ब्रह्मवादिनो वदन्ति—

किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाना जीवाम केन क्व च संप्रतिष्ठाः ।

अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो न्यवस्थाम् ॥

काल-स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् ।

संयोग एषां न सात्मभावादान्माप्यनीशः सुख-दुःखहेतोः" ॥—१-२ इत्यादि—। अ० १ ।

भाटरेण साध्यकारिकाकृतौ, क्रियाऽक्रियावादादिमतं निवेचयता शीलार्हेन सूत्रकृताऽसूत्रदीकायाम् हरिभट्टेण शास्त्र-
वार्तासमुच्चये च काल-स्वभावादिवादा भङ्गयन्तरेण उपन्यस्ता निरस्ताश्च विद्यन्ते । तद्यथा—

का० ६१ पृ० ७५-७६ । समवस० अ० १२ पृ० २१० प्र०—२११ प्र० । शास्त्रवा० समु० स्वव० १ खो० ५२-
८१ पृ० ७५-८१ ।

क्रियाऽक्रियावादविरूपं निरूपयन् गुणरत्नः बहूदर्शनसमुच्चयवृद्धीकायां काल-स्वभावादिवादानां स्वरूपमात्रं प्ररूपि-
तवान् । तत्र-पृ० १० पं० १५—पृ० १६ पं० ५ ।

[कालैककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकत्वनिरासः]

तत्र काल एव एकान्तेन जगतः कारणमिति कालवादिनः प्राहुः । तथाहि—सर्वस्य शीतोष्ण-
वर्ष-धनस्पति-पुरुषादेर्जगतः प्रभव-स्थिति-विनाशेषु ग्रहोपरागयुतियुद्धोदयास्तमयगतिगमनागम-
नादौ च कालः कारणम् तमन्तरेण सर्वस्यास्याऽन्यकारणत्वाभिमतभावसङ्गावेऽप्यभावात् तत्सङ्गावे
च भावात् । तदुक्तम्—

“कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ।

कालः सुतेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः” ॥

[महाभा० आदिप० अ० १ श्लो० २७३, २७५],

असवेतत्, तत्कालसङ्गावेऽपि वृष्ट्यादेः कदाचिद्दर्शनात् । न च तदभवनमपि तद्विशेषकृत-
मेव, नित्यैकरूपतया तस्य विशेषाभावात् । विशेषे वा तज्जननाऽजननस्वभावतया तस्य नित्यत्वव्य-१०
तिक्रमात् स्वभावमेदाद् भेदसिद्धेः । न च ग्रहमण्डलादिकृतो वर्षादेर्विशेषः तस्यापि अहेतुकतयाऽभा-
वात् । न च काल एव तस्य हेतुः इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः—सति कालमेवे वर्षादिमेव हेतोर्ग्रहमण्ड-
लादेर्भेदः तद्वेदाच्च कालमेव इति परिस्फुटमितरेतराश्रयत्वम् । अन्यतः कारणाद् वर्षादिमेवे न
‘काल एव एकः कारणं भवेत्’ इत्यभ्युपगमविरोधः । कालस्य च कुतश्चिद् भेदाभ्युपगमे अनित्यत्व-
मित्युक्तम् । तत्र च प्रभव-स्थिति-विनाशेषु यद्यपरः कालः कारणम्, तदा तत्रापि स एव पर्यनुयोगः १५
इत्यनवस्थानाच्च वर्षादिकार्योत्पत्तिः स्यात् । न चैकस्य कारणत्वं युक्तम् क्रम-योगपद्याभ्यां तद्विरो-
धात् । तत्र काल एव एकः कारणं जगतः ।

[स्वभावैककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकत्वनिरासः]

अपरे तु ‘स्वभावत एव भावा जायन्ते’ इति वर्णयन्ति । अत्र यदि ‘स्वभावकारणा भावाः’ इति
तेषामभ्युपगमस्तदौ स्वात्मनि क्रियाविरोधो दोषः न हि अनुत्पन्नानां तेषां स्वभावः समस्ति उत्पन्नानां २०
तु स्वभावसंगतावपि प्राक् स्वभावाभावेऽपि उत्पत्तेर्निवृत्तत्वाच्च स्वभावस्तत्र कारणं भवेत् । अथ
कारणमन्तरेण भावा भवन्ति स्व-परकारणनिमित्तजन्मनिरपेक्षतया सर्वहेतुनिराशंसस्वभावा भावाः ।
तथा चात्र स्वभाववादिभिर्युक्तिः प्रदर्श्यते—यद् अनुपलभ्यमानसत्ताकं तत् प्रेक्षावतामसद्व्यवहार-
विषयः, यथा शशशृङ्गम्, अनुपलभ्यमानसत्ताकं च भावानां कारणमिति स्वभावानुपलब्धिः । न च
अयमसिद्धो हेतुः कण्टकादितैक्षण्यादेर्निमित्तभूतस्य कस्यचिद् अभ्यक्षादिना असंवेदनात् । तदुक्तम्— २५

१ अत्र ग्रहीयविविधदशायाः प्रस्तुतत्वेन उपराग-युति-युद्धादयः सर्वेऽपि शब्दा ग्रहेण योज्याः तदर्थं च सूर्यसिद्धा-
न्तादिज्योतिषग्रन्थेभ्योऽवसेयः ।

२-मयगमन-४० आ० हा० वि० । ३-तू न तत्स-४० आ० हा० वि० । ४ महाभारते कालमाहात्म्य-
मित्थं वर्णितं विद्यते—

“विधातृविहितं मार्गं न कश्चिदतिवर्तते । कालमूलमिदं सर्वं भावाभावौ सुखासुखे ॥

कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । संहरन्तं प्रजाः कालः कालः शमयते पुनः ॥

कालो विक्रुते भावान् सर्वालोके शुभाशुभान् । कालः संक्षिपते सर्वाः प्रजा विस्मजते पुनः ॥

कालः सुतेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः । कालः सर्वेषु भूतेषु चरत्यविधृतः समः ॥

अतीताऽनागता भावा ये च वर्तन्ति साम्प्रतम् । तान् कालनिर्मितान् बुद्ध्या न संशं हातुमर्हसि” ॥

—महाभा० आदिप० अ० १ श्लो० २७२-२७६ ।

५ सांख्यकारिकाश्रुतौ, शास्त्रवार्तासमुच्चये षड्दर्शनसमुच्चयवृद्धीकायां च अयमीदृश एव श्लोको वर्तते—पृ० ७६ ।
पृ० ८० श्लो० ५४ । पृ० ११ पं० १२-१३ ।

६ स्वभाववादनिरूपण-तन्निर्णयनपरा प्रस्तुता टीका तत्त्वसंग्रहीयस्वामिकवादपरीक्षयाऽक्षरशः साम्यं भजते । तथाहि—
“सर्वहेतुनिराशंसं भावानां जन्म वर्ण्यते । स्वभाववादिभिस्ते हि नाहुः स्वयमपि कारणम्” ॥

—तत्त्वसं० का० ११० पृ० ६२ ।

७-दा स्यादात्म-भा० मा० । “ते स्वक्रियाया विरोधत इत्यादिना निरस्तः”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ६२ पं० ९ ।

८ “राजीवकेसरादीनां वैविध्यं कः करोति हि । मयूरचन्द्रकाकिर्वा विवित्रः केन निर्मितः” ॥

—तत्त्वसं० का० १११ पृ० ६३ ।

“कः कण्टकानां प्रकरोति तैक्ष्ण्यं विशिष्टभावं मृगपक्षिणां वा ।

स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं न कामचारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः ?” ॥]

अर्थापि स्यात् भवतु बाह्यानां भावानां कारणानुपलब्धेरहेतुकत्वम् आध्यात्मिकानां तु कुतो निहेतु-
कत्वसिद्धिः ? असवेतत् ; यतो यदि नाम दुःखादीनामध्यक्षतो निहेतुकत्वमसिद्धं तथापि अनुमान-
५ तस्तत् तेषां सिद्धमेव । तथाहि—यत् कदाचित्कं तद् निहेतुकम्, यथा कण्टकादेस्तैक्ष्ण्यम्, कदा-
चित्कं च सुखादिकमिति स्वभावहेतुः । न च यस्य भावाभावयोर्नियमेन यस्य भावाभावौ तत् तस्य
कारणम्, व्यभिचारात् । तथाहि—स्पर्शसङ्गाव एव चक्षुर्विज्ञानम् तदभावे न तत् कदाचित्, न च
स्पर्शः तत्कारणम् । तन्नैतत् कारणभावलक्षणम् व्यभिचारित्वात् । अतः सर्वहेतुनिराशंसं जन्म
भावानामिति सिद्धम्,

- १० असवेतत् ; कण्टकादितैक्ष्ण्यादेरपि निहेतुकत्वासिद्धेः । तथाहि—अध्यक्षाऽनुपलम्भाभ्यामन्वय-
व्यतिरेकतो बीजादिकं तत्कारणत्वेन निश्चितमेव । यस्य हि यस्मिन् सत्येव यस्य भावः यस्य च
विकाराद् यस्य विकारः तत् तस्य कारणमुच्यते । उत्सूनादिविशिष्टावस्थाप्राप्तं च बीजं कण्टकादितै-
क्ष्ण्यादेरन्वय-व्यतिरेकवत् अध्यक्षाऽनुपलम्भाभ्यां कारणतया निश्चिनमिति ‘अनुपलभ्यमानसत्ताकं
च कारणम्’ इति असिद्धो हेतुः । यदपि ‘कार्यकारणभावलक्षणं व्यभिचारि’ इत्युक्तम्, तदपि अ-
१५ ङ्गम् ; स्पर्शस्यापि रूपहेतुनया चक्षुर्विज्ञाने निमित्ततया इष्टत्वात् तमन्तरेण रूपस्यैव विशिष्टावस्थ-
स्यासंभवात् । न च व्यतिरेकमात्रं कार्यकारणभावनियन्धनत्वेन अभ्युपगम्यते तद्वादिभिः किन्तु
तद्विशेष एव । तथाहि—समर्थेषु सत्सु येषु कार्यं भवद् उपलब्धम् तेषां मध्ये अन्यतमस्यापि अभावे
तद् अभवत् तत्कारणं तद् इति व्यवस्थाप्यते न तु यस्याभावे यन्न भवतीति व्यतिरेकमात्रतः ; अन्यथा
मातृविवाहोचितपारशीकवेशप्रभवस्य पिण्डखर्जूरस्य तद्विवाहाभावे अभावाद् अव्यभिचारः स्यात् ।
२० न चैवंभूतस्य व्यतिरेकस्य स्पर्शेन व्यभिचारः न हि रूपादिसंनिधानमुपदर्श्य स्पर्शस्य एकस्याभा-
वात् चक्षुर्विज्ञानं न भवतीति शक्यं दर्शयितुमिति कुतो व्यभिचारः कार्यकारणभावलक्षणस्य ? न

१ अयं श्लोकः शास्त्रवा० स्याद्वादक० टीकायाम् षड्द० वृ० टीकायां च विद्यते—पृ० ८३ प्र० १ पृ० १३ ।

माठरहृत्तो तु—

“येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः । मयूराश्चित्रिता येन स नो वृत्तिं विधास्यति” ॥

इति भावार्थकः श्लोको वर्तते—पृ० ७५ ।

२ “यथैव कण्टकादीनां तैक्ष्ण्यादिकमहेतुकम् । कदाचित्कतया तद्वद् दुःखादीनामहेतुता” ॥

—तत्त्वसं० का० ११२ पृ० ६२ ।

बोधिवर्यावतारपञ्चिकायां तत्त्वसंग्रहीयकारिकाभिरेव स्वभाववादः स्थापितः निरस्तश्च प्रकारान्तरेण—परि० ९ पृ०
५४१ । धर्मसंग्रहण्यां तु केवलं स्वभाववादस्थापनं तन्निरसनं चोभयमन्यथा भङ्ग्या वर्णितं विद्यते । तथाहि तदाद्यान्यभागी—

“किञ्च सहायो ति मद् भावो वा होज्जं अभावो वा । जद् भावो किं चित्तो किं वा सो एगखो ति ॥ × × ×
एवं नियद् जइच्छा कालो दिव्वं पधानमासी वि । सव्वे वि असव्वाया एगंतेणं सुणेयव्वा” ॥

—धर्मसं० गा० ५४९-५६६ पृ० २११-२१६ ।

३ “सरोजकेसरादीनामन्वयव्यतिरेकवत् । अवस्थातिशयाकान्तं बीजपङ्कजलादिकम् ॥

प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां निश्चितं कारणं यदा । किमित्यन्यस्तदा हेतुरमीषां परिपृच्छयते ॥

—तत्त्वसं० का० ११३-११४ पृ० ६३ ।

४ अत्र वाक्ये द्वयोः ‘यस्य’ पदयोः निष्प्रयोजनकत्वेन ‘यस्य हि यस्मिन् सत्येव भावः’ इत्येव पाठः समीचीनः
संभाव्यते । “तथाहि—यस्मिन् सत्येव यस्य जन्म भवति यस्य च विकाराद् यस्य विकारस्तत् तस्य कारणमुच्यते । तच्चैवंभूतं
बीजादिकमुच्छ्रुनादिविशिष्टावस्थाप्राप्तं राजीवकेसरादीनामन्वयव्यतिरेकवत्”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ६३ पं० १५ ।

५—पक्ष्यैव वि—वृ० । “स्पर्शस्यापि रूपहेतुतया चक्षुर्विज्ञानेऽपि निमित्तभावस्येष्टत्वात् । तथाहि—स्पर्श इति भूता-
म्युच्यन्ते । तानि चोपादायोपादाय रूपं वर्तते तत्तच्चक्षुर्विज्ञानं प्रति स्पर्शस्य निमित्तभावोऽस्त्येव केवलं साक्षात्पारंपर्यकृतो
विशेषः”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ६३ पं० १९ ।

६ “नियतो देश-कालो च भावानां भक्तः कथम् । यदि तदेतुता नैवां स्युस्ते सर्वत्र-सर्वदा ॥

कचित् कदाचित् कस्मिंश्चित् भवन्तो नियताः पुनः । तत्सापेक्षा भवन्त्येते तदव्यपारिहारतः” ॥

—तत्त्वसं० का० ११५-११६ पृ० ६४ ।

केवलं बीजादिः कारणत्वेन भाषाणां निश्चितः किन्तु देश-कालादिरपि । तथाहि—यदि प्रतिनियत-
देश-कालहेतुता कण्टकादेस्तैक्ष्ण्यादेर्न स्यात् तदा येयमतदेश-कालपरिहारेण प्रतिनियतदेश-कालता
तेषामुपलम्भगोचरचारिणी सा न स्यात् तन्निरपेक्षत्वात् तद्वद् अन्यदेशकाला अपि ते भवेयुः न
चैषम् अतः प्रतिनियतदेशादौ वर्तमानास्तदपेक्षास्त इति सिद्धम् तथा च तत्कार्या अपेक्षालक्षणत्वात्
तत्कार्यत्वस्य नियतदेशतया च तेषां वृत्तिरप्यक्षत एव सिद्धेति कथं न तत्कार्यतावगतिः ? यदपि ५
'कादाचित्कत्वात्' इति साधनम्, तदपि विरुद्धम्; साध्यविपर्ययसाधनाद् अहेतोः कादाचित्कत्वानु-
पपत्तेः । साध्यविकलश्च दृष्टान्तः अहेतुकत्वस्य तत्राप्यभावात् । एवमनुपलभ्यमानसत्ताकं भाषाणां
कारणमिति हेतोरसिद्धता प्रतिज्ञायाश्च प्रत्यक्षविरोधो व्यवस्थितः । सिद्धत्वेऽपि चास्य हेतो-
रनैकान्तिकत्वम् । तथाहि—यदि अनुपलम्भमात्रं हेतुत्वेन उपादीयते तदा प्रमाणाभावात् कारण-
सत्ताभावासिद्धेः कथं नानैकान्तिकता ? तथाहि—कारणम् व्यापकं वा निवर्तमानं कार्यम् व्याप्यं वा १०
आदाय निवर्तते । न च प्रमाणमर्थसत्ताया व्यापकं वृक्षत्ववत् शिंशपायाः अभिन्नस्यैव व्यापकत्वात् ।
न च प्रमाण-प्रमेययोरभेदः भिन्नप्रतिभासविषयत्वात् । नापि प्रमाणं कारणमर्थस्य व्यभिचारात्
देश-कालादिविप्रकृष्टानां भाषाणां प्रमाणाविषयीकरणेऽपि सत्ताऽविरोधात् । न च र्यदन्तरेणापि
यद् भवति तत् तस्य कारणम् अतिप्रसङ्गात् कारणत्वाभ्युपगमे स्वाभ्युपगमव्याघातात् । न च प्रमा-
णात् प्रमेयप्रभवः अपि तु प्रमेयात् प्रमाणस्य अन्यथा तेन तद्वहणाऽयोगात् । ११ च प्रमाणमप्रतिबद्धमपि १५
अर्थसत्तानिर्वर्तकम् अतिप्रसङ्गात्—गोनिवृत्तौ अश्वनिवृत्तिप्रसक्तेः । किञ्च, अनुपलब्धिहेतुत्वेन उपा-
दीयमाना खोपलम्भनिवृत्तिरूपा वा उपादीयते, सर्वपुरुषोपलम्भनिवृत्तिस्वभावा वा ? तत्र न तावद्
आद्यः पक्षः खल-बिलाद्यन्तर्गतस्य बीजादेः खोपलम्भनिवृत्तावपि सत्ताअनिवृत्तहेतोरनैकान्तिक-
त्वात् । अथ द्वितीयः पक्षः सोऽपि न युक्तः; हेतोरसिद्धः न हि मयूरचन्द्रकादेः सर्वपुरुषैरदृष्टं कारणं
नोपलभ्यते इत्यर्वाङ्गशा निश्चेतुं शक्यम् । किञ्च, 'निर्हेतुका भावाः' इत्यत्र हेतुरुपादीयते, आहो-२०
स्वित् नेति ? यदि नोपादीयते तदा न स्वपक्षसिद्धिः प्रमाणमन्तरेण तस्या अयोगात् । अथ हेतुरुपा-
दीयते तदा स्वाभ्युपगमविरोधः प्रमाणजन्यतया स्वपक्षसिद्धेरभ्युपगमात् । तदुक्तम्—
“न हेतुरस्तीति यदन् सहेतुकं ननु प्रतिज्ञां स्वयमेव बाधते ।

१ “तदपेक्षा तथात्रतिरपेक्षा कार्यतोच्यते । प्रत्यक्षा च तथा वृत्तिः सिद्धास्तनेह हेतवः” ॥

—तत्त्वसं० का० ११० पृ० ६४ ।

—कार्यापे-वृ० आ० हा० वि० । “तदन्यदेशादिपरिहारेण नियते देशादौ या वृत्तिरियमेवापेक्षेत्युच्यते न तन्निष्प्रा-
यात्मिका । स्यादेतद् यदि नाम तदपेक्षा तेषाम् तथापि तत्कार्यता कथमवसितेत्याह—अपेक्षा कार्यतोच्यते इति”

—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ६४ पं० १० ।

२—धामवृ—भा० मा० विना ।

३ “तत्स्वाभाविकवादोऽयं प्रत्यक्षेण प्रबाध्यते । प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां हेतुरूपस्य निश्चयात्” ॥

—तत्त्वसं० का० ११० पृ० ६४ ।

४ “मा वा प्रमाणसत्ता भूदेतुसङ्कावसिद्धये । तथापि मानाभावेन नैवार्थासत्त्वनिश्चयः” ॥

—तत्त्वसं० का० ११९ पृ० ६५ ।

५ “यस्मादर्थस्य सत्ताया व्यापकं न च कारणम् । प्रमाणं मेदसङ्गावात्यभिचारात् तदुक्तत्वात्” ॥

—तत्त्वसं० का० १२० पृ० ६५ ।

६ यमन्त-वृ० आ० हा० वि० । ७ “कारणलाभ्युपगमे वा”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ६५ पं० १५ ।

८ “यश्च नैवविधो भावस्तस्य नैव निवृत्तिः । ऐकान्तिकमसंबन्धाद् गम्यतेऽन्यनिवर्तनम्” ॥

—तत्त्वसं० का० १२१ पृ० ६५ ।

९ “सर्वा दृष्टिश्च संदिग्धा सा दृष्टिर्व्यभिचारिणी । विन्ध्यादिरन्ध्रदूर्वादेरदृष्टावपि सत्त्वतः” ॥

—तत्त्वसं० का० १२२ पृ० ६५ ।

१० पुस्तरे तमाले च खलशब्दः बिलसु वेतसङ्क्षे—वैद्यक० सि० ।

११ “अहेतुकलसिद्धयर्थं न चेदेतुः प्रयुज्यते । न चाप्रमाणिकी सिद्धिरतः पक्षो न सिद्धयति ॥

तत्सिद्धये च हेतुवेत् प्रयुज्येत तथापि न । सिद्धेस्तदेतुजन्यत्वात् पक्षस्तं संप्रसिद्धयति” ॥

—तत्त्वसं० का० १२३-१२४ पृ० ६६ ।

१२ तत्त्वसं० पञ्जिकायाम् “तथा चोक्तमाचार्यसूरिपादैः” इति निर्दिश्य पथमिदमुपनिबद्धम् तत्र च “अयमेव
सादयेत्” इति पाठो मुद्रितः—पृ० ६६ पं० १४ ।

अथापि हेतुप्रणयालसो भवेत् प्रतिज्ञया केवलयाऽस्य किं भवेत् ?” ॥

[ ] इति ।

न च ज्ञापकहेतुपन्यासेऽपि कारकहेतुप्रतिक्षेपवादिनो न स्वपक्षबाधा इति वक्तव्यम् यतो लिङ्गं तत्प्रतिपादकं वा वचो यदि पक्षसिद्धेरुत्पादकं न भवेत् कथं तस्य ज्ञापकहेतुता स्यात् अन्यथा सर्वस्य ५ सर्वं प्रति ज्ञापकता प्रसज्येत । न चैवं कारक-ज्ञापकहेतोरविशेषः साध्यानुत्पादकस्य ज्ञापकहेतुत्वात् तदुत्पादकस्य तु कारकहेतुशब्दाध्यत्वात् अनुमानबाधितत्वं च प्रतिज्ञायाः स्पष्टमेव । तथाहि— प्रतिनियतभावसंनिधौ ये प्रतिनियतजन्मानस्ते सहेतुकाः यथा भवत्प्रयुक्तसाधनसंनिधिभावि तत्साध्यार्थज्ञानम् तथा च मयूरचन्द्रकादयो भावाः इति स्वभावहेतुः । तत्र स्वभावैकान्तवादाभ्युपगमो युक्तिसंगतः ।

१० [नियत्येककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकलनिरासः]

सर्वस्य वस्तुनस्तथातथानियतरूपेण भवनाद् नियतिरेव कारणमिति केचित् । तथाहि— तीक्ष्णशस्त्राद्युपहृता अपि तथामरणनियतताऽभावे जीवन्त एव दृश्यन्ते नियते च मरणकाले शस्त्रादिघातमन्तरेणापि मृत्युभाज उपलभ्यन्ते, न च नियतिमन्तरेण स्वभावः कालो वा कश्चिद् हेतुः यतः कण्टकादयोऽपि नियत्यैव तीक्ष्णादितया नियताः समुपजायन्ते न कुण्ठादितया कालोऽपि १५ शीतादेर्भावस्य तथानियततयैव तदा तर्का तत्र तत्र तथा तथा निर्वर्तकम्(कः) । तथा चोक्तम्— “प्रासव्यो नियतिबलाभयेण योऽर्थः सोऽवश्यं भवति नृणां शुभोऽशुभो वा ।

भूतानां महति हृतेऽपि हि प्रयत्ने नाऽभाव्यं भवति न भाविनोऽस्ति नैराशः” ॥ [ ] इत्यादि । असवेतत् शस्त्रोपदेशवैयर्थ्यप्रसक्तेः तदुपदेशमन्तरेणापि अर्थेषु नियतिकृतत्वबुद्धेर्नियत्यैव भावाद् दृष्टादृष्टफलशास्त्रप्रतिपादितशुभाशुभक्रियाफलनियमाभावश्च । अथ तथैव नियतिः कारणमिति २० नायं दोषः, न; नियतेरेकस्वभावत्वाभ्युपगमे विसंवादाऽविसंवादादिभेदाभावप्रसक्तेः अनियमेन नियतेः कारणत्वाद् अयमदोष इति चेत्, न; अनियमे कारणाभावाच्च नियतिरेव कारणम् नियते-नित्यत्वे कारकत्वायोगात् अनित्यत्वेऽपि तदयोग एव । किञ्च, नियतेरनित्यत्वे कार्यत्वम् कार्यं च कारणानुत्पत्तिमदिति तदुत्पत्तौ कारणं वाच्यम् । न च नियतिरेव कारणम् तत्रापि पूर्ववत् पर्यनुयोगानिवृत्तेः । न च नियतिरात्मानमुत्पादयितुं समर्था स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । न च काला- २५ दिकं नियतेः कारणम् तस्य निषिद्धत्वात् । न च अहेतुका सा युक्ता नियतरूपताऽनुपपत्तेः । न च स्वतोऽनियता अन्यभावनियतत्वकारणम् शशशृङ्गादेस्तद्रूपतानुपलम्भात् । तत्र नियतिरपि प्रति-नियतभावोत्पत्तिहेतुः ।

[कर्मैककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकलनिरासः]

जन्मान्तरोपात्तमिष्टाऽनिष्टफलदं कर्म सर्वजगद्वैचित्र्यकारणमिति कर्मवादिनः । तथा चाहुः—

३० “यथा यथा पूर्वकृतस्य कर्मणः फलं निधानस्थमिवाऽवतिष्ठते ।

तथा तथा तत्प्रतिपादनोद्यता प्रदीपहस्तेव मतिः प्रवर्तते ॥” [ ]

१ “तथाहि ज्ञापको हेतुर्वचो वा तत्प्रकाशकम् । सिद्धेर्निमित्ततां गच्छन् साध्यज्ञापकमुच्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० १२५ पृ० ६६ ।

२ “अतः कारक एवायं ज्ञापको हेतुर्बुध्यते । साध्यानुत्पादकत्वात् तु कारको न प्रकाशयते” ॥

—तत्त्वसं० का० १२६ पृ० ६६ ।

३ “तस्मात् सहेतवोऽन्येऽपि भावा नियतजन्मतः । साध्यार्थविषयं गृह्यज्ञानं साधनमाभि ते” ॥

—तत्त्वसं० का० १२७ पृ० ६७ ।

४—नस्तथानि—वृ० आ० हा० वि० । ५ नियतिवादस्य प्ररूपको मस्करी गोशालक इति जैनागमानामभिप्रायः ।

गोशालकपरितं च भगवतीसूत्रीयपञ्चदशशतकादवसेयमत्र ।

६—दा तत्र तथा आ० भा० । ७ अयं श्लोकः शास्त्रवा० स्याद्वादक० टीकायामुद्धृतो वर्तते—पृ० ८३ द्वि० ।

८ शास्त्रवा० स्याद्वादक० पृ० ८५ प्र० पं० ५ ।

तथा च—

“स्वकर्मणा युक्त एव सर्वो ह्युत्पद्यते नरः ।

स तथाऽऽकृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति” ॥ [ ]

तथाहि—समानमीहमानानां समानदेश-काल-कुलाऽऽकारादिमतामर्थप्राप्त्यप्राप्ती नाऽनिमित्ते युक्ते अनिमित्तस्य देशादिप्रतिनियमायोगात् । न च परिदृश्यमानकारणप्रभवे तस्य समानतयोपल-
म्भात् न चैकरूपात् कारणात् कार्यभेदः तस्याहेतुकत्वप्रसक्तेः अहेतुकत्वे च तस्य कार्यस्यापि तद्रूपतापत्तेः भेदाऽभेदव्यतिरिक्तस्य तस्यासत्त्वात् । ततो यन्निमित्ते एते तद् दृष्टकारणव्यतिरिक्तमदृष्ट कारणं कर्म इति,

असदेतत् : कुलालादेर्घटादिकारणत्वेनाध्यक्षतः प्रतीयमानस्य परिहारेणापराऽदृष्टकारणप्रकल्प-
नायां तत्परिहारेणापराऽपराऽदृष्टकारणकल्पनयाऽनवस्थाप्रसङ्गतः कचिदपि कारणप्रतिनियमाऽनुप- १०
पत्तेः । न च स्वतन्त्रं कर्म जगद्वैचित्र्यकारणमुपपद्यते तस्य कर्त्रधीनत्वात् । न चैकस्वभावात् ततो
जगद्वैचित्र्यमुपपत्तिमत् कारणवैचित्र्यमन्तरेण कार्यवैचित्र्यायोगात् वैचित्र्ये वा तदेककार्यताप्रच्युतेः
अनेकस्वभावत्वे च कर्मणः नाममात्रनिबन्धनैव विप्रतिपत्तिः पुरुष-काल-स्वभावादेरपि जगद्वैचित्र्य-
कारणत्वेन अर्थतोऽभ्युपगमात् । न च तेन चेतनवताऽनाधिष्ठितमचेतनत्वाद् वास्यादिवत् कर्म
प्रवर्तते । अथ तदधिष्ठायकः पुरुषोऽभ्युपगम्यते न तर्हि कर्मैकान्तवादः पुरुषस्यापि तदधिष्ठायक- १५
त्वेन जगद्वैचित्र्यकारणव्योपपत्तेः । न च केवलं किञ्चिद् वस्तु नित्यमनित्यं वा कार्यकृत् संभवतीति
असकृत् प्रतिपादितम् । तन्न कर्मैकान्तवादोऽपि युक्तिसंगतः ।

[पुरुषैककारणवादमुपन्यस्य तस्यैकान्तिकत्वनिरासः]

अन्यस्त्वाह—“पुरुष एवैकः सकललोकस्थिति-सर्ग-प्रलयहेतुः प्रलयेऽपि अनुसन्धानातिशय-
शक्तिः” [ ] इति । तथा चोक्तम्— २०

“ऊर्णनाभ इवाऽशूनां चन्द्रकान्त इवाऽम्भसाम् ।

प्ररोहणाभिव प्रक्षः स हेतुः सर्वजन्मिनाम्” ॥ [ ] इति ।

तथा, “पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम्” [ ] इत्यादि । ऊर्णनाभोऽत्र मर्कटको
व्याख्यातः । अत्र सकललोकस्थिति-सर्ग-प्रलयहेतुता ईश्वरस्येव पुरुषवादिभिः पुरुषस्य इष्टा ।
विशेषस्तु समवायाग्रपरकारणसव्यपेक्ष ईश्वरो जगद् निर्वर्तयति अयं तु केवल एव । २५
अस्य च ईश्वरस्येव जगद्धेतुता असंगता । तथाहि—

“पुरुषो जन्मिनां हेतुर्नोत्पत्तिविकलत्वतः ।

गगनाम्भोजवत् सर्वमन्यथा युगपद् भवेत्” ॥ [ ]

किञ्च, प्रेक्षापूर्वकारिप्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्तेति किं प्रयोजनमुद्दिश्य अयं जगत्करणे प्रवर्तते ?

१ “दैवादेवार्थसिद्धिष्वेद् दैवं पौरुषतः कथम् । देवतत्त्वं दनिर्गोक्षः पौरुषं निष्फलं भवेत्” ॥ इत्यादिर्देवविचारोऽप्रा-
सङ्गः—आप्तमी० परि० ८ श्लो० ८८—।

२ “अन्ये लीशसधर्माणं पुरुषं लोककारणम् । कल्पयन्ति दुराख्यातसिद्धान्तानुगुदयः ॥

समस्तवस्तुप्रलयेऽप्यलुप्तज्ञानशक्तिमान् । ऊर्णनाभ इवाऽशूनां स हेतुः किल जन्मिनाम्” ॥

—तत्त्वसं० का० १५३-१५४ पृ० ७५-७६ ।

३ अयं भावो भङ्गान्तरेण बृहदारण्यकाद्युपनिषत्सु वर्णितः—बृहदा० उ० २-१-२० । श्वेताश्रित० उ० ६-१० ।
ब्रह्मोप० पृ० १५२ पं० ५ । तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ७६ पं० ४ । ४ पृ० २७३ पं० १३ टि० १० ।

५-त्र कर्मटको वा० बा० । “ऊर्णनाभो मर्कटकः”—तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ७६ पं० १० ।

६ “अस्यापीश्वरवत् सर्वं वचनीयं निषेधनम् । किमर्थं च करोत्येष व्यापारमिममीदृशम्” ॥

—तत्त्वसं० का० १५५ पृ० ७६ ।

७ तत्त्वसं० पञ्जि० पृ० ७६ पं० १४ ।

८ “यद्यन्येन प्रयुक्तत्वात् स्यादस्य स्वतन्त्रता । अथानुकम्पया कुर्यादेकान्तसुखितं जगत् ॥

आधिदारिद्र्यशोकादिविविधायासपीडितम् । जनं तु युजतस्तस्य कानुकम्पा प्रतीयते” ॥

—तत्त्वसं० का० १५६-१५७ पृ० ७६ ।

नेश्वरादिप्रेरणात् अस्वातन्त्र्यप्रसक्तेः । न परानुग्रहार्थमनुकम्पया दुःखितसत्त्वनिर्वर्तनानुपपत्तेः । न तत्कर्मप्रक्षयार्थं दुःखितसत्त्वनिर्माणे प्रवृत्तिः तत्कर्मणोऽपि तत्कृतत्वेन तत्प्रक्षयार्थं तन्निर्माण-प्रवृत्तौ अप्रेक्षापूर्वकारितापत्तेः । न च प्राक् सृष्टेः अनुकम्पनीयसत्त्वसद्भाव इति निगालम्बनाया अनुकम्पया अयोगात् नातोऽपि जगत्करणे प्रवृत्तिर्युक्ता । न च अनुकम्पातः प्रवृत्तौ सुखिसत्त्व-
 ५ प्रक्षयार्थं प्रवृत्तिर्युक्तंति देवादीनां प्रलयानुपपत्तिर्भवेत् । न च सैमर्थस्य दुःखकारणमधर्मादिक-मपेक्ष्य कृपालोर्दुःखितसत्त्वनिर्वर्तनं युक्तम् कृपापरतन्त्रतया दुःखप्रदे कर्मण्यवधा(धी)रणोपपत्तेः न हि कृपालवः परदुःखहेतुत्वमेव इच्छन्ति परदुःखवियोगेच्छयैव तेषां सर्वदा प्रवृत्तेः । न च क्रीडया अपि तत्र तस्य प्रवृत्तिर्युक्ता क्रीडोत्पादेऽपि जगदुत्पादापेक्षया तस्यास्वातन्त्र्योपपत्तेः जगदुत्पत्ति-स्थिति-प्रलयात्मकस्य विचित्रक्रीडोपायस्य तदुत्पत्तौ अपेक्षणात् । यदि विचित्र-
 १० क्रीडोपायोत्पादने तस्य प्रागेव शक्तिः तदा युगपद् अशेषजगदुत्पत्ति-स्थिति-प्रलयान् विदध्यात् । अथ आदौ न तत्र शक्तिस्तदा अशक्तावस्थाया अविशिष्टत्वात् क्रमेणापि न तान् विदध्यात् एकत्र एकस्य शक्ताऽशक्तत्वलक्षणविरुद्धमर्थद्वयायोगात् । अयं च दोष ईश्वरवादिनामपि समान इति । “परानुग्रहार्थमीश्वरः प्रवर्तते यथा कश्चित् कृतार्थो मुनिरात्महिताऽहितप्राप्ति-परिहारार्था-संभवेऽपि परिहितार्थमुपदेशादिकं करोति तथा ईश्वरोऽपि आत्मीयामैश्वर्यविभूर्तिं विहाप्य
 १५ प्राणिनोऽनुग्रहीष्यन् प्रवर्तते इति अथवा शक्तिस्वाभाव्यात् यथा कालस्य वसन्तादीनां पर्यायेण अभिव्यक्तौ स्थावर-जङ्गमविकारोत्पत्तिः स्वभावतः तथैव ईश्वरस्यापि आविर्भावाऽनुग्रह-संहारशक्तीनां पर्यायेण अभिव्यक्तौ प्राणिनामुत्पत्ति-स्थिति-प्रलयहेतुत्वम्”-
 इति यदुक्तं प्रशस्तमतिना तदपि प्रतिक्षिप्तं द्रष्टव्यम् । तथाहि—यदि असौ अनुग्रहप्रवृत्तस्तदा सर्व-मेकान्तसुखिनं प्राणिगणं विदध्यात् इत्युक्तम् । शक्तिस्वाभाव्यात् करणे उत्पत्ति-स्थित्युपसंहारान्
 २० जगतो युगपत् कुर्यात् इत्यादिकमपि उक्तमेव दूषणम् । तथा चाह—

“सर्ग-स्थित्युपसंहारान् युगपद् व्यक्तशक्तिः ।

युगपच्च जगत् कुर्यात् नो चेत् सोऽव्यक्तशक्तिः” ॥

१ “सृष्टेः प्रागनुकम्पा(मप्या)नामसरत्वे नोपपद्यते । अनुकम्पाऽपि यद्योगाद्धाताऽर्थं परिकल्प्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० १५८ पृ० ७६ ।

२ “न चायं प्रलयं कुर्यात् सदाऽभ्युदययोगिनाम् । तददृष्टव्यपेक्षायां स्वातन्त्र्यमवहीयते” ॥

—तत्त्वसं० का० १५९ पृ० ७७ ।

३ “पीडाहेतुमदृष्टं च किमर्थं स व्यपेक्षते । उपेक्षेव पुनस्तत्र दयायोगेऽस्य युज्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० १६० पृ० ७७ ।

४ “किन्त्ववधीरणमेव तत्र तस्य कृपापरतन्त्रतया युक्तं कर्तुम्” —तत्त्वसं० पञ्च० पृ० ७७ पं० १४ ।

५ “क्रीडार्थां तस्य वृत्तिश्चेत् क्रीडायां न प्रभुर्भवेत् । विचित्रक्रीडनोपायव्यपेक्षातः विशुष्यथा” ॥

—तत्त्वसं० का० १६१ पृ० ७७ ।

६ “क्रीडासाध्या च या प्रीतिस्तस्या यदपि साधनम् । तत्सर्वं युगपत् कुर्याद् यदि तत्कृतिशक्तिमान् ॥

क्रमेणाऽपि न शक्तः स्यान्नो चेदादौ स शक्तिमान् । नाऽविमक्तस्य युज्येते शक्त्यशक्ती हि वस्तुनः” ॥

—तत्त्वसं० का० १६२-१६३ पृ० ७७ ।

७ “यदाह प्रशस्तमतिः” इत्यादि—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० ७८ पं० २-।

८ न्यायवार्तिके ईश्वरोपायानताप्रकरणे उक्तोत्तरः “अथायमीश्वरः कुर्वाणः किमर्थं करोति” इति ईश्वरविषयं प्रश्न-मुत्थाप्य तद्विषये इमानि मतान्तराणि समुपन्यस्यति—

“क्रीडार्थमित्येके” × × × “विभूतिरूपानार्थमित्यपरे—जगतो वैश्वरूप्यं रूपानपीयमित्यपरे मन्यन्ते”—४-१-

२१ पृ० ४६२ पं० १७-४६३ पं० १ ।

९-“शक्तिः”—तत्त्वसं० पञ्च० पृ० ७८ पं० ९ । १०-शक्तिः हा० ।

“न व्यक्तशक्तिरीशोऽयं क्रमेणाप्युपपद्यते ।

व्यक्तशक्तिरतोऽन्यच्चेत् भावो होकः कथं भवेत्” ॥ [

]

एवं कालस्यापि पर्यायेण वसन्ताद्यभिव्यक्तिप्रवृत्तौ अयमेव दोषः । भावास्तु शीतोष्णादिपरिणति-
भाजः प्रतिक्षणविशारदः कथंचित् काल इत्यभिधानाभिधेयाः प्राग् व्यवस्थापिताः । अथ न क्रीडा-
द्यर्था भगवतः प्रवृत्तिः किन्तु पृथिव्यादिमहाभूतानां यथा स्वकार्येषु स्वभावत एव प्रवृत्तिस्तथा ईश्व-
रस्यापि इति, अयुक्तमेतत् ; एवं हि तद्व्यापारमात्रभाविनामशेषभावानां युगपद् भावो भवेत् अविक-
लकारणत्वात् सहकार्यपेक्षाऽपि न नित्यस्य संगता इत्युक्तम् । पुरुषवादिनां तु केवलस्यैव पुरुषस्य
जगत्कारणत्वेन अभ्युपगमात् तदपेक्षा दूरापास्तैव । पृथिव्यादिमहाभूतानां तु स्वहेतुबलायाताऽपरा-
परस्वभावसद्भावाच्च तदुत्पाद्यकार्यस्य युगपदुत्पत्त्यादिदोषः संभवी । न च यथा ऊर्णनाभः स्वभावनः
प्रवृत्तोऽपि न स्वकार्याणि युगपद् निर्वर्तयति तथा पुरुषोऽपीति वाच्यम्, यत ऊर्णनाभस्यापि प्राणि-
भक्षणलाम्पट्यात् स्वकार्ये प्रवृत्तिर्न स्वभावतः अन्यथा तत्राप्यस्य दोषस्य समानत्वात् न ह्यसौ नित्यै-
कस्वभावः अपि तु स्वहेतुबलभाव्यपरापरकादाचित्कशक्तिमानिति तद्भाविनः कार्यस्य क्रमप्रवृत्तिरुप-
पन्नैव । न च यथा कथंचिद् अबुद्धिपूर्वकमेव पुरुषो जगन्निर्वर्तने प्रवर्तते, प्राकृतपुरुषादप्येवमस्य
हीनतया प्रेक्षापूर्वकारिणामनवधेयवचनताप्रसक्तः । एवं प्रजापतिप्रभृतीनामपि जगत्कारणत्वेनाभी-
ष्टानां निरासो द्रष्टव्यः न्यायस्य समानत्वात् । तत्र कालाद्येकान्ताः प्रमाणतः संभवन्तीति तद्वादो १५
मिथ्यावाद इति स्थितम् । न एव अन्योन्यसव्यपेक्षा नित्याद्येकान्तव्यपोहेन एकानेकस्वभावाः कार्य-
निर्वर्तनपटवः प्रमाणविषयतया परमार्थसन्त इति तत्प्रतिपादकस्य शास्त्रस्यापि सम्यक्त्वमिति
तद्वादः सम्यग्वादतया व्यवस्थितः ॥ ५३ ॥

[आत्मन्येकान्तरूपस्य नास्तित्वादिवादषट्स्य मिथ्यारूपत्वकथनम्]

यथैते कालाद्येकान्ता मिथ्यात्वमनुभवन्ति स्याद्वादोपग्रहात् तु त एव सम्यक्त्वं प्रतिपद्यन्ते २०
तथा आत्माऽपि एकान्तनित्याऽनित्यत्वादिधर्माध्यासिनो मिथ्यात्वम् अनेकान्तरूपतया तु अभ्युपग-
म्यमानः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यत इत्याह—

णत्थि ण णिच्चो ण कुणह् कयं ण वेएह् णत्थि णिच्चवाणं ।

णत्थि य मोक्खोवाओ छम्मिच्छत्तस्स ठाणाह् ॥ ५४ ॥

१ तत्त्वसं० पञ्च० पृ० ७८ पं० १०-१ ।

२ “अथ स्वभावतो वृत्तिरित्यादिना उद्घोतकरमतमाशङ्कते—

अथ स्वभावतो वृत्तिः सर्गादावस्य वर्ण्यते । पावकादेः प्रकृत्यैव यथा दाहादिकर्मणि ॥

यथैवमखिला भावा भवेयुर्युगपत् ततः । तदुत्पादनगामर्थयोगिकारणसन्निधेः” ॥

—तत्त्वसं० का० १६४-१६५-पृ० ७८ ।

एनदेवोद्घोतकरीयं मतं न्यायवार्तिके इत्यमुपन्यस्तमस्ति—

“किमर्थं तर्हि करोति ? तत्स्वाभाव्यात् प्रवर्तते इत्युष्टम्—यथा भूम्यादीनि धारणादिक्रियां तत्स्वाभाव्यात् कुर्वन्ति
तथेधरोऽपि तत्स्वाभाव्यात् प्रवर्तते इति प्रवृत्तिस्वभावकं तत् तत्त्वमिति” इत्यादि—४-१-२१ पृ० ४६३ पं० ४—

३ “स्वहेतुबलसंभूता नियता एव शक्तयः । असर्वकालभाविन्यो ज्वलनादिषु वस्तुषु ॥

अन्यथा योगपथेन सर्वं कार्यं समुद्भवेत् । तेषामपि न चेदेष नियमोऽभ्युपगम्यते” ॥

—तत्त्वसं० का० १६६-१६७ पृ० ७८-७९ ।

४ “प्रकृत्यैवांशुहेतुलमूर्णनामेषुपि नेप्यते । प्राणिमक्षणलाम्पट्यालालाजालं करोति यत्” ॥

—तत्त्वसं० का० १६८ पृ० ७९ ।

५ “यथाकथंचिद्वृत्तिश्चेद् बुद्धिमत्ताऽस्य कीदृशी । नासमीक्ष्य यतः कार्यं शनकोऽपि प्रवर्तते” ॥

—तत्त्वसं० का० १६९ पृ० ७९ ।

६ “शौर्यात्मजादयो येऽपि धातारः परिकल्पिताः । एतेनैव प्रकारेण निरस्तास्तोऽपि वस्तुतः” ॥

—तत्त्वसं० का० १७० पृ० ७९ ।

नास्ति आत्मा एकान्तत इति बृहस्पतिमतानुसारी । अस्ति आत्मा किन्तु प्रतिक्षणविशारु-
तया चित्तसंततेर्न नित्य इति बौद्धाः । अस्ति आत्मा नित्यो भोक्ता न तु करोति इति सांख्याः त
एव प्राहुः कर्ता असौ न भोक्ता प्रकृतिवत् कर्तुर्भोक्तृत्वानुपपत्तेः । यद्वा येन कृतं कर्म नासौ तद्
भुङ्क्ते क्षणिकत्वाद् चित्तसंततेः इति बौद्धाः क्षणिकत्वात् चित्तसंततेः कृतं न वेदयते इति बौद्ध
५ एव आह । कर्ता भोक्ता च आत्मा किन्तु न मुच्यतेऽसौ चेतनत्वात् अभव्यवत्—रागादीनामात्मस्व-
रूपाऽव्यतिरेकात् तदक्षये तेषामपि अक्षयात् इति याज्ञिकः । निर्हेतुक एवासौ मुच्यते तत्त्वभावता-
व्यतिरेकेण अपरस्य तत्र उपायस्य अभावात् इति मण्डली प्राह । एतानि षड् मिथ्यात्वस्य स्थानानि
पण्णामप्येषां पक्षाणां मिथ्यात्वाधारतया व्यवस्थितेः ।

- तथाहि—एतानि नास्तित्वादिविशेषणानि साध्यधर्मिविशेषणतया उपादीयमानानि किं प्रतिप-
१० क्षय्युदात्तेन उपादीयन्ते, आहोस्वित् कथंचित् तत्संग्रहेण इति कल्पनाद्वयम् । प्रथमपक्षे अध्यक्षवि-
रोधः स्वसंवेदनाध्यक्षनश्चैतन्यस्य आत्मरूपस्य प्रतीतेः कथंचित् तस्य परिणामनित्यताप्रतीतेश्च शरी-
रादिव्यापारतः कर्तृत्वोपलब्धेश्च स्वव्यापारनिर्वर्तितभूत-सूपादिभोक्तृत्वसंवेदनाच्च पुद्गलक्षणविल-
क्षणतया रागादिविस्तृतया च शमसुखरसावस्थायां कथंचित् तस्य उपलब्धेश्च स्वीकर्तृतरतमादि-
भावतो रागाद्यपचयतरतमभावविधायिसम्यग्ज्ञान-दर्शनादेरुपलम्भाच्च । अनुमानतोऽपि विरोधः
१५ तथाभूतज्ञानकार्यान्यथानुपपत्तितः चैतन्यलक्षणस्य आत्मनः सिद्धिः घटादिवद् रूपादिगुणतः ज्ञान-
स्वरूपगुणोपलम्भात् कथंचित् तदभिन्नस्य आत्मलक्षणस्य गुणिनः सिद्धिरिति कथं नानुमानविरोधः ?
इतरधर्मनिरपेक्षधर्मलक्षणस्य विशेषणस्य तदाधारभूतस्य च विशेष्यस्य अप्रसिद्धेः अप्रसिद्धविशेषण-
विशेष्योभयदोषैर्दुष्टश्च पक्षः । 'आत्मा' इति वचनेन तत्सत्ताभिधानम् 'नास्ति' इत्यनेन च तत्प्रतिषेधा-
भिधानमिति पदयोः प्रतिज्ञावाक्ये व्याघातः लोकविरोधश्च तथाभूतविशेषणविशिष्टतया धर्मिणो
२० लोकेन व्यवहियमाणत्वात् स्ववचनविरोधश्च तत्प्रतिपादकवचनस्य इतरधर्मसापेक्षतया प्रवृत्तेः । हेतु-
रपि इतरनिरपेक्षधर्मरूपोऽसिद्धः तथाभूतस्य तस्य कचिद् अनुपलब्धेः सर्वत्र तद्विपरीत एव भावाद-
विरुद्धश्च । दृष्टान्तश्च साध्यसाधनधर्मविकलः तथाभूतसाध्यसाधनधर्माधिकरणतया कस्यचिद्
धर्मिणः अप्रसिद्धः । तत्र प्रथमः पक्षः । नापि द्वितीयः स्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गात् साधनवैफल्यपत्तेश्च
तथाभूतस्य अनेकान्तरूपतया अस्माभिरप्यभ्युपगमात् । तस्माद् व्यवस्थितमेतद् एकान्तरूपतया
२५ षडपि एतानि मिथ्यात्वस्य स्थानानि ॥ ५४ ॥

[आत्मन्येकान्तरूपस्यास्तित्वादिवादषट्स्य मिथ्यारूपत्वकथनम्]

न केवलं 'नास्ति' इत्यादिपणमिथ्यात्वस्थानानि तद्विपर्ययेणापि एकान्तवादे तथैव तानीति
दर्शयन्नाह—

अत्थि अविणाशधर्मी करेइ वेणइ अत्थि णिज्वाणं ।

३० अत्थि य मोक्खोवाओ छम्मिच्छत्तस्स ठाणाहं ॥ ५५ ॥

'अस्ति आत्मा' इति पक्षः पूरणादेर्वादिनः । 'स च अविनाशधर्मी' इत्येषा प्रतिज्ञा कपिलमतानु-
सारिणः । 'कर्तृ-भोक्तृस्वभावोऽसौ' इति मतं जैमिनेः । 'तथाभूत एवासौ जडस्वरूपः' इति अक्षपाद-
कणभुग्मतानुसारिणः । 'अस्ति निर्वाणम्' 'अस्ति च मोक्षोपायः' इत्यामनन्ति नास्तिक-याज्ञिकव्यति-
रिक्ताः पापण्डिनः । एते च अभ्युपगमा एकान्ताभ्युपगमत्वाद् मिथ्यास्थानानि, एष्वपि पूर्ववद्
३५ विकल्पद्वयेऽपि तद्दोषानतिक्रान्तेः एकान्तेन तदस्तित्वादेरध्यक्षाऽनुमानाभ्यामप्रतीतेः तथाभ्युपगमे
च स्वास्तित्वेनैवान्यभावास्तित्वेनापि तस्य भावात् सर्वभावसंकीर्णताप्रसक्तेः स्वस्वरूपाऽव्यवस्थितेः
स्वपुण्यवत् असत्त्वमेव स्याद् इत्यादिदूषणमसकृत् प्रतिपादितम् । हेतु-दृष्टान्तदोषाश्च पूर्ववद् अत्रापि
वाच्याः ।

चतुर्थपादं तु गाथायाः केचिद् अन्यथा पठन्ति—“छस्सम्मत्तस्स ठाणाहं”ति । अत्र तु

१-ण्डलीक प्रा—आ० । २-भक्तरूपादि—वृ० विना । ३-पणविशिष्टोभ—वृ० आ० हा० वि० ।

४ प्र० पृ० ५० ९ । ५-स्तिकत्वेनैवा—वृ० आ० हा० वि० ।

पाठे इतरधर्माऽजहद्वस्था प्रवर्तमाना एते षट् पक्षाः सम्यक्त्वस्य आधारतां प्रतिपद्यन्ते इति व्याख्ये-
यम् । न च 'स्यादस्ति आत्मा' 'स्यान्नित्यः' इत्यादिप्रतिज्ञावाक्यम् अध्यक्षादिना प्रमाणेन वाच्यते
स्व-परभावाभावोभयात्मकभावावभासकाध्यक्षादिप्रमाणव्यतिरेकेण अन्यथाभूतस्य अध्यक्षादेरप्रतीतेः
तेन अनुमानाऽभ्युपगम-स्ववचन-लोकव्यवहारविरोधोऽपि न प्रतिज्ञायाः अध्यक्षादिप्रमाणावसेये
सदसत्तात्मके वस्तुनि कस्यचिद् विरोधस्यासंभवात् । न चाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः लौकिक-परीक्षकै-
स्तथाभूतविशेषणस्याभिप्रतिपत्त्या सर्वत्र प्रतीतेः अन्यथा विशेषणव्यवहारस्य उच्छेदप्रसङ्गात् अन्य-
थाभूतस्य तस्य कचिदपि असंभवात् तथाभूतविशेषणात्मकस्य धर्मिणः सर्वत्र प्रतीतेर्नाप्रसिद्धविशे-
ष्यतादोषः । नापि अप्रसिद्धोभयता दूषणम् तथाभूतद्वयव्यतिरेकेणान्यस्यासत्त्वतः प्रमाणाविषय-
त्वात् । हेतुरपि नाऽप्रसिद्धः तत्र तस्य सत्त्वप्रतीतेः, विपक्षे सत्त्वासंभवाद् नापि विरुद्धः अनेकान्ति-
कनाऽपि अत एवायुक्ता । दृष्टान्तदोषा अपि साध्यादिविकलत्वादयो नात्र संभविनः असिद्धत्वादि-
दोषवत्येव साधने तेषां भावात् । न च अनुमानतः अनेकान्तात्मकं वस्तु तद्वादिभिः प्रतीयते अध्य-
क्षासिद्धत्वात् यस्तु प्रतिपक्षेऽपि न तत्तस्मिन् विप्रतिपद्यते तं प्रति तत्प्रसिद्धेनैव न्यायेन अनुमानोप-
न्यासेन विप्रतिपत्तिनिराकरणमात्रमेव विधीयते इति न अप्रसिद्धविशेषणत्वादेर्दोषस्यावकाशः ।
प्रतिक्षणपरिणाम-परभागादीनां तु उत्तरविकाराऽर्वाग्भागदर्शनान्यथानुपपत्त्या अनुमाने न अध्यक्षा-
दिवाधा अस्मदाद्यध्यक्षस्य सर्वात्मना वस्तुग्रहणाऽसामर्थ्यात् स्फटिकादौ च अर्वाग्भाग-परभागयोः १५
रध्यक्षत एवैकदा प्रतिपत्तेः । न च स्वैर्यग्राह्यध्यक्षं प्रतिक्षणपरिणामानुमानेन विरुध्यते अस्य तदनुभा-
हकत्वात् कथंचित् प्रतिक्षणपरिणामस्य तत्प्रतीतस्यैव अनुमानतोऽपि निश्चयात् ॥ ५५ ॥

[एकान्तवादिनः साधर्म्येण वा वैधर्म्येण वैकान्तधर्मयुक्तधर्मिसाधनाशक्तत्वाभिधानम्]

अनेकान्तव्यवच्छेदेन एकान्तावधारितधर्माधिकरणत्वेन धर्मिणं साधयन्नेकान्तवादी न साध-
र्म्यतः साधयितुं प्रभुः नापि वैधर्म्यतः इति प्रतिपादयन्नाह—

२०

साहम्मउ व्व अत्थं साहेज्ज परो विहम्मओ वा वि ।

अण्णोण्णं पडिक्कुट्ठा दोण्णवि एण असञ्चाया ॥ ५६ ॥

समानस्तुल्यः साध्यसामान्यान्वितः साधनधर्मो यस्य असौ सधर्मा साध्यस्य दृष्टान्तापेक्षया
साध्यधर्मो तस्य भावः साधर्म्यम् ततो वा अर्थं साध्यधर्माधिकरणतया धर्मिणं साधयेत् परः
अन्वयिहेतुप्रदर्शनात् साध्यधर्मिणि विवक्षितं साध्यं यदि वैशेषिकादिः साधयेत् तदा तत्पुत्रत्वादे-
रपि गमकत्वं स्यात् अन्वयमात्रस्य तत्रापि भावात् । अथ वैधर्म्याद् विगतस्तथाभूतः साधनधर्मो
यस्माद् असौ विधर्मा तस्य भावो वैधर्म्यम् ततो वा व्यतिरेकिणो हेतोः प्रकृतं साध्यं साधयेत्
उभाभ्यां वा 'वा' शब्दस्य समुच्चयार्थत्वात्—नथापि तत्पुत्रत्वादेरेव गमकत्वप्रसक्तिः इयामत्वाभावे
तत्पुत्रत्वादेरन्यत्र गौरपुरुषेऽभावाद् उभाभ्यामपि तत्साधने अत एव साध्यसिद्धिप्रसक्तिः स्यात् ।

[प्रसङ्गाद् हेत्वाभाससंख्याविषया चर्चा]

३०

अथात्र कालान्यथापदिष्टत्वादिदोषसङ्गावाद् न साध्यसाधकताप्रसक्तिः, न; असिद्ध-विरुद्धाऽ-
नैकान्तिकहेत्वाभासमन्तरेणापरहेत्वाभासासंभवात् । न च त्रैरूप्यलक्षणयोगिनोऽसिद्धत्वादिहेत्वा-
भासता कृतकत्वादेरिव अनित्यत्वसाधने संभवति, अस्ति च भवद्भिप्रायेण त्रैरूप्यं प्रकृतहेताविति
कुतोऽस्य हेत्वाभासता ?

अथ भवतु अयं दोषः येषां त्रैरूप्येऽविनाभावपरिसमाप्तिः नास्माकं पञ्चलक्षणहेतुवादिनाम् ३५
प्रकरणसमादेरपि हेत्वाभासत्वोपपत्तेः त्रैलक्षण्यसङ्गावेऽपि अपरस्यासत्प्रतिपक्षत्वादेर्हेतुलक्षणा-
संभवेन तदाभासत्वसंभवात् । "यस्मात् प्रकरणचिन्ता स प्रकरणसमः" [न्यायद० १-२-७] इति
प्रकरणसमस्य लक्षणाभिधानात्—प्रक्रियेते साध्यत्वेनाधिक्रियेते निश्चितौ पक्ष-प्रतिपक्षौ यौ तौ
प्रकरणम् तस्य चिन्ता संशयात् प्रभृत्यानिश्चयाद् आलोचनस्वभावा यतो भवति स एव तन्निश्चयार्थं

प्रयुक्तः प्रकरणसमः पक्षद्वयेऽपि तस्य समानत्वात् उभयत्रापि अन्वयादिसद्भावात् । तथाहि—
 तस्योदाहरणम्—अनित्यः शब्दः नित्यधर्मानुपलब्धेः अनुपलब्धमाननित्यधर्मकं घटादि अनित्यं
 दृष्टम् यत् पुनर्नित्यं न तद् अनुपलब्धमाननित्यधर्मकम् यथा आत्मादि । एवं चिन्तासंबन्धिपुरुषेण
 तत्त्वानुपलब्धेरेकदेशभूताया अन्यतरानुपलब्धेः अनित्यत्वसिद्धौ साधनत्वेन उपन्यासे सति द्वितीय-
 ५ चिन्तासंबन्धी पुरुष आह—यदि अनेन प्रकारेण अनित्यत्वं साध्यते तर्हि नित्यतासिद्धिरपि
 अन्यतरानुपलब्धेस्तत्रापि सद्भावात् । तथाहि—नित्यः शब्दः अनित्यधर्मानुपलब्धेः अनुपलब्धमाना-
 नित्यधर्मकं नित्यं दृष्टम् आत्मादि यत् पुनर्न नित्यं तत् नानुपलब्धमानाऽनित्यधर्मकम् यथा घटादि ।
 एवमन्यतरानुपलब्धेरुभयपक्षसाधारणत्वात् प्रकरणानतिवृत्तेर्हेत्वाभासत्वम् न च निश्चितयोः
 पक्ष-प्रतिपक्षपरिग्रहेऽधिकारात् कथं चिन्तायुक्त एवं साधनोपन्यासं विदध्यात् इति वक्तव्यम्
 १० यतोऽन्यदा संदेहेऽपि चिन्तासंबन्धी पुरुषः अन्यतरानुपलब्धेः पक्षधर्मान्वय-व्यतिरेकान् अवग-
 च्छन् तद्वलात् स्वसाध्यं यदा निश्चिनोति तदा द्वितीयस्तामेव स्वसाध्यसाधनाय हेतुत्वेन अभिधत्ते ।
 यदि अतः त्वत्पक्षसिद्धिः अत एव मत्पक्षसिद्धिः किं न भवेत् त्रैरूप्यस्य पक्षद्वयेऽपि अत्र तुल्यत्वात् ।
 अथ नित्यत्वाऽनित्यत्वैकान्तविपर्ययेणापि अस्याः प्रवृत्तेः अनैकान्तिकता उभयवृत्तिर्हि अनैकान्तिकः
 न प्रकरणसमः, नः यत्र पक्ष-सपक्ष-विपक्षाणां तुल्यो धर्मो हेतुत्वेन उपादीयते तत्र संशयहेतुता
 १५ साधारणत्वेन तस्य विरुद्धविशेषानुसारकत्वात् न तु प्रकृत एवंविधः यतः नित्यधर्मानुपलब्धेरनित्य
 एव भावः न नित्ये एवम् अनित्यधर्मानुपलब्धेरनित्य एव भावः नाऽनित्ये एवं च एकत्र साध्ये विपक्ष-
 द्वावृत्तेः प्रकरणसमता न अनैकान्तिकता पक्षद्वयवृत्तितया तस्याभावात् । ननु यदि अयं पक्षद्वये
 वर्तते तदा साधारणानैकान्तिकः अथ न प्रवर्तते कथमयं पक्षद्वयसाधकः स्यात् अतद्वृत्तेः अतस्सा-
 धकत्वात्, नः पक्षद्वये प्रकृतस्य वृत्त्यभ्युपगमात् । तथाहि—साधनकाले अनित्यपक्ष एव नित्यधर्मा-
 २० नुपलब्धिवर्तते न नित्यं, यदाऽपि नित्यत्वं साध्यं तदापि नित्यपक्ष एव अनित्यधर्मानुपलब्धिवर्तते
 नाऽनित्ये, ततश्च सपक्षे एव प्रकरणसमस्य वृत्तिः सपक्ष-विपक्षयोश्च अनैकान्तिकस्यः साध्यपेक्षया
 च पक्ष-सपक्ष-विपक्षव्यवहारः नान्यथा तेन साध्यद्वयवृत्तिः उभयसाध्यसपक्ष-वृत्तिश्च प्रकरणसमः
 नतु कदाचित् साध्यपेक्षया विपक्षवृत्तिः अनैकान्तिकस्तु विपक्षवृत्तिरपि इत्यस्मात् अस्य मेवः । न
 च रूपत्रययोगेऽपि अस्य हेतुत्वम् सप्रतिपक्षत्वात् यस्य तु प्रतिबन्धपरिसमाप्ती रूपत्रययोगे तेन
 २५ प्रकरणसमस्य नाहेतुत्वमुपदर्शयितुं शक्यम् । न चास्य कालात्ययापदिष्टत्वम् अबाधितविषयत्वात्
 ययोर्हि प्रकरणचिन्ता तयोरेवं हेतुः न च तौ संदिग्धत्वात् बाधामस्योपदर्शयितुं क्षमौ । न च
 हेतुद्वयसंनिपातात् एकत्र धर्मिणि संशयोत्पत्तेस्तज्जनकत्वेनास्य अनैकान्तिकता यतो न संशयहे-
 तुत्वेन अनैकान्तिकत्वम् इन्द्रियसंनिकर्षादेरपि तथात्वप्रसक्तेः । न च तत्त्वानुपलब्धिर्विशेषस्मृत्यादि-
 शून्या संशयकारणम् न च तत्सहिताया अस्या हेतुत्वम् केवलाया एव तत्त्वेन उपन्यासात् । न च
 ३० संदिग्धे विषये भ्रान्तपुरुषेण निश्चयार्थमुपादीयमानाया अस्याः संदेहहेतुता युक्ता । भवतु वा कथं-
 चिद् अतस्संशयोत्पत्तिस्तथापि अनैकान्तिकाद् अस्य विशेषः स हि सपक्ष-विपक्षयोः समानः अयं तु
 तद्विपरीतः साध्यद्वयवृत्तित्वात् तु प्रकरणसमः न चासंभवः अस्यैवंविधसाधनप्रयोगस्य भ्रान्तेः सद्भा-
 वात् । अथास्यासिद्धे अन्तर्भावः नित्यवादिनो नित्यधर्मानुपलब्धेः इतरस्य च इतरधर्मानुपलब्धेरसि-
 ङ्गत्वात्, असदेतत् यतश्चिन्तासंबन्धिपुरुषेण प्रकरणसमस्य हेतुत्वेन उपन्यासः तस्य च तत्संबन्धि-
 ३५ नैव कथमितरेण असिद्धतोद्भावनं विधातुं शक्यम् ? यस्य हि अनुपलब्धिनिमित्तसंशयोत्पत्तौ शब्दे
 नित्यत्वाऽनित्यत्वजिज्ञासा स कथमन्यतरानुपलब्धेर्हेतुत्वप्रयोगे असिद्धतां ब्रूयात् अत एव सूत्रकारेण
 “यस्मात् प्रकरणचिन्ता” [न्यायद० १-२-७] इति असिद्धतादोषपरिहारार्थमुपासम् । एवम्
 ‘अनित्यः शब्दः, पक्ष-सपक्षयोः अन्यतरत्वात्, घटवत्’ इति चिन्तासंबन्धिना पुरुषेण उक्ते अपरस्त-
 त्संबन्धी ‘नित्यः शब्दः, पक्ष-सपक्षयोः अन्यतरत्वात्, आकाशवत्’ यदाह तदा प्रकरणसम एव ।

४० अत्र प्रेरयन्ति—पक्ष-सपक्षयोः अन्यतरः पक्षः सपक्षो वा ? यदि पक्षः तदा न हेतोः सपक्षवृ-
 त्तिना न हि शब्दस्य धर्म्यन्तरे वृत्तिः संभवतीति असाधारणतैवास्य हेतोः स्यात् । अथ सपक्षः

अन्यतरशब्दवाच्यत्वाद् हेतोरसिद्धता सपक्षयोर्घटाऽऽकाशयोः शब्दाख्ये धर्मिणि अप्रकृतेः असिद्धे अन्तर्भूतस्य अस्य न प्रकरणसमता । न च पक्ष-सपक्षयोर्व्यतिरिक्तः कश्चिद् अन्यतरशब्दवाच्यः यस्य पक्षधर्मता अन्वयश्च भवेत् । तन्नायं हेतुः ।

अत्र प्रतिविधति—भवेदेष दोषः यदि पक्ष-सपक्षयोर्विशेषशब्दवाच्ययोर्हेतुत्वं विवक्षितं भवेत् ; तच्च न, अन्यतरशब्दाभिधेयस्यैव हेतुत्वेन विवक्षितत्वात् ; स च पक्ष-सपक्षयोः साधारणः तस्यैव साधारणशब्दाभिधेयत्वात् । यदि च अनुगतो द्वयोर्धर्मः कश्चित् शब्दवाच्यो न भवेत् तदा 'विशेष'-शब्दवत् 'अन्यतर'शब्दोऽपि न तत्र प्रवर्तते । नापि तच्छब्दात् उभयत्र प्रतीतिर्भवेत् दृश्यते च तस्मात् पक्षताम् सपक्षतां चासाधारणरूपत्वेन कल्पितां परित्यज्य अन्यतरशब्दो द्वयोरपि वाचकत्वेन योग्यः ततो या विशेषप्रतीतिः सा पुरुषविवक्षानिवन्धना यदा हि साधनप्रयोक्ता पक्षधर्मत्वमस्य विवक्षति तदा 'अन्यतर'शब्दवाच्यः पक्षः सपक्षे अनुगमविवक्षायां तु सपक्षस्तच्छब्दवाच्यः १० एतदभिप्राययांश्च 'अन्यतर'शब्दवाच्यं हेतुत्वेन प्रतिपादयति न 'विशेष'शब्दवाच्यम् । न च विवक्षानिवन्धनशब्दप्रवृत्तौ पक्षादिशब्दवत् 'अन्यतर'शब्दोऽपि विशेषाभिधायी स्यात् यतो लोकव्यवहाराच्छब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिः तत्र च 'पक्ष'शब्दस्य न सपक्षे प्रवृत्तिः नापि 'सपक्ष'शब्दस्य पक्षे यथा च अनयोः संकेतादपि नान्यत्र वृत्तिः एवम् 'अन्यतर'शब्दस्य सामान्ये संकेतितस्य न विशेष एव वृत्तिः उभयाभिधायकत्वे तु विवक्षावशेन अन्यतरत्र नियमः । न चैवमपि विशेषे तस्य वृत्तौ दृष्टं तदवस्थः १५ मेव, एवंदोषोद्भायने कस्यचित् सम्यग्हेतुत्वानुपपत्तेः कृतकत्वादेरपि पक्षधर्मत्वविवक्षायां विशेषरूपत्वात् अनुगमाभावात् सपक्षविशेषितस्य पक्षधर्मत्वायोगात् । अथ कृतकत्वमात्रस्य हेतुत्वेन विवक्षानो न दोषस्तर्हि तन् प्रकृतेऽपि तुल्यम् 'अन्यतर'शब्दस्यापि अनङ्गीकृतविशेषस्य द्वयाभिधाने सामर्थ्यापपत्तेः । एतेन यदुक्तं न्यायविदा—“अनर्थः खल्वपि कल्पनासमारोपितो न लिङ्गम् तथा पक्ष एवायं पक्ष-सपक्षयोरन्यतरः” [ ] इत्यादि तदपि निरस्तम् त्रैलोक्यसङ्गावेऽपि २० प्रकरणसमत्वेनास्यागमकत्वात् । प्रत्यक्षाऽऽगमवाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तः कालात्ययापदिष्टोऽपि हेत्वाभासोऽपगोऽभ्युपगतः यथा 'पक्वानि एतानि आम्रफलानि, एकशाखाप्रभवत्वात्, उपयुक्तफलवत्' अस्य हि रूपत्रययोगिनोऽपि प्रत्यक्षवाधितकर्मानन्तरप्रयोगात् कालात्ययापदिष्टता अगमकत्वे नियन्धनम्-हेतोः कालः अदुष्टकर्मानन्तरं प्रयोगः प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य तु दुष्टकर्मानन्तरं प्रयोगात् हेतु-कालव्यतिक्रमेण प्रयोगः तस्माच्च कालात्ययापदिष्टशब्दाभिधेयता हेत्वाभासता च । तदुक्तं न्यायभाः २५ पृष्ठता—“यत् पुनरनुमानं प्रत्यक्षाऽऽगमविरुद्धं न्यायाभासः स इति” [वाङ्मयायनभा० पृ० ४ पं० ५] तदेवं पञ्चलक्षणयोगिनि हेतौ अविनाभावपरिसमाप्तेः तत्पुत्रत्वादौ तु त्रैलोक्येऽपि कालात्ययापदिष्टत्वाच्च गमकत्वम् इति नैयायिकाः ।

असदेतत्, असिद्धादिव्यतिरेकेण अपरस्य प्रकरणसमाप्तेः हेत्वाभासस्यायोगात् । यच्च प्रकरणसमस्य 'अनित्यः शब्दः अनुपलभ्यमाननित्यधर्मकत्वात्' इति उदाहरणं प्रदर्शितम् तद् असंगतमेव, ३० यतः अनुपलभ्यमाननित्यधर्मकत्वं यदि शब्दे न तत्त्वतः सिद्धं तदा पक्षवृत्तितयास्यासिद्धेः कथं नासिद्धः ? अथ तत् तत्र सिद्धम् तदा किं साध्यधर्मान्विते धर्मिणि तत् सिद्धम्, उत तद्विकल इति वक्तव्यम् । यदि तद्वन्विते तदा साध्यवत्येव धर्मिणि तस्य सङ्गावसिद्धेः कथमगमकता न हि साध्यधर्ममन्तरेण धर्मिण्यभयनं विहाय अपरं हेतोः अविनाभावित्वम् तच्चेत् समस्ति कथं न गमकता अविनाभावनिबन्धनत्वात् तस्याः ? अथ तद्विकले तत् तत्र सिद्धं तदा तत्र वर्तमानो हेतुः कथं न ३५ विरुद्धः विपक्ष एव वर्तमानस्य विरुद्धत्वात् ? भवति च साध्यधर्मविकल एव धर्मिणि वर्तमानो विपक्षवृत्तिः । अथ मंदिग्धसाध्यधर्मयति तत् तत्र वर्तते तदा मंदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वाद् अनैकान्तिकः । अथ साध्यधर्मव्यतिरिक्तं धर्म्यन्तरे यस्य साध्याभाव एव दर्शनं स विरुद्धः यस्य च तदभावेऽपि असौ अनैकान्तिकः न हि धर्मिण एव विपक्षता तस्य हि विपक्षत्वे सर्वस्य हेतोः अहेतुत्वप्रसक्तेः यतः साध्यधर्मी साध्यधर्मसदमत्त्वाश्रयत्वेन सर्वदा मंदिग्ध एव म्नाध्यसिद्धः प्राग् अन्यथा ४० साध्याभावे निश्चिते साध्याभावनिश्चायकेन प्रमाणेन बाधितत्वात् हेतोरप्रवृत्तिरेव स्यात् । प्रत्यक्षादिप्रमाणेन च साध्यधर्मयुक्ततया धर्मिणो निश्चये हेतोर्वैयर्थ्यप्रसक्तिः प्रत्यक्षादिन एव हेतुसाध्यस्य

- सिद्धेः तस्मात् संदिग्धसाध्यधर्मा धर्मी हेतोरान्वयत्वेन पटव्य इति यदि अनैकान्तिकस्तत्र वर्तमानो हेतुर्धर्मादिरपि तर्हि नथाविध एव स्यात् तस्यापि एवं संदिग्धव्यतिरेकित्वात् यदि हि विपक्षवृत्तित्वेन निश्चितो यथाऽगमकस्तथा संदिग्धव्यतिरेक्यपि अनुमानप्रामाण्यं परित्यक्तमेव भवेत् ततोऽनुमेय-
व्यतिरेके साध्यधर्मवति वर्तमानः साध्याभावे चानैकान्तिको हेतुः साध्याभाववत्येव तु वर्तमानः
५ पक्षधर्मत्वे सति विरुद्ध इत्यभ्युपगन्तव्यम् । यश्च विपक्षाद् व्यावृत्तः सपक्षे च अनुगतः पक्षधर्मो निश्चितः स स्वसाध्यं गमयति प्रकृतस्तु यद्यपि विपक्षाद् व्यावृत्तस्तथापि न स्वसाध्यसाधकः प्रतिब-
न्धस्य स्वसाध्येनानिश्चयात् तदनिश्चयश्च न विपक्षवृत्तित्वेन किन्तु प्रकरणसमत्वेन एकशाखाप्रभञ्ज-
त्वादेस्तु कालात्ययापदिष्टत्वेन इति, असदेतत् ; यतो यदि धर्मव्यतिरेके धर्म्यन्तरे हेतोः स्वसाध्येन प्रतिबन्धोऽभ्युपगम्यते तदा धर्मिण्युपादीयमानोऽपि हेतुः साध्यस्योपस्थापको न स्यात् साध्यधर्मिणि
१० साध्यमन्तरेणापि हेतोः सद्भावाभ्युपगमात् तद्व्यतिरेक एव धर्म्यन्तरे तस्य साध्येन प्रतिब-
न्धग्रहणात् । न चान्यत्र स्वसाध्याविनाभावित्वेन निश्चितः अन्यत्र साध्यं गमयेत् अतिप्रसङ्गात् । अथ
यदि साध्यधर्मान्वितत्वेन साध्यधर्मिण्यपि हेतुरन्वयप्रदर्शनकाल एव निश्चितस्तदा पूर्वमेव साध्यध-
र्मस्य साध्यधर्मिणि निश्चयात् पक्षधर्मताग्रहणस्य वैयर्थ्यम्, असदेतत् ; यतः प्रतिबन्धप्रसाधकेन
प्रमाणेन सर्वोपसंहारेण साधनधर्मः साध्यधर्माभावे कचिदपि न भवतीति सामान्येन प्रतिबन्धनिश्चये
१५ पक्षधर्मताग्रहणकाले यत्रैव धर्मिण्युपलभ्यते हेतुस्तत्रैव स्वसाध्यं निश्चाययतीति पक्षधर्मताग्रहणस्य
विशेषविषयप्रतिपत्तिनिबन्धनत्वान्नानुमानस्य वैयर्थ्यम् न हि विशिष्टधर्मिण्युपलभ्यमानो हेतुस्तद्व-
त्साध्यमन्तरेण उपपत्तिमान् अन्यथा तस्य स्वसाध्यव्याप्तत्वायोगात् । न चैवं तत्र हेतूपलम्भेऽपि
साध्यविषयसदसत्त्वानिश्चयः येन संदिग्धव्यतिरेकिना हेतोः सर्वत्र भवेत् निश्चितस्वसाध्याविनाभूत-
हेतूपलम्भस्यैव साध्यधर्मिणि साध्यप्रतिपत्तिरूपत्वात् न हि तत्र तथाभूतहेतुनिश्चयात् अपरस्तस्य
२० स्वसाध्यप्रतिपादनव्यापारः अत एव निश्चितप्रतिबन्धैकहेतुसद्भावे धर्मिणि न विपरीतसाध्योपस्थाप-
कस्य तल्लक्षणयोगिनो हेत्वन्तरस्य सद्भावः तयोर्द्वयोरपि स्वसाध्याविनाभूतत्वात् नित्याऽनित्यत्वयोश्च
एकत्र एकदा एकान्तवादिमतेन विरोधात् असंभवात् तद्व्यवस्थापकहेत्वोरपि असंभवस्य न्यायप्रा-
प्तत्वात् संभवे वा तयोः स्वसाध्याविनाभूतत्वात् नित्याऽनित्यत्वधर्मयुक्तत्वं धर्मिणः स्यादिति कुतः
प्रकरणसमस्यागमकता ? अथान्यतरस्यात्र स्वसाध्याविनाभावविकलता तर्हि तत एव तस्यागमकता
२५ इति किमस्तप्रतिपक्षनारूपप्रतिपादनप्रयासेन ? किञ्च, नित्यधर्मानुपलब्धिः प्रसज्यप्रतिषेधरूपा,
पर्युदासरूपा वा शब्दानित्यत्वे हेतुः ? न तावत् आद्यः पक्षः अनुपलब्धिमात्रस्य तुच्छस्य साध्यासा-
धकत्वात् । अथ द्वितीयः तदा अनित्यधर्मोपलब्धिरेव हेतुरिति यद्यसौ शब्दे सिद्धा कथं नानित्यता-
सिद्धिः ? अथ चिन्तासंबन्धिना पुरुषेणासौ प्रयुज्यत इति न तत्र निश्चिता तर्हि कथं न संदिग्धा-
सिद्धो हेतुर्वादिनं प्रति प्रतिवादिनस्तु असौ स्वरूपासिद्ध एव नित्यधर्मोपलब्धेस्तत्र तस्य सिद्धेः । यद्यपि
३० 'उभयानुपलब्धिनिबन्धना यदा द्वयोरपि चिन्ता तदैकदेशोपलब्धेरन्यतरेण हेतुत्वेन उपादाने कथं
चिन्तासंबन्ध्येत्र द्वितीयः तस्याऽसिद्धतां वक्तुं पारयति' इत्याद्यभिधानम्, तदपि असंगतम् ; यतो
यदि द्वितीयः संशयापन्नत्वात् तत्रासिद्धतां नोद्भावयितुं समर्थः प्रथमोऽपि तर्हि कथं संशयितत्वादेव
तस्य हेतुतामभिधातुं शक्तो भवेत् । अथ संशयितोऽपि तत्र हेतुतामभिदध्यात् तर्हि असिद्धतामप्य-
भिदध्यात् भ्रान्तेरुभयत्राविशेषात् । यद्यपि 'साधनकाले नित्यधर्मानुपलब्धिः अनित्यपक्ष एव वर्तते न
३५ विपक्षे' इत्याद्यभिधानम् तदपि असंगतम् : विपक्षाद् एकान्ततोऽस्य व्यावृत्तौ पक्षधर्मत्वे च स्वसा-
ध्यसाधकत्वमेव अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकव्यवच्छेदेन अपरत्र वृत्तिनिश्चये गत्यन्तराभावात् न हि
योऽनित्यपक्ष एव वर्तमानो निश्चितो वस्तुधर्मः स तत्र साध्ययतीति वक्तुं युक्तम् । अथ द्वितीयोऽपि
वस्तुधर्मस्तत्र तथैव निश्चितः, न; परस्परविरुद्धधर्मयोस्तदविनाभूतयोर्वा एकत्र धर्मिण्ययोगात् योगो
वा नित्यानित्यत्वयोः शब्दाख्ये धर्मिणि एकदा सद्भावाद् अनेकान्तरूपवस्तुसद्भावोऽभ्युपगतः स्यात्
४० तमन्तरेण तद्धेतव्योः स्वसाध्याविनाभूतयोस्तत्रायोगात् । अथ द्वयोस्तुल्यबलयोरेकत्र प्रवृत्तौ परस्पर-
विषयप्रतिबन्धात् स्वसाध्यसाधकत्वम्, असदेतत् ; स्वसाध्याविनाभूतयोर्धर्मिणि तयोरुपलब्धिरेव
स्वसाध्यसाधकत्वमिति कुतस्तत्सद्भावे परस्परविषयप्रतिबन्धः ? तत्प्रतिबन्धो हि तयोस्तथाभूतयो-

स्तत्राप्रवृत्तिः सा च त्रैरूप्याभ्युपगमे विरोधाद् अयुक्ता भावाऽभावयोः परस्परपरिहार-स्थितलक्षण-
तया एकत्रायोगात् । अथ द्वयोरन्योन्यवच्छेदरूपयोः एकत्रायोगाद् अनित्यधर्मानुपलब्धेर्नित्यध-
र्मानुपलब्धेर्वा बाधा, नः अनुमानस्यानुमानान्तरेण बाधाऽयोगात् । तथाहि—तुल्यबलयोर्वा तयोर्बा-
ध्यबाधकभावः अनुल्यबलयोर्वा ? न तावत् आद्यः पक्षः द्वयोस्तुल्यत्वे एकस्य बाधकत्वम् अपरस्य
च बाध्यत्वमिति विशेषानुपपत्तेः । न च पक्षधर्मत्वाद्यभावादिकस्य विशेषः तस्यानभ्युपगमात् ५
अभ्युपगमे वा तत एव एकस्य दुष्टत्वाच्च किञ्चिद् अनुमानबाधया । तत्र पूर्वं पक्षः । नापि द्वितीयः
यतः अनुल्यबलत्वं तयोः पक्षधर्मत्वादिभावाभावकृतम्, अनुमानबाधाजनितं वा ? न तावत् आद्यः
पक्षः तस्यानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वाऽनुमानबाधावैयर्थ्यप्रसक्तेः । नापि द्वितीयः तस्याद्यापि विचा-
रास्पदत्वात् न हि द्वयोर्लैरूप्यात् तुल्यत्वे एकस्य बाध्यत्वम् अपरस्य च बाधकत्वम् इति व्यवस्थापयितुं
शक्यम् । तत्र अनुमानबाधाकृतमपि अनुल्यबलत्वम् इतरेतराश्रयदोषापत्तेः परिस्फुटत्वात् । एतेन १०
पक्ष-सपक्षान्यतरत्वादेरपि प्रकरणसमस्य व्युदासः कृतो द्रष्टव्यः न्यायस्य समानत्वात् । यदपि 'अत्र
असाधारणत्वाऽसिद्धत्वदोषद्वयनिरासार्थमन्यतरशब्दाभिधेयत्वं पक्ष-सपक्षयोः साधारणं हेतुत्वेन
विवक्षितम् अन्यतरशब्दात् तथाविधार्थप्रतिपत्तेः तस्य तत्र योग्यत्वात्' इत्यभिधानम्, तदपि असंग-
तम् । यतः यत्रानियमेन फलसंबन्धो विवक्षितो भवति तत्रैव लोके 'अन्यतर'शब्दप्रयोगो द्रष्टः यथा
'देवदत्त-यज्ञदत्तयोरन्यतरं भोज्य' इत्यत्र अनियमेन देवदत्तः यज्ञदत्तो वा भोजनक्रियया संबध्यते १५
इति 'अन्यतर'शब्दप्रयोगः न चैवं शब्दः पक्ष-सपक्षयोरन्यतरः तस्य पक्षत्वेन 'अन्यतर'शब्दवाच्यत्वा-
ऽयोगात् । यदपि 'यदा पक्षधर्मत्वं प्रयोक्ता विवक्षति तदा 'अन्यतर'शब्दवाच्यः पक्षः' इत्याद्यभिधा-
नम्, तदपि असंगतम् ; एवंविधक्षायामस्य कल्पनासमारोपितत्वे अनर्थरूपतया लिङ्गत्वानुपपत्तेः न
हि कल्पनाविगचितस्यार्थत्वम् त्रैरूप्यं वा उपपत्तिमन् अतिप्रसङ्गान् तत्त्वे वा अन्यस्य गमकतानिबन्ध-
नस्याभावात् सम्यग्हेतुत्वं स्यात् इति उक्तं प्राक् । कालात्ययापदिष्टस्य तु लक्षणमसंगतमेव न हि २०
प्रमाणप्रसिद्धत्रैरूप्यसद्भावे हेतोर्विषयबाधा संभविनी तयोर्विरोधात् साध्यसद्भाव एव हेतोर्धर्मिणि
सद्भावलैरूप्यम् तदभाव एव च तत्र तत्सद्भावो बाधा भावाभावयोश्च एकत्र एकस्य विरोधः । किञ्च,
अध्यक्षाऽऽगमयोः कुतो हेतुविषयबाधकत्वमिति वक्तव्यम्, स्वार्थसंभवे तयोरभावात् इति चेत्
हेतावपि सति त्रैरूप्ये तत् समानमित्यसावपि तयोर्विषये बाधकः स्यात् दृश्यते हि चन्द्रार्कादित्यै-
र्वग्राहि अध्यक्षं देशान्तरप्राप्तिलिङ्गप्रभवतद्भत्यनुमानेन बाध्यमानम् । अथ तत्सर्वैरग्राह्यक्षस्य तदा- २५
ऽऽभासत्वाद् बाध्यत्वं तर्हि एकशास्त्राप्रभवत्वानुमानस्यापि तदाभासत्वाद् बाध्यत्वमित्यभ्युपगन्त-
व्यम् । न चैवमस्तिवति वक्तव्यम् यतस्तस्य तदाभासत्वं किमध्यक्षबाध्यत्वात्, उत त्रैरूप्यवैकल्यात् ?
न तावत् आद्यः पक्षः इतरेतराश्रयदोषसद्भावात्—तदाभासत्वे अयक्षबाध्यत्वम् ततश्च तदाभास-
त्वमिति एकाऽसिद्धौ अन्यतराऽप्रसिद्धेः । नापि द्वितीयः त्रैरूप्यसद्भावस्य तत्र परेणाभ्युपगमात्
अनभ्युपगमे वा तत एव तस्यागमकतोपपत्तेरध्यक्षबाधाभ्युपगमवैयर्थ्यात् । न चाबाधितविषयत्वं ३०
हेतुलक्षणमुपपन्नम् त्रैरूप्यवन्निश्चितस्यैव तस्य गमकाङ्गनोपपत्तेः । न च तस्य निश्चयः संभवति,
स्वसंबन्धिनोऽबाधितत्वनिश्चयस्य तत्कालभाविनः असम्यगनुमानेऽपि सद्भावात् उत्तरकालभाविनः
असिद्धत्वात्, सर्वसंबन्धिनस्तादात्मिकस्य उत्तरकालभाविनश्चासिद्धत्वात् । न हि अयोग्यदशा 'सर्वत्र
सर्वदा सर्वेषामत्र बाधकस्याभावः' इति निश्चेतुं शक्यम्, तन्निश्चयनिबन्धनस्याभावात् नानुपलम्भ-
तानिबन्धनः सर्वसंबन्धिनस्तस्यासिद्धत्वात्, आत्मसंबन्धिनः अनेकान्तिकत्वाच्च संवादस्तन्निश्च- ३५
न्धनः प्राग् अनुमानप्रवृत्तेस्तस्यासिद्धेः अनुमानोत्तरकालं तन्मिद्व्यभ्युपगमे इतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः ।
तथाहि—अनुमानात् प्रवृत्तौ संवादिनिश्चयः ततश्चाबाधितत्वावगमे अनुमानप्रवृत्तिरिति परिस्फुट-
मितरेतराश्रयत्वम् । न चाविनाभावनिश्चयादपि अबाधितविषयत्वनिश्चयः, पञ्चलक्षणयोग्यविनाभा-
परिसमाप्तिवादिनामबाधितविषयत्वनिश्चये अविनाभावनिश्चयस्यैव असंभवात् । यदि च प्रत्यक्षा-
ऽगमबाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तस्यैव कालात्ययापदिष्टत्वम् तर्हि 'मूर्खोऽयं देवदत्तः, त्वत्पुत्र- ४०
त्वात्, उभयाभिमतत्वत्पुत्रवत्' इत्यस्यापि गमकता स्यात् । न हि सकलशास्त्रव्याख्यातृत्वलिङ्गजनि-
तानुमानबाधितविषयत्वमन्तरेण अन्यद् अध्यक्षबाधितविषयत्वम् आगमबाधितविषयत्वं वा अगम-

कतानिबन्धनमस्यास्ति । न चानुमानस्य तुल्यबलत्वाच्चानुमानं प्रति बाधकता संभविनी इति वक्तव्यम्, निश्चितप्रतिबन्धलिङ्गसमुत्थस्यानुमानस्यानिश्चितप्रतिबन्धलिङ्गसमुत्थेन अनुल्यबलत्वात् अत एव न साधर्म्यमात्राद् हेतुर्गमकः अपि तु आक्षिप्तव्यतिरेकात् साधर्म्यविशेषात् । नापि व्यतिरेकमात्रात् किन्तु अङ्गीकृतान्वयात् तद्विशेषात् । न च परस्पराननुविद्धोभयमात्रादपि अपि तु परस्परस्वरूपाजहृत्तिसाधर्म्य-वैधर्म्यरूपवत्त्वात् । न च प्रकृतहेतौ प्रतिबन्धनिश्चायकप्रमाणनिबन्धनं त्रैलोक्यं निश्चितमिति, तदभावादेव अस्य हेत्वाभासत्वम् न पुनरसत्प्रतिपक्षत्वाऽबाधितविषयत्वापररूपविरहात् । यदा च पक्षधर्मत्वाद्यनेकवास्तवरूपात्मकमेकं लिङ्गमभ्युपगमविषयस्तदा तत् तथाभूतमेव यस्तु प्रसाधयतीति कथं न विपर्ययसिद्धिः ? न च साध्यसाधनयोः परस्परतो धर्मिणश्च एकान्तमेव पक्षधर्मत्वादिधर्मयोगो लिङ्गस्य उपपत्तिमान्, संबन्धासिद्धिः । न च समवायादेः संबन्धस्य निषेधे

१० एकार्थसमवायादिः साध्य-साधनयोः धर्मिणश्च सम्बन्धः संभवी, एकान्तपक्षे तादात्म्य-तदुत्पत्तिलक्षणोऽप्यसौ अयुक्त एव इति 'पक्षधर्मत्वम्' इत्यादि हेतुलक्षणमसंगतमेव स्यात् । यदि च पक्षधर्मत्वादिकं हेतोरस्यैरूप्यमभ्युपगम्यते कथं न परवादाश्रयणम् एकस्य हेतोरनेकधर्मात्मकस्य अभ्युपगमात् । न च यदेव पक्षधर्मस्य सपक्ष एव सत्त्वम् तदेव विपक्षात् सर्वतो व्यावृत्तत्वमिति वाच्यम्, अन्यव्यतिरेकयोर्भावाभावरूपयोः सर्वथा तादात्म्यायोगात् तत्रेव वा केवलान्वयी केवलव्यतिरेकी वा

१५ सर्वा हेतुः स्यात् न त्रिरूपवान् व्यतिरेकस्य च अभावरूपत्वात् हेतोस्तद्रूपत्वे अभावरूपो हेतुः स्यात् । न चाभावस्य तुच्छरूपत्वात् स्वसाध्येन, धर्मिणा वा संबन्ध उपपत्तिमान् । न च विपक्षे सर्वत्रात्मस्वमेव हेतोः स्वीकृत्यं रूपं व्यतिरेकः न तुच्छाभावमात्रमिति वक्तव्यम्, यतो यदि सपक्ष एव सर्वं विपक्षाद् व्यावृत्तत्वम् न ततो भिन्नमस्ति तदा तस्य तदेव सांवधारणं नोपपत्तिमत् वस्तुभूतान्याभावमन्तरेण प्रतिनिर्यतस्य तस्य तत्राऽसंभवात् । अथ ततः तद् अन्यद् धर्मान्तरम् तर्हि एक-

२० रूपस्य अनेकधर्मात्मकस्य हेतोस्तथाभूतस्य साध्याविनाभूतत्वेन निश्चितस्य अनेकान्तात्मकवस्तुप्रतिपादनात् कथं न परोपन्यस्तहेतूनां सर्वेषां विरुद्धता एकान्तविरुद्धनानेकान्तेन व्यासत्वात् ?

किञ्च, हेतुः सामान्यरूपो वा उपादीयेत परैः, विशेषरूपो वा ? यदि सामान्यरूपस्तदा तद् व्यक्तिभ्यो भिन्नम्, अभिन्नं वा ? न तावद् भिन्नम् 'इदं सामान्यम् अयं विशेषः, अयं तद्वान्' इति वस्तुत्रयोपलम्भानुपलक्षणात् तथा च सामान्यस्य भेदेन अभ्युपगन्तुमशक्यत्वात् । न च समवाय-
 २५ वशात् परस्परं तेषां भेदेन अनुपलक्षणम् यतः समवायस्य 'इह' बुद्धिहेतुत्वमुपगीयते, न च मेवग्रहणमन्तरेण 'इह इदमवस्थितम्' इति बुद्ध्युत्पत्तिसंभवः । किञ्च, "नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः" [ ] इति काणादानां सिद्धान्तः न च सामान्यनिश्चयः संस्थानभेदावसायमन्तरेण उपपद्यते यतः दृगात् पदार्थस्वरूपमुपलभमानो नागृहीतसंस्थानभेदः अश्वत्वादिसामान्यमुपलब्धुं शक्नोति, न च संस्थानभेदावगमस्तदाधारोपलम्भमन्तरेण संभवतीति कथं नेतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः ।

३० तथाहि—पदार्थग्रहणे सति संस्थानभेदावगमः तत्र च सामान्य-विशेषावबोधः तस्मिन् सति पदार्थस्वरूपावगतिः इति व्यक्तमितरेतराश्रयत्वम् चककप्रसङ्गो वा । किञ्च, अश्वत्वादेः सामान्यभेदस्य स्वाश्रयसर्वगतत्वे कर्कादिव्यक्तिशून्ये देशे प्रथमतः उपजायमानाया व्यक्तेः अश्वत्वादिसामान्येन योगो न भवेत् व्यक्तिशून्ये देशे सामान्यस्य अनवस्थानात् व्यक्त्यन्तरादनागमनाच्च ततः सर्वसर्वगतं तद् अभ्युपगन्तव्यम् एवं च कर्कादिभिरिव शाबलेयादिभिरपि तद् अभिव्यज्येत । न च कर्काद्यानामेव

३५ तदभिव्यक्तौ सामर्थ्यम् न शाबलेयादीनामिति वाच्यम्, यतः यया प्रत्यासत्त्या ता एव तद् आत्मनि अवस्थापयन्ति तथैव ना एव 'अश्वः अश्वः' इति एकाकारपरामर्शप्रत्ययमुपजनयिष्यन्तीति किमपरतद्विन्नसामान्यप्रकल्पनया ? न च स्वाश्रयेन्द्रियसंयोगात् प्राक् स्वज्ञानजनने असमर्थं सामान्यं तदा परैरनाधेयातिशयम् नमपेक्ष्य स्वावभासि ज्ञानं जनयति, प्राक्तनाऽसमर्थस्वभावाऽपरित्यागे स्वभावा-
 ४० न्तरानुत्पादे च तदयोगात् तथाभ्युपगमे च क्षणिकताप्रसक्तेः । न च स्वभावान्तरस्योपजायमानस्य

व्यत्यन्तरे वृत्त्यनुपपत्तेस्तदनु रूपप्रत्ययस्य तत्रासंभवात् असाधारणता च हेतोः स्यात् । यदि च असाधारणरूपा व्यक्तयः स्वरूपतः तदा परसामान्ययोगादपि न साधारणतां प्रतिपद्यन्त इति व्यर्थं सामान्यप्रकल्पना स्वतः असाधारणस्य अन्ययोगादपि साधारणरूपत्वानुपपत्तेः स्वतस्तद्रूपत्वेऽपि निष्फला सामान्यकल्पना इति व्यक्तिव्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य अभावात् असिद्धस्तल्लक्षणो हेतुः इति कथं ततः साध्यसिद्धिः ? अथ व्यत्यव्यतिरिक्तं सामान्यं हेतुः तदपि असंगतमेव व्यत्यव्यतिरिक्तस्य व्यक्तिस्वरूपवद् व्यत्यः तराननुगमात् सामान्यरूपनानुपपत्तेः व्यत्यन्तरसाधारणस्यैव वस्तुनः 'सामान्यम्' इत्यभिधानात् तत्साधारणत्वे वा न तस्य व्यक्तिस्वरूपाऽव्यतिरिच्यमानमूर्तिता सामान्यरूपतया भेदाव्यतिरिच्यमानस्वरूपस्य विरोधात् । तत्र व्यत्यव्यतिरिक्तमपि सामान्यं हेतुः व्यक्तिस्वरूपवत् असाधारणत्वेन गमकत्वायोगात् अत एव न व्यक्तिरूपमपि हेतुः । न चोभयं परस्परगननुविद्धं हेतुः उभयदोषप्रसङ्गात् । न अनुभयम् अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकाभावे द्वितीयविधानान् अनुभयस्य १० असत्त्वेन हेतुत्यायोगात् बुद्धिप्रकल्पितं च सामान्यम् अवस्तरूपत्वात् साध्येन अप्रतिबद्धत्वात् असिद्धत्वाच्च न हेतुः । तस्मात् पदार्थान्तरानुवृत्तव्यावृत्तरूपमात्मानं विशद् एकमेव पदार्थस्वरूपं प्रतिपत्तुर्भेदाभेदप्रत्ययप्रसूतिनिवन्धनं हेतुत्वेन उपादीयमानं तथाभूतसाध्यसिद्धिनिवन्धनमभ्युपगन्तव्यम् । न च यदेव रूपं रूपान्तराद् व्यावर्तने तदेव कथमनुवृत्तिमाप्स्यदयति, यच्च अनुवर्तने तत् कथं व्यावृत्तिरूपतामात्मसात्करोति इति वक्तव्यम् भेदाभेदरूपनया अध्यक्षतः प्रतीयमाने वस्तु १५ स्वरूपे विरोधासिद्धेरिति असकृद् आवेदिनत्वात् ।

किञ्च, एकान्तवाद्युपन्यस्तहेतोः किं सामान्यं माध्यम् आहोषिद् विशेषः, उत उभयं परस्परविविक्तम्, उतस्विद् अनुभयमिति विकल्पाः । तत्र न तावत् सामान्यम् केवलस्य तस्य असंभवात् अर्थक्रियाकारित्वविकलत्वाच्च । नापि विशेषः तस्य अननुयायित्वेन साधयितुमशक्यत्वान् । नापि उभयम् उभयदोषानतिवृत्तेः । नापि अनुभयम् तस्य असतो हेत्वव्यापकत्वेन साध्यव्यायोगान् । २० एतदेव आह गाथापश्चाधेन अन्योन्यप्रतिकुष्टौ प्रतिक्षिप्तौ द्वावपि एतौ सामान्य-विशेषकान्तौ असद्भावाविति । इतरविनिर्मुक्तस्य एकस्य शशशृङ्गादेरिव माधयितुमशक्यत्वात् ॥ ५६ ॥

[परस्परभिन्नं सामान्य-विशेषयोः स्वरूपमनूय तस्य निराकरणम्]

सामान्य-विशेषयोः स्वरूपं परस्परविविक्तमनूय निराकुर्वन् आह—

द्रवद्विषयवत्तद्वयं सामण्यं पञ्चवत्स य विसेसो ।

२५

एष समोयणीआ विभज्जवायं विसेसंति ॥ ५७ ॥

द्रव्यास्तिकस्य वक्तव्यं वाच्यम् विशेषनिरपेक्षं सामान्यमात्रम्, पर्यायास्तिकस्य पुनः अनुस्यूताकारविविक्तो विशेष एव वाच्यः एतौ च सामान्यविशेषौ अन्योन्यनिरपेक्षौ एकैकरूपतया परस्परप्राधान्येन वा एकत्र उपनीतौ प्रदर्शितौ विभज्यवादम् अनेकान्तवादं सत्यवादस्वरूपम् अतिशयाते असत्यरूपतया ततः तौ अतिशयं लभेते इति यावत्—विशेषे साध्ये अनुगमाभा- ३० वतः, सामान्ये साध्ये सिद्धसाधनतया साधनवैफल्यतः, प्रधानोभयरूपं साध्ये उभयदोषापत्तिनः, अनुभयरूपे साध्ये उभयाभावतः साध्यत्वायोगान् । तस्माद् विवादास्पदीभूतसामान्यविशेषोभयात्मकसाध्यधर्माधारमाध्यधर्मिणि अन्योन्यानुविद्धसाध्यस्यैवधर्म्यस्वभावद्वयान्मकंकहेतुप्रदर्शनतो नैकान्तवादपक्षोक्तदोषावकाशः संभवी, अत एव गाथापश्चाधेन—एतौ सामान्य-विशेषौ समुपनीतौ परस्परसव्यपेक्षतया 'स्यात्'पदप्रयोगतो धर्मिणि अवस्थापितौ विभज्यवादम् एकान्तवादम् ३५ विशेषयतः निराकृतः एवमेव तयोरात्मलाभात् अन्यथा अनुमानविषयस्य उक्तन्यायतः असत्त्वात् इत्यपि दर्शयति ॥ ५७ ॥

[अनेकान्तरूपतया वस्तु साधयतो वादिनोऽजेयत्वाभिधानम्]

यत्र अनुमानविषयतया अभ्युपगम्यमाने साध्ये दूषणवादिनः अवकाश एव न भवति तदेवं साध्यं हेतुविषयतया अभ्युपगन्तव्यमिति दर्शयन्नाह—

हेतुविसओवणीयं जह वयणिज्जं परो नियत्तेइ ।

जह तं तहा पुरिल्लो दाइंतो केण जिंवंतो ॥ ५८ ॥

हेतुविषयतया उपनीतम् उपदर्शितं साध्यधर्मिलक्षणं वस्तु पूर्वपक्षवादिना 'अनित्यः शब्दः' इत्येवं यथा वचनीयं परो दूषणवादी निवर्तयति सिद्धसाध्यताऽनुगमदोषाद्युपन्यासेन एकान्तवचनीयस्य तदितरधर्मानुपक्तस्य अनेकदोषदुष्टतया निवर्तयितुं शक्यत्वात् । यद्वि-
तत् तथा द्वितीयधर्माक्रान्तं 'स्यात्'शब्दयोजनेन पुरिल्लः पूर्वपक्षवादी अदर्शयिष्यत ततोऽसौ नैव केनचिद् अजेष्यत । जितश्चासौ तथाभूतस्य साध्यधर्मिणोऽप्रदर्शनात् प्रदर्शितस्य च एका-
न्तरूपस्य असत्त्वात् तन्प्रदर्शकोऽसत्यवादितया निग्रहार्ह इति ॥ ५८ ॥

[एकान्तानिश्चितरूपाभ्यां वस्तु वदतो लौकिकपरीक्षकाग्राह्यवचनत्वकथनम्]

१० एतदेव दर्शयन्नाह—

एयन्ताऽसम्भूयं सम्भूयमणिच्छियं च वयमाणो ।

लोइय-परिच्छियाणं वयणिज्जपहे पडइ वादी ॥ ५९ ॥

आस्तां तावत् एकान्तेन असद्भूतम् असत्यम् सद्भूतमपि अनिश्चितं वदन् वादी
लौकिकानाम् परीक्षकाणां च वचनीयमार्गं पतति । ततः अनेकान्तात्मकाद् हेतोः तथा-
१५ भूतमेव साध्यधर्मिणं साधयन् वादी सद्वादी स्यादिति तथैव साध्याऽविनाभूतो हेतुधर्मिणि नेन प्रदर्शनीयः तत्प्रदर्शने च 'हेतोः सपक्ष-विपक्षयोः सदसत्त्वमवश्यं प्रदर्शनीयम्' इति यदुच्यते परैः तद् अपास्तं भवति तावन्मात्रादेव साध्यप्रतिपत्तेः । न च ततस्तत्प्रतिपत्तावपि विद्यमानत्वाद् रूपान्तरमपि तत्रावश्यं प्रदर्शनीयम्, ज्ञानत्वादेरपि तत्र प्रदर्शनप्रसक्तेः । अथ सामर्थ्यात् तत् प्रती-
यत इति न वचनेन प्रदर्श्यते तर्हि अन्वय-व्यतिरेकावपि तत एव नावश्यं प्रदर्शनीयो । अत एव
२० दृष्टान्तोऽपि नावश्यं वाच्यः साधर्म्य-वैधर्म्यप्रदर्शनपरत्वात् तस्य । उपनय-निगमनवचनयोस्तु दूरापास्तता तदन्तरेणपि साध्याविनाभूतहेतुप्रदर्शनमात्रात् साध्यप्रतिपत्त्युत्पत्तेः अन्यथा तदयो-
गान् । त्रिलक्षणहेतुप्रदर्शनवादिनस्तु निरंशवस्त्वभ्युपगमविरोधः निरंशे त्रैलक्षण्यविरोधात् परिक-
ल्पितस्वरूपत्रैलूप्याभ्युपगमोऽप्यसंगतः परिकल्पितस्य परमार्थसत्त्वे तद्दोषानतिक्रमात् अपरमार्थ-
सत्त्वे तल्लक्षणत्वायोगात् असतः सल्लक्षणत्वविरोधात् । न च कल्पनाव्यवस्थापितलक्षणमेदाहलक्ष्य-
२५ मेद् उपपत्तिमान् इति लिङ्गस्य निरंशत्वभावस्य किञ्चिद् रूपं वाच्यम् । न च साधर्म्यादिव्यतिरेकेण तस्य स्वरूपं प्रदर्शयितुं शक्यत इति तस्य निस्त्वभावताप्रसक्तिः । न चैकलक्षणहेतुवादिनोऽपि अनेकान्तात्मकवस्त्वभ्युपगमाद् दर्शनव्याघात इति वाच्यम् "प्रयोगनियम एव एकलक्षणो हेतुः"
[ ] इति अभिधानात् । न च स्वभावनियमे तथाभूतस्य शशशृङ्गादेरिव निःस्वभावत्वात् । 'गम-
काङ्गनिरूपणया एकलक्षणो हेतुः' इति व्यवस्थापितत्वात् । न च एकान्तवादिनां प्रतिबन्धग्रहणमपि
३० युक्तिसंगतम् अविचलितरूपे आत्मनि ज्ञानपौर्वापर्याऽभावात् प्रतिक्षणध्वंसिन्यपि उभयग्रहणानुवृ-
त्तैकचैतन्याभावात् 'कारणस्वरूपग्राहिणा ज्ञानेन कार्यस्य तत्स्वरूपग्राहिणा च कारणस्य ग्रहणासंभ-
वात् एकेन च द्वयोरग्रहणे कार्यकारणभावादेः प्रतिबन्धस्य ग्रहणायोगात् कारणादिस्वरूपाव्यतिरे-
केऽपि कारणत्वादेन तत्स्वरूपग्राहिणा कार्यकारणभावादेर्ग्रहः एकसंबन्धस्वरूपग्रहणेऽपि तद्ग्रहण-
प्रसक्तेः । न च तद्ग्रहेऽपि निश्चयानुत्पत्तिर्न दोषः सविकल्पकत्वेन प्रथमाक्षसन्निपातजस्य अध्यक्षस्य
३५ व्यवस्थापनात् । न च कार्यानुभवानन्तरभाविना स्मरणेन कार्यकारणभावोऽनुसंधीयत इति वक्तव्यम् अनुभूत एव स्मरणप्रादुर्भावात् न च प्रतिबन्धः केनचिदनुभूतः तस्य उभयनिष्ठत्वात् उभयस्य च पूर्वोपरकालभाविनः एकेन अग्रहणात् । न च कार्यानुभवानन्तरभाविनः स्मरणस्य

१ जिणंतो गु० मू० गु० मू० । २-त्येव य-वा० बा० । ३-परिच्छया-गु० मू० गु० मू०

४ न स्व-दृ० । ५-त्पत्तेरदो-वा० बा० भा० मा० ।

कार्यानुभवो जनकः तदनन्तरं स्मरणस्य अभावात् । न च क्षणिकैकान्तवादे कार्यकारणभाव उपपत्तिमान् इत्युक्तम् । न च संतानादिकल्पनाप्यत्रोपयोगिनी । न च स्मरणकाले अतीततद्विषय-स्मरणमात्रं प्रतीयते अपि तु तदनुभविताऽपि 'अहमेवमिदमनुभूतवान्' इति अनुभवित्राधारानुभूत-विषयस्मृत्यध्यवसायात् एकाधारे अनुभव-स्मरणे अभ्युपगन्तव्ये तदभावे तथाऽध्यवसायानुपपत्तेः । न चानुभव-स्मरणयोः अनुगतचैतन्याभावे तद्धर्मतया प्रतिपत्तिर्युक्ता, न हि यत्प्रतिपत्तिकाले यद् नास्ति तत् तद्धर्मतया प्रतिपत्तुं युक्तम्, बोधाभावे ग्राह्य-ग्राहक-संविन्निव्रित्तयप्रतिपत्तिवत्, अस्ति च तद्धर्मतया अनुभव-स्मरणयोस्तदा प्रतिपत्तिरिति कथं क्षणिकैकान्तवादः तत्र वा प्रतिबन्धनिश्चय इति ? न चैकान्तवादिनः सामान्यादिकं साध्यं संभवतीति प्रतिपादितम् । तस्मात् अनेकान्तात्मकं वस्तु अभ्युपगन्तव्यम् अध्यक्षादेः प्रमाणस्य तत्प्रतिपादकत्वेन प्रवृत्तेः ॥ ५९ ॥

[निर्दोषभावप्ररूपणाया मार्गप्रकाशनम्]

१०

स एव च सन्मार्गः इति उपसंहरन्नाह—

द्रव्यं त्वित्तं कालं भावं पञ्चाय-देश-संयोगे ।

भेदं च पटुच्च समा भावाणं पणवणपञ्चा ॥ ६० ॥

द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-पर्याय-देश-संयोगान् भेदं चेत्यष्टौ भावान् आश्रित्य वस्तुनो भेदे सति समा सर्ववस्तुविषयायाः प्रज्ञापनायाः स्याद्वादरूपायाः पर्याय-पन्था मार्गः १५ इति यावत् ।

तत्र द्रव्यं पृथिव्यादि, क्षेत्रं स्वार्म्भकावयवस्वरूपम् तदाश्रयं वा आकाशम्, कालं युगपदयुग-पश्चिरक्षिप्रप्रत्ययलिङ्गलक्षणम् वर्तमानात्मकं वा नव-पुराणादिलक्षणम्, भावं मूलाङ्गुगदिलक्षणम्, पर्यायं रूपादिस्वभावम्, देशं मूलाङ्गुपत्रकाण्डादिक्रमभाविविभागम्, संयोगं भूम्यादिप्रत्येक-समुदायं द्रव्य-पर्यायलक्षणम्, भेदं प्रतिक्षणविवर्तनात्मकं वा जीवाजीवादिभावानां प्रनीत्य २० समानतया तदतदात्मकत्वेन प्रज्ञापना निरूपणा या सा सन्पथ इति न हि तदतदात्मकैकद्रव्यत्वादि-भेदाभावे स्वरविपाणादेर्जीवादिद्रव्यस्य विशेषः यतो न द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-पर्याय-देश-संयोग-भेदरहितं वस्तु केनचित् प्रत्यक्षाद्यन्यतमप्रमाणेन अवगन्तुं शक्यम् । न च प्रमाणागोचरस्य सद्रव्य-वहारगोचरता संभविनीति तदतदात्मकं तद् अभ्युपगन्तव्यम् । न हि एकान्ततः अतदात्मकं द्रव्यादिभेदभिन्नम् व्यतिरिक्तरूपं च प्रमाणतस्तद् निरूपयितुं शक्यम् द्रव्यादिव्यतिरिक्तस्य शश-२५ शृङ्गवत् कुतश्चित् प्रमाणाद् अप्रतीतेः न हि ततो द्रव्यादीनां भेदेऽपि समवायसंबन्धवशात् तत्संब-द्धताप्रसङ्गः संबन्धिभेदेन तद्भेदाभेदकल्पनाद्वयानतिवृत्तेः । प्रथमविकल्पे समवायानेकत्वप्रसक्तिः संबन्धिभेदतो भेदान् संयोगवद् अनित्यत्वप्रसक्तिश्च । द्वितीयकल्पनायामपि संबन्धिसंकरप्रसक्तिः । न चैवं छत्र-दण्ड-कुण्डलादिसंबन्धविशेषविशिष्टदेवदत्तादेरिव समवायिनो जाति-गुणःवादेभेदेन उपलब्धेर्न(विधर्त)हि य एव दण्ड-देवदत्तयोः संबन्धः स एव छत्रादिभिरपि तत्संबन्धाविशेषे तद्वि-३० शेषणविशेष्यवैफल्यप्रसक्तः न हि विशेषणं विशेष्यं धर्मान्तगाद् व्यवच्छिद्य आत्मन्यव्यवस्थापयद् विशेषणरूपतां प्रतिपद्यते एवं समवायसंबन्धस्याविशेषे द्रव्यत्वादीनामपि विशेषणानामविशेषाच्च जीवाजीवादिद्रव्यव्यच्छेदकता स्यात् इति समवायिसंकरप्रसक्तिः कथं नामज्येन ? न च समवाय-तद्ग्राहकप्रमाणाभावात् संभवति तदभावे न वस्तुनो वस्तुत्वयोगो भवेदिति तद् अनेकान्तात्मकैकः रूपमभ्युपगन्तव्यम् । न चैकानेकात्मकत्वं वस्तुनो विरुद्धम् प्रमाणप्रतिपन्नं वस्तुनि विरोधायोगात् । ३५ तथाहि—एकानेकात्मकम् आत्मादि वस्तु, प्रमेयत्वान्, चित्रपटरूपवत् ग्राह्यग्राहकाकारसंविन्ति-रूपैकविज्ञानवद् वा । न च वैशेषिकं प्रति चित्रपटरूपस्य एकानेकत्वमसिद्धम् प्राक् प्रसाधितत्वात् । नापि ग्राह्यग्राहकसंविन्तिलक्षणरूपत्रयात्मकमेकं विज्ञानं यौद्धं प्रत्यसिद्धम् तथाभूतविज्ञानस्य प्रत्यात्म-संवेदनीयस्य प्रतिक्षेपे सर्वप्रमाण-प्रमेयप्रतिक्षेपप्रसक्तः । स्वार्थाकारयोर्विज्ञानमभिन्नस्वरूपम्, विज्ञा-

नस्य च वेद्य-वेदकाकारौ भिन्नात्मानौ कथञ्चिद् अनुभवगोचरापन्नौ, एतच्च प्रतिक्षणं स्वभावमेद-
मनुभवदपि न सर्वथा भेदवत् संवेद्यते इति संविदात्मनः स्वयमेकस्य क्रमवर्त्यनेकात्मकत्वं न विरोध-
मनुभवतीति कथमध्यक्षादिविरुद्धं निरन्वयविनाशिन्वमभ्युपगन्तुं युक्तम्? न हि कदाचित् कश्चित्
क्षणिकत्वमन्तर्बहिर् वा अध्यक्षनोऽनुभूयते 'तथैव' इति निर्णयानुत्पत्तेः भेदात्मन एव अन्तर्विज्ञानस्य
५ बहिर्घटादेश्च अभिन्नस्य निश्चयात् । तथाभूतस्यापि अनुभवस्य भ्रान्तिकल्पनायां न किञ्चिद् अध्यक्ष-
मभ्रान्तलक्षणभाग भवेत् न हि ज्ञानं वेद्य-वेदकाकारशून्यं स्थूलाकारविविक्तम् परमाणुरूपं वा
घटादिकमेकं निरीक्षामहे यतः बाह्याध्यात्मिकं भेदाभेदरूपतया अनुभूयमानं भ्रान्तविज्ञानविषयतया
व्यवस्थाप्येत । अतः "यथादर्शनमेव इयं मानमेयव्यवस्थितिः न पुनर्यथातत्त्वं" [ ]
इत्येतद् अनिश्चिनार्थाभिधानम् । न हि कश्चित् केनचित् प्रमाणेन एकान्तरूपं वस्तुतत्त्वमयं प्रतिपन्न-
१० चान् यत एवं वदन् शोमेत । यदा च अध्यक्षविरुद्धः निरंशक्षणिकैकान्तः ततो नानुमानमपि अत्र
प्रवर्तितुमुत्सहते अध्यक्षबाधितविषयत्वात् तस्य । तेन "निरन्वयविनश्वरं वस्तु प्रतिक्षणमवेक्ष-
माणोऽपि नावधारयति" [ ] इत्येतदपि असदभिधानम्, प्रतिक्षणविशारुतायाः
कुतश्चिदपि अनीक्षणात् ।

[एकान्तक्षणिकाक्षणिकत्वे निरस्य तदुभयात्मकत्वसाधनम्]

- १५ अत एव क्षणिकत्वैकान्ते सत्त्वादिहेतुरुपादीयमानः सर्व एव विरुद्धः अनेकान्त एव तस्य
संभवात् । तथाहि—अर्थक्रियालक्षणं सत्त्वम् न चासौ तदेकान्ते क्रम-यौगपद्याभ्यां संभवति, यतः
'यस्मिन् सत्येव यद् भवति तत् तस्य कारणम् इतरच्च कार्यम्' इति कार्यकारणलक्षणम् क्षणिके च
कारणे सति यदि कार्योत्पत्तिर्भवेत् तदा कार्य-कारणयोः सहोत्पत्तेः किं कस्य कारणम् किं वा कार्यं
व्यवस्थाप्येत त्रैलोक्यस्य च एकक्षणवर्तिता प्रसज्येत । 'यदनन्तरं यद् भवति तत् तस्य कार्यम्'
२० इतरत् कारणम्' इति व्यवस्थायां कारणाभिमतं वस्तुनि असत्येव भवतस्तदनन्तरभावित्वस्य दुर्घट-
त्वात् चिरतरविनष्टादपि च तस्य भायो भवेत् तदभावाविशेषात् । न च अनन्तरस्यापि कार्योत्पत्ति-
कालमप्राप्य विनाशमनुभवतश्चिरातीतस्यैव कारणता यतः अर्थक्रिया क्षणक्षयेण विरुध्येत प्राक्काल-
भावित्वेन कारणत्वे सर्वं प्रति सर्वस्य कारणता प्रसज्येत सर्ववस्तुक्षणानां विवक्षितकार्यं प्रति
प्राग्भावित्वाविशेषात् तथा च स्वपरसंतानव्यवस्थाऽपि अनुपपन्नैव स्यात् । न च सादृश्यात् तद्वत्
२५ दृश्या सर्वथा सादृश्ये कार्यस्य कारणरूपताप्रसक्तेरेकक्षणमात्रं संतानः प्रसज्येत, कथंचित्सादृश्ये-
ऽनेकान्तवादप्रसक्तिः न च सादृश्यं भवदभिप्रायेण अस्ति सर्वत्र वैलक्षण्याविशेषात् अन्यथा
स्वकृतान्तप्रकोपात् । न च क्षणिकैकान्तवादिनः अन्वय-व्यतिरेकप्रतिपत्तिः संभवतीति साध्य-
साधनयोल्लिकालविषययोः साकल्येन व्याप्तेरसिद्धेः यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकम् संश्व शब्द इत्याद्यनु-
मानप्रवृत्तिः कथं भवेत्? अकारणस्य च प्रमाणविषयत्वानभ्युपगमे साध्य-साधनयोल्लिकालविषय-
३० व्याप्तिग्रहणस्य दूरोन्सारितत्वात् "नाननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणम् नाकारणं विषयः" [ ]
इति वचनमनुमानोच्छेदकं च प्रसक्तम् ग्राह्यप्राहकाकारज्ञानैकत्ववद् ग्राह्याकारस्यापि युगपदने-
कार्थावभासिनश्चित्रैकरूपता एकान्तवादं प्रतिक्षिपत्येव भ्रान्त्यात्मनश्च दर्शनस्य अन्तर् बहिश्च
अभ्रान्तात्मकत्वं कथंचिद् अभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा कथं स्वसंवेदनाध्यक्षता तस्य भवेत् तदभावे च
कथं तत्त्वभावसिद्धिर्युक्ता? कथं च भ्रान्तज्ञानं भ्रान्तिरूपतया आत्मानमसंविदद् ज्ञानरूपतया वा
३५ अवगच्छद् बहिस्तथा नावगच्छेत् यतो भ्रातैकान्तरूपता तिमिराद्युपप्लुतदृशां भवेत्? कथं च
भ्रान्तविकल्पज्ञानयोः स्वसंवेदनमभ्रान्तमविकल्पं वा अभ्युपगच्छन् अनेकान्तं नाभ्युपगच्छेत्? ग्राह्य-
प्राहकसंविद्याकारविवेकं संविदः स्वसंवेदनेनासंवेदयन् संविद्रूपतां च अनुभवन् कथं क्रमभाविनो-
र्विकल्पेतरात्मनोरनुगतसंवेदनात्मानमनुभवप्रसिद्धं प्रतिक्षिपेत्? ततः क्रम-सहभाविनः परस्पर-

१ तथैव नि—वृ० वा० बा० । तथेति नि—आ० वि० । तथेति नि—इ० ।

२ "अयं सौगतः 'यथादर्शनमेव मानमेयफलस्थितिः कियते न पुनर्यथातत्त्वं सा कियते' इत्येवं ब्रूयात्"—सिद्धिवि०
टि० लि० पृ० १२२ पं० २२ ।

३-इये नैका—वृ० विना । ४ कथं न भ—वा० बा० भा० मां० । ५-या चाव—वा० बा० भा० मां० ।

६ भ्रान्तावि—भा० मां० । ७-वेकसं—वा० बा० भा० मां० विना ।

विलक्षणान् स्वभावान् यथावस्थितरूपतया व्याप्नुवत् सकललोकप्रतीतं स्वसंवेदनम् अनेकान्त-
तत्त्वव्यवस्थापकमेकान्तवादप्रतिक्षेपे प्रतिष्ठितमिति 'निरंशक्षणिकस्वलक्षणमन्तर्बहिःश्रानिश्चितमपि
संवित्तिर्विषयीकरोति' इति कल्पना अयुक्तिसंगतैव अप्रमाणप्रसिद्धकल्पनायाः सर्वत्र निरङ्कुशत्वात्
सकलसर्वज्ञताकल्पनप्रसक्तेः न हि एकस्य संवित्तिः अपरस्य असंवित्तिः सर्वत्र संबन्धाभावा-
विशेषात् न हि वास्तवसंबन्धाभावे परिकल्पितस्य तस्य नियामकत्वं युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । न च ५
वास्तवः संबन्धः परस्य सिद्धः इति तादात्म्य-तदुत्पत्त्योरभावान् साध्य-साधनयोः प्रतिबन्ध-
नियमाभावे अनुमानप्रवृत्तिर्दूरोत्सारितैव ।

अथ श्रणिकाविवर्तमानमपि अर्थक्रियालक्षणं सत्त्वमक्षणिके अवस्थस्यतीति न ततोऽनेकान्ता-
त्मकवस्तुसिद्धिः, न; अक्षणिकेऽपि क्रमयौगपद्याभ्यां तस्य विरोधात् । तथाहि—न तावद् अक्षणि-
कस्य क्रमवत् कार्यकरणम् प्राक् तत्करणसमर्थस्य अभिमतक्षणवत् तदकरणविगोधान् । प्राक् तदसा- १०
मर्थ्ये पश्चादपि न तत्सामर्थ्यम् अपरिणामिनोऽनाधेयाऽप्रहेयातिशयत्वात् स्वभावोत्पत्तिविनाशाभ्यु-
पगमेऽपि नित्यैकान्तवादविरोधान् । नतो व्यतिरिक्तस्य अतिशयस्य करणे अनतिशयस्य तस्य प्रागिव
पश्चादपि तत्करणसंभवात् । सहकारिकारणापेक्षाऽपि तस्य अयुक्तैव यतोऽसहायस्य प्रागकरणस्व-
भावस्य पुनः ससहायस्य कार्यकरणं भवेत् न हि सहकारिकृतमतिशयमनङ्गीकुर्वन्तस्तदपेक्षा उपपत्ति-
मती । तन्न क्रमेण अपरिणामी भावः कार्यं निर्वर्तयति । नापि यौगपद्येन, कालान्तरे तस्याकिञ्चित्क- १५
रत्वेनावस्तुत्वापपत्तेः क्षणमात्रावस्थायित्वप्रसक्तः । न च क्रम-यौगपद्यव्यतिरिक्तं प्रकारान्तरं संभव-
तीति अर्थक्रिया व्यापिका निवर्तमाना व्याप्यां सप्तां नित्यादपि आदाय निवर्तते इति यत् सन् तत्
सर्वमनेकान्तात्मकं सिद्धम् अन्यथा प्रत्यक्षादिविरोधप्रसक्तः न हि मेदमन्तरेण कदाचित् कस्यचिद्
अमेदोपलब्धिः द्वेष-विषादाद्यनेकाकारविवर्तान्मकस्य अन्तश्चैतन्यस्य स्वसंवेदनाध्यक्षतः वर्ण-संस्थान-
सदाद्यनेकाकारस्य स्थूलस्य पूर्वापरस्वभावपरित्यागोपादानात्मकस्य घटादेर्बहिरेकस्य इन्द्रियजाध्य- २०
क्षतः संवेदनात् सुखादि-रूपादिभेदविकलतया चैतन्य-घटादेः कदाचिदपि उपलम्भागोचरत्वात्
महासामान्यस्य अवान्तरसामान्यस्य वा सर्वगतोऽसर्वगतधर्मात्मकस्य व्यक्तिव्यतिरिक्तस्वभावतया
कदाचित् कचिद् अनुपलब्धेः द्रव्य-गुण-कर्मणां कथं नद्विशिष्टतया प्रतिपत्तिर्भवेत् ? समवायस्य च
अनवस्थादोषतः संबन्धान्तराभावाद् द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेषाणामन्योन्यं तादान्धानिष्टौ
तेषु अवृत्तेः सर्वपदार्थस्वरूपाऽप्रसिद्धिः स्यात् । स्वत एव समवायस्य द्रव्यादिषु वृत्तौ समवायमन्तरे- २५
णापि द्रव्यादयोऽपि स्वाधारेषु वृत्तिं स्वत एव आत्मसात्करिष्यन्तीति समवायकल्पनाधेयधर्म-
प्रसक्तिः । अवयविनोऽपि स्वारम्भकावयवेषु तादान्धान्यभ्युपगमे सामान्यस्येव तद्वन्तु वृत्तिविकल्पानः
घस्यादिदोषप्रसङ्गात् वृत्तिर्भवेत् वृत्तौ वा साकल्येन प्रत्याधारं ग्रहणासंभवात् व्यक्तिवद् भेदप्र-
सक्तिः खण्डशः प्रतिपत्तेः अगृहीतस्वभावाद् गृहीतस्वभावस्य भेदात् तथा च सामान्यादिरूपताहा-
निप्रसक्तिः ।

३०

किञ्च, सर्वस्वाधारव्यापिनः सामान्यस्य द्रव्यस्य वा तद्वन्तां सामस्येन ग्रहणासंभवान् कथं तद-
ग्रहे तद्वहणं भवेत् आधाराप्रतिपत्तौ तदाधेयस्य तत्त्वेनाप्रतिपत्तेः सामान्याद्यंशेषु गृहीतेष्वपि सामा-
न्यादेर्वृत्तिविकल्पादिदोषस्तैष्वपि पूर्ववत् समानः तदंशग्रहणेऽपि च सामान्यस्य व्यापिनः कदाचिद्
अपि अप्रतिपत्तेः 'सद् द्रव्यम्' इत्यादिप्रतिपत्तिस्तद्वन्तु न कदाचिद् भवेत् तदंगानां सामान्यादेर-
त्यन्तमेदात् अत एव द्रव्यादिपदपदार्थव्यवस्थाऽपि अनुपपन्ना भवेत् प्रतिभासगोचरचरित्राणां ३५
सामान्याद्यंशानां पदार्थान्तरनाप्रसक्तेः । अथ निरंशं सामान्यमभ्युपगम्यत इति नायं दोषस्तर्हि
सकलस्वाश्रयप्रतिपत्त्यभावतो मनागपि न सामान्यप्रतिपत्तिरिति 'सद् द्रव्यं पृथिवी' इत्यादिप्रति-
पत्तेर्नितरामभावः स्यात् । तदंगानां सामान्याद् भेदाभेदकल्पनायां द्रव्याद्य एव भेदाभेदान्मका-
किं नाभ्युपगम्यन्ते इति सामान्यादिप्रकल्पना दूरोत्सारितैव इति कुतस्तद्वेदकान्तकल्पना ? ततः
सामान्यविशेषात्मकं सर्वं वस्तु सत्त्वात् न हि विशेषरहितं सामान्यमात्रम् सामान्यरहितं वा विशेष- ४०
मात्रं संभवति । तादृशः कचिदपि वृत्तिविरोधात् वृत्त्या हि सत्त्वं व्याप्तं स्वलक्षणान् सामान्यलक्षणाद्
वा तादृशद् वृत्तिनिवृत्त्या निवर्तते एव यतः कचिद् वृत्तिमनोऽपि स्वलक्षणस्य न देशान्तरवर्तिना

१-वानन्यथा-वा० बा० भा० मा० । २ अत्र लिपिकारभ्रमः आत्मनेपदमनिलमिति न्यायाद्वा समर्थनीयम् ।

३ तत्कार-मा० मा० । ४ वृत्तिः स्वतोपि वृ० आ० ।

- अन्येन संयोगः तत्संसर्गाव्यवच्छिन्नस्वभावान्तरविरहाद् विशेषविकलसामान्यवत् एकस्य प्रति-
संशन्धि संबन्धस्वभावविशेषाभ्युपगमे विशेषाणां तत्स्वलक्षणं सामान्यलक्षणमेव स्यात् । न च
विशेषैरन्यदेशस्थितैरसंयुक्तस्यैकत्र तस्य वृत्तिः अव्यवधानाविशेषात् एवं च स्वभावविशेषाणां
सामान्यरूपाः सर्वे एव भावाः विशेषरूपाश्च । तत्र देश-कालावस्थाविशेषनियतानां सर्वेषामपि सर्वं
५ सामान्यमेकरूपम् अव्यवधानात् तस्य च ते विशेषा एव अनेकं रूपम् यतः तदेव सत्त्वं परिणाम-
विशेषापेक्षया गोत्व-ब्राह्मणत्वादिलक्षणा जातिः परिणामविशेषाश्च तदात्मका व्यक्तयः इति परस्पर-
व्यावृत्तानेकपरिणामयोगाद् एकस्य एकानेकपरिणतिरूपता संशयज्ञानस्येव अविरुद्धा व्यक्तिव्यति-
रिक्तस्य सामान्यस्य उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य अनुपलब्धेः शशशृङ्गवत् असत्त्वात् 'सन् घटः' इत्यादि-
प्रत्ययः सामान्यविशेषात्मकवस्त्वभावे अबाधितरूपो न स्यात् । न च चक्षुरादिवुद्धौ वर्णोक्त्यक्षराका-
१० र्शान्यं सामान्यं परव्यावर्णितस्वरूपमवभासते प्रतिभासमेदप्रसङ्गात् । यदि च तत् सर्वगतम् पिण्डा-
न्तरालेऽपि उपलभ्येत स्वभावाविशेषान् । आश्रयाभावात् अनभिव्यक्त्यभ्युपगमे अभिव्यक्ताद्
अनभिव्यक्तस्वरूपस्य भेदान् सामान्यरूपता न स्यात् । न च आश्रयभावाभावां अभिव्यक्त्यन-
भिव्यक्ती सत्प्रत्ययकर्तृत्वाऽकर्तृत्वे नित्यैकस्वभावस्य युज्येते, तद्रूपयोगिनोऽप्येकत्वे कथं नानेका-
न्तसिद्धिः ? स्वाश्रयसर्वगतत्वेऽपि सत्ताया आश्रयेण एकेन एकदा प्रकाशितायाः सर्वदा सर्वत्र प्रका-
१५ शितत्वात् सकलवस्तुप्रपञ्चस्य स्रग्द उपलब्धिप्रसङ्गः न वा कस्यचिद् उपलब्धिः स्यात् अविशेषात् ।
प्रकाशान्तरेण प्रतीत्यभ्युपगमे अनेकान्तवाद एव । स्वतः सतां विशेषाणां सत्तासंबन्धानर्थक्यम् असतां
तत्संबन्धानुपपत्तिः अतिप्रसक्तः । अक्रियसामान्यसंबन्धाद् व्यक्तीनामक्रियत्वम् सामान्यस्य वा क्रिया-
घत्वाद् अव्यापकत्वं स्यात् । व्यक्त्यव्यतिरेके व्यक्तिस्वलक्षणवत् तत् सामान्यमेव न भवेत् व्यक्तीनां
वा सामान्याव्यतिरेकान् व्यक्तिस्वरूपहानेः सामान्यस्य तद्रूपता न भवेत् । न च व्यतिरेकाव्यतिरेक-
२० पक्षेऽपि अनवस्थोभयपक्षदोष-वैयधिकरण्य-संशयविरोधादिदोषप्रसङ्गात् सर्वथा तदभावः, अन-
वस्थादिदोषस्य प्राक् प्रतिषिद्धत्वात् प्रतीयमानेऽपि तथाभूते वस्तुनि विरोधादिदोषासञ्जने
प्रकारान्तरेण प्रतिभासासंभवात् सर्वशून्यताप्रसङ्गः । न च सैवास्तु इति वक्तव्यम् स्वसंवेदनमात्र-
स्यापि अभावप्रसङ्गतः निष्प्रमाणिकायाः तस्या अपि अभ्युपगन्नुपशक्यत्वात् तथापि तस्या अभ्यु-
पगमे वरमनेकान्तात्मकं वस्तु अभ्युपगन्तव्यम् तस्य अबाधितप्रतीतिगोचरत्वात् ।
- २५ तेन रूपादिक्षणिकविज्ञानमात्र-शून्यवादाभ्युपगमः तथा पृथिव्याद्येकान्तनित्यत्वाभ्युपगमः
तथा आत्माद्यद्वैताङ्गीकरणम् तथा परलोकाभावनिरूपणम् द्रव्य-गुणादेरत्यन्तमेदप्रतिज्ञानं च तथा
हिंसानो धर्माभ्युपगमः दीक्षानो मुक्तिप्रतिपादनम् इत्याद्येकान्तवादिप्रसिद्धं सर्वमसत् प्रतिपत्तव्यम्
तत्प्रतिपादनहेतूनां प्रदर्शितनीत्या अनेकान्तव्याप्तत्वेन विरोधात् इतरधर्मसव्यपेक्षस्यैकान्तवाद्यभ्युप-
गतस्य सर्वस्य पारमार्थिकत्वान् अभिप्रेक्षादिप्रतिषेधार्थं विज्ञानमात्राद्यभिधानस्य सार्थकत्वात् ।
३० तथाहि—'अहमस्यैव अहमेवास्य' इति एकान्तनित्यत्वस्वस्वामिसंबन्धाभिनिवेशप्रभवरगादिप्रतिषे-
धपरं क्षणिकरूपादिप्रतिपादनं युक्तमेव । सालम्बनज्ञानैकान्तप्रतिषेधपरं विज्ञानमात्राद्यभिधानम् ।
सर्वविषयाभिप्यङ्गनिषेधप्रवर्णं शून्यताप्रकाशनम् । 'क्षणिक एवायं पृथिव्यादिः' इति एकान्ताभिनिवे-
शमूलद्वेपादिनिषेधपरं तन्नित्यत्वप्रणयनम् । जात्यादिमदोन्मूलतानुगुणमात्राद्यद्वैतप्रकाशनम् ।
'जन्मान्तरजनितकर्मफलभोक्तृत्वमेव धर्मानुष्ठानम्' इति एकान्तनिरासप्रयोजनं परलोकाभावाच्चो-
३५ धनम् । द्रव्याद्यव्यतिरेकैकान्तप्रतिषेधाभिप्रायं तद्भेदाख्यानम् । अप्रमत्तस्य योगनिबन्धनप्राण-
व्यपरोपणस्य अहिंसात्वप्रतिपादनार्थं 'हिंसानो धर्मः' इति वचनम्, राग-द्वेष-मोह-तृष्णादिनिब-
न्धनस्य प्राणव्यपरोपणस्य दुःखसंवेदनीयफलनिर्वर्तकत्वेन हिंसात्वोपपत्तेः अत एव वैदिकहिंसाया
अपि तन्निमित्तत्वे अपायहेतुत्वमन्यहिंसावत् प्रसक्तम् न च तस्या अतन्निमित्तत्वम्, "चित्रया यजेत
पशुकामः" [ ] इति तृष्णानिमित्तश्रवणात् । न चैवंविधस्य वाक्यस्य प्रमाणताऽपि
४० उपपत्तिमती तत्प्राप्तिनिमित्ततद्विसोपदेशकत्वात् तृष्णादिवृद्धिनिमित्ततदन्यतद्विधातोपदेशवाक्य-

१-ति संबन्धे सं-३० ।-ति संबन्ध-वा० बा० । २-तो युक्ति-भा० मा० ।

३ "चित्रया यजेत पशुकामः"—१-४-३ शाबरभा० पृ० ६० पं० ९ ।

वत् । न च अपौरुषेयत्वादस्य प्रामाण्यम् तस्य निषिद्धत्वात् । न च पुरुषप्रणीतस्य हिंसाविधायकस्य तस्य प्रामाण्यम् 'ब्राह्मणो हन्तव्यः' इति वाक्यवत् । न च वेदविहितत्वात् तद्विंसाया अहिंसात्वम् प्रकृतहिंसाया अपि तत्त्वोपपत्तेः । न च "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" [ ] इति तद्वाक्यबाधितत्वात् प्रकृतहिंसायास्तद्विहितत्वम् "न वै हिंस्रो भवेत्" [ ] इति वेदवाक्यबाधितचित्रादियजनवाक्यविहितहिंसावत् प्रकृतहिंसायास्तद्विहितत्वोपपत्तेः । अथ 'ब्राह्मणो हन्तव्यः' ५ इति वाक्यं न कश्चिद् वेदे श्रूयते, नः उत्सन्नानेकशाखानां तत्राभ्युपगमात् तथा च "सहस्रवर्त्मा सामवेदः" [ ] इत्यादिश्रुतिः । अथ यस्माद् अन्यत्र हिंसाप्रतिषेधः तत्र च तद्विधानम् यथा च "अन्यत्र हिंसा अपायहेतुः" [ ] इत्यागमात् सिद्धम् तथा तत एव तत्र स्वर्गहेतुः इत्यपि सिद्धम् न च यद् एकदा एकत्र अपायहेतुः तत् सर्वदा सर्वत्र तथेत्यभ्युपगन्तव्यम् आतुर-स्वस्थभुजिक्रियावत् अवस्थादिभेदेन भावानां परस्परविरुद्धफलकर्तृत्वोपलम्भात्, असम्यगे-१० तत्, कृष्णादिनिमित्तहिंसाया अपायहेतुत्वेन सर्वशास्त्रेषु प्रसिद्धेः कृष्णादिनिमित्ता च प्रकृतहिंसेति प्रतिपादितत्वात् । न च यन्निमित्तत्वेन यत् प्रसिद्धम् तत् फलान्तरार्थित्वेन विधीयमानमौत्सर्गिकं दोषं न निर्वर्तयति, यथा आयुर्वेदप्रसिद्धं दाहादिकं रूपागमार्थितया विधीयमानं स्वनिमित्तं दुःखं क्लिष्टकर्मसंबन्धहेतुतया च मखविधानाद् अन्यत्र हिंसादिकं शास्त्रे प्रसिद्धमिति मत्तन्नावपि तद् विधीयमानं काम्यमानफलसद्भावेऽपि तत्कर्मनिमित्तं तद् भवत्येव । न च हिंसातः स्वर्गादिसुखप्राप्तौ १५ असुखनिर्वर्तकक्लिष्टकर्महेतुता असंगता नरेश्वराराधननिमित्तब्राह्मणादिविधानन्तराद्यसंप्रामादिलाभजनितसुखसंप्राप्तौ तद्वधस्यापि नथान्वोपपत्तेः । अथ प्रामादिलाभो ब्राह्मणादिवधनिर्वर्तितादृष्टनिमित्तो न भवति तर्हि स्वर्गादिप्राप्तिरपि अध्वरविहितहिंसानिर्वर्तिता न भवतीति समानम् । अथ अश्वमेधादौ आलभ्यमानानां छागादीनां स्वर्गप्राप्तेर्न तद्विंसा हिंसेति तर्हि संस्मरणोचकविगृहिताऽपि तत एव हिंसा न हिंसा स्यात् देवतोद्देशतो म्लेच्छादिविगृहिता च ब्राह्मण-गवादिहिंसा च न हिंसा २० स्यात् । अथ तदागमस्य अप्रमाणत्वात् तदुपदेशजनिता हिंसा अहिंसेति, ननु वेदस्य कुतः प्रामाण्यसिद्धिः ? न गुणवत्पुरुषप्रणीतत्वात्, परस्त्वस्य तथाऽनभ्युपगमात् । न अपौरुषेयत्वात्, तस्य असंभवात् । तत्र प्रदर्शिताभिप्रायाद् विना हिंसातो धर्मावाप्तिर्युक्ता ।

परमप्रकर्षावस्थज्ञान-दर्शन-चारित्र्यात्मकमुक्तिमार्गस्य 'दीक्षा'शब्देन अभिधाने दीक्षानो मुक्तिरूपपक्षेव अविकलकारणस्य कार्यनिर्वर्तकत्वात् अन्यथा कारणत्वायोगात् । तत्र तद्गत्युत्पादनार्थं २५ चैवमभिधानाद् अदोषः न हि तद्गत्यभावे उपादेयफलप्राप्तिनिमित्तमस्यग्नानादिपुष्टिनिमित्तदीक्षाप्रवृत्तिप्रवणो भवेत् । तत्र अन्यपरत्वं प्रदर्शितवचसामभ्युपगन्तव्यम् तथाऽभ्युपगमे वा अनासत्त्वं तद्वादिनां प्रसज्येत तत्र पूर्वाक्तदोषानतिवृत्तेः ॥ ६० ॥

[विवेचनविकलामागमस्य प्रतिपत्तिमाश्रयतां तत्त्वानभिज्ञत्वख्यापनम्]

ये तु अविवेचितागमप्रतिपत्तिमात्रमाश्रयन्ते ते अनवगतपरमार्था एव इति प्रतिपाद्यब्राह्म— ३०

पाडेकनयपद्गयं सुतं सुतहरसदसंतुष्टा ।

अविकोवियसामत्था जहागमविभक्तपडिवत्ती ॥ ६१ ॥

प्रत्येकनयमार्गगतं सूत्रम्—"क्षणिकाः सर्वसंस्काराः विज्ञानमात्रमेवेदं भो जिनपुत्राः ! यद् इदं त्रैधातुकम्" [ ] इति, "ग्राह्यग्राहकोभयशून्यं तत्त्वम्" इति, "नित्यमेकमण्डव्यापि निष्क्रियम्" [ ] इत्यादि, "सदकारणवद् नित्यम्" ३५ [वैशेषिकद० ४-१-१] इति, "आत्मा रे श्रोतव्यो ज्ञातव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" [बृहदा० उ० २-४-५] इत्यादि, "सत्ता-द्रव्यत्वसंबन्धात् सद्रव्यं वस्तु" [ ] इति, "परलोकिनोऽभावात् परलोकाभावः" [ ] "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" [मीमांसाद० १-१-२]

१ "न जातु ब्राह्मणं हन्त्यात्"—अ० ८ श्लो० ३८० मनुस्मृ० । २ न च हिं—वा० वा० । ३ "सहस्रवर्त्मा सामवेदः"—१-१-१ महाभा० पृ० ६५ पं० १ । ४-स्वस्थसुमु-भा० मा० । ५ पृ० ७१ पं० २९ ।

इति, “धर्माधर्मक्षयंकरी दीक्षा” [ ] इत्यादिकमधीत्य ‘सूत्रधरा वयम्’ इति शब्द-
मात्रसंतुष्टा गर्भवन्तः अविकोविदसामर्थ्याः अविकोविदम् अहं सामर्थ्यं येषां ते तथाऽविदित-
सूत्रव्यापारविषया इति यावत् । किमित्येवं ते ? इत्याह—यथाश्रुतमेव अविभक्ता अविवेकेन
प्रतिपत्तिरेषामिति कृत्वा सूत्राभिप्रायव्यतिरिक्तविषयविप्रतिपत्तित्वात् इतरजनवद् अज्ञा इत्यभि-
प्रायः । अथवा स्वयूच्या एव एकनयदर्शनेन कतिचित् सूत्राणि अधीत्य केचित् ‘सूत्रधरा वयम्’ इति
गर्विता यथावस्थितान्यनयसव्यपेक्षसूत्रार्थापरिज्ञानाद् अविदितात्मविद्वत्स्वरूपा इति गाथाभि-
प्रायः ॥ ६१ ॥

[निरपेक्षैकनयप्रवृत्तानां दोषोद्भावनम्]

अथ एषामेकनयदर्शनेन प्रवृत्तानां यो दोषस्तमुद्भावयितुमाह—

१० सम्महंसणमिणमो सयलसमत्तवयणिज्जणिहोसं ।
अत्तुक्कोसविणट्ठा सलाहमाणा विणासेंति ॥ ६२ ॥

सम्यग्दर्शनमेतत् परस्परविषयाऽपरित्यागप्रवृत्तानेकनयात्मकम् तच्च ‘स्यान्नित्यः’ इत्यादि
सकलधर्मपरिसमाप्तवचनीयतया निर्दोषम्, एकनयवादिनस्त्वविषये सूत्रव्यवस्थापनेन
आत्मोत्कर्षेण विनष्टाः स्याद्वादाभिगमं प्रति अनाद्वियमाणा ‘वयं सूत्रधराः’ इत्यात्मानं
१५ श्लाघमानाः सम्यग्दर्शनं विनाशयन्ति—तदात्मनि न व्यवस्थापयन्तीति यावत् ॥ ६२ ॥

[न शासनभक्तिमात्रेण नाप्यांशिकज्ञानमात्रेणानेकान्तप्ररूपणाकुशल इति कथनम्]

अथ न ते आगमप्रत्यनीकाः तद्भक्तत्वात् तद्देशपरिज्ञानवन्तश्चेति कथं तद् विनाशयन्तीति ?
अत्राह—

२० ण हु सासनभक्तीमेत्तण सिद्धंतजाणओ होइ ।
ण विजाणओ वि णियमा पण्णवणाणिच्छिओ णामं ॥ ६३ ॥

न च शासनभक्तिमात्रेणैव सिद्धान्तज्ञाना भवति—न च तदज्ञानवान् भावसम्यक्त्व-
वान् भवति अज्ञातस्य अर्थस्य विशिष्टरुचिविषयत्वानुपपत्तेः तद्भक्तिमात्रेण श्रद्धानुसारितया द्रव्य-
सम्यक्त्वम् । मार्गानुसायवबोधमात्रानुषकलक्षिस्वभावं तु सद्यपि न भावसम्यक्त्वसाध्यफलनिर्वर्तकम्
भावसम्यक्त्वनिमित्तत्वेनैव तस्य द्रव्यसम्यक्त्वरूपत्वोपपत्तेः । न च जीवादितत्त्वैकदेशज्ञानाऽपि
२५ नियमतोऽनेकान्तात्मकवस्तुस्वरूपप्रज्ञापनायां निश्चितो भवति एकदेशज्ञानवतः सकलधर्मा-
त्मकवस्तुज्ञानविकलतया सम्यक् तत्प्ररूपणाऽसंभवान् । तथाहि—सर्वज्ञो यथावस्थितैकदेशज्ञः
जीवादिसकलतत्त्वज्ञा तु आगमविदः सामान्यरूपतया अभिधीयते “मति-श्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्व-
सर्वपर्यायेषु” [तत्त्वार्थ० १-२७] इति वचनात् ।

[तत्त्वसप्तके निरूप्ये पूर्वं जीवाजीवौ निरूप्य तत्र कणादादिसंमततत्त्वानामन्तर्भावप्रदर्शनम्]

३० तत्त्वं तु जीवाऽजीवास्त्रैव-बन्ध-संवर-निर्जरा-मोक्षाख्याः सप्त पदार्थाः । तत्र चेतनालक्षणोऽर्थो
जीवः, तद्विपरीतलक्षणस्तु अजीवः, धर्माधर्माकाशकालपुद्गलमेदेन त्वसौ पञ्चधा व्यवस्थापितः । एत-
त्पदार्थद्वयान्तर्धर्तिनश्च सर्वेऽपि भावाः न हि रूप-रस-गन्ध-स्पर्शादयः साधारणासाधारणरूपा मूर्ती-

१-जनपदवज्ज्ञानिन इत्य-भा० मा० ।-जनपदवद्विज्ञान इत्य-वृ० आ० हा० वि० । २ णाम सु० मू० ।

३ प्रायो बहुषु आदर्शेषु तत्र च बहुषु स्थलेषु तालव्यशकारस्योपलम्भेऽपि क्वचित् क्वचिद् दन्त्यसकारस्य दर्शनात्
तस्यैव च प्रकृतं शुद्धतरलात् तथैव च ग्रन्थान्तरसंवाददर्शनात् पाठान्तरवैषम्यपरिहाराय लाघवाय एकविधपाठपरिग्रहाय च
सर्वत्र दन्त्यसकारविशिष्टं रूपमङ्गीकृत्य ‘आलव’पदमेव उपशुक्रमत्रास्माभिः न तु ‘आश्रव’पदम् ।

ऽमूर्तचेतनाऽचेतनद्रव्यगुणाः, उत्क्षेपणाऽपक्षेपणादीनि च कर्माणि, सामान्य-विशेष-समवायाश्च जीवाऽजीवव्यतिरेकेण आत्मस्थितिं लभन्ते तद्भेदेन एकान्ततत्त्वेपामनुपलम्भात् तेषां तदात्मकत्वेन प्रतिपत्तेः अन्यथा तदसत्त्वप्रसक्तेः । ततो जीवाजीवाभ्यां पृथक् जात्यन्तरत्वेन द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायां न वाच्याः । एवम् प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्तावयव-तर्क-निर्णय वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छल-जाति-निग्रहस्थानानि च न पृथग् अभिधानी-यानि । तथा,

“प्रकृतेर्महान् महतोऽहंकारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि” ॥ [सांख्यका० का० २२] इति

चतुर्विंशतिः पदार्थाः पुरुषश्चेति न वक्तव्यम् । तथा, दुःख-समुदा(द)य-मार्ग-निरोधाश्चत्वारि आर्य-सत्यानि इति न वक्तव्यम् । तथा पृथिवी आपः तेजः वायुः इति तत्त्वानि इति न वक्तव्यम् । तत्प्रभेदः १० रूपतया अभिधानेऽपि न दोषः जात्यन्तरकल्पनाया एव अघटमानत्वात् राशिद्वयेन सकलस्य जगतो व्याप्तत्वात् तदव्याप्तस्य शशशृङ्गतुल्यत्वात् । शब्दब्रह्माद्येकान्तस्य च प्राक् प्रतिषिद्धत्वात् असाधित-रूपोभयप्रतिभासस्य तथाभूतवस्तुव्यवस्थापकस्य प्रसाधितत्वात् विद्याऽविद्याद्वयभेदाद् द्वैतकल्पना-यामपि त्रित्वप्रसक्तेः । बाह्यालम्बनभूतभावापक्षया विद्यात्वोपपत्तेः अन्यथा निर्विषयत्वेन उभयोर-विशेषात् तत्प्रतिभागस्य अघटमानत्वात् न हि द्वयोर्निर्गलम्बनत्वे विपर्यस्ताऽविपर्यस्तज्ञानयोरिव १५ विद्याविद्यावभेदः ततो नाद्वयं वस्तु, नापि तद्व्यतिरिक्तमस्ति ।

अथ आक्षेपादीनामपि अनुपपत्तिः राशिद्वयेन सकलस्य व्याप्तत्वात्, नः ततस्तेषां कथंचिद् भेदप्रतिपादनार्थत्वात् अनयोरेव तथापरिणतयोः सकारणमसार-मुक्तिप्रतिपादनपरत्वात् तथाभि-धानस्य अनेन वा क्रमेण तज्ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वप्रदर्शनार्थत्वात् विप्रतिपत्तिनिरासार्थत्वाद् वा तद-भिधानस्य अदुष्टता । तथाहि—आक्षेपवति कर्म यतः स आक्षेपः काय-वाग्-मनोव्यापारः स च २० जीवाजीवाभ्यां कथंचिद् भिन्नः तथैव प्रतीतिविषयत्वात् । अथ बन्धाभावे कथं तन्मोपपत्तिः ? प्राक् तत्सद्भावे वा न तस्य बन्धहेतुता न हि यद् यज्जंतुकं तत् तदभावेऽपि भवति अतिप्रसङ्गात्, असदे-तत् । पूर्वोत्तरापेक्षया अन्योन्यं कार्यकारणभावनियमात् । न च इतरेतराश्रयदोषः प्रवाहापेक्षया अनादित्वात् । पुण्यापुण्यबन्धहेतुतया चासौ त्रिविधः उत्कर्षाऽपकर्षभेदेन अनेकप्रकारोऽपि ईर्ष्य-शुभ्यादित्रिविधादिसंख्याभेदमासादयन् फलानुबन्धननुबन्धिभेदतः अनेकशब्दविशेषवाच्यतामनु-२५ भवति एकान्तवादिनां च नायं संभवतीति कर्ममं जोगनिर्मितं [प्र० का० गा० १९] इति गाथार्थं प्रदर्शयद्भिः प्राक् प्रतिपादितत्वात् । तन्निमित्तः स्वपायस्य आत्मनः कर्मवर्गणापुद्गलैः संश्लेषविशेषो बन्धः स च सामान्येन एकविधोऽपि प्रकृति-स्थित्यनुभाग-प्रदेशभेदेन चतुर्धो पुनः एकैको ज्ञानावरणीयादि-मूलप्रकृतेर्भेदादष्टविधः पुनरपि मत्यावरणाद्युत्तरप्रकृतिभेदाद् अनेकविधः अयं च कश्चित् तीर्थकरत्वादिकलनिर्वर्तकत्वात् प्रशस्तः अपरश्च नारकादिकलनिर्वर्तकत्वाद् ३० अप्रशस्तः प्रशस्ताऽप्रशस्तात्मपरिणामोद्भूतस्य कर्मणः सुख-दुःखसंवेदनीयफलनिर्वर्तकत्वात् ।

१ कणादमतमेतत्, अस्य स्थापन-निरसने पूर्वं समायाते द्रष्टव्ये । २ अक्षपादमतमेतत् ।

३ न्यायद० १-१-१ । ४ “प्रकृतेर्महान् ततोहंकार”-सांख्यका० ।

५ बौद्धमते दुःखकारणभूतद्वितीयायंसत्यपरत्वं समुदयपदस्य प्रसिद्धम् । तथा-

“समुदेति यतो लोके रागादीनां गणोऽखिलः । आत्मात्मीयभावाख्यः समुदयः स उदाहृतः” ॥ ६ ॥—पृ३० स० ।

६ आक्षेप-वृ० विना । ७ अत्र आक्षेपस्य निरूपणीयत्वेन तत्र च मनोदण्डादित्रिविधदण्डस्य समावेशोऽपि त्रिवि-धाया गुप्तेः संवररूपत्वेन आक्षेपविरोधितया आक्षेपे समावेशाभावात् ‘दण्डागुण्यादि’ इति पाठं कल्पयित्वा अर्थसंगतिः कर्तुमुचिता । ८ पृ० ४१८ गा० १९ ।

९ “ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः”-सांख्यका० ४४ । “ज्ञानस्य विपर्ययोऽज्ञानं तेनाज्ञानेन X X X आत्मानं निबध्नाति-न मोक्षं गच्छतीत्यर्थः X X X स च बन्धत्रिविधः प्रकृतिबन्धः वैकारिकबन्धः दक्षिणबन्धश्चेति । तत्र प्रकृतिबन्धो नाम अष्टासु प्रकृतिषु परलेनाभिमानः” [का० ४४ माठरवृ० पृ० ६२] इत्यादिना सांख्या अपि बन्धे प्रतिपन्नाः ।

[ध्यानचतुष्कस्य समेदप्रमेदं व्यावर्णनम्]

अप्रशस्तश्च आत्मपरिणामो द्विविधः आर्त-रौद्रमेदात् आमुह्यतस्थायी आक्रन्दन-विलपन-परिदेवन-शोचन-परविभवविषय-विषयसंगादिकश्च स्वसंवेद्य आत्मनः अनुमेयश्च परेषाम् क्लिष्टः परिणामविशेष आर्तध्यानशब्दवाच्यो बाह्यः आभ्यन्तरश्च अमनोहसंप्रयोगानुत्पत्त्यध्यवसानम् ५ उत्पन्नस्य च विनाशाध्यवसायः मनोहसंप्रयोगस्य उत्पत्तिकल्पनाध्यवसायः उत्पन्नस्य अविनाश-संकल्पाध्यवसानम् इत्येतत् चतुर्विधमार्तध्यानम् अमनोहसंप्रयोगश्च बाह्याध्यात्मजत्वेन द्विधा-शीताऽऽतप-ध्यालादिजनितो बाह्यः वात-पित्त-श्लेष्मादिप्रादुर्भूतोऽभ्यन्तरः शारीरः भय-विषा-दाऽऽरति-शोक-जुगुप्सा-दौर्मनस्यादिप्रभवो मानसः अयममनोहसंप्रयोगः कथं नाम मे न संपद्यत इति संकल्पप्रबन्ध आर्तध्यानम् कृष्ण-नील-कापोतलेद्याबलाधायकं प्रमादाधिष्ठानम् आप्रमत्त-१० गुणस्थानात् तिर्यग्-मनुष्यगतिनिर्वर्तकम् उत्कर्षापकर्षमेदात् क्षायोपशमिकभावरूपं परोक्षज्ञान-रूपत्वात् । एवं रुद्रे भवे रौद्रे हिंसाऽनृत-स्तंभ-संरक्षणाऽऽनन्दमेदेन चतुर्विधम् तत्र हिंसायामा-नन्दो रुचिर्यस्मिन् तद् हिंसानन्दम् एवमुत्तरत्रापि योज्यम् एतदपि बाह्याध्यात्ममेदाद् द्विविधम् पररुपनिष्ठरचनक्राशनिर्भर्त्सनाडनपरदारातिक्रामाभिविदेशादिरूपं बाह्यम्—स्वपराभ्यां स्वसंवेदना-ऽनुमानगम्यं बाह्यम् ; आध्यात्मिकं हिंसायां संरम्भ-समारम्भादिलक्षणायां नैर्घृण्येन प्रवर्तमानस्य १५ संकल्पाध्यवसानम्-संकल्पश्चिन्ताप्रबन्धस्तस्याध्यवसानम्—तीव्रकृपायानुपक्तत्वं प्रथमं हिंसानन्दं नाम । परेषामनेकप्रकारैर्मिथ्यावचनैर्बैश्चनं प्रति संकल्पाध्यवसानं मृपानन्दं नाम । परद्रव्यापहरणं प्रति अनेकोपायैर्यत् तत् स्तंभानन्दम् । परिग्रहे 'मम एव इदं स्वम् अहमेव अस्य स्वामी' इति अभिविदेशः तदपहृतृविघातेन संरक्षणं प्रति संकल्पाध्यवसानं संरक्षणानन्दम् । चतुर्विधमप्येतत् कृष्णादिलेद्याबलाधायकं प्राक् प्रमत्तगुणस्थानात् प्रमादाधिष्ठानं कषायप्राधान्यादौदयिकभावरूपं २० नरकगतिफलनिर्वर्तकं पापध्यानद्वयमपि हेयम् ।

उपादेयं तु प्रशस्तं धर्म-शुक्लध्यानद्वयम् । तत्र पर्वतगुहा-जीर्णोद्यान-शून्यागारादौ मनुष्याद्या-पातविकले अवकाशे मनोविक्षेपनिमित्तशून्यं सत्त्वोपघातरहिते उचिते शिलानलादौ यथासमाधानं विहितपर्यङ्कासन ऊर्ध्वस्थानस्थो वा मन्दमन्दप्राणाऽपानप्रचारः—अतिप्राणनिरोधे चेतसो व्याकुल-त्वेन एकाग्रतानुपपत्तेः—निरुद्धलोचनादिकरणप्रचारो हृदि ललाटे मस्तके अन्यत्र वा यथापरिचयं २५ मनोवृत्तिं प्रणिधाय मुमुक्षुर्ध्यायेत् प्रशस्तं ध्यानम् । तत्र बाह्याध्यात्मिकभावानां याथात्म्यं धर्मः तस्माद् अनपत्तं धर्म्यम् । तच्च द्विविधम् बाह्यम् आध्यात्मिकं च । सूत्रार्थपर्यालोचनम् दृढव्रतता शीलगुणानुरागः निभृतकायवागव्यापारादिरूपं बाह्यम् आत्मनः स्वसंवेदनप्राह्यमन्येषामनुमेय-माध्यात्मिकं तत्त्वार्थसंग्रहादौ चातुर्विधेन प्रदर्शितं संक्षेपतः अन्यत्र दशविधम् । तद्यथा—अपा-योपायजीवाऽजीवविपाकविरागभवसंस्थानाहहेतुविचयानि चेति । लोक संसारविचययोः संस्थान-३० भवविचययोरन्तर्भावाद्दोषद्विष्टदशमेदेभ्यः पृथगभिधानम् । तत्र अपाये विचयो विचारो यस्मिन् तद् अपायविचयम् । एवम् अन्यत्रापि योज्यम् । 'दुष्टमनो-वाक्-कायव्यापारविशेषाणामपायः कथं नु नाम स्यात्' इत्येवंभूतः संकल्पप्रबन्धो दोषपरिवर्जनस्य कुशलप्रवृत्तित्वाद् अपायविचयम् । 'तेषामेव कुशलानां स्वीकरणमुपायः स कथं नु मे स्यात्' इति संकल्पप्रबन्ध उपायविचयम् । असंख्ये-यप्रदेशात्मकसाकाराऽनाकारोपयोगलक्षणाऽनादिस्वकृतकर्मफलोपभोगित्वादिजीवस्वरूपानुचिन्तनं ३५ जीवविचयम् । धर्माधर्माकाशकालपुद्गलानामनन्तपर्यायात्मकानामजीवानामनुचिन्तनमजीवविचयम् मूलोत्तरप्रकृतिमेदमिन्द्रस्य पुद्गलात्मकस्य मधुरकटुफलस्य कर्मणः संसारिसत्त्वविषयविपाकविशेषा-नुचिन्तनं विपाकविचयम् । 'कुन्तिसतमिदं शरीरकम् शुक्लशोणितसमुद्भूतम् अगुच्छिभृतघटोपमम् अनित्यम् अपरित्राणम् गलदशुचिनवच्छिद्रतया अगुच्छि आधेयशौचम् न किञ्चिदत्र कमनीयतरं समस्ति किंपाकफलोपभोगोपमाः प्रमुखरसिका विपाककटवः प्रकृत्या भङ्गुराः पराधीनाः संतोषा-४० मृतास्वादपरिपन्थिनः सङ्गिनिन्दिता विषयाः तदुद्भवं च सुखं दुःखानुपक्कि दुःखजनकं च नातो देहिनां तृप्तिः न च एतद् आत्यन्तिकमिति नात्र आस्था विवेकिना आधातुं युक्तेति विरतिरेव अतः

१ आर्तध्यानादिध्यानचतुष्टयस्य विशेषस्वरूपं भगवतीसूत्र-स्थानाङ्गसूत्र-आवश्यकसूत्रेभ्योऽवसेयं भवेत्—श. २५ उदे. ७ । स्था. ४ उदे. १ । ध्यानसतकम् पृ. ५८२-६०२ । २-यमनोह-वृ. ० वा. ० बा. ० । ३-नैर्बैचनं वा. ० बा. ० विना । ४ वाचकउमास्वातिप्रणीततत्त्वार्थसू. अ. १ ।

श्रेयस्कारिणी' इत्यादिरागहेतुविरोधानुचिन्तनं वैराग्यविचयम् । प्रेत्य स्वकृतकर्मफलौपभोगार्थं पुनः प्रादुर्भावो भवः स च अरघदृष्टीयश्चवद् मूत्र-पुरीषाऽन्तश्चनिबद्धदुर्गन्धजडरपुटकोटरादिषु अजस्रमाघर्तनम् न चात्र किञ्चिद् जन्तोः स्वकृतकर्मफलमनुभवतः चेतनमचेतनं वा सहायभूतं शरणतां प्रतिपद्यते' इत्यादि भवसंक्रान्तिदोषपर्यालोचनं भवविचयम् । 'भवन-नग-सरित्-समुद्र-भूरुहादयः पृथिवीव्यवस्थिताः साऽपि घनोदधि-घनवात-तनुवातप्रतिष्ठा तेऽपि आकाशप्रतिष्ठाः ५ तदपि स्वान्मप्रतिष्ठम् तत्र अधोमुखमल्लुकसंस्थानं वर्णयन्ति अधोलोकम्' इत्यादि च संस्थानानुचिन्तनं संस्थानविचयम् । अतीन्द्रियत्वाद् हेतुदाहरणादिसद्भावेऽपि बुद्ध्यतिशयशक्तिकलैः परलोक-बन्ध-मोक्ष-धर्माऽधर्मादिभावेषु अत्यन्तदुःखबोधेषु आप्तप्रामाण्यात् तद्विषयं तद्वचनं तथैवेति आह्वाविचयम् । आगमविषयविप्रतिपत्तौ तर्कानुसारिवुद्धेः पुंसः स्याद्वादप्ररूपकागमस्य कथ-च्छेद-तापशुद्धितः समाश्रयणीयत्वगुणानुचिन्तनं हेतुविचयम् । एतच्च सर्वं धर्मध्यानम् श्रेयोहेतुत्वात् १० एतच्च संवररूपम् अशुभास्रवप्रत्यनीकत्वात् "आस्रवनिरोधः संवरः" [तत्त्वार्थ० ९-१] इति वचनात् । गुप्ति-समिति-धर्मानुपेक्षादीनां चास्रवप्रतिबन्धकारित्वात् । अयमपि जीवाऽजीवाभ्यां कथंचिदभिन्नः भेदाभेदैकान्ते दोषोपपत्तेः । न चायमेकान्तवादिनां घटने मिथ्याज्ञानाद् मिथ्याज्ञानस्य निरोधानुपपत्तेः । संवरश्च द्विविधः सर्व-देशभेदात् । पीत-पद्मलेख्याबलाधानमप्रमत्त-संयतस्य अन्तर्मुहूर्तकालप्रमाणं स्वर्गसुखनिवन्धनमेतद् धर्मध्यानं प्रतिपत्तव्यम् । १५

काययोपमलापगमात् शुचित्वम् तदनुपह्वानं शुक्लं ध्यानम् । तच्च द्विविधम्-शुक्ल-परमशुक्ल-भेदात् । तत्र पृथक्त्ववितर्कवीचारम् एकत्ववितर्कवीचारं चेति शुक्लं द्विधा । परमशुक्लमपि सूक्ष्म-क्रियाप्रतिपाति व्युपरनक्रियनिर्धर्तं चेति द्विधा । बाह्याध्यात्मिकभेदाच्च एतदपि द्विविधम्-गात्र-दृष्टि-परिस्पन्दाभावः जृम्भोद्गारश्चव्यविरहः अनभिव्यक्तप्राणाऽपानप्रचारत्वमित्यादिगुणयोगि बाह्यम् परेयमनुमेयम् आत्मनश्च स्वसंवेद्यम्-आध्यात्मिकं तु पृथग्भावः पृथक्त्वम्-नानात्वम्, वितर्कः-ध्रुव-२० ज्ञानम्-द्वादशाङ्गम्, वीचारः-अर्थ-व्यञ्जन-योगसंक्रान्तिः-व्यञ्जनम्-अभिधानम् तद्विषयोऽर्थः मनो-वाक् कायलक्षणो योगः संक्रान्तिः परस्परतः परिवर्तनम् पृथक्त्वेन वितर्कस्य अर्थ-व्यञ्जन-योगेषु संक्रान्तिर्वीचारः यस्मिन् अस्ति तत् पृथक्त्ववितर्कवीचारम् । तथाहि-अस्मावुत्तमसंहननो भावयति विजृम्भितपुरुषकारवीर्यसामर्थ्यः संहताशेषचित्तव्याक्षेपः कर्मप्रकृतिः स्थित्यनुभागादिभिर्हासयन् महासंवरसामर्थ्यतो मोहनीयमचिन्त्यसामर्थ्यमशेषमुपशमयन् क्षपयन् वा द्रव्यपरमाणुम् भावपर-२५ माणुं चैकमवलम्ब्य द्रव्य-पर्यायार्थाद् व्यञ्जनम् व्यञ्जनाद् वा अर्थम् योगाद् योगान्तरम् व्यञ्जनाद् व्यञ्जनान्तरं च संक्रामन् पृथक्त्ववितर्कवीचारं शुक्लतरलेश्यमुपलभ्य-अपेक्षगुणस्थानभूमिकमन्त-मुहूर्ताधे(दं) क्षायोपशमिकभूमिकं प्रायः पूर्वधरनिषेव्यमाश्रितार्थं व्यञ्जनयोगसंक्रमणं अणिभेदात् स्वर्गोपवर्गफलप्रदमाद्यं शुक्लध्यानमवलम्बते एतच्च निर्जरात्मकम् आत्मस्थितकर्मक्षयकारणत्वात् तस्याः "तपसा निर्जरा च" [तत्त्वार्थ० ९-३] इति वचनात् ध्यानस्य चान्तरोत्कृष्टतपोरूपत्वाद् ३० जीवाजीवाभ्यां कथंचिदसावभिन्ना ह्यङ्गुलवियोगयत् वियुक्तात्मनो वियोगस्य कथंचिद् अमेदात् एकान्तवादे तु पूर्ववत् पञ्चादपि अवियोगः अतद्धर्मत्वात् वियोगे वा पूर्वमपि नत्वभावत्वाद् अयु-क्तस्य वियोगाभाव एव न हि बन्धाभावे तद्विनाशः संभवी तस्य वस्तुधर्मत्वात् न हि अङ्गुल्योः संयोगाभावे तद्वियोग इति व्यवहारः । तस्माद् निर्जराया अपि एकान्तवादे अनुपपत्तिः । एकत्वेन वितर्को यस्मिन् तद् एकत्ववितर्कम् विगतार्थ-व्यञ्जन-योगसंक्रमत्वाद् अवीचारं द्वितीयं शुक्लध्यानम् । ३५ तथाहि-एकपरमाणौ एकमेव पर्यायमालम्ब्यत्वेन आदाय अन्यतरैक्योगबलाधानमाश्रितव्यतिरि-क्ताशेषार्थव्यञ्जनयोगसंक्रमविषयचिन्ताविक्षेपरहितं बहुतरकर्मनिर्जरारूपं निशेषमोहनीयक्षयानन्तरं युगपद्वाविधातिकर्मत्रयध्वंसनसमर्थमकपायच्छास्यवीतरागगुणस्थानभूमिकं अपको द्वितीयं शुक्ल-

१ पीत-पद्मादिकानां वर्णानां सविस्तरं स्वरूपं प्रज्ञापनासूत्रोक्तेश्यापदतोऽवगन्तव्यम्-प० १० पृ० ३३०-३३३ । २ अत्र मूलतत्त्वार्थे तृतीये भाष्ये च 'क्रियानिवृत्ति' इत्येव पाठो मुद्रितो दृश्यते-अ० ९-४१ । सर्वायसिद्धि-रा-जवार्तिक-श्लोकवार्तिकेषु तु 'क्रियानिवृत्ति' इत्येव पाठो मुद्रितो वर्तते परन्तु सर्वायसिद्धौ तालपत्रगतपाठान्तरत्वेन 'क्रिया-निवृत्ति' इति पाठोऽवस्तादुपन्यलः-अ० ९-३९ ।

ध्यानमासादयति । प्रायः पूर्वविदेव तदनन्तरं ध्यानान्तरे वर्तमानः क्षाधिकज्ञान-दर्शन-कारिष-वी-
र्यातिशयसंपत्समन्वितो भगवान् केवली जायत इति स च अत्यन्तापुनर्भवसंपदज्ञानासमालिङ्गित-
तनुः कृतकृत्यः अचिन्त्यज्ञानाद्यैर्बन्धैर्माहात्म्यातिशयपरमभक्तिप्रामरेश्वरादिवन्धचरणः अन्तर्मुहूर्तम्
देशानां वा पूर्वकोटिं भवोपग्राहिकमेवशाद् विहरन् यदा अन्तर्मुहूर्तपरिशेषायुष्कस्तत्सुस्थितिनाम-
५ गोत्र वेदनीयश्च भवति तदा मनो-वाग्-बाह्यकाययोगं निरुध्य सूक्ष्मकाययोगोपगः सूक्ष्मक्रियाऽप्र-
तिपाति शुक्लध्यानं तृतीयमध्यास्ते यदा पुनरन्तर्मुहूर्तस्थितिकायुष्ककर्माधिकतरस्थितिशेषकर्मत्रयो
भवत्यसौ तदा आयुष्ककर्मस्थितिसमानस्थितिशेषकर्मसंपादनार्थं समुद्रातमाश्रित्य दण्ड-कपाट-
ग्रन्थलोकापूरणानि स्वात्मप्रदेशविसरणतश्चतुर्भिः समर्थैर्विधाय तावद्भिरेव तैः पुनस्तान् उपसंहृत्य
स्वप्रदेशविश(स)रणसमीकृतभवोपग्राहिकमां स्वशरीरपरिमाणो भूत्वा ततः तृतीयं शुक्लध्यानमेदं परिस-
१० माप्य पुनश्चतुर्थं शुक्लध्यानमारभते तत् पुनर्विगतप्राणापानप्रचाराशेषकाय-वाग्-मनोयोगसर्वदेश-
परिस्पन्दत्वाद् विगतक्रियानिवर्ति इत्युच्यते तत्र च सर्वबन्धास्त्रयनिरोधः अशेषकर्मपरिक्षयसामर्थ्यो-
पपत्तेः तदेव च निशेषभवदुःखविटपिदावानलकल्पं साक्षाद् मोक्षकारणम् तद्व्यानवांश्च अयोगिके-
बली निःशेषितमलकलङ्कोऽवाप्तशुद्धनिजस्वभाव ऊर्ध्वगतिपरिणामस्वाभाव्यात् निवातप्रदेशप्रदीपशि-
खावद् ऊर्ध्वं गच्छति एकसमयेन आलोकान्तात् विनिर्मुक्ताशेषबन्धनस्य प्राप्तनिजस्वरूपस्य आत्मनो
१५ लोकान्ते अवस्थानं मोक्षः “बन्धविधायो मोक्षः” [ ] इति वचनात् ।

अत्र न जीवाजीवयोः आगमादिव अध्यक्षाऽनुमानतोऽपि सिद्धिः प्रदर्शिता आस्रवस्यापि
तथैव, कर्मयोग्यपुद्गलान्मप्रदेशानां परस्परानुप्रवेशस्वभावस्य तु बन्धस्य अनुपलब्धावपि अध्यक्षतः
अनुमानात् प्रतिपत्तिः । तथाहि—अशेषज्ञानस्वभावस्य आत्मनः स्वविषयेऽप्रवृत्तिर्विशिष्टद्रव्यसंब-
न्धनिमित्ता, पीतहःपूरपुरुषस्वविषयज्ञानाऽप्रवृत्तिवत्, यच्च ज्ञानस्य स्वविषयप्रतिबन्धकं द्रव्यं तद्
२० ज्ञानावरणादि वस्तुसत् पुद्गलरूपं कर्म, आत्मनश्च सकलज्ञेयज्ञानस्वभावता स्वविषयाप्रवृत्तिश्च छद्म-
स्थावस्थायां प्राक् प्रदर्शितैव । औदारिकाद्यशेषशरीरनिबन्धनस्य अनेकाऽवान्तरमेदमभिप्राष्टविधकर्मा-
त्मकस्य कर्मणशरीरस्य सर्वज्ञप्रणीतागमात् सिद्धेः कथं न तनो बन्धसिद्धिः ? न च कर्मणशरीरस्य
मूर्तिमत्त्वात् सत्त्वे उपलब्धिः स्यात् अनुपलम्भाच्च तद् असत् इति वाच्यम् यतः न सर्वं मूर्तिमद्
उपलभ्यते सांक्ष्म्यात् पिशाचादिशरीरस्येव औदारिकादिशरीरनिमित्ततयोपकल्पितस्य अनुपल-
२५ म्भेऽपि अपह्नोनुमशक्यत्वात् । कथमनुपलभ्यमानस्य अस्तित्वं तस्येति चेत्, नः आस्रवादात् तस्य
सिद्धेः । न च तद्भाव औदारिकाद्यपूर्वशरीरयोग आत्मनः स्यात् । न हि रज्ज्वाकाशयोरिव मूर्तोमूर्त-
योर्बन्धविशेषयोगः कर्मणशरीराविनाभूतध्यामुक्तेः सदात्मा इति तस्य कथंचिद् मूर्तत्वम् ततश्च
औदारिकादिशरीरसंबन्धो रज्ज्-घटयोरिव उपपत्तिमात्र । अथ सूक्ष्मशरीरसिद्धावपि आस्रवनिरपेक्षाः
परमाणवो वाय्वादिसूक्ष्मद्रव्यनिमित्तपरमाणुद्रव्यवद् भविष्यन्तीति न बन्धहेत्वास्त्रवसिद्धिः, नैतन् ।
३० क्रोडीकृतचैतन्यप्रयोजनस्य अचेतनस्य आस्रवनिरपेक्षपरमाणुहेतुत्वानुपपत्तेः न हि अभ्यन्तरीकृतचै-
तन्यप्रयोजनस्य आकाशद्रव्यादेर्वाग्-बुद्धि-शरीरात्मभादिनिरपेक्षपरमाणुजन्यता परस्यापि सिद्धा
अतः कृष्णानुबद्धस्य चैतन्यस्य मनो-वाक्-कायव्यापारवनः कर्मवर्गणापुद्गलसच्चिवस्य कर्मणशरीरा-
नुबद्धस्य तथाविधतच्छरीरनिर्वैतकत्वम् अन्यथा तथाविधकारणप्रभवतच्छरीराभावे आत्मनो बन्धा-
भावतः संसारिसत्त्वविकलं जगत् स्यादेव । तीर्थान्तरीयरपि अतिवाहिकादिशब्दवाच्यनया अभ्युप-
३५ गम्यमानं कर्मणशरीरं सकलदृष्टपदार्थाविसंवाद्यहंदुकागमप्रतिपाद्यमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा
सकलदृष्टाऽदृष्टव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । न च अचेतनस्य तस्य कथं भवान्तरप्रापकत्वम् ? चेतनाधि-
ष्ठितस्य अचेतनस्यापि देवदत्तव्यापारप्रयुक्तदेशान्तरप्रापणशक्तिमत्तौद्रव्यवद् अचेतनस्यापि तत्प्रापक-
त्वाविरोधात् । न च सदा चैतन्यानुषक्तस्य तस्य अचेतनव्यपदेशयोगितेति प्राक् प्रतिपादितत्वात् ।
तदेवम् अनुमानाऽऽगमाभ्यां बन्धस्य प्रसिद्धिः । संवरस्य तु अध्यक्षाऽनुमानाऽऽगमप्रसिद्धता

१ “कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः” तत्त्वार्थसू० अ० १०-३ । २-गुणवृत्त्यवद् म-वृ० आ० हा० वि० ।

३-तस्यापि देव-वृ० आ० हा० वि० ।-तस्यापि चेतस्यापि देव-वा० बा० । पुरस्ताद् ‘अचेतनस्यापि’ इति
पदस्य सत्त्वेन वाक्यसामञ्जस्याच्च चेतनाधिष्ठितस्य देवदत्तव्यापारप्रयुक्तदेशान्तरप्रापणशक्तिमत्तौद्रव्यवद्
अचेतनस्यापि तत्प्रापकत्वाविरोधात् इत्येव पाठः कल्पयितुं समुचितः प्रतिभाति ।

न्यायानुगमैव चैतन्यपरिणतेः स्वान्मनि स्वसंवेदनाध्यक्षसिद्धत्वात् अन्यत्र तु तन्प्रभवकार्यानुमेयत्वात् आगमस्य च तत्प्रतिपादकस्य प्रदर्शितत्वात् । निर्जरा तु ज्ञानावरणीयादेः कर्मणः केवलज्ञान-संज्ञावान्यथानुपपत्त्या अनुमानतः । “तपसा निर्जरा च” [तत्त्वार्थ० १-३] इति आसामगतश्च अस्मदादिभिः प्रतीयते सर्वकर्मनिर्जरावद्भिस्तु स्वसंवेदनाध्यक्षतः परमपदप्राप्तिहेतोः सम्यग्ज्ञानादेः स्वसंवेदितत्वात् सर्वकर्मापगमाविर्भूतचैतन्यसुखस्वभावात्मस्वरूपस्य मोक्षस्यापि अनन्तरोक्तन्यायतः ५ प्रतिपत्तिः । तथाहि—‘यदुत्कर्षनारतम्याद् यस्य अपचयतारतम्यं तन्प्रकर्षनिष्ठगमने भवति तस्य आत्यन्तिकः क्षयः, यथा उष्णस्पर्शनारतम्यात् शीतस्पर्शस्य, भवति च ज्ञान-वैराग्यादेरुत्कर्षनारत-म्याद् अज्ञान-रागादेरपचयतारतम्यम्’ इति अनुमानतः भगवदागमतश्च अस्मदादेरपवर्गसिद्धिः भगवतां तु केवलाध्यक्षतः इति जीवाऽजीवपदार्थद्वयाऽव्यतिरिक्तान्तरादिप्रतिपत्तिर्मुमुक्षुभिरविधेया । तथाहि—मोक्षार्थभिरवश्यं मोक्षः प्रमाणतः प्रतिपत्तव्यः अन्यथा तदुपायप्रवृत्त्यनुपपत्तेः न हि १० अनवगतसस्यादिसंज्ञावस्तदर्थी तत्प्राप्त्युपाये कृप्यादौ प्रवर्तितुमुत्सहते तदुपायप्रवृत्तिरपि उपाय-स्वरूपसंवर-निर्जराक्षणेपदार्थद्वयप्रतिपत्तिमन्तरेण अनुपपन्ना अज्ञानस्य प्रेक्षापूर्वकारिप्रवृत्तिविषय-त्वानुपपत्तेः । तथाहि—अशेषकर्मवियोगलक्षणो मोक्षः संवर-निर्जराफलः तदभावे अनुपपद्यमान-स्तत्प्रवृत्तिं तज्ज्ञानपूर्विकामाक्षिपति । न हि अभिनवकर्मोत्पत्तौ प्राक्तनाशेषकर्मसंयोगाभावो भावे वा आत्यन्तिकः तद्वियोगः संभवतीति संवर-निर्जराज्ञानं मुमुक्षुभिरवश्यं विधानव्यम् । कर्म-१५ बन्धोऽपि संवर-निर्जरानिवर्तनीयः संसारसरित्कोतः प्रवर्तको ज्ञातव्यः अज्ञानस्य उपायनिवर्तनीय-त्वायोगात् । अयमपि आत्मफलत्वेन ज्ञातव्यः अन्यथा तदनुपपत्तेः । यथा हि घटादेः क्षेदाभावे रजःसंबन्धो न घटते तथा कपायस्नेहाभावे नान्मनः कर्मरजःसंबन्ध उपपत्तिमात् । आत्मवोऽपि बन्धहेतुर्जीवाऽजीवकारणतया ज्ञातव्यः अन्यथा कारणस्य तस्य असंभवात् । न हि अज्ञातकारणं तत्कार्यतया शाल्यकुंरादिवज् ज्ञातुं शक्यम् । न च जीवाजीवबहिर्भूतमात्मवस्य कारणं भवति २० तद्व्यतिरेकेण पदार्थान्तरस्याऽसत्त्वात् जीवाजीवयोश्च परिणामित्वे सति आत्म्यादिहेतुत्वम् एकान्त-नित्यस्य अनित्यस्य वार्थक्रियाऽनिर्वर्तकत्वेन असत्त्वान् । तस्मात् परिणामिजीवाजीवपदार्थद्वया-व्यतिरिक्तौ कथंचित् सकारणौ हेयोपादेयरूपौ बन्ध-मोक्षौ प्रतिपत्तव्यायिति सम पदार्थाः प्रमाणतोऽभ्युपगन्तव्याः ।

यथा च संवर-निर्जरयोर्मोक्षहेतुता आत्मवस्य च बन्धनिमित्तत्वम् तथा आगमात् प्रति-२५ पत्तव्यम् तस्य च जीवाजीवादिलक्षणे दृष्टविषये वस्तुतत्त्वे सर्वदाऽविसंवादान् अदृष्टविषयेऽपि एक-वाक्यतया प्रवर्तमानस्य प्रामाण्यं प्रतिपत्तव्यम् । न च वक्रधीनत्वात् तस्य अप्रामाण्यम् वक्रधीनत्व-प्रमाणत्वयोर्विरोधाभावात् वक्रधीनस्यापि प्रत्यक्षस्य प्रामाण्योपलब्धेः । न च अक्षजत्वाद् वस्तु-प्रतिबद्धत्वेन तत्र प्रामाण्यम् न शाब्दस्य विपर्ययादिति वक्तव्यम् शाब्दस्य अत एव प्रमाणान्तरत्वो-पपत्तेः अन्यथा अनुमानादविशेषप्रसङ्गात् । तथाहि—गुणवद्वक्तृप्रयुक्तशब्दप्रभवत्वादेव शाब्दम् ३० अनुमानज्ञानाद् विशिष्यते अन्यथा वाह्यार्थप्रतिबन्धन्य अत्रापि सङ्गावाद् नानुमानादस्य विशेषः स्यात् । यदा च परोक्षेऽपि विषये अस्य प्रामाण्यमुक्तन्यायान् तदा गुणवद्वक्तृप्रयुक्तत्वेन अस्य प्रामाण्यम् अतश्च गुणवद्वक्तृप्रयुक्तत्वमितीतरेतराश्रयदोषोऽपि नात्र अवकाशं लभने यथोक्त-संवादाद् अस्य प्रामाण्यनिश्चये । ‘कुतोऽयमस्यात्र संवादः’ इति अपेक्षायाम् ‘आमप्रणीतत्वात्’ इत्य-वगमो न पुनः प्रथममेव तन्प्रणीतत्वनिश्चयाद् अस्य अर्थप्रतिपादकत्वम् प्रतिबन्धनिश्चयाद् अनुमान-३५ स्येव नापि दृष्टविषयाविसंवादिवाक्यैकवाक्यतां विरहस्य अदृष्टार्थवाक्यैकदेशस्य अन्यतः कुत-श्चित् प्राक्संवादित्वनिबन्धनस्य प्रामाण्यस्य निश्चयः अभ्यासावस्थायां तु आत्मप्रणीतत्वनिश्चयान् प्रवृत्तिरदृष्टार्थवाक्यान् वार्यत इति कुत इतरेतराश्रयावकाशः ?

[ऐकान्तिकं वाच्यस्वरूपं निरसितुं लडादेरर्थविचारपक्षाः]

एकान्तवादिवाक्यात् तु दृष्टार्थेऽपि विसंवादिनः सर्वथा अप्रवृत्तिरेव निश्चितविसंवादाङ्कुल-४० प्रहस्तिर्युथशतप्रतिपादकवाक्यादिवद् न हि एकान्तवादिष्वनानां वाच्यं संभवि इत्युक्तम् । यतः सामान्यं वा तद्वाच्यं भवेत्, विशेषो वा, उभयम्, अनुभयं वेति विकल्पाः । { न तावत् सामान्यम् तस्येतरव्यावृत्तप्रतिनियतैकवस्तुरूपत्वायोगात् शब्दवाच्यत्वे घटाद्यानयनाय प्रेरितः सर्वत्र प्रवर्तते

न वा क्वचित् मेदनिबन्धनत्वात् प्रवृत्तेः सामान्यस्य अनर्थक्रियाकारितया च प्रवृत्तिनिबन्धनत्वा-
योगात् । अथापि स्यात् यदाऽयं प्रतिपत्ता वाक्यमभ्युपगम्य शृणोति तदा पदानां संकेतकालानुभू-
तानामर्थं सामान्यलक्षणमेव प्रतिपद्यते या तु वाक्यार्थप्रतिपत्तिः सा अपेक्षा-सन्निधानाभ्यां विशेष-
णविशेष्यभावात् पदार्थप्रतिपत्तिनिबन्धना न पुनस्ततो वाक्यात् तथाविधस्य तस्य स्वार्थेन सह संब-
न्धाप्रतिपत्तेः वाक्यमेव च प्रवृत्ति-निवृत्तिव्यवहारक्षमम् न पदम् तस्य अनर्थक्रियाकारिसामान्यप्र-
तिपादकत्वेनाप्रवृत्त्यङ्गत्वात् । अत एव न विवक्षाप्रतिभासिनमर्थं प्रतिपादयन्तः शब्दा अनुमानतामा-
सादयन्ति अगृहीतप्रतिबन्धादपि वाक्यविशेषाद् यथोक्तन्यायतो वाक्यार्थप्रतिपत्तेः । अनेनैव अभि-
प्रायेण सांगता वाक्यगतां चिन्तामनादृत्य पदमेव अनुमानेऽन्तर्भावितवन्तः । उक्तं च मीमांसकैः—

“वाक्यार्थे तु पदार्थेभ्यः संबन्धानुगमाद् कृते ।

१०

बुद्धिरुपपद्यते तस्माद् भिन्ना साऽप्यक्षबुद्धिवत्” ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १०९] तथा,

“वाक्येष्वदृष्टेष्वपि सार्थकेषु पदार्थचिन्मात्रतया प्रतीतिम् ।

दृष्टानुमानव्यतिरेकभीताः क्लृष्टाः पदामेदविचारणायाम्” ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १११] इति,

१५ असदेतत् ; एवंकल्पनायां पदार्थानामपि वाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वासंभवात् । तथाहि—‘घटः पटः

कुम्भः’ इत्यादिपदभ्यः यथा अन्योन्यानुपपत्तस्वतन्त्रसामान्यात्मकार्यप्रतिपत्तिस्तथा संबद्धपदसमूह-
श्रवणादपि किं न तथाभूतसामान्यप्रतिपत्तिर्भवेत् ? न हि ततः सामान्यमात्राधिगमे तत्परित्यागतो
विशिष्टार्थप्रतिपत्तौ निमित्तमस्ति न वापेक्षा-सन्निधानादिकं पदार्थानां तत्प्रतिपत्तौ निमित्तम् पदा-
र्थस्य पदार्थान्तरं प्रत्युत्पत्तौ प्रतिपत्तौ वा अपेक्षादेरयोगात् तस्य सामान्यात्मकत्वेन उत्पत्तेरसंभ-
वात् स्वपदेभ्य एव प्रतिपत्तेः तत्रापि पदार्थान्तरापेक्षाद्यनुपपत्तेः । अर्थशक्तित एव ततो विशेषप्रति-
पत्तिरिति चेत् तर्हि पदार्थानामेकार्थसंभवा प्रतिपत्तिर्यस्य तस्यापि ततस्तत्प्रतिपत्तिर्भवेत् । न च

२० सामान्यत्यागे किञ्चिन्नियन्धनम् बाधकाभावात् सति अर्थित्वे उभयप्रतिपत्ति-प्रवृत्तौ स्याताम् । न
च वाक्यार्थप्रत्यय एव बाधकः तेन तस्य विरोधाभावात् सामान्य-विशेषयोः साहचर्यात् सामान्यप्र-
त्ययस्य च विशेषप्रतिपत्तिं प्रति निमित्तत्वाभ्युपगमात् निमित्तस्य च निमित्तिना अबाध्यत्वात्

२५ अन्यथा तस्य तन्निमित्तत्वायोगात् । अथ प्रागपि एवमयं व्युत्पादितः—यत्र पदार्थानामेकद्रव्यसंभव-
स्तत्र पदार्थसामान्यत्यागाद् विशेषः प्रतिपत्तव्यः यथा नीलोत्पलादौ, नन्वेवं सर्ववाक्यानि अस्य
व्युत्पादितान्येव भवन्ति । तथाहि—यः कश्चित् संभवदेकद्रव्यार्थनिवेशः पदसमूहः स संकेतसमया-
वगतसामान्यात्मकावयवार्थपरित्यागतस्तेषामेव विशेषणविशेष्यभावेन विशिष्टार्थगोचरः प्रतिपत्तव्यः,
यथा ‘नीलोत्पलं पश्य’ इत्यादिपदसंघातः, तथा चायमपूर्ववाक्यात्मकः पदसमुदायः इति संकेतमनु-

३० स्मृत्य यदा ततस्तथाभूतमर्थं प्रत्येति तदा कथं न विशिष्टार्थवाचकं वाक्यम् ? अनेनैव च क्रमेण
शब्दविदां समयव्यवहार उपलभ्यते । यथा ‘धात्वादिः क्रियादिवचनः कर्त्रादिवचनश्च लेडादिः’ इति
समयपूर्वकं प्रकृति-प्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति व्युत्पादितोऽनर्थक्रियाकारित्वेन सामान्यमात्रस्य
विशेषनिरपेक्षस्य प्रतिपादयितुमनिष्टं तत्परित्यागेन व्यवहारकाले विशेषमवगच्छति व्यवहारी । न च
प्रकृति-प्रत्ययार्थवैव अत्र पदार्थं प्रतिपादयतः न पदमिति मन्तव्यम्,

३५

“अशाब्दे वापि वाक्यार्थे न पदार्थेष्वशाब्दता ।

वाक्यार्थस्येव नैतेषां निमित्तान्तरसंभवः” ॥ [श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० २३०]

इत्यस्य विरोधप्रसक्तेः । न च वाक्यस्य वाक्यार्थं संकेतकरणे अनुमानात् शाब्दस्य अविशेष-
प्रतिपत्तिः, विशेषस्य प्राक् प्रतिपादितत्वात् केवलस्य च पदस्य प्रयोगानर्हत्वात् वाक्यस्य तु प्रयोगा-
र्हस्य सामान्यानभिधायकत्वात् कथं सामान्यं शब्दार्थः स्यात् ?

१ लगडादिः आ० हा० वि० । लगडादिः वृ० । नियोगस्वरूपप्रतिपादन-निरसनपरा अष्टसहस्रीगता चर्वाऽत्रा-
नुसंधेया-पृ० ५ पं० १७-पृ० १० ।

यैस्तु पूर्वपदानुरजितं पदमेव वाक्यम् पदार्थ एव पदार्थान्तरविशेषितो वाक्यार्थोऽभ्युपगतः । तथाहि—‘दण्डी’ ‘छत्री’ इत्यादिव्यपदेशं यथा पुरुष एव समासादयति नान्यस्तद्व्यतिरिक्तः तथा ‘अपाक्षीत्’ ‘पचति’ ‘पक्षयति’ इत्याद्यतीतकालाद्यवच्छिन्नः क्रियाविशिष्टश्च देवदत्त एव प्रतीयते—‘अपाक्षीत्’ इत्यादिशब्दानां देवदत्तशब्देन सामानाधिकरण्यात्—न तु तद्व्यतिरिक्तोऽर्थः । अथ यद्यत्र कालाद्यवच्छिन्नपुरुष एव प्रतीयते तदा ‘अग्निहोत्रं जुहुयात्’ ‘ग्रामं गच्छ’ ‘स्वाध्यायः कर्तव्यः’ इति ५ लिट्-लोट्-कृत्यप्रयोगेषु कस्यार्थस्य प्रतीतिः? अत्रापि कर्मणि नियुक्तः क्रियाविशिष्टोऽध्येपणादि-विशिष्टश्च देवदत्त एव प्रतीयते केवलं वर्तमानादिः कालो न विशेषणत्वेन अत्र अवतिष्ठते । अथ यदि नात्रार्थातिरेकावगतिर्भावसंपादने कथं पुरुषः प्रवर्तते? यथा हि देवदत्तः ‘पचति’ इत्यादि-वाक्यान् प्रवर्तते तथा ‘जुहुयात्’ इत्यादिवाक्ये नैव प्रवर्तते प्रवृत्तिनिमित्तस्य अनवबोधात्, असदे-तत् । ‘जुहुयात्’ इत्यादिवाक्यजनितविज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् प्रवृत्तेस्तद्भावभावित्वेन उपलब्धत्वात् १० एतद्वाक्यसमुत्थं ज्ञानं पुरुषं स्वर्गादिसाधने नियोजयद् उपलभ्यते न ‘पचति’ आदिवाक्यसमुत्थम् । तथाहि—विद्यादिवाक्यजनितविज्ञानानन्तरमिच्छा तदनन्तरं प्रयत्नः तदनन्तरं च पुरुषस्य स्वर्गादि-फलार्थः परिस्पन्दः ततोऽपि फलपर्यन्तात् स्वर्गफलावाप्तिः इत्यभिधानात् । तेऽपि अयुक्तिकारिणः एकान्तपक्षे विशेषण-विशेष्ययोरत्यन्तमेवे अमेदे वा विशेषणानुरागस्य पद-पदार्थेष्वसंभवात् वाक्यार्थकल्पनावेरनुपपत्तेः अत एव ‘अपाक्षीद् देवदत्तः’ इत्यादौ न कालक्रियाविशिष्टपुरुषप्रतिपत्तिः १५ क्रियादेः पुरुषाद् मेदे संबन्धासिद्धितो व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः अमेदेऽपि एकस्य तात्त्विकविशेषण-विशेष्यरूपताऽसंगतेः अन्यथा अतिप्रसङ्गात् कल्पनारचितस्य तद्रूपत्वस्य सर्वत्राविशेषात् विशिष्टप्र-त्ययोत्पत्तेश्च अन्यनिमित्तत्वान् विरोधादिदोषस्य च तत्र प्रागेव प्रतिविहितत्वात् । एतेन लिङादियु-क्तवाक्यजनितविज्ञानस्य प्रवर्तकत्वमेकान्तवादिप्रकल्पितं प्रतिक्षिप्तम् तद्भावभावित्वस्य अन्यथासिद्ध-त्वप्रतिपादनात् । यदपि अत्र

२०

“संसर्गमोहितधियो विविक्तं धातुगोचरात् ।

भावात्मानं न पश्यन्ति ये तेभ्यः स विविच्यते” ॥ [

]

इत्यादिना ग्रन्थसंदर्भेण प्रतिपादयन्ति—भाव एव साध्यतया लिङादिभिरभिधीयते न कर्ता “पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातमाचष्टे” [ ] इति वचनाद् भाव एव च कालत्रयशून्यः साध्यतया प्रतीयमानो विधिरिति अभिधीयते स च आत्मलाभाय प्रेरयन् पुरुषं लिङर्थः’ इति, तदपि २५ अनुपपन्नम्; भावस्य फलसापेक्षत्व-निरपेक्षत्वविकल्पद्वयेऽपि साध्यत्वानुपपत्तेः । न तावत् फलनि-रपेक्षो भाव आत्मविषयसाध्यतायां पुरुषं प्रेरयितुं समर्थः, प्रेक्षापूर्वकारिणः फलविकले कर्मणि कुत-श्चिदप्रवृत्तेः । अपि च, असौ भावः स्वात्मनिष्पादनाय पुरुषं प्रेरयन् निष्पन्नः अनिष्पन्नो वा प्रेरयेत्? न तावद् निष्पन्नः तत्सद्भावस्य सिद्धत्वात् । नापि अनिष्पन्नः अविद्यमानस्य अतिप्रसङ्गतः प्रेरकत्वायोगात् । न च सामान्याकारेण विद्यमानो विशेषाकारसंपादनाय भावः पुरुषं प्रेरयतीति ३० वक्तव्यम् सामान्याकारेण विद्यमानतया तस्य साध्यत्वानुपपत्तेः विद्यमानस्य च वर्तमानत्वेन लिङर्थ-त्वानुपपत्तेः त्रिकालशून्यस्य लिङर्थत्वाभ्युपगमाद् विशेषाकारतायाश्च संपाद्यत्वेऽपि प्रेरकत्वानु-पपत्तिरित्युक्तम् । अथ फलापेक्षो भावः स्वात्मसंपादनाय पुरुषं प्रेरयतीत्यभ्युपगमस्तर्हि फलस्यैव प्रेरकत्वम् न भावस्य स्यात् तथाभ्युपगमेऽपि दोष एव—तत्रापि विद्यमानाविद्यमानविकल्पद्वयानति-वृत्तेः । तथाहि—यद्यपि सर्वाः क्रियाः प्रयोजनवत्त्वेन व्याप्ता इति तदेव भावसंपादने पुरुषं प्रेरयति ३५ तथापि तत् एकान्ततो विद्यमानं कथं पुरुषं प्रेरयेत्? न हि यद् यस्यास्ति स तदर्थमेव लोके प्रवर्त-मानो दृष्टः प्रयोजनमनुद्दिश्य प्रेरकसद्भावेऽपि कस्यचित् प्रवृत्त्यनुपलब्धेः । न च प्रयोजनस्य आत्म-संबन्धितामुत्पादयितुमसौ प्रवर्तते, आत्मसंबन्धिताया अपि विद्यमानत्वेन प्रवृत्तिविषयत्वानुपपत्तेः । किञ्च, दुःखविरहसुखस्वभावलक्षणं प्रयोजनमुपजायमानमात्मसंबन्धितयैव उपजायत इति न तद्-र्थोऽपि प्रयासः सफलः । न च प्रयोजनमविद्यमानं पुरुषं प्रेरयति अविद्यमानस्य कारकत्वायोगात् । ४० कार्यतया तत् तत्र प्रेरयतीति चेत्, ननु साऽपि यदि भावरूपा न तर्हि विद्यमानत्वात् पुरुषप्रवर्तिका भवेत् । न च विद्यमानस्य कार्यरूपता संभवति तस्य कार्यताविरोधात् । अथ अभावरूपा तथापि

न प्रेरकत्वम् अभावस्यापि स्वरूपेण विद्यमानत्वात् । न च स्वर्गाभावः पुरुषार्थत्वेन अभ्युपगतः । न च परस्परविविक्तोभयरूपतयाऽपि कार्यतायाः प्रेरकत्वम् उभयदोषानुषङ्गात् अन्योन्यानुषक्तोभयरूप-
ताऽभ्युपगमे परपक्षाभ्युपगमप्रसक्तिः फलानुभवपर्यायाव्यतिरिक्तस्य कारणपर्यायात्मकस्य आत्मनः
फलानुभवतया परिणामात् कारण-फलपर्याययोः कथंचिद् अमेदात् एकस्यैव आत्मद्रव्यस्य तत्तद्रूपतया
५ विवृत्तः फलस्य भावाभावरूपतया प्रवर्तकत्वात् अन्यथा सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसक्तेः ।

अन्ये तु विधेः प्रवर्तकत्वमभ्युपपन्नाः त्रिकालशून्यो विधिरेव प्रवर्तकैकस्वभावः लिङोपदिश्य-
मानः कर्मणि पुरुषं नियोजयति स च प्रेषणाऽध्येषणादिव्यतिरिक्तस्तदनुगतश्च गोव्यक्तिषु गोत्ववत् ।
अध्येषणा सत्कारपूर्वको नियोगः प्रेषणा तु न्यत्कारपूर्वको नियोग एव पुरुषगताशयविशेषः प्रेषणा-
ऽध्येषणाशब्दवाच्यः । न चास्य प्रेरकत्वम् व्यभिचारात् । तथाहि—अध्येषणाऽभावेऽपि प्रेषणातः
१० पुरुषप्रवृत्तिरूपलभ्यते तदभावेऽपि चाध्येषणातः इति न प्रेषणादेः पुरुषप्रवर्तकत्वम् किन्तु यथोक्तो
विधिभाव्यनिष्ठभावाक्यापारस्वभावभावनानुगते स्वर्गादिफलसंपादके धात्वर्थे पुरुषं नियोजयति ।
तदुक्तम्—

“विधावनाश्रिते साध्यः पुरुषार्थो न लभ्यते ।

श्रुतः स्वर्गादिवाक्येन धात्वर्थः साध्यतां व्रजेत्” ॥

१५

[श्लो० वा० औत्पत्तिकसू० श्लो० १४]

अपरे तु मन्यन्ते धात्वर्थमात्रं फलपर्यालोचनानिरपेक्षो विधिः पुरुषं प्रेरयति स तथाभूतो लिङादि-
प्रत्ययाभिधेयः इति ।

सर्वे एते अयुक्तवादिनः यतः विधिर्न अलब्धमत्ताकः पुरुषं प्रेरयति अविद्यमानस्य गगन-
कुसुमादेरिव प्रेरकत्वासंभवात् संभवे वा विद्यमानताप्रसक्तेः । न च अवेद्यमानविध्यर्थं प्रेरणा
२० प्रतिपादयितुं प्रभवति प्रतिपादने वा अविद्यमानविषयत्वेन केशोण्डकादिज्ञानवद् न प्रमाणं भवेत् ।
न च अविद्यमानेन सह लिङ्प्रत्ययस्य संबन्धः तदभावान् तस्य अवाचकत्वं स्यात् । अथ लब्धमत्ताको
विधिः प्रेरकस्तदा त्रिकालशून्यता तस्य व्यावर्तनं वर्तमानकालताप्राप्तेः लिङ्प्रत्ययगम्यता च न स्यात्
सांप्रतकाले च तस्मिन् प्रत्यक्षादेरप्यवतारान् चोदनैव धर्मे प्रमाणम् प्रमाणमेव चोदना इति न
वक्तव्यं स्यात् प्रत्यक्षादेस्तत्र प्रवृत्तौ अवधारणद्वयस्यापि अनुपपत्तेः । न च सामान्याभिधायि पदं
२५ विशेषाभिधायि युक्तम् औत्पत्तिकश्च शब्दस्य संबन्धः सामान्यलक्षणेन अर्थेन न विशेषेण । न च
असंबद्धपदं विशेषे विज्ञानं विधातुं समर्थम् । न च अनवगतो विधिः प्रवर्तको युक्तः । किञ्च,
विधेरपि निष्पाद्यत्वात् तन्निष्पत्तये पुरुषः केन प्रेर्यते इति वक्तव्यम् । यदि विध्यन्तरेण तथा तत्रापि
तदन्तरेण इति अनवस्था । अथ इच्छातः तत्रासौ प्रवर्तते तर्हि सर्वत्र तथैव प्रवर्तताम् किमप्रमाणक-
विधिकल्पनया ? अथ नित्यो विध्यर्थः पुरुषं प्रेरयतीत्यभ्युपगमस्तर्हि तस्य लिङ्प्रत्ययवाच्यता
३० व्यावर्तते लिङ्प्रत्ययशून्यार्थविषयत्वात् विध्यर्थस्य तु नित्यतया वर्तमानकालत्वात् वर्तमानकालत्रे
च तत्र अध्यक्षादेरपि अवतारात् प्रतीतार्थानुवादकत्वेन न तत्र प्रेरणा प्रमाणं स्यात् । किञ्च, नित्यत्वे
लिङ्प्रत्ययस्य धर्मरूपता व्यावर्तते कार्यरूपस्य अर्थस्य धर्मरूपताभ्युपगमात् चोदनैकगम्यस्य तु विध्य-
र्थस्य लिङा संबन्धानवगमात् न ततस्तत्प्रतिपत्तिः स्यात् । अथ अनवधारितनित्यसंबन्धमपि शब्द-
शक्तिस्वाभाव्यात् तत्पदं तमर्थमेव बोधयति तर्हि गवादिपदानामपि शब्दशतैव अनवगतसंबन्धानां
३५ स्वार्थप्रत्यायकत्वं भवेत् । अथ तेषां तथाभूतानां न तत्त्वम् तर्हि विधिपदस्यापि तन्न स्यात् अत एव
न पदाद् वाक्यम् पदार्थाद् वा वाक्यार्थं एकान्ततो भिन्नः अभिन्नो वा अभ्युपगन्तव्यः अन्यथा उक्त-
दोषानतिवृत्तेः । किञ्च, अयं विधिर्वाक्यश्रवणानन्तरं किं प्रतिभाति, उत पुरुषव्यापारान्यथानुपपत्त्या
प्रतीयते ? न तावद् आद्यः पक्षः वाक्यश्रवणानन्तरं पुरुषस्यैव अध्येषणादिविशिष्टतया प्रतीतेः
पुरुषश्च आत्मानमेव वाक्यात् कर्मणि नियुज्यमानमवगच्छति तदवगमाच्च इच्छयैव प्रवर्तते अतः
४० प्रवृत्तिरपि अन्यथासिद्धेति नासौ लिङ्प्रत्ययगमयति । किञ्च, प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या निमित्तमात्रस्यैव
अवगतिर्न विध्यर्थस्य प्रत्यक्षादेरपि हेयम् उपादेयं चार्थमवगत्य निवर्तन्ते प्रवर्तन्ते वा जन्तवः । न

१ “श्रुतस्वर्गादिवाक्येन”—श्लो० वा० ।

२—ए तत्रापि वा० वा० । अत्र ‘विध्यन्तरेण तदा तत्रापि’ इति पाठः सुचारः । ३—व्यक्ति-६०

च तत्र विधेर्निवर्तकत्वम् प्रवर्तकत्वं वेप्यते एवमिहापि अभिप्रेतफलार्थी अध्येषणादेः इच्छातो वा प्रवर्तते । न च अध्येषणादेर्व्यभिचारात् प्रवर्तकत्वमयुक्तम् यथासंभवं प्रवर्तकत्वोपपत्तेः यदा अध्येषणा तदा तस्या एव प्रवर्तकत्वम् यदा तु प्रेषणा तदा तस्या एव । न हि रक्ततन्त्रभावेऽपि शुद्धेभ्यस्तेभ्यः पटोत्पत्तौ रक्ततन्त्रो न खोत्पाद्यपटोत्पत्तौ परिणामिकारणतां प्रतिपद्यन्ते न च तद्व्यतिरिक्तोऽन्यः कश्चित् तत्र परिणामिकारणत्वमासादयति । किञ्च, धात्वर्थोऽपि यदि धातुना परिनिष्पन्नोऽभिधीयते ५ तदा न विधेः पुरुषप्रेरकत्वमभ्युपगन्तव्यम् धात्वर्थस्य निष्पन्नत्वात् । सामान्यपदार्थवादिनां तु धात्वभिधेयस्य कथं पुरुषव्यापारसाध्यत्वम् सामान्यस्य नित्यतया साध्यत्वानुपपत्तेः ? न च विशेष उत्पाद्यो धातुवाच्यः तेन सह नित्यतया संबन्धायोगात् न हि अनित्येन नित्यः संबन्धो घटते अभ्युपेयते वा धाव्यवाचकतत्संबन्धानां परेण नित्यत्वाभ्युपगमात् । अपि च, विधेः प्रवर्तकत्वे कारकत्वं स्यात् न प्रामाण्यम् इच्छा-प्रयत्नादेरिव तथात्वे तदनुपपत्तेः प्रवर्तकत्वं च १० यथोक्तन्यायाद् अनुपपन्नम् । एवं 'ब्राह्मणं न हन्यात्' इति प्रतिषेधविधिरपि प्रतिक्षिप्तो द्रष्टव्यः । तथाहि—अयं पुरुषं कं प्रेरयतीति वक्तव्यम् नञर्थे, भावनायाम्, धात्वर्थे वा ? तत्र यदि नञर्थे विधिः पुरुषं प्रवर्तयति, तदयुक्तम् ; नञर्थस्य अभावरूपत्वात् तत्र विधेः प्रेरकत्वासंभवात् । न हि अक्रियात्मके नञर्थे कस्यचित् प्रेरकत्वमुपपत्तिमत् । अथ वधप्रवृत्तं पुरुषं निवर्तयति प्रतिषेधविधिः, अयुक्तमेतत् ; प्रतिषेधेनैव निवर्तितत्वाद् विधेस्तत्र नैरर्थक्यात् । अथ प्रतिषेधनिषिद्धस्य अनिवृत्तेस्तत्र १५ विधिराश्रीयते विधिनिषिद्धोऽपि यदि न निवर्तते तदा किमाश्रयणीयम् ? अथ भावनायां विधेः प्रवर्तकत्वम्, अयुक्तमेतत् ; रागत एव तस्यामस्य प्रवृत्तेः विधेर्वैयर्थ्यात् । न च धात्वर्थोऽपि तमसौ प्रवर्तयति, तत्रापि रागादेवास्य प्रवृत्तेः । विधिर्हि अप्रवृत्तप्रवर्तकः रागात् प्रवृत्तस्य च प्रवर्तने विधित्वायोगात् । अथ नञसंबन्धभावनायां विधिः प्रवर्तयति, न ; नञर्थसंबन्धत्वात्तस्या अभावरूपत्वेन प्रवृत्तिविषयत्वानुपपत्तेः । अथ नञर्थविशिष्टधात्वर्थं प्रतिषेधविधिना पुरुषः प्रवर्त्यते, नैतत् २० सारम् ; तस्यापि नञर्थविशिष्टस्य अभावरूपत्वात् प्रवृत्तिविषयत्वायोगात् । न च भावनायां हनन-विशिष्टायां रागात् प्रवर्तमानः पुरुषः प्रतिषेधपर्युदस्तायां विधिना नियुज्यते, अभावविशिष्टाया भावनाया विधिविषयत्वायोगात् । न चामौ हननाभावविशिष्टा विधिविषयतां प्रतिपद्यते, अभावस्य अव्यापाररूपतया भावनां प्रति व्यवच्छेदकत्वायोगात् । न च हन्तिर्नञुपहितः । अभक्ष्याऽस्पर्शनीय-न्यायेन हननव्यतिरिक्तधात्वर्थान्तराभिधायकत्वात् तद्वच्छिन्नां भावनां प्रकाशयति सा च विधेर्गो- २५ चरतां प्रतिपद्यते इति वक्तव्यम्, यतो भावनायां हननव्यतिरिक्तधात्वर्थमात्रविशिष्टायां विधेः प्रवर्तकत्वमेव न निवर्तकत्वम् प्रवर्तकत्वेकरूपत्वेन तस्याऽभ्युपगमात् तच्च यथा तस्य न संभवति तथा प्रतिपादितमेव । तच्च मीमांसकाभिप्रायेण विधेः प्रवर्तकत्वम् निवर्तकत्वं वा संभवति । तेन—

‘साधने पुरुषार्थस्य संगिरन्ते त्रयीविदः ।

वोधविधौ समायत्तम्” [

] इत्याद्यसंगतार्थाभिधानम् ।

३०

ये तु भावनां वाक्यार्थत्वेन प्रतिपादयन्ति भावना हि भाव्येऽर्थे स्वर्गादिके पुरुषस्य व्यापारः “भाव्यनिष्ठो भावकव्यापारो भावना” [ ] इति वचनात् सा च ‘किं केन कथम्’ इति त्र्यंशपरिपूर्णा—किम् इति स्वर्गम्, केन इति दर्श-पूर्णमास्यादिना भावयन्, कथम् इति इतिकर्तव्यतां दर्शयति प्रयोगादिव्यापाररूपाम्—इयमित्थंभूता भावना पदार्थप्रतिपाद्या पदानां वाक्यार्थप्रतिपादने सामर्थ्याभावात् तानि हि स्वार्थप्रतिपादनमात्रेण निवृत्तव्यापाराणि न वाक्यार्थबोधक्षमाणि ३५ आकाङ्क्षसन्निधियोग्यतावच्छिन्नानां पदार्थानामेव अन्य-व्यतिरेकाभ्यां वाक्यार्थवेदकत्वप्रतिपत्तेः । तथाहि—पदश्रवणाभावेऽपि यदा श्वेतगुणं द्रव्यं पश्यति अश्वज्जातिं च ‘हेपा’शब्दाद् अनुमिनोति क्रियां च खुरविक्षेपादिशब्देन च बुध्यते तदा ‘श्वेतोऽश्वो धावति’ इति अवगच्छति । उक्तं च—

“पश्यतः श्वेतमारूपं ‘हेपा’शब्दं च शृण्वतः ।

पदविक्षेपशब्दं च श्वेताश्वो धावतीति धीः” ॥

४०

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० ३५८]

१ अत्र ‘निवर्तितत्वाद् विधेस्तत्र’ इति पाठः संभाव्यते । २ विधेवि—(वेर्वि-)-वृ० ।

३ अत्र ‘श्वेतता’ इत्यपि संभाव्यते । “श्वेतिमा”—श्लो० वा० ।

यत्र चापचारात् मानसात् शृण्वन्नपि पदानि पदार्थान् नावधारयति तत्र न भवति वाक्यार्थप्रत्यक्ष इति व्यतिरेकबलात् पदार्थानां वाक्यार्थवेदकत्वमवसीयते । उक्तं च—

“भावनैव हि वाक्यार्थः सर्वत्राख्यातवस्तया” ॥

“अनेकगुणजात्यादिविकारार्थानुरञ्जिता” ।

५

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० ३३०-३३१]

एतेऽपि अयुक्तवादिन एव, पुरुषव्यापारस्य तद्व्यतिरिक्तस्य प्राक् प्रतिषिद्धत्वात् वाक्यार्थानुपपत्तेः । तत्सत्त्वेऽपि यदि असौ पदार्थोऽभिधत्तदा पदार्थ एव स्यात् न वाक्यार्थः तथा च कुतः पदार्थगम्यता । न च पदार्थस्य सामान्यात्मकत्वात् कार्यता ततो न धर्मरूपता तथा च प्रत्यक्षादिगोचरत्वात् चोदनायास्तदनुवादकत्वेन तद्विषयत्वेन प्रवर्तमानाया न प्रामाण्यं स्यात् इत्युक्तं प्राक् । न च पदाना-
१० मपि प्रामाण्यं स्मृत्युत्पादकत्वेन भवद्भिरभ्युपगम्यते

“पदमप्यधिकाभावात् सारकान्न विशिष्यते” [श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १०७]

इति अभिधानात् । तथा च न कचिदर्थं शाब्दस्य प्रामाण्यं भवेत् । अथ क्रियाकारकसंसर्गरूपः पदार्थो-
१५ र्थान्तरं वाक्यार्थः ननु असावपि यदि अनित्यस्तदा कारकसंपाद्यः, पदार्थसंपाद्यो वा ? न कारक-
संपाद्यः स्वकृतान्तप्रकोपात् । पदार्थान्पाद्यत्वेऽपि य एव पदार्थस्तस्योत्पादकास्त एव यदि ज्ञापका-
२० स्तदा पूर्वं किं ज्ञापकाः, उत उत्पादका इति वक्तव्यम् । यदि प्राक् ज्ञापकास्तदा तदुत्पादितं ज्ञानमवि-
द्यमानवाक्यार्थविषयत्वात् केशोन्दुकादिज्ञानवत् अप्रमाणं स्यात् कर्तव्यतया ते न ज्ञापयन्तीति चेत्,
नः तस्यामपि भावाभावोभयानुभयविकल्पानतिक्रमात् । आद्यविकल्पे तत्कर्तव्यताया भावस्वभावतया
विद्यमानवाक्यार्थविषया चोदना स्यात् तथा च विद्यमानोपलम्भनत्व-तत्संप्रयोगजत्वोपपत्तेः अन्व-
२५ क्षवन्न भावना अर्थविषया स्यात् । अथ अभावस्वभावा कर्तव्यता, नः अभावस्य तुच्छतया कर्तुम-
शक्तेः । अनुच्छत्वेऽपि स्वन रूपेण विद्यमानत्वात् कर्तव्यताऽसंभवात् । न च अभावविषयं चोदनायाः
परैः प्रामाण्यमभ्युपगम्यते अभावप्रमाणविषयत्वाच्च अभावस्य तद्विषयत्वे चोदनाया अनुवादकत्वाद्
अप्रामाण्यप्रसङ्गश्च । न च उभयाकारताऽपि, उभयदोषप्रसक्तः । अनुभयविकल्पेऽपि चोदनाजनित-
ज्ञानस्य निर्विषयताप्रसक्तिः । अथ ते नं प्राग् उत्पादयन्ति पश्चाद् ज्ञापयन्ति इत्यभ्युपगमः सोऽपि
अनुपपन्नः विद्यमानार्थविषयत्वेन चोदनायाः प्रत्यक्षाद्यवगतार्थगोचरत्वाद् अप्रामाण्यप्रसक्तः । अथ
३५ नित्यो वाक्यार्थः पदार्थः प्रतिपाद्यते नन्वेवं विद्यमानार्थगोचरत्वं चोदनायाः स्यात् तथा च ‘त्रिकाल-
लक्ष्यकार्यरूपार्थविषयविज्ञानोत्पादिका चोदना’ इत्यभ्युपगमव्याघातः ।

अपि च, वाक्यार्थमवबोधयन्तः पदार्थाः किं शब्दप्रमाणतया अवबोधयन्ति, उत अनुमानत्वेन,
आहोस्वित् अर्थापत्तितः, उतस्वित् प्रमाणान्तरत्वेन इति विकल्पाः । यद्याद्यो विकल्पः स न युक्तः,
पदार्थानामशब्दात्मकत्वात् । अथ द्वितीयः सोऽपि न युक्तः, पदार्थानां वाक्यार्थाविनाभावित्वेन प्राग्
३० अप्रतिपत्तेः अनुमानानवतारात् । न च वाक्यार्थस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात् पदार्थव्यापकताऽनव-
गता अनुमानगोचरः अन्यत्रापि तथाभावप्रसक्तेः वाक्यार्थाविनाभावित्वावगमे वा पदार्थानां चोद-
नाया अनुवाद्गताप्रसक्तेरप्रामाण्यानुषङ्गः । न च पदार्थानां पक्षधर्मता कचिद् अवगम्यते । न च
तदवगमव्यतिरेकेण अनुमानप्रवृत्तिः । न च अर्थापत्तिरूपत्वेन पदार्था वाक्यार्थमवबोधयन्ति
‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ इत्यभ्युपगमव्याघातप्रसक्तेः । न च अर्थापत्तिरनुमानाद् विशिष्यते इति

१ यत्र चापचारात् मानसाच्छ्रु-वा० वा० भा० मां० । यत्र चापरात् मानसाच्छ्रु-वृ० आ० हा०
वि० । यत्र चापरात्मा न स्याच्छ्रु-वृ० सं० ।

पार्थसारथिसिन्धेन शाबरवचनमित्यमुक्तम्—

“मानसादपचारादुच्चरितेभ्योऽपि पदेभ्यः” श्लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ९४६ पं० १५ । मुद्रिते शाबरे तु इत्थं
पाठो दृश्यते—“मानसादप्याघाताद् यदुच्चरितेभ्यः पदेभ्यः”—पृ० २५ पं० १७ । “यत्रापि मानसापचारादग्रहणं तत्रापि”
—श्लो० वा० पार्थ० व्या० पृ० ९४७ पं० १० ।

“मानसेनापराधेन पदार्थान् ये न शृण्वते”—श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० ३६० ।

“किञ्च, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि पदार्थानां निमित्तत्वमवसीयते । उच्चरितेभ्योऽपि पदेभ्यः कदाचिद् मानसादपचारात्
पदार्थाग्रहणे वाक्यार्थाग्रहणात्”—शास्त्रसी० युक्तिशेदप्रपूर्णी सिद्धान्तचन्द्रिका पृ० १६० पं० २६ ।

प्राक् प्रतिपादितत्वात् । न च प्रमाणान्तरात्मकाः सन्तः पदार्था वाक्यार्थे गमयन्ति, तृतीयविकल्पोक्त-
शेषप्रसक्तेः । अथ 'पदेभ्यः पदार्थाः तेभ्यश्च वाक्यार्थः प्रतीयते' इति पारम्पर्येण चोदनाया धर्मं
प्रति निमित्तता तर्हि श्रोत्रात् पदज्ञानम् ततोऽपि पदार्थविज्ञानम् तस्माच्च धर्मज्ञानम् इति प्रत्यक्ष-
लक्षणोऽर्थो धर्मः प्रसक्तः । अथ साक्षाद् धर्मं प्रत्यक्षस्य व्यापाराभावाच्च प्रत्यक्षलक्षणता धर्मस्य
तर्हि चोदनाया अपि साक्षात् तत्र व्यापाराभावाच्च चोदनालक्षणोऽपि धर्मः स्यात् । पदं च
पदार्थस्यापि स्मारकत्वाद् न वाचकम् । न च वाक्यार्थे स्मर्यमाणपदार्थसंबद्धतयाऽविज्ञाते पदार्थ-
स्मरणान्यथानुपपत्त्या प्रतिपत्तिर्युक्ता । न च संबन्धो वाक्यार्थेन सह कस्यचिद् अवगन्तुं शक्यः
संबन्धवगमपुरस्सरत्वात् संबन्धप्रतिपत्तेः स्मर्यमाणपदार्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तिं च विना नान्यतो
वाक्यार्थप्रतिपत्तिः तामन्तरेण च नान्यथानुपपत्तेः प्रवृत्तिः इति इतरेतराश्रयप्रवृत्तेर्न कथंचिद्
वाक्यार्थप्रतिपत्तिः स्यात् । संबन्धावगममन्तरेण अपि पदार्थानां वाक्यार्थावेदकत्वे एकपदार्थसमु- १०
दायस्य सर्ववाक्यार्थावेदकत्वप्रसक्तिः । यदपि मानसाद् अपचारात् पदश्रवणेऽपि पदार्थानवगमाद्
न वाक्यार्थज्ञानं दृष्टमिति पदार्थानामेव वाक्यार्थावबोधकत्वमवसीयत इत्युक्तम् तदपि अचारुः
विशिष्टपदसमुदायात् कथंचिद् अभिन्नस्य वाक्यस्यैव अनवबोधात् तत्र वाक्यार्थप्रतिपत्त्यनुत्पत्तेर्न
पुनः पदार्थानवगमात् । न हि उपहृतमनसो वाक्यात्मकपदानां श्रोत्रसंबन्धमात्रेण अवगमः न चान-
वगतं स्वरूपेण वाक्यं वाक्यार्थसंबद्धत्वेन वा स्वार्थं प्रतिपादयति अतिप्रसङ्गात् । यदि च उपहृतमनाः १५
पदानि शृणोति तदर्थान् किसिति नावधारयति ? अथ परामर्शरूपं तदर्थविधारणं तर्हि पदश्रवण-
मपि निश्चयात्मकमेव अभ्युपगन्तव्यम् अतदात्मकस्य तच्छ्रवणस्य स्वाप-प्रद-मूर्च्छादिष्विव परमार्थ-
तोऽश्रवणरूपत्वात् अविकल्पज्ञानस्य अज्ञानरूपतया व्यवस्थापितत्वात् । पूर्वपदानुविद्धं चान्यपदं
यदा वाक्यम् पूर्वपदानि च स्वाभिधेयविशिष्टतया अन्यपदप्रतिपत्तिकाले परामृश्यमानानि वाक्यार्थ-
प्रतिपत्तिजनकानि तदा पदार्थानवगमे वाक्यस्यैव स्वार्थमिसंबद्धतया अनवगमात् कथं ततो २०
वाक्यार्थप्रतिपत्तिर्भवेत् ? तथाहि—'गौर्गच्छति' इति वाक्यप्रयोगे गोशब्दात् सामान्यविशेषात्मकं
गवार्थं गच्छत्याद्यन्यतमक्रियासापेक्षं प्राक् प्रतिपद्यते 'गच्छति' इत्येतस्माच्च तमेव प्रतिनियतगमि-
क्रियावच्छिन्नमवगच्छति ततः क्रियाद्यवच्छिन्नः सामान्यविशेषात्मको वाक्यार्थो व्यवतिष्ठते पद-
समुदायात्मकाद् वाक्यात् पदार्थात्मकस्यैव तस्य प्रतिपत्तेः । यस्मिन्नुच्चरिते यः प्रतीयते स एव
तस्यार्थः इति शाब्दिकानां व्यवहारात् । यश्च शब्दमन्तरेणापि अध्यक्षादेरर्थः प्रतीयते न स शब्दार्थः २५
तेन 'पश्यतः श्वेतमारूपम्' इत्याद्यभिधानं प्रकृतानुपयोग्येव अतः पदानि हि स्वं स्वमर्थमभिधाय
निवृत्तव्यापाराणि । अथेदानीं पदार्थाः प्रागवगताः सन्तो वाक्यार्थं गमयन्ति तस्मात् पदेभ्यः
पदार्थप्रत्ययः पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रत्ययः

"पदार्थानां तु मूलत्वमिष्टं तद्भावभावतः" ।

"पदार्थपूर्वकस्तस्माद् वाक्यार्थोऽयमवस्थितः" ।

३०

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० १११, ३३६]

इत्यादि यत् परैरुक्तम् तत् अपास्तं भवति अनो नाभिहितान्वयः नापि अन्वितानां क्रिया-कारकादी-
नामेकान्ततोभिधानम् यतः पदार्थः पदार्थान्तरसंसक्त एव यदि पदेन अभिधीयते तदा प्रथमपदेनैव
वाक्यार्थस्य अभिहितत्वात् शेषपदोच्चारणमनर्थकमासज्येत पदस्य च वाक्यरूपताप्रसक्तिः विशेषा-
भिधायित्वात् यावन्ति च वाक्ये पदानि तावन्ति वाक्यानि स्युः यावन्तश्च पदार्था वाक्यार्था अपि ३५
तावन्त एव प्रसज्येरन् । यदि च पदार्थानेकत्वेऽपि एक एव वाक्यार्थस्तदा प्रतिपादितार्थप्रतिपादक-
त्वात् शेषपदार्थपदानां पौनरुक्त्यमासज्येत । अन्वितार्थाभिधायकत्वे च पदस्य 'गौः' इत्युक्ते 'गच्छ-
ति' आदिक्रियाविशेषाकाङ्क्षा न स्यात् तत एव क्रियाविशेषसंसर्गस्य अवगतत्वात् । न च विशेषाणा-
मानन्त्यात् समयकरणाशक्तेरसंकेतितस्य च अतिप्रसङ्गतः प्रतिपादनसामर्थ्यायोगात् पदानां विशेष-
प्रत्यायनसामर्थ्यं स्यात् । न च केवलसामान्याभिधायि पदं संभवति सामान्यस्य अर्थक्रियाऽनिर्वर्तक- ४०
त्वेन व्यापित्वेन चानयनादिक्रियासंसर्गाभावात् ततश्च सामान्य-विशेषयोरन्यतरस्यापि पदेन अन-
भिधानात् कथमन्विताभिधानम् ? सामान्यस्य नित्यत्वात् एकत्वाच्च पदेन सह संकेतसङ्गात्वात्

पदार्थत्वेऽपि वाक्यार्थस्य तत्संबद्धत्वेन अप्रहणात् कुतस्तत्प्रतिपत्तिरित्युक्तं प्राक् । यदि च पदात् पदार्थं उत्पन्नं ज्ञानं वाक्यार्थपर्यवसायि अभ्युपगम्येत चक्षुरादिप्रभवं रूपादिज्ञानं गन्धादिपर्यवसितं तदा प्रसज्येत । अथ चक्षुरादिप्रभवं रूपादिज्ञानं न गन्धादिसाक्षात्कारि इति नायं दोषस्तर्हि पदप्रभवं पदार्थज्ञानमपि न वाक्यार्थावभासि इति न तत्पर्यवसितमभ्युपगन्तव्यम् । चक्षुरादेर्गन्धादाविव पद-
 ५ स्यापि वाक्यार्थसंबन्धानवगमात् सामर्थ्यानुपपत्तेः । न च पदात् सामान्यमात्रपदार्थप्रतिपत्तावपि तद्विशेषप्रतिपत्तिः स्यात् विशेषरूपेण तु प्रवृत्त्यादिव्यवहारसमर्थो वाक्यार्थो न संसर्गमात्रम् तस्य अर्थक्रियाऽक्षमस्य श्रोत्रनभिवाञ्छितत्वात् अनभिवाञ्छितार्थप्रतिपादकस्य च वचस उन्मत्तकविरुत-
 स्येवाप्रमाणत्वात् । न च विशेषमन्तरेण सामान्यमनुपपद्यमानं संसर्गविशेषमवबोधयतीति शक्यं
 धक्तुम् आधारप्रतिपत्तावपि तद्विशेषप्रतिपत्तेरयोगात् न हि 'पय आनीयताम्' इत्युक्तं तदाधारपात्र-
 १० मात्रप्रतिपत्तावपि कुटादिविशेषप्रतिपत्तिः संभविनी । तत्र अन्विताभिधानम् अभिहितान्वयो वा एकान्तवादिप्रतेन संभवी । विधिवाक्यस्य च प्रामाण्यनिरासे अर्थवादादिवाक्यानां प्रामाण्यमपास्त-
 मेव क्रियाकृत्वेन तेषां परैः प्रामाण्याभ्युपगमात् अन्यथा तदयोगान् । तदुक्तम्—“आम्नायस्य क्रिया-
 र्थत्वाद् आनर्थक्यमतदर्शानाम्” [मीमांसाद० १-२-१] इति । न च विध्यङ्गताऽपि अर्थवादादिवा-
 क्यानां पराभ्युपगमेन संभवति सामान्यादेस्तदर्थस्य असंभवेन विध्यर्थोपकारकत्वायोगतोऽर्थद्वारेण
 १५ तेषां तदङ्गत्वानुपपत्तेः । न च अर्थकृतं संबन्धमपहाय शब्दः शब्दान्तरस्य अङ्गभावमासादयतीत्यति-
 प्रसङ्गात् । तत्र सामान्यशब्दार्थवादिप्रकल्पितं तत् तदभिधेयं संभवतीति न प्रथमपक्षाभ्युप-
 गमः श्रेयान् । {

द्वितीयविकल्पाभ्युपगमेऽपि विशेषाः किं समुच्चिताः शब्दवाच्याः, उत विकल्पिताः इति
 वक्तव्यम् । यदि विकल्पिता इति पक्षस्तदा एकविशेषव्यतिरेकेण अन्येषां विशेषाणां न विवक्षित-
 २० दुग्धशब्दवाच्यता स्यात् ततश्च एकपयःपरमाणोरन्यत्र तत्परमाण्वादौ न दुग्धशब्दान् प्रतिपत्ति-
 प्रवृत्ती स्याताम् । समुच्चितानामपि तेषां तच्छब्दवाच्यत्वे एकस्मिन्नपि पयसि तद्गुणत्वप्रसङ्गः पर-
 स्परविविकल्पयःपरमाणूनां तत्र अनेकत्वात् । न च तत्समुच्चयेऽपि पयः तद्व्यतिरेकेण तदनभ्युप-
 गमात् तथा तस्याप्रतीतिश्च । न च एककार्यकारितया तथा व्यपदेशः तस्यापि वस्तुत्वे तद्रूपत्वात्
 अवस्तुत्वे कार्यविरोधात् । तेषां च एकत्रैव सामर्थ्यं तस्य एकस्य एकपरमाणुरूपत्वे अनुपलभ्यता-
 २५ प्रसक्तिः अनेकानुरूपत्वे एककार्यत्वविरोधः एकस्य तत्कर्तृकत्वविरोधश्च स्थूलैकवस्तुनस्तदेककार्यत्वे
 तस्य समानरूपताप्रसङ्गः स्वारम्भावयवद्रव्यव्यापकैकरूपत्वात् । एवं च विशेषमात्रवादत्यागः ।
 स्वावयवसाधारणैकरूपवस्त्वनभ्युपगमेऽपि च प्रतिनियतविषयप्रतिपत्त्यभावप्रसक्तिः । अनेकावय-
 वात्मकैकस्थूलवस्त्वभावे तदाकारप्रतिपत्तेरभावात् सर्वदा सर्वस्यास्तस्यास्तदाकारनयैव संवेदनात्
 अन्योन्यानुविधानानुविद्धवस्तुव्यवस्थापकप्रमाणाभावे च प्रमाणान्तरप्रतिपन्नतथाभूतवस्तुप्रतिपाद-
 ३० काभिधानस्यापि असंभवात् प्रतिनियतप्रवृत्तिहेतुशब्दव्यवहाराभावप्रसक्तिश्च अत एव तथाभूत-
 विकल्पजननात् 'शब्दः प्रमाणमसत्यपि बाह्यस्वलक्षणविषयत्वे' इत्युक्तम् । 'पयः पीयताम्' इत्यभि-
 धानोत्थापितविकल्पाकारस्य खरविषाणशब्दोत्थापितविकल्पाकाराद् अमेदप्रसक्तेः सर्वत्र तथाभूत-
 वस्त्वनुभवाभाव एव विकल्पाकारप्रवृत्तैर्विषयवृत्त्यभावश्च । न च तदध्यवसायेन तत्र प्रवृत्तिः सर्वदा
 तत्तत्त्वाग्रहणे अतत्त्वस्य तत्त्वरूपतया तत्राध्यारोपासंभवात् । न चैवं मृगतृष्णिकासु अध्यारोपितो-
 ३५ दकाकारस्यैव तस्य प्राप्तिर्भवेत् । न च स्वलक्षणानुभवद्वारायातविकल्पप्रभवशब्दस्य संवादित्व-
 कल्पनाऽपि भवन्मतेन संगता निर्गशक्षणिकपरमाणुस्वलक्षणानुभवस्याभावात् अन्यस्य चानभ्युप-
 गमात् अभ्युपगमे वा शब्दस्य अनेकान्तवस्तुविषयप्रामाण्यप्रसङ्गः त्रिरूपलिङ्गप्रतिपादकवाक्यवत्
 पारम्पर्येण तस्य तत्र प्रतिबन्धात् न चैवमपि विशेषैकान्तसिद्धिः उभयवादप्राप्तिप्रसङ्गात् । तत्र
 द्वितीयविकल्पस्यापि संभवः ।

४० तृतीयविकल्पोऽपि प्रत्येकपक्षभाविदोषप्रसङ्गतोऽनभ्युपगमविषयः न च परस्परनिरपेक्षयोः

१ उन्मत्तकविरुद्धतस्ये-आ० हा० वि० । उन्मत्तकमविरुतस्ये-बा० बा० । उत्तमकविरुतस्ये-भा० मा० ।

२-लवभावे भा० मा० ।-लवस्तुभावे आ० हा० वि० । ३ इत्युक्तम् बा० बा० भा० मा० । ४-वृत्ताभा-
 वु० आ० हा० वि० ।

सामान्यविशेषयोरसत्त्वे तदारब्धोभयवादो युक्तः अङ्गुलिद्वयाभावे तत्संयोगवत् । अनुभयविकल्पाभ्युपगमोऽपि असंगतः प्रतिनियतसामान्यविशेषयोरनभिधाने प्रवृत्त्यादिव्यवहाराभावप्रसक्तेः । न च अनुभयपक्षः संभवति अन्योन्यव्यवच्छेदरूपयोरन्यतरनिषेधस्य तदपरविधिनान्तरीयकत्वात् परस्परापेक्षया द्वयोरपि उपसर्जनत्वे निरपेक्षत्वे च असत्त्वमेव सापेक्षत्वे च इतरेतराश्रयदोषानुपङ्गः द्वयोरपि प्राधान्ये सापेक्षत्वानुपपत्तेरसत्त्वमेव अन्यतरस्यैव उपसर्जनत्वे निमित्तानुपपत्तिः द्वयोरपि औदासीन्याभ्युपगमे अव्यवहार्यतोपपत्तिः तदतदात्मकैकवस्तुनो यथाक्षयोपशमं प्रमाणतः प्रधानोपसर्जनरूपतया प्रतिपत्त्यभ्युपगमे 'स्यात् सामान्य-विशेषात्मकं वस्तु' इति अंशरूपात्मकवस्तुप्रतिपादकत्वेन शब्दादेः प्रमाणभूतप्रतिपत्तिनिवन्धनस्य अभ्युपगमात् अनेकान्तमतानुप्रवेशः समानासमानपरिणामात्मकैकवस्तुप्रतिपादकत्वेन शब्दादेरभ्युपगमात् तस्मात् अनुगत-व्यावृत्तात्मकैकप्रतिभासजनकस्वभावं तथाभूतधर्मद्वयात्मकमेकं वस्तु अभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा तथाभूतप्रतिभासस्य १० हेत्वभावतोऽभावप्रसक्तेः अन्यादृशस्य च तस्याऽसंवेदनात् सर्वप्रतिभासविरतिप्रसङ्ग इत्युक्तं प्राक् । न च अनादितथाभूतविकल्पप्रसववासनानस्तथाभूतप्रतिभाससङ्गावात् अयमदोषः तस्या अपि अनन्तधर्मात्मकैकरूपताऽनभ्युपगमे तथाविधविज्ञानजनकत्वायोगात् इति असङ्गदावेदितत्वात् । न च सर्वेष्वप्ययं प्रमाण-प्रमेयव्यवहारो भ्रान्तिरूप इति यत्तत्त्वम् अपरस्य अभ्रान्तरूपस्य अभावात् । न च सुगतज्ञानमभ्रान्तम् तस्य उत्पत्तिकारणाभावतोऽभावात् । न नैरात्म्यादिभावना तत्कारणम् तस्या १५ मिथ्यारूपतया अमिथ्यारूपतज्ज्ञानहेतुत्वायोगात् । न च तस्य सङ्गावः सिद्धः अध्यक्षतोऽनधिगमत् । न च अनुमानतोऽपि तत्सिद्धिः तत्प्रतिबद्धलिङ्गाप्रतिपत्तेः । न च लोकप्रसिद्धप्रमाणस्य प्रमाणाता अभ्युपगता 'सर्वे एवायं प्रमाण'-इत्याद्यभिधानात् । न चाप्रमाणकवस्तुभावनाप्रकर्षजं ज्ञानमभ्रान्तम् काम-शोक-भयादिज्ञानस्य भावनाप्रकर्षजस्यापि भ्रान्तत्वोपलब्धेः नैरात्म्यादेश्च वस्तुनः अप्रमाणापेक्षत्वं प्रतिपादनात् । न च सत्यभयादिज्ञानपूर्वकस्यापि भावनोत्थभयज्ञानस्य सत्यतोपलब्धा इति अस्यापि असत्यताप्रसक्तिः अध्यारोपात् कामादिज्ञानस्य असत्यतेति चेत् अत्रापि अध्यारोपः समानः इन्द्रियज्ञानग्राह्यवस्तुनस्तद्विषयत्वेन अभावात् निर्विकल्पकविषयस्य विकल्पज्ञानविषयत्वविरोधात् । न च 'भावनाजमविकल्पम् विशदत्वात्' इति वाच्यम् तथान्वेऽपि तत्प्रतिभासस्य अभ्यासकृतत्वेन तत्र मिथ्यात्वोपपत्तेः । न च तत्प्रतिभासः वस्तुकृत एव न भावनाकृत इति वाच्यम् इतरत्रापि तथा प्रसक्तेः । न च प्रमाणान्तरबाधानः तत्रासौ न तत्कृतः अत्रापि तद्वाधासंभवात् क्षणिकस्य अर्थस्य प्रमाणान्तरतः प्राग् उपलब्धस्य भावनाप्रकर्षजे ज्ञाने असंभवात् अविकल्पविषयस्य भावनाविकल्पविषयत्वायोगात् तत्प्रकर्षजेऽपि तस्याऽप्रतिभासनात् । न च अन्यदा तस्य दृष्टत्वाद् न प्रमाणबाधा इतरत्रापि अस्य तुल्यत्वात् । न च निरन्वयधिनाशसंगते चेतसि भावनादेः संभव इति प्रतिपादितमनेकशः । न च सौगतं ज्ञानं कथंचिदपि प्रमाणतामासादयति तन्निवन्धनतदाकारोत्पत्त्यादेर्निरस्तत्वात् 'अज्ञातार्थप्रकाशो वा' इत्यस्यापि पारमार्थिकप्रमाणलक्षणस्य प्रतिक्षिप्तत्वात् । तदेवमेकान्तवादिप्रकल्पितस्य प्रमाण-प्रमेयादेः सर्वस्य अधटमानत्वात् तच्छासनं दृष्टवत् अदृष्टार्थेऽपि विसंवादित्वाद् अप्रमाणम् । तत्प्रतिपक्षभूतं च यथोक्तजीवादितत्त्वप्रकाशकं सर्वत्र दृष्टार्थं अव्यभिचारित्वात् अदृष्टार्थेऽपि सहेतुके हेयोपादेयस्वरूपे बन्ध-मोक्षलक्षणे वस्तुतत्त्वे प्रमाणमिति स्थितम् । अतः पूर्वापरैकवाक्यतया सकलानन्तधर्मात्मकजीवादितत्त्वप्रतिपादकसूत्रसंदर्भस्य नय-प्रमाणद्वारेण प्रवृत्तस्य तात्पर्यार्थज्ञाता सिद्धान्तज्ञाना न पुनरपरिहृतविरोधतदेकदेशज्ञाता । न ३५ वैकदेशज्ञः स्याद्वादप्ररूपणायाः सम्यक् समर्थ इति व्यवस्थितम् ॥ ६३ ॥

[अर्थवशात् सूत्रस्य निष्पत्तिर्न तु निरपेक्षसूत्रमात्रेणार्थस्येति कथनम्]

सूत्रस्य सूचनार्थत्वात् अर्थवशात् तस्य निष्पत्तिः न पुनः सूत्रमात्रेणैव अन्यनिरपेक्षेण अर्थनिष्पत्तिः इत्याह—

सुत्तं अत्थनिमेणं न सुत्तमेत्तेण अत्थपडिवत्ती ।

४०

अत्थगई उण णयवायगहणलीणा दुरभिगम्मा ॥ ६४ ॥

अनेकार्थराशिसूचनात् सूते वा अस्माद् अर्थराशिः शेते वा अस्मिन् अर्थसमूहः श्रूयते वा अस्माद् अनेकोऽर्थ इति निरुक्तवशात् सूत्रम् । अयत् इति अर्थः साक्षात् तस्याभिधेयः गम्यश्च सामर्थ्यात् तस्य स्थानमेव सूत्रम् यथार्थं सूत्रार्थव्यवस्थापनात् सूत्रान्तरनिरपेक्षस्य तस्य अर्थव्यवस्थापने प्रमाणान्तरबाधया तदर्थस्य तत्सूत्रस्य उन्मत्तकवाक्यवत् असूत्रत्वापत्तेः । अत एव निर्यु-
५ क्त्याद्यपेक्षत्वात् सूत्रार्थस्य न सूत्रमात्रेणैव अर्थस्य पौर्वापर्येण अविरुद्धस्य प्रतिपत्तिः अयथार्थतयाऽपि अविवृतस्य तस्य श्रुतेः । अर्थस्य तु यथाव्यवस्थितस्य गतिः प्रतिपत्तिः पुनर्द्रव्यार्थ-पर्यायार्थलक्षण-
नयवादावेव गहनं विपिनम् तत्र लीना तथा च दुरधिगम्या दुरवबोधा सकलनयसम्भता-
र्थस्य प्रतिपादकं सूत्रम्—“जीवो अणाइणिहणो” [ ] इत्यादिवाक्यवद् न प्रमाणार्थ-
सूचकं स्यात् प्रवृत्तानि च नयवादेन सूत्राणि । तथा च आगमः—

१०

“णत्थि णपण विहणं सुत्तं अत्थो य जिणमप किञ्चि ।

आसज्ज उ सोआरं णप णअविसारओ बूआ” ॥

[आवश्यकनि० उवग्घायनि० गा० ३८] इति ॥ ६४ ॥

[अधीतसूत्रस्यार्थसंपादने प्रयत्नाभावे शासनविडम्बकत्वकथनम्]

यत एवम् अनेकान्तात्मकार्यप्रतिपादकत्वेन सूत्रं व्याख्येयम्—

१५

तम्हा अहिगयसुत्तेण अत्थसंपायणम्मि जइयव्वं ।

आयरियधीरहत्था हंदि महणं विलंबेन्ति ॥ ६५ ॥

तस्मात् इति पूर्वोक्तार्थप्रत्यवमर्शार्थः अधिगतम् अधीतम् अशेषं सूत्रं येन असौ तथा-
अधीततत्कालव्यावहारिकशेषसिद्धान्तेन इति यावत् अर्थसंपादने तद्विषयप्रमाण-नय-स्वरूपा-
वधारणे यतितव्यम् । अधीत्य सूत्रं श्रोतव्यम् श्रुत्वा च नयसर्वसंवाद्विनिश्चयपरिशुद्धं भाग-
२० नीयम् अन्यथा आचार्या धीरहस्ता अशिक्षितशास्त्रार्था अनभ्यस्तकर्माऽपि कर्मणि घृष्टतया
व्याप्रियते येषां हस्तस्तं धीरहस्ता आचार्याश्च ते अशिक्षितधृष्टाश्च इति यावत् हंदि गृह्यताम् ते
तादृशा महाज्ञाम् आसशासनं विगोपयन्ति विडम्बयन्ति इति यावत् ।

[निर्ग्रन्थानां वस्त्रपात्रादिनिषेधकस्य दिग्गम्भीरयमतस्य पूर्वपक्षतयोपन्यासः]

तथा च दृश्यन्त एव सर्वेष्ववचनं यथावस्थितमनवगच्छन्तो दिग्वाससो वस्त्र-पात्रादिधर्मोप-
२५ करणसमन्वितानां यतीनां नैर्ग्रन्थ्याभावाद् न सम्यग्गतानि तीर्थरुद्धिः प्रतिपादितानीति प्रति-
पादयन्तः । तथाहि—यद् रागाद्यपचयनिमित्तनैर्ग्रन्थ्यविपक्षरूपं तत् तदुपचयहेतुः यथा विशिष्ट-
शृङ्गारानुपक्ताङ्गनाङ्गसंगादिकम् यथोक्तनैर्ग्रन्थ्यविपक्षभूतं च वस्त्रादिग्रहणं श्वेतवाससामिति । तथा,
यः स्त्रीकृतग्रन्थः सोऽध्वनि संचरन् न अग्नीष्टस्थानप्राप्तिमान् भवति, यथा चौराद्युपद्रुते पथि संचरन्
असहायः स्त्रीकृतग्रन्थोऽध्वगः, स्त्रीकृतग्रन्थश्च मोक्षाध्वनि संचरन् वस्त्राद्युपकरणवान् सितपट इति ।

३० तथा, यो यद्विनेयः स तद्विज्ञानुकारी, यथा चीवरादिलिङ्गधारिसुगतविनेयो रक्तपटः व्युत्सृष्टत्यक-
वेहतीर्थरुद्धिनेयाश्च भिक्षव इति । न च वस्त्राद्युपकरणाऽऽग्रहवत्सु प्रव्रज्यापरिणामः संभवी
सिध्यादृष्टिष्वपि परिग्रहाग्रहवत्सु अन्यथा तत्प्रसक्तेः । तथा च प्रयोगः—श्वेतभिक्षवो महाव्रतपरि-
णामवन्तो न भवन्ति न वा तत्फलसाधकाः, वस्त्र-पात्रादिपरिग्रहाग्रहयोगित्वात्, महारम्भगृहस्थ-
वत् । न च भगवद्भिः वस्त्रग्रहणं यतीनामुपदिष्टम् तदागमे वस्त्रग्रहणप्रतिषेधस्य श्रवणात् । तथाहि—

३५ स्थितकल्प “आचेलक्क(कु)हेसिय”-[

] इत्यादिसूत्रे चेलग्रहणप्रतिषेधः आचेलक्यपदेन

१ पृ० १३६ । विशेषाव० गा० २२७७ ।

२ दिग्गम्भीरयमतमेतत् प्रमेयकमलमार्तण्डतोऽवगन्तव्यम्—पृ० ९५ प्र० पं० ५-द्वि० पं० ९ ।

३-राद्युपहृते आ० । ४ स्थितकल्पा आ-वृ० आ० हा० वि० । ४ स्थितिकल्पे आ-वा० बा० ।

५-चेलुक्कदेसि-मां० मां० ।-चेलुक्केदेसि-आ० हा० वि० ।-चेलुक्कदेसि-वा० बा० ।

“आचेलकुहेसियसिजायरारायपिडकिइकम्मे । वयजेट्टपडिकमणे मासं पजोसवणकण्णे” ॥

—पञ्चास० पृ० २६४ गा० ६ ।

कृत एव । तथा, परीपहेषु अचेलपरीषदस्य यतेरुपदेशात् । तथा, “जगिणस्स वा वि मुण्डस्स” [ ] इत्याद्यागमे बहुशो यतेर्वस्त्रादिपरित्यागो भगवद्भिः प्रतिपादित इति । तत् प्रतिविद्धं वस्त्रादिग्रहणमाचरन्तः परतीर्थिका इव कथं सम्यग्ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यलक्षणमुक्तिमार्गसमन्विताः श्वेताम्बरा इति ।

[सिद्धान्तिना पूर्वपक्षं प्रतिविधाय निर्ग्रन्थानां धर्मोपकरणतया वस्त्रपात्रादिधारणस्य समर्थनम्] ५

अत्र प्रतिविधीयते—‘यत् तावद् रागाद्यपचयनिमित्त-इत्यादिप्रयोगोपादानम्, तत्र रागाद्यपचयनिमित्तं किमेकदेशनैर्ग्रन्थम्, आहोस्वित् सर्वथा नैर्ग्रन्थम् इति ? यदि सर्वथा नैर्ग्रन्थं रागाद्यपचयनिमित्तम् तत्र तथाभूतनैर्ग्रन्थस्य मुक्तव्यतिरेकेण असंभवात् मिथ्यात्वाऽविरति-प्रमाद-कषाय-योग-बलप्रवृत्ताष्टविधकर्मसंबन्धस्य ग्रन्थत्वात् तदभावस्य च आत्यन्तिकस्य निशेषतो मुक्तेषु एव संभवात् ततश्च कथं तस्य रागाद्यपचयहेतुतेति कथं न विशेषणासिद्धां हेतुः । अथ देशनैर्ग्रन्थं १० रागाद्यपचयनिमित्ततयाऽत्र विवक्षितं तदाऽत्रापि वक्तव्यम्—किं तत् सम्यग्ज्ञानादितारतम्येन उपचीयमानम् आहोस्विद् बाह्यवस्त्राद्यभावरूपम् ? तत्र यदि आद्यः पक्षः स न युक्तः तथाभूतस्य सम्यग्ज्ञानादिविपक्षत्वेन वस्त्रादिग्रहणस्य असिद्धेः हेतोर्विशेषायासिद्धताप्रसक्तेः । नापि द्वितीयः वस्त्राद्यभावस्य रागाद्यपचयनिमित्तत्वासिद्धेः हेतोर्विशेषणासिद्धतादोषात् । न च वस्त्राद्यभावो रागाद्यपचयहेतुत्वेन सिद्ध इति वक्तव्यम् अतिशयरोगवद्भिः पारापतादिभिर्व्यभिचारात् । न च १५ पुरुषत्वे सति वस्त्राभावो रागाद्यपचयहेतुः वस्त्रविकलनाहर्लव्यभिचारात् । न च आर्यदेशोत्पत्तिमत्पुरुषत्वे सति असौ तद्धेतुरिति वक्तव्यम् तथाभूतवामुकपुरुषव्यभिचारात् । न च व्रतधारितथाभूतपुरुषत्वे सति असौ तन्निमित्तम् तथाभूतपाशुपतव्यभिचारात् । न च ‘जैनशासनप्रतिपत्तिमत्तथाभूतपुरुषत्वे सति’ इति विशेषणापादानात् अदोषः, उन्मत्तदिगम्बरेव्यभिचारात् । न च ‘अनुन्मत्तत्वे सति’ इत्यपरविशेषणाद् दोषाभावः मिथ्यात्वोपेतद्रव्यलिङ्गावलम्बिबद्दिग्याससा व्यभि- २० चारात् । न च सम्यग्दर्शनादिसमन्वितपुरुषत्वे सति असौ तद्धेतुः विशेषणस्यैव तत्र सामर्थ्येन विशेष्यस्यासामर्थ्यतोऽनुपादानप्रसक्तेः । न च विशिष्टश्रुतसंहननविकलानामर्वाकालभाविपुरुषाणां वस्त्रादिधर्मोपकरणाभावे यतियोग्याहारविरह इव विशिष्टशरीरस्थितेरभावतः सम्यग्दर्शनादिसमन्वितत्वविशेषणोपपत्तिरिति विशेष्यसद्भावो विशेषणस्य बाधक एव । अथ वस्त्रादिपरिग्रहस्य तृष्णापूर्वकत्वात् तस्यां च रागादेरवश्यंभावित्वात् सम्यग्दर्शनादेश्च तद्विपक्षत्वात् तृष्णाप्रभववस्त्र- २५ ग्रहणाभावः स्वकारणनिवृत्तिमन्तरेण अनुपपद्यमानो रागादिविपक्षभूतसम्यग्ज्ञानाद्युत्कर्षविधायकत्वात् कथं तद्भावबाधकत्वेन उपदिश्यत इति न; वस्त्रादिपरिग्रहस्य तृष्णानिमित्तत्वे आहारग्रहणस्यापि तथात्वप्रसक्तेः । न च आहारग्रहणस्य परिग्रहव्यवहाराविषयत्वात् न तृष्णापूर्वकत्वमिति वाच्यम् मूर्छाविषयत्वे तस्य ‘परिग्रह’शब्दवाच्यत्वोपपत्तेः “मूर्छां परिग्रहः” [तत्त्वार्थ ७-१२] इति वचनात् । अथ झक्-चन्दनादिवद् उपभोगार्थम् मांसादिभक्षणवत् शरीरबृंहणार्थं वा नासौ ३० पृथक्ते किन्तु ज्ञानाद्युपपृष्ठभनिमित्तशरीरस्थित्यादिहेतुतया अतो न तृष्णापूर्वकः नापि ‘परिग्रह’-शब्दवाच्यः तर्हि वस्त्रादिधर्मोपकरणग्रहणेऽपि समानमेतत् । अथ वस्त्राद्यभावेऽपि शरीरस्थिति-संभवात् तृष्णापूर्वकमेव तद्ग्रहणम्, न; आहारेऽप्यस्य समानत्वात् । अथ तमन्तरेण चिरतरकाल-शरीरस्थितेरस्वदादेरदर्शनात् वेदनोपशमादिभिः षड्भिर्निमित्तैस्तस्य ग्रहणं तर्हि अनुत्तमसंहननस्य विशिष्टश्रुताऽपरिकर्मितचित्तवृत्तेः कालातिक्रान्तादिवसतिपरिहारकृतप्रयत्नस्य पङ्क्तिधर्जीवनिकाय- ३५ विध्वंसविधायकस्याद्यनारम्भणः शीताद्युपद्रवाद् वस्त्रादि-ग्रहणमन्तरेण शरीरस्थितेरभावात् तद्ग्रहणमपि न्याय्यम् तथा, वाय्वादिनिमित्तप्रादुर्भूतविक्रियावलङ्गनसंवरणप्रयोजनपटलाद्युपधिविशेषस्य च ग्रहणं किं नाभ्युपगम्यते शीतादिबाधोपजायमानार्तध्यानप्रतिषेधार्थं युक्तकल्पादश्चादानं किमिति

१ सविस्तरमेतत् समर्थनं विशेषावश्यकमाष्य-उत्तराध्ययनपाइअटीका-शाश्रवातासमुच्चयटीकातोऽवगन्तव्यम्—
भा० २५५०-२६०९ । अ० २ । पृ० ३१७ द्वि०-३२५ द्वि० ।

१-जग्यास्य वा-आ० हा० वि० ।

१६ स० प्र०

- नेष्यते? न च स्त्री-स्रक्-चन्दनाद्यभावोपजायमानसंक्लेशपरिणामनिवर्हणार्थं रुपादेरपि ग्रहणं प्रसज्यत इति वक्तव्यम् । ध्रुवेदनाप्रशमनिमित्तत्रिकोटीपरिशुद्धाहारग्रहणवद् अङ्गनासंप्रयोगसंस्कल्प-प्रभववेदनापरिणामोपशमार्थं वृष्यतरमांसाद्याहारग्रहणस्यापि प्रसक्तेः । अथ तथाभूताहारग्रहणे सुतरां क्लिष्टाध्यवसायोत्पत्तिप्राबल्यमिति न तद्ग्रहणम् तत् रुपादिग्रहणेऽपि समानम् । यदपि वस्त्राद्यभावे संक्लेशपरिणामोत्पत्तिः कातराणाम् न स्वशरीरमपि काष्ठवद् मन्यमानानां दिग्वाससाम् तथादर्शनात् इति, तदपि अनुभवविरुद्धम्; आर्तध्यानोपगतानामनन्तसत्त्वोपमर्दविधायनलार-म्भादिप्रतिषिद्धाचरणवत्तया तेषामुपलम्भात् तदनाचरणवतस्तु आत्महिंसकत्वेन अविरत्याश्रयणाद् अयतित्वं न्यायतः प्रसक्तम् । अथ गण्डकुलेदनादिप्रादुर्भवदुःखातिशयमसहमानकातरातुरवैत् तदुःखान्तं न शीतादिदुःखमसहमानः संसारबाधान्तमुपयातुं क्षमः तर्हि ध्रुवेदनादुःखासहनेऽपि एतत् समानम् । अथ मुक्तिमार्गाविरोधित्वाद् आहारग्रहणमदुष्टम् वस्त्रादिग्रहणमपि अत एव किं नादुष्टम्? अथ वस्त्रादेर्मलादिदिग्धस्य यूकादिसन्मू(सम्भू)र्छनानेकसत्त्वहेतुतया तद्ग्रहणे तद्व्या-पत्तेरवश्यंभावित्वात् मुक्तिमार्गाविरोधित्वं तस्यासिद्धम् तर्हि आहारग्रहणेऽपि एतत् समानम्—सम्भूर्छनाद्यनेकजन्तुसंपातहेतुत्वस्य तत्परिभोगनिमित्ततद्विनाशस्य च तत्रापि संभवात् । तथाहि—संभवन्त्येव आगन्तुकाः सम्भूर्छनजाश्च अनेकप्रकारास्तत्र जन्तवः तत्परिभोगे च अवश्यंभावी तेषां विनाशः भुक्तस्य च तस्य कोष्ठगतस्य संसक्तिमत्त्वात् तदुत्सर्गे अनेकरुम्यादिसत्त्वव्यापत्तिरवश्यं-भाविनी । अथ विधानेन तत्परिभोगादिकं विदधतो न सत्त्वव्यापत्तिः व्यापत्तौ वा शुद्धाशयस्य तद्ग्रहादौ यत्नवतो गीतार्थस्य ज्ञानादिपुष्टालम्बनप्रवृत्तेः अर्हिसकत्वाद् न तद्ग्रहणं मुक्तिमार्गाविरोधि तर्हि वस्त्रादिग्रहणमपि एवं क्रियमाणं कथं मुक्तिमार्गाविरोधि स्यात्? अथ वस्त्रादेर्मलदिग्धस्य क्षालने अप्कायादिविनाशः बाकुशिकत्वं च अक्षालने संसक्तिदोष इति उभयतः पाशारञ्जुरिति तद्ग्रहणं मुक्तिमार्गाविरोधि, न; आहारादिग्रहणेऽपि अस्य समानत्वात् । तथाहि—तद्दिग्धस्य आस्यादेः प्रक्षालनादौ अप्कायादिविनाशः अक्षालने प्रवचनोपघात इति तद्ग्रहणस्य मुक्तिमार्गाविरोधित्वं कथं न समानम्? अथ प्रासुकोदकादिना यत्नतस्तद्दिग्धाऽऽस्यादिप्रक्षालने नायं दोषः वस्त्रादिशोधनेऽपि यत्नतः क्रियमाणे अदोष एव । तेन 'न साक्षाद् वस्त्रग्रहणस्य मुक्तिसाधनत्वम् रत्नत्रयस्यैव साक्षात् तत्साधनत्वात् । नापि परम्परया रत्नत्रयकारणत्वेन तद्ग्रहणस्य रत्नत्रयविरोधित्वात्—निष्परिग्रह-विरोधि सपरिग्रहत्वमिति सकललोकप्रसिद्धम् रूपज्ञानोत्पत्तेस्तम इव । न च रत्नत्रयहेतुशरीरस्थिति-कारणत्वेन वस्त्रादिग्रहणं परम्परया मुक्तिसाधनम् तदन्तरेणापि रत्नत्रयनिमित्तशरीरस्थितिसंभवात्' इति यदुक्तम् तत् प्रदर्शितन्यायेन प्रतिक्षिप्तं द्रष्टव्यम् । आहारग्रहणेऽपि अस्य समानत्वेन प्रदर्शित-त्वात् । अत एव 'साक्षात् पारम्पर्येण वा मुक्त्यनुपयोगिवस्त्रादिग्रहणं रागाद्युपचयहेतुः तत् स्त्रीकुर्वस्तृष्णायुक्तत्वात् यत्याभासो गृहस्थं नातिशेते' इत्यादि अपकर्षणीयम् आगमोक्तविधिना वस्त्रादिग्रहणस्य हिंसाद्यपायरक्षणनिमित्ततया मुक्तिमार्गसम्यग्ज्ञानाद्युपबृंहकत्वात् तत्परित्यागस्य तु अर्वाक्षालीनयत्यपेक्षया तद्वाधकत्वात् । ततो विशेष्यसङ्गावे 'सम्यग्ज्ञानाद्यन्वितत्वे सति' इति विशेषणमसिद्धम् सति च अस्मिन् विशेष्यमसिद्धम् इति व्यवस्थितम् । तत्र रागाद्युपचयनिमित्तता परव्यावर्णितस्वरूपस्य नैर्ग्रन्थस्य सिद्धा । अत एव व्यावर्णितस्वरूपनैर्ग्रन्थविपक्षभूतत्वेऽपि वस्त्रादि-ग्रहणस्य न रागाद्युपचयं प्रति गमकत्वम् तद्विरुद्धेन सम्यग्दर्शनाद्युपचयेन यथोक्तवस्त्रादिग्रहणस्य व्याप्तत्वेन तद्विरुद्धसाधकत्वात् । दृष्टान्तस्यापि परव्यावर्णितनैर्ग्रन्थविपक्षभूतत्वासिद्धेः साधन-विकलता । न च यथोक्ताङ्गनासंगादिरपि उपसर्गसहिष्णोर्वैराग्यभावनावशीकृतचेतसो योगिनो रागाद्युपचयहेतुः भरतेश्वरप्रभृतिषु तस्य तत्प्रक्षयहेतुत्वेन शास्त्रे श्रवणात् "जे जत्तिआ इ हेऊ भवस्त" [ ] इत्याद्यागमप्रामाण्यात् । रागाद्युपचयनिमित्तनैर्ग्रन्थविपक्षभूतत्वं च

१-मार्थं वृष्यतरमां-वा० बा० । २-मार्थं वृष्यतरमां-आ० हा० वि० । ३-मार्थं वृष्यतरमां-भा० मां० ।
 २-वस्तुदुः-आ० हा० वि० । ३-सम्भूर्छनाश्च भा० मां० । ४-सम्भूर्छनाश्च वा० बा० । ५ संसक्तिर्दो-वा० बा० ।
 ५ जे जेत्तिआ इ० आ० हा० वि० ।

वस्त्राद्युपादानस्य असिद्धम् धर्मोपकरणत्वेन तस्य ग्रन्थत्वानुपपत्तेः । तथा च प्रयोगः—अहन्मागोक्त-
क्रियाव्यवस्थितानां सम्यग्दर्शनादिसंपद्युक्तानां यतीनां वस्त्रादिकं न ग्रन्थः, धर्मोपकरणत्वात्,
प्रमार्जनादिनिमित्तोपादीयमानपिच्छिकादिवत्, यत् तु कर्मबन्धहेतुतया ग्रन्थत्वेन प्रसिद्धं तत्
धर्मोपकरणमपि न भवति, यथा लुब्धकादेर्मृगादिबन्धनिमित्तं वागुरादिकम् । न च धर्मोपकरणत्वं
वस्त्रादेरसिद्धम् वस्त्राद्यन्तरेण यतीनामुक्तलक्षणां नामहृत्प्रणीताऽब्रह्मपरित्यागादिलक्षणस्य व्रतसम्-^५
हस्य सर्वथा संरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः । यच्च व्रतसंरक्षणहेतुः तद् धर्मोपकरणत्वेन परस्यापि सिद्धम्
यथा पिच्छिकादि वैधर्म्येण वागुरादि । न च पिच्छिकादेरभिष्वङ्गहेतुत्वानुपपत्तेर्धर्मोपकरणत्वं
युक्तम् न वस्त्रादेः तद्विपर्ययात् इति वाच्यम् अनभिष्वङ्गनिमित्तस्यैव तस्यापि धर्मोपकरणत्वाभ्युप-
गमात् अभिष्वङ्गनिबन्धनस्य शरीरादेरपि अधर्मोपकरणत्वात् । न च शरीरेऽपि अप्रतिबद्धानां
विदितवेद्यानां साधूनां वस्त्रादिषु 'मम इदम्' इति अभिनिवेशः । उक्तं च तत्त्वार्थसूत्रकृता १०
वाचकमुख्येन—

“यद्वत् तुरगः सत्त्वप्याभरणविभूषणेष्वनभिषक्तः ।

तद्वद् उपग्रहवानपि न संगमुपयाति निर्ग्रन्थः” ॥ [प्रशमर० का० १४१]

अभ्युपगमनीयं चैतत् परेणापि अन्यथा शुक्लध्यानाग्निना कर्मेन्धनं भस्मसात् कुर्वतः परित्यक्ताशेषसं-
गस्य केनचित् तदुपसर्गकरणबुद्ध्या भक्त्या वा वस्त्राद्यावृत्तशरीरस्य ग्रन्थत्वात् परमयोगिनो मुक्ति-^{१५}
साधकत्वं न स्यात् । अथ यत् स्वयमादत्तं वस्त्रादि तद् अभिष्वङ्गनिमित्तत्वाद् न धर्मोपकरणम्, न;
स्वयं गृहीतपिच्छिकादिना व्यभिचारात् । अथ पिच्छिकाद्यग्रहे अप्रमार्जितासनाद्युपवेशनादिसंभवतः
सूक्ष्मसत्त्वव्यापत्तिसद्भावे प्राणातिपातविरमणादिमहाव्रतधारणानुपपत्तेः तदर्थं तद्ग्रहणम् धर्मोपक-
रणत्वं च पिच्छिकादेः अत एव उपपन्नम् तर्हि अत एव पात्रस्यापि धर्मोपकरणत्वम् तद्ग्रहणं च उपप-
न्नम् तदन्तरेण एकत्रैव भुजिक्रियां हस्त एव विदधतामारम्भदोषतः कर-चरणक्षालने च जलगतासं-^{२०}
ख्येयादिसत्त्वव्यापत्तितो महाव्रतधारणानुपपत्तेः । न च प्रतिगृहम् ओदनस्य भिक्षामात्रस्य उपभोगाद्
वस्त्रपूतोदकाङ्गीकरणाच्चर्यामदोषः तथाभूतप्रवृत्तेर्युष्मासु अनुपलम्भात् प्रवृत्तावपि प्रवचनोपघातप्र-
सक्तेः तस्य च अबोधिवीजत्वात्—

“छक्कायदयावंतो वि संजओ दुल्लहं कुणइ वोहिं ।

आहार” [

]

२५

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् । न च गृहस्थवाससा पूतमपि उदकं निर्जन्तुकं सर्वं संपद्यते तज्ज-
न्तूनां सूक्ष्मत्वात् वस्त्रस्य चाधनत्वाद् गृहिणां तच्छोधने अतिशयप्रयत्नानुपपत्तेः । न च कर एव
प्रत्युपेक्ष्यतत्सत्त्वानुपलब्धौ तदुपभोगाद् न पूर्वोक्तो दोषः तथा अनिरीक्षणात् तदनुपलब्धावपि
तदभावनिश्चयायोगात् । न च यत्ननिरीक्षणानुपलब्धा व्यापाद्यमाना अपि सत्त्वा न व्रताति-
चारकारिणः विपचूर्णादेरनुपलब्धभुक्तस्य प्राणनाशहेतुत्वोपलब्धेः । न च चतुर्थरसादेः प्रासुको-^{३०}
दकस्य उपभोगाद् अयमदोषः तत्रापि सत्त्वसंसक्तिसंभवात्—करप्रक्षिते तस्मिन् तन्निरीक्षणे
पानोज्जनयोस्तद्व्यापत्तिदोषस्य अपरिहार्यत्वात् पात्रादिग्रहणे तु तत्प्रत्युपेक्षणस्य तद्ग्रहणस्य च
सुकरत्वात् न व्रतातिचारदोषापत्तिः । न च त्रिवारोदृत्तोष्णोदकस्यैव परिभोगात् अयमदोषः
तथाभूतस्य प्रतिगृहं तत्कालोपस्थापिनः तस्य अप्राप्तेः प्राप्तावपि तस्य तृडपनोदाक्षमत्वात् तद्व्यु-
क्तस्य च अनुत्तमसंहननस्य इदानीं तनयतेः आर्तव्यानोपपत्तेः तस्य च दुर्गतिनिबन्धनत्वात् । न च ३५
तृडादेर्दुःखस्य तपोरूपत्वेन आश्रयणीयत्वात् अयमदोषः अनशनादेर्बोद्धतपस आन्तरतपउपचयहे-
तुत्वेन आश्रीयमाणत्वात् अन्यादग्भूतस्य च अतपस्त्वात्—

“सो य तवो कायव्वो जेण मणो मंगुलं न चित्तेइ” । [पञ्चव० पृ० ३५ गा० २१४]

१-त्युपेक्षतत्सत्त्वा-वृ० वा० बा० मां० मां० ।-त्युपेक्षितसत्त्वा-आ० ।

२ “जेण न इदिअहाणी जेण य जोगा ण हायंति” इत्युत्तरार्धम् । हरिभद्रः स्वीयेष्टकप्रकरणे यशोविजयः
ज्ञानसारे च एनामेव गायामनुसरतः । तथाहि—

“मनइन्द्रिययोगानामहानिबोदिता जिनैः । यतोऽत्र तत् कथं न्वस्य युक्ता स्याद् दुःखरूपता” ? ॥ ५ ॥—तपोऽष्टकम् ।

“तदेव हि तपः कार्यं दुर्धनं यत्र नो भवेत् । येन योगा न हीयन्ते स्वीयन्ते नेन्द्रियाणि वा”—अष्ट० ३१ ॥ ७ ॥

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् । स्तुतिरुक्ताऽपि उक्तम्—

“बाह्यं तपः परमदुश्चरमाचरं त्वमाध्यात्मिकस्य तपसः परिबृंहणार्थम्” [स्वयंभूस्तो० ८३]
 इति । तत्र वस्त्र-पात्रादिविकलस्येदानींतनयतेः सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानं संभवतीति कथं न
 तस्य धर्मोपकरणत्वम् ? एवं ‘यः स्वीकृतग्रन्थः’ इत्यादिप्रयोगेऽपि वस्त्रादिधर्मोपकरणस्याग्रन्थ-
 ५ त्वप्रतिपादनात् ‘स्वीकृतग्रन्थश्च मोक्षाध्वनि संचरन् वस्त्राद्युपकरणवान्’ इति हेतुरसिद्धः । न च
 तथाविधवस्त्राद्युपकरणधारिणां चौरादिभ्य उपद्रवः संभवति, तद्वस्त्रादेरशोभनत्वाऽल्पमूल्यत्वाभ्यां
 औराग्राह्यत्वात् । अथ अधमचौगस्तथाभूतमपि गृह्णन्तीति तदग्राह्यत्वं तस्यासिद्धम्, नन्वेवं
 पुस्तकाद्यपि मोक्षाध्वसंचारिणा न ग्राह्यं स्यात् तत्रापि अस्य दोषस्य समानत्वात् । अथ तदपि
 भगवता प्रतिषिद्धम्, न; तत्प्रतिषिद्धपुस्तकादिग्राहिणामिदानींतनऋषीणां तदाज्ञाविलोपकारित्वेन
 १० अयतित्वप्रसक्तेः । ज्ञानाद्युपग्रहहेतुत्वेन तद्ग्रहणे पात्रादावपि नत एव ग्रहणप्रसक्तिः । न च
 पाथेयाद्युपकरणरहितस्य अध्वगस्यापि अभीष्टस्थानप्राप्तिः संभविनी इति दृष्टान्तोऽपि असंगत
 एव सर्वस्य विशिष्टफलारम्भणस्तदुपकरणरहितस्य तत्फलाऽप्रसाधकत्वात् । तथाहि—यो यत्रोपा-
 यविकलो नास्ति तत् साधयति, यथा कृष्याद्युपायविकलः तत्फलम्, अशेषकर्मविगमस्वभावमुक्ति-
 फलवस्त्रादिधर्मोपकरणोपायविकलश्च मुनिर्भवद्भिरभ्युपगम्यत इति । न च क्षायिकज्ञान-दर्शन-
 १५ चारित्राण्येव तदुपाय इति वक्तव्यम्, ‘वस्त्रादिधर्मोपकरणविकलस्य क्षायिकज्ञानादेरेव असंभवात्’
 इति उक्तत्वात् । ‘यो यद्विनेयः’ इत्यादिकोऽपि प्रयोगोऽनुपपन्नः, ‘सर्वथा परित्यक्तवस्त्रतीर्थकृद्विने-
 यत्वात्’ इत्यस्य हेतोरसिद्धत्वात् भगवत एव परित्यक्तवस्त्रत्वानुपपन्नः—

“सर्वे वि पगदूसेण णिग्गया जिणवरा” [आवश्यकसू० गा० २२७]

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् । न च अस्यान्यार्थत्वम्, आचाराद्यङ्गेषु तैस्तैः सूत्रैर्भगवत्येकवस्त्रग्रहणस्य
 २० भ्रामण्यप्रतिपत्तिसमये प्रतिपादितत्वात् । न चैवं तदा सर्ववस्त्रपरित्यागावेदकस्तत्र कश्चिदागमः
 भ्रूयते । योऽपि—

“वोसट्ठचत्तदेहो विहरइ गामाणुगामं तु” [ ]

इत्यागमः सोऽपि न भ्रामण्यप्रतिपत्तिसमयभाविभगवन्नग्रन्थावेदकः किन्तु तदुत्तरकालं रागादिवि-
 प्रमुक्तत्वं भगवति आवेदयति न हि अनेन आगमेन भगवतो वस्त्रवैकल्यमावेद्यते ।

२५ किञ्च, यदि यो यद्विनेयः स तल्लिङ्गधारी तदा भवतामिव भगवतोऽपि कमण्डलु-टट्टिकादिलि-
 ङ्गधारित्वप्रसक्तिः । अथ नैवैवचरितमाचरितुं शक्यत इति तदगृहीतटट्टिकादिग्रहः अस्माभिः तद्व्य-
 तिरेकेण महाव्रतधारणं कर्तुमशक्तकैराश्रीयते तर्हि—

“जारिसयं गुरुलिङ्गं सीसेण वि तारिसेण होयव्वं” [ ]

इत्याद्यभिनिवेशस्त्यज्यताम् । यदपि ‘न च वस्त्राद्युपकरणाग्रहवत्सु प्रव्रज्यापरिणामः संभवति’ इत्या-
 ३० धमिधानम् तदपि असंगतम्; परिग्रहाग्रहवत्सु प्रव्रज्यापरिणामस्य अस्माभिरपि अनिष्टः । न च सर्व-
 सावद्ययोगविरतिप्रतिज्ञानिर्वाहनिमित्तवस्त्रादिधर्मोपकरणयोगिषु परिग्रहाग्रहवत्त्वम् अन्यथा शरीर-
 योगिष्वपि परिग्रहाग्रहवत्त्वं स्यात् । अथ तत्र परित्यक्तुं शक्यत इति, अविधानेन तत्परित्यागे
 अनेकभवानुबन्धितदनुपपत्तिप्रसक्तिः विधानपरित्यागस्तु तस्य प्रस्तुतविधिनैव तर्हि वस्त्राद्युपकरण-
 त्यागेऽपि अयमेव विधिः अन्यथा प्रव्रज्यापरिणामस्य प्रकृष्टफलनिर्वर्तकस्य वस्त्राद्युपादानमन्तरेण
 ३५ असंभवात् तत्संभवे च शरीरत्यागवद् वस्त्रादित्यागस्यापि स्वतः सिद्धत्वात् उत्तीर्णमहार्णवपुरुषया-
 नपरित्यागस्यैव प्राक् तु तत्परित्यागो महार्णवयानमध्यासीनयानपरित्यागवद् अपायहेतुरेव । तेन
 ‘श्वेतभिक्षवो महाव्रतपरिणामवन्तो न भवन्ति’ इत्यादिप्रयोगे ‘परिग्रहाग्रहयोगित्वात्’ इत्यस्य

१-चार (चरे) स्त्व-भा० मा० ।-चरस्त्व-वृ० वा० बा० ।

२ “चउव्वीसं । न य नाम अण्णल्लिगे नो निहिल्लिगे कुल्लिगे वा” ॥—आवश्यकसू० पृ० १३७ । विशेषाव० टी०
 पृ० १०२२, १०३२ ।

३ न देव-भा० मा० ।

४ “न हि होइ बुद्धसीसो सेयवडो जग्गखणो वा” ॥ इत्युत्तरार्धम् ।—विशेषा व० टी० पृ० १०३२ ।

५-यानमभ्यमध्यासीन-भा० हा० वि० विना ।

हेतोरसिद्धतैव । यदपि 'न च भगवद्भिर्वस्त्रग्रहणं यतीनामुपदिष्टम्' तदपि अनधीतागमस्याभिधानम्, आचाराद्यङ्गेषु वस्त्र-पात्रैषणाध्ययनादिषु तद्ग्रहणस्य यतीनां विस्तरतो भगवता प्रतिपादनात् । तथा च औधिकोपधिर्जिनकल्पिकानां द्वादशविधः स्थविरकल्पिकानां चतुर्दशविधः निर्ग्रन्धीनां पञ्चविंश-
तिविधो भगवद्भिर्नुज्ञातः—

“जिणा बारसरूवा ओ थेरा चोइसरूविणो ।

५

अज्जाणं पणवीसं तु अओ उहुमुवग्गहो” ॥ [पञ्चव० गा० ७७१]

इत्याद्यर्हदुक्तागमप्रामाण्यात् । यदपि 'स्थितकल्पे आचेलक्यम् परीपहेषु वा अचेलत्वं यतेरुपदिष्टम्' तदपि शुक्लाऽरुक्लवस्त्रग्रहणापेक्षया वस्त्राभावेऽपि अनेषणीयतद्ग्रहणापेक्षया च अन्यथा वस्त्रादि-
ग्रहणाभिधायकस्य अनेकस्य आगमस्य एतदागमवाधितत्वेन अप्रामाण्यप्रसक्तः यथा च भुञ्जानोऽपि
पेषणीयमाहारम् क्षुत्परीपहजेता यतिः अनेषणीयाहारपरित्यागात् तथा वस्त्रेषणापरिशुद्धवस्त्रा-१०
ग्रहणात् शुक्लजीर्णवस्त्रवानपि मुनिः अचेलपरीपहजेता किं न स्यात् ?

“णगिणस्स वा वि” [ ]

इत्यौद्यपि आगमः तथाविधवस्त्रवतोऽपि नग्नत्वमाह उक्तन्यायात् दृश्यन्ते हि लोके तथाविधवस्त्र-
वन्तोऽपि 'नग्ना वयम्' इत्यात्मानं व्यपदिशन्तः ।

“जे भिक्खु कसिणं वत्थं पडिगाहेइ” [ ]

१५

इत्यादेः प्रमाण-सूल्याधिकवस्त्रग्रहणप्रतिषेधविधायिनः योग्यायोग्य-तद्ग्रहण-प्रतिषेधविधायिनश्च
आगमस्य

“पिण्डं सेज्जं च वत्थं च चउत्थं पायमेव य ।

अकप्पियं ण इच्छेज्जा पडिगाहेज्ज कप्पियं” ॥ [ ]

इत्यादेर्द्वादशाङ्गान्तर्गतस्य अनेकस्य सद्भावाच्च गौणार्थवृत्तेरुत्तमसंहननपुरुषविशेषविषयप्रतिनियता-२०
वस्थानोचरवस्त्रमोक्षप्रतिपादकतया मुख्यवृत्तेर्वा आगमलेशस्य श्रवणमात्राद् भगवत्प्रतिपादितं
यतीनां वस्त्रादिग्रहणं प्रतिक्षेपं युक्तम् । तत्प्रतिक्षेपकारिणो बृहस्पतिमतानुसारिण इव मिथ्या-
दृष्टित्वप्रसक्तः । अतो वस्त्राद्युपकरणसम्बन्धिताः श्वेतभिक्षवो निर्वाणफलहेतुसम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्य-
युक्ताः, अविकलार्हत्प्रणीतमहाव्रतसंपन्नवान्, गणधरादिवत् । तदेवं धर्मोपकरणयुक्तस्य महा-
व्रतधरिणो निर्ग्रन्थत्वाद् आर्थिकाणामपि मुक्तिप्राम्यविरोधः । २५

[स्त्रीणां मोक्षाधिकारसमर्थनपरा चर्चा]

अथ स्त्रियो मुक्तिभाजो न भवन्ति, स्त्रीत्वान्, चतुर्दशपूर्वसंवेद्नागिन्य इव । अत्र यदि 'सर्वाः
स्त्रियो मुक्तिभाजो न भवन्ति' इति साध्येन तदा सिद्धसाध्यता अभव्यस्त्रीणां मुक्तिमद्भावानभ्युपग-
मात् । अथ 'भव्या अपि तास्तद्भाजो न भवन्ति' इति साध्यते तदा अत्रापि सिद्धसाध्यता भव्याना-
मपि सर्वासां मुक्तिसंगानिष्टैः—

३०

“भव्वा वि ते अणंता सिद्धिपहं जे ण पावेंति” [ ]

इति वचनप्रामाण्यात् । अथ अवामसम्यग्दर्शना अपि ता न तद्भाजः इति पक्षः अत्रापि सिद्ध-
साध्यता तदवस्थैव प्राप्तोज्झितसम्यग्दर्शनानां तासां तद्भावन्यानिष्टैः । अथ अपरित्यक्तसम्यग्दर्शना
अपि न तास्तद्भाजः तथापि सिद्धसाध्यता अप्राप्ताऽविकलचारित्र्याणां सम्यग्दर्शनसद्भावेऽपि तत्प्रा-
प्त्यनभ्युपगमात् । अथ अविकलचारित्र्यप्राप्तिरेव तासां न भवति, कुत एतत् ? यदि स्त्रीत्वात् पुरुष-३५
स्यापि सा न स्यात् पुरुषत्वान् । अथ पुरुषे सकलसावद्योगनिवृत्तिरूपा चित्तपरिणतिः स्वसंवेदना.

१-मुयग्गहो वा० बा० । २ पञ्चव० पृ० १२१ । ३-वस्त्रादिग्रहणावानपि मुनिः आ० हा० वि० ।-
वस्त्राग्रहणात् शुक्लजीर्णवानपि मुनिः वृ० । ४ पृ० ७४७ पं० १ । ५-शस्याश्रवमा-आ० ।

६ दिग्म्बरमार्गानुयायिनः श्रीमोक्षं न संमन्यन्ते तन्मतं प्रमेयकमलमार्तण्डतोऽवबोद्धव्यम्—पृ० ९४ प्र०
पं० १०-१६ ।

सविस्तरं श्रीमोक्षसमर्थनं च उत्तराध्ययनपादश्रीका-प्रज्ञापनाटीका-शास्त्रवार्तासमुच्चयटीकातोऽवगन्तव्यम्—अ० ३६ ।
पृ० २०-२२ । पृ० ४२४-४३० ।

७-पूर्वविद्धा-वृ० आ० हा० वि० । ८ साध्ये तदा वृ० सं० विना ।

ध्यक्षसिद्धा स्वात्मनि अन्यैरनुमानादवसीयते; ननु सा स्त्रियां तथैव किं नावसीयते येन तत्र तस्याः
स्वाग्रहावेशवशादभावः प्रतिपाद्यते । अथ तासां भगवता नैर्ग्रन्थस्य अनभिधानाद् न तत्प्राप्तिः,
असदेतत्; तासां तस्य भगवता—

“जो कप्पइ निगंथस्स जिगंथीय वा अभिज्ञतालपलंवे पडिगाहिचैए” [कप्पसु० उ० १ सू० १]

५ इत्याद्यागमेन बहुशः प्रतिपादनात् अयोग्याथाश्च प्रज्याप्रतिपत्तिप्रतिषेधस्य—

“अट्टारस पुरिसेसुं बीसं इत्थीसु” [ ]

इत्याद्यागमेन विधानाच्च । विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञापरत्वाच्च न तासां भगवत्प्रतिपादित-
नैर्ग्रन्थनिमित्ताऽविकलचारित्रप्राप्त्यनुपपत्तिः । अथ तथाभूतचारित्रवत्त्वेऽपि न तासां तद्भाक्त्वमिति
साध्यायः तथापि अनुमानबाधितत्वं पक्षस्य दोषः । तथाहि—यद् अविकलकारणं तद् अवश्य-
१० मुत्पत्तिमत् यथा अन्त्यावस्थाप्राप्तबीजादिसामग्रीकोऽङ्कुरः अविकलकारणश्च तस्यामवस्थायां सीम-
न्तिनीमुक्त्याविर्भावः इति कथं न पक्षस्य अनुमानबाधा ? अथ स्त्रीवेदपरिक्षयाभावात् न अविकल-
चारित्रप्राप्तिस्तासामिति न मुक्तिभाक्त्वम् तर्हि पुरुषस्यापि पुरुषवेदापरिक्षयात् न अविकलचारित्र-
प्राप्तिरिति न मुक्तिप्राप्तिर्भवेत् । अथ तत्परिक्षये शैलेइयवस्थाभाविचारित्रप्राप्तिमतः पुरुषस्य मुक्ति-
प्राप्तिर्न प्राक् तर्हि सीमन्तिन्या अपि एवं मुक्तिप्राप्तौ न कश्चिद् दोषः संभाव्यते । अथ अस्याः
१५ स्त्रीवेदपरिक्षयसामर्थ्यानुपपत्तेर्नायं दोषः; ननु तत्परिक्षयसामर्थ्याभावस्तस्याः कुतः सिद्धः ? आगमात्
इति चेत्, न; तस्य तथाभूतस्य द्वादशाङ्गामनुपलब्धेः । तत्परिक्षयसामर्थ्यप्रतिपादकस्यापि तस्य
अनुपलब्धिरिति चेत्, न;

“सच्चत्थोवा तित्थयरिसिद्धा तित्थयरितित्थे अतित्थयरिसिद्धा असंखेज्जगुणा” [सुट्ठं]

इत्यादिसिद्धप्राभृतागमस्यानेकस्य सामर्थ्यवृत्त्या सीमन्तिनीनां स्त्रीवेदपरिक्षयसामर्थ्यप्रतिपादकस्य
२० उपलम्भात् न हि सर्वकर्मानिकनायकरूपमोहनीयकर्माङ्गभूतस्त्रीवेदपरिक्षयमन्तरेण तासां मुक्ति-
प्राप्तिरिति मुक्तिसङ्गावावेदकमेव वचस्तासां सामर्थ्यावेदकं सिद्धम् । अथ स्त्रीत्वादेव न तासां
तत्परिक्षयसामर्थ्यम्, न; स्त्रीत्वस्य तत्परिक्षयसामर्थ्येन विरोधासिद्धेः न हि अविकलकारणस्य
तत्परिक्षयसामर्थ्यस्य स्त्रीत्वसङ्गावादभावः कचिदपि निश्चितः येन अग्नि-शीतयोरिव सहानवस्थान-
विरोधस्तयोः सिद्धो भवेत् । नापि भावाभावयोरिव अनयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपता अवगता येन
२५ परस्परपरिहारास्थितलक्षणविरोधसिद्धिर्भवेत् । न चाविर्बुद्धविधिरन्यस्याभावावेदकः अतिप्रसङ्गात् ।
तत्र स्त्रीत्वादपि तासां तत्परिक्षयसामर्थ्यानुपपत्तिसिद्धिः । प्रत्यक्षस्य तु इन्द्रियजस्य अतीन्द्रियपदार्थ-
भावाभावविवेचने अनधिकार एवेति नातोऽपि तत्परिक्षयसामर्थ्यानुपपत्तिसिद्धिस्तासाम् । अतोऽ-
नेकदोषदुष्टत्वाच्च प्रकृतपक्षः साधनमर्हति । ‘स्त्रीत्वात्’ इति हेतुरपि यदि ‘उदितस्त्रीवेदत्वात्’ इति
उपात्तस्तदाऽसिद्धः मुक्तिप्राप्तिप्राक्तनसमयादिषु स्त्रीवेदोदयस्य तासामसंभवात् अनिवृत्तिगुणस्थान
३० एव तस्य परिक्षयात् । ‘परिक्षीणस्त्रीवेदत्वात्’ इति च हेतुर्विपर्ययव्याप्तत्वाद् विरुद्धः । न च ‘स्त्रीत्वात्’
इत्यस्य ‘परिक्षीणस्त्रीवेदत्वात्’ इत्ययमर्थः अत्रार्थे प्रकृतशब्दस्य अरुद्धत्वात् । अथ ‘रूपाकारयोगि-
त्वात् स्त्रीत्वात्’ इति हेत्वर्थस्तदा विपर्यये बाधकप्रमाणाभावात् संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वाद्
अनैकान्तिको हेतुः । चतुर्दशपूर्वसंवित्संबन्धित्वाभावोऽपि तासां कुतः सिद्धः येन साध्यविकलो
दृष्टान्तो न स्यात् ? सर्वज्ञप्रणीतागमात् इति चेत्, तत एव मुक्तिभाक्त्वस्यापि तासां सिद्धिरस्तु न
३५ हि एकवाक्यतया व्यवस्थितः दृष्टेष्टादिषु बाधामननुभवन् आतागमः कचित् प्रमाणं कचिन्नेति
अभ्युपगन्तुं प्रेक्षापूर्वकारिणा शक्यः । अथ विवादगोचरापन्नाऽबला अशेषकर्मक्षयनिबन्धनाध्यव-
सायविकला, अविद्यमानाऽधःसप्तमनरकप्राप्त्यविकलकारणकर्मबीजभूताध्यवसानत्वात्, यस्तु अशेष-

१ स्त्रिया त-वा० बा० मा० मा० ।

२ “जो कप्पइ निगंथाण वा निगंथीण वा आमे तालपलंवे अभिजे पडिगाहेतए—कप्पसु० पृ० १ पं० १ ।

३ बीसुं इ-वृ० सं विना । ४-रिज्यप्रा-वा० बा० मा० मा० । ५-कस्या सा-आ० । ६-विरुद्ध-
विरुद्धवि-वा० बा० आ० हा० वि० । ७-न्यस्य भा-मां० मा० । ८-णधर्म-मां० मा० ।

कर्मपरिक्षयनिबन्धनाध्यवसायविकलो न भवति नासौ अविद्यमानाधःसप्तमनरकप्राप्त्यविकलकारण-
कर्मबीजभूताध्यवसानः, यथोभयसंप्रतिपत्तिविषयः पुरुष इति वैधर्म्यदृष्टान्तः । असदेतत्,
यतोऽत्रापि प्रयोगे साध्य-साधनयोः प्रतिबन्धाभावाभातो हेतोर्विवक्षितसाध्यसिद्धिः । तथाहि—
यथोक्ताध्यवसानं निवर्तमानमबलातः अशेषकर्मक्षयाध्यवसायनिवर्तकं कारणं वा भवद् भवेत्
व्यापकं वा ? अन्यस्य निवृत्तावपि अपरनिवृत्तेरवश्यंभावाभावात् अन्यथा अभ्वनिवृत्तावपि गवादे-५
नियमेन निवृत्तिप्रसक्तेः । आह च न्यायवादी—

“तस्मात् तन्मात्रसंबन्धः स्वभावो भावमेव वा ।

निवर्तयेत् कारणं वा कार्यमव्यभिचारतः” ॥ [

] इति ।

तत्र न तावत् कारणं यथोक्ताध्यवसानमशेषकर्मक्षयाध्यवसानस्य येन तन्निवृत्त्या तस्यापि निवृत्तिः
स्यात् । कारणत्वे वा यत्र अशेषकर्मक्षयाध्यवसानं योगिनि संभवति तत्र अधःसप्तमनरकपृथिवीप्राप्त्यव-१०
न्यकारणस्य बीजभूताध्यवसानसद्भावात् कार्यस्य कारणाव्यभिचारित्वात् तस्य नरकप्राप्तिसद्भाव इति
अनिष्टापत्तिः । न च योगिनि अशेषकर्मक्षयनिबन्धनमध्यवसानं जनयदपि नरकप्राप्तिनिबन्धनकर्मबी-
जभूतमध्यवसानं नरकप्राप्तिलक्षणं स्वकार्यं न जनयतीति वाच्यम्, अविकलकारणस्य अवश्यंतया
स्वकार्यनिवर्तकत्वात् अन्यथा अविकलकारणत्वायोगात् । न च यदेव तथाभूतकर्मनिवर्तनसमर्थं
तदेव तत्क्षयहेत्वध्यवसायनिबन्धनं भवति, भावाभावयोरेकस्मिन्नेकदा विरोधात् तन्निवर्तकस्य हेतोः १५
स्वभावांतरमप्राप्त्यवतस्तन्निवर्तकत्वे (निवर्त) तत्त्वविरोधात् न हि यदेव यदैवाङ्गुलिद्रव्यस्य ऋजुत्वोत्पादकम्
तदेव तदैव तस्य विनाशकं संभवति एकनिमित्तयोरेकदा भावाभावयोर्विरोधात् । नापि तत् तस्य
व्यापकम् येन ततस्तन्निवर्तमानं तदपि आदाय निवर्तत, व्यापकत्वे वा यत्र अशेषकर्मक्षयनिबन्धना-
ध्यवसायसद्भावस्तत्र व्यापकस्य अवश्यंभावित्वात् अन्यथा तस्य तद्व्यापकत्वायोगात् योगिनस्तदध्य-
वसायवतोऽधःसप्तमनरकप्राप्तिप्रसङ्गोऽनिष्टस्तदवस्थ एव स्यात् । न च यत्र क्लृष्टतराध्यवसायसद्भा-२०
वस्तत्र अतिशुभतराध्यवसायेन भाव्यमिति प्रतिबन्धसंभवः तन्दुलमत्येन व्यभिचारात् । न च
मनुष्यजातियोगित्वे सति अव्यभिचारः उत्तमसंहननेन चारित्रप्राप्तिकालार्वाकसमयभाविना सर्व-
पर्याप्तिसंपन्नेन तथाविधक्लिष्टपरिणामवता पुरुषेण व्यभिचारात् । न च यत्र अतिशुभतरः परिणाम-
स्तत्रापि अशुभतरपरिणामेन भाव्यमित्यत्रापि प्रतिबन्धः तथाविधयोगिना व्यभिचारात् ।

किञ्च, स्त्रीणां सप्तमनरकपृथ्वीप्राप्तिनिबन्धनकर्मबीजाध्यवसायाभावः कुतः प्रतिपन्नः ? आत्मा-२५
गमात् इति चेत् अशेषकर्मशैलवज्राशनिभूतशुभाध्यवसायसद्भावोऽपि तत एव अभ्युपगन्तव्यः । न
हि अतीन्द्रिये एवविधेऽर्थे अस्मादेरवोद्देशः आत्मागमाद् कृते अन्यत् प्रमाणमस्ति । न च दृष्टेष्टाविरो-
ध्याप्तवचनमसत्कार्यानुसारिजातिविकल्पैर्वाधामनुभवति तेषां प्राप्ताऽप्राप्तव्यापादकमतंगजविकल्पवद्
भवस्तुसंपर्शित्वात् । उक्तं च भर्तृहरिणा—

“अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा ।

३०

ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते” ॥ [

न च अत्र वस्तुनि आगमनिरपेक्षमनुमानं प्रवर्तितुमुत्सहते, पक्षधर्मादेल्लङ्घ्यरूपस्य प्रमाणान्तरतः प्रति-
पत्तुमशक्तेः प्रतिपत्तौ वा साध्यस्यापि प्रतिबन्धग्राहिणा प्रमाणेन प्रतिपत्तेर्नैकान्ततोऽतीन्द्रियता भवेत् ।
आगमानुसारं चानुमानं प्रकृते वस्तुनि संवादकृदेव न बाधकमिति प्रदर्शितम् । न च आप्तवचनं
स्त्रीनिर्वाणप्रतिपादकप्रमाणम् सप्तमनरकप्राप्तिप्रतिषेधकं प्रमाणमिति वक्तव्यम् उभयत्र आप्तप्रणीत- ३५
त्वादेः प्रामाण्यनिबन्धनस्य अविशेषात् । न च एकमाप्तप्रणीतमेव न भवति, इतरत्रापि अस्य समान-
त्वात् पूर्वापरोपनिबद्धाशेषदृष्टादृष्टप्रयोजनार्थप्रतिपादकाऽवान्तरवाक्यसमूहात्मकैकमहावाक्यरूप-
तया अर्हदागमस्य एकत्वात् तथा चान्तरवाक्यानां केषांचिद् अप्रामाण्यं सर्वस्यापि आगमस्य
अप्रामाण्यप्रसक्तेः अङ्गदुष्टत्वे तदात्मकाङ्गिनोपि दुष्टत्वापत्तेः । न च प्रदर्शितवाक्यात्मकः सर्वज्ञप्रणी-
तागमत्वेन अस्मान् प्रति असिद्ध इति वक्तव्यम् नास्तिक-मीमांसकान् प्रति पुरुषनिर्वाणावेदकस्यापि ४०
इतरप्रणीतत्वेन असिद्धेः । या च तान् प्रति तस्य तत्प्रणीतत्वावेदिका युक्तिः सा इतरत्रापि समाना

पूर्वापरैकवाक्यत्व-दृष्टादृष्टाबाधितार्थत्वादेरविशेषात् । अथ स्त्रीणां घातिकर्मक्षयनिमित्ताद्यशुक्लध्या-
नद्वयस्यासंभवाद् न निर्वाणप्राप्तिः संभविनी; ननु कुतस्तद्वयस्य तत्राभावगतिः ? पूर्वधरस्यैव तयोः
सद्भावात् “आद्ये पूर्वविदः” [तत्त्वार्थ० ९-३९] इति च न प्रामाण्यात् । न च पूर्वधरत्वं
तासां तदनधिकारित्वादिति चेत् तर्हि प्राक्तनभवानधीतपूर्वाणां वर्तमानतीर्थाधिपत्यादीनामपि
५ न तद् भवेत् तदध्ययनासंभवात् आद्यशुक्लध्यानद्वयासंभवतः तन्निमित्तघातिकर्मक्षयसमुद्भूता-
शेषतत्त्वावबोधस्वभावकेवलज्ञानाभावे न मुक्तिर्भासंगतिः स्यादिति अनिष्टापत्तिः । अथ शास्त्र-
योगागम्यसामर्थ्ययोगावसेयभावेषु अतिसूक्ष्मेष्वपि तेषां विशिष्टक्षयोपशम-वीर्यविशेषप्रभवप्रभाव-
योगात् पूर्वधरस्यैव बाधातिरेकसद्भावाद् आद्यशुक्लध्यानद्वयप्राप्तेः कैवल्यावाप्तिक्रमेण मुक्त्यवा-
प्तिरिति न दोषः तदध्ययनमन्तरेणापि विशिष्टक्षयापशमसमुद्भूतज्ञानात् पूर्ववित्त्वसंभवात् तर्हि
१० निग्रन्थीनामपि एव द्वितयसंभवे न कश्चिद् दोषमुत्पद्यमानः अभ्युपगमनीयं चैतत् अन्यथा
मरुदेवोस्वामिनीप्रभृतीनां जन्मान्तरेऽपि अनधीतपूर्वाणां न मुक्तिप्राप्तिर्भवेत् । न चासौ तेषा-
मसिद्धा सिद्धप्राभृतादिग्रन्थेषु गृहालङ्कसिद्धानां प्रातपादनात् । न च ते अप्रमाणम् सर्वज्ञ-
प्रणीतत्वेन तेषां प्रामाण्यस्य साधितत्वात् । अथ मायागारवादिभूयस्त्वाद् अबलानां न मुक्तिप्राप्तिः,
न; तदा तासां तद्वयस्त्वासंभवात् प्राक् तु पुरुषाणामपि तत्संभवोऽविरुद्धः । अथ अल्पसत्त्वाः कूरा-
१५ ध्यवसायाश्च ताः इत न मुक्तिभाजः, न; सत्त्वस्य कायगम्यत्वात् तस्य च तासु दर्शनात् अल्पसत्त्व-
त्वासिद्धिः । इदं न हि असदभियोगादां दृणवत् ताः प्राणपरीत्यागं कुर्वाणाः परीषदोपसर्गाभिभवं
आङ्गीकृतमहाव्रता विदधानाः कूराध्यवसायत्वं दृढप्रहारप्रभृतीनां प्रागवस्थायां तद्भवे विद्यमानमपि
न मुक्तिप्राप्तिप्रतिबन्धकम् तदवस्थायां तु तस्य तासां अपि अभाव एव ।

अथ लोकवद् लोकोत्तरेऽपि धर्मे पुरुषस्य उत्तमत्वात् मुक्तिप्राप्तिः न स्त्रीणाम् अनुत्तमत्वात्,
२० न; अन्यगुणापेक्षाऽनुत्तमत्वस्य मुक्तिप्राप्त्यप्रतिबन्धकत्वात् अन्यथा तीर्थकृद्गुणापेक्षया गणधरादेरपि
अनुत्तमत्वात् मुक्तिप्राप्त्यभावो भवेत् । अथ अंशपकमक्षयनिबन्धनस्य अध्यवसायस्य गणधरादिषु
तीर्थकृदपेक्षया तुल्यत्वात् अयमदोषः, समानमेतद् अबलासां तथाविधयोग्यतामापन्नानु । अथ
महाव्रतस्थपुरुषावन्धत्वात् न तासां मुक्त्यवाप्तिस्तर्हि गणधरादेरपि अर्हद्वन्धत्वात् न मुक्त्यवाप्तिः
स्यात् । अथ

२५ “तित्थपणामं काउं” [आवश्यकनि० समवस० गा० ४५]

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् प्रथमगणधरस्य ‘तीर्थ’शब्दाभिधेयत्वात् तद्वन्धत्वं तस्यासिद्धं तर्हि चातु-
र्वैषय्यभ्रमणसंघस्यापि ‘तीर्थ’शब्दवाच्यत्वात् तत्र तु तासामन्तर्भावात् महाव्रतस्थपुरुषावन्धत्वं
तासामपि अस्तिदम् । तत्र युक्त्यागमाभ्यां तासां मुक्तिप्राप्त्यभावः प्रतिपन्नो शक्यः । तत्सद्भावास्तु
प्रदर्शितागमात् युक्ततश्च प्रतीयत एव । तथाहि—विमत्यधिकरणभावापन्नाः स्त्रियो मुक्तिभाजः,
३० अवासाशेषकर्मक्षयनिबन्धनाध्यवसायत्वात्, उभयाभिमतगणधरादिपुरुषवत् इत्याद्यागम-युक्तिगर्भ-
मनुमानं निर्दोषं युक्तिशब्दवाच्यं समस्त्येव ।

[प्रतिमाभूपाया आगमविहितत्वसमर्थनम्]

यदपि ‘भगवत्प्रतिमाया न भूषा आभरणादिभिर्विधेया’ इति स्वाग्रहावष्टब्धचेतोभिर्विगम्बै-
रुच्यते तदपि अर्हत्प्रणीतागमापरिज्ञानस्य विजृम्भितमुपलक्ष्यते तत्करणस्य शुभभावनिमित्ततया
१५ कर्मक्षयाऽवन्ध्यकारणत्वात् । तथाहि—भगवत्प्रतिमाया भूषणाद्यारोपणं कर्मक्षयकारणम्, कर्तुर्मन-
प्रसादजनकत्वात्, कुङ्कुमाद्यालेपनवत् । न च व्रतावस्थायां भगवता भूषणादेरनङ्गीकृतत्वात् न तत्प्रति-
कृतौ तद् विधेयम् संमज्जनाङ्गरागपुष्पादिधारणस्यापि तदवस्थायां भगवताऽनाश्रितत्वात् न तत्

१ पूर्ण सूत्रं तु “शुक्ले चाद्यं पूर्वविदः” इत्येव । २ द्वितीय-भा० मा० ।

३ “कहेइ साहारणेण सदेण । सव्वेसिं संनीणं जोअणनीहारिणा भयवं” ॥-आवश्यकनि० पृ० १०६ ।

४ कत्कार-भा० ।

तत्र विधेयं स्यात् । अथ मेरुमस्तकादिषु तदभिषेकादौ इन्द्रादिभिस्तस्य विहितत्वात् असदादिभिरपि कृतानुकरणादिभिः प्रयोजनैस्तत् तत्र विधीयते तर्हि तत एव आभरणादिभिर्विभूषादिकमपि विधेयम् कृतानुकरणादेः समानत्वात् । एवमन्यदपि आगमबाह्यं स्वमनीषिकया परपरिकल्पित-मागम-युक्तिप्रदर्शनेन प्रतिषेद्धव्यम् न्यायदिशः प्रदर्शितत्वात् । तदेवम् अनधीताऽश्रुतयथावदपरि-भावितागमतात्पर्या दिग्धासस इव आत्माज्ञां विगोपयन्तीति व्यवस्थितम् ॥ ६५ ॥

[बहुश्रुतत्वादिदर्पात् तात्पर्यापरिज्ञानाच्चानिश्चितशास्त्रार्थस्य सिद्धान्तप्रत्यनीकत्वकथनम्]

यत एवं ततः—

जह जह बहुस्सुओ संमओ य सिस्सगणसंपरिवुडो य ।

अविणिच्छिओ य समए तह तह सिद्धंतपडिणीओ ॥ ६६ ॥

यथा यथा बहुश्रुतः सत्यंगपरिभावितार्थानेकशास्त्रश्रवणमात्रतः तथाविधाऽपराऽविदित-१० शास्त्राभिप्रायजनसंमतश्च शास्त्रज्ञत्वेन अत एव श्रुतविशेषानभिज्ञैः शिष्यगणैः समंतात् परिवृतश्च अविनिश्चितश्च समये तथाविधपरिवारदर्पात् समयपर्यालोचनेऽनादृतत्वात् तथा तथा सिद्धान्तप्रत्यनीकः यथावस्थितवस्तुस्वरूपप्रकाशकार्हादागमप्रतिपक्षः निस्सारप्र-रूपणया अन्यागमेभ्योऽपि भगवदागममधः करोतीति यावत् ॥ ६६ ॥

[क्रियाप्रधानानां ज्ञानयोगमसाध्यतां क्रियाफलानुभवाभावकथनम्]

१५

तस्मात् शास्त्रमधीत्य तदर्थवधारणं विधेयम् अवधूतश्च तदर्थो नय-प्रमाणाभिप्रायतो यथावत् परिभाषनीयः अन्यथा तत्फलपरिज्ञानविकलताप्रसक्तिरित्याह—

चरण-करणप्पहाणा ससमय-परसमयमुक्त्वावारा ।

चरण-करणस्स सारं णिच्छयसुद्धं ण याणंति ॥ ६७ ॥

चरणं श्रमणधर्मः—

२०

“वय-समणधम्म-संजम-वेयावच्चं च वंभगुत्तीओ ।

णाणाइतियं तव-कोहणिग्गहाई चरणमेयं ॥ [ओघनि० गा० २]

इति वचनात् । प्रतानि हिंसाविरमणादीनि पञ्च, श्रमणधर्मः क्षान्त्यादिर्दशधा, संयमः पञ्चाक्षव-विरमणादिः सप्तदशमेदः, वैयावृत्यं दशधा आचार्याराधनादि, ब्रह्मगुप्तयो नव वसत्यादयः, ज्ञानादित्रितयं ज्ञान-दर्शन-चारित्राणि, तपो द्वादशधा अनशनादि, क्रोधादिकपायषोडशकस्य २५ निग्रहश्च इति अष्टधा चरणम् । करणं पिण्डविशुद्ध्यादिः—

“पिंडविसोही समिई भावण-पडिमाइ-इंदियनिरोहो ।

पडिलेहण-गुत्तीओ अभिग्गहा चेव करणं तु” ॥ [ओघनि० गा० ३]

इति वचनात् । तत्र पिण्डविशुद्धिः त्रिकोटिपरिशुद्धिराहारस्य—

“संसट्टमसंसट्टा उद्धड तह अप्पलेविया चेव ।

३०

उग्गहिया पग्गहिया उज्झियहम्माय सत्तमियो” ॥ इति

सप्तधा वा, समितिः ईर्यासमित्यादिः पञ्चधा, भावना अनित्यत्वादिका द्वादश, प्रतिमा मासादिका द्वादश भिक्षूणाम् दर्शनादिका एकादश उपासकानाम्, इन्द्रियनिरोधः चक्षुरादिकरणपञ्चकसंयमः प्रतिलेखनं मुखवस्त्रिकाद्युपकरणप्रत्युपेक्षणमनेकविधम्, गुप्तिः मनो-वाक्-कायसंवरणलक्षणा त्रिधा, अभिग्रहा वसतिप्रमार्जनादयोऽनेकविधाः—एतयोश्चरण-करणयोः प्रधानास्तदनुष्ठान-३५ तत्पराः स्वसमय-परसमयमुक्तव्यापाराः अयं स्वसमयः अनेकान्तात्मकवस्तुप्ररूपणात् अयं च परसमयः केवलनयाभिप्रायप्रतिपादनात् इत्येतस्मिन् परिज्ञानेऽनादृता अनेकान्तात्मकवस्तुतत्त्वं यथावत् अनवबुद्ध्यमानाः तदितरव्यवच्छेदेन इति यावत् । चरणकरणयोः सारं फलम् निश्च-

१-म्यकूप-मा० मा० । २ ओघनि० पृ० ५ । ३ ओघनि० पृ० ६ । ४ उव्वड आ० हा० वि० ।

५ पञ्चाशकटी० पृ० २७९ द्वि० पं० ४ । ६ भिक्षूणां द्वादशानामपि प्रतिमानां स्वरूपनिरूपणं पञ्चाशकमूलतोऽवगन्तव्यम्—

पृ० २७७—२९१ गा० १—५० ।

सुखं निश्चयश्च तत् सुखं च ज्ञान-दर्शनोपयोगात्मकं निष्कलङ्कम् न जानन्ति न अनुभवन्ति ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यात्मकारणप्रभवत्वात् तस्य कारणमावे च कार्यस्य असंभवात् अन्यथा तस्य निहेतुकत्वापत्तेः चरण-करणयोश्च चारित्र्यात्मकत्वात् द्रव्य-पर्यायात्मकजीवादितत्त्वावगमसम्भाव-रूपमावेऽभावात् ।

४ अथवा चरण-करणयोः सारं निश्चयेन सुखं सम्यग्दर्शनं ते न जानन्ति न हि यथावस्थितव-स्तुतत्त्वावबोधमन्तरेण तद्वृत्तिः न च स्वसमय-परसमयतात्पर्यार्थानवगमे तदवबोधः बोटिकादेरिव संभवी । अथ जीवादिद्रव्यार्थ-पर्यायार्थापरिज्ञानेऽपि यद् अर्हद्भिरुक्तं तदेव एकं सत्यमित्येतावतैव सम्यग्दर्शनसङ्गावः—

“मण्णह् तमेव सच्चं निस्संकं जं जिणेहिं पन्नत्तं” [ ]

१० इत्याद्यागमप्रामाण्यात्, न, स्वसमयपरसमयपरमार्थानभिज्ञैर्निरावरणज्ञान-दर्शनात्मकजिनस्वरूपाऽ-ज्ञानवृत्तिस्तदभिहितभावानां सामान्यरूपतयाऽपि अन्यव्यवच्छेदेन सत्यस्वरूपत्वेन ज्ञातुमशक्य-त्वात्, नन्वेवमागमविरोधः सामायिकमात्रपदविदो भाष-तुषादेर्यथोक्तचारित्रिजिणस्तत्र मुक्तिप्रति-पादनात् सकलशास्त्रार्थज्ञाताविकलव्रतस्य व्रताद्याचरणैरर्थक्यापत्तिश्च तत्साध्यफलानवाप्तेः । न च यथोपवर्णितचरण-करणसम्यग्दर्शनैवैकल्ये भवतः ज्ञानादित्रितयस्यापि तत्र पाठात् । न, ये यथोदि-

१५ तचरण-करणप्ररूपणासेवनद्वारेण प्रधानात् आचार्यात् स्वसमयपरसमयमुक्तव्यापारा न भवन्तीति-नओऽत्र संबन्धात्-ते चरण-करणस्य सारं निश्चयशुद्धं जानन्त्येव गुर्वाज्ञया प्रवृत्तेः चरणगुणस्थितस्य साधोः सर्वनयविशुद्धतया अभ्युपगमात्—

“तं सम्बण्वविशुद्धं जं चरणगुणट्ठिओ साहूँ” [आवश्यकनि० सामाहनि० गा० १०२]

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् अगीतार्थस्य तु स्वतन्त्रचरण-करणप्रवृत्तेः व्रताद्यनुष्ठानस्य वैफल्यमभ्युप- २० गम्यत एव—

“गीयत्थो य विहारो बीओ गीयत्थमीसओ भणिओ ।” [ ]

इत्याद्यागमप्रामाण्यात् ॥ ६७ ॥

[ज्ञानक्रिययोरन्यतरवैकल्ये मोक्षफलवन्ध्यत्वकथनम्]

अत्र च सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानादमेदाज्ञा(दाद् ज्ञा)न-क्रिययोरन्यतरविकलयोर्नशेषकर्मक्ष- २५ यलक्षणफलनिर्वर्तकत्वं संभवतीति प्रतिपादयद्वाह—

णाणं किरियारहियं किरियामेत्तं च दो वि एगंता ।

असमत्था दाएउं जम्म-मरणदुक्ख मा भाई ॥ ६८ ॥

ज्ञायते यथावद् जीवाजीवादितत्त्वमनेनेति ज्ञानम् क्रियत इति क्रिया यथोक्तानुष्ठानम् तथा रहितम् ‘जन्म-मरण-दुःखेभ्यो मा भैषीः’ इति दर्शयितुं दातुं वा असमर्थम् न हि ३० ज्ञानमात्रेणैव पुरुषो भवेभ्यो मुच्यते क्रियारहितत्वात् दृष्टप्रदीपनकपलायनमार्गपङ्कवत् । क्रिया-मात्रं वा ज्ञानरहितम् न ‘तेभ्यो मा भैषीः’ इति दर्शयितुम् दातुं वा समर्थम्-न हि क्रियामात्रात् पुरुषो भवेभ्यो मुच्यते संज्ञानविकलत्वात् प्रदीपनकभयप्रपलायमानान्धवत् । तथा चागमः—

“हयं णाणं क्रियाहीणं हया अण्णणओ क्रिया ।

पासंतो पंगुलो उड्डो धावमाणो य अंधओ” ॥

३५

[आवश्यकनि० पढमाव० गा० २२]

१ स्वसमयपरमा-वा० बा० भा० मां० आ० । २-रणे नै-मां० । ३-नवैकल्ये भां० मां० । नवि-कल्पे भ-वा० बा० । ४ “सव्वेधिं पि नयाणं बहुविद्वत्तव्वयं निसामित्ता” । इति पूर्वार्धम् ।—आवश्यकनि० पृ० १९७ । ५ “एतो तइयविहारो णाणुणाओ जिणवरेहि” इत्युत्तरार्धं हरिभट्टीयानुयोगद्वारइत्तौ पृ० १२६ ।

६ असंख्यार्या मूलप्रती इतोऽनन्तरमेका गाथा अधिका विद्यते । सा चेयम्—

जेण विणा लोगस्सवि व्यवहारो सव्वहा न निव्वडइ ।

तस्स भुवणेऽगुरुणो नमो अणेगंतवायस्स ॥

इयं च गाथा टीकाप्रतिषु न कापि उपलभ्यते ।

७ सज्ञान-वृ० सं० विना । ८ आवश्यकनि० पृ० १५ ।

उभयसङ्गावस्तु 'तेभ्यो मा मैत्रीः' इति दर्शयितुं समर्थः । तथाहि—सम्यग्ज्ञान-किंवाचात् अथैभ्यो मुच्यते उभयसंयोगवत्त्वात् प्रदीपनकभयान्धस्कन्धारुदपङ्कवत् । उक्तं च—

“संजोगसिद्धीय फलं वयंति” [आचक्ष्यकनि० पदमाव० गा० २३] इत्यादि ।

तस्मात् सम्यग्ज्ञानादित्रितयनयसमूहाद् मुक्तिः नयसमूहविषयं च सम्यग्ज्ञानम् भ्रष्टानं च तद्विषयं सम्यग्दर्शनम् तत्पूर्वं च अशेषपापक्रियानिवृत्तिलक्षणं चारित्र्यम्—प्रधानोपसर्जनभावेन मुख्यवृत्त्या वा—तत् त्रितयप्रदर्शकं च वाक्यमागमः नान्यः एकान्तप्रतिपादकस्य असदर्थत्वेन विसंवादकतया तस्य प्राधान्यानुपपत्तेः जिनवचनस्य तु तद्विपर्ययेण दृष्टवद् अदृष्टार्थेऽपि प्रामाण्यसंगतेः ॥ ६८ ॥

[अनेकान्तमयत्वेन जिनवचनस्य स्तवनं पार्यन्तिकमङ्गलविधानं च]

तस्य तथाभूतस्य स्तुतिप्रतिपादनाय मङ्गलार्थत्वात् प्रकरणपरिसमाप्तौ गाथासूत्रमाह—

भद्रं मिच्छादंसणसमूहमइयस्स अमयसारस्स ।

१०

जिणवयणस्स भगवओ संविग्गसुहाहिगम्मस्स ॥ ६९ ॥

भद्रं कल्याणम् जिनवचनस्य अस्तु इति संबन्धः मिथ्यादर्शनसमूहमयस्य; ननु यद् मिथ्यादर्शनसमूहमयं तत् कथं सम्यग्रूपतामासादयति ? न हि विषयविकल्पासमूहमयस्य अमृतरूपतापत्तिः प्रसिद्धा, न; परस्परनिरपेक्षसंग्रहादिनयरूपापन्नसांख्यादिमिथ्यादर्शनानां परस्परसव्यपेक्षतासमासादितानेकान्तरूपाणां विषयविकल्पासमूहविशेषमयस्य अमृतसंदोहस्येव सम्यक्त्वापत्तेः । १५ दृश्यन्ते हि विषादयोऽपि भावाः परस्परसंयोगविशेषसमासावितपरिणत्यन्त्या अणुरूपतामात्मसात्कुर्वाणाः मध्वाज्यप्रभृतयस्तु विशिष्टसंयोगावाप्तद्रव्यान्तरस्वभावा नृतिप्राप्तिनिमित्तविषयरूपतामासादयन्तः । न च अध्यक्षप्रसिद्धार्थस्य पर्यनुयोगविषयता अन्यथा अद्यादेरपि दाह्यदहनशक्त्यादिपर्यनुयोगोपपत्तेः । अत एव निरपेक्षा नैगमादयो दुर्नयाः सापेक्षास्तु सुनया उच्यन्ते । अभिहितार्थसंवादि चेदं वादिषूपभस्तुतिकृत्सिद्धसेनाचार्यवचनम्—

२०

“नयास्तव स्यात्पदलाञ्छना इमे रसोपविद्धा इव लोहधातवः ।

भवन्त्यभिप्रेतफला यतस्ततो भवन्तमार्याः प्रणता हितैषिणः” ॥ [ ] इति ।

अथवा सांख्याद्येकान्तवादिदर्शनसमूहमयैकस्य चूर्णनस्वभावस्य मिथ्यादृष्टिपुरुषसमूहविषयक-समर्थस्य वा यद्वा मिथ्यादर्शनसमूहा नैगमादयः—एकैकस्य नैगमादेनयस्य शतविधत्ववत्—

“एकैको वि सयविहो” [आचक्ष्यकनि० उवग्घायनि० गा० ३६]

२५

इत्याद्यागमप्रामाण्यात्—अवयवा यस्य तद् मिथ्यादर्शनसमूहमयम् जिनवचनस्य नैगमादयः सापेक्षाः सप्त अवयवाः तेषामपि एकैकः शतधा व्यवस्थितः इत्यभिप्रायः ।

[सप्तमङ्गलादिप्रदर्शनेनानेकान्तसमर्थनम्]

समूहरूपसत्तनयावयवोदाहरणापेक्षया च सप्तमङ्गीप्रदर्शनमागमज्ञा विदधति सामान्यविशेषा-त्मकत्वाद् वस्तुतत्त्वस्य—

३०

१ “न हु एगचकेण रहो पयाइ । अंचो अ पंगू अ बणे समिन्ना ते संपवत्ता नगरं पविट्ठा ॥” इति संपूर्णा गाथा आचक्ष्यकनि० पृ० १५ ।

२ सिद्धसेनीयत्वेन प्रसिद्धायां कथ्यायां च कापि स्तुतौ नेदं पद्यमुपलभ्यते । समन्तभद्रकृतिवत्त्वेन प्रसिद्धे खयंभूतोत्रे पञ्चषष्ठितमत्वेन इदं पद्यं “नयास्तव स्यात्पदसललाञ्छिता” इति “भवन्त्यभिप्रेतगुणा यतस्ततो” इति च पाठान्तरेण सहितं दृश्यते ।

हरिमन्त्रेण अनुयोगद्वारवृत्तौ “तदुक्तं च” इति निर्दिश्य ‘भवन्त्यभिप्रेतगुणा’ इति पाठसहितं पद्यमिदं समुद्धृतम् पृ० ११८ ।

आचाराङ्गीकायां शीलाङ्गाचार्येण एतादृशमेव एतत् पद्यं “खयध्वैरत्र बहु विजृम्भितम्” इति कृत्वा उद्धृतम् पृ० ८५ ।

हेमचन्द्रेण पुनः खोपहसन्मानुषासनवृद्धवृत्तौ “स्तुतिकारोप्याह” इत्युक्त्वा इदं पद्यं उद्धृतम् स्वकीये च न्यासे विज्ञेय-नामप्रहणं विधेयं “परोक्षेनापि द्रव्यति” इत्युक्त्वा व्याख्यातम् १-१-२ ।

३-मञ्जिक-का० वा० विना । ४ “अत नवसया हवन्ति एषं तु । अम्भो वि य आप्णो पञ्चसया हुंति उ नवार्ण” ॥—आचक्ष्यकनि० पृ० १३६ । विशेषाव० गा० २२६४ ।

सामान्यस्य एकत्वात् तद्विवक्षायां यदेव घटादिद्रव्यम् 'स्याद् एकम्' इति प्रथमभङ्गविषयः ।
तदेव देश-काल-प्रयोजनभेदात् नानात्वं प्रतिपद्यमानं तद्विवक्षया 'स्याद् अनेकम्' इति
द्वितीयभङ्गविषयः ।

तदेव उभयात्मकमेकदा एकशब्देन यदा अभिधातुं न शक्यते तदा 'स्याद् अवक्तव्यम्' इति
५ तृतीयभङ्गविषयः ।

यदेव चावकाशदालत्वेन असाधारणेन एकमाकाशम् तदेव अवगाह्यावगाहकावगाहनक्रिया-
भेदाद् अनेकं भवति तद्रूपविना तस्य अवस्तुत्वापत्तेः प्रदेशभेदापेक्षयाऽपि च तद् अनेकम् अन्यथा
हिमवत्-विन्ध्ययोरपि एकदेशताप्राप्तेः तस्य च तथाविवक्षायाम् 'स्याद् एकं च अनेकं च' इति
चतुर्थभङ्गविषयता ।

१० यदेव चैकमाकाशं भवतः प्रसिद्धं तद् एकस्मिन् अवयवे विवक्षिते एकम् अवयवस्य अवयवा-
स्तराद् भिन्नत्वात् भिन्नानां च अवयवानां वाचकस्य शब्दस्य अभावात् अवक्तव्यं चेति तथाविवक्षा-
याम् 'स्याद् एकम् अवक्तव्यं च' इति पञ्चमभङ्गविषयस्तत् ।

यदेव एकमाकाशं प्रसिद्धं भवतः तत् अवगाह्याऽवगाहकाऽवगाहनक्रियाभेदाद् अनेकम् एका-
नेकत्वप्रतिपादकशब्दाभावात् अवक्तव्यं च अतः 'स्याद् अनेकम् अवक्तव्यं च' इति षष्ठ्यभङ्गविषयः ।

१५ यदेव एकमाकाशात्मकतया आकाशं भवतः प्रसिद्धं तदेव तथैकम् अवगाह्याऽवगाहकाऽवगा-
हनक्रियापेक्षया अनेकं च युगपत्प्रतिपादनापेक्षया अवक्तव्यं चेति 'स्याद् एकम् अनेकम् अवक्तव्यं च'
इति सप्तमभङ्गविषयः ।

एवं 'स्यात् सर्वगतः' 'स्याद् असर्वगतो घटादिः' इत्यादिकाऽपि सप्तभङ्गी वक्तव्या । यतः य एव
पार्थिवाः परमाणवो घटः त एव विद्यसादिपरिणतिवशान् जलानिलानलाद्यन्यादिरूपतामात्मसात्कु-
२० र्वाणाः 'स्यात् सर्वगतो घटः' इत्यादि सप्तभङ्गविषयतां यथोक्तन्यायान् कथं नासादयन्ति ? न च घट-
परमाणूनां पुद्गलरूपतापरित्यागे पूर्वपर्यायापरित्यागे च घटपर्यायापत्तिः क्षणिकाक्षणिकैकान्तयोरर्थ-
क्रियानुपपत्तेरसत्त्वापत्तेः परिणामिन एव सुवर्णात्मना व्यवस्थितस्य केयूरात्मना विनाशमनुभवतः
कटकाद्यात्मना उत्पद्यमानस्य घस्तुनः सत्त्वात् अन्यथा क्वचित् कस्यचित् कदाचित् अनुपलब्धेः । न
च अध्यक्षाद् अन्यद् गरिष्ठं प्रमाणान्तरमस्ति यतस्तद्विपरीतभावाभ्युपगमः क्रियते अन्तर्बहिश्च हर्ष-

२५ विषादाद्यनेकाकारवितर्कान् (विवर्तान्) केकं चैतन्य-स्थास-कोश-कुशलाद्यनेकाकारस्वीकृतैकमुत्पि-
ण्डादेः स्वसंवेदनाक्षजाध्यक्षतः प्रतिपत्तेः । सर्वथोपलभ्यमध्यरूपं पूर्वापरकोट्योरसत् इति वदतः
सर्वप्रमाणविरोधात् कुण्डलाऽङ्गदादिषु पर्यायेषु तादृग्भूतसुवर्णद्रव्योपलब्धेः कार्योत्पत्तौ कारणस्य
सर्वथा निवृत्त्यनुपलब्धेः । न च सादृश्यविप्रलम्भात् तदध्यवसायकल्पनेति वक्तव्यम् तदेकान्तभेदसा-
धकप्रमाणस्यापास्तत्वात् । न च कथंचित् स्वभावभेदेऽपि तादात्म्यक्षि(क्ष)तिः ग्राह्यग्राहकाकार-

३० संबिद्धत् विविकृतिपरमाणुषु स्थूलैकघटादिप्रतिभासवद्वा ग्राह्यग्राहकाकारविविक्तसंवित्प्रकल्पने अध्य-
क्षधियोऽपि विवक्षिताकारविवेकानुपलब्धेरध्यक्षतरस्वभावाभ्यां विरोधस्वरूपासिद्धौ अन्यत्राऽपि कः
प्रद्वेषः ? तथाहि—शक्यमन्यत्रापि एवमभिधातुम्—एकमेव पार्थिवद्रव्यं लोचनादिसामग्रीविशेषात्
वर्णादिप्रतिपत्तिभेदेऽपि भिन्नमिव प्रतिभाति प्रत्यासन्नतररूपताव्यवस्थितैकविषयवत् । न हि स्पष्टा-

स्पष्टनिर्भासभेदेऽपि तदेकत्वविक्षितिस्तत्र तद्वद् इहापि रूपादिप्रतिभासभेदेऽपि एकत्वं किं न स्यात्
३५ प्रतीतेरविशेषात् । एवं च स्याद्वादिनः अग्नरपि अनुष्णत्वप्रसक्तिरिति असंगतमभिधानम् यतस्तत्रापि
स्यात् 'उष्णोऽग्निः' इति स्पर्शविशेषेण उष्णस्य भास्वराकारेण पुनरनुष्णस्य तस्यैकस्य नानास्वभाव-
शक्तेरबाधितप्रमाणविषयस्यैवं वचने दोषसंगासंभवात् । तस्मात् एकस्यैव सामग्रीभेदवशात् तथा-
प्रतिभासाविरोधः । कारणस्य च कार्यात्मनोत्पत्तौ न किञ्चिद् अपेक्षणीयमस्ति यतस्तथोत्पित्सुखमा-
धता न भवेत् । अत एव मृदादिभावो घटस्वभावेन नश्वरः कपालस्वरूपेण चोत्पत्तौ तिष्ठतीति स्वभा-
४० वत एव नश्वरः उत्पित्सुः स्थासुश्च अन्यतमापाये पदार्थस्यैव असंभवार्त् त्रितयभावं प्रत्यनपेक्षत्वाच्च
न हि उत्पन्नः पदार्थः किञ्चित् स्थितिं प्रत्यपेक्षते स्थित्यात्मकत्वात् उत्पादस्य, न च अवस्थित उत्पत्तौ

किञ्चिद् अपेक्षते उत्पत्तिस्वभावत्वात् स्थितेः, न च विनष्ट उत्पत्तिं प्रति हेत्वन्तरापेक्षः विनाशस्य उत्पत्त्यात्मकत्वात् ततः पूर्वापरस्वभावपरित्यागावाप्तिलक्षणं परिणाममासादयन् भावो व्यवतिष्ठते इति प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरमेतत् । अतः शब्द-विद्युत्-प्रदीपादेरपि निरन्वयविनाशकल्पना असंगतैव तेषामादौ स्थितिदर्शनात् अन्तेऽपि तत्त्वभाषानतिक्रमात् न हि भावः स्वं स्वभावं परित्यजति प्रागपि तत्त्वभावपरित्यागप्रसक्तेः अन्ते च क्षयदर्शनात् प्रागपि नश्वरस्वभाववत् आदौ उत्पत्तिसमयेऽपि स्थितिदर्शनात् अन्ते स्थितिः किं नाभ्युपेयते ? न च विद्युत्-प्रदीपादेस्तैजसरूपपरित्यागात् तामसरूपस्वीकरणे किञ्चिद् विरुद्धं भवेत् । न च स्वभावमेदस्तदेकत्वविधातुकृत् ग्राह्यग्राहकाकारसंवेदनवत् वेद्यवेदकाकारविवेकपरोक्षापरोक्षसंविच्चिद्वद्वा । यथा च ध्वंसहेतोस्तदतदकरणविरोधात् अकिञ्चित्करत्वम् तथा स्थित्युत्पादहेत्वोर्विशारदधर्मणः स्थाव्रताकरणाभावात् स्वत एव स्थितिस्वभावस्य स्थितिहेतोरानर्थक्यम् । अथ स्थितिहेतुः अपातं करोतीत्युच्यते तर्हि पातं न करोतीति प्रसक्तम् एवं १० च अकिञ्चित्करत्वमेव तस्य । यदि वा अर्थान्तरं ततोऽपातः तर्हि तस्य करणे विनश्वरस्वभावः किं न विनश्येत् ? अथासौ स्थाव्रस्तथापि स्थितिहेतोरानर्थक्यम् स्वत एव तस्य स्थितेः । तथा उत्पत्तिहेतुरपि यदि भावं करोति तदा तस्य अकिञ्चित्करत्वमेव भावस्य स्वयमेव भावरूपत्वात् । अथ अभावं भावरूपतां नयति तर्हि नाशहेतुरपि भावमभावीकरोतीति कथमकिञ्चित्करः स्यात् ? न हि अभावस्य भावीकरणे भावस्य वा अभावीकरणे कश्चिद् विशेषः संभवी अत एव तेषामन्यतमस्य सहेतुकत्वमहेतुः १५ कत्वं वा अभ्युपगच्छन् सर्वेषां तद् अभ्युपगन्तुमर्हति अविशेषात् । न च भिन्नयोगक्षेमत्वात् कार्य-कारणयोरेकत्वमनुपपन्नम् स्वभावमेदेऽपि एकत्वप्रतिपत्तेः सर्वसंविदक्षणां नानात्वमेकदोषत्तिविनाशवतामभिन्नयोगक्षेमत्वेऽपि च परस्परतः पृथग्भावसिद्धेः । अथ अत्र अभिन्नयोगक्षेमपक्षेऽपि प्रतिभासमेदाद् भेदस्तर्हि यत्र प्रतिभासमेदस्तत्र भिन्नयोगक्षेमत्वेऽपि अमेदः प्रतिभासमेदाद् भेदयोर्वस्तुभेदाद् भेदव्यवस्थापकत्वात् समुदायस्य च देश-कालभेदाभावात् सकृदेव संविद्यात्मनोत्पत्तरेकत्वं च प्रसज्येत । यदि २० च स्वभावमेदो वस्तुभेदलक्षणम् तदा संतानान्तरयोरिव विषयविषयिरूपायाः संविदसंवेदकत्वेऽपि प्रत्यक्षेतरयोर्वा असौ विद्यत इति नानात्वं भवेत् । यदि पुनः स्वभावमेदाविशेषेऽपि विषयविषयिणो-क्षणाकारयोरेव तादात्म्यम् न पुनः संतानान्तरसंविचीनामिति प्रत्यासत्तेः कुतश्चिद् व्यवस्थाप्यते तर्हि परस्यापि विवक्षितैकार्थोपादानोपादेयभूतयोरेव अवस्थयोस्तादात्म्यं कथंचिद् वदतो न कश्चिद् दोषः प्रसक्तिमान् । निराकृतश्च अनेकश एकान्तवादः तत्प्रसाधकहेतूनां सर्वेषामनेकान्तव्याप्ततया २५ विरुद्धताप्रदर्शनात् तत्प्रदर्शनं च एकान्तवादिनिग्रहस्थानमनेकान्तवादिविजयस्यैवेतरपराजयाधिकरणप्राप्तिलक्षणत्वात्—

“विरुद्धं हेतुमुद्गाध्य वादिनं जयतीतरः” [

]]

इत्यस्य वचसो न्यायानुगतत्वात् ।

[प्रासङ्गिकी निग्रहस्थानस्वरूपपर्यालोचना]

३०

यदि पुनः असाधनाङ्गवचनं वादिनः पराजयाधिकरणमभ्युपगम्येत तदा वादाभ्युपगमं विधाय तूष्णीभावाभावेण असाधनाङ्गस्य अवचनात् वादिनो विजयः किं न स्यात् ? प्रतिवादिनोऽपि स्वपक्ष-सिद्धिमकुर्वतः कथं न विजयस्तत एव भवेत् । अथ साधनाङ्गवचनमपि निग्रहस्थानं तर्हि वादि-प्रतिवादिनोर्योगपथेन निग्रहाधिकरणता भवेत् तूष्णीभावाविशेषात् । तूष्णीभावोपलम्भेन इतरो विजयवानिति चेत् ; नन्वेवमितरजयस्य अन्यतरपराजयाधिकरणतैव प्राप्ता । न च स्वपक्षसिद्धिः ३५ कुर्वत इतरोपलम्भमात्रेण जयप्राप्तिः तदप्राप्तौ च कथं तदितरस्य पराजयः ? यदपि ‘इष्टस्यार्थस्य सिद्धिः (सिद्धिः) साधनं तस्याङ्गं स्वभाव-कार्योऽनुपलम्भलक्षणं हेतुत्रयं पक्षधर्मत्वादि वा त्रैकूप्यं तस्य अवचनं निग्रहस्थानं वादिनः’ इत्युक्तम्, तदपि अचारुः प्रतिवादिनोऽपि पक्षधर्मत्वादेरन्यतमस्य अनुक्तौ असमर्थने वा विजयाप्राप्तेः तदप्राप्तौ च वादिनो निग्रहस्थानानुपपत्तेः इतरजयनान्तरीय-कत्वात् इतरपराजयस्य । एवं हेत्वाभासादेरसाधनाङ्गस्य वचनं वादिनो निग्रहस्थानमिति प्रतिक्षिप्त- ४० मुक्तन्यायाद् द्रष्टव्यम् । अथ ततः साध्यसिद्धेरभावात् । तस्य निग्रहस्थानमेव न भूविशेषादेर-

- साधनाङ्गकरणस्य तत एव तत्प्राप्तेः । ततो वादिनमसाधनाङ्गप्रतिबन्धानम् कुर्वाणं वा स्वपक्षसिद्धिं विदधेव प्रतिवादी तत्पक्षप्रतिक्षेपेण निगृह्णाति इत्येतदेव न्यायोपेतमुत्पत्त्यामः । एवं प्रतिवादिनो दोषमनुद्गावयतो न निग्रहस्थानम् तावता स्वपक्षसिद्धिमकुर्वाणस्य वादिनो विजयप्राप्त्ययोगात् तत्साधनस्य सदोषत्वसंभवात् तस्य सदोषत्वेऽपि तदुद्गावनासमर्थत्वात् प्रतिवादिनो निग्रहस्थानं
- ५ तदिति चेत्, न; दोषवत्साधनाभिधानाद् वादिनोऽपि पराजयाधिकरणत्वात् द्वयोरपि युगपत् पराजयप्राप्तेः अत एव प्रतिवादिनो दोषस्यानुद्गावनमपि न निग्रहस्थानम् । यच्च वादिपक्षसिद्धेरप्रतिबन्धकं पक्षादिवचनाधिक्योद्गावने प्रतिवादिपक्षसिद्धौ असाधकतमम् तत् सर्वं न वादिनः पराजयाधिकरणम् अन्यथा तत्पादप्रसारिकाद्युद्गावनमपि तस्य पराजयाधिकरणं स्यात् । अथ पक्षादिवचनस्य असाधनाङ्गत्वात् तदुद्गावने वादिनस्तदपरिज्ञाननिबन्धनपराजयाधिकरणता तर्हि 'यत्
- १० सत् तत् सर्वं क्षणिकम्' इति व्याप्तिवचनादेव शब्दस्यापि क्षणिकत्वसिद्धौ 'संश्च शब्दः' इत्यभिधानं तत एव तस्य पराजयाधिकरणं भवेत् । न च शब्दे शब्दविप्रतिपत्तिर्येन तन्निरासाय सत्त्वाभिधानं तत्र अपुनरुक्तं भवेत् तद्विप्रतिपत्तौ वा तत्साधकहेतु(तो)रसिद्धत्वादिदोषप्रयानतिवृत्तेर्भवतैव अभ्युपगमात् तत्साध्यत्वानुपपत्तिः । यदि च संक्षिप्तवचनात् साध्यसिद्धौ तद्विस्तराभिधानं निग्रहस्थानं तर्हि सत्त्वात् क्षणक्षयसिद्धौ कृतकत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्यभिधानं कथं न निग्रहस्थानं स्यात् ?
- १५ कथं वा 'कृतक'-'प्रयत्नानन्तरीयक'आदिषु स्वार्थिकस्य तस्योपादानं तत्र स्यात् ? 'यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकम्' इत्यादिसाधनवाक्यमभिधाय पक्षादिवचनवत् तत्समर्थनमपि निग्रहस्थानं प्रसक्तम् असमर्थितमपि स्वत एव तत्त्वेनोक्तमेव स्वसाध्याविनाभूतस्य हेतोः प्रदर्शनमात्रात् साध्यसिद्धेः सद्भावात् स्वभावकार्याऽनुपलम्भप्रकल्पनया तद्वचने निग्रहस्थानं परस्य प्रसक्तम् अनुपलब्धौ 'उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य' इति विशेषणोपादानं निग्रहस्थानम् अदृश्यानामपि व्याधि-भूत-प्रहादीनां
- २० कुतश्चिद् व्यावृत्तिसिद्धेः । यदि तु उपलभ्यानुपलब्धेरेव अभावसिद्धिः तदा 'नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरम् प्राणादिमत्त्वान्' इत्यत्र घटादेरात्मनोऽक्षणिकस्यादृश्यानुपलम्भात् अभावसिद्धेः 'यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकम्' इति सामस्त्येन व्याप्त्यसिद्धितः क्षणक्षयानुमानं नानवयं स्यात् ।

- किञ्च, देश-काल-स्वभाव-विप्रकृष्टभावानुपलब्धेरभावासिद्धौ 'सर्वत्र सर्वदा सर्वो धूमोऽग्निमन्तरेण अनुपपत्तिमान्' इति व्याप्तेरसिद्धेर्न ततस्तत्सिद्धिः स्यात् । न च अध्यक्षाऽनुपलम्भौ
- २५ तत्कार्यकारणभावप्रसाधकौ अभ्युपगम्यमानौ सन्निहितविषयबलोत्पत्तेरविचारकत्वाच्च इत्यनो व्यापारान् विधानौ क्षमौ तत्पृष्ठभाविक्कल्पस्य तन्निवर्तनसामर्थ्याभ्युपगमे सविकल्पकस्यानिष्टं प्रामाण्यं प्रसज्येत अनधिगतार्थाधिगन्तृत्वात् अविस्वादिताच्च तस्य अविकल्पकस्य तु हिंसाविरति-दान-चेतसां स्वर्गादिफलनिव(निर्व)र्तनसामर्थ्यस्वभावसंवेदनस्यैव सर्वात्मना वस्तुसंवेदनेऽपि निर्णय-घटादेव प्रामाण्योपपत्तेः अन्यथा 'अनुमानस्य अप्रामाण्यप्रसक्तेः तद्विहीतप्राहितया' इत्युक्तं प्राक् ।
- ३० अदृश्यानामनुपलम्भात् अभावासिद्धौ अर्थक्रियया सत्ता भावानां व्याप्तेत्येतद् अपि परस्य निग्रहस्थानमेव ततः स्वपक्षसिद्धिः इतरस्य पराजयाधिकरणम् सा च परोपन्यस्तहेतोर्विरुद्धताप्रदर्शनेन स्वतन्त्रनिर्दोषहेतुसमर्थनेन वा परोपन्यस्तहेत्वसिद्धतादिदोषप्रतिपादनपुरस्सरं कर्तव्या अन्यथा परपराजयनिबन्धनस्वविजयायोगात् । यदा च विजिगीषुणा स्वपक्षस्थापनेन परपक्षनिराकरणेन च समाप्रत्यायनं विधेयम् अन्यथा जयपराजयानुपपत्तेः तदा असिद्धाऽनैकान्तिकत्वसाधनदोषोद्गाव-
- ३५ नेऽपि न वादिप्रतिवादिनोर्जय-पराजयौ प्रकृतार्थापरिसमाप्तेः । अथ स्वपक्षसिद्धेरभावात् हेत्वाभासात् असाधनाङ्गवचनं वादिनो निग्रहस्थानम्, न; इतरत्रापि तत्प्रसङ्गात् । अथ वादिनः साधनत्वेन अभिमतस्य असाधनत्वप्रदर्शनेन प्रतिवादिकृतेन पराजयः प्रतिवादिनस्तु संज्ञितदोषोद्गावनाद् जयः, न; यदि स्वपक्षसिद्धिमकुर्वता प्रतिवादिना स्व-परोत्कर्षापकर्षप्रत्यायनमात्रेण वादी

१-सिद्धिः य-मां मां विना । २ तन्निवर्तन-मां मां विना । ३-नस्यैव वा० बा० । ४-माण्याप्र-वृ० आ० हा० वि० । ५ भावसि-वृ० आ० हा० वि० । ६ व्याप्ते तदपि आ० हा० वि० । व्याप्तेरित्येतदपि मां मां । ७-प्रवादि-वृ० मां मां । ८-भावात् हेत्वाभावादसाध-वृ० आ० हा० वि० । भावात् हेत्वाभावाद् हेत्वाभावादसाध-वा० बा० । ९ संज्ञितासंज्ञितदो-वृ० आ० हा० वि० । १०-त्कर्षाप्रक-वृ० हा० ।

निगृह्यते इत्यभ्युपगमस्तर्हि असङ्गतदोषोद्भावनेनापि निरुत्तरीकरणात् आत्मोत्कर्षसंभवात् प्रति-
वादिनो विजयप्राप्तेः वादिनो निर्दोषसाधनाभिधायिनोऽपि पराजयप्रसक्तिः । अथ समर्थस्यापि
साधनस्य असमर्थनेन स्वपक्षसिद्धेरभावात् वादिनोऽपराजयो न्यायप्राप्त एव, न; उभयत्र पराजय-
प्रसक्तेः । न हि अभूतदोषपक्षोपनयनिगमनाद्युद्भावनमात्रेण प्रतिवादिना प्रकृतं वस्तुतत्त्वं प्रसाधयन्
स्वपक्षसाधनसामर्थ्यविकलेन वादी निगृह्यते इति न्यायोपपन्नम् । अथ प्रतिवादी अपि असाधनाङ्गस्य ५
साधनाङ्गत्वेन उपादानात् स्वपक्षसिद्धिमकुर्वन् मिथ्याभिनिवेशी निगृह्यते इति चेत्, न; उभयो-
र्निग्रहप्राप्तेरित्युक्तत्वात् । तस्माद्—

“असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनं द्वयोः । निग्रहस्थानमन्यद्वि न युक्तमिति नेष्यते” ॥ [ ]
इत्यादिवादन्यायलक्षणमेकान्तवादिनां सर्वमसंगतमुक्तन्यायात् सर्वस्य चैकान्तसाधनाङ्गत्वात् तस्य
असत्त्वेन साधयितुमशक्यत्वात् अनेकान्तस्य च निर्दोषत्वेन तत्र दोषोद्भावनस्य अदोषोद्भावन- १०
रूपत्वात् दोषानुद्भावनस्य च निर्दोषे पराजयानधिकरणत्वात् तदुद्भावनस्यैव तत्र निग्रहार्हत्वात्
इत्यलं पिष्टपेषणेन इति व्यवस्थितम् मिथ्यादर्शनसमूहमयत्वं अधिकत्वं वा । न विद्यते मृतं
मरणं यस्मिन् असौ अमृतो मोक्षः तं सारयति नमयति प्रापयतीति वा तस्य अवन्ध्यमोक्षकारण-
त्वात् मोक्षप्रतिपादकत्वाच्च । ‘अमयसायस्स’ वा इति पाठे अमृतवत् स्वाद्यते इति अमृतत्वादम्
अमृततुल्यमिति यावत् । तथा रागाद्यशेषशत्रुजेतृपुरुषविशेषैरुच्यत इति जिनवचनम् तस्य अनेन १५
विशिष्टपुरुषप्रणीतत्वनिबन्धनं प्रामाण्यं निगमयति । क्षीराश्रवाद्यनेकलब्ध्याद्यैश्वर्यादिमतो भगवत्
इत्यनेनापि विशेषणेन तस्य ऐहिकसंपद्विशेषजनकत्वमाह । संविघ्नैः संसारभयोद्देगाविर्भूतमोक्षाभि-
लाषैः अपकृष्यमाणराग-द्वेषाऽहंकारकालुष्यैः ‘इदमेव जिनवचनं तद्वचम्’ इत्येवं सुखेन अवगम्यते
यत् तत् संविघ्नसुखामिगंम्यम् । एतेनापि विशिष्टबुद्ध्यतिशयसंबित्समन्वितयतिवृत्तिनिषेव्यत्वमस्य
प्रतिपादयति । एवंविधगुणाध्यासितस्य जिनवचनस्य सामायिकादिबिन्दुसारपर्यन्तश्रुताम्भोधैः २०
कल्याणमस्तु इति प्रकरणसमामो अन्यमङ्गलसंपादनार्थं विशिष्टां स्तुतिमाह ।

॥ इति तत्त्वबोधविधायिन्यां संन्मतिटीकायां तृतीयं काण्डं समाप्तम् ॥

इति कतिपयसूत्रव्याख्यया यद् मयाऽऽप्तं कुशलमतुलमस्मात् संन्मतेर्भव्यसार्थैः ।
भवभयमैभिभूय प्राप्यतां ज्ञानगमै विमलमभयदेवस्थानमानन्दसारम् ॥

पुण्यद्वाग्दानवादिद्विरवधनघटाकुण्ठधीकुम्भपीठ-

२१

प्रच्वंसोद्भूतमुक्ताफलविशदयशोराशिभिर्भयस्य तूर्णम् ।

गन्तुं दिग्दन्तिदन्तच्छलनिहितपदं व्योमपर्यन्तभागान्

स्वल्पब्रह्माण्डभाण्डोदरनिबिडभरोन्पिण्डितैः संप्रतस्थे ॥

प्रद्युम्नसूरेः शिष्येण तत्त्वबोधविधायिनी । तस्यैषाऽभयदेवेन संन्मतेर्विवृतिः कृता ॥

अङ्कतो ग्रन्थप्रमाणं २५००० ।

३०

प्रैवादिमदमर्दनप्रकटसन्मतिव्याजतो निवेशितजगत्त्रयस्फुरितसान्द्रकीर्तिर्दुमः ।

समस्तजगतीतले गुणवतां शिरःशेखरो जयत्यतुलबाग(?)भयदेवसूरिः प्रभुः ॥

१-न्यद्वि यु-वृ० आ० हा० वि० । २-कान्ते सा-वृ० हा० । ३-पोद्भव-वृ० हा० । ४-निर्दोष प-
वृ० । ५-णीततत्त्व-वृ० वा० वा० । ६-णीततत्त्वतत्त्व-भा० मा० । ७-इत्येव सु-वृ० सं० । ८-गम्यं तेना-
आ० हा० वि० । ९-प्रतिक्रमण-वा० बा० । १०-सम्मत्ति-वा० बा० । सम्मति-भा० मा० आ० हा० वि० ।
१०-तीयका-वृ० भा० मा० । ११-सम्मते-भा० मा० । १२-मतिभू-वृ० । १३-सम्म-भा० मा० आ० ।
१४-इदं पद्यं आ० हा० वि० प्रतिषु नास्ति ।

परिशिष्टानि

सन्मतिमूलगाथानामकाराद्यनुक्रमः ।

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
अगु दुअणएहिं दब्बे	३-३९	गुणसहस्रं तरेणाभि	३-१४	ण य होइ जोव्वणत्थो	१-४४
अण्णायं पासंतो	२-१३	चक्खुअचक्खुअवहि-	२-२०	ण वि अत्थि अण्णवादो	३-२५
अण्णोण्णाणुगयाणं	१-४७	वरण-करणप्पहाणा	३-६७	ण हु सासणभत्तीमेत्तएण	३-६३
अत्थि अविणासधम्मी	३-५५	जइ ओग्गहमेत्तं	२-२३	णाणं अपुट्ठे अविसये	२-२५
अत्थि ति णिब्बियप्पं	१-३३	जइ सव्वं सायारं	२-१०	णाणं किरियारहियं	३-६८
अत्थं तरभूएहिं य	१-३५	जह एए तह अण्णे	१-१५	णिययेण सहहंतो	३-३८
अहिं अण्णायं च	२-१२	जह कोइ सट्ठिरिसो	२-४०	णिययवयणिज्जसच्चा	१-३८
अह देसो सम्भावे	१-३७	जह जह बहुस्सओ संमओ य	३-६६	तम्हा अण्णो जीवो	२-३८
अह पुण पुब्बपयुत्तो	२-२९	जहऽण्येयलक्खणगुणा	१-२२	तम्हा अहिगयसुत्तेण	३-६५
आइहोऽसम्भावे	१-३९	जह दवियमणियं तं	१-४२	तम्हा चउत्विभागो	२-१७
इहरा समुहसिद्धो	१-२७	जह दससु दसपुणम्मि य	३-१५	तम्हा सव्वे वि णया	१-२१
उप्पज्जमाणकालं	३-३७	जइ पुण ते चेव मणी	१-२४	तह णियवयासुविणिच्छिया	१-२३
उप(प्प)ज्जंति विरंति य	१-११	जइ संबन्धविसिद्धो	३-१८	तह सव्वे णयवाया	१-२५
उप्पाओ दुवियप्पो	३-३२	जाइ-कुल-रुव-लक्खण-	१-४५	तिणि वि उप्पायाइ	३-३५
एए पुण सत्तहओ	१-१२	जावइया वयणवहा	३-४७	तित्थयरवयणसंगह-	१-३
एगदवियम्मि जे अत्थ-	१-३१	जीवो अणाइणिहणो केवल-	२-३७	ते उ मयणोवणीया	३-५१
एगसमयम्मि एगदवियस्स	३-४१	जीवो अणाइणिहणो जीव-	२-४२	तेहिं अतीताणागय-	१-४६
एगंतणिब्बिसेसं	३-२	जुज्जइ संबन्धवसा	३-२१	दब्बट्ठिओ ति तम्हा	१-९
एयंतपक्खवाओ	३-१६	जेण मणोविसयगयाण	२-१९	दब्बट्ठिओ वि होऊण	२-२
एयंताऽसम्भूयं	३-५९	जेण विणा लोगस्स (पाठान्तर) पृ० ७५६		दब्बट्ठियनयपयडी	१-४
एवं एगे आया	१-४९	जे वयणिज्जवियणा	१-५३	दब्बट्ठियवत्तव्वं अवत्थु	१-१०
एवं जिणपणत्ते	३-३२	जे संतवाय दोसे	३-५०	दब्बट्ठियवत्तव्वं सव्वं	१-२९
एवं जीवहव्वं	२-४१	जे संवयणाइया	३-३५	दब्बट्ठियवत्तव्वं सामण्णं	३-५७
एवं सत्तवियप्पो	१-४१	ओ आउंचणकालो	३-३६	दब्बट्ठियस्स आया	१-५१
एवं सेसिंदियदंसणम्मि	३-२४	ओ हेउवायपक्खम्मि	३-४५	दब्बट्ठियस्स जो चेव कुणइ	१-५२
कम्मं जोगमिसित्तं	१-१९	अं अप्पुट्ठा भावा	२-२९	दब्बत्थंतरभूया	३-२४
काम-मण-वयणकिरिया-	३-४२	अं अप्पुट्ठे भावे	२-३०	दब्बंतरसंजोगाहि	३-३८
कालो सहाव णियइ	३-५३	अं काविलं दरिसणं	३-४८	दब्बस्स ठिइ जम्म-विगमा	३-२३
कुंभो ण जीवदवियं	३-३१	अं च पुण अरिहया	३-११	दब्बं खित्तं कालं	३-६०
केइ अणंति जइया	२-४	अं पक्खकखगहणं	२-२८	दब्बं जहा परिणयं	३-४
केवलणाणमणंतं	२-१४	अं पण्ति अत्थि समये	३-१३	दब्बं पज्जववित्तं	१-१२
केवलणाणावरणक्खय-	२-५	अं सामण्णरगहणं	२-१	दुविहो घम्मावाओ	३-४३
केवलणाणं साइ	२-३४	अत्थि ण णिच्चो ण कुणइ	३-५४	दूरे ता अणत्तं	३-९
कोव उप्पायंतो	३-७	ण य तइओ अत्थि णओ	१-१४	दो उण णया अगवया	३-१०
गइपरिगयं गइ चेव	३-२९	ण य दब्बट्ठियपक्खे	१-१७	दोहि वि णएहि णीअं	३-४९
गुणणिब्बतियसण्णा	३-३०	ण य बाहिरओ भावो	१-५०	दंसणणाणावरणक्खए	२-९

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
दंसणपुव्वं णाणं	२-२२	बंधमि अपूरमै	१-२०	समयपरमत्थवित्थर-	१-२
दंसणमोगहमेसं	२-२१	मण्णइ खीणावरणे	२-६	सम्मण्णाणे णियमेण	२-३३
नत्थि पुठवीविसिद्धो	३-५२	मण्णइ जह चउणाणी	२-१५	सम्मइंसणमिणमो	३-६२
नामं ठवणा दविए त्ति	१-६	मण्णइ विसमपरिणयं	३-२२	सवियप्प-णिवियप्पं	१-३५
पणुप्पणम्मि वि पज्जयम्मि	३-६	मण्णइ संबंघवसा	३-२०	सव्वणयसमूहम्मि वि	१-१६
पणुप्पं भावं	३-३	भइं मिच्छइंसणसमूह-	३-६९	साई अपज्जवसियं	२-३१
पज्जवणयवोक्तं	१-८	भयणा वि हु महयन्वा	३-२७	साभाविओ वि समुदयकओ	३-३३
पज्जवणिस्सामणं	१-७	मविओ सम्मइंसण-	३-४४	सामणम्मि विसेसो	३-१
पठिपुण्णजोव्वणगुणो	१-४३	मइसुयणाणमिमित्तो	२-२७	साहम्मउ व्व अत्थं	३-५६
पण्णवणिज्जा भावा	२-१६	मणपज्जवणार्णतो	२-३	सिद्धत्तयेण य पुणो	२-३६
परपज्जवेहिं असरिसणमेहिं	३-५	मणपज्जवणाणं दंसणं	२-२६	सिद्धं सिद्धत्थाणं	१-१
परवत्तव्वयपक्खा	२-१८	मूलणिमेणं पज्जव-	१-५	सीसमईविष्कारण-	३-२५
परिगमणं पज्जाओ	३-१२	रूआइपज्जवा जे देहे	१-४८	सुत्तं अत्थनिमेणं	३-६४
परिसुद्धो नयवाओ	३-४६	रुव-रस-गंध-फासा	३-८	सुत्तम्मि चैव साई	२-७
परिसुद्धं सायारं	२-११	लोइयपरिच्छयसुहो	१-२६	सुह-दुक्खसम्पओगो	१-१८
पाडेक्कनयपहगयं	३-६१	यंजणपज्जायस्स उ	१-३४	सो उण समासओ षिय	१-३०
पिड-पुत्त-णत्तु-भव्वय-	३-१७	विगमस्स वि एस विही	३-३४	संत्तेज्जमसंत्तेज्जं	२-४३
पुरिसज्जायं तु पडुक्क	१-५४	सम्भावाऽसम्भावे	१-४०	संतम्मि केवले दंसणम्मि	२-८
पुरिसम्मि पुरिससहो	१-३२	सम्भावे आइहो	१-३८	हेउविसओवणीअं	३-५८
बहुभाषा एगसदे	३-४०			होजाहि दुगुणमहुरं	३-१९

**श्वेताम्बर-दिगम्बरजैनाचार्यैः स्वे स्वे ग्रन्थे समुद्धृतानां यथोपलब्धानां
च सन्मतिगाथानां सूचिः ।**

जिनमद्रगणी क्षमाभ्रमण		हरिभद्र		हेमचन्द्र	
सन्मतिप्रकरण	विशेषावश्यक	सन्मति०	पञ्चषस्तु	सन्मति०	प्रमाणमीमांसा
१,११	गाथा २५४८	३,५३	गाथा १०४९	३,४९	पृ० ४०
१,१९	१९३५		उपदेशपद		
१,६	२९४०	३,५३	पृ० १४०		
२,१५	१४१		दशवै० टीका		
२,४३	७७४	३,५२	पृ० ३२		
३,४७	२२६५	१,१८	३८		
३,५२	२१०४				
३,४९	२१९५				
सिंहक्षमाभ्रमण		शीलाङ्क		मलधारी हेमचन्द्र	
सन्मति०	नयचक्रटीका	सन्मति०	आचाराङ्गटीका	सन्मति०	विशेषाव० टीका
	(लिखित प्रेसकोपी)		पृ० ८०		पृ० ३३
१,३१	पृ० २	१,२१	८५		
१,४७	८	३,४५	१४७		
१,२८	५०	१,३१	१७१		
३,६९	१२३ अने १०३२		सूत्रकृताङ्गटीका		
१,३	३५९	३,५३	पृ० २११		
३,५८	६६०	१,२२	"		
१,४७	७४८	१,२३	"		
१,६	७६०	१,२४	"		
१,५	९२८	१,२५	"		
१,५ अने ३,४५	९०१				
सिद्धसेनगणी (गन्धहस्ती)		वादिवेताल शान्तिस्त्रि		मल्लिवेण	
सन्मति०	तत्त्वार्थभाष्यवृत्ति	सन्मति	उत्तराध्ययनपाइअटीका	सन्मति	स्याद्वादमञ्जरी
१,२८ अने १,२० अ० १ सू० ७ पृ० ५३		१,३ अने १,६	पृ० २१		पृ० २११
		३,४७	६७		
				विद्यानन्दी	
				सन्मति०	तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक
				३,४५	पृ० ३
				अनन्तवीर्य	
				सन्मति०	सिद्धिविनिश्चयटीका
				३,५०	(लिखित)
					पृ० ३२४
				अमृतचन्द्र	
				सन्मति०	पञ्चास्तिकायटीका
				३,६७	पृ० २५०

यशोविजयोपाध्यायैः स्वरचिता अनेके ग्रन्थाः सन्मतिप्रकरणमाश्रित्यैव

कृता इति सूचनाय तत्तद्वन्थोद्धृतानां सन्मतिगाथानां सूचिः ।

सन्मति०	शास्त्रवार्तासं टीका	३,५७	२५६ प्र०	१,३५	५१
१,३५	पृ० २५२ द्वि०	३,३८	३६ प्र०	१,८	५४
१,४७	११५ प्र०	३,९	२६१ द्वि०	१,९	"
१,३७	२५३ प्र०	३,१०	"	१,१०	५५
१,३९	"	३,३९	२७४ प्र०	१,११	"
१,११	२३१ द्वि०	३,३	२५ प्र०	१,१२	"
१,४९	११५ द्वि०	३,१२	२६१ द्वि०	१,१३	"
१,५३	११६ प्र०	३,४०	२३५ प्र०	१,१४	"
१,५०	११५ द्वि०	३,२७	२२३ द्वि०	१,१५	"
१,४४	२५८ प्र०	३,४४	५८ प्र०	१,१६	"
१,६	२४२ प्र०	३,८	२६१ प्र०	१,२१	५६
१,२८	२३० द्वि०	३,३४	२२१ द्वि०	१,२२	५७
	२४३ "	३,३३	२२० द्वि०	१,२३	"
१,२१	२३० प्र०	३,५६	२५६ प्र०	१,२४	"
१,५२	११६ प्र०	सन्मति०	नयोपदेश	१,२५	"
१,१०	२३१ द्वि०	१,१३	पृ० ३५ द्वि०	१,२६	५८
१,५१	११६ प्र०	१,३१	३ द्वि०	१,२७	"
१,९	२३१ प्र०	१,४१	१३ द्वि०	१,२८	५९
१,१२	२२४ प्र०	१,१५	३६ द्वि०	१,५	१०३
१,४३	२५८ प्र०	१,५३	८८ प्र०	१,४१	१०८
१,५४	११६ प्र०	१,१४	३५ द्वि०	१,५३-५४	१२३
१,४८	११५ प्र०	१,२८	२८ द्वि०	१,३६	१३०
१,४०	१५३ द्वि०	१,३	२९ प्र०	१,३७-३८	१३२
१,४८	" द्वि०	१,१०	३१ प्र०	१,३९	१३३
२,३५	३४२ प्र०	१,९	३० द्वि०	१,४०	१३४
३,३६	" द्वि०	१,१२	३५ द्वि०	१,४१	१३५
३,३९	३६ प्र०	१,८	३० द्वि०	३,४९	७
३,३२	२१९ द्वि०	१,५४	१५ द्वि०	३,५-६	१३९
३,५३	७९ द्वि०	१,३४	१२ प्र०	३,७	१४०
३,३१	२६० प्र०	१,३५	"	३,८-१५	१४१-१४३
३,२९	२५९ द्वि०	१,१६	३६ प्र०	३,३९	१५३
३,३०	"	३,३७	४३ द्वि०	३,३३	१५३
३,१४	२६१ द्वि०	३,५३	९२ द्वि०	३,१२	"
३,१५	२६१ द्वि०	३,४७	८९ प्र०	३,१९-२०	१५४
३,४७	२७४ प्र०	३,५४	८९ द्वि०	३,२१	"
३,५०	२४ द्वि०	३,२८	९६ द्वि०	३,२२-२३	१५५
३,४८	२७४ प्र०	३,६	१९ द्वि०	३,२४-२५-२६	१५६
३,११	२६१ द्वि०	३,२५	१५ द्वि०	३,२७	१५७
३,१३	"	सन्मति०	अनेकान्तव्यवस्था	३,२८-२९	१५८
३,२८	२५९ प्र०		(लिखित प्रेसकोपी)	३,३०-३१	१६०
३,३५	३५ प्र०	१,४	पृ० २०	३,६७	"

यक्षोविजयोपाध्यायैः समन्वयेषुसुतानां सम्मसिगाथानां सूचिः ।

५

सम्मति०	ज्ञानविन्दु	२,११	१५८ प्र०	३,१३	२	१२
१,८	पृ० १५२ द्वि०	२,१५	१५९ प्र०	३,३८	९	२१
१,३५	"	२,२७	१६२ प्र०	३,१०	२	१२
२,१२	१५८ द्वि०	२,३	१५४ द्वि०	३,४९	५	६
२,१३	"	२,२६	१६२ प्र०	३,१२	२	११
२,३२	१६३ द्वि०	२,३३	१६३ द्वि०	३,३४	९	२६
२,२४	१६१ द्वि०	२,३१	"	३,३३	९	२०-२३
२,४	१५५ प्र०	२,७	१५६ द्वि०	सम्मति०	महावीरलक्ष्य	
२,१४	१५९ प्र०	२,८	१५७ प्र०	१,२८	पृ० ५४ प्र०	
२,५	१५६ प्र०	सम्मति०	द्वयगुणपर्यायनो रास	१,८	४२ द्वि०	
२,२०	१६० द्वि०	१,४७	का० १३	गा० १०	३,२९	१६ द्वि०
२,२३	१६१ द्वि०	१,४१	४	१३	३,६	५६ प्र०
२,१०	१५८ प्र०	२,३५	९	१४-१५	३,२५	५४ द्वि०
२,११	१६२ द्वि०	२,३६	९	१४-१५	सम्मति०	धर्मपरीक्षा
२,२८	१६३ द्वि०	३,३९	९	२१	१,३	पृ० ८९
२,३०	"	"	१४	१६	३,४९	८८
२,२९	१६२ प्र०	३,३७	९	१२	३,४८	"
२,२५	१६१ द्वि०	३,३२	९	१९	३,२७	२४०
२,९	१५७ प्र०	३,१४	२	१२	सम्मति०	शुक्तरसविनिश्चय
२,२२	१६१ प्र०	३,६७	१	२	१,२८	पृ० १२ द्वि०
२,२१	१६० द्वि०	३,१५	२	१२	३,५४	१८० प्र०
२,१६	१५९ प्र०	३,११	२	१२	३,२७	१७ द्वि०
२,१८	१६० प्र०					

सन्मतिमूलगाथागताः शब्दाः ।

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.	शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
अ				अनेग	३	१२	
अंतरेण	३	१४	६३५	अनेगकरणं	३	१२	६३५
अकुसला	३	३८	६४५	अनेगन्ते	१	१४	४१६
अकस्यं	२	१७	६१६	अनेय	१	२२	४२१
अगई	३	२९	६४०	अनेयलक्खणगुणा	१	२२	४२१
अगहणं	३	२४	६३८	अणोवम	१	१	
अक्खु	२	२०		अणोवममुहं	१	१	१३३, १५०
अजुत्तं	१	१८, ४७	४१७, ४५३				१६६
अण्णो	३	५३		अण्णं	३	१	६२७
अणःअंतरे	३	३५	६३५	अण्णत्तं	३	२२	६१८
अणः	२	४३	६२५		३	९	६३४
	३	६, १९	६३०	अण्णयरं	१	५४	४५६
अणंतकप्पं	२	४३	६२५	अण्णवादो	३	२६	६३८
अणंतकप्पा	३	६	६३०	अण्णा	१	५३	४५५
अणंतशुणकालयं	३	१९	६३७		३	२०	६१७
अणंतगुणो	३	१३		अण्णायं	२	१२, १३	६०९
अणंतं	२	१४, १७, ३७	६१६, ६२३	अण्णे	१	१५	४१६
अणाइ	२	३७, ४१, ४२			२	३६, ४३	६२३, ६२५
अणाइणिहण	२	४१	६२४	अण्णो	१, ३	४४, ५२	४५०, ४५५
अणाइणिहणो	२	३७	६२३		२	३८	६२३
अणाइनिहणो	२	४२	६२४		३	५२	७१०
अणागशाईयविसयेसु	२	२५	६१९	अण्णोण्णं	३	५६	७२५
अणागय	१	३१, ४३, ४४, ४५	४४९, ४५०	अण्णोण्ण	१	२, ३, २१, २३, ४७, ४८	
			४६		२	१६	
अणागयवयगुणपसाहणं	१	४४	४५०		३	३१, ४९	६४०
अणागयसुहुवहाणत्थं	१	४३	४४९	अण्णोण्णमिस्सिआ	१	२१	४१९
अणागारं	२	१४	२१०	अण्णोण्णनिरवेक्खा	३	४९	७०४
अणागारं	२	११		अण्णोण्णपक्खणिरवेक्खा	१	२३	४२१
अणावरणं	२	१७	६१६	अण्णोण्णविलक्खणा	२	१६	६१५
अणिच्छियं	३	५९	७२६	अण्णोण्णमिसेसिया	३	३१	६४०
अणियमा	३	३३	६४१	अण्णोण्णाणुगया	१	४८	४५३
अणु	३	३९	६४६, ४८	अण्णोण्णाणुगयाणं	१	४७	४५२
अणुगया	१	४८		अतीत	१	४६	
	३	८		अतीताणागयदोसगुणो-			
अणुगयाणं	१	४७		दुयुंळमऽअुवगमेहि	१	४६	४५०
अणुत्तरं	३	५१	७०९	अत्तुक्कोस	३	६२	७३२
अणुप्पमं	१	११	४०९	अत्तुक्कोसविणट्ठा	३	६२	७३२
अणुमयं	३	२०	६३७				
अणू	३	३९	६४८				

संस्कृतशब्दकोशः ।

शब्द	काण्ड	श्लोका	व्या. पृ.	शब्द	काण्ड	श्लोका	व्या. पृ.
अथ	१	३०, ३१, ३४, ४१		अपच्छिन्न	१	८	
”	२	१, २७, ३६	६९३, ६९०, ७४६	अपच्छिन्नविग्रहनिष्प्रयणो	१	८	४०८
	३	५, ६४, ६५	६३०, ७४६	अपज्वलितं	२	७, ३१, ३४	६०७, ६२१, ६२३
अथउल्लंघो	२	२७	६१९	अपज्वलेयु	३	२८	६४०
अथं	१	२	१७३	अपरिणत	१	१९	४१८
अथओ	२	३३	६२२	अपरिणतच्छिन्नेषु	१	१९	४१८
अथगई	३	६४	७४६	अपरिसुद्धो	३	३२	६४१
अथगईअ	२	१८	६१६	अपुट्टे	२	२५	६१८
अथगओ	१	३०	४३०	अपूरन्ते	१	२०	
अथगिअओ	१	३०	४३०	अप्ययं	१	४२	४४९
अथंतर	१	३६		अपुट्टा	२	२९	६२०
	३	३४		अपुट्टे	२	३०	६२०
अथंतरं	३	३५	६३६	अचमंतर	१	५०	
अथंतरभावगमणं	३	३४	६४३	अचमंतरओ	१	५०	४५३
अथंतरभूपहि	१	३६	४४१, ४४२, ४४६	अचमंतरविसेसो	१	५०	४५३
				अचमुवगमेहि	१	४६	
अथनिमेषं	३	६४	७४५	अभविष्या	३	४३	
अथपजया	१	३१	४३०	अभिनिबोद्धे	२	३२	६२१
अथपजाए	१	४१	४४८	अभिण्णकाला	३	३५	६४३
	३	५	६३०	अभिण्णं	३	३५	६४३
अथपजाओ	१	३४	४४०	अभिण्णो	१	३०	४३०
	२	३६	४५७, ६२३	अभीरु	२	४	६०५
अथपडिबत्ती	३	६४	७४६	अमयसारस्त	३	६९	
	३	५६	७१९	अमुत्ता	३	२४	६३८
अथमिम	२	२५	६१८	अमुत्तेसु	३	२४	६३८
अथसंपायणमिम	३	६५	७४६	अयं	३	२५	६३८
अथा	२	२८	६१९	अरहा	२	१३, १५	६१०
अतिथ	१	७, १४, ३३	४०७, ४१६	अरिहया	३	११	६३५
		३७, ३८, ४०	४४०, ४४६	अलक्ष्मणं	१	१३	४१५
		४२, ५०	४४७, ४४९	अलिण	१	२८	
			४५३	अवत्तव्वं	१	३८, ३९	४४७
	३	४, ५, १३, २२, २६, ५५	६३०, ६३५, ६३७, ६३८, ७१८, ७१९	अवत्तव्वयं	१	३६, ४०	४४३, ४४७
				अवत्थुं	१	१०	४०९
अत्यो	१	२७	४२३	अवमर्णता	३	२६	६३८
	२	३९	६२३	अवलंबमाणा	२	४	६०५
अदवियं	३	३१	६४०	अवसेसो	१	७	४०७
अदव्वं	३	३०	६४०	अवहि	२	२०	
अदिद्धं	२	१२, १३	६०९	अवि	३	५, १४	६३०, ६३५
अजहा	३	२९	६४०	अविकोविय	३	६१	७३२
अन्तो	२	३	५९६	अविकोवियसामत्था	३	६१	७३२
अक्को	३	४५	६५१	अविण्णं	१	११	४०९
				अविणास	३	५५	७१८

શબ્દ	કાન્ઢ	ગાથા	આ. પૃ.
અભિનાસચન્મી	૩	૫૫	૭૧૮
અભિનિષ્ક્રમ્બો	૩	૬૬	
અભિભ્રતા	૩	૨૮	૬૪૦
અભિચર્ષ	૨	૧૧	૬૦૬
અભિચર્ષ	૧	૨૬, ૩૫	૪૨૬, ૪૪૧
અભિચર્ષો	૧	૩૪	૪૪૦
અભિરુદ્ધા	૧	૪૬	૪૫૩
અભિરોદ્ધેણ	૩	૨૭	૬૩૬
અભિસર્પ	૨	૫૫	૬૧૮
અભિસિદ્ધા	૨	૧૮	૬૧૬
અભિસેસઓ	૨	૩૦	૬૨૦
અભિસેસિયં	૨	૪૧	૬૨૪
અસંલેખં	૨	૪૩	૬૨૫
અસન્માવ	૧	૩૭	
અસન્માવપજવે	૧	૩૭	૪૪૬
અસન્માવે	૧	૩૬, ૪૦	૪૪૭
અસન્મૂયં	૩	૫૬	૭૨૬
અસન્મત્યા	૩	૬૮	
અસન્માણ	૩	૮	૬૩૩
અસન્માણગહ્નલક્રસ્રણા	૩	૮	૬૩૩
અસરિસ	૩	૫	
અસરિસગમેદિ	૩	૫	૬૩૦
અસન્વાપ	૩	૫૦	૭૦૫
અસન્વાયા	૩	૫૬	૮૨૫
અહ	૧	૨૬, ૩૭	૪૨૨, ૪૪૬
	૨	૨૪, ૩૬	૬૧૮
	૩	૧૬	૬૩૬
અહવા	૨	૧૦	૬૦૮
અહિગન્મસ્ત	૩	૫૬	
અહિગય	૩	૬૫	૭૪૬
અહિયમ્મિ	૩	૧૫	૬૩૬
અહિયસુરોણ	૩	૬૫	૭૪૬
અહિયસ્સ	૧	૪૫	૪૫૦
અહેતવાઓ	૩	૪૩	૬૫૦

આ

આહ	૨	૩૬	
આહ્નો	૧	૩૮, ૩૯	૪૪૬, ૪૪૭
આર્દ્રિયં	૩	૧૧	૬૩૫
આર્દ્રિયા	૩	૬	૬૩૦
આર્દ્રિહિ	૧	૩૬	
આર્દ્રચળ	૩	૩૬	
આર્દ્રચળકાલો	૩	૩૬	૬૪૪
આર્ય	૨	૪૨	૬૨૪

શબ્દ	કાન્ઢ	ગાથા	આ. પૃ.
આપ્સ	૧	૩૦	
આપ્સવિસેસિયં	૧	૩૭	૪૪૬
આગમ	૧	૨	૧૭૩
આગમમેત્તથ	૩	૪૬	૬૫૫
આગમમેત્તથસાહઓ	૩	૪૬	૬૫૫
આગમિઓ	૩	૪૫	૬૫૧
આગમે	૩	૪૫	૬૫૧
આગસાર્દ્રિઆણં	૩	૩૧	૬૪૧
આણં	૧	૧૬	
આયરિય	૩	૬૫	૭૪૬
આયરિયચીરહત્યા	૩	૬૫	૭૪૬
આયા	૧	૪૬, ૫૧	૪૫૩, ૪૫૫
આરદ્ધે	૩	૩૬	૬૪૬
આરદ્ધો	૧	૨૬	૪૨૬
આવરણ	૨	૫, ૬	૬૦૬
આસાયણા	૧	૫૩	૪૫૫
	૨	૪, ૭	
આસિ	૩	૫૨	૭૧૦
ઇઅ	૨	૩૭	૬૨૩
ઇચ્છંતિ	૨	૩૪, ૩૬	૬૨૨, ૬૨૩
	૩	૮, ૨૬, ૩૮	૬૩૩, ૬૪૦
ઇણં	૨	૩૬	૬૨૩
ઇણમો	૩	૬૨	૭૩૨
ઇન્તિ	૨	૨૮	૬૧૬
ઇન્દિય	૩	૧૮	૬૩૬
ઇન્દિયગયં	૩	૧૮	૬૩૬
ઇર્મ	૧	૪૭	૪૫૨
	૨	૩૩	૬૨૬
ઇય	૧	૩૫	
ઇહ	૨	૨૬	૬૧૬
ઇહરા	૧	૨૭	૪૨૨
	૩	૨૫	૬૩૮

ઉ

ઉ	૧	૫, ૬, ૯, ૧૬, ૩૪૬, ૩૭૬, ૩૮૮, ૪૧૬, ૪૪૦	
	૨	૨, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૩૩, ૪૧	૬૧૬, ૬૨૨, ૬૩૮, ૬૪૩
	૩	૨૩, ૩૨, ૩૪, ૪૩, ૪૮, ૫૧	૬૪૦, ૬૫૬
ઉઆહરણમિતં	૩	૧૬	૬૩૬

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
उच्छिष्टोसु	१	१९	४१८
उच्छेद	१	१७	
उच्छेदवाह्या	१	१७	
उज्जुसुय	१	५	३१७, ३१८, ३४९, ३६६, ३७८
उज्जुसुयवयणविच्छेदो	१	५	३१७
उह	३	२९	६४०
उहृगईयं	३	२९	६४०
उण	१	२१, २८, ३०, ४१	४१९, ४२९, ४३०
	३	१०, १६, २१, ६४	६३४, ६३८, ६३७, ७४६
उतूणा	२	३४	६२२
उनेसुं	१	२	१७३
उप्पज्जंति	१	११	४०९
उप्पज्जमाण	३	३७	६४५
उप्पज्जमाणकालं	३	३७	६४५
उप्पणं	३	३७	६४५
उप्पणो	२	३६	६२३
उप्पाओ	२	९, ३१	६०८, ६२१
	३	३२, ४०, ४२	६४१, ६४९, ६५०
उप्पाय	१	१२	
उप्पायट्ठिभंगा	१	१२	४१०, ४१५
उप्पायत्था	३	३८	
उप्पायत्थाकुसला	३	३८	६४६
उप्पायंतो	३	७	६३१
उप्पायं	३	३८	६४६
उप्पायसमा	३	४१	६४९
उप्पाया	३	४१	६४९
उप्पायाई	३	३५	६४३
उभय	१	१६	
उभयत्थ	२	४०	६२४
उभयवायपणवओ	१	१६	४१६
उमयहा	१	३८, ३९, ४०	४४६, ४४७
उयाहरणं	२	३९	६२३
उल्लुण	३	४९	६५६
उल्लया	३	५०	
उवउत्तो	२	२९	६२०
उवएसम्मि	३	२६	६३८
उवओगा	२	९	६०८
उवओगो	१	८	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
उवगयाणं	१	१	१३३, १५० १६६
उवणीओ	१	२६	
उवणीयं	३	२२, ५८	६३७, ७२६
उवणीया	३	५१	७०९
उवलंभो	२	२७	
उववणं	२	३३	६२२
उवसमियाई	२	३६	६२३
उवसमियाईभावं	२	२	५९६
उवसमियाईलक्खणवि- सेसओ	२	३६	६२३
उवाओ	३	५५	
उस्सग्गओ	३	४१	६४९
एए	१	१३, १५	४१५, ४१६
	३	५५, ५७	७२५
एएसु	१	५३	४५५
एकसमएण	२	१०	६०८
एरा	१	३१	४३०
	२	१२, ३१	६०८, ६२१
	३	१७, ४०, ४१	६३६, ६४९
एगगुण	३	६	६३०
एगगुणाईया	३	६	६३०
एगगुणो	३	१३	६३५
एगदवियम्मि	१	३१	४३०
एगदवियस्स	३	४१	६४९
एगंत	२	३९	
	३	२	६२७
एगंतणिव्विसेसं	३	२	६२७
एगंतपक्खपडिसेहे	२	३९	६२३
एगंता	१	१४	४१६
	३	५३	७१०
	३	६८	
एगंतिओ (एगत्तिओ)	३	३३	६४१
एगंतुच्छेयम्मि	१	१८	४१७
एगंतो	३	२२	६३१
एगपुरिससंबंधो	३	१७	६३५
एगयरम्मि	२	२७	६१९
एगविभागम्मि	३	४०	६४९
एगसहे	३	४०	६४९
एगसमयंतरुप्पाओ	२	३१	६२१
एगसमयम्मि	२	१२	६०९
	३	४१	६४९

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
एगस्स	३	१७	६३६
एगे	१	४९	४५३
एत्तं	२	२४	६१८
एत्तियं	२	२१	६१७
एत्तो	३	१०	६३४
एत्थ	२	२१	६१७
	३	२२	६३७
एयंत	३	२, १६	६३५
	३	५९	७२६
एयंतपक्खवाओ	३	१६	६३६
एयंतविसेत्तियं	३	२	६२८
एयंतासब्भूयं	३	५९	७२६
एयं	१	१२	४१०
	२	१, १५	४५७, ६१०
	३	२, १५, १६, २१, २२	६२८, ६३६, ६३७, ६५६
		४८	
एव	१	१०, २४, ३५	४०९, ४२१
		४४१	
	२	१२, २३	६०९, ६१८
	३	७	६३१
एवं	१	४१, ४९	४४८, ४५३
	२	१०, २३, २४	६०८, ६१८
		३१, ३२, ४१	६२१, ६२४
	३	२३, २५, २७	६३८, ६३९
		३०	६४०
एस	१	६	३७९
	२	३६	६२३
	३	३४	६४२
एसो	२	१	४५७
		ओ	
ओग्गहमेत्तं	२	२१, २३	६१७, ६१८
ओघ	१	२०	
ओहि	२	१६	६१५
ओहिण्णाणस्स	२	२९	६२०
ओहिण्णाणे	२	२९	६२०
ओहिमणपज्जवाण	२	१६	६१५
		क	
कओ	३	२५	६३८
कओ	३	४४	६५१
कत्तो	२	२७	६१९
कप्पं	२	४३	६२५

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
कप्पा	३	६	६३०
कम्मं	१	१९, ५१	४१८, ४५५
कयं	३	५४	७१८
करण	१	४९	
करणं	३	१२	
करणविसेसेण	१	४९	४५३
करेइ	१	५२	४५५
	३	५५	७१८
कसायवसा	१	१९	४१८
कस्स	२	९	६०८
कह	२	१३, ३७	६०९, ६२३
	३	२२	६३७
कहा	३	२५	६३८
कहामुहं	३	२५	६३८
काय	३	४२	६५०
कायमणवयणकिरियाहू-			
वाइगईविसेसओ	३	४२	६५०
कारओ	३	७	६३१
कारण	३	५३	७१०
कारणं	१	१९	
कारणेगंता	३	५३	७१०
काल	१	२२	
कालंतरे	३	३६	६४४
कालं	३	३७, ६०	७४५, ७२७
कालम्मि	१	३३	
कालयं	३	१९	
काला	३	३५	६४३
कालो	३	३६, ५३	७११, ७१७
काविलं	३	४८	६५६
किं	२	१३	६०९
	३	९	६३४
किरिआ	३	६८	
किरिआमित्तं	३	६८	
किरिआरहिअं	३	६८	
किरिया	१	४९	४५३, ६५०
	३	४२	६५०
कुणइ	१	४३, ५२	४४९, ४५५
	२	१८	६१६
कुंभ	३	५४	७१८
कुंभदवियं	३	३१	६१०
कुंभो	३	३१	६४०
कुल	१	४५	४५०
कुसमय	१	१	६५

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
कुसमयविद्यासर्ग	१	१	६५, ६६, ६७ ६८, ६९, ७०
केइ	२	३४, ३६	६२२, ६२३
	३	८, २९	६३३, ६४०
केई	२	४	६०५
केवि	३	३८	६४६
केण	३	५८	७२६
केवलणाण	२	५	
केवलणाणदंसणा	२	२०	६१७
केवलणाणं	२	३, १४, ३४	५९६, ६२२
		३७	६२३
केवलणाणम्मि	२	८	६४७
केवलणाणावरणक्खय	२	५	६०६
केवलणाणावरणक्खयजायं	२	५	६०६
केवलमावं	२	३६	६२३
केवलं	२	५, ७, १७, ३६	६०७, ६१६
		३७	६२३
केवलाण	२	२०, २१	६१७
केवलि	२	३५१	६२२
केवलिणो	३	२३	६३८
केवलपिज्जाओ	२	४१	६२४
केवली	२	१२, ३०	६०९, ६२०
केवले	२	८	६०७
कोई	१	९, ११	४०८, ४५५
	२	४०	६२४
कोवं	३	७	६३१
क्खए	२	९	
क्खय	२	५	
	ख		
खित्तं	३	६	७२७
खीणावरणिज्जे	२	६, ११	६०७, ६०९
खीणावरणे	२	५	६०७
	ग		
गइं	३	६, २९	६३०
गइपरिगयं	३	२९	६४०
गइ	३	२९, ४२, ६४	६४०, ६५०
			७४६
गइयं	३	२९	६४०
गओ	१	३०	
गण	३	६६	
गंध	३	८	
गमविसेसा	३	६	६३०
गमेहिं	३	५	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
गयं	३	१८, ६१	६३६
गहेणं	३	६४	७४६
गुण	१	२४, ४३,	४४९
		४४, ४६	
	३	६, ८, ९	६३३, ६३४
		१०, १२, १३	६३५, ६३८
		१६, १९, २३	६४०
		३०	
गुणद्विय	३	१०	६३४
गुणद्वियणओ	३	१०	६३४
गुणणिव्वत्तियसण्णा	३	३०	६४०
गुणपणिहाणं	१	४३	४४९
गुणलक्खणं	३	२३	६३८
गुणविसेसभागपडिबद्धा	१	२४	४२१
गुणविसेसे	३	१०	६३४
गुणविसेरो	३	१३	६३५
गुणसण्णा	३	९	६३४
गुणसाहं	३	१४	६३५
गुणराहं	३	९, १५	६३४, ६३६
गुणा	१	२२	४२१
	३	१४	६३८
गुणो	१	४३	
गोयम	३	११	६३५
गोयमाईणं	३	११	६३५
गहण	२	१	४५७
	३	८	६३१
गहणाहि	२	१४	६०९
	घ		
घडादओ	२	२४	६१९
घडो	२	२१	६१७
	३	५२	७१०
घेप्पइ	२	२४	६१८
	च		
च	१	२४, २७, ३८	४४७, ४५५
		३९, ५१	
	२	७, १२, १३,	६०९, ६२०,
		३०, ३१, ३३,	६२२
		४३	
	३	१, २, ३, ११	६२७, ६२९
		३४, ३५, ५९	६३५, ७२६
		६०, ६८	७१७
चउणाणि	२	१५	६१०
चउव्विभागो	२	१७	६१६

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
चक्रुः	२	२०	६१७
चक्रुःअचक्रुःअवहिके-			
बलाण	२	२०	६१७
चक्रुःमि	२	२४	६१८
चरणकरण	३	६७	७५५
चरणकरणप्यहाणा	३	६७	७५५
चरणकरणस्त	३	६७	७५५
चरिएण	१	४३	
चेव	१	२४, २७, ५२	४२८, ४५५
	२	७, २१	६१७
	३	९, १५, २५, २६	६३४, ६३६
		२९, ३२, ३६	६३८, ६४०
		४६, ४७	६४४, ६५५
चेवा(व)	३	५३	
चिचय	१	३०	
		छ	
छ	३	५४, ५५	७१८
छउमरथे	२	२७	६१९
छक्काए	३	२८	६३९
		ज	
जइ	२	१०, २३,	६०८, ६१८,
	३	२०, २४, ४०,	६३७, ६३८,
		५८, ६४९, ७२६,	
जइयव्वं	३	६५	७४६
जइया	२	४	६०५
जं	२	१, २५, २८,	६१९, ६२०
		२९, ३०, ४२,	६२४
	३	३, ६, ११, १९,	६२८, ६२९,
		३०, ४८, ४९,	६३०, ६३५,
		५१, ५२, ६४०, ६५६,	
		७०४, ७१०,	
जंपन्ति	३	१३	६३५
जण	१	२, ३२,	१७३, ६४१
जणिओ	३	३२	६४१
जणियम्मि	३	३४	६४३
जम्म	३	२३, ६८,	६३८
जम्ममरणदुक्खं	३	६८	
जम्माई	१	३२	४३१
जम्हा	१	१७, ३७	४४६
	२	१७, २६, ४१,	६१६, ६१९,
		६२४,	
	३	८, १२	६३३, ६३५
जस्त	१	३८, ३९, ४०,	४४६, ४४७,

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
जह	१	२, १५, २२,	१७३, ४१६,
		२४, ४२, ४३,	४२१, ४४९,
		४५, ४७,	४५०, ४५२
	२	६, १५, २१,	६०७, ६१०,
		४०,	६१७, ६२४,
	३	१५, १८, २७,	६३६, ६३८,
		५८, ६६,	७२६,
जहंति	१	२४	४२१,
	२	५	६०६
जहा	३	४, ३०, ६१	६३७, ६४०,
			७३२
जहागमविभत्तपडिवत्ती	३	६१	७३२
जहाणुरुव	१	२५	
जहाणुरुवविणित्तव-			
त्तव्वा	१	२५	४२१
जहिं	१	२७	४२३
जदेव	२	१४, १५	६१०
जाइ	१	४५	४५०
	३	१६	
जाइकुलरुवलक्खणसण्णा-			
संबंधओ	१	४५	४५०
जाओ	२	४०	६२४
	३	३९	६४८
जाणइ	२	४, १०, १३,	६०५, ६०८,
		३०	६०९, ६२०
जाणओ	१	५४	४५६
	२	१८	६१६
	३	६३	
जाणणा	३	४२	३५०
जाय	२	४०	
जायं	१	५४	
	२	५	६०६
	३	३८	
जायसद्धो	२	४०	६२४
जाव	१	८	४०८
जावइया	३	४७	६५५
जावंत	१	४७	४५२
जिण	३	२६, ६९	६३८
जिणपणत्ते	२	३२	६२१
जिणवयणस्से	३	६९	
जिणाणं	१	१	८, ५, २६,
			२९, ४३,
			६८, ६९

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
	२	१७	६१६
जिणे	२	६	६०७
जिणो	२	४	६०५
जिणोवएसम्मि	३	२६	६३८
जिण्वंतो	३	५८	७२६
जीव	१	४८	
	२	४१, ४२, ४३	६२४
	३	३१	६४०
जीवदवियं	३	३१	६४०
जीवदवियम्मि	१	४८	४५३
जीवद्वं	२	४१	६२४
जीवपजाया	२	४३	६२५
जीवस्स	१	४६	४५०
	३	७	६३१
जीविय	२	४२	६२४
जीवो	२	३७, ४२	६२३, ६२४
	३	३१	६४०
जुज्जह	१	४४	४५०
	२	५, १०, ११, १५, १७	६०६, ६०८, ६०९, ६१०, ६१६
	३	२१, २३, ४०, ५२	६३७, ६३८, ६४९
जुज्जए	१	१८	४१७
जुज्जंतो	३	१०	६३४
जुत्तं	२	२४, २६	६१८, ६१९
जुत्तो	२	३२	६२१
	३	३६	६४४
जे	१	३१, ४८, ५३	४५३, ४५५
	२	३५	६२२
	३	५०	७०४
जेण	१	१४	४१६
	२	१९	६१७
जो	१	२७, ३३, ३५, ५२	४२३, ४४०, ४४१, ४५५
	३	१६, ३६, ४५	६३६, ६४४, ६५१
जोग	१	१९	
जोगनिमित्तं	१	१९	४१८
जोगसिद्धी	१	४९	
जोया	१	३२	
जोव्वण	१	४३	
जोव्वणत्थो	१	४४	४५०

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
		ट	
ट्टिह	१	१२, १९	४१८
ट्टिहं	१	१९	४१८
		ठ	
ठवणा	१	६	३७९, ३८७
ठाणं	१	१	१३३, १५०, १६६
ठाणाहं	३	५४, ५५	७१८
ठिहं	३	२३	६३८
ठिहंउ	३	४१	६४९
ठिहं जम्मविगमा	३	२३	६३८
		ड	
डहरओ	३	१९	६३७
		ण	
ण	१	९, १४, १७, १८, २३, २५, २७, २८, ३५, ४२, ४४, ५०, ५१	४०८, ४१६, ४१७, ४२१, ४२८, ४२९, ४४१, ४४९, ४५०, ४५३, ४५५
	२	४, ६, १०, ११, १५, १७, २४, २६, २७, ३८, ३९, ४२, ४५, ४८, ५२, ५४, ५६, ५९, ६३	६०५, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६१६, ६१८, ६१९, ६२२, ६२४, ६२७, ६३८, ६४०, ६४४, ६४६, ७१०, ७१८, ७३२
णएहि	३	४९	६५६
णओ	१	३, ९, १४, १६	४०८, ४१६
	३	१०	६३४
णणु	३	२०, ४०	६३७, ६४९
णत्तु	३	१७	
णत्थि	१	१२, १६, १९, २०, ३७, ३९, ४०	४१०, ४१६, ४१९, ४४६, ४४७
	२	८, ९, १९, २२	६०७, ६०८, ६१७
	३	२४, २५, ३६, ५४	६२५, ६३८, ६४४, ७१८

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.	शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
णय	१	८, १६, २५		णिच्चो	३	५४	७१८
		४२		णिच्छण	१	३५	४४१
	३	४७	६५५	णिच्छिओ	३	६३	७३२
णययाइ	३	२१	६३७	णिद्धिं	२	१९	६१७
णययाइविसेसगओ	३	२१	६३७	णिहोसं	३	६३	७३२
णयवाय	३	६४	७४६	णिमितं	१	५४	
णयवायगहूणलीणा	३	६४	७४६		२	२२	६१७
णयवाया	१	२५	४२१		३	२२	६३७
	३	४७	६५५	णिमितो	२	२७	
णयस्स	१	५, १०, ११		णिमेणं	१	५	३१७
		१७, ४२, ५२		णिय	२	५	६०६
णया	१	१३, १५, २१	४१९, ४२१	णियभावरणकखय	२	५	६०६
		२३		णियभावरणकखयस्संते	२	५	६०६
	३	१०	६३४	णियई	३	५३	७१०
णयाण	१	१६		णियएदि	१	३६	४४२
	२	१	४५७	णियओ	१	३७	४४६
णयाणं	१	१५		णियतेइ	३	२	६२८
णराहिचो	२	४०	६२४	णियम	२	१०	२१०
णवरं	३	१४	६३५	णियमओ	२	४२	६२४
णाण	२	९, १६, १७	६१५, ६१६	णियमपरितं	२	१४	२१०
		२२, २७	६१७	णियमा	१	५२,	
		३६			२	१५, १९, ३०	६१०, ६१७,
णाणणिमितं	२	२२	६१७				६२०,
णाणदंसण	२	१७	६१६		३	४१, ४४, ६३	६४९, ६५१,
णाणदंसणजिणाणं	२	१७	६१६				७३२,
णाणं	२	१, ३, ५, १९	४५७, ४५८	णियमेइ	३	१	६२७
		२१, २२	४५९, ४६०	णियमेण	१	१०	४०९,
		२३, २४, २५	६०६, ६१७		२	३३	६२२,
		२६, ३०	६१८, ६१९		३	५, २८, २९	६३०, ६३९,
			६२०				६४०
णाणस्स	२	३, ८	५९६, ६०७	णियमो	३	२७	१३९
णाणाइपज्जा	२	३६	६१३	णियय	१	२३, २८	४२१
णाणाण	२	२२	६१८	णिययवयणिज्ज	१	२८	४२९
णाणे	२	२	५९६	णिययवयणिज्जसच्चा	१	२८	४२९
णाम	१	९	४०८	णिययवायसुविणिच्छिया	१	२३	४२१
णामं	३	६३	७३२	णियया	३	११	६३५
णायव्वा	३	३५	६३५	णिरयिसओ	३	१८	६३६
णिअओ	१	३०		णिरवेक्खा	१	२३	
णिच्च	१	१८		णिव्वण्णा	२	२१	६१७
णिच्चं	१	२९, ३४	४२९, ४४०	णिव्वत्तिय	३	३०	६४०
	३	५	६३०	णिव्वार्ण	३	५४, ५५	७१८
णिच्चवाय	१	१८		णिव्वियणं	१	३३, ३५	४४०
णिच्चवायपक्खम्मि	१	१८	४१७	णिव्वियणो	१	४१	४४८

शब्द	काण्ड	भाषा	व्या. पृ.
निष्पत्तिसे	३	२	६२७
निस्त्यामण	१	७	४०७
निस्सिआ	१	२१	
निस्सियं	३	३	६२९
निहण	२	४१	
निहणो	२	३७	
णीअं	३	४९	६५६
णेव	१	१७	
णो	३	२३	६३८
णोइदियं	१	५०	४५३
णोइदियम्मि	२	२६	६१९
त			
तहओ	१	१४	४१६,
तहणो	३	१४	६३५,
तहआ	२	४	६०५
तओ	२	३५	६२२,
	३	५२	७१०
ततो	३	७,३९,	६३१,६४७,
तथ	२	२४	६१८,
	३	३२,४३	६५०
तं	१	२,२७,३१,	१७३,४२८,
		३७,३८,	४४६,४४७,
		३९,४०,	४४९,४५२,
		४२,४७,	
	२	७,३०	६२०,
	३	१४,२२,२३,	६३७,६३८,
		२६,२९,५८	६४०,७२६
तम्मि	३	४	६३०
तम्हा	१	९,१३,२१	४०८,४१५,
			४१९
	२	८,१७,२८,	६०७,६१६,
		२९,३०,३८	६१९,६२०,
			६२०,६२३
	३	८,१३,३१,	६३३,६३५,
		६५	६४०,७४६
तयं	३	१	६२७
तव्वाओ	३	२६	६३८
तत्स	१	४,५,३२,४५	३४९,४३१,
			४४०,४५०,
	२	३६,४१	६२३,६२४
तह	१	१०,१५,२३,	४१६,४२१,
		२५,४६	४५०
	२	५,६,१४,	६०६,६०७,
		३९,४३	६२३,६२५

शब्द	काण्ड	भाषा	व्या. पृ.
	३	१८,४६९,६६	६३६,६५७,
तहा	२	१५	६१०
	३	२९,३०,५८	६४०,७२६
तहेय	३	१५	६३६
तहेव	१	४२	४४९
	२	१५,२४	६१०,६१८
	३	४	६३०
ता	३	९	६३४
ताव	३	९	६३४
तावइयं	१	३१	४३०
	३	४७	६५५
ति	२	३,७,२३,	५९६,६०७,
		२६,३१,	६१८,६२१,
		३३,३४,३९	६२२
	३	२३,३१,	६४०,६४५,
		३७,३९	६४६
तिअणुयं	३	३९	६४६
तिकाल	३	३७	
तिकालविसयं	३	३७	६४५
तिणिण	३	३५	६४३
तिहं	३	३१	६४१
तित्थयर	१	३,५३	२७१,४५५
	२	४	
तित्थयरवयणसंगहविसे-	१	२	२७१
सपत्थारमूलवागरणी			
तित्थयरासायणा	१	५३	४५५
	२	४	६०५
तित्थयरासायणाभीरू	२	४	६०५
तित्थिय	२	३१	६२१
तिविह	१	४९	
तिविहजोगसिद्धी	१	४९	४५३
तीय	१	३१	
तीयाणागयभूया	१	३१	४३०
तीसइ	२	४०	
तीसइवरिसो	२	४०	६२४
तु	१	५४	
	२	१९,२२,३६	६१७,६२३
		३७	
	३	१४,१६,	६४०
		१९,३०	
तुळं	१	३३	४४०
ते	१	१५,२४,२७,	४१६,४२१,
		२८,४८	४२३,४२९,
			४५३

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.	शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
	२	२०, ३१, ३५	६१७, ६२१, ६२२	दंसणसद्दो	२	२८, २९, ३२	६१९, ६२०, ६२१
	३	८, २०, २४, ५०, ५१, ५३	६३७, ६३८, ७०४, ७०९, ७१०	दंसणस्स	२	८	६०७
तेण	१	२६, ४४	४५०	दंसणा	२	१६	६१५
	२	२०, २२, २६	६१७, ६१९	दंसणे	२	२, ३३	५९६, ६२२
	३	११, ५२	६३५, ७१०	दट्ठव्वं	३	१५	६३६
तेसियमित्त	२	३४	६२२	दट्ठव्वयं	२	७	६०७
तेसियमित्तोत्तूणा	२	३४	६२२	दट्ठव्वा	३	३०	६४०
तेसि	२	१८, २७	६१६, ६१९	दंढे	१	४९	४५३
	३	३६, ५०	६४४, ७०४	दरिसणं	३	४८	६५६
तेसु	१	१४	४१६	दरिसणस्स	२	३	५९६
	२	१८	६१६	दविअ	१	८	
	३	११	६३५	दविअं	१	३८	४४७
तेहि	१	४६	४५०, ४५२	दविए	१	६	३८७, ४०६
तो	२	१९	६१७	दविओवओगो	१	८	४०८
ति	१	६, ७, ९, २४, २६, २७, ३३, ३४, ४२, ४७	३७९, ४०७, ४०८, ४२१, ४२८, ४४०, ४४९, ४५१	दवियं	१	३७, ३९, ४०, ४४६, ४४७, ४४९	
	२	४, १३, २१, ४२	६०५, ६१७, ६२४		३	२, २९, ३१, ३७	६२८, ६४०, ६४५
	३	४, ८, १२, १४, १७, २२, ३९, ४४, ५२	६३३, ६३५, ६३६, ६३७, ६४८, ६५१	दवियम्मि	१	३१, ४८	४३०
त्वंतरभूया	३	२४		दवियलक्खणं	१	१२	४१५
	४			दवियस्स	३	२३, ३८, ४१, ४२	६३८, ६४६
धोरम्मि	२	३७	६२३	दवियाहि	३	३५	६३५
	३			दव्व	१	१२	
	४				३	१, ८, १६, २४	
दंसण	२	९, १७, २०, २२, २८, ३२	६१६, ६१८, ६१९, ६२१	दव्वगुणजाइमेयम्मि	३	१६	६३६
दंसणणाणाण	२	२२	६१७	दव्वजायाण	२	१९	६१७
दंसणणाणावरणक्खए	२	९	६०८	दव्वट्ठिओ	१	३, ९	२७१, २७२, २८५, ४०८
दंसणपुव्वं	२	२२	६१७		२	२	५९६
दंसणं	१	२	४१९	दव्वट्ठिय	१	१०, १७, २९	४०९, ४२९
	२	१, ३, ५, ६, ११, १४, १९, २१, २२, २३, २५, २६, २७, ३०, ३३	४५७, ५९६, ६०६, ६०७, ६०९, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२२, ६०७		३	१०, ५७	६३४, ७२५
दंसणम्मि	२	८	६०७	दव्वट्ठियनय	१	४	३१५
दंसणविअप्पा	२	२०	६१७	दव्वट्ठियनयपयबी	१	४	३१५
				दव्वट्ठियनयस्स	१	१०	४०९
				दव्वट्ठियपक्खे	१	१७	४१७
				दव्वट्ठियपज्जवट्ठिया	३	१०	६३४
				दव्वट्ठियवसव्वं	१	१०, २९	४०९, ४२९
					३	५७	७२५
				दव्वट्ठियस्स	१	६, ७, ८, ११, ५१, ५२	३७९, ३८६, ४०८, ४०९, ४५५

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
	३	४८	६५६
द्व्यन्तरभ्या	३	२४	६३८
द्वयं	१	१२, २१, ३६	४१०, ४३०,
			४४२
	३	४, ६, १८,	६३०, ६३६,
		१९, ३०, ६०	६४०, ७२७
द्व्यन्तर	३	३, ३८	६४६
द्व्यन्तरणिसिथं	३	३	६२९
द्व्यन्तरसंजोगाहि	३	३८	६४६
द्व्यपरिणामं	३	१	६२७
द्व्यविज्ज्ञा	१	१२	४१०
द्व्यस्स	३	२, २३	६२७, ६३८
द्व्याहं	३	२७	
द्व्याणुगया	३	८	६३३
द्व्ये	३	३९	६४६
दसगुणम्भि	३	१५	६३६
दसगुणो	३	१३	
दसतां	३	१५	६३६
दससु	३	१५	६३६
दहणादओ	३	३०	६४०
दाहंतो	३	५८	७२६
दाहयं	२	२४, ३६	६२२, ६२३
दाएइ	३	१	६२७
दाएही	१	५५	७५६
दिट्ठ	१	२८, ४५	४२९, ४५०
दिट्ठसमओ	१	२८	४२९
दिट्ठी	१	१३, २१	
दुअणुणहिं	३	३९	६४६
दुए	२	९	६०८
दुक्ख	१	१८, ४६	४१७
	३	५१	७१०
दुक्खंत	३	४४	६५१
दुक्खंतकडो	३	४४	६५१
दुक्खं	३	६८	
दुगुंछण	१	४६	
दुगुण	३	१९	६३७
दुगुणमहुरं	३	१९	६३७
दुणया	१	१५	४१६
दुण्णिणिणो	३	४६	६५५
दुद्ध	१	४७	
दुद्धपाणियाणं	१	४७	४५२
दुरभिगम्मा	३	६४	७४६
दुवियणो	३	३२, ३४	६४१, ६५२

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
दुविहो	३	४३	६५०
दुवे	१	१४	४१६
दुवण्हं	१	१३	४१५
दूरे	३	९	६३४
देवाउय	२	४२	६२४
देवाउयजीवियविसिद्धो	२	४२	६२४
देस	३	६०	७२७
देसणा	३	१२	६३५
देसो	१	३७, ३८, ३९	४४६, ४४७
		४०	
देहे	१	४८	४५३
दो	१	१३	४१५
	२	३१	६२१
	३	१०, ३१, ५१	६३४, ६४०
		६८	७१०
दोण्णवि	३	५६	७२५
दोणिण	३	४६	६५५
दोण्ह	२	१	४५७
दोरा	१	४६	
	२	४३	
दोसे	३	५०	७०४
दोहि	१	३६	४४२
	३	४९	६५६
द्वं	२	४१	
ध			
धम्म	३	४३	६५०
धम्मावाओ	३	४३	६५०
धम्मी	३	५५	७१८
धम्मो	३	१४	
धीरहत्था	३	६५	७४६
न			
न	१	२२, ३३	४२१, ४४०
	२	१२	६०९
	३	२८, ५१, ६४	६३९, ७१०
		६७	७४६
नत्थि	१	९	४०८
	२	६	६०७
	३	५, ५२	६३०, ७१०
नय	१	४	
नयपह	३	६१	
नयवाओ	३	४६	६५५
नयस्स	१	१०	

शब्द	काण्ड	शाला	व्या. पृ.
नया	१	२८	४२९
नाणं	३	६८	
नामं	१	६	४०६
निकलेवो	१	६	३७९, ३८६ ३९७
निच्छओ	१	४	
०निच्छय	१	२६	
	३	६७	
निच्छवयणपठिवरि-			
मगो	१	२६	
निच्छयसुद्धं	३	६७	
निच्छिओ	१	३५	४४१
निष्फणं	२	२३	
निमित्तं	१	१९	
नियतेइ	३	५८	७२६
०नियम	१	९	४०८
नियमेण	१	११, २७	४०९, ४२९
	२	२४	६१८
नियया	३	१०	६३४
निरवेकखा	३	४९	
निव्वयणो	१	८	
निहणो	२	४२	
		प	
०पओग	३	३२	६४१
पओगजणिओ	३	३२	६४१
०पकख	१	२३	
	२	३९	
पकखम्मि	१	१८	
	३	४५	
०पकखवाओ	३	१६	६३६
०पकखा	२	१८	६१६
०पकखे	१	१७	
	३	१, ४६	६५५
पकओ	३	३३	६४१
पकखखगहणं	२	२८	६१९
पकखखा	२	२९	६२०
पसुप्पणम्मि	३	६	६३०
पसुपसं	३	३	६२८
पज्जएहि	३	४	६३०
०पज्जन्तो	१	३२	
पज्जयम्मि	३	६	६३०
०पज्जया	१	३१	
०पज्जव	१	७, १२, २९, ३२, ४२	४०७, ४२९

शब्द	काण्ड	शाला	व्या. पृ.
	३	११, १४, ४८	
पज्जवजोया	१	३२	४३१, ४४०
पज्जवट्ठिअस्स	१	६	३७९
पज्जवट्ठिओ	१	९	४०८
	२	२	५९५
०पज्जवट्ठिया	३	१०	६३४
पज्जवणओ	१	३	२७१, २८५, ३१०
०पज्जवणय	१	८	४०८
	३	१२	६३५
पज्जवणयदेसणा	३	१२	६३५
पज्जवणयमेत्तपठिपुण्णा	१	४२	४४९
पज्जवणयवोक्तं	१	८	४०८
पज्जवणयस्स	१	५, १०, ११ १७, ४२, ५२	३१७, ३४९ ४०९, ४१७ ४४९, ४५५
पज्जवणिससामणं	१	७	४०७
पज्जवभयणा	१	७	४०७
पज्जवत्तव्वमगो	१	२९	४२९
पज्जववरधु	१	१०	४०९
पज्जवविअप्पो	३	४८	६५६
पज्जवविठयं	१	१२	४१०
पज्जवविसेससंखाणं	३	१४	६३५
पज्जवसण्णा	३	११	६३५
पज्जवस्स	३	५७	७२५
०पज्जवा	१	१२, ४८	४१०, ४५३
	२	३६	
पज्जवाहि	३	२	६२८
पज्जवाहिओ	३	९	६३४
०पज्जवे	१	३७	
	३	२, ९	६२७, ६३४
०पज्जवेहिं	३	५	
०पज्जा	३	६०	७२७
०पज्जाए	१	४१	
	३	५	६३०
०पज्जाओ	१	३४	
	२	३६	६२३
	३	१२	६३५
०पज्जय	३	६०	७२७
०पज्जायस्स	१	३४	४४०
०पज्जाया	१	४७	
	२	३५, ४३	६२२

शब्द	काण्ड	भाषा	व्या. पृ.	शब्द	काण्ड	भाषा	व्या. पृ.
पञ्चबासन	३	११	६३५	पत्थार	१	३	२७१
पञ्चपाणी	१	२	१७३	पञ्चवणा	१	४२	४४९
पङ्क	२	१५	६१०	पयवी	१	४	३१५
	३	३६		पयुतो	२	३९	६२३
	३	६,५९	६३०,७२६	पर	२	१८,३१,	६१६,६२१,
पङ्कट्टा	३	५६	७२५		३	५,२२,३३,४७,	६३७,६४१,
पङ्कट्टो	३	१६	६३६				६५५
पङ्कजोअणं	२	३९	६२३	परिमितं	३	२२	६३७
पङ्कणीओ	३	६६		परित्यज्यवत्तव्यं	२	३१	६२१
पङ्कपुण्ण	१	४३		परपञ्चओ	३	३३	६४१
पङ्कपुण्णं	१	१४	४१६	परपञ्चवेहिं	३	५	६३०
पङ्कपुण्णजोअणगुणो	१	४३	४४९	परमत्थ	१	२	
पङ्कपुण्णा	१	४२	४४९	परमत्थो	१	६	३७९
पङ्कबद्धा	१	२१,२४	४२१	परमाणु	३	२४	६३८
पङ्कवे	१	४	३१६	परम्मि	३	७	६३१
पङ्कवन्ति	१	२६		परवत्तव्यपक्खा-			
	३	४४		अविसिद्धा	२	१८	६१६
पङ्कवत्ती	३	३६,४६,६१	७४६,७२२	परवियालणे	१	२८	४२९
पङ्कवत्तीविगमे	३	३६	६४४	परसमय	३	६७	
पङ्कसिद्धं	३	३०	६४०	परसमया	३	४७	६५५
पङ्कसेहे	२	३९		परिकम्पणा	१	५४	
पङ्कच	१	५०,५४	४५३,४५६,	परिकम्पणाणि-			
	२	२,३५,	५९६,६२३,	मितं	१	५४	४५६
	३	३,५०,	७२७	परिगमणं	३	१२	६३५
पङ्कचयणं	३	३	६२८,६२९,	परिगयं	३	२९	
पङ्कणिहाणं	१	४३	४४९	परिच्छय	१	२६	
पणत्तं	२	१४		परिच्छयाणं	३	५९	७२६
पणवओ	१	१६		परिणयं	३	४,२२	६३०,६३७
	३	४५	६५१	परिणाम	१	२७	
पणवण	३	६०	७२७	परिणामं	३	१	६२७
पणवणपज्जा	३	६०	७२७	परिणामकओ	१	२७	४२२,४२३
पणवणा	१	२६,५३,	४५५	परिणामो	३	१३,२१	
	३	६३	७३२	परितं	२	१४	२१०
पणवणाणिच्छिओ	३	६३	७३२	परिपडिया	२	२०	६१७
पणवणाविसउ	१	२६		परिभुजइ	१	५२	४५५
पणवणिज्जा	१	४८	४५३	परिभुद्धं	२	११	
	२	१६	६१५	परिभुद्धो	३	४५,४८	६५५,६५६
पणवणे	१	१५		परिवणा	१	४,६	३१५,३७९
पणवयंतो	३	३७	६४५	परो	३	५६,५८	७१९,७२६
पणवेज्ज	१	५४	४५६	पसारियस्स	३	३६	६४४
पसेय	१	१६		पसाहणं	१	४४	४५०
पसेयं	१	१३,१५	४१५,४१६	पसाहा	१	५	
पत्थणा	१	२०,४६		पहे	३	१५१	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
पहो	१	४१	
पाडिक	१	२४	
पाडिकं	१	१३	४१५
	३	५१	७१०
पाडिकसण्णाज	१	२४	४२१
पाडेक	३	६१	
पाडेकं	२	१	४५७
पाडेकनयपहगयं	३	६१	७३१
पाणियाणं	१	४७	
पारिच्छं	३	९	६३४
पावेजा	१	३३	४४०
पावेति	१	२३	४२१
पासइ	१	३४	४४०
	२	४, १३, ३०,	६०५, ६०९
			६२०
पासंतो	२	१३	६०९
पि	१	१३, ५४	४५६
	२	५, १४, १५	६०६, ६१०
	३	५, १५, २९	६३०, ६३६, ६४०
पिउ	३	१७०	
पिउपुत्तणत्तुभञ्जय-			
मालणं	३	१७	६३६
पिय	३	१७	६३६
पिया	३	१७	६३६
पुडवी	३	५२	७१०
पुडवीविसिद्धो	३	५२	७१०
पुण	१	४, १३, २४,	३१६, ४२१
		३४, ५०	४४०
	२	३, २९	५९३
	३	५, ११, ३५,	६३०, ६३५
		३९, ५२	६४४
पुणो	२	३६	६२३
पुत्त	३	१७	
पुरिल्लो	३	५८	७२६
पुरिस	१	३२, ३३, ५४,	
	२	४२	६२४
	३	१७, ५३,	६३६, ७१०
			७१५
पुरिसं	१	३३, ३५	४४०, ४४१
पुरिसकालम्मि	१	३३	४४०
पुरिसज्जायं	१	५४	४५६
पुरिसभाव	३	१८	६३६
पुरिसभावणिरइसओ	३	१८	६३६

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
पुरिसम्मि	१	३२	४३१
पुरिससद्दो	१	३२	४३१, ४४०
पुरिसस्स	२	३२	६२१
पुरिसाउयजीवो	२	४२	६२४
पुरिसो	१	३४	४४०
	३	७, १८, १९,	६३१, ६३६
			६३७
पुव्व	२	३९	६२३
	३	१६	६३५
पुव्वअरं	२	९	६०८
पुव्वं	३	५२	७१०
पुव्वकयं	३	५३	७१०, ७१४
पुव्वपडिक्खो	३	१६	६३६
पुव्वपयुत्तो	२	३९	६२३
पूरेंति	३	५१	७१०
प्पहाणत्तणेण	३	४९	
प्पहाणा	३	६७	
फलं	१	५१	४५५
फासा	३	८	
ब			
बज्झइ	१	१९	४१८
बंध	१	१९, ४६	४१८
बंधइ	१	५१	४५५
बंधट्ठिइकारणं	१	१९	४१८
बन्धट्ठिइ	१	१९	४१८
बन्धं	१	२०	४१९
बन्धमोक्खसुहदुक्ख-			
पत्थणा	१	४६	४५०, ४५१
बंधम्मि	१	२०	४१९
बहु	१	३२	
बहुयाण	३	४०	६४९
बहुया	३	४१	६४९
बहुवियप्पा	१	३२	४३१, ४४०
बहुस्सुओ	३	६६	
बालभाव	१	४३	
बालभावचरिएण	१	४३	४४९
बालाइ	१	३३, ३४	
बालाइभाव	१	४५	४५०
बालाइभावदिट्ठविगयस्स	१	४५	४५०
बालाइवियप्पं	१	३३, ३४	४४०
बालाईया	१	३९	४३१, ४४०
बालो	१	४४	४५०

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
०बाहिरओ	१	५	४५३
बिति	१	१६	
बीयस्त	१	५१	४५५
बेंति	३	३८	६४६
भ			
०भल	१	२०	
भइयव्वा	३	२७	६३८
भइयव्वो	१	३०	४३०
	३	७	६३१
०भओष	१	२०	४१९
भगवओ	३	६९	
भगवया	३	१०	६३४
०भंगा	१	१२	
भणइ	१	३३	४४०
भणइ	१	२४	४२१
	२	६, १५, २६	६०७, ६१०, ६१९
	३	१२, १३, २०, ६३५, ६३७	
		२२	
भणंति	२	४	६०५
	३	५०	७०४
भणेज्ज	१	३५	४४१
भत्तीमेत्तएण	३	६३	७३२
भहं	३	६९	
भयइ	३	२७	६३८
भयणा	१	७	४०१
	३	४, ६, २७, ५१	६३०, ६३८, ७०९
भयणागहं	३	६	६३०
भयणाय	१	९	४०८
भयणिज्जं	२	३३	६२२
भयणोवणीया	३	५१	७०९
०भव	१	१	६९
	३	५१	७१०
भवजिणार्णं	१	१	६९, १०२
०भवत्थ	२	३५	६२२
भवत्थकेवलिसेस-			
पज्जाया	२	३५	६२२
भवत्थम्मि	१	४८	४५३
भवदुक्खविमोक्खं	३	५१	७१०
भविओ	३	४४	६५१
०भविय	३	४३	
भनियाभनियादओ	३	४३	६५७

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
०भविस्सेहिं	३	३, ४	
०भव्वय	३	१७	
भाइ	३	६८	
०भाऊणं	३	१७	
०भाग	१	२४	
०भाव	१	४५	
भावओ	२	३२	६२१
	३	२८	६३९,
०भावगमणं	३	१३४	
भावं	३	३, ६०	६२८, ७२७
भावमेत्तं	१	५१	४५५
भावा	१	११	४०९
	२	१६, २९	६१५, ६२०
	३	४३	६५०
भावाणं	३	६०	७२७
भावे	२	३०, ३२	६२०, ६२१
भावो	१	५०	३७९, ४०६, ४५३
भासइ	२	१२	६०९
०भिण्ण	३	३५	
भिण्णकाला	३	३५	६३५
०भीरुहि	२	७	
०भूएहि	१	३५	
०भूया	१	३१	
मेयं	३	६०	७२७
०मेयओ	३	४२	
०मेयम्मि	३	१६	
०मेया	१	५	
म			
०मइ	२	२७	
मइणार्णं	२	६, २३	६०७, ६१८
मइसुयणाणमिस्सितो	२	२७	६१९
०मई	३	२५	
०मग्गो	१	२६, २९	४२९
०मण	३	४२	६५०
०मणपज्जव	२	१९	६१७
मणपज्जवार्णं	२	३, १९, २६	५९६, ६१७
			६१९
मणपज्जवार्णतो	२	३	५९६
०मणपज्जवाण	२	१६	६१५
मणी	१	२२, २४	४२१
०मणो	२	१९	६१७
मणोमिसयगयाण	२	१९	६१७

शब्द	काण्ड	शब्दा	व्या. पृ.
मर्णता	३	२६	६३८
मणसि	२	२३	६१८
मरण	१	३२	
	३	६८	
मरणकालपज्जन्तो	१	३२	४३१
मलार	१	२	१७३
महग्घ	१	२२	
महग्घमुक्ता	१	२२	४२१
मह्लो	३	१९	६३७
महाणं	३	६५	७४६
महुरे	३	१९	६३७
मा	३	६८	
मिच्छ	१	१३	
मिच्छत्तं	१	२७	४२९
	३	४९, ५३	६५७, ७१०
मिच्छहिट्ठी	१	१३	४१५
मिच्छा	१	२१	
मिच्छादिट्ठी	१	२१	४१९
मिच्छहंसण	३	६९१	
मिच्छहंसणसमूहमइअस्स	३	६९	
मिच्छत्तस्स	३	५४, ५५	७१८
मुक्कवावारा	३	६७	
मुत्ता	३	२४	६३८
मुल्ला	१	२२	
मुहं	३	२५	
मूल	१	३५, १३	३१७
		१५, १६	
मूलणया	१	१३	४१५
मूलणयाण	१	१६	४१६
मूलणयाणं	१	१५	४१६
मूलणिमेणं	१	५	३१७
मूलवागरणी	१	३	२७१, २७२
मेत्तं	१	४२	
मेत्तयो	३	२५	
मोक्ख	१	२०, ४६	
	३	५५	
मोक्खसुहपत्थणा	१	२०	४१९
मोक्खो	१	२०	४१९
मोक्खोवाओ	३	५४, ५५	७१८
मोज्झं	१	२०	४१९
मोत्तण	२	२५	६१८
मोहा	१	२८	४२९
	२	४३	

शब्द	काण्ड	शब्दा	व्या. पृ.	
	य			
य	१	३,९,११, ४०८,४१०, १२,१४,१७, ४१६,४१७, १८,१९,२०, ४१८,४१९, २५,२९,३०, ४२९,४३०, ३५,३७,३८, ४४६,४४९, ३९,४०,४१, ४५०,४५५, ४२,४३,४४, ४९,५०,५१		
	२	३,८,११, ५९५,६०९ १४,२४,२५, २१०,६१८, २६,३०,३६, ६१९,६२०, ४२,४३ ६२५		
	३	१,१०,१५, ६२७,६३४, १७,२३,२४, ६३६,६३८, २६,२९,३२, ६४३,६५१, ३५,३९,४२, ७१८,७२५, ४३,४५,५०, ५४,५५,५७		
यार्णति	३	२५,२७	६३८	
याणाइ	२	१०	६०८	
	२			
ययणावलि	१	२२,२४	४२१	
ययणावलिववएसं	१	२२	४२१	
रस	३	८		
रहिअं	३	६८		
राग	२	४३		
रागदोसमोहा	२	४३	६२५	
रायसरिसो	२	४१	६२४	
रुआइ	१	४८	४५३	
रुआइपज्जवा	१	४८	४५३	
रुव	१	४५	४५०	
	३	८		
रुवरसगंधफासा	३	८	५३३	
रुवाइ	३	१८,२१,४२	६३६,६३७, ६५०	
रुवाइविसेसणं	३	१८	६३६	
रुवाइविसेसणपरिणामो	३	२१	६३७	
रुवाई	३	१३	६३५	
	३			
	ल			
लक्खण	१	२२,४५	४२१,४५०	
लक्खणं	१	१२		
	३	२३,४४	६३८,६५१	

शब्द	काण्ड	शाय	व्या. पृ.
लम्बजनिसेसओ	२	३६	६२३
लम्बजना	३	८	
लज्ज	१	४३, ४४	४४९, ४५०
लह	१	३३	४४०
	३	१८	६३६
लहंति	१	२२, २५	४२१
लिंगओ	२	२५	६१८
लीण	३	६४	७४६
लोइय	१	२६	
	३	५९	७२६
लोइयपरिच्छयसुहो	१	२६	४२२
लोइयपरिच्छयाणं	३	५९	७२६
व	१	२०, २७, २८, ४२८, ४४०, ३३, ४७	४५२
	३	२२	६३७
वज्ज	१	३०, ३४, ४१	४४०
वज्जणओ	३	५	६३०
वज्जणणिअओ	१	४३	४३०
वज्जणपज्जाए	१	४१	४४८
वज्जणपज्जायस्स	१	३४	४४०
वज्जणवियप्पो	१	३०	४३०
वत्तव्व	१	२९	४२९
वत्तव्वं	१	१०, २९	४२९
	२	३१	६२१
	३	२३, ४८, ५७	६५६, ७२५
वत्तव्वय	२	१८	६१६
वत्तव्वा	१	२५	
वत्तव्वो	२	४२	६२४
वत्थुं	१	८	४०८
वय	१	४४	
वयण	१	३, ५, ७, २६, २७१, ३१७	
		३१, ३६, ४१	
	३	१०, ४२, ४७	६२७, ६५०, ६५५
वयणं	१	७	४०७
	३	३	
वयणत्थनिच्छओ	१	४	३१६
वयणपज्जया	१	३१	४३०
वयणपहो	१	४१	४४८
वयणवहा	३	४७	६५५
वयणविणिवेसो	३	१	६२७
वयणवियप्पो	२	१२	६०९

शब्द	काण्ड	शाय	व्या. पृ.
वयणविसेसाईयं	१	३६	
वयणविही	१	७	४०७
वयणस्स	३	६९	
वयणिज्ज	१	२८, ५३	
	३	५९, ६२	७३२
वयणिज्जपहे	३	५९	७२६
वयणिज्जं	१	८	४०८
	३	५८	७२६
वयणिज्जवियप्पा	१	५३	४५५
वयमाणो	३	२, ५९	६२७, ६२८, ७२६
वरिस	२	४०	
वरिसविभागं	२	४०	६३४
वरितो	२	४०	
ववएसं	१	२२	
ववएसो	३	४९	४४६
ववहारो	१	४	३१६
वरा	१	३८, ३९, ४०	
	३	६०, २१	६३७
वहा	३	४७	६५५
वा	१	२८, ३१, ३५	४३०, ४४१
	२	१३	६०९
	३	४, १९, ५६	६३०, ६३७, ७१९
वाइआ	१	१७	
वाएउं	३	६८	
वाओ	३	४३	६५०
वागरणी	१	३	
वागरिया	३	११	६३५
वादी	३	५९	७२६
वाय	१	१६, १८, २३	४२१
वायस्स	३	४४	
वाया	१	२५	
	३	४७	६५५
वायी	१	१७	
वायो	३	३२	
वावडा	१	१५	४१६
वावि	३	४२	
वि	१	१३, १५, १६	४१५, ४१६
		२१, २२, २३	४१९
		३१, ४४, ४९	४२१, ४५०, ४५३

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
	२	१,२,२१,२४ ४१७,५९६ २७,२८,२९ ६१७,६१८ ३१,३९,४३ ६१९,६२० ६२१,६२३ ६२५	
	३	६,१०,१५ ६३०,६३४ २६,२७,२८ ६३६,६३८ ३०,३१,३३ ६४०,६४१ ३४,३५,३६ ६४३,६४९ ४०,४१,४६ ६५५,६५६ ४९,५०,५१ ७०४,७१० ५६,६३,६८ ७१९,७३२	
विअप्पा	२	२०	
विअप्पो	३	४८	
विउत्ता	१	१२	
विउर्य	१	१२	
विगच्छंतं	३	२७ ६४५	
विगमस्स	३	३४ ६४३	
विगमा	३	२३,४१ ६३८,६४९	
विगमे	३	३६	
विगय	३	३,४	
विगयं	२	३५ ६२२	
	३	३७ ६४५	
विगयमविस्तेहि	३	३,४ ६२८,६३०	
विगयस्स	१	४५ ४५०	
विच्छेदो	१	५ ३१७	
विजाणओ	३	५३ ७३२	
विणह्वा	३	६२ ७३२	
विणा	१	२० ४१९	
विणासेसि	३	६२ ७३२	
विणिउत्ता	१	२५	
विणिवेसो	३	१ ६२७	
वित्थर	१	२ १७३	
विधम्मैह	३	४६ ६५५	
विण्फारण	३	२५	
विअएयवो	३	७ ६३१	
विभज्जमाणा	१	१४ ४१६	
विभज्जवार्यं	३	५७ ७२५	
विभत्त	३	६१ ७३२	
विभत्ते	१	४४ ४५०	
विभत्तो	३	३९ ६४८	
विभयह	१	२८ ४२९	
विभयणं	१	४७ ४५२	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
विभयणा	३	४ ६३०	
विभाग	३	३८ ६४६	
विभागं	२	४०	
विभागजायं	३	३८ ६४६	
विभागमेत्तं	३	३४ ६४३	
विभागम्मि	३	४० ६४९	
विभागो	१	२९ ४२९	
विमोक्खं	३	५१ ७१०	
वियज्जं	२	१८ ६१६	
वियत्ति	१	१७ ४१७	
वियंति	१	११ ४०९	
वियेप्प	१	८,३८,३९, ४०	
वियप्पं	१	३३,३४	
वियप्पणं	१	१८ ४१७	
वियप्पवसा	१	३८,३९,४० ४४७	
वियप्पा	१	३,३२,५३ २७२,४५५	
वियप्पो	१	३०,४१	
वियाणंतो	२	१३ ६०९	
विराहओ	३	४५	
विलंबेन्ति	३	६५ ७४६	
विवरीयं	२	२ ५९६	
विसउ	१	२६	
विसओ	१	४ ३१५	
	३	१५,१६ ६१५	
विसंजुत्ता	१	२२ ४२१	
विसम	३	२२ ६३७	
विसमपरिणयं	३	२२ ६३७	
विसयं	३	३७	
विसयगयाण	२	१९ ६१७	
विसासणं	१	१	
विसिद्धो	२	४२ ६२४	
	३	१८,५२ ६३६,७१०	
विसेस	१	३,२४,२५, ४७	
	३	१०,१४,२१	
विसेसओ	२	६ ६०७	
	३	४२ ६५०	
विसेसं	१	५४ ४५६	
	२	३४ ६२२	
विसेसगओ	३	२१ ६३७	
विसेसणं	२	२१ ६१७	
	३	१८ ६३६	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.	शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
°विसेसणं	३	२०, २१		संखानं	३	१४, ५०	७०४
विसेसपञ्चके	३	१	६२७	संखानसत्त्वधम्मो	३	१४	६३५
विसेसपञ्चाया	१	४७	४५२	संखेज्जं	२	४३	६२५
°विसेसपरिणामो	३	२१	६३७	°संगह	१	३, ४	३११
विसेससण्णाओ	१	२५	४२१	संगहओ	१	१३	४१५
°विसेसा	३	६		संगहपक्खणाविसओ	१	४	३१५
°विसेसाईयं	१	३६		°संगहविसेस	१	३	२७१
विसेसिअं	२	२३	६१८	संघयणाईआ	२	३५	६२२
°विसेसियं	१	१६, ३७		संजुज्जंतेसु	१	५३	४१५
	२	१	४५७, ४७८, ५९५	°संजोगाहि	३	३८, ४०	६४६, ६४९
	३	२		°संजोगे	३	६	७२७
°विसेसिया	३	३१	६४०	°संजोय	३	४२	
°विसेसे	२	३७	६२३	संजोयमेयओ	३	४२	६५०
	३	१०, २०	६३४, ६३७	संतम्मि	२	८	६०७
विसेसेइ	२	४०	६२४	°संतवाय	३	५०	७०४
	३	३७	६४५	संतवायदोसे	३	५०	७०४
विसेसेण	१	४९		°संतुट्ठा	३	६१	७३२
विसेसेंति	३	५७	७२५	संपओगो	१	१८	४१७
°विसेसो	१	९, ५०	४०८	°संपओ	३	४४	
	२	३	५९६	°संपरिवुडो	३	६६	
	३	१, १३, ५७	६२७, ७२५	°संपायणम्मि	३	६५	
विहम्मओ	३	५६	७१९	°संबंध	३	१८, २०, २१	६३६, ६३७
°विहाड	१	२०	१७३	°संबंधओ	१	४५	४५०
°विही	१	७			३	१९	६३७
	३	३४	६४३	संबंधवसा	३	२०	६३७
वीसरयं	१	२६		संबंधविसिटो	३	१६	६३६
वीससा	३	३२		संबंधविसेसे	३	२०	६३७
सुतां	२	७		°संबंधि	३	२०, २१	
वेणइ	१	५१	४५५	संबंधित्तणं	३	२०	६३७
	३	५४	७१८	संबंधिविसेसणं	३	२०, २१	६३७
वेयए	१	५२	४५५	°संबंधो	१	४५	४५०
वेहलियाई	१	२२	४२१		३	१७	६३६
°बोक्कंतं	१	८	४०८	संभवइ	२	६, १२	६०७, ६०९
बोच्छं	२	३९	६२३	संभवो	२	८	६०७
ब्ब	१	२७	४२२	सम्मओ	३	६६	
	३	३३, ५६	६४३, ७१९	सम्मण्णाणं	२	३३	६२२
	३	३३	६२२	सम्मण्णाणे	२	३३	६२२
स	१	३५, ४२	४४१, ४४९	°सम्मत्त	१	२१	
सइ	२	२३	६१८	सम्मत्तं	१	१४	४१६
	३	२३	६३८		३	५३	७१०, ७१७
संखा	३	५०	७०४	सम्मत्तसम्भावा	१	२१	४१९
°संखान	३	१४		सम्मत्तस्स	३	५५	७१८ (पं. १९)

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
सम्महंसण	१	२५	
सम्महंसणं	१	२३	
	३	५१, ६२	७०९, ७३२
सम्महंसणणाचरित्त	३	४४	
सम्महंसणणाचरित्तपडि-			
वत्तिसंपन्नो	३	४४	६५१
सम्महंसणसहं	१	२३, २५	४२१
सम्मिया	२	२८	६१९
संदिग्ग	३	६९	
संविग्गसुहाहिगम्मस्स	३	६९	
संसार	१	२०	४१८
संसारमओषदंसणं	१	२०	४१९
संसारो	१	१७	४१७
सक्क	३	५०	
सक्कोल्लया	३	५०	७०४
सच्चा	१	२८	४२९
	३	५०	७०४
सच्चे	१	२८	४२९
सद्धि	२	४०	
सद्धिवरिसो	२	४०	६२४
सणिहणाइ	२	८	६०७
सण्णा	१	४५	४५०
	३	९, ११, ३०	६४०
सण्णाओ	१	२४, २५	
सत्त	१	४१	
सत्तवियप्पो	१	४१	४४८
सत्थ	३	१४	
सत्थं	३	४९	६५६
सद्	३	३६	७३२
सद्दं	१	२३, २५	
सद्दहइ	३	२८	६३९
सद्दहंतो	३	२८	६३९
सद्दहणा	३	२८	६४०
सद्दहमाणस्स	२	३२	६२१
सद्दह्वा	१	५	३४९, ३७८
सद्दे	३	९	
सद्दो	१	३२	
	२	३२, ४०	६१८, ६२१
सपक्ख	१	२१	
सपक्खपडिबद्धा	१	२१	४१९
सपडिक्खो	१	७	४०७
सम्भावा	१	४०	४४७

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
सम्भावा	१	२१	४१९
सम्भावायुम्भावे	१	४०	४४७
सम्भावे	१	३७, ३८	४४६
सम्भूयं	३	५९	४२६
समए	१	३५	४४१
	३	६६	
समओ	१	२८	४२९
समं	२	९	६०८
	३	१५	६३६
समण्णेइ	३	३	६२८
समत	२	१६	६१५
	३	६२	७३२
समतसुयणाण	२	१६	६१५
समतसुयणाणदंसणावि-	२	१६	६१५
सओ			
समय	१	२, ४२	४४९
	३	२७	६३९
समयं	१	३६	
समयंतर	२	३१	६२१
समयपजवणा	१	४२	४४९
समयपरमत्थ	१	२	१७३
समयपरमत्थवित्थरविहा-	१	२	१६९, १७२
डजणपज्जुवासणसयन्नो			१७३, २७०
समयमाइहिं	१	३६	
समयम्मि	१	५०	
	२	१२, २०	६०९, ६१७
	३	४०, ४१	६३०, ६४९
समया	३	४७	६५५
समयाविरोहेण	३	२७	६३९
समये	२	३५	६२२
	३	१३	६३५
समा	३	६०	७२७
समाणं	२	३	५९६
समाणम्मि	२	९	६०८
समासओ	१	३०	४३०
	३	५३	७१०
समुदय	३	३२, ३३, ३४	६४३
समुदयकओ	३	३३	६४१
समुदयजणियम्मि	३	३४	६४३
समुदयवायो	३	३२	६४१
समुदयविभागमेत्तं	३	३४	६४३
समुल्लवो	३	२५	६३८
समुह	१	२७	४२२
समुहमइअस्स	३	६९	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
समूहम्भि	१	१६	
समूहसिद्धो	१	२७	४२२, ४२३
समोवणीआ	३	७	७२५
सयं	३	७	६३१
सयञ्चो	१	२	१७३
सयल	३	६२	७३२
सयले	२	२८	६१९
सयलं	२	१७	६१६
सयलसमतवयणिज्जणिहोसं	३	६२	७३२
सया	१	११	४०९
सयावि	२	१०, १२	६०८, ६०९
सरिसेहिं	३	५	६३०
सलाहमाणा	३	६२	७३२
सवियण	१	३५	
सवियणं	१	३५	४४१
सवियणनिविण्यणं	१	३५	४४१
सवियणो	१	४१	४४८
सविसअ	३	४९	
सविसअपहाणत्तणेण	३	४९	७०४
सविसेसो	२	४१	६२४
सव्व	१	१६	
	३	२७	
सव्वं	१	११, २९	४०९, ४१९
	२	१०	६०८
सव्वणयसमूहम्भि	१	१६	४१६
सव्वणु	२	१३	६०९
सू	२	१०	६०८
सूद्धं	३	२७	६३८
सा	१	२८	४२९
	१	१५, २१, २३	४१९, ४२१
	३	२५	
	३	५०	७०४
सन्वेण	१	२९	४२९
ससमय	१	५३	४५५
	३	४५, ६७	६५१
ससमयम्भि	३	२५	६३८
ससमयओ	२	३१	६२१
ससमयपणवणा	१	५३	४५५
ससमयपरसमयसुक्कवावारा	३	६७	
सहाव	३	५३	७१०, ७११
सा	१	५३	४५५
साहयं	२	३७	६२३
साई	२	७, ११, ३४	६०७, ६२१, ६२२
संज्ञागार	२	१४	

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
सागारगहणाहि	२	१४	६१०
साभविओ	३	३३	६४१
सामण्ण	२	१	४५७
सामण्णगहणं	२	१	४५७, ४५९, ५९५
सामण्णं	३	५७	७२५
सामण्णम्भि	३	१	६२७
सामत्या	३	६१	७३२
सायारं	२	१०, ११	६०८
सारं	३	६३, ६७	
सासणं	१	१	१, ८, २९, ४, ३
			६८, १०२, (पं० ३०)
सासणमत्तीमेत्तएण	३	६३	७३२
सासय	१	१७	
सासयवियत्तिवायी	१	१७	४१७
साहओ	३	४६	६५१
साह	१	५	
साहसाहा	१	५	३४९, ३७८
गाहम्मउ	३	५६	७१९
साहेज्ज	३	५६	७१९
सि	१	३	२७२
सिज्झइ	३	१४	६३५
सिज्झमाण	२	३५	६२२
सिज्झमाणसमये	२	३५	६२२
सिद्धं	१	१	१ (पं० ३०)
	२	३०	८, ४३
	३	२०	६२०
सिद्धंत	३	४५, ६३, ६६	७३२
सिद्धंतजाणओ	३	६३	७३२
सिद्धंतपडिणीओ	३	६६	
सिद्धंतविराहओ	३	४५	६५१
सिद्धत्तणेण	२	३६	६२३
सिद्धत्थारणं	१	१	६८
सिद्धी	१	४९	
सिद्धो	१	२७	४२२
सीस	३	२५, ६६	
सीसगणसंपरियुडो	३	६६	
सीसमईविष्कारणमेत्तथो	३	२५	६३८
सुत्त	२	७	
सुत्तं	२	४	६०५
	३	६१, ६४	७३१, ७४६
सुत्तमेत्तेण	३	६४	७४६
सुत्तम्भि	२	७	६०७

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
°सुतहर	३	६१	७३२
सुतहरसदसंयुता	३	६१	७३२
सुतासायणभीरुहि	२	७	६०७
सुतासायणा	२	७७	
सुते	२	३४, ३६	६२२, ६२३
°सुतेण	३	६५	७६
सुतेषु	२	१८	६१६
	३	११	६३५
°सुदं	३	६७	
सुदम्भि	१	४८	४५३
सुदजाहो	१	९	४०८
सुदा	१	४	३५५
सुदोभगतनभस्स	३	४८	६५६
°सुय	२	१६, २७	२१५
°सुयणाण	२	२८	६१९
सुयणाणसम्मिया	२	२८	६१९
सुयणाणे	२	२८	६१९
°सुविणिच्छिया	१	२३	४२१
सुविणिच्छियामो	२	२२	६१८
सुवियत्तं	२	११	६०९
°सुह	१	१८, २०, ४६	४१७
	३	६९	
°सुहं	१	१	
सुहदुक्खवियप्पणं	१	१८	४१७
सुहदुक्खसम्पयोगो	१	१८	४१७
°सुहुम	१	५	
सुहुममेया	१	५	३४९, ३७८
सुहो	१	२६	
सुहोवहाणत्वं	१	४३	४४९
से	१	३४	४४०
सेसयाणं	३	१७	६३६
सेसा	१	३	२७३
(संप्रह-नैगमा)			३१०
(व्यवहारः)			३१०, ३११
(ऋजुत्वं)			३११, ३१२
(शब्दनयः)			३१२
(समभिरुद्धं)			३१३
(एवंभूतं)			३१४
सेसियदंसणम्मि	२	२४	६१८
सो	१	३०, ३३, ५२	४३०, ४४०
		५४	४५५, ४५६
	३	१८, ३४, ३६	६२६, ६४३
		४५, ४६	६४४, ६४१
			६५५
°सेते	२	५	६०६

शब्द	काण्ड	गाथा	व्या. पृ.
ह			
हंदि	१	१२, १५	४१०, ४१६
	२	९	६०८
	३	६५	७४६
हंरी	२	१२	
	३	२८	
हवइ	१	३१	४३०
	२	२१, ३१, ३२	६१७, ६२१
हवन्ति	१	२१	४१९
°हियओ	१	२	
हु	१	१५	४१६
	३	२७, ६३	७३२
°हेउ	२	३९	६२३
	३	४४	
हेउओ	३	४५	६५१
हेउपडिओअणं	२	३९	६२३
हेउ॥ओ	३	४६	६५०
°हेउवाय	३	४५	६५१
हेउवायपक्खम्मि	३	४५	६५१
हेउवायस्स	३	४४	६५१
हेउविसओ वणीयं	३	५८	७२६
°हेउविसय	३	५८	७२६
होइ	१	२, ३८, ३९	१७३, ४४७
		४१, ४४, ४६	४४८, ४५०
		४९, ५०	४५३
	२	२, ७, १३	५९६, ६०७
		२३, २४, २५	६०९, ६१८
		२६, २७, २८	६१९, ६२२
		३३, ३५, ३७	६२३
	३	७, १७, १९	६३१, ६३६
		२२, २७, २८	६३७, ६३९
		३०, ३१, ३९	६४०, ६४८
		४०, ४६, ६३	६४९, ६५५
			७३२
होऊण	२	२	५९६
होअ	२	९	६०८
	३	९, २४	६३४, ६३८
होआहि	३	१९, ३१	६३७, ६४१
होति	१	५३	४५५
	२	२९, ३५	६२०, ६२२
	३	३१, ४१, ४७	६४०, ६४९
		५१, ५३	६५०, ६५९
			७१०
होहिइ	३	२३	६३७

सन्मतिटीकागतान्यवतरणानि ।

अ

अगृहीतविशेषणा च विशेष्ये बुद्धिर्नोपजायते ।
[ ] पृ. ४७९ (४)*
अगृहीताश्च चाभावात् प्रमेयाभावनिरूपयः ।
तद्गृहीतोऽप्यन्यतो भावादनवस्था दुरुत्तरा ॥
[ ] पृ. ५८७
अगोतो विनिवृत्तश्च गोर्विलक्षण इष्यते ।
भाव एव ततो नायं गौरगौर्मे प्रसज्यते ॥
[तत्त्वसं० का० १०८५] पृ. २१५ (७,८)
अगोनिवृत्तिः सामान्यं वाच्यं येः परिकलितम् ।
गोलं वस्त्वेव तैरुक्तमगोपोहगिरा स्फुटम् ॥
[श्लो० वा० अपो० श्लो० १] पृ. १८७ (११,१२)
अमिश्रभावः शक्य मूर्धा यद्यमिरेव सः ।
अथानमिश्रभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेत् ॥
[ ] पृ. ५०
अमिहोत्रं जुहुयात् । [ ] पृ. १९
अमैरुर्ध्वज्वलनम्, वायोस्तिर्यक्पवनम्,
अणुमनसोश्चायं कर्मादृष्ट धारितम् ।
[वैशेषिकद० अ० ५-२-१३] पृ. १०५
अचेतनः कथं भावस्तदिच्छामनुवर्तते ।
[ ] पृ. ९६, १२१
अज्ञातस्यापि चाश्रय प्रमाहेतोः प्रमाणात् ।
प्रमाभावस्त्वगामर्थ्याज्ञातोऽभाववेदकः ॥
[ ] पृ. ५८७
अज्ञेयं कल्पितं कृत्वा तद्व्यवच्छेदेन ज्ञेयेऽनुमानम् ।
[हेतु०] पृ. १९९ (७), २२८ (२०, २१)
अद्वारस पुरिसंघं वीर्य इत्थीसु ।
[ओषनि० गा० ४८३] पृ. ७५२ (३)
अणंते केवलणानि अणंते केवलदंसणे ।
[ ] पृ. ६१० (१)
‘अत इदम्’ इति यतस्तद् दिशो लिङ्गम् ।
[वैशेषिकद० २-२-१०] पृ. ६६९ (३)
अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रसाधनात् ।
सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितेः ॥
[ ] पृ. २११ (६, ७, ८)
अतीतानागतान्तरकालसंस्पर्शवर्जितम् ।
वर्तमानतया सर्वपृजुसूत्रेण सूध्यते ॥
[ ] पृ. ३१२

* परिसिद्धेऽभिन्नं बोधकागर्तगता अद्वैतस्तत्पृष्ठगतटिप्पण्यस्यस्यकाः ॥

अतीतानागतां कालौ वेदकारविवर्जितौ ।
कालत्वात् तद्यथा कालो वर्तमानः समीक्ष्यते ॥
[ ] पृ. ३१
अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पर्ययन्त्याख्येण चक्षुषा ।
ये भावान् वचनं तेषां नाजुमानेन बाध्यते ॥
[ ] पृ. ७५३
अत्यन्तासम्भविनो न विरोधगतिः । [ ] पृ. ५५८
अत्र द्वौ वस्तुसाधनौ [न्यायविन्दु० परि० २ सू० १९]
पृ. ३५२ (२)
अथान्यथा विशेष्येऽपि स्यात् विशेषणकल्पना ।
तथागति हि यत् किञ्चित् प्रसज्यत विशेषणम् ॥
[श्लो० वा० अपो० श्लो० ९०] पृ. १९३.
अथान्यदप्रयत्नेन सम्यगन्वेषणे कृते ।
मूलाभावाच्च विज्ञानं भवेद् बाधकसाधनम् ॥
[तत्त्वसं० का० २८६९] पृ. १९
अथासत्यपि सारूप्ये स्यादपोहस्य कल्पना ।
गवाश्वयोरयं कस्मादगोपोहो न कल्प्यते ॥
[श्लो० वा० अपो० श्लो० ७६] पृ. १९० (८)
अथास्त्यतिशयः कश्चिद् येन भेदेन वर्तते ।
स एव दक्षि सोऽन्यत्र नास्तीत्यनुभयं परम् ॥
[ ] पृ. २४२ (३४)
अदृष्टं स्वाश्रयसंयुक्ते आश्रयान्तरे कर्म आरभते, एकद्रव्य-
व्यक्ते सति क्रियाहेतुगुणत्वात्, यो य एकद्रव्यत्वे सति क्रिया-
हेतुगुणः स स स्वाश्रयसंयुक्ते आश्रयान्तरे कर्म आरभते, यथा
वेगः तथा चाहटम्, तस्मात् तदपि स्वाश्रयसंयुक्ते आश्रयान्तरे
कर्म आरभते इति । न चासिद्धं क्रियाहेतुगुणत्वम्, ‘अमैरुर्ध्व-
ज्वलनम्, वायोस्तिर्यक्पवनम्, अणु-मनसोश्चायं कर्म देवदत्त-
विशेषगुणकारितम्, कार्यत्वे सति देवदत्तस्योपकारकत्वात्,
पाण्यादिपरिसन्दवत्, एकद्रव्यत्वं चैकस्यात्मनस्तदाश्रयत्वात्,
एकद्रव्यमदृष्टम्, विशेषगुणत्वात्, शब्दवत्’ ।
‘एकद्रव्यत्वात्’ इत्युच्यमाने रूपादिभिर्व्यभिचारस्तन्निवृत्त्य-
र्थम् ‘क्रियाहेतुगुणत्वात्’ इत्युक्तम् । ‘क्रियाहेतुगुणत्वात्’ इत्यु-
च्यमाने मुशलहस्तसंयोगेन स्वाश्रयाऽसंयुक्तस्तम्भादिचलनहे-
तुना व्यभिचारः, तन्निवृत्त्यर्थम् ‘एकद्रव्यत्वे सति’ इति विशेष-
णम् । ‘एकद्रव्यत्वे सति क्रियाहेतुत्वात्’ इत्युच्यमाने स्वाश्रया-
संयुक्तलोहादिक्रियाहेतुनाऽयस्कान्तेन व्यभिचारः । तन्निवृत्त्य-
र्थम् ‘गुणत्वात्’ इत्यभिधानम् । [ ] पृ. १४२ (२)

अदृष्टमेवायस्कान्तेनाकृष्यमाणलोहदृशने
सुखवत्पुंसो निःशत्यत्वेन तत्क्रियाहेतुः ।

[ ] पृ. १४४

अदृष्टेऽन्यशब्दाद्यं स्वार्थस्याशेऽपि दर्शनात् ।

श्रुतेः सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता ॥

[ ] पृ. १९६ (४, ५, ६)

अदृष्टेऽर्थविकल्पनमात्रम् । [ ] पृ. ३८८ (१५)

अधिकारोऽनुपायत्वात् न वादे शून्यवादिनः ।

[श्लो० वा० निरालम्ब० श्लो० १२९]

पृ. ३७७ (४)

अनधिगतार्थपरिच्छिन्तिः प्रमाणम् । [ ] पृ. ५५४

अनर्थैः खल्वपि कल्पनासमारोपितो न लिङ्गम्,

तथा पक्ष एवायं पक्षसपक्षयोरन्यतरः । [ ] पृ. ७२१

अनलार्थनलं पश्यन्नपि न तिष्ठेत् नापि प्रतिष्ठेत् ।

[ ] पृ. २८५

अनष्टाज्जायते कार्यं हेतुध्यान्यपि तत्क्षणम् ।

क्षणिकत्वात् स्वभावेन तेन नास्ति सहस्थितिः ॥

[ ] पृ. ३३२ (१९, २०)

अनादित्वात् मायायाः जीवविभागस्य च बीजाङ्कुरसन्तान-
योरिव नेतरेतराभ्यदोषप्रसक्तिरत्र । तथा चाहुः—“अनादिर-
प्रयोजनाऽविद्या अनादित्वादितरेतराभ्यदोषपरिहारः, निष्प्रयो-
जनत्वेन भेदप्रपञ्चसंसर्गप्रयोजनपर्यनुयोगावकाशः ।

[ ] पृ. २७८ (२, ३, ४)

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

[वाक्यप० श्लो० १ प्रथमका०] पृ. ३७९ (१२)

अनिर्दिष्टकलं सर्वं न प्रेक्षापूर्वकारिभिः ।

शास्त्रमाश्रियते तेन वाच्यमग्रे प्रयोजनम् ॥

[ ] पृ. १६९ (९)

अनुत्पन्नाश्च महामते सर्वधर्माः(र्माः)सदसतोरनुपपत्त्वात् ।

[ ] ३०३ (२, ३)

अनुपलब्धिरसता । [ ] पृ. २८८

अनुपलब्धिः स्वभावः कार्यं च । [घ. न्या. सू. ११-१२.] पृ. ३.

अनुमानुरयमवराधो नानुमानस्य । [२-१-३८ वात्स्या० भा०]

पृ. ५६३ (५)

अनुमानं विवक्षायाः शब्दादन्यत्र विद्यते । [ ]

पृ. १८५ (२, ३)

अनुमानमप्रमाणम् । [ ] पृ. ७०

अनेकगुणजात्यादिविकारार्थानुरजिता ।

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० ३३१]

पृ. ७४२

अनेकपरमाणूपादानमनेकं चेद् विज्ञानं सन्तानान्तरवदेकपरा-
मसोभावः । [ ] पृ. १४९

अनेकान्तभावनातो विविष्टप्रवेशे क्षयशरीरादिलामो निःश्रय-
सम् । [ ] पृ. १५५

अनेकान्तात्मकत्वाभावेऽपि केवलमिति सत्त्वात् यत् सत् तत्
सर्वमेकान्तात्मकमिति प्रतिपादकस्य शासनस्याव्यापकत्वात्

कुसमयविश्रासित्वं तस्यासिद्धम् । [ ] पृ. ६२५

अन्तरङ्ग-बहिरङ्गयोरन्तरङ्गस्यैव बलीयस्त्वात् ।

[ ] पृ. ४७९ (५)

अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः संभोगजश्च संयोगः ।

[वैशेषिकद० ७-२-९] ७०४ (३)

अन्यत्र दृष्टो धर्मः क्वचिद्धर्मिणि विधीयते निषिध्यते च ।

[ ] पृ. १०९

अन्यत्र हिंसा अपायहेतुः । [ ] पृ. ७३१

अन्यथाऽनुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ।

नान्यथाऽनुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ? ॥

[ ] पृ. ६९, ५६९ (७)

अन्यथैकेन शब्देन व्यस्य एकत्र वस्तुनि ।

बुद्ध्या वा नान्यविषय इति पर्यायता भवेत् ॥

[ ] पृ. २२० (७, ८, ९)

अन्यथैवाग्निसम्बन्धाद् दाहं दग्धोऽभिमन्यते ।

अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः सम्प्रतीयते ॥

[वाक्य० प० द्वि० का० श्लो० ४२५]

पृ. १७७ (४), २६० (१०)

अन्यदेव हि सामान्यमभिज्ञज्ञानकारणम् ।

विशेषोऽप्यन्य एवेति मन्यते निगमो जयः ॥

[ ] पृ. ३११ (३)

अन्यदेवेन्द्रियग्राह्यं अन्यच्छब्दस्य गोचरः ।

शब्दात् प्रत्येति भिन्नाक्षो न तु प्रत्यक्षमीक्षते ॥

[ ] पृ. २६० (८, ९)

अन्यान्यत्वेन ये भावा हेतुना करणेन वा ।

विशिष्टा भिन्नजातीयैरसङ्कीर्णा विनिश्चिताः ॥

[तत्त्वसं० का० १०६९] पृ. २१२ (२३)

अन्ये लाहुः—क्षेत्रज्ञानं नियतार्थविषयग्रहणं सर्वविद्-

धिष्ठितानाम् । यथाप्रतिनियतशब्दादिविषयग्राहकाणामिन्द्रिया-

णामनियतविषयसर्वविदधिष्ठितानां जीवच्छरीरे । तथा च

इन्द्रियवृत्त्युच्छेदलक्षणं केचिद् मरणमाहुषेतनानधिष्ठितानाम् ।

अस्ति च क्षेत्रज्ञानं प्रतिनियतविषयग्रहणम् तेनाप्यनियतविषयः

सर्वविदधिष्ठितेन भाव्यम् । योऽसौ क्षेत्रज्ञाधिष्ठायकोऽनियत-

विषयः स सर्वविदीश्वरः । नन्वेवं तस्यैव सकलक्षेत्रेष्वधिष्ठाय

कत्वात् किमन्तर्गडुस्थानीयैः क्षेत्रज्ञैः कृत्यम् ? न किञ्चित् प्रमा-

णसिद्धतां मुक्त्वा । नन्वेवमनिष्ठा—यथेन्द्रियाधिष्ठायकः क्षेत्र-

ज्ञस्तदधिष्ठायकश्चेश्वरः एवमन्योऽपि तदधिष्ठायकोऽस्तु, भवत्त-

निष्ठा यदि तत्साधकं प्रमाणं किञ्चिदस्ति; न त्वनिष्ठासाधकं

किञ्चित् प्रमाणमुत्पत्त्यामः तावत् एवानुमानसिद्धत्वात् । आग-

मोऽप्यस्मिन् वस्तुनि विद्यते—तथा च भगवान् व्यासः—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरन्नाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

[भग० गी० अ० १५ श्लो० १६]

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

[भग० गी० अ० १५ श्लो० १७]

तथा श्रुतिश्च तत्प्रतिपादिका उपलभ्यते—

विश्वतश्चक्षुरत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुस्त विश्वतस्यात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्यावाभूमी जनयन् देव एक आस्ते ॥

[श्वेताश्वत० उ० अ० ३, ३]

न च स्वरूपप्रतिपादकानामप्रामाण्यम्, प्रमाणजनकत्वस्य सद्भावात् । तथाहि—प्रमाणजनकत्वेन प्रमाणस्य प्रामाण्यं न

प्रवृत्तिजनकत्वेन तत्वेदास्त्येव । प्रवृत्ति-निवृत्ती तु पुरुषस्य सुख-दुःखसाधनलाभ्यवसाये समर्थस्यार्थिलाद् भवत इति ।

अथ विभावज्ञत्वादभीषां प्रामाण्यं न स्वरूपार्थत्वादिति चेत्, तदसत्; स्वार्थप्रतिपादकत्वेन विध्यज्ञत्वात् । तथाहि—

स्तुतेः स्वार्थप्रतिपादकत्वेन प्रवर्तकत्वम्, निन्दायास्तु निवर्तकत्वमिति । अन्यथा हि तदर्थपरिज्ञाने विहित-प्रतिषिद्धेष्व-

विशेषेण प्रवृत्तिनिवृत्तिर्वा स्यात् । तथा विधिवाक्यस्यापि स्वार्थ-

प्रतिपादनद्वारेणैव पुरुषप्रेरकत्वं दृष्टम्, एवं स्वरूपपरेष्वपि वाक्येषु स्यात्, वाक्यस्वरूपताया अविशेषात् विशेषहेतोश्चा-

भावादिति । तथा स्वरूपार्थानामप्रामाण्ये “मेध्या अपः, धर्माः पवित्रम्, अमेध्यमशुचि” इत्येवंस्वरूपापरिज्ञाने विध्य-

ज्ञतायामप्यविशेषेण प्रवृत्ति-निवृत्तिप्रसङ्गः, न चैतदस्ति; मेध्ये-

ष्वेव प्रवर्तते अमेध्येषु च निवर्तत इत्युपलम्भात् । तदेवं स्वरू-

पार्थेभ्यो वाक्येभ्योऽर्थस्वरूपावबोधे सति इष्टे प्रवृत्तिदर्शनात् अनिष्टे च निवृत्तेरिति ज्ञायते—स्वरूपार्थानां प्रमात्रनकत्वेन

प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विधिसहकारित्वमिति, अपरिज्ञानात्तु प्रवृत्ता-

प्रतिप्रसङ्गः । अथ स्वरूपार्थानां प्रामाण्ये “प्रावणः प्रवन्ते”

इत्येवमादीनामपि यथार्थता स्यात्, न; मुख्ये बाधकोपपत्तेः ।

मित्र हि मुख्ये बाधकं प्रमाणमस्ति तत्रोपचारकल्पना, तदभावे तु

प्रामाण्यमेव । न चेध्वरसद्भावप्रतिपादनेषु किञ्चिदस्ति बाधक-

प्रति स्वरूपे प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यमित्यागमादपि सिद्धप्रामा-

ण्यात् तदवगमः । ईश्वरस्य च सत्तामात्रेण स्वविषयग्रहणप्रवृ-

त्तानां क्षेत्रज्ञानामधिष्ठायकता यथा स्फटिकादीनामुपधानाकार-

प्रवृत्तानां सवितृप्रकाशः । यथा तेषां सावित्रं प्रकाशं

नाना नोपधानाकारग्रहणसामर्थ्यं तथेश्वरं विना क्षेत्रविदां न

स्वविषयग्रहणसामर्थ्यमित्यस्ति भगवानीश्वरः सर्वविन् ।

[ ] पृ. ९८-९९ (१, २)

अन्वयेन विना तस्माद्व्यतिरेकः कथं भवेत् ।

[ ] पृ. ५७५

अन्वयो न च शब्दस्य प्रमेयेण निरूप्यते ।

आपारेण हि सर्वेषामन्वेतुत्वं प्रतीयते ॥

[श्लो० वा० शब्दप० ८५] पृ. ५७५ (३)

पक्षधर्मस्यापि हेतोर्गमकत्वे चाक्षुस्त्वमपि शब्दे नित्यत्वस्य

एकं स्यात् । [ ] पृ. ५९३ (६)

व्यङ्ग्यस्मिन् परं युगपद् अयुगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि ।

[वैशेषिकद० २-२-६] पृ. ६६९ (१)

अपि गिगादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृगोत्यकर्णः ।

स वेत्ति विश्वं नहि तस्य वेत्ता तमादुरभ्यं पुरुषं महान्तम् ॥

[श्वेताश्वत० ३-१९] पृ. ४६

अपि चैकत्व-नित्यत्व-प्रत्येकसमवायिलाः (ताः) ।

निरूपाख्येष्वपोहेषु कुर्वतोऽसूत्रकः पटः ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० १६३] पृ. २०१ (१०, ११)

अपोद्धारदस्यायं वाक्यादर्थो विवेचितः ।

वाक्यार्थः प्रतिभाह्वयोऽयं तेनादावुपजन्यते ॥

[ ] पृ. १८८ (६)

अगोहः शब्दार्थ इत्ययुक्तम् अत्रापकत्वात् । यत्र द्वैराश्रयं भ-

वति तत्रेतरप्रतिषेधादितरः प्रतीयते, यथा—‘गोः’ इति पदाद् गोः

प्रतीयमानः अगौर्निविध्यमानः; न पुनः सर्वपद एतदस्ति, न ह्यसर्वं

नाम किञ्चिदस्ति यत् सर्वशब्देन निर्वर्तत इति, तत्र; स्वार्थोपवाददोषप्रस-

ङ्गात् । एवं होकादिव्युदासेन प्रवर्तमानः सर्वशब्दोऽत्रप्रतिषे-

धादज्ञव्यतिरिक्तस्याश्रितोऽनभ्युपगमादनर्थकः स्यात् । अत्रश-

ब्देन होकदेश उच्यते; एवं सति सर्वं समुदायशब्दा एकदेशप्रति-

षेवरूपेण प्रवर्तमानाः समुदायव्यतिरिक्तस्यान्यस्य समुदायस्या-

नभ्युपगमादनर्थकाः प्रागुच्यन्ते । आवादिशब्दानां तु समुदाय-

विषयत्वादेकादिप्रतिषेधे प्रतिविध्यमानार्थानामसमुदायज्ञादनर्थ-

कत्वं स्यात् । [अ० २ आ० २ सू० ६७ न्यायवा० पृ० ३२९

पं० १२-२३] पृ. २०० (१, २, ३, ४, ५)

अपोहमेवाद् भिन्नार्थो स्वार्थमेवगतौ जडा ।

एकत्वाभिन्नकार्यत्वाद् विशेषणविशेष्यता ॥

[ ] पृ. १९६ (९, १०, ११)

अपोहैः स बहिःसंस्थितैर्भिद्यते ।

[ ] पृ. १९४

अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति ।

[ ] पृ. ८१

अप्रामाण्यकारित्वे चक्षुषो दूरव्यवस्थितस्यापि ग्रहणप्रसङ्गः ।

[ ] पृ. १४३ (३)

असु गन्धो रसश्चासौ वायौ रूपेण तौ सह ।

व्योम्नि सस्पर्शता ते च न चेदस्य प्रमाणता ॥

[श्लो० वा० अभाव० श्लो० ६] पृ० ५८१ (३, ४, ५)

अभावगम्यरूपे च न विशेष्येऽस्ति वस्तुता ।

विशेषितमपोहेन वस्तु वाच्यं न तेऽस्त्यतः ॥

[श्लो० वा० अगो० श्लो० ९१] पृ. १९३

अभावोऽपि प्रमाणभावः ‘नास्ति’ इत्यर्थस्यासन्निकृष्टस्य ।

[१-१-५ शाबरभा०] पृ. ५८०

अभिघाताग्निसंयोगनाशप्रत्ययसंभिधम् ।

विना संसर्गितां याति न विनाशो घटादिभिः ॥

[ ] पृ. ३२० (२२, २३, २४)

अभिधानप्रसिद्धार्थमर्थापत्त्यावबोधितात् ।

शब्दे वाचकसामर्थ्यात् तत्तत्तत्त्वप्रमेयता ॥

[श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० ५] पृ. ५७५

अभ्यासात् पक्षविज्ञानः कैवल्यं लभते नरः ।

केवलं काम्ये निषिद्धे च प्रवृत्तिप्रतिषेधतः ॥

[ ] पृ. १५१ (१)

अभ्यासात् प्रतिभाहेतुः शब्दः न तु बाह्यार्थप्रत्यायकः ।

[ ] पृ. १८२ (४)

अयं चापोहः प्रतिवस्तुके, अनेको वेति वक्तव्यम् । यद्ये-
कस्तदाऽनेकगोद्व्यसम्बन्धी गोलमेवासां भवेत् । अयानेक-
स्ततः पिण्डवदानन्यादाख्यानानुपपत्तेरवाच्य एव स्यात् ।

[न्यायवा० पृ० ३३० पं० १५-१७] पृ. २०१ (५)

अयमेव मेदो मेदहेतुर्वा, यदुत विरुद्धधर्माध्यासः कारण-
मेदश्च, स चेन्न मेदको विश्वमेकं स्यात् ॥ [ ] पृ. ३

अयमेव हि मेदो मेदं हेतुर्वा विरुद्धधर्माध्यासः कारणमेदश्च ।

[ ] पृ. ३२७.

अयमेवेति यो ह्येष भावे भवति निर्णयः ।

नैव वस्तुन्तराभावसंविद्यनुगमादहेतुः ॥ [श्लो० वा० अभाष०

श्लो० १५] पृ. ३४२ (२५) ५५८

अर्थक्रियाधिगतिलक्षणफलविशेषहेतुर्ज्ञानं प्रमाणम् ।

[ ] पृ. १५

अर्थज्ञानविधानेऽपि सर्वे जातिविधायिनः ।

व्यापारलक्षणा यस्मात् पदार्थाः समवस्थिताः ॥

[वाक्यप० पृ० का० श्लो० ११] पृ. २२२ (७,८)

अर्थवत् प्रमाणम् । [वात्स्या० भा० अ० १ आ० १ सू० १]

पृ. १०९, १२६, १६१, ५४१, ५४२, ५५०

अर्थविवक्षां शब्दोऽनुमापयति ।

[ ] पृ. १८५ (१)

अथ शब्दोऽर्थवत्त्वेन पक्षः कस्मान्न वक्तव्यते ॥

[श्लो० वा० शब्दप० ६२] पृ. ५७५.

अर्थस्यासन्निकृष्टस्य प्रसिद्धार्थं प्रमान्तरम् ।

प्रमाभावमभावाख्यं वर्णयन्ति तथाऽपरे ॥

[ ] पृ. ५७९ (५)

अर्थस्यासम्भवेऽभावात् प्रत्यक्षेऽपि प्रमाणता ।

प्रतिषद्धस्य भावस्य तदेतत्त्वे समं द्वयम् ॥

[ ] पृ. १७ (२), ७३, ५५५ (१,२)

अर्थः सहकारी यस्य विशिष्टप्रमितौ प्रमातृप्रमेयाभ्यामर्थान्तरं

तदर्थवत् प्रमाणम् । [ ] पृ. ५४१

अर्थानर्थविवेचनस्यानुमानायत्तत्वात् [ ] पृ. ४६९.

अर्थान्तरनिवृत्त्या कश्चिदेव वस्तुनो भागो गम्यते ।

[ ] पृ. २१३

अर्थान्तरनिवृत्त्याह विशिष्टानिति यत्पुनः ।

प्रोक्तं लक्षणकारेण तत्रार्थोऽयं विवक्षितः ॥

[तत्त्वसं० का० १०६८] पृ. २१२ (२२)

अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यदृष्टार्थ-

कल्पना । [१-१-५ शारदा०] पृ. ५७८ (११)

अर्थाभिधानप्रत्ययस्तुल्यनामधेयाः । [ ] पृ. ४०७

अर्थेन घटप्रत्येकां नहि मुक्तार्थरूपता ।

तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता ॥

[ ] पृ. ३१२ (२) ५१०

अर्थोपयोगेऽपि पुनः स्मार्तं शब्दानुयोजनम् ।

अशुचीर्यथेपेक्षेत सोऽर्थो व्यवहितो भवेत् ॥

[ ] पृ. ५२५ (१)

अवधीनामनिष्पत्तेर्मित्यतस्ते न शक्तयः ।

सत्त्वे च नियमस्तासां (युक्तः) सावधिको ननु ॥

[तत्त्वसं० का० २] पृ. ३०२ (१)

‘अवयवी अवयवेषु वर्तते’ इति समवायरूपा प्राप्तिरुच्यते ।

[ ] पृ. ६६६

अवयवेषु क्रिया, क्रियातो विभागः, ततः संयोगविनाशः,

ततोऽपि द्व्यविनाशः । [ ] पृ. १४९

अवश्यं भावनिग्रमः कः परस्यान्यथा परैः ।

अर्थान्तरनिमित्ते वा धर्मे वाससि रागवत् ॥

[ ] ७६ (४,५) पृ. ५५९ (१)

अवश्यं भाविनं नाशं विद्धि सम्प्रत्युपस्थितम् ।

अयमेव हि ते कालः पूर्वमासीदनागतः ॥

[ ] पृ. ५३९

अवल्लवादपोहानां नैव मेदः । [ ] पृ. १९४

अवस्तुविषयेऽप्यस्ति चेतोमात्रविनिर्मिता ।

विचित्रकल्पनामेदरचितेष्विव वासना ॥

[तत्त्वसं० का० १०८६] पृ. २१५ (१४)

अवस्था-देश-कालानाम् । [वाक्यप० प्र० का० श्लो० ३२]

पृ. ७० (५)

अवाचकत्वे शब्दानां प्रतिज्ञाहेत्वोर्व्याघातः ।

[अ० २ आ० २ सू० ६७ न्यायवा० पृ. ३२७ पं. ६-

पृ. १७५ (१)

अविनाभावसम्बन्धस्य प्रहीतुमशक्यत्वात् । [ ] पृ. ५

अविनाभाविता चात्र तदैव परिगृह्यते ।

न प्रागवगतेत्येवं सत्यप्येषा न कारणम् ॥

[श्लो० वा० सू० ५ अर्थोपति० श्लो० ३] पृ. ४७

अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यस्तितदर्शनैः ।

ग्राह्यग्राहकसंविदितिमेदवानिव लक्ष्यते ॥

[ ] पृ. ४१४ (६)

अविश्रुतिं द्रव्ये समानेन्द्रियग्राह्याणां विशेषगुणानामसम्भवात्

[ ] पृ. ७०८

अवेतविषयस्युतिहेतुस्तदनन्तरं धारणा ।

[ ] पृ. ५५३ (६)

अव्यभिचाराद्विशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनिका सामग्री प्र-

णम् । [ ] पृ. ४७१

अशक्यसमयो ह्यात्मा नामासीनामनन्यभाक् ।

तेषामतो न चान्यत्वं कथञ्चिदुपपद्यते ॥

[ ] पृ. १८५ (११,१२)

अशब्दे वापि वाक्यार्थे न पदार्थेष्वशब्दता ।

वाक्यार्थस्यैव नैतेषां निमित्तान्तरसम्भवः ॥

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० २३०] पृ. ७३८

अशेषशक्तिप्रचितात् प्रधानादेव केवलात् ।

कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते तद्रूपा एव भावतः ॥

[तत्त्वसं० का० ७] पृ. २८० (१२)

अध्यायं यथा रूपं विद्युदाद्यलजा यथा ।

[तत्त्वसं० का० १०४२] पृ. २०८ (२६)

अध्वं विकल्पयतो गोदर्शनात् न तदा गोशब्दसंयोजना तस्या-
स्तदानुभवात्, युगपद्विकल्पद्वयानुत्पत्तेश्च निर्विकल्पकगोदर्शन-
सद्भावस्तदा । [ ] पृ. ५०४ (५, ६, ७)

असंस्कार्यतया पुष्पिः सर्वथा स्थानिरर्थता ।

संस्कारोपगमं व्यक्तं गजज्ञानमिदं भवेत् ॥

[ ] पृ. ११

असतः सत्त्वेन प्रतिभासनमस्य ।

[ ] पृ. ४८६ (१३, १४)

असदक्षरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम् ॥

[साङ्ख्यका० ९] पृ. २८२

असम्भवो विधिः । [हेतु०] पृ. २१७ (८)

असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनं द्वयोः ।

निग्रहस्थानमन्यद्भि न युक्तमिति नेपथ्ये ॥

[ ] पृ. ७६१ (१)

अस्यार्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याख्यलक्षणम् ।

अपूर्वेदेवताशब्दैः समप्रा(मा)हृगवादिषु ॥

[वाक्य० द्वि० का० श्लो० १२१] पृ. ३१५ (१७)

आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या । [न्यायद० अ० २ आ० २ सू० ६७]

पृ. १७८

अन्तेलक(कु)रेसिय ।

[जीतकल्पभाष्ये गाथा १९७२] पृ. ७४६ (४, ५)

आत्मलामे हि भावानां कारणापेक्षिता भवेत् ।

लब्धात्मनां स्वकार्येषु प्रवृत्तिः स्वयमेव तु ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ४८] पृ. ४

आत्मा रे श्रोतव्यो ज्ञातव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।

[बृहदा० उ० २-४-५] पृ. ७३१

आत्मैकज्ञानात् परमात्मनि लयः सम्पद्यते इति ब्रुवते ।
तथाहि—आत्मैव परमार्थसन्, ततोऽन्येषां भेदे प्रमाणाभावात्;
प्रत्यक्षं हि पदार्थानां सद्भावग्राहकमेव न भेदस्य इत्यविद्यास-
मारोपित एवार्थं भेदः । [ ] पृ. १५५

आदावन्ते च यच्चास्ति वर्तमानेऽपि तत् तथा ।

वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥

[गौडपा० का० ६ पृ० ७० वैतथ्याख्यप्र०]

पृ. २७३ (१)

आद्ये परोक्षम् । [तत्त्वार्थ० १-११] पृ. ५९५ (४)

१०२ सं० प०

आद्ये पूर्वविदः । [तत्त्वार्थ० १-३९] पृ. ७५४ (१)

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते ।

[ ] पृ. १५१

आत्माभिहितत्वादिदेरविस्वादाकलाभोगादप्रमाणत्वाभावादि-
व्ययनिमित्ताभावादप्रवर्तकत्वं प्रयोजनवाक्यस्य प्रेक्षापूर्वकारिणः
प्रति । [ ] पृ. १७२ (१२)

आम्नायस्य किमार्थत्वाद् आनर्थक्यमतदर्शनाम् ।

[जैमि० १-२-१] पृ. ९२, ७४४

आशङ्केत हि यो मोहादजातमपि बाधकम् ।

स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा श्रयं व्रजेत् ॥

[तत्त्वसं० का० २८७२] पृ. ८

आ सर्गप्रलयादेका बुद्धिः । [ ] पृ. ३०० (९)

आस्रवनिरोधः संवरः । [तत्त्वार्थ० ९-१] पृ. ७३५

आहुर्विधात् प्रत्यक्षं न निषेद्धं विपश्चितः ।

नैकत्वे आगमस्तेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥

[ ] पृ. २७३ (१३)

इ

इतरैतरभेदोऽस्य शीघ्रं चेत् पक्ष एव नः ॥

[तत्त्वसं० का० ९०५] पृ. १८१ (१९, २०)

इत्थायुक्तोऽपोहः विकल्पायुपपत्तेः । तथाहि—योऽयमगो-
रपोहो गवि स किं गोव्यतिरिक्तः आहोस्त्रिद्व्यतिरिक्तः ? । यदि
व्यतिरिक्तः स किमाश्रितः अथानाश्रितः ? । यथाश्रितस्तदाऽऽ-
श्रितत्वाद् गुणः प्राप्तः; ततश्च गोशब्देन गुणोऽभिधीयते 'न
गौः' इति—'गौस्तिष्ठति' 'गौर्गच्छति' इति न सामानाधिकरण्यां
प्राप्नोतीति । अथानाश्रितस्तदा केनार्थेन 'गोरगोपोहः' इति षष्ठी
स्यात् । 'अथाव्यतिरिक्तस्तदा गौरेवासाविति न किञ्चिद् कृतं
भवति' । पृ. २०१ (१, २, ३, ४)

[न्यायवा० पृ. ३३, पं० ८-१४]

इत्यादिना प्रमेदेन विभिन्नार्थनिबन्धनाः ।

व्यावृत्तयः प्रकल्प्यन्ते तज्जिष्टाः (प्राः) श्रुतयस्तथा ॥

[तत्त्वसं० का० १०४३] पृ. २०८ (१७), २०९ (१)

'इदं तावत् प्रष्टव्यो भवति भवान्—किमपोहो वाच्यः अथा-
वाच्य इति । वाच्यत्वे विधिरूपेण वाच्यः स्यात् अन्य-
व्यावृत्त्या वा । तत्र यदि विधिरूपेण तदा नैकान्तिकः
शब्दार्थः 'अन्यापोहः शब्दार्थः' इति । अथान्यव्यावृत्त्येति पक्ष-
स्तदा तस्याप्यन्यव्यवच्छेदस्यापरेणान्यव्यवच्छेदरूपेणाभिधानम्
तस्याप्यपरेणेत्यव्यवस्था स्यात् । अथावाच्यस्तदा 'अन्यशब्दार्था-
पोहं शब्दः करोति' इति व्याहृत्येत ।

[न्यायवा० पृ० ३३० पं० १८-२२] पृ. २०१ (७)

इदानींतनमस्तित्वं नहि पूर्वविद्या गतम् ।

[श्लो० वा० सू० ४ श्लो० २३४] पृ. ५९, ३१९

इन्द्रियाणां ससम्प्रयोगे बुद्धिजन्य प्रत्यक्षम् ।

[जैमि० अ० १-१-४] पृ. ७

इन्द्रियाणि अतीन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणलक्षणानि ।

[ ] पृ. ५२८

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम् [न्यायद० १-१-४] पृ. ५५०
इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानम् । [न्यायद० १-१-४]

पृ. ७०४

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसा-
यात्मकं प्रत्यक्षम् । [न्यायद० १-१-४] पृ. ११९, ५१८
इन्द्रो मायाभिः पर(पुरु)रूप ईयते [ऋग्वे० मण्ड० ५ सू०
४७ ऋ० १८] पृ. २७३ (५)

इयती च सामग्री प्रमाणोत्पादिका । [ ] पृ. ३
इष्टानिष्ठार्थसाधनयोग्यतालक्षणो धर्माधर्मौ ।

[ ] पृ. ५०५ (८)

इहारा समूहसिद्ध- [प्र० का० गा० २७] पृ. ६२८ (३)

उ

उत्क्षेपणम्, अपक्षेपणम्, आकुञ्चनम्, प्रसारणम्, यमन-
मिति कर्माणि । [वैशेषिकद० १-१-७] पृ. ६८६

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभक्त्यव्य ईश्वरः ॥

[भग० गी० अ० १५ श्लो० १७] पृ. ९८

उत्तरकालभाविनः संवादप्रत्ययाच्च जन्म प्रतिपद्यते शक्ति-
लक्षणं प्रामाण्यमिति स्वत उच्यते न पुनर्विज्ञानकारणाद्योपजा-
यते । [ ] पृ. १०

उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं सत् ।

[तत्त्वार्थ० अ० ५ सू० २९] पृ. ५९, ३२३, ४१२

उदधाविच सर्वसिन्धवः समुदीर्णास्त्वयि नाथ दृष्टयः ।

न च तासु भवान् प्रदृश्यते, प्रविभक्त्यासु सरित्स्त्रिवोदधिः ॥

[चतुर्थद्वित्रिंशिकायां श्लो० १५] पृ. २९

उपमानमपि सादृश्यादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिसुत्पादयति यथा
गवयदर्शने गोस्मरणस्य [१-१-५ शाबरभा०] पृ. ५७६ (१)

उपयुक्तोपमानस्तु तुल्यार्थग्रहणे सति ।

विक्षिप्तविषयलेन सम्बन्धं प्रतिपद्यते ॥

[ ] पृ. ५८४ (८)

उपलब्धिः सत्ता । [ ] पृ. २९३

उपलब्धिः सत्ता सा चोपलभ्यमानवस्तुयोग्यता तदाश्रया
वा ज्ञानवृत्तिः । [ ] पृ. २९१

उपलम्भः सत्ता । [ ] पृ. ७१०

उपोढरागेण— [ध्व० लो० उ० १ पृ० ३५] पृ. १३३

उपाय-द्विह-भंगा इदि दवियलक्खणं एयं ।

[प्र० का० गा० १२] पृ. ६२३, ६२८ (४)

लभयम् । [पाणिनि०] पृ. १७९ (४)

ऊ

ऊर्णनाभ इवांश्रुतां चन्द्रकान्त इवाऽम्भसाम् ।

प्ररोहाणामिव लक्षः स हेतुः सर्वजन्मिनाम् ॥

[ ] पृ. ७१५ (३)

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमभ्रत्वं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥

[गीता अ० १५ श्लो० १] पृ. ३१०

ऊ

ऊर्ध्वीणामपि यज्ज्ञानं तदप्यागमपूर्वकम् ।

[वाक्यप० प्र० का० श्लो० ३०] पृ. ५३८ (८)

ए

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

[अमृतविन्दु उपनि० प० १२ पृ० १५] पृ. ३७

एन्द्रव्यम् अगुणम् संयोग-विभागेष्वनपेक्षम् कारणम् इति
कर्मलक्षणम् । [वैशेषिकद० १-१-१७] पृ. ६७२

एकधर्मान्वयासत्त्वेऽप्यपोह्यापोहगोचराः ।

वैलक्षण्येन गम्यन्तेऽभिन्नप्रत्ययवर्गकाः ॥

[तत्त्वसं० का० १०५०] पृ. २१०

एकप्रत्ययवर्गो हि केचिदेवोपयोगिनः ।

प्रकृत्या भेदवन्तोऽपि नान्य इत्युपपादितम् ॥

[तत्त्वसं० का० १०५१] पृ. २१० (१०, ११)

एकमेवाद्वितीयम् । [छान्दो० उ० अ० ६ खं० २ म० १]

पृ. २७३ (९)

एतैरेतः संविद्रूपं हर्ष-विषादाद्यनेकाकारविवर्तं समुत्प-
श्यामः तत्र यथेष्टं संज्ञाः कियन्ताम् । [ ] पृ. २७

एकयोनयध्व पाकजाः । [४-१-५ वात्स्या० भा०]

पृ. ५२१ (१)

एकश्रोत्रप्रवेशे च नान्येषां च पुनः श्रुतिः ।

न चावान्तरवर्णानां नानालस्यास्ति कारणम् ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ११२] पृ. ३८

एकसामग्र्यधीनत्वात् रूपादे रसतो गतिः ।

हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धनविकारवत् ॥

[ ] पृ. ५५९ (५)

एकस्मिन्नपि दृष्टेऽर्थे द्वितीयं पश्यतो वने ।

सादृश्येन सहकांस्त्वसद्वोत्पद्यते मतिः ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ४६] पृ. ५७७ (५, ६)

एकस्मिन्नवयविनि कृत्वैकदेशशब्दप्रवृत्त्यसम्भवात् अयुक्तोऽयं
प्रश्नः—‘किमेकदेशेन वर्तते, अथ कृत्वो वर्तते’ इति ।
‘कृत्वम्’ इति हि स्वत्वेकस्य अशेषाभिधानम् । ‘एकदेशः’
इति च अनेकत्वे सति कस्यचिदभिधानम्, ताविमौ कृत्वैक-
देशशब्दौ एकस्मिन्नवयविनि अनुपपन्नौ ।

[२-१-३२ न्यायवा०] पृ. ६६८

एकस्मिन् भेदाभावात् सर्वशब्दप्रयोगानुपपत्तिः ।

[ ] पृ. ६६३

एकस्यापि ध्वनेर्वाच्यं सदा तजोपपद्यते ।

क्रियाभेदेन भिन्नत्वादेवम्भूतोऽभिमन्यते ॥

[ ] पृ. ३१४ (५)

एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।

कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्यात् यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥

[ ] पृ. ५०७ (६)

एकादश जिने । [तत्त्वार्थ० अ० ९ सू० ११] पृ. ६१५-

३. एकदिव्यवहारहेतुः सह्या ।

[प्रशस्त० भा० पृ० १११ पं० ३] पृ. ५१९

एकेन तु प्रमाणेन सर्वज्ञो येन कल्प्यते ।

नूनं स चक्षुषा सर्वत्रसादीन् (सर्वान् रसादीन्) प्रतिपद्यते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११२] पृ. ४३

एको भावस्वरूपतो येन दृष्टः सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः ।

सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टा एको भावस्वरूपतस्तेन दृष्टः ॥

[ ] पृ. ६३ (७)

एकैको वि सयविहो ।

[आवश्यकनि० उवर्णायनि० गा० ३६] पृ. ७५७ (४)

एकगुणकाल ए दुगुणकाल ए-

[भगवतीसू० शत० ५ उ० ७ सू० २१७] पृ. ६३५ (४)

एगद्वियस्मि- [प्र० का० गा० ३१] पृ. ६२८ (२)

एगमेगेणं जीवस्स पएसे अणंतेहिं णाणावरणिज्जपोग्गैहिं आवेदियपवेदिए । [ ] पृ. ४५५-४५६ (२)

एगे आमा । [स्थाना० प्रथमस्था० सू० १]

पृ. ९३, ४५३ (२)

एगे भवं दुवे भवं । [भगवतीसूत्र शतक १८ उ० १०]

पृ. ६२५ (१)

एते च त्रयो भज्जा गुण-प्रधानभावेन सकलधर्मात्मकैक-
वस्तुप्रतिपादकाः स्वयं तथाभूताः सन्तो निरवयवप्रतिपत्तिद्वारेण
सकलादेशाः, वक्ष्यमाणान्स्तु चत्वारः सावयवप्रतिपत्तिद्वारेणाशे-
षधर्माक्रान्तं वस्तु प्रतिपादयन्तोऽपि विकलादेशाः ।

[ ] पृ. ४४५ (११, १२)

एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिः ।

प्राथ्यते तावतैवैकं स्वतः प्रामाण्यमश्नुते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ६१] पृ. ८

एवं धर्मैर्विना धर्मिणामुद्देशः कृतः ।

[प्रशस्तपादभा० पृ० २६ पं० १] पृ. ६६१ (३)

एवं परीक्षकज्ञानत्रितयं नातिवर्तते ।

ततश्चाजातबाधेन नाशङ्क्यं बाधकं पुनः ॥

[तत्त्वसं० का० २८७१] पृ. १९

एवं परोक्षसम्बन्धप्रत्याख्यानं कृते सति ।

नियमो नाम सम्बन्धः स्वमतेनोच्यतेऽधुना ॥

[ ] पृ. २०

एवं यत् पक्षधर्मत्वं ज्येष्ठं हेतुत्वमिष्यते ।

तत् पूर्वोक्तान्यधर्मलक्षणानां व्यभिचार्यते ॥

[ ] पृ. ५७०

एव प्रत्यक्षधर्मश्च वर्तमानार्थतैव या ॥

[श्लो० वा० निरा० श्लो० ११४] पृ. ५३७ (१०)

एषामैन्द्रियकलेऽपि न तादृशेष्येण धर्मता ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३] पृ. ५०५ (१०)

औ

औत्पत्तिकसु शब्दसार्थेन सम्बन्धः ।

[नीमा० १-१-५ पृ० ५] पृ. ३८६

क

कह्विहे णं भंते ! आया पण्णते !

गोयमा ! अट्टविहे । तं जहा-दविए आया ।

[भगवतीसू० शत० १२ उ० १०] पृ. ६३१ (१)

कतमत् संवृत्तिसत्त्वं नावलोक्यवहारः ।

[ ] पृ. ३७८

कम्मं जोगविमित्तं । [प्र० का० गा० १९] पृ. ७३३ (८)

कर्तुः कार्यावादानोपकरणप्रयोजनसम्प्रदानपरिज्ञानात् ।

[ ] पृ. १०१

कर्तुः प्रियहितमोक्षहेतुधर्मैः, अधर्मस्तु अप्रियप्रत्यव्ययहेतुः ।

[प्रशस्तपा० भा० पृ० २७२ पं० ८ तथा पृ० २८० पं० ४]

पृ. ६८५

कर्तृफलदायी आत्मगुण आत्म-मनःसंयोगजः स्वकार्यविरोधी
धर्माधर्मरूपतया मेदवान् अट्टाख्यो गुणः ।

[ ] पृ. ६८५ (६)

कल्पनापोढमन्त्रान्तं प्रत्यक्षम् । [न्यायवि० १-४] पृ. ५०८ (१)

कल्पनीयान्स्तु सर्वज्ञा भवेयुर्वहवस्तव ।

य एव स्यादसर्वज्ञः स सर्वज्ञं न बुध्यते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १३५] पृ. ५३

कस्मात् साक्षादियत्त्वेवं गोवं यस्मात् तदात्मकम् ।

तादात्म्यमस्य कस्मात् चेत् स्वभावादिति गम्यनाम् ॥

[श्लो० वा० आहू० श्लो० ४७] पृ. २४० (६)

कस्यचित्तु यदीज्येत स्वत एव प्रमाणता ।

प्रथमस्य तथाभावे प्रहेयः केन हेतुना ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ७६] पृ. ६

कः कष्टकानां प्रकरोति तैक्ष्ण्यं विविचित्रभावं मृगपक्षिणां वा ।

स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं न कामचारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः ॥

[ ] पृ. ७१२ (१)

कः शोभेत वदन्नेवं यदि न स्यादहीकता ।

अज्ञा(ह)ता वा यतः सर्वं क्षणिकेण्यपि तरलम् ॥

[हे० वि० पृ० १२९] पृ. ३२९ (१०)

कारणमस्त्यव्ययम् । [साङ्ख्यका० १६] पृ. २८४

कारणसंयोगिना कार्यमवश्यं संयुज्यते ।

[ ] पृ. १४९

कारण्याद् भगवतः प्रवृत्तिः । नन्वेवं केवलः सुखरूपः प्राणि-

सर्गोऽस्तु, नैवम् ; निरपेक्षस्य कर्तृत्वेऽयं दोषः सापेक्षत्वे तु कथ-

मेकरूपः सर्गः ? यस्य यथाविधः कर्माशयः पुण्यरूपोऽपुण्यरूपो

वा तस्य तथाविधफलोपभोगाय तत्साधनान् शरीरादींस्तथावि-

धांस्तत्सापेक्षः सृजति । [ ] पृ. ९९

कार्यं धूमो हुतभुजः कार्यं धर्मानुवृत्तितः ।

[ ] पृ. ५७ (४) ५८

कार्यं धूमो हुतभुजः, कार्यधर्मानुवृत्तितः ।

स तदभावेऽपि भवन् कार्यमेव न स्यात् ॥

[ ] पृ. २०

कार्यं धूमो हुतभुजः कार्यधर्मानुवृत्तितः ।

सम्भवस्तदभावेऽपि हेतुमत्तां विलङ्घयेत् ॥

[ ] पृ. ३२२ (१,२,३), ५६९ (३)

कार्यकारणभावादिसम्बन्धानां द्वयी गतिः ।

नियमानियमाभ्यां स्यादनियमादतद्गता ॥

[ ] पृ. २१

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकान् ।

अविनाभावनियमोऽदर्शनाच्च न दर्शनात् ॥

[ ] पृ. ७६, ५५८ (१४)

कार्यत्वान्यल्लेशेन यत् साध्यासिद्धिदर्शनं तत् कार्यसमम् ।

[ ] पृ. ११५ (६)

कार्यस्यैवयोगाच्च किं कुर्वेत् कारणं भवेत् ।

ततः कारणभावोऽपि बीजादेर्नावकल्पते ॥

[तत्त्वसं० का० १३] पृ. २८३ (१४)

कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ।

कालः सुप्तेषु जगति कालो हि दुरतिक्रमः ॥

[महाभा० आदिप० अ० १ श्लो० २७३, २७५]

पृ. ७११ (४, ५)

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । [पा० २-३-५] पृ. ६०५ (२)

कालो य होइ सुहुमो । [ ] पृ. ६५५

किं स्यात् सा चित्रतैकस्यां न स्यात् तस्यां मतावपि ।

[ ] पृ. २४१ (१४)

किन्तु गौर्वयो हस्ती वृक्ष इत्यादिशब्दतः ।

विधिरूपावसायेन मतिः शास्त्री प्रवर्तते ॥

[तत्त्वसं० का० ९११] पृ. १८६ (१)

किन्तु विध्यवसायस्माद् विकल्पो जायते ध्वनेः ।

पश्चादपोहशब्दार्थनिषेधे जायते मतिः ॥

[तत्त्वसं० का० ११६४] पृ. २२७ (४)

किल सामग्री करणं तच्च कर्तृकर्माणेषाम् सामग्रीजनकत्वेन

तयोर्व्यापृतेरथान्तरभूतयोरभावात् किमपेक्ष्य साधकतमलमा-

सादयेत् । [ ] पृ. ४७२ (९, १०)

केचिदेव निरात्मानो बाह्या इष्टा घटादयः ।

गमनं कस्यचिच्चैव भ्रान्तैस्तद्विनिवर्त्यते ॥

[तत्त्वसं० का० ११८७] पृ. २२९ (१७-१८)

केवल एव धर्मो धर्मिणि साध्यस्त्येष्टसमुदायस्य सिद्धिः

कृता भवति । [ ] पृ. ५५४

केवलणाशुवत्ता जाणंति ।

[प्रज्ञाप० द्विती० प० सू० ५४ गा० १६१]

पृ. ६०८ (६, ७)

केवलनाणे केवलदर्शने । [ ] पृ. ६१७

केवलनाणे णं भंते । [ ] पृ. ६०७ (२)

केवली णं भंते । इमं रयणप्पमं पुढविं आयायेहिं पमाणेहिं

हेऊहिं संठाणेहिं परिवारेहिं जं समयं जाणइ नो तं समयं

पासइ ? इंता गोथमा ! केवली णं । [ ] पृ. ६०५

को हि भावधर्म हेतुमिच्छन् भावं नेच्छेत् ।

[ ] पृ. ४८० (४)

क्रमेण युगपच्चैव यतस्तेऽर्थक्रियाकृतः ।

न भवन्ति ततस्तेषां व्यर्थः क्षणिकताश्रमः ॥

[ ] पृ. ३२९

क्रियारूपत्वादपोहस्य विषयो वक्तव्यः । तत्र 'अगौर्न भवति'

इत्ययमपोहः किं गोविषयः अथागोविषयः ? यदि गोविषयः

कथं गौर्व्येवाभावः ? अथागोविषयः कथमन्यविषयादपोहः-

न्यत्र प्रतिपत्तिः, नहि खदिरे छिद्यमाने पलाशे छिदा भवति ।

अथागौर्वि प्रतिषेधो 'गौर्गौर्न भवति' इति, केनागौर्न प्रसक्तं

यत् प्रतिषिध्यत इति । [न्यायवा० पृ० ३२९ पं० २४-२०

३३० पं० ४] पृ. २०० (११, १२)

क्रियावद् गुणवत् समवायिकारणं द्वयम् ।

[वैशेषिकद० १-१-१५] पृ. ६३३ (३)

कीडा हि रतिमविन्दताम्, न च रत्यर्था भगवान् दुःखामा-

वात् । [न्यायवा० पृ० ४६२] पृ. ९९

क्लेशकर्मविपाकाक्षयैरपराधैः पुरुषविशेष ईश्वरः ।

[योगद० पा० १ सू० २४] पृ. ६९, १३१.

क्लेशेन पक्षधर्मत्वं यस्तत्रापि प्रकल्पयेत् ।

न सङ्गच्छेत तस्यैतच्छब्देण सह लक्षणम् ॥

[ ] पृ. ५७०

कश्चित् तदपरिज्ञानं सदृशापरसम्भवात् ।

भ्रान्तेरपश्यत (?) मेदं मायागोलकमेदवत् ॥

[ ] पृ. ३१८ (३)

क वा श्रुतिः । [तत्त्वसं० का० ९०७] पृ. १८५

क्षणिकाः सर्वसंस्काराः । [ ] पृ. ७०६

क्षणिकाः सर्वसंस्काराः विज्ञानमात्रमेवेदं भो जिनपुत्राः । यद्

इदं त्रैधातुकम् । [ ] पृ. ७३१

क्षणिका हि सा न कालान्तरमवतिष्ठते ।

[ ] पृ. २५

क्षणिका हि सा न कालान्तरमास्ते । [ ]

पृ. ५४ (१)

क्षीरे दधि भवेदेव दग्नि क्षीरं घटे पटः ।

वायो शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं मूर्तिरात्मनि ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ५] पृ. ५८१ (२)

क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० २] पृ. १८६ (११) ५८१ (१)

ग

गतोदके कः खलु सेतुबन्धः । [ ] पृ. ३७७

गला गला च तान् देशान् मद्यर्थां नोपलभ्यते ।

तदान्यकारणाभावादसंश्लिष्यवगम्यते ॥

[श्लो० वा० अर्था० श्लो० ३८] पृ. २३, ३२१

गम्भीरध्वानवस्वे सति । [१-१-५ न्यायवा० पृ० ४७]

पृ. ५६३

गवयश्चाप्यसम्बन्धाद् गोलिङ्गलघुच्छति ।

सादृश्यं न च पूर्वेण पूर्वं दृष्टं तदन्वयि ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ४५] पृ. ५७७ (४)

गवये गृह्यमाणं च न गवार्थानुमापकम् ।

प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वाद् गोगतस्य न लिङ्गता ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ४६] पृ. ५७७ (२,३)

गवयोपमिताया गोस्तज्ज्ञानप्राप्त्यसक्तिता ॥

[श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० ४] पृ. ५७९ (३)

गवाश्चप्रभृतीनि च । [पाणि० २-४-११] पृ. १९० (९)

गव्यसिद्धे लघौनोस्ति तदभावेऽपि गोः कुतः ।

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ८५] पृ. १९१ (१२,१३)

गामहं ज्ञातवान् पूर्वमहं जानाम्यहं पुनः ।

[श्लो० वा० सू० ५ आत्म० श्लो० १२२] पृ. ८८

गीयत्यो य विहारो बीओ गीयत्पमीसओ भणिओ ।

[ओघनियुक्ति गा० १२१] पृ. ७५६ (५)

गुणपर्यायवद् द्रव्यम् । [तत्त्वार्थ० अ० ५ सू० ३७]

पृ. ६३६

गुणविशेषाणां रूप-रस-गन्ध-स्पर्शानाम् गुरुत्व-द्रवत्व-घनत्व-
संस्काराणाम् अव्यापिनश्च परिमाणविशेषस्याश्रयो यथासम्भवं
तद् द्रव्यं मूर्ति (मूर्तिः) मूर्च्छितावयवत्वात् ।

[न्यायद० वारत्ता० भा० पृ० २२४] पृ. १७८

गुणाः सन्ति न सन्तीति पौरुषेयेषु चिन्त्यते ।

वेदे कर्तुरभावात्तु गुणाश्चैव नास्ति नः ॥

[ ] पृ. ११

गुणे भावाद् गुणलघुत्वम् ।

[वैशेषिकद० अ० १ आ० २ सू० १३] पृ. १४०

गुणेश्चो दोषाणामभावस्तदभावाद् अप्रामाण्यद्रयासत्त्वेनो-
त्सर्गोऽनयोदित एवास्ते । [ ] पृ. १० (३)

गूढसिरं संधि-पर्वं समभंगमहीरगं च छिण्णहहं ।

साहारणं सरीरं तन्निवरीयं च पतैयं ॥

[जीवविवा० गा० १२] पृ. ६५४

गृहीतमपि गोलादि स्थितिस्पृष्टं च यद्यपि ।

तथापि व्यतिरेकेण पूर्वबोधान् प्रतीयते ॥

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३२] पृ. ३१९ (५)

गृहीला वस्तुसद्भावं स्थला च प्रतियोगिनम् ।

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० २७] पृ. ३६९

गृहीला वस्तुसद्भावं स्थला च प्रतियोगिनम् ।

मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षया ॥

[श्लो० वा० सू० ५ अभावप० श्लो० २७] पृ. २३, २७६,

गोलसम्बन्धाद् प्राग् न गौः नाप्यगौः, गोलयोगाद् गौः ।

[न्य यवा० पृ० ३१८ पं० २१] पृ. १०६

गोमानिलेष मल्लेन भाव्यमश्ववताऽपि किम् ।

[ ] पृ. ७०

प्राह्यप्राहकसंविस्तिमेदवानिब लक्ष्यते ॥

[ ] पृ. ४०१ (२)

प्राह्यप्राहकोभयशून्यं तत्त्वम् । [

] पृ. ७३१

घ

घटादिषु (१) यथा हेतवो ध्वंसकारिणः ।

नैवं नाशस्य सो हेतुस्तस्य सञ्जायते कथम् ॥

[ ] पृ. ३४६ (८, ९, १०)

घटादीनां न वाकारात् (२) प्रत्यापयति वाचकः ।

वस्तुमात्रनिवेचिनात् तद्वर्तिनान्तरीयकैः ॥

[वाक्यप० द्वि० का० श्लो० १२५] पृ. ३१६ (१, २)

च

चक्षुः प्रतीत्य रूपादि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम् ।

[ ] पृ. ३०९ (५)

चक्षुःश्रवसो भुजङ्गाः । [

] पृ. ५७

चक्षुः-ध्रोत्र-मनसामप्राप्तार्थकारिणम् ।

[ ] पृ. ५४५

चक्षुषो घटेन संयोग एव युतसिद्धत्वात् द्रव्यसमवेतानां
गुणादीनां संयुक्तसमवाय एव । [ ] पृ. ५४५

चतसृषु भेदविधाम् तत्त्वं परिसमाप्यते-यदुत प्रमाता प्रमे-
यम् प्रमाणम् प्रमितिः । [ ] पृ. २९५ (४)

चतुरस्रयतां आद्यक्षरलोपश्च ।

[पाणि० अ० ५ पा० २ सू० ५१ वार्ति०] पृ. २२५ (२४)

चित्रप्रतिभासाऽप्येकैव बुद्धिः, बाह्यचित्रविलक्षणत्वात् ।

[ ] पृ. २४१

चित्रया यजेत पशुकामः । [

] पृ. ७३० (३)

चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम् ।

[ ] पृ. ३०७ (८), ५८८ (२)

चित्रस्य वगरोहणे । [

] पृ. ९५

चोदनाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जिताः ।

कारणैर्जन्यमानताद्विज्ञाऽऽप्तोकाक्षयुद्धिवत् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १८४] पृ. ८

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः । [भीमांसाद० १-१-२] पृ. ७३१

छक्कायदयावंतो वि संजओ दुहहं कुणहं बोहिं ।

आहारे— [ओघनियुक्ति गा० ४४१] पृ. ७४९

ज

जंक्ययुक्त्यं । [

] पृ. ६०६

जं कानिलं दरिसणं एगं दब्बट्टियस्स वत्तव्वं ।

[तु० का० गा० ४८] पृ. २८५

जं समयं च जं समणे भगवं महावीरे ।

[ ] पृ. ६०५

जं समयं पासइ णो तं समयं जाणइ ।

[ ] पृ. ६१६

जं समयं पासइ णो तं समयं जाणइ ।

[ ] पृ. ६१६

जाणइ बज्जेऽणुमाणाओ ।

[विरोधा० भा० गा० ८१४]

पृ. ६१९ (४)

जातिभेदश्च तेनैव संस्कारो व्यवतिष्ठते ।

अन्यार्थप्रेरितो वायुर्यथाऽन्यं न करोति वः ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८] पृ. ३६ (१)

जातिः पदार्थः । [वाजपथ्यायनः] पृ. १७९ (१,२)

जातेऽपि यदि विज्ञाने तावन्नार्थोऽवधार्यते ।

[ ] पृ. १३ (२)

जातेऽपि यदि विज्ञाने तावन्नार्थोऽवधार्यते ।

यावत् कारणशुद्धत्वं न प्रमाणान्तराद्गतम् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ४९] पृ. ५

जारिसयं शुक्लितं सीसेण वि तारिसेण होयव्वं ।

[धर्मसङ्ग्रहणी गा० ११०८, ११११] पृ. ७५० (४)

जाव अणेगभूयभावभविण भवं ।

[भगवत्गीता सूत्रं १८ उ० १०] पृ. ६२५

जिज्ञासितविशेषो धर्मा पक्षः । [न्यायसि० २, ८] पृ. ५९२ (१)

जिणा बारसरूपा उ येरा चोद्दसरूविणो ।

अज्जाणं पणवीसं तु अओ उद्धुवग्गहो ॥

[ओषनिर्मुक्ति गा० ६७१]

[पञ्चव० गा० ७७१] पृ. ७५१ (१,२)

जीवाजीवाश्रवन्नधसंवरनिर्जराभेक्षास्तत्त्वम् ।

[तत्त्वार्थसू० १-४] पृ. ६५१

जीवानामविद्यासम्बन्धः न परात्मनः असौ सदा प्रबुद्धो नित्यप्रकाशो नागन्तुकार्यः अन्यथा सुखवस्थायामपि नाविद्यानिवृत्तिः । यतोऽस्मिन् दर्शने ब्रह्मैव संसरति मुच्यते च । अत्रैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः अमेदात् परमात्मनः, यतस्तस्य भेददर्शनेन संसारः अमेददर्शनेन च मुक्तिः अत एकस्यैव परमात्मनः परमस्वास्थ्यमापतितम् तस्मान्न ब्रह्मणः संसारः । जीवात्मान एवाऽनाद्यविद्यायोगिनः संसारिणः कथञ्चिद् विशोदये विमुच्यन्ते तेषां स्वाभाविकाविद्याकलुषीकृतानां विलक्षण-प्रत्ययविशोदये नाविद्यानिवृत्तेरनुपपत्तिः यतो न तेषु स्वाभाविकी विद्या अविद्यावत् अतस्तस्या निवृत्तिः स्वाभाविक्या अप्यविद्यायाः । [ ] पृ. २७८ (२१, २२, २३)

जीवो अणाइणिहणो । [धर्मसङ्ग्रहणी गा० ३५] पृ. ७४६

जुगवं दो णत्थि उवओगा । [आवश्यकानि० गा० ९७९]

पृ. ४७८ (२)

जे एयं जाणई ।

[आचा० प्र० शु० अध० ३ उ० ४ सू० १२२] पृ. ६३

जे जत्तिआ इ हेऊ भवस्स ।

[ ] पृ. ७४८ (५)

जे मिक्खु कसिणं वत्थं पडिगाहेद् ।

[ ] पृ. ७५१

ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः ।

[ ] पृ. २० (३, ४, ५)

ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिरनुमानम् ।

[१-१-५ शाबरभा०] पृ. ५७२ (४)

ज्ञान-विकीर्ण-प्रयत्नानां समवायः कर्तुं ता ।

[ ] पृ. ९८

ज्ञानमप्रतिघं यस्य ऐश्वर्यं च जगत्पतेः ।

वैराग्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥

[ ] पृ. ५९

ज्ञानसाध्यायकरणेऽप्ययोग्यं ब्रह्म चासृत्तम् ।

तदयोग्यतयाऽरूपं तद्वा वस्तुषु (?) लक्षणम् ॥

[ ] पृ. ३८४ (८, ९, १०)

ज्ञानवान् मृग्यते कथित् तदुक्तप्रतिपत्तये ।

अज्ञोपदेशकरणे विप्रलम्भनशङ्किभिः ॥

[ ] पृ. १२८

ज्ञानादव्यतिरिक्तं च कथमर्थान्तरं ब्रजेत् ।

[ ] पृ. १८४ (९)

ज्ञे(अज्ञे)यं कश्चित्तं कृत्वा तद्व्यवच्छेदेन ज्ञेयेऽनुमानम् ।

[हेतु०] पृ. २२८ (२०, २१)

ज्ञो ज्ञेये कथमज्ञः स्याद् असति प्रतिबन्धरि ।

सत्येव दाह्ये नष्टाग्निः क्वचिद् दृष्टो न दाहकः ॥

[ ] पृ. ६३

ण

णगिणस्स वा वि । [दशवैकालिक गा० २७३] पृ. ३५१

णगिणस्स वा वि सुण्डस्स ।

[दशवैकालिक गा० २७३] पृ. ७४७

णत्थि णएण विहूणं सुत्तं अत्थो य जिणमये किञ्चि ।

आसज्ज उ सोआरं णए णयविसारओ वूआ ॥

[आवश्यकानि० उवग्गायनि० गा० ३८] पृ. ७४६ (१)

णीया लोवमभूया आणीया दो वि बिंदु-दुष्भावा ।

अत्थं बहंति तं चिय जो चिय सिं पुव्वनिदिट्ठो ॥

[ ] पृ. ६०६ (२)

णो कप्यद् निगमंथस्स णिमंथीए वा अभिजे तालपलं ? पडिगाहित्ते । [कण्णसू० उ० १ सू० १] पृ. ७५२ (२)

त

तं सव्वणयविमुद्धं जं चरणगुणट्ठिओ साहू ।

[आवश्यकानि० सामाझअनि० गा० १०२] पृ. ७५६ (४)

ततश्च वासनाभेदाद् भेदः सद्रूपतापि वा ।

प्रकल्प्यतेऽप्यपोहानां कल्पनारचितेतिव ॥

[तत्त्वसं० का० १०८७] पृ. २१५ (१५, १६)

ततः परं पुनर्वस्तुधर्मैः ।

[श्लो० वा० सू० ४ श्लो० १२०] पृ. ७४

ततो निरपवादत्वात् तेनैवायं बलीयसा ।

वाच्यते तेन तस्यैव प्रमाणत्वमपोद्यते ॥

[तत्त्वसं० का० २८७०] पृ. १९

ततोऽपि विकल्पात् तदध्यवसायेन वस्तुन्येव प्रवृत्तेः प्रवृत्तौ च प्रत्यक्षेणामिन्नयोगक्षेमत्वात् ।

[ ] पृ. ४६८ (७, ८)

ततो भवत्प्रयुक्तेऽस्मिन् साधने यावदुच्यते ।

सर्वत्रोत्पद्यते बुद्धिरिति दूषणता भवेत् ॥

[श्लो० वा० निरा० श्लो० १७२] पृ. ५६४

तत्त्वदर्शनं प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा ।

[पृ. ९४ (७)

तत् परिच्छिनत्ति अन्यद् व्यवच्छिनत्ति प्रकारान्तराभावं च सूचयति । [पृ. २८५ (११)

तत्पूर्वकमनुमानम् । [पृ. ५६०

तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानम् । [पृ. ५६०

तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोऽदृष्टं च ।

[न्यायद० १-१-५] पृ. ५५९ (१०)

तत् प्रमाणे । [तत्त्वार्थ० १, १०] पृ. ५९५

तत्र ज्ञानान्तरोत्पादः प्रतीक्ष्यः कारणान्तरात् ।

यावद्धि न परिच्छिन्ना शुद्धिस्तावदसत्समा ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ५०] पृ. ५

तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञातात् दाहाद्दहनशक्तिता ।

वहेरनुमितात् सूर्ये यानात् तच्छक्तियोगिता ॥

[श्लो० वा० अर्थोप० श्लो० ३] पृ. ५७९ (०)

तत्र महद् द्विविधम्-नित्यम् अनित्यं च । नित्यम् आकाश-
काल-दिशात्मसु परममहत्त्वम्, अनित्यम् अणुकादिषु द्रव्येषु ।
अणु अपि नित्यानित्यभेदान् द्विविधम्-परमाणु-मनस्सु पारि-
माण्यलक्ष्यं नित्यम्, अनित्यम् अणुक एव । कुबला-
ऽऽमलक-विल्वदिषु तु महत्त्वमपि तत्प्रकाराभावमपेक्ष्य भाको-
ऽणुलव्यवहारः । तथाहि-यादृशं विल्वे महत् परमाणुम् तादृशं
न आमलके यादृशं च तत् तत्र न तादृशं कुबले इति ।

ननु महद् दीर्घयोरुपगुणादिषु वर्तमानयोः अणुके च
अणु-लव्यत्वयोः को विशेषः । महत्सु 'दीर्घमानीयताम्'
दीर्घेषु 'महद् आनीयताम्' इति व्यवहारभेदप्रतीतेरसि तयोः
परस्परतो भेदः । अणुलव्यत्वयोस्तु विशेषो योगिनां तद्वर्ति-
नामध्यक्ष एव । [पृ. ६७५ (३)

तत्रार्जुनसूत्रप्रतीतिः स्यात् शुद्धपर्यायसंभिताः (ताः) ।

नश्वरस्यैव भावस्य भावा (वात्) स्थितिवियोगतः ॥

[पृ. ३११ (७, ८, ९)

तत्र शब्दान्तरापोहे सामान्ये परिकल्पिते ।

तथैवावस्तुरूपलाञ्छद्भेदो न कल्प्यते ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० १०४] पृ. ११५ (१६)

तत्रात्मनि सुखादीनां यथा वित्तिः फलान्तरम् ।

तथा सर्वत्र संयोज्या मानमेयफलस्थितिः ॥

[पृ. ३६५ (२२, २३)

तत्रापवादनिर्मुक्तिर्वैकभावाप्राप्त्यधीसी ।

वेदे तेनाप्रमाणत्वं नाशङ्कामपि गच्छति ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ६८] पृ. १९ (५)

तत्रापि लपवादस्य स्यादपेक्षा कश्चित् पुनः ।

जाताशङ्कस्य पूर्वेण साऽप्यन्येन निवर्तते ॥

[तत्त्वसं० का० २८६७] पृ. १९ (१)

तत्रापूर्वार्थविज्ञानं निश्चितं बाधवर्जितम् ।

अनुष्ठकारणारब्धं प्रमाणं लोकसम्मतम् ॥

[पृ. १३, ३१८ (१८), ३९४

तथा ध्वन्यन्तराक्षेपो न ध्वन्यन्तरसारिभिः ।

तस्मादुत्पत्त्यभिप्रेत्यतोः कार्यार्थापत्तिः समः ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८२] पृ. ३६

तथाऽन्यवर्णसंस्कारशक्तौ नान्यं करिष्यति ।

अन्येस्तात्वादिसंयोगान्न्यो वर्णा यथैव हि ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८१] पृ. ३६

तथाविधस्य तस्यापि वस्तुनः क्षणवृत्तिनः ।

ब्रूते सममिहदस्तु संज्ञामेदेन भिन्नताम् ॥

[पृ. ३१३ (१५)

तथाहि-पञ्चतीत्युक्ते नोदासीनोऽवतिष्ठते ।

मुञ्क्तुं वीज्यति वा नेति गम्यतेऽन्यनिवर्तनम् ॥

[तत्त्वसं० का० ११४६] पृ. २२४ (१४, १५, १६)

तदनन्तरं तस्मिन्निहितविशेषनिर्णयोऽवायः ।

[पृ. ५५३ (५)

तदा प्रवर्तने चक्षुषो न तोषः ।

[पृ. ४९६

तद् इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ।

[तत्त्वार्थ० अ० १ सू० १४] पृ. ८०

तदेवममृतं (तथेदममृतं) ब्रह्म निर्विकारमविद्यया ।

कलुषत्वमिवापन्नं भेदरूपं विवर्तते ॥

[पृ. ३८३ (१०, ११, १२)

तद्वर्णपरपृष्ठानां शब्दे संकान्त्यसम्भवात् ।

यद्वा वस्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ६३] पृ. १९

तद्वृष्टवेव दृष्टेषु संवित्सामर्थ्यभाविनः ।

स्मरणादभिलाषेण व्यवहारः प्रवर्तते ॥

[पृ. १५ (११) ४९८ (६)

तद्रूपारोपमन्यान्यव्यावृत्त्याऽधिगतैः पुनः ।

शब्दार्थोऽर्थः स भवेति वचनेन विवर्तते ॥

[पृ. १८१ (११)

तद्वतो न वाचकः शब्दः, अस्त्वन्मन्त्रात् ।

[पृ. १९७ (१२)

तन्मात्राकाङ्क्षाद् भेदः स्वसामान्येन नोज्झितः ।

नोपात्तः संशयोत्पत्तेः सैव चैक्यार्थता तयोः ॥

[पृ. १९६ (१२, १३, १४, १५, १६)

तपसा निर्जरा च । [तत्त्वार्थ० ९-३] पृ. ७३५, ७३७

तमोनितोषे वीक्षन्ते तमसाऽनादृतं (वृत्तं) परम् ।

घटादिकम्-१ [पृ. ५४४ (१)

तल्लिङ्ग-लिङ्गपूर्वकम् । [साङ्ख्यका० ५] पृ. ५७२ (३)

तस्मात् तद् द्वयमेष्टव्यं प्रतिबिम्बादि सान्द्रतम् ।

तेषु तद् व्यभिचारित्वं दुर्निवारमतः स्थितम् ॥

[तत्त्वसं० का० १०९४] पृ. २१६ (२२)

तस्मात् तन्मात्रसम्बन्धः स्वभावो भावमेव वा ।

निवर्तयेत् कारणं वा कार्यमव्यभिचारतः ॥

[पृ. ५५९ (७)

तस्मात् सर्वेषु यद्रूपं प्रत्येकं परिनिष्ठितम् ।

गोबुद्धिस्तन्मिता स्याद् गोलादन्यच्च नास्ति तत् ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० १०] पृ. १८७ (१९)

तस्मात् स्वतः प्रमाणत्वं सर्वत्रास्तर्गिकं स्थितम् ।

बाधकारणदुष्टलज्जानाभ्यां तदपोद्यते ॥

[तत्त्वसं० का० २८६२] पृ. १८

तस्मादनुमानत्वं शाब्दे प्रत्यक्षवद् भवेत् ।

प्रेरूप्यरहितत्वेन तादृशव्यवर्जनात् ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १८] पृ. ५७४ (७)

तस्माद् यतो यतोऽर्थानां व्यावृत्तिस्तन्निबन्धनाः ।

जातिभेदाः प्रकृत्यन्ते तद्विशेषावगाहिनः ॥

[ ] पृ. २४३ (२३, २४)

तस्माद् यत् स्मर्यते तत् स्यात् सादृश्येन विशेषितम् ।

प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥

[श्लो० वा० सू० ६ उपमान० श्लो० ३७] पृ. ४६, ५७६ (५)

तस्माद्यस्यैव संस्कारं नियमेनानुवर्तते ।

तच्चान्तरीयकं चित्तमतश्चित्तसमाधितम् ॥

[ ] पृ. ७७, १५९ (४)

तस्माद् यस्यैव संस्कारं नियमेनानुवर्तते ।

शरीरं पूर्वदेहस्य तत् तदन्वयि युक्तिमतम् ॥

[ ] पृ. ९२

तस्माद् येष्वेव शब्देषु ननुयोगक्षेपे केवलम् ।

भवेदन्वयिभूतशः स्वार्थवान्यत्र गम्यते ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० १६४] पृ. २०१ (१२)

तस्माद् व्याख्याद्विमिश्रितः सहेतुः सप्रयोजनः ।

शास्त्रावतारसम्बन्धो बाध्यो नान्यस्तु निष्फलः ॥

[श्लो० वा० सू० १ श्लो० २५] पृ. १६९ (११)

तस्य शक्तिशक्तिर्वा या स्वभावेन संस्थिता ।

निललादन्वितस्य कलां क्षपयितुं क्षमः ॥

[ ] पृ. ४८२ (६), ६८४ (७)

तस्यापि कारणाशुर्देहं ज्ञानस्य प्रमाणता ।

तस्याप्येवमितीत्थं तु न क्वचित्प्रवृत्तिष्ठते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ५१] पृ. ५

तस्यैव चैतानि निःश्वसितानि ।

[बृह० उ० अ० २ ब्रा० ४ सू० १०] पृ. ३२

तस्यैव व्यभिचारादीं शब्देऽप्यव्यभिचारिणि ।

दोषवत् साधनं हेतुं वस्तुनो वस्तुसिद्धितः ॥

[ ] पृ. ३०९

तस्योपकारकत्वेन वर्ततेऽशास्त्रदेतरः ।

उभयोरपि संवित्पुरुषभयानुगमोऽस्ति तु ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० १४१] पृ. ५८१ (७)

तादात्म्यं चेद् मतं जातेर्व्यक्तिजन्मन्यजातता ।

नाऽऽनाशश्च केनेष्टस्तद्वत्त्वा न लघो न किम् (?) ॥

[ ] पृ. २४० (१०)

तादृक् प्रत्यक्षमशेषं यत्र नैवास्ति वस्तुनि ।

अगोशब्दाभिधेयत्वं विस्पष्टं तत्र गम्यते ॥

[तत्त्वसं० का० १०६३] पृ. २१२

तादृक् प्रत्यक्षमशेषं विद्यते यत्र वस्तुनि ।

तत्राभावेऽपि गोत्रातेरगोशब्दः प्रवर्तते ॥

[तत्त्वसं० का० १०६०] पृ. २११ (१५)

तामभावोत्थितामन्यामर्थापत्तिमुदाहरेत् ।

[श्लो० वा० अर्थप० श्लो० ९] पृ. ५७९

ताश्च व्यावृत्तयोऽर्थानां कल्पनाश्लिष्टनिर्मिताः ।

नापोह्याधारभेदेन भिद्यन्ते परमार्थतः ॥

[तत्त्वसं० का० १०४६] पृ. २०९

तासां हि बाह्यरूपत्वं कलितं न तु वास्तवम् ।

भेदाभेदौ च तत्त्वेन वस्तुन्येव व्यवस्थिता ॥

[तत्त्वसं० का० १०४७] पृ. २०९

ता हि तेन विनोत्पन्ना मिथ्याः स्युर्विग्रहास्ते ।

न लन्येन विना वृत्तिः सामान्यस्येह दुष्यति ॥

[श्लो० वा० आहु० श्लो० ३८] पृ. २४०

तित्थपणामं कां ।

[अवश्यकनि० समवस० गा० ४५] पृ. ७५४ (३)

तुयं तु तद्विविक्तोऽसौ पञ्चतीत्यवसीयते ।

तेनात्र विधिवाक्येन सममन्यनिवर्तनम् ॥

[तत्त्वसं० का० ११५८] पृ. २२५ (२३)

तेन जन्मैव विषये बुद्धेर्व्यापार उच्यते ।

तदेव च प्रमाणं तद्वती करणं च धीः ॥

[श्लो० वा० सू० ४ श्लो० ५६] पृ. १०

तेन यत्राप्युभौ धर्मौ ।

[श्लो० वा० अनु० श्लो० ४] पृ. ९४

तेन सम्बन्धवेलायां सम्बन्धन्यनरो ध्रुवम् ।

अर्थापत्त्यैव मन्तव्यः पश्चादस्त्वनुमानता ॥

[श्लो० वा० सू० ५ अर्थोपत्ति० श्लो० ३३] पृ. ४७ (२)

तेन सर्वत्र दृष्टत्वात्प्रतिरेकस्य चागतेः ।

सर्वशब्दैरशेषार्थप्रतिपत्तिः प्रसज्यते ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० ८८] पृ. ५७५

तेनायमपि शब्दस्य स्वार्थ इत्युपचर्यते ।

न च साक्षादर्थं शब्दैर् द्वि(व्द्वि)विधोऽपोह उच्यते ॥

[तत्त्वसं० का० १०१५] पृ. २०३ (२७, २८)

तेषामदृश्यमानानां कथं च रचनाकमः ।

कीदृशाद् रचनाभेदाद् वर्णभेदश्च जायताम् ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० १०९१] पृ. ३८

तेषामेवानेन रूपेण व्यवस्थितत्वात् तदव्यतिरिक्तं विकारमात्रं

कार्यं त एव । [ ] पृ. ४२२

तैरेव गृह्यते शब्दो न दूरस्थैः कथञ्चन ।

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८६] पृ. ३५

तौ सत् । [पा० सू० ३-२-१२७] पृ. ४४३

त्रिगुणमविचेकित्वयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥

[साङ्ख्यका० ११] पृ. २८१

त्रिष्वैव सः । [पृ. ५५८, ५५९,

त्रिरूपाणि च त्रीण्येव लिङ्गानि । [च० न्या० सू० ११] पृ. ३

त्रिरूपालिङ्गादर्थद्वयम् । [पृ. ४८०

त्रिरूपालिङ्गालिङ्गिनि ज्ञानमनुमानम् ।

[पृ. ५७३ (६)

त्रिरूपालिङ्गालिङ्गिविज्ञानमनुमानम् ।

[पृ. ३

त्रैगुण्यस्याविशेषेऽपि न सर्वं सर्वकारकम् ।

[तत्त्वसं० का० २८] पृ. ३०१ (११)

दृ

दर्शनेन क्षणिकाक्षणिकलसाधारणस्य विषयीकरणात्
कुतश्चिद् भ्रमनिमित्तादक्षणिकत्वात्तदपि न दर्शनमक्षणिकले
प्रमाणम् किन्तु प्रत्युताप्रमाणम् विपरीतावसायाकान्तत्वः
क्षणिकलेऽपि न तद् प्रमाणं अनुरूपाध्यवसायाजननात् नील-
रूपे तु तथाविधनिश्चयकरणात् प्रमाणम् ।

[पृ. ४७१

द्वन्द्वद्वयाए सासया, पञ्चद्वयाए असासया ।

[पृ. ६३९

दिग्देशाद्यविभागेन सर्वान् प्रति भवन्ति ।

तथैव यत्समीपस्थैर्नादैः स्याद् यस्य संस्कृतिः ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८६] पृ. ३५

दुःखरूपत्वाच्चानुकम्पया प्रवृत्तिः अवाप्तकामत्वाच्च कीडार्था
हृष्येतदपि परिहृतमविद्यात्वेन, यतो नासौ प्रयोजनमपेक्ष्य प्रव-
र्तते, नहि गन्धर्वनगरादिविभ्रमाः समुद्दिष्टप्रयोजनानां प्रादुर्भ-
वन्ति । [पृ. २७८ (५)

दुःखे विपर्यासमतिस्तृष्णा वाऽवध्यकारणम् ।

जन्मिनो यस्य ते न स्तो न स जन्माधिगच्छति ॥

[पृ. १४८

हृदयमानव्यपेक्षं चेद् दृष्टज्ञानं प्रमाणान्तरम् ।

तत्पूर्वमस्मादित्यादि प्रमाणान्तरमिष्यताम् ॥

[पृ. ५८३

हृदयमानाद् यद्यप्यत्र विज्ञानमुपजायते ।

साहचर्योपाधितत्त्वहैरुपमानमिति स्मृतम् ॥

[पृ. ५७५

हृदयात् परोक्षे साहचर्यधीः प्रमाणान्तरं यत् ।

वैधर्म्यमतिरप्येवं प्रमाणं किं न सप्तमम् ॥

[पृ. ५८३

दृष्टः पञ्चभिरप्यस्माद् भेदेनोक्ता श्रुतोद्भवा ।

प्रमाणमाहिणीत्वेन यस्मात् पूर्वविलक्षणा ॥

[श्लो० वा० अर्थोप० श्लो० २] पृ. ५७८

दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यते ।

[मीमांसाद० अ० १ पा० १ सू० ५ शाबरभा०] पृ. ७१

१०३ सं० ५०

दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यदृष्टार्थकल्पनाऽर्था-
पत्तिः । [मीमां० शाबर० सू० ५ पृ० ८ पं० १७] पृ. ४६

देवदत्तोपकरणभूतानि मणिमुक्ताफलादीनि द्वीपान्तरसम्भू-
तानि देवदत्तगुणकृतानि, कार्यत्वे सति देवदत्तोपकारकत्वात्,
शकटादिवत् । न च तद्देशेऽसमिहिता एव तद्गुणास्तान्
व्युत्पादयितुं समर्थाः, नहि पटदेशेऽसमिधानवन्तस्तन्तु-पुरि-
कुविन्दादयः पटमुत्पादयितुं क्षमाः । आत्मगुणानां च तद्देश-
समिधानं न तद्गुणिसमिधिमन्तरेण सम्भवि अगुणत्वप्राप्तेः
ततस्तस्यापि तद्देशत्वम् । [पृ. १४६

देशकालखभावनियमो न स्यात् ।

[पृ. ८

देशकालादिभेदेन तदास्त्यवसरो मितेः ।

[श्लो० वा० सू० ४ श्लो० २३३] पृ. ५६ (४)

देश-कालादिभेदेन तत्रास्त्यवसरो मितेः ।

यः पूर्वमवगतो नाशः (नाशः) स च नाम प्रतीयते ॥

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३३] पृ. ३१९ (६, ७, ८)

दैवरक्ता हि किंशुकाः । [पृ. १२ (५)

दोषाः सन्ति न सन्तीति पौरुषेयेषु निव्यत्ये ।

वेदे कर्तुरभावान् दोषाश्चैव नास्ति नः ॥

[तत्त्वसं० का० २८९५] पृ. ११ (१)

द्रवत्वेन विना चैवां संश्लेषः कल्प्यतां कथम् ।

आगच्छतां च विश्लेषो न भवेद् वायुना कथम् ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ११०] पृ. ३८

द्रव्यादिभिरनिर्धारितस्वरूपैः सम्बन्धो द्रव्यादीनां स
शब्दार्थः; स च सम्बन्धिनां शब्दार्थत्वेनासत्यत्वादसत्य इत्यु-
च्यते । यद्वा तपः श्रुतादीनां मेघचूर्णवदङ्ग्येन भाषणादिषामेव
परस्परमसत्यः संसर्गः । [पृ. १८० (६)

द्रव्यम् । [व्याधिः] पृ. १७९ (३)

द्रव्याश्रयगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्षः ।

[वैशेषिकद० १-२-२६] पृ. ६३३, ६७२

द्राविर्मा पुरुषां लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

[भग० गी० अ० १५ श्लो० १५] पृ. ९८

द्विष्टसम्बन्धसंविन्नैकस्वरूपप्रवेदनात् ।

[पृ. २ (७), २६५

द्विष्टसम्बन्धसंविन्नैकस्वरूपप्रवेदनात् ।

द्रव्यस्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनम् ॥

[पृ. ४८३ (११)

द्वीन्द्रियप्राप्ताप्राप्तं विमल्यधिकरणभावापक्षं बुद्धिमत्कारण-
पूर्वकम्, स्वारम्भकावयवसन्निवेशनिष्ठत्वात्, घटादिवत् वैध-
र्म्येण परमाणवः ।

[पृ. १०० (४, ५)

द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः ।

[पृ. १०९

घ

धर्मयोर्मेद इष्टो हि धर्म्यमेदेऽपि नः स्थिते ।

उद्भवामिभवात्मत्वाद् ग्रहणं चावतिष्ठते ॥

[श्लो० वा० अभावप० १-२०] पृ. ५८१ (१२, १३)

धर्मस्याभ्यभिचारस्तु धर्मेणान्यत्र दृश्यते ।

तत्र प्रसिद्धं तद्युक्तं धर्मिणं गमयिष्यति ॥

[ ] पृ. ५५४ (८)

धर्माधर्मक्षयकरी दीक्षा । [ ] पृ. ७३२

धर्मो धर्मविक्षिप्तश्च लिङ्गित्येतच्च साधितम् ।

न तावदनुमानं हि यावत्तद्विषयं न तत् ॥

[श्लो० वा० शब्दप० ५६] पृ. ५७५ (१)

न

न कार्यं कारणे विद्यते इति तेभ्यस्तत् पृथग्भूतम् नहि
कारणमेव कार्यरूपेण व्यवतिष्ठते परिणमते वा ।

[ ] पृ. ४२२

नक्षत्र-ग्रहपञ्जरमहर्निशं लोककर्मविक्षिप्तम् ।

भ्रमति ह्युभाद्युभयखिलं प्रकाशयत् पूर्वजन्मकृतम् ॥

[ ] पृ. ६६

न च कार्यम् कारणं वास्ति इत्यभात्रमेव तत्त्वम् ॥

[ ] पृ. ४२२

न च स्मरणतः पञ्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम् ॥

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३५] पृ. ४९६

न च स्याद् व्यवहारोऽयं कारणादिविभागतः ।

प्रागभावादिमेतेन नाभावो यदि भिद्यते ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ७] पृ. ५८० (६, ७)

न चागमविधिः कश्चिन्नित्यः सर्वज्ञबोधकः ।

न च मन्त्रार्थवादानां तात्पर्यमवकल्पते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११८] पृ. ४५

न चागमेन सर्वज्ञस्त्वरीयेऽन्योन्यसंप्रयात् ।

नरान्तरप्रणीतस्य प्रामाण्यं गम्यते कथम् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११९] पृ. ४५

न चात्रान्यतरा भ्रान्तिरुपचारेण वेप्यते ।

दृढत्वात् सर्वथा बुद्धेर्भ्रान्तिस्तद् भ्रान्तिवादिनाम् ॥

[श्लो० वा० आहु० श्लो० ७] पृ. २३३ (७)

न चान्यरूपमन्यादृक् कुर्याज्ज्ञानं विशेषणम् ।

कथं चान्यादृशे ज्ञाने तदुच्येत विशेषणम् ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ८९] पृ. १९२ (१५)

न चावयवविनिमुक्ता प्रवृत्तिः शब्द-लिङ्गयोः ।

[ ] पृ. १९०

न चापि लिङ्गतः पञ्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम् ।

राश्यते केनचिन्नापि तदिदानीं प्रदुष्यति ॥

[ ] पृ. ४९६

न चाप्यश्वादिशब्देभ्यो जायतेऽगोऽबोधनम् ।

विशेष्यबुद्धिरिष्टेह न चाज्ञानविशेषणा ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ८८] पृ. १९२

न चावस्तुन एते स्युर्मेदास्तेनाऽस्य वस्तुनि (वस्तुता)

[श्लो० वा० अभा० परि० श्लो० ८] पृ. १८६

न चावस्तुन एते स्युर्मेदास्तेनास्य वस्तुता ।

कार्योदीनामभावः को भावो यः कारणादि न ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ८] पृ. ५८० (८)

न चासाधारणं वस्तु गम्यतेऽगोऽहवत्तया ।

कथं वा परिकल्प्येत सम्बन्धो वस्तवस्तुनोः ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ८६] पृ. १९२ (१३, १४)

न चेश्वरत्वव्याघातः सापेक्षत्वेऽपि, यथा सवितृप्रकाशस्य
स्फटिकच्छायेऽप्यस्य, यथा वा करणाधिष्ठायकस्य क्षेत्रज्ञस्य, सापे-
क्षत्वेऽपि तेषु तस्येश्वरता द्वदत्रापि (तद्वदत्रापि) नेश्वरता-
विषं (विषं) घातः । [ ]

पृ. १९ (३, ४)

न चैकस्यैव सर्वासु गमनं दिक्षु युज्यते ।

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ११३] पृ. ३८

न चैतस्यानुमानत्वं पक्षधर्माद्यसम्भवात् ।

प्राक् प्रमेयस्य सादृश्यं न धर्मत्वेन गृह्यते ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ४३] पृ. ५७७ (१)

न जातिशब्दो मेदानां वाचकः आनन्त्यात् ।

[ ] पृ. १७५ (६)

न जानु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥

[महाभा० आदिप० अ० ७८ श्लो० १२] पृ. १५३

न तदात्मा परात्मेति सम्बन्धे सति वस्तुभिः ।

व्यावृत्तयस्त्वधिगमोऽप्यथादेव भवत्यतः ॥

[तत्त्वसं० का० १०१४] पृ. २०३ (२५, २६)

न तावदिन्द्रियेणैषा नास्तीत्युत्पाद्यते मतिः ।

भावांशेनैव संयोगे योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० १८] पृ. ३५१, ५८० (५)

न तावद्यत्र देशेऽसौ न तत्कालेऽवगम्यते ।

भवेन्नित्यविभुत्वाच्चैव सर्वार्थेष्वपि तत्समम् ॥

[श्लो० वा० शब्दप० ८७] पृ. ५७५ (४)

न त्वेकात्मन्युपेयानां हेतुरस्ति विलक्षणः ॥

[श्लो० वा० सू० ५ श्लो० ८६] पृ. २७८

नरीपूरोऽप्यधोदेशे दृष्टः सजुपरिस्थिताम् ।

नियम्यो गमयत्येव वृत्तां वृष्टिं नियासिकाम् ॥

[ ] पृ. ५०० (३)

ननु गुणव्यतिरिक्तो गुणी उपलभ्यत एव तद्रूपादिगुणा-
ग्रहणेऽपि तस्य ग्रहणात् । तथाहि मन्दमन्दप्रकाशे तद्गतसि-
तादिरूपानुपलम्भेऽपि उपलभ्यते बलाकादिः, स्वगतशुक्लगुण-
ग्रहणेऽपि च ससिहितोपधानावस्थायां गृह्यते स्फटिकोपलः,
तथाऽऽप्रपदीनकलकावच्छन्नशरीरः पुमांस्तद्गतस्यामादिरूपा-
प्रतिभासेऽपि 'पुमान्' इति प्रत्ययोत्पत्तेः प्रतिभात्येव, कुक्कुमा-
दिरक्तं च वक्त्रं तद्रूपस्य संसर्गिकेणाऽभिभूतस्य अप्रकाशेऽपि

प्रकाशित एव 'बलम्' इति प्रत्ययोत्पत्तिः अद्यक्षत एव गुण-
गुणिनोर्भेदः सिद्धः । तथा, अनुमानतोऽपि तयोर्भेदः ।
तथाहि—यद् यद्व्यवच्छेद्यत्वेन प्रतीयते तत् ततो भिन्नम्,
यथा देवदत्ताद् अश्वः, गुणिव्यवच्छेद्यत्वेन प्रतीयन्ते च नीलो-
त्पलस्य रूपादय इति । तथा, पृथिव्यप्-तेजो-वायवो द्रव्याणि
रूप-रस-गन्ध-स्पर्शेभ्यो भिन्नानि, एकवचन-बहुवचनविषय-
त्वात्, यथा 'चन्द्रः' 'नक्षत्राणि' इति, तथा च 'पृथिवी' इति
एकवचनम् 'रूप-रस-गन्ध-स्पर्शः' बहुवचनमुपलभ्यते इति
तयोर्भेदः । अवयवाऽवयविनोरप्यनुमानतः सिद्धो भेदः ।
तथाहि—विवादाधिकरणेभ्यस्तन्तुभ्यो भिन्नः पटः भिन्नकर्तृ-
कलात् घटादिवत्, भिन्नशक्तित्वाद् वा विपागदवत्,
पूर्वोत्तरकालभाविताद् वा पितापुत्रवत्, विभिन्नपरिमाणत्वाद्
वा कुवल-बिल्ववत् इति । विरुद्धधर्माध्यासनिबन्धनो
ह्यन्यत्रापि भावानां भेदः, स च अप्यस्ति इति कथं न भेदः ?
यदि चावयवी अवयवेभ्यो भिन्नो न भवेत् स्थूलप्रतिभासो
न स्यात्, परमाणूनां सूक्ष्मत्वात् । न च अन्याहरभूतः प्रति-
भासः अन्याहरार्थव्यवस्थापकः अतिप्रसङ्गात् । न च स्थूला-
भावे 'परमाणुः' इति व्यपदेशोऽपि सम्भवी, स्थूलापेक्षित्वाद्
अणुत्वस्य । [ ]

पृ. ६५८(९), ६५९ (१,२,३,४,५,६,७,८.)

ननु ज्ञानफलाः शब्दाः । [ ]

पृ. २०४ (१८)

ननु ज्ञानफलाः शब्दा न चैकस्य फलद्वयम् ।

अपवाद-विधिज्ञानं फलमेकस्य वः कथम् ॥

[भाषाहलं परि० ६ श्लो० १८] पृ. १८६ (४,५)

ननु भावादभिन्नत्वात् सम्प्रयोगोऽस्ति तेन च ।

न ह्यत्यन्तमभेदोऽस्ति रूपादिवदिहापि नः ॥

[श्लो० वा० अभावप० १९] पृ. ५८१ (११)

न नैवमिति निर्देशे निषेधस्य निषेधनम् ।

एवमित्यनिषेधं तु स्वरूपेणैव तिष्ठति ॥

[ ] पृ. १९९

नन्वन्यापोहकृच्छब्दो युष्मत्पक्षेऽनुवर्णितः ।

निषेधमात्रं नैवेह प्रतिभासव (सेऽन) गम्यते ॥

[तत्त्वसं० का० १०] पृ. १८५ (१४,१५,१६)

न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां मेयस्यान्यस्य सम्भवः ।

तस्मात् प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्विलसिष्यते ॥

[ ] पृ. ५७४

न प्रत्यात्मवेदनीयस्य सुखस्य प्रतीतेः प्रत्याख्यानम् ।

[ ] पृ. १५३

न याति न च तत्रासीदक्षि पथान्न वांशवत् ।

जहाति पूर्वं नाशारमहो व्यसनसन्ततिः ॥

[ ] पृ. ६९१ (२)

नयास्तव स्यात्पदलोचना इमे रक्षोपविद्धा इव लोहधातवः ।

भक्षन्त्यभिप्रेतफला यतस्ततो भवन्तमार्याः प्रणता हितैषिणः ॥

[इहत्सयम्भूतोऽयम् ६५] पृ. ७५४

न रेखाकादयः कादित्वेन कारीनां गमनाः, एवं रेखागव-
यादयोऽपि न गमनत्वेन सत्यागवयादीनाम्; अपि तु सारूप्यात्
एवंरूपा गवयादयः सत्याः, वर्णप्रतिपत्त्युपाया अपि रेखाका-
दयः पुरुषसमयात् वर्णानां स्मारकाः न तु तेषां वर्णत्वेन
वर्णप्रतिपादकत्वम्, रेखादिरूपेण च सत्त्वाद् गृहीतसमयानां
पुनरुपलभ्यमानाः समयं स्मारयन्ति समयग्रहणाद् यथैव
व्युत्पन्नानां बालादिषु प्रवृत्तिः । [ ]

पृ. २७९ (१८,१९,२०)

नतै तदागमात् सिध्येद् न च तेनागमो विना ।

[श्लोक० वा० सू० २ श्लो० १४२] पृ. ५१

न वाच्यं वाचकं चास्ति परमार्थेन किञ्चन ।

क्षणभङ्गिषु भावेषु व्यापकत्ववियोगतः ॥

[तत्त्वसं० का० १०९०] पृ. २१६ (९,१०)

न विकल्पानुबन्धस्य स्थायीप्रतिभासिता ।

स्वप्नेऽपि स्वयमेवे स्मार्ते न च तत् तादृगर्थदृग् ॥

[ ] पृ. ५०२ (१४)

न वै किञ्चिदेकं जनकम् । [ ]

पृ. ४०० (१०), ५२७ (४)

न वै हिंसो भवेत् । [ ]

पृ. ७३१ (२)

न व्यक्तशक्तिरीशोऽयं क्रमेणाप्युपपद्यते ।

व्यक्तशक्तिरतोऽन्यधेतु भावो ह्यकः कथं भवेत् ॥

[ ] पृ. ७१७ (१)

न शाबलेयाद् गोबुद्धिः ततोऽन्यालम्बनापि वा ।

तदभावेऽपि सद्भावाद घटे पार्थिवबुद्धिवत् ॥

[श्लो० वा० वन० श्लो० ४] पृ. ६९५

न स त्रिविधादेतोरन्यत्रास्तीत्यत्रैव नियत उच्यते ।

[ ] पृ. ५५८ (९)

न सदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्यस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम् ॥

[सां० का० ९] पृ. २७ (११)

न सर्वलोकसाक्षिकं सुखं प्रत्याख्यातुं शक्यम् ।

[ ] पृ. १५३ (४)

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादहते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वशब्देन भासते ॥

[वाक्यप० श्लो० १२४ प्रथमका०] पृ. ३८० (९,१०)

न हि तत् केवलं नीलं न च केवलमुत्पलम् ।

समुदायाभिधेयत्वात् । [ ]

पृ. १९६ (२१)

नहि तत् क्षणमप्यास्ति जायते वा प्रमात्मकम् ।

येनार्थग्रहणे पदार्थाभिप्रेतेति श्रियादिवत् ॥

[श्लो० वा० सू० ४ श्लो० ५५] पृ. १०

नहि दृष्टेऽनुपपन्नम् । [ ]

पृ. ५५

नहि भिन्नावभासित्वेऽप्यर्थान्तरमेव रूपं नीलस्यानुभवात् ।

[ ] पृ. ३६४

न हि स्मरणतो यत् प्राक् तत् प्रत्यक्षमितीदृशम् ॥

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३४] पृ. ३१९

न हेतुरस्तीति वदन् सहेतुकं ननु प्रतिज्ञां स्वयमेव बाधते ।

अथापि हेतुप्रणयात्सो भवेत् प्रतिज्ञया केवलाऽस्य किं भवेत् ॥

[ ] पृ. ७१३-१४

नष्टप्रत्यक्षे कार्ये कारणभावगतिः ।

[ ] पृ. १४

नष्टवदयं कारणानि फलवन्ति । [ ] पृ. ३४६

न ह्यस्य द्रष्टव्यदेतद् मम गौरं रूपं सोऽहमिति भवति प्रत्ययः, केवलं मनुजलोपं कृत्वैवं निर्दिशति ।

[न्यायवा० पृ० ३४१ पं० २३] पृ. ८०

नष्टाभ्यामर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानोऽर्थकियायां विसंवाद्यते ।

[ ] पृ. ४६८

न ह्येकं किञ्चिजनकम्, सामग्री वै जनिका ।

[ ] पृ. १२

नाकारणं विषयः । [ ] पृ. ६५८

नाकमात् कर्मिणो भावः ।

[ ] पृ. १८४ (१५)

नाकमात् कर्मिणो भावो नाप्यपेक्षा विशेषिणः ।

कमाद्भवन्ती धीर्ज्ञेयात् कर्मं तस्यापि सेत्स्यति ॥

[ ] पृ. ३३६ (२२, २३)

नाष्टहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः ।

[ ] पृ. ८४, ५७४ (७), ६१६, ७२४,

नातीन्द्रियार्थप्रतिषेधो विशेषस्य कस्यचित् साधनेन निराकरणेन वा कार्यः—तदभावे विशेषसाधनस्य तज्जिराकरणहेतोर्बाऽऽश्रयासिद्धत्वात्—किन्त्वतीन्द्रियमर्थमभ्युपगच्छंस्तत्सिद्धौ प्रमाणं प्रष्टव्यः । स चेत् तत्सिद्धौ प्रयोजकं हेतुं दर्शयति ‘ओम्’ इति कृत्वाऽसौ प्रतिपत्तव्यः । अथ न दर्शयति प्रमाणाभावादेवासौ नास्ति, ननु विशेषाभावात् ।

[ ] पृ. ९८

नातोऽसतोऽपि भावलमिति क्लेशो न कश्चन ।

[तत्त्वसं० का० १०८४] पृ. २१४ (२४)

मादेनाऽऽहितबीजायामन्येन ध्वनिना सह ।

आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवभासते ॥

[वाक्यप० प्र० का० श्लो० ८५] पृ. ४३५ (२)

माधाराधेयवृत्त्यादिसम्बन्धश्चाप्यभावयोः ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ८५] पृ. १९१ (१६)

नाननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणं नाका(नाक)रणं विषयः ।

[ ] पृ. ३१२, ५१० (१) ५७३ (६) ७२८

माप्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः ।

प्राक्षमाहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते ॥

[ ] पृ. ४८३ (७, ८, ९)

नापोह्यलमभावानामभावाभावजंनत् ।

व्यक्तोऽपोहान्तरेऽपोहस्तस्मात् सामान्यवस्तुनः ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ९५] पृ. १९४

नाभावोऽपोह्यते हेवं नाभावो भाव इत्ययम् ।

भावस्तु न तदात्मेति तस्यैवमपोहता ॥

[तत्त्वसं० का० १०८१] पृ. २१४

नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

[ ] पृ. १५०

नामूर्तं मूर्ततामेति मूर्तं नायात्यमूर्तताम् ।

द्रव्यं कालत्रयेऽपीत्यं च्यवते नात्मरूपतः ॥

[ ] पृ. ४५६ (१)

नार्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते ।

तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यं तूपादेयते ॥

[ ] पृ. १९५ (१३, १४)

नावश्यं कारणानि तद्वन्ति भवन्ति ।

[ ] पृ. ५६२

नासिद्धे भावधर्मोऽस्ति ।

[ ] पृ. ४८० (३), ५६२ (९)

नासां न पञ्चतीत्युक्ते गम्यते पञ्चतीति हि ।

औदासीन्यादियोगश्च तृतीये नञि गम्यते ॥

[तत्त्वसं० का० ११५७] पृ. २२५

नास्तित्वा पयसो दग्धि प्रध्वंसाभावलक्षणम् ।

गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ३] १८६ (१२), ५८१

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानपेक्षणात् ।

अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कज्ञसम्भवः ॥

[ ] पृ. ६९, ७४

नित्य-नैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासया ।

मोक्षार्थी न प्रवर्तते तत्र काम्य-निषिद्धयोः ॥

[ ] पृ. १५१

नित्य-नैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम् ।

ज्ञानं च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन तु पाचयेत् ॥

[ ] पृ. १५०

नित्यमेकमण्डव्यापि निष्क्रियम् ।

[ ] पृ. ७३१

नित्यानुमेयत्वात् समवायस्यानुमानगोचरता, तेनायमदोष

इति । तच्चानुमानम्—‘इह तन्तुषु पटः’ इति बुद्धिस्तन्तु-पट

व्यतिरिक्तसम्बन्धपूर्विका ‘इह इति बुद्धित्वात्’ इह कंसपात्र

जलबुद्धिवत् । [ ] पृ. १०७

‘निरंशं वस्तु सर्वोत्तमा विपरीकृतं नांशेन’ इत्येवं विकल्पं

नावतरति, सर्वशब्दस्यानेकार्थविषयत्वात् एकशब्दस्य चावयव

वृत्तित्वात् । [ ] पृ. २२०

निरन्वयविनश्वरं वस्तु प्रतिक्षणमवेक्षमाणोऽपि नावधारयति ।

[ ] पृ. ७९८

निराकारमेव ज्ञानमर्थोऽनुसुपलभ्यमानं प्रतिनियमेन कथं सर्वसाधारणमिति सिद्धः प्रतिकर्मप्रत्ययः ।

[ ] पृ. ४६३

निराकारो नो बुद्धिः । [ ] पृ. ४६२

निराकारो बोधोऽर्थसहभाव्यैकसामग्र्यधीनस्तत्रार्थे प्रमाणम् ।

[ ] पृ. ४९९

निर्गुणा गुणाः । [ ] पृ. ६७६ (४)

निर्विशेषं हि सामान्यं भवेच्छशविषाणवत् ॥

[श्लो० वा० आकृति० श्लो० १०] पृ. ४०७

यत्र निश्चीयते रूपं तत् तेषां विषयः कथम् ॥

[ ] पृ. ३८३ (२)

निश्चीयमानानिश्चीयमानयोर्मेदाभिश्चायकं वाच्यत्वं परपक्षे ।

[ ] पृ. ३८६ (२, ३)

निषेधमात्रं नैवेह शाब्दे ज्ञानेऽवभासते ।

[तत्त्वसं० का० १०१३] पृ. २०३ (१३)

निष्पत्तेरपराधीनमपि कार्यं स्वहेतुना ।

सम्बध्यते कल्पनया किमकार्यं कथञ्चन ॥

[ ] पृ. ६३

निःसामान्यानि सामान्यानि ।

[ ] पृ. २२२ (६), ५६६

नीलोत्पलादिशब्दा अर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टानर्थानाहुः ।

[ ] पृ. १९१, २१२ (२०, २१)

नेदं प्रत्यक्षलक्षणविधानं किन्तु लोकप्रसिद्धप्रत्यक्षानुवादेन प्रत्यक्षस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तलक्षणविधानम् ।

[ ] पृ. ५३५ (३)

नेष्टोऽसाधारणस्तावद् विशेषो निर्विकल्पनात् ।

तथा च शाब्देल्यादिरसामान्यरसजनः ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ३] पृ. १८० (१५, १६, १७, १८)

नेह नानास्ति किञ्चन ।

[बृहदा० उ० अ० ४ ब्रा० ४ मं० १९] पृ. २७३ (७)

नैकदेशत्राससाहस्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ।

[न्यायद० २-१-३८] पृ. ५६३

नैकरूपा मतिर्गोले मिथ्या वक्तुं च शक्यते ।

नात्र कारणदोषोऽस्ति बाधकः प्रत्ययोऽपि वा ॥

[श्लो० वा० वन० श्लो० ४९] पृ. ६९६

नैकात्मतां प्रपद्यन्ते न भिगन्ते च खण्डशः ।

खलक्षणात्मका अर्था विकल्पः एतत्ते लसौ ॥

[तत्त्वसं० का० १०४९] पृ. २०९ (१६, १७)

नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहारजुम्भ-शब्द-समभिरुडेवम्भूता नयाः ।

[तत्त्वार्थ० १-३३] पृ. ६५५, ६५६

नैव दानादिचित्तात् स्वर्गः यदि ततो भवेत् तदनन्तरमेवासौ भवेत् अन्यथा मृताच्छिखिनः केकायितं भवेत् तस्मात् ततो धर्मलसाच्च स्वर्गः ।

[ ] पृ. ५०५ (७)

नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन संशोभ्येत गुणान्तरम् ।

शुक्रौ वा रजताकारो रूपसाधर्म्यदर्शनात् ॥

[ ] पृ. ५०७

नोभयमनर्थकम् । [ ] पृ. १५२ (२)

प

पक्षधर्मतानिश्चयः प्रत्यक्षतः क्वचित् ।

[ ] पृ. ५१२ (१२)

पक्षधर्मतानिश्चयः प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा ।

[ ] पृ. ७६

पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुभिधैव सः ।

अविनाभावनियमाद्वैत्तानासास्ततोऽपरे ॥

[ ] पृ. ५५६ (२)

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।

शिली मुण्डी जटी वाऽपि मुच्यते नात्र संशयः ॥

[ ] पृ. २८१ (८)

पदमव्यधिकामावात् स्मारकाच्च विधिष्यते ।

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १०७] पृ. ७४२

पदं लभ्यधिकामावात् स्मारकाच्च विधिष्यते ।

अथाधिक्यं भवेत् क्वचित् स पदस्य न गोचरः ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १०७] पृ. ४३९ (८, ९, १०)

पदार्थपूर्वकस्तस्माद् वाक्यार्थोऽयमवस्थितः ।

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० ३३६] पृ. ७४३

पदार्थानां तु मूललमिष्टं तद्भावभावतः ।

[श्लो० वा० वाक्यान्त्रि० श्लो० १११] पृ. ७४३

परमाण्वापदाकामितं कारणं सद्धर्मोपेनं न भवति, सत्त्व-प्रतिपादकप्रमाणाविषयत्वात्, शब्दशृङ्खलत् ।

[ ] पृ. ६५८

परमात्माऽविभागोऽप्यविद्याविद्युन्मानसैः ।

सुख-दुःखादिर्मर्मागैर्भेदवानिव लक्ष्यते ॥

[ ] पृ. ४१४

परलोकिनोऽभावात् परलोकाभावः ।

[ ] पृ. ७३१ (१)

पराधीनेऽपि चैतस्मिन्नानवस्था प्रसज्यते ।

प्रमाणाधीनमेतद्वि स्वतस्तच्च प्रतिष्ठितम् ॥

[तत्त्वसं० का० २८५३] पृ. १८

परानुग्रहार्थमीश्वरः प्रवर्तते यथा कश्चिन् कृतार्थो मुनिरात्म-हिताऽहितप्राप्ति-परिहारार्थमम्भवेऽपि परहितार्थमुपदेशादिकं करोति, तथा ईश्वरोऽपि आत्मीयार्थमध्यविभूतिं विख्याप्य प्राणिनोऽनुग्रहीष्यन् प्रवर्तते इति अथवा शक्तिस्वाभाव्यात् यथा कालस्य वसन्तादीनां पर्यायेण अभिव्यक्तौ स्थावर-जङ्गमवि-कारोत्पत्तिः स्वभावतः तथैव ईश्वरस्यापि आविर्भावोऽनुग्रह-संहारशक्तीनां पर्यायेण अभिव्यक्तौ प्राणिनामुत्पत्ति-स्थिति-प्रलयहेतुत्वम् । [ ] पृ. ७१६ (७, ८)

परार्थोऽक्षुरादयः । [ ] पृ. ३०९

परायें प्रयुज्यमानाः शब्दा वतिमन्तरेणापि तमर्थं गमयन्ति ।
[ ] पृ. १३३

परिणामवर्तना-विधिपराऽपरले ।

[प्रथमर० प्र० श्लो० २१८] पृ. ६४ (५, ६)

परिमाणव्यवहारकारणं परिमाणं महद्, अणु, बीघम्, ह्रस्व-
मिति चतुर्विधम् । [ ] पृ. ६७५ (२)

परोऽप्येवं ततश्चास्य सम्बन्धवदनादिता ।

तेनेयं व्यवहारात् स्यादकौटस्थोऽपि निर्यता ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० २८९] पृ. ३९

पलालं न दहत्यभिर्दह्यते न गिरिः क्वचित् ।

नासंयतः प्रव्रजति भव्यजीवो न सिद्धयति ॥

[ ] पृ. ३१७ (११, १२)

पञ्चादुपभ्यते बुद्धिः [ ] पृ. ३६३ (६)

पश्यतः श्वेतमारूपं हेवाशब्दं च शृण्वतः ।

पदविक्षेपशब्दं च श्वेताक्षो धावतीति धीः ॥

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० ३५८] पृ. ७४१ (३)

पश्यन्मपि न पश्यति । [ ] पृ. २४५, ५०६

पिण्डं सेज्जं च वत्थं च चउत्थं पायमेव य ।

अकप्पियं ण हच्छेज्जा पडिगाहेज्ज कप्पियं ॥

[दशवै० अ० ६ गा० ४७] पृ. ७५१

पिंडविशोही समिद्धं भावण-पडिमाइ इंदियनिरोहो ।

पडिलेहण-गुत्तीओ अभिग्गहा चेव करणं तु ॥

[ओषनि० गा० ३] पृ. ७५५ (३)

पिण्डमेदेषु गोबुद्धिरेकगोलनिबन्धना ।

गवाभासैकरूपाभ्यामेकगोपिण्डबुद्धिवत् ॥

[श्लो० वा० वन० श्लो० ४४] पृ. ६९५ (३, ४)

पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणतानुमा ।

सर्वलोकप्रसिद्धा न पक्षपर्ममपेक्षते ॥

[ ] पृ. ५५, ५७० (४)

पीनो दिवा न भुङ्क्ते इत्येवमादिवचःश्रुतौ ।

रात्रिभोजनविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते ॥

[श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० ५१] पृ. ५७९

पुनरवगृहीतविषयाकाङ्क्षणीहा ।

[ ] पृ. ५५३ (४)

पुरुष एवेदं सर्वम् ।

[श्वेताश्वत० उ० अ० ३, १५] पृ. ३१०

पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतम् ।

[ऋक्सं० मण्ड० १० सू० ९० ऋ० २] पृ. २७३ (१०)

पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम् ।

[ऋ० वे० म० १० सू० ९०] पृ. ७१५ (४)

पुरुष एवैकः सकललोकस्थिति-सर्ग-प्रलयहेतुः प्रलयेऽपि अलुप्त-
ज्ञानातिशयशक्तिः ।

[ ] पृ. ७१५ (२)

पुरुषस्य दर्शनार्थं केवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

परस्वन्धवदुभयोरभिसंयोगात् तत्कृतः सर्गः ॥

[साङ्ख्यका० २१] पृ. ३०७ (१६)

पुरुषो जन्मिनां हेतुर्नोत्पत्तिविकलत्वतः ।

गगनाम्भोजवत् सर्वमन्यथा युगपद् भवेत् ॥

[ ] पृ. ७१५ (७)

पुर्व्वि दुष्णिणाणं दुप्पडिकंताणं कडाणं कम्माणं ।

[ ] पृ. ९३ (३)

पूर्वरूपसाधर्म्यात् तत् तथाप्रसाधितं नानुमेयतामतिपतति ।

[ ] पृ. ७५ (२)

पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातमाचष्टे ।

[नि० अ० १ ख० १] पृ. ७३९

पृथिव्यादिगुणा रूपादयस्तदधाः ।

[ ] पृ. ५१९ (१६)

दिव्यादिग्रहणेन त्रिविधं द्रव्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं गृह्यते
गुणग्रहणेन सर्वो गुणोऽस्मदाद्युपलब्धिलक्षणप्राप्त आश्रितस्य-
विशेषणलाभ्याम् । [ ] पृ. ५१९

प्रकृतीशादिजन्यत्वं न हि वस्तु प्रसिद्धयति ।

[तत्त्वसं० का० १०८३] पृ. २१४ (२३)

प्रकृतेर्महान् महतोऽहंकारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥

[सांख्यका० का० ३२] पृ. २८१ (१) ७३३ (४)

प्रतिज्ञार्थैकदेशो हि हेतुस्तत्र प्रसज्यते ।

पक्षे धूमविशेषे हि सामान्यं हेतुरिष्यते ॥

[श्लो० वा० शब्दप० ६३] पृ. ५७५

प्रतिपिपादयिषितविशेषो धर्मा ।

[ ] पृ. ५९३

प्रतिभासतोऽप्यश्वतः । [ ] पृ. ३७१ (६)

प्रतिभासोपमाः सर्वे धर्माः ।

[ ] पृ. ३७१ (८)

प्रतिसूर्यश्च काल्पनिकः प्रकाशकियां कुर्वन् दृष्ट एव ।

[ ] पृ. २८० (८)

प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तम् ।

[ ] पृ. ५१८ (१५)

प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ॥

[ ] पृ. ५०३

प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा । [ ]

पृ. ३१८

प्रत्यक्षनिराकृतो न पक्षः । [ ]

पृ. ३५१ (६)

प्रत्यक्षमन्यत् । [तत्त्वार्थ० १-१२] पृ. ५१५

प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणम् । [ ]

पृ. ७३, ५५६

प्रत्यक्षाभावविषयविरोधात् ततः प्रमाणान्तराभावो-
ऽवसातुं शक्यः नापि कार्यस्वभावलक्षणादनुमानात् कार्य-
स्वभावयोर्विधिसाधकत्वेनाभावसाधने व्यापारानभ्युपगमात्
कारणव्यापकानुपलब्ध्यस्तु अत्यन्तासत्तथोपगते प्रमाणान्त-
रेऽभावसाधकत्वेन व्यापार एव न सङ्गच्छते अत्यन्तासत्तत्त्वस्य
कार्यत्वेन व्याप्यत्वेन वा कस्यचिदसिद्धेः । तयोश्च कार्यकारण-
व्याप्यव्यापकभावसिद्धावेव व्यापाराद् विरुद्धविधिरप्यत्रासम्भवी
सहानवस्थानलक्षणस्य विरोधस्यात्यन्तासत्तत्त्वसिद्धेः ।

[ ] पृ. ५७३ (४)

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ।
सात्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वान्यवस्तुनि ॥
[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ११] पृ. २२, ५८० (३)
प्रत्यक्षाद्यवतारश्च भावांशो गृह्यते यदा ।
व्यापारस्तदनुत्पत्तेरभावांशे जिघृक्षित ॥
[श्लो० वा० अभावप० श्लो० १७] पृ. ५८१ (८, ९, १०)
प्रत्यक्षाऽनुपलम्भसाधने कार्यकारणभावम् ।

[ ] पृ. ९५

प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि सादृश्ये गवि च दृश्यते ।
विशिष्टस्यान्यतोऽसिद्धेरुपमानप्रमाणात् ॥
[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ३८] पृ. ५७६
प्रत्यक्षेऽपि यथा देशे स्मर्यमाणे च पावके ।
विशिष्टविषयत्वेन नानुमानाप्रमाणात् ॥
[श्लो० वा० उपमान० श्लो० ३९] पृ. ५७६
प्रत्येकसमवेताऽपि जातिरेकैव बुद्धितः ।
'नन्'युक्तेष्विव वाक्येषु ब्राह्मणादिनिवर्तनम् ॥

[श्लो० वा० वन० श्लो० ४७] पृ. ६९६

प्रत्येकसमवेतार्थविषयैवाथ गोमतिः ।
प्रत्येकं कृत्स्नरूपत्वात् प्रत्येकव्यक्तिबुद्धिवत् ॥
[श्लो० वा० वन० श्लो० ४६] पृ. ६९५ (५)
प्रमाणं हि प्रमाणेन यथा नान्येन साध्यते ।
न सिध्यत्यप्रमाणत्वमप्रमाणात् तथैव हि ॥

[तत्त्वसं० का० २८६४] पृ. १८

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः—[न्यायद० १, २, १]
पृ. ५६० (२)

प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत् प्रमाणम् ।
[वात्स्या० भा० अ० १ सू० १] पृ. १२०, ५०९
प्रमाण-नर्थरधिगमः [तत्त्वार्थ० अ० १ सू० ६]
पृ. ४२०

प्रमाणनिबन्धना प्रमेयव्यवस्थितिः ।

[तत्त्वोपपत्ति] पृ. ७३-७४

प्रमाणपक्षकं यत्र ।

[श्लो० वा० सू० ५ अभाव० श्लो० १] पृ. ४१

प्रमाणपक्षकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणात् ॥

[श्लो० वा० सू० ५ अभावप० श्लो० १] पृ. २३, ५८०

प्रमाणमविसंवादि । [ ]

पृ. ४६५ (६)

प्रमाणमविसंवादि ज्ञानम् । [ ]

पृ. १४, १५

प्रमाणमविसंवादि ज्ञानम् अर्थकियास्थितिरविसंवादनम् ।

[ ] पृ. १५, ५१३ (५)

प्रमाणवद्विज्ञातो यत्रार्थो नान्यथा भवेत् ।

अदृष्टं कल्पयत्यन्यं साऽर्थापत्तिरुदाहृता ॥

[श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० १] पृ. ५७८ (१२, १३, १४)

प्रमाणस्य प्रमाणेन न बाधा नाप्यनुग्रहः ।

बाधायामप्रमाणत्वमानर्थक्यमनुग्रहः ॥

[ ] पृ. ४५९ (११, १२)

प्रमाणस्य सतोऽत्रैवान्तर्भावाद द्वे एव प्रमाणे ।

[ ] पृ. ५९०

प्रमाणस्यागौणत्वादनुमानादर्थनिश्चयो दुर्लभः ।

[ ] पृ. ७० (२)

प्रमाणाधीना हि प्रमेयव्यवस्था । पृ. ३८४ (१)

प्रमाणाभावनिर्णयित्वैत्राभावविशेषितान् ।

गेहाच्चैत्रबहिर्भावसिद्धिर्या लिह दक्षिता ॥

[श्लो० वा० अर्थाप० श्लो० ८] पृ. ५७९

प्रमातृ-प्रमेयाभ्यामर्थान्तरमव्यपदेश्याच्च भिन्नचित्तव्यवसाया-
त्मकज्ञाने कर्त्तव्येऽर्थः सहकारी विद्यते यस्य तद् अर्थवत्
प्रमाणम् । [ ] पृ. १०९

प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवत् । [न्यायद० २, १, १५]

पृ. ५२२, ५२८ (३)

प्रयोगनियम एव एकलक्षणो हेतुः ।

[ ] पृ. ७२६

प्रसज्यप्रतिषेधस्तु गौरवीर्न भवत्ययम् ।

इति विस्मयः 'वायमन्यापोहोऽवगम्यते ॥

[तत्त्वसं० का० १०१०] पृ. २०२ (१७, १८)

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ।

[न्यायद० १, १, ६] पृ. ५७७ (८)

प्रहाणे नित्यसुखरागस्याप्रतिकूलत्वम् । नास्य नित्यसुखा-
भावः (नित्यसुखभावः) प्रतिकूल इत्यर्थः । यद्येवं सुखस्य
नित्यं सुखं भवति, अथापि न भवति नास्योभयोः पक्षयोर्मा-
क्षधिगमाभावः ।

[वात्स्या० भा० अ० १ भा० १ सूत्र २२]

पृ. १४४, १५४ (७)

प्राक् शब्दयोजनात् मतिज्ञानमेतत् शेषमनेकप्रभेद (दं)
शब्दयोजनादुपजायमानमविविशदं ज्ञानं श्रुतम् ।

[ ] पृ. ५५३

प्रागगौरिति विज्ञानं गोर्धब्ध्राविणो भवेत् ।

येनैगोः प्रतिषेधाय प्रवृत्तो गौरिति ध्वनिः ॥

[भाषाहलं० परि० ६ श्लो० १९] पृ. १८६ (६, ७)

प्रापणशक्तिः प्रामाण्यम् तदेव च प्रापकत्वम् अन्यथा ज्ञानान्तरस्वभावत्वेन व्यवस्थितायाः प्राप्तेः कथं प्रवर्तकज्ञान-
शक्तिस्वभावता ? तत्र यद्यपि प्रत्यक्षं वस्तुक्षणग्राहि तद्ग्राह-
कत्वं च तस्य प्रदर्शकत्वं तथापि क्षणिकत्वेन तस्याप्राप्तेः
तत्सन्तान एव प्राप्यत इति सन्तानाध्यवसायोऽध्यक्षस्य प्रद-
र्शकव्यापारो द्रष्टव्यः, अनुमानस्य तु वस्तुग्राहकत्वात् तत्प्राप-
कत्वं यद्यपि न सम्भवति तथापि स्वाकारस्य बाह्यवस्तुध्वसा-
येन पुरुषप्रवृत्तौ निमित्तभावोऽस्तीति तस्य तत्प्रापकमुच्यते ।

[ ] पृ. ४६८ (२, ३, ४, ५)

प्राप्तव्यो नियतिबलाश्रयेण योर्थः
सोऽवश्यं भवति तृणां शुभोऽशुभो वा ।
भूतानां महति कृतेऽपि हि प्रयत्ने
नाभाव्यं भवति न भाविनोऽस्ति नाशः ॥

[ ] पृ. ७१४ (७)

प्रामाण्यं व्यवहारेण । [ ]

[ ] पृ. १११, ४९७ (१२)

प्रामाण्यं व्यवहारेण शास्त्रं मोहनिवर्तनम् ।

पृ. ५०८ (३)

प्रामाण्यं व्यवहारेणार्थक्रियालक्षणेन ।

[ ] पृ. १५

प्रामाण्यग्रहणात् पूर्वं स्वरूपेणैव संस्थितम् ।

निरपेक्षं स्वकार्यं च । [श्लो० वा० सू० २ श्लो० ८३]

पृ. ७ (७, ८)

प्रेरणाजनिता बुद्धिर्न प्रमाणं न चाप्रमा ।

गुण-दोषविनिर्मुक्तकारणभ्यः समुद्भवात् ॥

[ ] पृ. ११

प्रेरणाजनिता बुद्धिरप्रमा गुणवर्जितैः ।

कारणैर्जन्यमानत्वादलिङ्गाऽऽसौक्यबुद्धिवत् ॥

[ ] पृ. ११

प्रेरणाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितैः ।

कारणैर्जन्यमानत्वालिङ्गाऽऽसौक्यबुद्धिवत् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १८४] पृ. ११

प्रेरणैव धर्मे प्रमाणम् । [ ]

पृ. ४१

व

बन्धवियोगो मोक्षः । [ ]

पृ. ७३६ (१)

बहुवयणेन दुवयणं । [ ]

पृ. २७२ (८)

यद्व्यवस्थितं तत्सङ्केतानुसारतः ।

सामान्य-मेदवाच्यलमप्येषां न विरुध्यते ॥

[तत्त्वसं० का० १०४५] पृ. २०९

बह्वारम्भपरिग्रहं च नारकस्य ।

[तत्त्वा० अ० ६ सू० १६] पृ. ९३ (२)

बाधकप्रत्ययस्तावदर्थान्यलावधारणम् ।

सोऽनपेक्षप्रमाणत्वात् पूर्वज्ञानमपोहते ॥

[तत्त्वसं० का० २८६६] पृ. १९

बाधकान्तरमुत्पन्नं यद्यस्यान्विच्छतोऽपरम् ।

ततो मध्यमबाधेन पूर्वस्यैव प्रमाणता ॥

[तत्त्वसं० का० २८६८] पृ. १९

बाधाज्ञाने लनुत्पत्ते का शङ्का निध्रमाणका ।

[ ] पृ. ३४१ (९)

बाधं तपः परमदुश्चरमाचरं स्लमाध्यात्मिकस्य तपसः परि-
वृण्णायम् । [स्वयंभूतो० ८३] पृ. ७५० (१)

बुद्धिमतधारणाधिष्ठितं महाभूतादिकं व्यक्तं सुख-दुःख-
निमित्तं भवति, अचेतनत्वात्, कार्यत्वात्, विनाशित्वात्,
रूपादिमत्त्वात्, वास्यादिवत् ।

[न्यायवा० पृ० ४५९] पृ. १०१

बुद्धिरालम्बिज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ।

[न्यायद० १-१-१५] पृ. ४६३, ६८३ (२)

बुद्धौ येऽर्था विवर्तन्ते तानाह जननादयम् ।

निवृत्त्या च विशिष्टत्वमुक्तमेषामनन्तरम् ॥

[तत्त्वसं० का० १०७१] पृ. २१२ (२५)

बुद्ध्यादीनां नवानां विशेषगुणानामात्यन्तिकः क्षय आत्मनो
मुक्तिः । [ ] पृ. १३३

बुद्ध्यारूढमेवाकारं बाह्यवस्तुविषयं बाह्यवस्तुतया गृहीतं
बुद्धिरूपत्वेनाविभावितं शब्दार्थम् ।

[ ] पृ. १८१ (२, ३)

ब्रह्म-जीवात्मनाममेदेऽपि बिम्ब-प्रतिबिम्बवत् विद्याऽवि-
द्याव्यवस्थां वर्णयन्ति । कथं पुनः संसारिषु विद्याया आग-
न्तुक्याः सम्भवः श्रवण-मनन-ध्यानाभ्यास-तत्साधनयम-
नियम-ब्रह्मचर्यादिसाधनत्वात्, तस्य पूर्वमसत्त्वादविद्यावत् ।
स च श्रवण-मनन-पूर्वकध्यानाभ्यासोऽखिलमेदप्रतियोगी
सुव्यक्तमेव वेदे दर्शितः-‘स एष नेति न’ [बृहदा० उ० अ० ३
ब्रा० ९ म० २६] इत्यादिना सप्रतियोगित्वाद् मेदप्रपञ्चं
निवर्तयताऽऽत्मनापि प्रलीयते, यतः श्रोतव्यादीनामभावे न
श्रवणादीनामुपपत्तिः, स तु तथाभूतोऽभ्यस्यमानः स्वविषयं
प्रविलापयन्नात्मोपघाताय कल्पते तदभ्यासस्य परिशुद्धात्मप्र-
काशफलत्वात् यथा रजःसम्पर्ककलुषे उदके द्रव्यविशेषचूर्ण-
रजः प्रक्षिप्तं रजोऽन्तराणि संहृत्य स्वयमपि संहियमाणं
स्वस्थां स्वरूपावस्थामुपनयति एवं श्रवणादिभिर्मेदतिरस्कार-
विशेषात् खगतेऽपि मेदे समुच्छिजे स्वरूपे संसार्यवतिष्ठते
यतोऽविद्यर्थेव परमात्मनः संसार्यात्मा भिद्यते तच्चिन्तौ कथं न
परमात्मस्वरूपता यथा घटादिमेदे व्योम्रः परमाकाशतैव भव-
त्यवच्छेदकव्यावृत्तौ ? तत्रैतत् स्यात्-श्रवणादिर्भेदविषयत्वाद्-
विद्यास्वभावः कथं वा अविद्यैव अविद्यां निवर्तयति ? उक्तमत्र
यथा रजसा रजसः प्रशमः एवं मेदातीतब्रह्मश्रवणमनन-
ध्यानाऽभ्यासानां मेददर्शनविरोधित्वादविद्याया अप्यविद्यानिव-
र्तकत्वम् । तथा च तत्त्वविद्भिरप्राप्ये निदर्शनान्मुक्तानि-यथा
पयः पयो जरयति स्वयं च जीर्यति, यथा विषं विषान्सरे

कामयति स्वयं च शाम्यति [ ] एवं अव-
णादिषु प्रष्टव्यम् । [ ]

पृ. २७८, २७९ (१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२)

प्राज्ञादिसंज्ञासंज्ञा-जाति-श्रुतादिसमुदायो विना विकल्प-
कमुक्त्याभ्यामभिधीयते, यथा वनादिसंज्ञादयः ।

पृ. १८० (२, ३)

प्राज्ञाणो न हन्तव्यः । [ ]

पृ. ७३१ (१)

अ

अयं सिद्ध्यति संप्रत्ययस्य अयमयसारस्य ।

जिणवयणस्य भगवजो संविरगमुद्वाहिगमस्य ॥

[स० त० का० ३ गा० ६९] पृ. २९

अवदु सांख्यव्याहारिकं विशदमध्यक्षम् अनुमानादिकं तूपच-
रितरूपत्वादिविषयाभावाच्च प्रमाणमनुपपन्नमिति कथं शब्दसंयो-
जनात् श्रुतं स्पष्टत्वाद्युपपत्तिरिति तदुक्तम्—प्रमाणस्यागौणत्वा-
दनुमानादर्थनिर्णयो दुर्लभः ।

[चांकाः] पृ. ५५४ (१, २)

अविष्यंत्वेषोऽर्थो न ज्ञानकाण्डेऽस्तीति न प्रतिभाति ।

[ ] पृ. ४९६ (५)

अविष्यति न दृष्टं च, प्रत्यक्षस्य मनागपि । सामर्थ्यम् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११५] पृ. ३१ (२)

अव्या वि ते अणता सिद्धिर्हं जे ण पार्वेति ।

[ ] पृ. ७५१

आरतेऽपि भवेदेवं कर्तृस्मृत्या तु बाध्यते ।

वेदे तु तत्स्मृतिर्या तु साऽर्थवादनिबन्धना ॥

[श्लो० वा० सू० ७ श्लो० ३६७] पृ. ४०

आवतस्तु न पर्याया नापर्यायाश्च वाचकाः ।

न श्लोकं बाध्यमेतेषामनेकं चेति वर्णितम् ॥

[तत्त्वसं० का० १०३३] पृ. २०७ (७, ८, ९, १०)

भावनैव हि वाक्यार्थः सर्वत्राख्यातवत्तया ॥

[श्लो० वा० वाक्याधि० श्लो० ३३०] पृ. ७४२

भावान्तरविनिर्मुक्तो भावोऽत्रानुपलम्भवत् ।

अभावः सम्मतस्तस्य हेतोः किं न समुद्भवः ॥

[ ] पृ. १० (४), ३२० (१६)

भावान्तरात्मकोऽभावो येन सर्वो व्यवस्थितः ।

तत्राभादिनिवृत्त्यात्माऽभावः क इति कथ्यताम् ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० २] पृ. १८७ (१३, १४)

भावा येन निकम्पन्ते तद्रूपं नास्ति तत्त्वतः ।

वक्ष्यायेकमनेकं वा रूपं तेषां न विद्यते ॥

[ ] पृ. ३७६ (१५)

भावे शेष विकल्पः स्याद् विधेर्वैतलुतरोधतः ।

[ ] पृ. ३३३ (११)

भाष्यनिष्ठो भावकव्यापारो भावना ।

[ ] पृ. ७४१

१०४ सं० ५०

भुवनहेतवः प्रधान-परमाण्वद्वयः स्वकार्योत्पत्तावतिसाधुदि-
मन्तमभिष्टारमपेक्षते; स्थित्वा प्रवृत्तेः, तन्तु-तुर्यादिवत् ।

[न्यायवा० पृ० ४५७] पृ. १०१

भूतिर्वैषां किया सेव कारकं सेव बोध्यते ।

[ ] पृ. ४५५ (१)

भूतेभ्यः । [न्यायद० १-१-१२] पृ. ५३१

मेदानां परिमाणात् समन्वयात् शक्तिः प्रवृत्तेष्व ।

कारणकार्यविभागादविभागाद् वैश्वरूपस्य ॥

[साङ्ख्यका० १५] पृ. २८४ (१)

मेदे हि कारणं किञ्चिद् वस्तुधर्मतया भवेत् ।

अमेदे तु विरुद्धेते तस्यैकस्य कियाऽक्रिये ॥

[ ] पृ. ३०१ (१४)

भोगाभ्यासमनुवर्धन्ते रागाः, कौशलानि चेन्निद्रयाणाम् ।

[पात० यो० पा० २ सू० १५ व्यासभा०] पृ. १५३

आन्तरिपि सम्बन्धतः प्रमा ।

[ ] पृ. ४८१ (५), ५०८ (१८)

आन्तिसंज्ञासंज्ञानमनुमानानुमानिकम् ।

स्मार्ताभिलाषिकं चेति प्रत्यक्षान्नं सतैरिरम् ॥

[ ] पृ. ५२७

अ

मण्ड इ तमेव सच्चं निस्संकं जं जिणेहि पञ्चसं ।

[धर्मसं० ८१२] पृ. ७५६

मति-श्रुतयोर्निबन्धो द्व्येष्वसर्वपर्यायेषु ।

[तत्त्वार्थ० अ० १ सू० २७] पृ. २६१ (१), ७३२

मति-श्रुताऽवधि-मनःपर्याय-केवलानि ज्ञानम् ।

[तत्त्वार्थ० १, ९] पृ. ५९५

मतिस्मृतिसंज्ञाविन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ।

[तत्त्वार्थ० १-१३] पृ. ५५३ (८)

ममैवं प्रतिभासो यो न संस्थानवर्जितः (?) ।

एवमन्यत्र दृष्टत्वादनुमानं तथा सति ॥

[ ] पृ. २५९ (१८)

महत्स्यनेकद्वयवत्त्वाद् रूपाण्युपलब्धिः ।

[वैशेषिकद० अ० ४-१-६] पृ. १००, १०३, ६५८

महाभूतादिव्यक्तं चेतनाधिष्ठितं प्राणिनां मुख-दुःखमित्तम्,
रूपादिमत्त्वात्, तुर्यादिवत् । तथा पृथिव्यादीनि महाभूतानि
तुदिमत्कारणाधिष्ठितानि स्नायु धारणायास्तु कियास्तु प्रवर्तन्ते,
अनित्यत्वात् वास्यादिवत् ।

[न्यायवा० पृ० ४६७] पृ. १००

मायोपमाः सर्वे धर्म्याः ।

[ ] पृ. ३७७, ४८८ (८)

मालादौ च महत्त्वादिरित्येव यथोपचारिकः ।

मुक्त्याऽविशिष्टजिज्ञानमाद्यत्वात्तथोपचारिकः ॥

[ ] पृ. ६७६

मिथ्याऽप्यारोपहानार्थं यमोऽसत्यपि मोक्षरि ।

[ ] पृ. १६२, ४१८

मुक्ताः सर्वत्र तिष्ठन्ति व्योमवत् तापवर्जिताः ।

[ ] पृ. १३३

मुख्यसंव्यवहारेण संवादि विशदं मतम् ।

ज्ञानमध्यक्षमन्यद्दि परोक्षमिति सङ्ग्रहः ॥

[ ] पृ. ५९५

मूर्च्छां परिग्रहः । [तत्त्वार्थ ७-१२] पृ. ७४७

मूर्ति-स्पर्शादिमत्त्वं च तेषामभिभवः सताम् ।

स्वगप्राप्त्यलमन्ये च सूक्ष्मा भागाः प्रकल्पिताः ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० १०८] पृ. ३८

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृति-विकृतयः सप्त ।

षोडशकसु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

[साङ्ख्यका० ३] पृ. २६

मूलप्रकृतेः कारणत्वमेव, भूतेन्द्रियलक्षणस्य षोडशकगणस्य कार्यत्वमेव, महदहङ्कारतन्मात्राणां च पूर्वोत्तरापेक्षया कार्यत्व-कारणत्वे च । [ ] पृ. २९६ (५)

मृत्पिण्ड-दण्ड-चक्रादि घटो जन्मन्यपेक्षते ।

उदकाहरणे तस्य तदपेक्षा न विद्यते ॥

[तत्त्वसं० का० २८५१] पृ. ४ (६)

मृत्तोः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।

[बृहदा० उ० अ० ४ ब्रा० ४ मं० १९] पृ. २७३ (८)

मेयादिना सवितृप्रकाशः सविता वा स्वप्रकाश एवाच्छाद्यते ।

[ ] पृ. १५३

मेयाभावात् प्रमाभावनिरणयेऽन्योन्यसंश्रयः ।

मेयाभावात् प्रमाणस्य तस्मात् तस्य विनिर्णयात् ॥

[ ] पृ. ५८७

मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिसत्तमः ।

[ ] पृ. १६३

य

“य एव पर्यायः स एव गुणः” [ ] पृ. ६३५

य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकाः ।

[ ] पृ. ३९

य एव व्यावृत्तः सैव व्यावृत्तिः । [ ] पृ. २३६

य एव श्रेयस्करोः स एव धर्मशब्देनोच्यते ।

[मीमांसाद० १-१-२ शाब० पृ० ४ पं० १५] पृ. ५०५

यच्छरीरसमीपस्थैर्नादैः स्याद् यस्य संस्कृतिः ।

तैर्यथा श्रूयते शब्दस्तथा दूरगतैर्न किम् ॥

[ ] पृ. ३५

यज्जातीयैः प्रमाणैस्तु यज्जातीयार्थदर्शनम् ।

दृष्टं सम्प्रति लोकस्य तथा कालान्तरेऽप्यभूत् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११३] पृ. ४६, ४९

यत् कचिद् दृष्टान्तस्य (दृष्टं तस्य) यत्र प्रतिबिम्बः तद्विदः तस्य तद् गमकं तत्रेति वस्तुगतिः ।

[ ] पृ. ३२३ (३१)

यज्जतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता ।

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० २९०] पृ. ३९

यत् पुनरनुमानं प्रत्यक्षाऽऽगमविरुद्धं न्यायभासः स इति ।

[वात्स्यायनभा० पृ० ४ पं० ५] पृ. ७२१

यत्र खत्वातैः ‘इदं कर्तव्यम्’ इति पुरुषाः प्रतीततदासभा-वा नियुज्यन्ते तत्रावधीरिततत्प्रेरणाऽतथाभावविषयविचारास्तद्-मिहितं वाक्यमेव बहु मन्यमाना अनादृतप्रयोजनपरिग्रहा एव प्रवर्तन्ते, विनिश्चिततदासभावानां प्रत्यवस्थानासम्भवात् ।

[ ] पृ. १७२ (७)

यत्र धूमोऽस्ति तत्र भ्रैरस्ति त्वेनान्वयः स्फुटः ।

न खेवं यत्र शब्दोऽस्ति तत्रार्थोऽस्तीति निश्चयः ॥

[श्लो० वा० शब्द पं० ८६] पृ. ५७५

यत्र विशेषक्रिया नैव श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रथम-पुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते ।

[ ] पृ. ३१६ (३)

यत्राप्यतिशयो दृष्टः । [ ] पृ. ५३७ (१)

यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।

दूर-सूक्ष्मादिदृष्टौ स्वाक्षरूपे भ्रौत्रवृत्तितः ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११८] पृ. ४९ (१)

यत्रासौ वर्तते भावत्वेन सम्भवत्येव न च ।

तद्विनिर्णयं च व्याप्नोति किमप्येतद् महाद्भुतम् ॥

[ ] पृ. ६९१

यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य प्रमाणता ।

[ ] पृ. ५१२ (७)

यत्सन्निधाने यो दृष्टस्तदृष्टेस्तद्वनौ स्मृतिः ।

[ ] पृ. ५२३ (४, ५)

यथा तुल्येऽपि भिन्नले केषुचिद् वृत्त्यवृत्तिता ।

गोत्वादेरनिमित्ताऽपि तथा बुद्धेर्भविष्यति ॥

[श्लो० वा० भा० श्लो० ३६] पृ. २४० (१७, १८, १९)

यथादर्शनमेव इयं मानमेयव्यवस्थितिः न पुनर्यथातत्त्वम् ।

[ ] पृ. ७२८ (२)

यथा पयः पयो जरयति स्वयं च जीर्यति, यथा विषं विषा-न्तरं शमयति स्वयं च शाम्यति एवं श्रवणादिषु द्रष्टव्यम् ।

[ ] पृ. २७९ (११, १२)

यथा प्रभुः सेवामेदानुरोधेन फलमेदप्रदो नाप्रभुस्थेऽपि कर्माशयापेक्षः फलं जनयतीति ‘अनीश्वरः’ इति न युज्यते वक्तुम् । [ ] पृ. ९९

यथा बुद्धिमत्तायामीश्वरस्य प्रमाणसम्भवः, नैवं धर्मोद्दिनि-त्यले प्रमाणमस्ति ।

[न्यायवा० पृ० ४६४ पं० १४] पृ. १३२

यथा महानसे वेद विद्यतेऽधूममेदि तत् ।

तस्मादनमितो भिन्नं विद्यतेऽत्र खलक्षणम् ॥

[तत्त्वसं० का० १०५४] पृ. २१० (१८, १९)

यथा यथा पूर्वकृतस्य कर्मणः फलं निधानस्थमिवावतिष्ठते ।
तथा तथा तत्प्रतिपादनोद्यता प्रवीपहस्तेव मतिः प्रवर्तते ॥

[पृ. ७१४ (८)]

यथा लोकप्रसिद्धं च लक्षणैरनुगम्यते ।
लक्ष्यं हि लक्षणेनैतदपूर्वं न प्रसाध्यते ॥

[पृ. ५७०]

यथा विशुद्धमाकाशं तिमिरोपप्लुतो जनः ।
सङ्कीर्णमिव मात्राभिश्चित्राभिरभिमन्यते ॥

[पृ. ३८३ (९)]

यथा श्वर्मासाशुच्यादीनां स्वत एव अशुचिलम् अन्येषां च
भावानां तथोगात् तत् तथेहापि तादात्म्यात् विशेषेषु स्वत
एव व्यावृत्तप्रत्ययहेतुत्वम् परमाण्यादिषु तु तथोगात् । किञ्च,
अतवाऽभकेष्वपि अन्यनिमित्तः प्रत्ययो भवत्येव यथा प्रवीपात्
पटादिषु न पुनः पटादिभ्यः प्रवीपे एवं विशेषेभ्य एव अण्वादौ
विशिष्टप्रत्ययः न अण्वादिभ्य इत्यादिकम् ।

[पृ. ६९९ (३)]

यथासङ्केतमेवातोऽसङ्कीर्णार्थाभिधायिनः ।
शब्दा विवेकतो वृत्ताः पर्याया न भवन्ति नः ॥

[तत्त्वसं० का० १०८४] पृ. २०९ (२,३,४)

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते क्षणात् ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मभात्कुरुते तथा ॥

[भग० गी० अ० ४ श्लो० ३७] पृ. १५०

यथैव प्रथमं ज्ञानं तत्संवादमपेक्षते ।

संवादेनापि संवादः पुनर्मृग्यस्तथैव हि ॥

[तत्त्वसं० का० २८५४] पृ. ६ (५)

यथैवोत्पत्तमानोऽयं न रात्रैरवगम्यते ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८४] पृ. ३५

यदसत्सोपाधि सत्यं स शब्दार्थः ।

[पृ. १८० (८,९)]

यदा ज्ञानं प्रमाणं तदा हानादिवुद्धयः फलम् ।

[१-१-३ वात्स्या० भा०] पृ. ५३०

यदाऽपि पूर्वं दुःखं नास्ति तदाप्यभिलाषस्य दुःखत्वभावलात्
तन्निवर्हणस्य भावं सुखम् ।

[पृ. १५३ (२)]

यदा वा शब्दवाच्यलाज व्यक्तीनामपेक्षता ।

तदाऽपेक्षेत सामान्यं तस्यापोहाच्च वस्तुता ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ९५] पृ. १९४ (१)

यदा स्वतः प्रमाणत्वं तदाऽन्यत्रैव मृग्यते ।

निवर्तते हि मिथ्यालं दोषाज्ञानादयजतः ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ५२] पृ. १८

यदि गौरित्ययं शब्दः समर्थोऽन्यनिवर्तने ।

जनको गवि गोबुद्धर्म्यग्रतामपरो ध्वनिः ॥

[भामहलं परि० ६ श्लो० १७] पृ. १८६ (२३)

यदि चाविद्यमानोऽपि मेदो बुद्धिप्रकल्पितः ।

साध्यसाधनधर्मोदेव्यवहाराव कल्पते ॥

[श्लो० वा० निरा० श्लो० १७१] पृ. ५६४ (१०)

यदि प्रतीतिरन्यथा न स्यात् सर्वं शोभेत, दृष्टा च पक्षधर्मे-
सम्बन्धवचनमात्रात् प्रतिज्ञावचनमन्तरेणापि प्रतीतिरिति कस्य-
स्योपयोगः । [धर्मकीर्तिः] पृ. ६७

यदि विरुद्धधर्माध्यासः पदार्थानां मेदको न स्यात् तदाऽ-
न्यस्य तद्भेदकस्याभावाद् विश्वमेकं स्यात् ।

[पृ. १०२]

यदि शब्दस्यापोहोऽभिधेयोऽर्थस्तदाऽभिधेयार्थव्यतिरेकेणास्य
स्वार्थो वक्तव्यः, अथ स एव स्वार्थस्तथापि व्याहृतमेतत्
अन्यशब्दार्थापोहं हि स्वार्थं कुर्वती श्रुतिरभिधत् इत्युच्यते
इति, अस्य हि वाक्यस्यायमर्थस्तदानीं भवत्यभिधानाभिधत्
इति । [न्यायवा० अ० २ आ० २ सू० ६७
पृ० ३३० पं० २२-पृ० ३३१ पं० ३] पृ. २०४ (१,२)

यदि शब्दान् पक्षयसि तदा 'आनन्त्यात्' इत्यस्य वस्तुध-
र्मत्वाद् अधिकरणो हेतुः, अथ मेदा एव पक्षीक्रियन्ते तदा
नान्वयी न व्यतिरेकी दृष्टान्तोऽस्तीत्यहेतुरानन्त्यम् ।

[न्या० वा० अ० २ आ० २ सू० ६७ पृ० ३२३ पं० १६]
पृ. १७५ (८,९)

यदि षड्भिः प्रमाणैः स्यात् सर्वज्ञः ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १११] पृ. ५७

यदि षड्भिः प्रमाणैः स्यात् सर्वज्ञः केन वार्यते ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १११] पृ. ४९

यदि संयोगो नार्थान्तरं भवेत् तदा क्षेत्रबीजोदकादयो
निर्विशिष्टत्वात् सर्वदेवाङ्कुरादिकार्यं कुर्युः, न चैवम्, तस्मात्
सर्वदा कार्यानां रम्भात् क्षेत्रादीन्यङ्कुरोत्पत्ती कारणान्तरसापे-
क्षाणि, यथा मृत्पटादिसामग्री घटादिकरणे कुलालादिसापेक्षा;
योऽसौ क्षेत्रादिभिरपेक्ष्यः स संयोग इति सिद्धम् । किञ्च, असौ
संयोगो द्रव्ययोर्विशेषणभावेन प्रतीयमानत्वात् ततोऽर्थान्तर-
त्वेन प्रत्यक्षसिद्ध एव । तथाहि-कथितं केनचित् 'संयुक्ते द्रव्ये
आहर' इत्युक्तो यथोरेव द्रव्ययोः संयोगमुपलभते ते एवा-
हरति न द्रव्यमात्रम् । किञ्च, दूरतरवारिणः पुंसः सान्तरेऽपि
धने निरन्तररूपावसायिनी बुद्धिरुदयमासादयति, सेयं मिथ्या-
बुद्धिः मुख्यपदार्थानुभवमन्तरेण न कश्चिदुपजायते । न ह्यननु-
भूतगोदर्शनस्य गवये 'गोः' इति विभ्रमो भवति । तस्माद्भवस्य
संयोगो मुख्योऽभ्युपगन्तव्यः । तथा, 'न चैत्रः कुण्डली' इत्य-
नेन प्रतिषेधवाक्येन न कुण्डलं प्रतिषिध्यते, नापि चैत्रः,
तयोरन्यत्र देशादौ सत्त्वात् । तस्माच्चैत्रस्य कुण्डलसंयोगः
प्रतिषिध्यते । तथा, 'चैत्रः कुण्डली' इत्यनेनापि विधिवाक्येन
न चैत्रकुण्डलयोरन्यतरविधानम्, तयोः सिद्धत्वात्, पारिशो-
ध्यात् संयोगविधानम् । तस्मादस्यैव संयोगः ।

[न्यायवा० पृ० २१९] पृ. ११४

यदेव दधि तत् क्षीरं यत् क्षीरं तद् दधीति च ।

वदता विन्ध्यवासित्वं ख्यापितं विन्ध्यवासिना ॥

[ ] पृ. २९६ (८)

यद् यथैवाविसंवादि प्रमाणं तत् तथा मतम् ।

विसंवाद्यप्रमाणं च तदध्यक्ष-परोक्षयोः ॥

[ ] पृ. ५९५ (१,२)

यद् यदा कार्यमुत्पत्सु तत् तदोत्पादनात्मकम् ।

कारणं शक्तिभेदेऽपि न भिन्नं क्षणिकं यथा ॥

[ ] पृ. २५७

यद्यपि नित्यमीश्वराख्यं कारणमविकलं भावानां सन्निहितं तथापि न युगपदुत्पत्तिः ईश्वरस्य बुद्धिपूर्वकारित्वात् । यदि हीश्वरः सत्तामात्रेणैवाऽबुद्धिपूर्वं भावानामुत्पादकः स्यात् तदा स्यादेतन्नोद्यम् यदा तु बुद्धिपूर्वं करोति तदा न दोषः तस्य खेच्छया कार्येषु प्रवृत्तेः अतोऽनैकान्तिकतैव हेतोः ।

[ ] पृ. १२७

यद्यप्यव्यतिरिक्तोऽयमाकारो बुद्धिरूपतः ।

तथापि बाह्यरूपत्वं भ्रान्तैस्तस्यावसीयते ॥

[तत्त्वसं० का० १०२६] पृ. २०६

यद् यस्यैव गुण-दोषान् नियमेनानुवर्तते ।

तज्ज्ञान्तरीयकं तत् स्यादतो ज्ञानोद्भवं वचः ॥

[ ] पृ. ५८

यद्वत् तुरगः सत्त्वप्याभरणविभूषणेष्वनभिषक्तः ।

तद्वदुपग्रहवानपि न सङ्गमुपयाति निर्ग्रन्थः ॥

[प्रशमर० का० १४१] पृ. ७४९

यद्वाऽनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिप्राप्तौ यतस्त्वयम् ।

तस्माद् गवादिबद्ध वस्तु प्रमेयत्वाच्च गृह्यताम् ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० ९] पृ. ५८० (९)

यथा जातिर्जातिलिङ्गानि च व्याख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात् सा च सत्त्वावयवानाम् । तदवयवानां च नियतो व्युद्भूः ।

[वात्स्या० भा० पृ० २२५] पृ. १७८

यथायमगोऽपोहोऽगौर्न भवतीति गोशब्दस्यार्थः स किञ्चिद् भावः, अथाभावः? भावोऽपि सन् किं गौः, अथागौरिति । यदि गौरिति नास्ति विवादः । अथागौः, गोशब्दस्यागौरर्थं इत्यतिशब्दार्थकाशङ्कम् । अथाभावः, तत्र युक्तम्, प्रैष-सम्प्रतिपत्त्योरविषयत्वात्; नहि शब्दश्रवणदभावे प्रैषः-प्रतिपादकेन श्रोतुरर्थे विनियोगः-प्रतिपादकधर्मः, सम्प्रतिपत्त- (ति)श्च श्रोतृधर्मो-भवेत् । अपि च, शब्दार्थः प्रतीत्या प्रतीयते, न च गोशब्दादभावं कश्चित् प्रतिपद्यते ।

[न्यायशा० पृ० ३२९ पं० ५-११]

पृ. २०० (६, ७, ८, ९, १०)

यः प्रागजनको बुद्धेरुपयोगविशेषतः ।

स पश्चादपि तेन स्यादर्थोपायेऽपि नेत्रधीः ॥

[ ] पृ. ५२५ (२)

यस्मात् प्रकरणचिन्ता । [न्यायद० १-२-७] पृ. ७२०

यस्मात् प्रकरणचिन्ता स प्रकरणसमः ।

[न्यायद० १-२-७] पृ. ७१९ (१)

यस्माद् उच्यते ककुदादिमदर्थप्रतिपत्तिः स शब्दः ।

[ ] पृ. ४३१ (६)

यस्मिन्भूमतो भिन्नं विद्यते हि स्वलक्षणम् ।

तस्मिन्भूमतोऽप्यस्ति परावृत्तं स्वलक्षणम् ॥

[तत्त्वसं० का० १०५३] पृ. २१०

यस्य ज्ञाने प्रतिभासस्तस्य तत्र तत्कारणत्वं निमित्तमभिधीयते न त्वप्रतिभासमानस्य समवायादेस्तन्निमित्तः प्रतिभासो भवद्द्वयसाक्षयितुं युक्तम् । [ ] पृ. ५०९

यस्य तत्र यदोद्भूतिर्निष्ठुषा न्योपजायते ।

चेत्यतेऽनुभवस्तस्य तेन च व्यपदिश्यते ॥

[श्लो० वा० अभावप० श्लो० १३] पृ. ५८१

यस्य निर्विशेषणा भेदाः शब्देरभिधीयन्ते तस्याऽयं दोषः अस्माकं तु सत्ताविशेषणानि द्वय-गुण-कर्मोष्णभिधीयन्ते । तथाहि-यत्र यत्र सत्तादिकं सामान्यं पश्यति तत्र तत्र सदादि-शब्दं प्रयुक्ते, एकमेव च सत्तादिकं सामान्यम्, अतः सामान्योपलक्षितेषु भेदेषु समयक्रियासम्भवादकारणमानन्त्यम् ।

[न्या० वा० अ० २ आ० २ सू० ६७ पृ० ३२३ पं०

११] पृ० १७५

यस्य यावती मात्रा । [ ] पृ. ९०

याज्ञवल्क्य इति होवाच ।

[बृह० उ० अ० २ ब्रा० ४ सू० १] पृ. ३२

यादृशोऽर्थान्तरापोहः प्रतिबिम्बात्मको वाच्योऽयं प्रतिपादितः । शब्दान्तरव्यपोहोऽपि तादृगेव प्रतिबिम्बात्मक एवावगम्यते ॥

[तत्त्वसं० का० १०८८] पृ. २१५ (२६) २१६ (१,२)

यावज्जीवेत् सुखं जीव । [ ] पृ. ५०५ (६)

यावत् प्रयोजनेनास्य सम्बन्धो नाभिधीयते ।

असम्बद्धप्रलापिलाद् भवेत् तावदसङ्गतिः ॥

[श्लो० वा० सू० १ श्लो० २०] पृ. १६९

यावदर्थो वै नामधेयशब्दाः । [१-१-४ वात्स्या० भा०]

पृ. ५२२ (२)

यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादकाः ।

वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥

[श्लो० वा० स्फोटवा० श्लो० ६९] पृ. ४३५ (४)

युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिः [न्या० सू० १-१-१५] पृ. ६१६

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ।

[न्यायद० १-१-१६] पृ. ४७७, ५३१, ६६९ (६), ७०४

येन येन हि नाम्ना वै यो यो धर्मोऽभिलष्यते ।

न स संविद्यते तत्र धर्माणां सा हि धर्मता ॥

[ ] पृ. १७४ (५, ६, ७, ८)

येऽपि सातिशया दृष्टाः प्रज्ञामेधादिभिर्नराः ।

[ ] पृ. ५३० (३)

येऽपि सावित्र्या दृष्टाः प्रज्ञा-मेवादिभिर्नराः ।

सोऽपि कान्तरत्नेन न लतीन्त्रियदर्शनात् ॥

[ ] पृ. ४९

कैवलयप्यनवगतोत्पत्तीनां भावानां रूपमुपलभ्यते तेषां तन्तु-
व्यतिषङ्गनितं रूपं दृष्ट्वा तद्व्यतिषङ्गविमोचनात् तद्विनाशाद्
वा निवृत्त्यसौलभ्यमीयते ।

[ ] पृ. ९४ (६)

योनिप्रसङ्गं सम्बन्धप्राहकमाहुः व्याप्तेः सकलाक्षेपेणावगमात् ।

[ ] पृ. ७५-७६

नो ह्यनप्रतिभासमन्वयव्यतिरेकावनुकारयति ।

[ ] पृ. ५२४

यो नाम न यदात्मा हि स तस्यापोह उच्यते ।

न भावोऽभावरूपश्च तदपोहे न वस्तुता ॥

[तत्त्वसं० का० १०२] पृ. २१४ (१७, १८)

नो ह्यन्यरूपसंवेद्यः संवेद्येतान्यथाऽपि वा ।

स भ्रान्तो न तु तेनैव यो नित्यमुपलभ्यते ॥

[ ] पृ. ३७

र

रक्तं पृथग्माणं हि चिरस्थायीति गृह्यते ।

[ ] पृ. ५३९ (२)

रक्षाधिकारणेऽभावव्याधिकार्यं सदेव ।

[सांख्यः] पृ. ४२२

रयणप्यभा सिधा सासया सियाऽसासया ।

[जीवाजीवाभि० प्रतिप० ३ उ० १ सू० ७८] पृ. ६३९ (१)

रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वम्
संयोग-विभागी परत्वाऽपरत्वे बुद्धयः सुख-दुःखे इच्छा-द्वेषा
प्रयत्नश्च गुणाः । [वैशेषिकद० १-१-६] पृ. ६७२ (५)

रूपासंस्काराभावाद् वायावनुपलब्धिः ।

[वैशेषिकद० अ० ४-१-७] पृ. १००

रूपादिलक्षणविषयमिन्द्रियज्ञानम् आर्वसत्यननुष्ठयगोचरं
योनिज्ञानम् । [ ] पृ. ४९९

रूपभावेऽपि चैकलं कल्पनानिर्मितं यथा ।

विमोदोऽपि तथैवेति कृतः पर्यायता ततः ॥

[तत्त्वसं० का० १०३२] पृ. २०७ (५)

रुचं पुन पासह अपुटं तु ।

[आवश्यकनि० गा० ५] पृ. ५४५ (५)

रु

रुक्षणयुक्ते बाधासम्भवे तत्क्षणमेव दूषितं स्यात् ।

[ ] पृ. ३७५ (६)

रुचवोऽवयवा द्वेते निबद्धा न च केनचित् ।

पृक्षायमिहतानां तु विश्लेषो लोष्टवद् भवेत् ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० १११] पृ. ३८

रुच्यात्मनां स्वकार्येषु प्रवृत्तिः स्वयमेव तु ।

[ ] पृ. १०

लिखितं साक्षिणो मुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ।

[ ] पृ. ४५९ (२, ३) ४७५

लिङ्ग-लिङ्गिण्योरेवं पारम्पर्येण वस्तुनि ।

प्रतिबन्धात् तदाभासश्चन्ययोरप्यवन्धनम् ॥

[ ] पृ. ३०५ (१)

व

वक्ता नहि कर्म कश्चित् स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ।

[श्लो० वा० शब्दनित्य० श्लो० २८८] पृ. ४३५ (७)

वक्ता नहि कर्म कश्चित् स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ।

यथैवास्य परैरुक्तः तथैवेनं विवक्षति ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० २८८] पृ. ३९

वचनं राजकीयं वा लौकिकं नापि विद्यते ।

न चाऽपि स्मरणात् पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम् ॥

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३५] पृ. ३१९ (३)

वण्णपज्जवेहिं गंधपज्जवेहिं । [भगवतीसू० शत० १४ उ० ४

सू० ५१३] पृ. ६३५ (१, २)

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥

[साङ्ख्यका० ५७] पृ. ३०९

वय-समणधम्म-संजम-वेयाधसं च बंभगुलीओ ।

णाणाहतिथं तव-कोहणिरगहाई चरणमेयं ॥

[ओघनि० गा० २] ७५५ (२)

वर्णाकृत्यक्षराकारश्चन्यं गोत्वं हि गीयते ।

[ ] पृ. २४३ (२)

वर्तमानावभासि सर्वं प्रत्यक्षम् । [ ] पृ. ५९३

वस्तुलाद् द्विविधस्यात्र सम्भवो दुष्टकारणात् ।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ६४] पृ. ८ (७-८)

वस्तुत्वे सत्येष दोषः स्यात् नासिद्धं वस्तु वस्तुन्तरसिद्धये
सामर्थ्यमासादयतीति, मायाभावे तु नेतरैतराश्रयदोषप्रसङ्गः ।

नहि मायायाः कथञ्चिदनुपपत्तिः-अनुपपद्यमानार्थैव हि माया
लोके प्रसिद्धा उपपद्यमानार्थत्वे तु यथार्थभावाच्च माया ।

[ ] पृ. २७७ (२३) २७८ (१)

वस्तुमेदप्रसिद्धस्य शब्दसाम्यादमेदिनः ।

[ ] पृ. ४३

वस्तुमेदे प्रसिद्धस्य । [ ] पृ. ४८४

'वज्रस्य रागः' कुक्कुमादिद्रव्येण संयोग उच्यते, स च अव्या-
प्यवृत्तिः तत एकत्र रते न सर्वस्य रागः न च शरीरादेरेकवे-
शावरणे सर्वस्य आवरणं युक्तम् । [ ] पृ. ६६४

वत्ससङ्करसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यसमाश्रया ॥

[श्लो० वा० सू० ५ अभावप० श्लो० २] पृ. २४

वत्ससङ्करसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यसमाश्रिता ।

[ ] पृ. १६५

वाक्यार्थे तु पदार्थेभ्यः सम्बन्धानुगमाद् ऋते ।

बुद्धिरुपपद्यते तस्माद् भिन्ना साऽप्यक्षबुद्धिवत् ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १०९] पृ. ७३८

वाक्येष्वष्टेष्वपि सार्थकेषु पदार्थविन्मात्रतया प्रतीतिम् ।
इष्टानुमानव्यतिरेकमीताः क्लिष्टाः पदार्थविचारणायाम् ॥

[श्लो० वा० शब्दप० श्लो० १११] पृ० ७३८
वाग्रूपता चेद् व्युत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती ।
न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमार्शनी ॥

[वाक्यप० प्र० का० श्लो० १२५] पृ० ३८०
(१३), ४८९ (३)

वार्यते केनचिन्नापि तदिदानीं प्रदुष्यति ।

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३६] पृ० ४९६ (६)

वार्यते केनचिन्नापि तत् तदानीं प्रदुष्यति ।

तेनेन्द्रियार्थसम्बन्धान् प्रागूर्ध्वं वापि यत् स्मृतेः ॥

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३६] पृ० ३१९ (४)

विकल्पप्रतिबिम्बमेव रायेशब्दानामर्थः, तदेव चाभिधी-
यते व्यक्लिष्टत इति च ।

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३६] पृ० १९९ (११, १२)

विकल्पोऽवस्तुनिर्भासाद् विसंवादादुपपन्नः ।

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३६] पृ० ५०० (८), ५११ (१०)

विगहगृहमावण्णा । [श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३६] पृ० ६१३ (१)

विकृतिमात्रमेव नार्थव्यवस्था । [श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३६] पृ० ४६१

विकृतिर्न जायते सर्वं प्रत्यक्षमिति गम्यताम् ।

[श्लो० वा० प्रत्यक्ष० श्लो० २३७] पृ० ३१९

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । [बृहदा० उ० अ० ३ ब्रा० ९ मं०
२८] पृ० १५१

विधावनाश्रिते साध्यः पुरुषार्थो न लभ्यते ।

श्रुतः स्वर्गादिवाक्येन धार्यः साध्यतां मजेत् ॥

[श्लो० वा० औत्पत्तिकसू० श्लो० १४] पृ० ७४० (१)

विधिरूपश्च शब्दार्थो येन नाभ्युपगम्यते ।

न भवेद् व्यतिरेकोऽपि तस्य तत्पूर्वको ह्यसौ ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ११०] पृ० १९६ (७, ८)

विनाशकाले न तस्य किञ्चिद् भवति, न भवत्येव केवलम्,
अन्यथा कस्यचिद् विधाने न भावो निवर्तितः स्यात् ।

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ११०] पृ० ३४६-३४७ (१, २)

विभागोऽपि अन्यतरोभयकर्म-विभागजः ।

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ११०] पृ० ७०४ (४)

विभाषाग्रहः । [पा० सू० ३।१।१४३ सिद्धान्तको०
अं० २९०५] पृ० ४०६

विरुद्धं हेतुमुद्गाह्य वादिनं जयतीतरः ।

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ११०] पृ० ७५

विरोधिलिङ्ग-सङ्ख्यादिभेदाद् भिन्नस्वभावताम् ।

तस्यैव मन्यमानोऽयं शब्दः प्रत्यवतिष्ठते ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ११०] पृ० ३१३

विलक्षणोपपाते हि नश्येत् स्वाभाविकं क्वचित् ।

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ११०] पृ० २७८

विषयातः कारकाणि भवन्ति । [श्लो० वा० अपो० श्लो० ११०] पृ० ४७१ (१०)

विशिष्टरूपानुभवान्मान्यतोऽपि निराकिया ।

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ११०] पृ० २७४ (६, ७)

विशिष्यत इति विशेषः गुणेश्च विशेषो गुणविशेषः कर्मो-
भिधीयते, द्वितीयश्चात्र गुणविशेषशब्द एकशेषं कृत्वा निर्दिष्टः
तेन गुणपदार्थो गृह्यते—गुणाश्च ते विशेषाश्च गुणविशेषाः—
विशेषग्रहणमाकृतिनिरासार्थम् । तथाहि—आकृतिः संयोग-
विशेषस्वभावा, संयोगश्च गुणपदार्थान्तर्गतः ततश्चासति विशेष-
ग्रहणे आकृतेरपि ग्रहणं स्यात्, न च तस्या व्यक्तावन्तर्भाव
इष्यते पृथक् स्वशब्देन तस्या उपादानात् । आश्रयशब्देन
द्रव्यमभिधीयते—तेषां गुणविशेषाणामाश्रयस्तदाश्रयो द्रव्यमि-
त्यर्थः । सूत्रे 'तत्'शब्दलोपं कृत्वा निर्देशः कृतः, एवं च
विग्रहः कर्तव्यः—गुणविशेषाश्च गुणविशेषाश्चेति गुणविशेषाः
तदाश्रयश्चेति गुणविशेषाश्रयः, समाहारद्वन्द्वत्वायम् लोकाश्रय-
त्वात् लिङ्गस्य [अ० २ पा० २ सू० २९ महाभाष्ये
पृ० ४७१ पं० ८] इति नपुंसकलिङ्गाऽनिर्देशः । तेनायमर्थो
भवति—योऽयं गुणविशेषाश्रयः सा व्यक्तिश्चोच्यते मूर्तिश्चेति ।
तत्र यदा द्रव्ये मूर्तिसंज्ञास्तदाऽधिकरणसाधनो द्रष्टव्यः—
मूर्च्छन्त्यस्मिन्नवयवा इति मूर्तिः, यदा तु रूपादिषु तदा कर्तृ-
साधनः—मूर्च्छन्ति द्रव्ये समवयन्तीति रूपादयो मूर्तिः । व्यक्ति-
शब्दस्तु द्रव्ये कर्मसाधनः रूपादिषु करणसाधनः ।

[न्या० वा० अ० २ भा० २ सू० ६८ पृ० ३३२ पं०

३-२४] पृ० १७७ (९, १०, ११)—१७८ (१, २)

विशेषणं विशेष्यं च सम्बन्धं लौकिकी स्थितिम् ।

गृहीत्वा सङ्कल्प्येतत् तथा प्रयेति नान्यथा ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ११०] पृ० ५१५ (१), ५२५ (४)

विशेषहेतवस्तेषां प्रत्यया न कथ्यन्ते ।

नित्यानामिव युज्यन्ते क्षणानामविवेकता ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ११०] पृ० ३२९ (१८)

विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाधनम् ।

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ११०] पृ० ५५४

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्यात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्वावाभूमी जनयन् देव एक आस्ते ॥

[श्वेताश्वत० उ० अ० ३, ३] पृ० ९८

विषयविषयिसञ्जिपातानन्तरमाद्यं ग्रहणभवग्रहः ।

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ११०] पृ० ५५२ (७)

विषयेण हि बुद्धीनां विना नोत्पत्तिरिष्यते ।

विशेषादन्यदिच्छन्ति सामान्यं तेन तद् ध्रुवम् ॥

[श्लो० वा० आकृ० श्लो० ३७] पृ० २४०

ब्रह्मादिना हतान् ध्वानस्तद्वावाध्ववसायिनः ।

ज्ञानस्योत्पादनादेतज्जालादेः प्रतिषेधनम् ॥

[तत्त्वसं० का० १०७०] पृ० २१२ (२४)

वेदाध्ययनं सर्वं तदध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनवाच्यत्वादनुनाध्ययनं यथा ॥

[श्लो० वा० अ० ७ श्लो० ३५५] पृ० १३७

वेदाध्ययनमखिलं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनवाच्यत्वादधुनाऽध्ययनं यथा ॥

[श्लो० वा० सू० ७ श्लो० ३६६] पृ. ४०

बोसट्टवत्तदेहो विहरइ गामाणुगामं तु ।

[आव० नि० गा० ३१६] पृ. ७५०

व्यक्तिजन्मन्यजाता चेदागता नाश्रयान्तरात् ।

प्राणासीद् न च तद्देशे सा तथा सज्जता कथम् ॥

[ ] पृ. २४० (११)

व्यक्तिनाशेन चेज्जगता व्यक्त्यन्तरे न च ।

तत् शून्ये न स्थिता देशे सा जातिः केति कथ्यताम् ॥

[ ] पृ. २४० (१२)

व्यक्तिरूपावसायेन यदि वाऽप्योह उच्यते ।

तत्किञ्चाप्यभिसम्बन्धो व्यक्तिद्वारोऽस्य विद्यते ॥

[तत्त्वसं० का० ११४३] पृ. २२४

व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ।

[न्यायप० अ० २ आ० २ सू० ६६] पृ. १७७

व्यक्तेर्जात्यादियोगेऽपि यदि जातेः स नेध्यते ।

तादात्म्यं कथमिष्टं स्यादनुपपन्नचेतसाम् ॥

[ ] पृ. २४० (१३, १४)

व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ।

[न्यायद० अ० २ आ० २ सू० ६५] पृ. १७७

व्यक्त्यानां हि वायूनां भिन्नावयवदेशता ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ७९-८] पृ. ३६

व्यवहारस्तु तामेव प्रतिबन्तुव्यवस्थिताम् ।

तथैव दृश्यमानत्वाद् व्यवहारयति देहिनः ॥

[ ] पृ. ३११ (५, ६)

व्यापकत्वं च तस्येदमिष्टमाध्यवसायिकम् ।

मिथ्यावभासिनो ह्येतं प्रत्ययाः शब्दनिर्मिताः ॥

[तत्त्वसं० का० १२१२] पृ. २३२ (२१, २२)

व्यावहारिकस्य चेतत् प्रमाणस्य लक्षणमुक्तम् ।

[ ] पृ. ४९७

श

शक्तयः सर्वभावानां कार्यान्पातिगोचराः ।

[श्लो० वा० सू० ५ शून्य० श्लो० २५४] पृ. ५४

शब्द एवाभिजल्पलमागतः शब्दार्थः ।

[ ] पृ. १८० (११)

शब्दज्ञानादसंभिकृष्टेऽर्थे बुद्धिः शब्दम् ।

[१-१-५ शाबरभा०] पृ. ५७४ (३)

शब्दत्वं गमकं नात्र गोशब्दत्वं निषेत्स्यते ।

व्यक्तिरेव विशेष्याऽतो हेतुर्थैका प्रसज्यते ॥

[श्लो० वा० शब्दप० ६४] पृ. ५७५

शब्दस्य वृत्तेः सर्वत्र पद्यानामपि न क्वचित् ।

प्रमाणानामभावोऽतो नार्थाभावविनिश्चयः ॥

[ ] पृ. ५८७

शब्दस्यागमनं तावददृष्टं परिकल्प्यते ॥

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० १०७] पृ. ३८

शब्दादुदेति यद् ज्ञानमप्रत्यक्षेऽपि वस्तुनि ।

शब्दं तदिति मन्यन्ते प्रमाणान्तरवादिनः ॥

[ ] पृ. ५७४ (४)

शब्दे दोषोद्भवत्वाद् वक्त्रधीन इति स्थितम् ।

तदभावः क्वचित् तावद् गुणवद्भवत्कत्वतः ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ६२] पृ. १९

शब्दे नागम्यमानं च विशेष्यमिति साहसम् ।

तेन सामान्यमेष्टव्यं विषयो बुद्धि-शब्दयोः ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ९४] पृ. १९३ (६)

शब्देनाव्यापृताश्रयस्य बुद्धावप्रतिभासानात् ।

अर्थस्य दृष्टाविव तदनिर्देशस्य वेदकम् ॥

[ ] पृ. २५० (११, १२) ५२५ (७)

शरीरान्तरेऽपि तदज्ञानसम्बन्धिनि तद्गुणा उपलभ्यन्ते
इत्यभिदधति । तथाहि-‘देवदत्ताज्ञानात् देवदत्तगुणपूर्वकम्,
कार्यत्वे सति तदुपकारकत्वात्, प्रासादिवत् । कार्यदेशे च सन्नि-
हितं कारणं तज्जनने व्याप्रियनेऽन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति तदज्ञाना-
प्रादुर्भावदेशे तत्कारणतद्गुणसिद्धिः । तथा तदन्तराले च प्रती-
यन्ते तथाहि-अमेरुर्ध्वं ज्वलनम्, वायोस्त्रियं पवनं तद्गुण-
पूर्वकम्, कार्यत्वे सति तदुपकारकत्वात्, यक्षादिवत् । यत्र च
तद्गुणास्तत्र तद्गुण्यधनुमीयन् इति ‘स्वदेह एव देवदत्तात्मा’ इति
प्रतिज्ञा अनुमानबाधिता । ततोऽनुमानबाधितकर्मनिर्देशानन्तर-
प्रयुक्तत्वेन कालात्ययापदिष्टो हेतुः ।

[ ] पृ. १४६-१४७ (१)

शाकलेयाश्च भिन्नत्वं बाहुलेयाश्चोः समम् ।

सामान्यं नान्यदिष्टं चेत् कागोऽप्योहः प्रवर्तनाम् ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ७७] पृ. १९० (१०)

शास्त्रस्य तु फले दृष्टे तत्प्राप्त्याशावशीकृताः ।

प्राप्तावन्तः प्रवर्तन्ते तेन वाच्यं प्रयोजनम् ॥

[ ] पृ. १६९ (१०)

शास्त्रार्थप्रतिज्ञाप्रतिपादनपर आदिवाक्योपन्यासाः ।

[ ] पृ. १७२ (१)

शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धि-काठिन्यवर्जिताः ।

शशशृङ्गादिरूपेण सोऽन्यन्ताभाव उच्यते ॥

[श्लो० वा० अभा० परि० श्लो० ४] पृ. १८६, ५८१

शिष्टाः क्वचिदसीष्टे वस्तुनि प्रवर्तमाना असीष्टदेवताविशे-
षस्त्वविधानपुरस्सरं प्रवर्तन्ते । [ ] पृ. १

शुद्धं द्रव्यं समाश्रित्य सङ्ग्रहस्तदशुद्धितः ।

नगमव्यवहारो स्तो शेषाः पर्यायमाश्रिताः ॥

[ ] पृ. ३११ (२)

शेषाणामाश्रयव्यापिलम् ।

[प्रशस्त० क० पृ० १०३ पं० ८] पृ. ७०८ (१)

भेयःसाधनता तेषां नित्यं वेदात् प्रतीयते ।

तादृष्येण च धर्मत्वं तस्मादेन्द्रियगोचरः ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १४] पृ. ५०५

श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः सा ब्रह्मगुणकर्मभिः ।

चोदनालक्षणैः साध्या तस्मादेष्टव्ये धर्मेता ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० १९१] पृ. ५०५

भोत्रधीरप्रमाणं स्यादितराभिरसङ्गतेः ।

[श्लो० सू० २ श्लो० ७७] पृ. १९

भोत्रादिद्विसरविकल्पिका ।

[ ] पृ. ५३३ (१)

व

बद्धकेन युगपद्योगात् परमाणोः बद्धता ।

[ ] पृ. १०५, ३७६ (९)

बद्धेव धर्मिणः प्रोक्ताः । [ ] पृ. ६६१ (७)

स

स एवाविनाभावो दृष्टान्ताभ्यां दर्शयते ।

[ ] पृ. ३९४

संयोगसिद्धीए फलं वयंति ।

[आशङ्क्यकनि० पद्यमाव० गा० २३] पृ. ७५७ (१)

संयोगस्य ब्रह्मयोर्विशेषणत्वेन अध्यक्षतः प्रतीयमानत्वात् । तदाहि-कश्चित् केनचित् 'संयुक्ते ब्रह्मे आहर्' इत्युक्तो ययोरेव ब्रह्मयोः संयोगमुपलभ्य(भ)ते, ते एव आहर्तुं न ब्रह्ममात्रम् अन्यथा हि यत् किञ्चिद् आहरेत् । एतद् विभागसाधनेऽपि विपर्ययेण सर्वं समानम् । किञ्च, यदि अर्थान्तरभूतौ संयोग-विभागी वस्तुनो न स्याताम् तदा वस्तुमात्रनिबन्धनौ 'सान्तर-मिदम्' 'निरन्तरम्' इति च प्रत्ययो नोत्पद्येयाताम् न हि विशेषप्रत्ययो वस्तुविशेषमन्तरेण सम्भविनौ सर्वदा सर्वत्र भाव-प्रसङ्गात् । अपि च दूद्देशवर्तनः प्रमातुः सान्तरावस्थितेऽपि धव-कदिरादौ निरन्तरावसायिनी बुद्धिर्द्योतयते या च क्वाचि-क्षिप्तरावसके बलाकादौ सान्तराध्यवसायिनी समुपजायते; द्विविधाऽपि इयम् 'अतस्सिस्तत्' इति प्रवृत्तेर्मिथ्याबुद्धिः । न च असौ मुख्यपदार्थानुभवमन्तरेण क्वचिद् उपजायमाना संल-क्ष्यते न हि अननुभूतरजतस्य शुक्तिकायाम् 'रजतम्' इति विभ्रमः इति कश्चित् मुख्यो भावो विभ्रमधियो निमित्तमभ्युपगन्तव्यः; तदभ्युपगमे च संयोग-विभागसिद्धिः तद्व्यतिरेकेण अन्यस्य एतद्बुद्धिनिबन्धनस्य असम्भवात् । तथा 'कुण्डली देवदत्तः' इति मतिः किनिबन्धना उपजायते इति वक्तव्यम् । न पुरुष-कुण्डल-मात्रनिबन्धना, सर्वदा तयोस्तस्या उत्पत्तिप्रसङ्गात् । अपि च यदेव क्वचित् केनचित् उपलब्धं सत्त्वेन; तस्यैव अन्यत्र विधिः प्रतिषेधो वा दृष्टः । यदि च संयोगो न कदाचिद् उप-लब्धः कथं विभागेन अस्य 'चैत्रोऽकुण्डलः कुण्डली वा' इत्येवं प्रतिषेधः विधिश्च भवेत्? यतः 'अकुण्डलश्चैत्रः' इति न कुण्डलं प्रतिषिध्यते तस्य अन्यदेशादौ विद्यमानस्य प्रतिषेद्धमवा-

क्यत्वात्, अत एव न चैत्रः तत्तत्त्वैकस्य कुण्डलसंयोगः अस्ति-प्यते । एवं 'कुण्डली चैत्रः' इत्याद्यापि चैत्र-कुण्डलसंयोग-तरस्य विधिः तयोः सिद्धत्वात् । ततः पारितोष्याद् अप्रतीतस्य तत्-संयोगस्यैव विधिरिति संयोगादिकोक्तयः समस्तैव बह-शाद् विभक्तविधि-प्रतिषेधप्रवृत्तिः 'चैत्रः कुण्डली' इत्यादि-प्रयोगेषु । किञ्च, यदि संयोगः अर्थान्तरं न भवेत् तदा वीज-दयः-अविशिष्टत्वात्-सर्वदेव स्वकार्यमङ्गुरादिकं विद्यन्तुः न चैवम् सर्वदा तेषां कार्यानाम्भात्; अतो बीजादयः स्वकार्य-निर्वर्तने कारणान्तरसम्बन्धेनः सृष्टिण्ड-इण्ड-वक्-सूत्रादय इव घटादिकरणे; योऽसौ अपेक्ष्यः स संयोगः ।

[ ] पृ. ६७७(४,५)-६७८(१,२,४)-६७९(१,२)

संयोग्यादिषु वेत्तुं प्रतिबन्धो न तादृशः ।

न ते हेतव इत्युक्तं व्यभिचारस्य सम्भवात् ॥

[ ] पृ. ५५१

संवादस्याप्य पूर्वेण संवादित्वात् प्रमाणता ।

अन्योऽन्याभ्रयभावेन न प्रामाण्यं प्रकल्पते ॥

[ ] पृ. ६

संवितिः संवितितयैव संवेष्टा न संवेद्यतया ।

[ ] पृ. ७९

संवेष्ट्याख्यं फलं ज्ञातव्यापारसङ्गात् सामान्यतो दृष्टं किञ्चम् ।

[ ] पृ. २७

संसद्गमसंसद्ग उद्धृत् तद् अप्यलेखिया चेव ।

उग्राहिया पराहिया उज्जिष्यहम्मा च सप्तमिया ॥

[ ] पृ. ७५५ (४,५)

संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं किञ्चम् ।

[साङ्ख्यका० ४०] पृ. ४१७ (८)

संसर्गमोहितधियो विविक्तं धातुगोचरात् ।

भावात्मानं न पश्यन्ति ये तेभ्यः स विविच्यते ॥

[ ] पृ. ७३९

संसर्जेत् शुभमेवैकमनुकम्पाप्रयोजितः ।

[श्लो० वा० सू० ५ सम्बन्धा श्लो० ५२]

पृ. १००

संसृज्यन्ते न भिद्यन्ते स्वतोऽर्थाः पारमार्थिकाः ।

रूपमेकमनेकं वा तेषु बुद्धेरुपलब्धः ॥

[ ] पृ. २१० (१,२,३,४)

संस्थान-प्रसव-स्थितिषु यथाकर्म जी-पुं-नपुंसकव्य-स्थाति (स्था । इति) [ ] पृ. २२१ (११)

संहस्य सर्वतश्चिन्तां स्मिन्नेनान्तरात्मना ।

स्थितोऽपि चक्षुषा रूपं वीक्षते साक्षया मतिः ॥

[ ] पृ. ५०३ (८)

सङ्केतस्मरणोपायं दृष्टसङ्कलनात्मकम् ।

पूर्वापरपरामर्शेभ्यो तत्तादृशे कथम् ? ॥

[ ] पृ. ५१५ (३) ५३५ (५)

सङ्ख्या-परिमाणानि पृथक्त्वम् संयोग-विभागौ परत्वाऽपरत्वे
कर्म च रूपि(द्रव्य)समवायाच्चाक्षुषाणि ।

[वैशेषिकद० ४-१-११] पृ. ११३, ६७३ (३) ६८६ (३)

स चेद्गोनिवृत्त्यात्मा भवेदन्योन्यसंश्रयः ।

सिद्धश्चेद् गोरपोद्वाहं वृथापोहप्रकल्पनम् ॥

[श्रौ० वा० अपो० श्रौ० ८४] पृ. १११ (११)

सत्ता-द्रव्यत्वसम्बन्धात् सद्रव्यं वस्तु ।

[ ] पृ. ७३१

सत्ता-स्वकारणाऽऽश्लेषकरणात् कारणं किल ।

सा सत्ता स च सम्बन्धो नित्यौ कार्यमथेह किम् ॥

[ ] पृ. ३०३ (७)

स त्वसम्पादकस्तादृग्वस्तुसम्बन्धहानितः ।

न शब्दाः प्रत्ययाः सर्वे भूतार्थाभ्यवसायिनः ॥

[तत्त्वसं० का० ११६५] पृ. २२७ (६)

सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम् ।

[जैमि० सू० १-१-४] पृ. ४८, ८०, ५३४ (८)

सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्य इन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमनि-
मित्तम्, विद्यमानोपलम्भनत्वात् ।

[जैमिनीयसू० १-१-४] पृ. ३१

सदकारणवन्तित्वम् ।

[वैशेषिकद० ४-१-१] पृ. ६४७, ६५६, ७३१

सदुपलम्भकप्रमाणगम्यत्वं पणामस्तित्वमधीयते, तच्च षट्-
पदार्थविषयं ज्ञानम् नस्मिन् सति 'सत्' इति व्यवहारप्रवृत्तेः ।

एवं 'ज्ञानजनितं ज्ञानत्रेयत्वम्' 'अभिधानजनितम् अभिधेयत्वम्'
इत्येवं व्यतिरेकनिबन्धना पट्टो सिद्धा, न चाऽनवस्था, न च

षट्पदार्थव्यतिरिक्तपदार्थान्तरप्रसक्तिः ज्ञानस्य गुणपदार्थेऽन्तर्भा-
वात् । [ ] पृ. ६६१ (१०)

सदेव न जन्यते । [ ] पृ. ५७

सङ्गुणद्रव्यरूपेण रूपादेरेकतेष्यते ।

स्वरूपापेक्षया तेषां परस्परं विभिन्नता ॥

[श्रौ० वा० अभावप० श्रौ० २४] पृ. ५८८ (१३)

सद्रूपतानतिक्रान्तस्वभावमिदं जगत् ।

सत्तारूपतया सर्वे संयुक्तं संप्रदो मतः ॥

[ ] पृ. ३११ (४)

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ।

[तत्त्वार्थ० अ० २ सू० ९] पृ. ६१८

सन्तानविषयत्वेन वस्तुविषयत्वं द्वयोरुक्तम् ।

[ ] पृ. ४६८ (९)

सन्ति पञ्च महद्भूयाः ।

[सूत्रक० प्र० शु० प्र० अ० प्र० उ० गा० ७] पृ. ५९

सन्निकर्षविशेषात् तद्गृहणम् ।

[ ] पृ. ५२८

सन्निकृष्टार्थवृत्तित्वं न तु ज्ञानान्तरेष्वयम् ।

[श्रौ० वा० निरा० श्रौ० ११५] पृ. ५३७ (११, १२)

१०५ सं० प०

सन् बोधगोचरप्राप्तस्तद्भावोपलभ्यते ।

नयन् भावः कथं तस्य न नाशः कार्यतामियात् ॥

[ ] पृ. ३२१ (५, ६)

सप्त भुवनान्येकबुद्धिनिर्मितानि, एकवत्स्लन्तर्गतत्वात्, एका-
वस्थान्तर्गतानेकापवरकवत्; यथैकावस्थान्तर्गतानामपवरकाणां

सूत्रधारिकबुद्धिनिर्मितत्वं दृष्टं तथैकस्मिन्नेव भुवनेऽन्तर्गतानि
सप्त भुवनानि, तस्मात् तेषामप्येकबुद्धिनिर्मितत्वं निश्चीयते;

यद्बुद्धिनिर्मितानि चैतानि स भगवान् महेश्वरः सकलभुवनैक-
सूत्रधारः । [ ] पृ. १३२

स बहिर्देशसम्बन्धो विस्पष्टमुपलभ्यते ।

[ ] पृ. १९९

समवायिनः श्वेत्यात् श्वेत्यबुद्धेः श्वेते बुद्धिः ।

[वैशेषिकद० ८-१-९] पृ. ६९३ (२)

समानप्रत्ययप्रसवात्मिका जातिः ।

[न्यायद० अ० २ भा० २ सू० ६८] पृ. १७८ (७)

समाना इति तद्वहात् ।

[ ] पृ. २४२ (२०)

समुच्चयार्थिश्चार्थः कश्चिच्चदेरमीप्सितः ।

तदन्यस्य विकल्पादेर्भवेत् तेन व्योहनम् ॥

[तत्त्वसं० का० ११५९] पृ. २२६ (५)

सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना ।

[श्रौ० वा० प्रत्यक्ष० श्रौ० ८४] पृ. ५६, ५३७ (९)

सम्बद्धबुद्धिजननं तेषां सम्बन्ध एव च ।

[ ] पृ. १०७ (५, ६)

सम्यगर्थं च संशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः ।

[श्रौ० वा० सू० ४ प्रत्यक्ष० श्रौ० ३८] पृ. ५३५ (१)

सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चादित्राणि मोक्षमार्गः ।

[तत्त्वार्थसू० १-१] पृ. ६५१

सर्ग-स्थित्युपसंहारान् युगपद् व्यक्तशक्तितः ।

युगपच्च जगत् कुर्यात् नो चेत् सोऽन्यक्तशक्तिकः ॥

[ ] पृ. ७१६ (९, १०)

सर्गादी पुरुषाणां व्यवहारोऽन्योपदेशपूर्वकः, उत्तरकालं प्रबु-
द्धानां प्रत्यर्थनियतत्वात्, अप्रसिद्धवागव्यवहाराणां कुमाराणां

गवादिषु प्रत्यर्थनियतो वागव्यवहारो यथा मात्राशुपदेशपूर्वकः ।

[ ] पृ. १०१ (३)

सर्वे एवायमनुमानानुमेयव्यवहारः सांनृतः ।

[ ] पृ. ३७७

सर्वे एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्याद्वेदेन धर्मधर्मिभेदेन ।

[ ] पृ. ५६४ (९)

सर्वचित्त-चैतानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षम् ।

[न्या० नि० १-१०] पृ. ५०१ (३) ५०८ (१६)

सर्वचित्तचैतानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षमविकल्पम् ।

[ ] पृ. ५०६, (१, २)

सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीम्—।

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११७] पृ. ५५

सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।

दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११७] पृ. ४५

सर्वज्ञो नावबुद्धश्चेद् येनैव स्यान्न तं प्रति ।

तद्वाक्यानां प्रमाणत्वं मूलाज्ञानेन वाक्यवत् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११५] पृ. ५३ (२)

सर्वज्ञोऽयमिति हेतुत् तत्कालेऽपि बुभुक्षुभिः ।

तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानरहितैर्गम्यते कथम् ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११४] पृ. ५३

सर्वत्र पर्यनुयोगपराभ्येव सूत्राणि बृहस्पतेः ।

[ ] पृ. ६९, ७४

सर्वत्राभेदादाश्रयस्यानुच्छेदात् कृत्स्नपरिसमासेष्व यथाकर्म
जातिधर्मा एकल-नित्यल-प्रत्येकपरिसमासिलक्षणा अपोह
एवावतिष्ठन्ते; तस्माद् गुणोत्कर्षादर्थान्तरापोह एव शब्दार्थः
साधुः । [ ] पृ. २०१ (८)

सर्वेदा सदुपायानां वादमार्गः प्रवर्तते ॥

[श्लो० वा० निरालम्ब० श्लो० १२८] पृ. ३७७

सर्वभावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।

स्वभाव-परभावाभ्यां यस्माद् व्यावृत्तिभागिनः ॥

[ ] पृ. २४३ (२०, २१, २२)

सर्वमालम्बने भ्रान्तम् ।

[ ] पृ. ५१२ (२)

सर्वमेकं सलक्षणं च ब्रह्म ।

[ ] पृ. २७३ (३)

सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च व्यावृत्त्यनुगमात्मिका ।

जायते ह्यात्मकत्वेन विना सा च न युज्यते ॥

[श्लो० वा० आहू० श्लो० ५] पृ. २३३

सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् ।

यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यते ॥

[श्लो० वा० सू० १ श्लो० १२] पृ. १६९ (७, ८)

सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः ।

चोदितो दधि खादेति किमुष्टं नाभिधावति ॥

[ ] पृ. २४२ (३३)

सर्वे धर्मा निरात्मानः सर्वे वा पुरुषा गताः ।

सामस्त्यं गम्यते तत्र कश्चिदंशस्त्वपोह्यते ॥

[तत्त्वसं० का० ११८६] पृ. २२९

सर्वेऽप्यनियमा ह्येते नानुमोत्यतिकारणम् ।

नियमात् केवलादेव न किञ्चिज्ज्ञानुमीयते ॥

[ ] पृ. ११

सवियप्प-गिवियप्प । [प्र० का० गा० ३५]

पृ. ६२८ (५)

सव्यापारप्रतीतत्वात् प्रमाणं फलमेव सत् ।

[ ] पृ. ५२९ (११)

सव्यापारमिवाभाति व्यापारेण स्वकर्मणि ।

[ ] पृ. ४५९ (७) ५२९

सम्बन्धोवा तित्थयिरसिद्धा तित्थयिरित्थे अतित्थयिरसिद्धा

असंख्येज्जगुणा । [ ] पृ. ७५२

सव्वाओ लद्धीओ । [विशेषाव० भा० गा० ३०८९]

पृ. ६०८ (८)

सव्वे वि एगदूसेण णिग्गया जिणवरा ।

[आवश्यकसू० गा० २२७] पृ. ७५० (२)

स सर्वो (सर्वो) मिथ्यावभासोऽयमर्थ इतीष्यत एव यथो-

क्तेष्वेका (सर्वेष्वेका)त्मकग्रहः । इतरेतरमेदोऽस्य बीजं संज्ञा

यदर्थिका ॥ [ ] पृ. १८१ (१६, १७, १८)

सहभावितो गुणाः कमभावितः पर्यायाः ।

[ ] ४७८ (५)

सहवर्तिनो गुणाः । [ ] पृ. १४७

सह सुपा । [अ० २ पा० १ सू० ४ पाणि० व्या० पृ०

१६० अ० ६४९] पृ. २७१

सहसवर्त्मा सामवेदः । [ ] पृ. ७३१ (३)

सांव्यवहारिकस्य च प्रमाणस्यैतल्लक्षणम् ।

[ ] पृ. ४७०

साकारे से णाणे अणागारे दंसणे ।

[ ] पृ. ६०५

साक्षादपि च एकस्मिन्नेवं च प्रतिपादिते ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽपि सामर्थ्येन प्रतीयते ॥

[तत्त्वसं० का० १०१३] पृ. २०३ (१६, १७, १८, १९)

सागारमणगारं लक्षणमेयं तु सिद्धान्तं ।

[प्रज्ञाप० द्विती० प० सू० ५४ गा० १६०]

पृ. ६०८ (५)

सादृश्यस्य च वस्तुत्वं न शक्यमववाधितुम् ।

भूयोऽवयवसामान्ययोगो जात्यन्तरस्य तत् ॥

[श्लो० वा० उपमान० श्लो० १८] पृ. ५७६

साधने पुरुषार्थस्य सन्निरन्ते त्रयीविदः ।

बोधविधौ समायत्तम्—। [ ] पृ. ७४१

‘साध्यसद्भावे एव सर्वत्र साधनसद्भावः’ इत्येवं भूतान्वयाऽ-

प्रसिद्धौ ‘साध्याभावे सर्वत्र साधनस्य अभावः’ इति सकला-

क्षेपेण व्यतिरेकस्यासम्भवात् । [ ] पृ० ६७१

साध्यसाधनम् । [न्यायद० १-१-६] पृ. ५७८ (१)

सामर्थ्यभेदः सर्वत्र स्यात् प्रत्यक्षविवक्षयोः ।

[श्लो० वा० सू० ६ श्लो० ८३] पृ. ३६

सामान्यं नान्यदिष्टं चेत् तस्य वृत्तेर्नियामकम् ।

गोलेनापि विना कस्माद् गोबुद्धिर्न नियम्यते ॥

[श्लो० वा० आहू० श्लो० ३५] पृ. २४० (१५, १६)

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रसिद्धिरनुमानात् ।

[साङ्ख्यका० ६] पृ. ५६६

सामान्यप्रत्यक्षात् विशेषाप्रत्यक्षात् विशेषस्तुतेश्च संशयः ।

[वैशेषिकद० २, २, १७] पृ. ४५२ (१)

सामान्यमपि नीलत्वादि नीलाद्याकारमेव अन्यथा 'नीलम्' 'नीलम्' इति अनुवृत्तिप्रत्ययो न स्यात् इति हेतोरसिद्धत्वात् मानुमानबाधा । [ ] पृ. ६९३

सामान्यविषयत्वं हि पदस्य स्थापयिष्यते ॥

[श्लो० वा० शब्दप० ५५] पृ. ५७५

सिद्धश्चागौरपोहेतु गोनिषेधात्मकश्च सः ।

तत्र गौरेव वक्तव्यो नञा यः प्रतिषिध्यते ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ८३] पृ. १९१ (१०)

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ।

[न्यायद० अ० १ आ० २ सू० ६] पृ. ९७

सुखमाह्लादनाकारं विज्ञानं मेयबोधनम् ।

शक्तिः क्रियानुमेया स्यात् यूनाः कान्तासमागमे ॥

[ ] पृ. ४७८ (६)

सुविवेचितं कार्यं कारणं न व्यभिचरति ।

[ ] पृ. ११८, २६६, ५६३,

सुविवेचितं कार्यं कारणं न व्यभिचरति अतस्तद्वधारणे यन्नो विषेयः । [ ] पृ. ९०

सोमिला ! एगे वि अहं जाव अणेगभूयभावभविण् य अहं ।
छे केणट्ठेण भंते ! एवं बुद्धि ? एगे वि अहं ।

[भग० श० १८ उ० १० सू० ६४७] पृ. ६२५

सोमिला ! दब्बट्ठयाए एगे अहं, णाणदंसणट्ठयाए दुवे अहं ।

[भगवती० श० १८ उ० १० सू० ६४७] पृ. ६२५

सोऽयं प्रमाणार्थोऽपरिसङ्क्षेपः ।

[वात्स्या० भा० पृ० १ पं० १२] पृ. ५२४

सो य तवो कायन्नो जेण मणो मंगुलं न चित्तेइ ।

[पञ्चव० पृ. ३५ गा० २१४] पृ. ७४९ (२)

स्त्रीत्वादयो गोत्वादय इव सामान्यविशेषाः ।

[ ] पृ. २२२ (३)

स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभासप्रज्ञानोहाः सुखादिप्रत्यक्ष-
मिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानि । [१-१-१६ वात्स्या० भा०]

पृ. ५६२

स्वकर्मणा युक्त एव सर्वो ह्युपगच्छते नरः ।

स तथाऽऽकृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति ॥

[ ] पृ. ७१५

स्वकारणसम्बन्धकालः प्रथमः ततः स्वसामान्याभिव्यक्ति-
कालः ततः अवयवकर्मकालः ततः अवयवविभागकालः ततः

स्वार्म्भकावयवसंयोगविनाशकालः ततः द्रव्यविनाशकालः ।

[ ] पृ. ६८७

स्वकीयरूपानुभावाज्ञान्यतोऽन्यनिराकिया ।

[ ] पृ. १६६ (१)

स्वशब्दाभिर्गतो भूयो न तदाऽऽगन्तुमर्हति ।

[ ] पृ. ७५

स्वतः सर्वप्रमाणानां ग्रामाण्यमिति गम्यताम् ।

नहि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्थते ॥

[श्लो० वा० सू० २ श्लो० ४७] पृ. ४

स्वबीजानेकविच्छिद्यस्तुसङ्केतशक्तिः ।

विकल्पास्तु विभिद्यन्ते तद्रूपाध्यवसायिनः ॥

[तत्त्वसं० का० १०४८] पृ. २०९ (१४, १५)

स्वभावेऽप्यस्ततः सिद्धे यदि पर्यनुयुज्यते ।

तत्रोक्तमिदं युक्तं न दृष्टेऽनुपपन्नता ॥

[ ] पृ. २६

स्वभावेऽप्यविनाभावो भावमात्रानुरोधिनि ।

तदभावे स्वयं भावस्याभावः स्यादभेदतः ॥

[ ] पृ. ३२१ (२९) ५६९ (४)

स्वभावोऽपि स तस्येत्थं येनापेक्ष (?) निवर्तते ।

(?) विरोधिनि यथाऽन्येषां प्रवाहा मुद्रादिकम् ॥

[ ] पृ. ३४८

स्वयमेव भावो न भवेत् । [ ] पृ. ४२५

स्वरूप-पररूपाभ्यां नित्यं सदसदारमके ।

वस्तुनि ज्ञायते किञ्चिद् रूपं कैश्चित् कदाचन ॥

[श्लो० वा० अभाव प० श्लो० १२] पृ. ५८१ (६)

स्वरूपसत्त्वमात्रेण न स्यात् किञ्चिद् विशेषणम् ।

स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद् विशेषणम् ॥

[श्लो० वा० अपो० श्लो० ८७] पृ. १९२

स्वरूपस्य स्वतो गतिः । [ ] पृ. १५, ४६५, ४८३, ५१३

स्वरूपेणैव निर्देश्यः । [ ] ५९२

स्वसंवेद्यमनिर्देश्यं रूपमिन्द्रियगोचरः ।

[ ] पृ. १८७ (५)

स्वभाविकीमविद्यां तु नोच्छेत्तुं कश्चिदहर्ति ।

[श्लो० वार्तिक० सू० ५] पृ. २७८

स्वाश्रयेन्द्रियसन्निकर्षः पेशप्रतिपत्तिकं सामान्यम् ।

[ ] पृ. ६९४

हयं णाणं क्रियाहीणं हया अण्णाणओ क्रिया ।

पासंतो पंगुलो ढङ्गो धावमाणो य अंधओ ॥

[आवश्यकनि० पदमाव० गा० २२] पृ. ७५६ (८)

हिताहितप्राप्ति-परिहारयोः । [ ] पृ. ४६९

सर्वज्ञः— । [ ] पृ. ४६

हिरण्यगर्भः समवर्ततायै । [ऋग्वेद अष्ट० ८ मं० १० सू० १२१] पृ. ३२, ४०, ४२

हेतुना यः समग्रं कार्योत्पादोऽनुमीयते ।

अर्थान्तरानपेक्षत्वात् स स्वभावोऽनुवर्णितः ॥

[ ] पृ. ५६३

हेतुमदनित्यमव्यापि यत्किञ्चनैकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥

[साङ्ख्यका० १०] पृ. २८१ (१८)

हेलाययं टच् । [ ] पृ. २७१ (४)

*सन्मतिटीकानिर्दिष्टा ग्रन्था ग्रन्थकृतश्च ।

अ

अक्षपाद ५३९-२९
अक्षपादकणभुग्मतानुसारिन् ४७५-१७, ७१८-३२
अज्ञ ६१५-१६
अत्राहुः ९३-३३, ९५-२४
अध्ययन ३३२-१५, ४७१-२८, ५०९-३२, ५६७-१७, ६९९-१३ (२)
अन्य ९७-२२, ९८, ९९, १०९, १५५, १८०-२२ (८, ११), १८१ (३), १८२ (४), १८५ (१), २२२-४ (३), २७८, ३५३, ५६२ (५), ७१५ (२), ७४०-६
अपर १६-२८, १४६, १८० (२०), २३२, २३३, २७८, ३१०, ३४०, ४२२, ४२८, ५२३, ५३१, ५६०, ५६२-१० (२), ५६५-२६, ५६६-३२, ६९८-१४ (२)
अभयदेव ७६१-२४
अहंत् १-२०, ४४, ६३४-१७
अहंप्रणीतशासन ४५३-३०
अहंत्-सर्वज्ञशासन ६८-२६
अहंदागम ६५१-३, ७५३-३८
अहंत्वचन ६२१-२५, ६५१-१
अहंन्मतानुसारिन् ४४१-२१
अविद्वक्त्र १००-३३, ३३२-१५, ६५८-३ (४), ६७४-१९
अष्टकादि ४०-३३, ४२-५

आ

आगम ९३-२, २७३-४, २९५-१०, ६१३-३४, ६१९-११, ७४६-९, ७५१-१३, ७५६-३२
आगमविद् ७३२-२७
आचारार्थं ७५०-१९, ७५१-२
आचार्य २७-२८, ६८-१९, २८४-३३, ३१६-११
आचार्य (विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिकार) ३७६-३०
आचार्य (दिग्ग) २०४-१०, २१२-१९ (१९), २१३-१०, २१७-१२, २२८-२०, २३१-८, ३६५-२२, ३७७-१९, ३८८-२२
आचार्य (सिद्धसेन दिवाकर) १-१६, २९-२५, ४३-२१, ६७-३९, ६८-१८, ६९-३, १३३-२८, ३७९-७, ४४८-२८, ४५५-१९, ४५७, ६१२-१५, ६४३-१२, ६५०, ७०४-२०

* परिशिष्टेऽस्मिन् स्थूला अङ्काः पृष्ठाङ्कसूचकाः, सूक्ष्मा अङ्काः पञ्चम्यावेदकाः, कोष्ठकान्तर्गताऽथाङ्काः शिष्यवृत्तिवेदका ज्ञेया इति ॥

आचार्याय (दिग्गगीय) २०४-८

आन्नाय २७३-१४

आयुर्वेद ७३१-१३

आहत २९-२४

इ

इन्द्रियसूत्र (न्या. सू.) ५३१-५

ई

ईश्वरकृष्ण २८०-३४, २८२-१९, २२६-१६, ५६६-२६

उ

उद्द्योतकर (जुओ वार्तिककार अने वार्तिककृत) १०१-१६, १०६-२३, ११४-५, १३२-१९, १२७-१३, १७४-२८, १७५-१५, २००-२ (१), २०४-२, २२०-४, २२९-१४, ३३२-१५, ४७१, ५१९-३, ६५९-१३, ६६३-२३ (३), ६६८-४ (३), ६१९-८, ६६६-११

उद्द्योतकरादि २०१-२१, ६५९-१३

उद्द्योतकराध्ययनप्रभृति ४७१-२८

उल्लेख ६५६-१७ (३), ७०४-२८

ए

एक ९६-२३, ३४०-३१, ५६०-२ (१)

औ

औल्लेख्य १४०-४

क

कणभुग्मत ६५६-१३

कणभुग्मतानुसारिन् ३९०-१३

कणभुज् (जुओ वंशेषिकशास्त्रप्रणेत्) ४४१-२१, ४७५, ७१८-३३

कपिलमतानुसारिन् ७१८-३१

कपिलादि १३३-११

कपिलादिप्रणीतसिद्धान्त ६९-५

काणाद ६७६-२१, ७२४-२७

कादम्बर्यादि ४०-३०, ४२-६, ५३६-२८

कापिल २८०-२७, २८२-२६, २९६-९, ३००-२३, ६५६-७

कालिदासकृतल ४०-३१

कीर्ति (धर्मकीर्ति) ५०६-३

कुमारसम्भवादि ४०-३१

कुमारिल १८७-१२, १९०-९, २०४-१९, २२३-१, २२९-११, २४०-२५, ५६४-१४, ५७०-१४, ५७८-३३, ६९५-२२ (२)

कुमारिलवचन २०४-१९ (१९)

केचित् ७५-४०, ९१-६, ९७-२१, १०९-२४, १४६-४१, १६८-२६, २७८-३१, ३२४-१८, ४०५-१०, ४४०-२९, ४४५-३१, ५२२-१८, ५३१, ५३८-४, ५५३-१४ (९), ६११-३, ६४०-९, ७१४-११ (५)

केचित् ३६-१४, ७९-३५, १४२-१५, ३१०-१९, ३४१-१५, ४५६-५

केषांचित् ५६६-३१, ५९७-२ (१)

ग

गणधरादि ७५१-२४, ७५४-२३

गन्धहस्तिप्रभृति ५९५-२४, ६५१-२१

गोगाचार्य ५६४-३४ (१७)

गोयम ६०५-३

गौतम (इन्द्रभूति) ६०५-१०

गौतमादि (इन्द्रभूति आदि) ६३५-२

घ

चतुर्थाध्याय (वा. भा.) ५२१-२

चतुर्दशपूर्वे ७५२-३३

चतुर्दशपूर्वविषय १७३-६

चतुर्दशपूर्वसंविद्वादिनी ७५१-२७

चार्वाक ४३-२६, ६९-३९, ७३-५, ९३-३९, ९४-२६, ९५-३२, ११७-८, ११८-१६, १३२-४१, १४९-१३, ५०५-६, ५३२-२८, ५३६-१, ५५४-१

चार्वाकमत ९४-३७, ५५६-२, १६३-१६

चार्वाकमीमांसकदृष्टि ९४-२६

चार्वाकादि ५०५-५

चिकित्साशास्त्र ६१-३७, १७०-२३

ज

जिन ८-२६, २९-२०, ४३-२२, ६८-३०, ६९-८, १३३-१२

जिनपुत्र (बौद्ध) ७३१-३३

जिनप्रणीत ४३-२२

जिनप्रणीतल १६९-५

जिनभद्रगणिकामाश्रमणश्रुत्य ६०८-२१

जिनमतानुसारिन् ८०-२५

जिनवचन ७५७-७, ७६१-१५

जिनवचनमहोदधि १-१४

जिनशासन ६९-८

जिनोपदेश ६३८-२६

जैन ५८-४३, ६९-३३, ९०-४, १०७-८, २६५-२०, ४६५-२५, ४७४-७, ४७८-१४, ४८५-१५

जैनपक्ष ६४८-१२

जैनमत ४७८-१३, ५२४-२१, ५५१-८

जैमिनि ४८-१५, ५६-२, ६५-१३, ५३४-१९, ७१८

जैमिनीय ८०-२३, ९४-३६, १३२-४१, ४६६-९, ४६७-१८ (९, १०), ५५२-२३

जैमिनीयम् ५३९-२८

त

तत्त्वचिन्तक ५६८-२२

तत्त्वबोधविधायिनी ७६१-२९

तत्त्वविद् २७२-२६, २७९-१०, २८०-१

तत्त्वार्थसूत्रकृत् (उमास्वामि) २६१, ७४२-१०

तद्वादिन् (अनेकव्यक्तिय्यापिसामान्यवादिन्) ११२-२०

तात्त्विकलक्षण ७३-१५, ७५-२२, ७६-४

तार्किक ७६-३, ८९-३०

तीर्थकर २७१-१२, ४५५-३१, ६०५-२४

तीर्थकृत् १-२३, ६३५-१२, ७४६-२५

तीर्थकृच्चन ४५६-१

तीर्थकृन्मत ४२६-५

तीर्थान्तरीय ७३६-३४

तृतीयसूत्र (न्या. सू.) ५६७-१५

तृतीयान्नैकस्थान (स्थानाज्ञसूत्र) ४५३-१७

त्रयी ४४-८

त्रयीविद् ७४१-२९

द

दिगम्बर ७४७-१९, ७५४-३३

दिग्भाग (जुओ आचार्य) १७५-१३, १९१-२०, २०१-१३, २०४-२

दिग्भासस् ७४६-२४, ७५५-५

दृष्टिवाद ६५१-१९

द्रात्रिषिका २९-३१

द्रादशास्त्र १-३०, ६८-३०, ६९-७, २७१-१०, ६१५-१९, ६३८-२६

द्रादशास्त्रवाक्य ६१५-२९

द्रादशास्त्री ७५१-२०, ७५२-१६

द्रादशास्त्रिकश्रुतस्कन्ध ६१६-३३

ध

धर्मकीर्ति (जुओ कीर्ति) ६७-३०, ६९-२९, ७६-३३, १४९-१५, २४२-३१, २४५-१५, ४६५-११

धर्मोत्तर ४७१-१५

न

नास्तिक-मीमांसक ७५३-४०

नास्तिक-याज्ञिक ७१८-३३

निर्मन्थी ७५१-२५, ७५४-१०

નૈયાયિક ૮૪-૩૩, ૯૩-૧૩, ૧૦૯-૨, ૧૨૬-૩૦, ૧૩૮-૨, ૧૫૯-૨૦, ૧૬૧-૪૧, ૧૬૨-૩૯, ૧૭૭-૧૯, ૪૭૧-૧૮ (૭), ૪૭૫-૨૩, ૫૦૯-૧૯, ૫૧૮-૩૨, ૫૨૨-૨૨, ૫૨૫-૩૬, ૫૨૯-૩૩, ૫૩૬-૧૩, ૫૩૮-૨૨, ૫૩૯-૧૨, ૫૫૨-૧૩, ૫૫૯-૨૬, ૫૬૫-૩૪, ૫૮૪-૧, ૫૮૯-૨૯, ૬૭૧-૨૯, ૭૨૧-૨૮

નૈયાયિકલ ૧૫૨

નૈયાયિકદષ્ટિ ૫૬૫-૩૪

નૈયાયિકાદિ ૭૫-૨૭, ૪૭૫-૨૨, ૪૮૪-૩૩, ૪૮૫-૮, ૫૦૫-૮

ન્યાયભાષ્યકૃત્ ૭૨૧-૨૫

ન્યાયવાદિન્ ૭૫૩-૬

ન્યાયવિદ્ ૯૪-૩૩, ૧૧૬-૧૭, ૨૭૦-૭, ૨૭૧, ૩૯૫-૪

પ

પતજલિ ૬૯-૧૩, ૧૫૩-૧૮

પદાર્થપ્રવેશકપ્રન્થ ૬૬૧-૧ (૨)

પર ૩૦૮-૨૯, ૩૨૫-૨૯, ૩૩૬-૧૧, ૪૫૫-૨૦

પાણિનિ ૧૭૯-૨ (૪)

પાણિન્યાદિકમ્ ૪૩-૧૩

પાણિન્યાદિકપ્રણીતવ્યાકરણ ૪૩-૧૧

પાશુપત ૭૪૭-૧૮

પૂરણ ૭૧૮-૩૧

પૂર્વાચાર્ય (જૈન) ૬૩-૧૭, ૬૮-૩૮

પ્રકરણકાર (જુઓ આચાર્ય અને સિદ્ધસેન દિવાકર) ૬૦૭-૩૧, ૬૦૮-૨૫

પ્રકૃતિકારણિક ૨૯૬-૧૩

પ્રજ્ઞાકર ૨૬૫-૨૬

પ્રજ્ઞાકરમતાનુસારિન્ ૨૬૫-૨૬

પ્રજ્ઞાકરાભિપ્રાય ૫૦૦-૧૮, ૫૦૧-૧૦, ૫૧૨-૧૨

પ્રત્યક્ષસૂત્ર ૫૩૧-૧૧, ૫૬૭-૨૦

પ્રથમસૂત્રવ્યાખ્યાન (ન્યા. સૂ.) ૫૬૭-૧૭

પ્રયુક્તસૂત્રિ ૭૬૧-૨૯

પ્રમાણવાર્તિક ૫૭૧-૨૧

પ્રશસ્તમતિ ૧૦૧-૧૯, ૧૩૨-૫, ૭૧૬-૧૮

પ્રશસ્તમતિપ્રમૃતિ ૧૦૧-૨૯, ૧૩૨-૨૮

પ્રાભાકર ૨૯-૧૩

વ

વાળ ૪૦-૩૧

વુદ્ધ ૪૪-૧૬, ૬૮-૨૧

વુદ્ધાદિશાસન ૬૮-૨૬, ૬૯-૪

વુદ્ધાદિસર્વેશપૂર્વકલ ૬૮-૨૧

વૃહસ્પતિ ૭૪-૧૧, ૫૫૧-૧૪

વૃહસ્પતિમતાનુસારિન્ ૬૨-૩૨, ૭૩-૩૯, ૭૭-૧૭, ૭૧૮-૧

૭૫૧-૨૩

વૃહસ્પતિસૂત્ર ૭૦-૧૮

વોટિકાદિ ૭૫૬-૬

વૌદ્ધ ૧૫, ૫૪, ૭૬, ૭૭-૯, ૮૪, ૮૬, ૯૩, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૬૧, ૧૭૩, ૩૦૮-૧૦, ૩૦૯, ૩૬૩, ૪૭૦, ૪૭૫-૨૨, ૪૮૬, ૫૦૧, ૫૨૯, ૫૪૬-૨, ૬૭૪-૬, ૭૦૬, ૭૦૭, ૭૦૯, ૭૧૮-૨, ૭૨૭

વૌદ્ધદષ્ટિ ૮૪-૮

વૌદ્ધમતાનુસારિન્ ૮૬-૨૨

વ્રહ્માભાષિત ૬૪૧-૩૩

વ્રાહ્મણ (વૃહદારણ્યક) ૨૭૩-૬

મ

મગવત્ (જૈનતીર્થંકર) ૬૧૧, ૬૧૬-૩૦, ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૩૯, ૭૫૧-૪, ૭૫૨, ૭૫૪, ૭૬૧-૧૬

મગવત્ (વુદ્ધ) ૩૭૭-૧, ૩૭૮-૨

મદ્દ (કુમારિલ) ૧૮-૨૮, ૧૯૧-૨૦, ૨૦૧-૨૧, ૫૦૫-૧૧

મદ્દોદ્યોતકરાદિ ૨૦૧-૨૧

મર્તુહરિ ૩૭૯-૨૩, ૭૫૩-૨૯

મર્તુહરિવચસ્ ૪૩૫-૮

મારત ૫૬-૧૦, ૫૩૬-૨૮ (૭)

મારતાદિ ૪૦-૩૩, ૪૧-૨, ૪૨-૧૩

માધ્ય (વા. મા.) ૧૦૯-૩, ૧૨૦-૨, ૫૦૯-૧૮

માધ્યકાર (વાત્સ્યાયન) (જુઓ ન્યાયભાષ્યકૃત્ અને માધ્ય-કૃત્) ૯૯-૪૦, ૭૮-૫

માધ્યકાર (શાંબર) (જુઓ માધ્યકૃત્) ૩૫૮-૧૮

માધ્યકારમત (વા. મા.) ૧૭૮-૫

માધ્યકૃત્ (વાત્સ્યાયન) ૧૫૩-૨૬, ૫૨૨-૧૫, ૫૨૪-૮

માધ્યકૃત્ (શાંબર) ૯૪-૨૮

માધ્યકૃત્ પ્રમૃતિ (જિનમદ્વગણિકમાશ્રમપ્રમૃતિ) ૬૫૩-૪ (૩)

માધ્યવચન (શાંબરમાધ્ય) ૫૭૮-૩૩

માધ્યવાક્ય (વાત્સ્યાયનમાધ્ય) ૧૫૪-૨૦

માધ્યવિરોધ (વા. મા.) ૫૬૩-૧૦

મિશ્રુ ૭૪૬-૩૧

મુવનગુરુ (તીર્થંકર) ૧-૨૨

મ

મન્થલિન્ ૭૧૮-૭

મન્થ્રાદ્યજ્ઞાનરૂપ ૨૯૫-૧૦

મન્થ્રાર્થવાદ ૪૦-૩૬, ૪૨-૨૫

મન્થ્રવાદિન્ ૪૪૭-૨૩, ૬૦૮-૨૧

માધ્યમિક ૩૭૮-૯

માધ્યમિકદર્શનાવલમ્બિન્ ૩૬૬-૧૩

માદેશ્વર ૧૧૯-૨૬

મીમાંસક ૨-૨, ૧૩-૩૭, ૪૨, ૪૮, ૫૦-૪૧, ૬૮-૩૬, ૭૪, ૧૧૭, ૨૧૫, ૨૬૭, ૩૮૬-૧૩, ૪૩૫, ૫૦૫-૧, ૫૫૨, ૫૭૪, ૭૩૮-૮, ૭૪૧

મીમાંસકમત ૨૯-૧૪, ૩૫૨-૧૪, ૫૧૩-૫

मीमांसकादिप्रसिद्ध ७४-४०

मीमांसकामिप्राय ७४१-२८

य

यदप्यत्राहुः ७९-४

यदाह १४-२१, १८५-६

यः ७८-१०, १०७-२०

याज्ञिक ७१८-६

ये १०-८, ९६-२८, १५३, १९९-१३ (१२, १३, १६),

६७९-२१

यैः २४०-६, ५३५-४ (३)

योगाचार ३७८-८, ४६३-१९

र

रक्षपट ७४६-३०

रामायण ५६-१०

रामायणादि ५३६-२८ (६)

ल

लक्षणकार २१७-९

लोकायतशास्त्र ३९-२३

व

वर्धमानार्क १-८

वाचकमुख्य (उमास्वाति) ८०-२७, ९३-४, ५९५-१९,

७४९-११

वाचकमुख्यसूत्र (उ० स्वा० कृत त० सू०) ६३६-३

वाजपथ्यायन (जुओ अध्ययन) १७२-२ (२)

वादिदृषभस्तुतिकृत ७५७-२० (२)

वार्तिक (श्लोकवार्तिक) ३१-१६

वार्तिककार (न्या० वा० उद्योतकर) १००-२९, ५३४-

२० (९)

वार्तिककारप्रभृति (न्या० वा० उद्योतकर) ५३४-२० (९)

वार्तिककारमत (न्या० वा० उ०) १७७-२२

वार्तिककारीय (श्लो० वा० कारीयकुमारिल) ९९-४०

वार्तिककारीयदृष्टण (श्लो० वा०) १३०-३१

वार्तिककृत (कुमारिल ?) ८-१३, ४९-२, ५७-१०

वार्तिककृत (न्या० वा० उ०) ८०-१०, ९९-२९, १३०-

१५, ५६३-२१

विन्ध्यवासिल २९६-२२, ५३३-३

विश्वामित्र ६९७-२५

वेद ३०, ३२-९, ३९-२६, ४०-८, ४१, ४२-३, ४३, ११७,

३८०-४, ७३१-६

वेदवचस् ३२-२

वेदार्थज्ञ ६५-१३

वैदिक ३९-२३

वैदिकी ४२-३८, ९४-४०, ९५-१

वैमाषिक १८५-१६, ३७८-६, ३९७-१२, ४५८-१४,

४५९-१२

वैयाकरण १०९-२१, २२२-९, ३८०-१९, ४३१-१५, ४८९-

२, ५६६-६

वैशेषिक १२९, १३३, १३८, ३२१-४, ४३२-३०, ४३९,

४७२, ५२९, ५५२, ५७१, ६२९, ६८५ (६), ७०७-३८,

७०८, ७०९, ७२७-३७

वैशेषिकमत ५१९-१०

वैशेषिकशास्त्रप्रणेत् (कणाद) ६५६-१७

वैशेषिकसिद्धान्त २२२-८

वैशेषिकादि ३०३-५, ४००-६, ५१२-२३, ४२२-१६, ६१६-

२८, ६३३-२ (१), ७१९-२५

वैशेषिकाभिप्रायतः ६२९-१४

व्याकरणप्रणेत् ४३-१२

व्याख्याप्रज्ञाप्यायज्ञ ६१४-१६

व्याप्ति १७९-३ (३)

व्यास ९८-३०, ६९७-२५

श

शङ्करस्वामिन् ६६४-१५ (७), ६९३-५ (१)

शबरस्वामिन् (जुओ भाष्यकार अने भाष्यकृत) ५०५-११

शाक्य ८९-१७, ९४-१६, १००-२७

शाक्यदृष्टि ९४-२४, ५३३-३

शाक्यौलूक्य ७०४-२८

शाबर (जुओ भाष्यवचन) ५०५-९

शास्त्र ६५७-६, ७०९-३५

शास्त्रकृत ३६४-१३

शास्त्रान्तर ४५९-२

शौद्धोदनि ६५६-८

श्रुति ९८-३६

श्वेतमिष्ठु ७४६-३२, ७५०-३७, ७५१-२३

श्वेतवासस् ७४६-२७

श्वेताम्बर ७४७-४

स

सकलशास्त्रव्याख्यात् ५८-१२

सन्मति ७६१-२३ (११)

सन्मतिटीका ७६१-२२ (९)

सम्बन्धवादिन् २६४-२२

सन्मतिटीका १-९

सन्मतिवृत्ति १-८

सन्मत्याख्यप्रकरण १-१७

सहस्रवर्त्मन् (सामवेद) ७३१-६

साङ्ख्य १०१-७, २८०-२१, २९७-२९, ३०८-३३, ३०९,

४२२, ४८६, ५१२-१७, ५४६, ५७२, ६५६, ७०४-२९, ७०५-

२, ७१८-२

साङ्ख्यशान् ६०६-५

साङ्ख्यदर्शन १११-४०, १३५-२७, २८०-२३, ३१०-६,
५३४-१

साङ्ख्यबौद्धकणमुञ्ज ४४१-२१

साङ्ख्यमत ४१७-३०, ५००-३, ५०७-२८, ६५६-७

साङ्ख्यमतप्रतिक्षेपक २९६-९

साङ्ख्यमतानुसारिन् ५३४-१६

साङ्ख्यविशेष ४२२-१४

साङ्ख्यसौगतमत ६५६-१३

साङ्ख्योक्तान्तवादिदर्शनसमूहमय ७५७-१३

सामवेद ७३१-७

सितपट ७४६-२९

सिद्धसेनविवाकर (जुओ आचार्य प्रकरणकार, अने सूरि) १-१७

सिद्धसेनाचार्यवचन ७५७-२० (२)

सिद्धान्त (जैन) ६३५-१७

सुगत ५०२-२६

सुगतज्ञान ६०६-७

सुगतसुत ११८-३८, १३२-३८

सुगतसुवाभ्युपगम ३३३-२१

सुरगुरुमतानुप्रवेश २८०-८

सूत्र (मीमांसासूत्र) ३१-१३, ४८-१५, १०६-१

सूत्र ६१३-३४

सूत्र (आचार्यगदिसुत) ७३२-५

सूत्र (न्या० सू०) ९७-७, १७८-१०, ५२८-१९, ५३०-१४, ५६०-२ (१), ६६९-२०

सूत्र (पञ्चवर्णासुत) ६०५-१ (१)

सूत्र (पाणिनिसूत्र) ४०६-७

सूत्र (बृहस्पतिसूत्र) ५५५-१४ (१)

सूत्र (भगवतीसूत्र) ६२५-१०

सूत्र (वंश० सू०) ६६९-७, ६७२-१५, ६७३-१७, ६८५-२६, ६८६-१४

सूत्रकार (न्या० सू० अक्षपाद) ५२८-३, ५६३-२०, ५७८-२६, ७२८-३६

सूत्रकृत (न्या० सू० अक्षपाद) ५२८-१३, ६२१-८

सूत्रधर ७३२-१४

सूत्रनिर्देश (जैनसूत्र) ६१७-४

सूत्रपञ्चक (न्या० सू०) ५३१-१७

सूत्रयुक्तिविरोध (जैन सू०) ६१७-२०

सूत्रविरोध (तत्त्वार्थसूत्र) ६१८-१७

सूत्रसमूह (आगमनां सूत्र) ६१४-१५

सूत्रसमूह (तत्त्वार्थसूत्र) ५९५-२४

सूत्रसमूह (न्या० सू०) ५३१-१३

सूत्रसंदर्भ ६१३-२ (१)

सूरयः ९७-३६

सूरि (सिद्धसेन विवाकर) ६५-२५, ६८-२३, १३३-११, १६९-५, ३१५-४, ५९६-२२, ६०९, ६१५, ६२१-२५

सेनारसाङ्ग २८०-२८

सैद्धान्तिक ५५३-१४ (१०), ६५१-२६

सांगत ३-१, ४२-११, ८१-१३, ९०-४, १३८-३८, १४५-३, १४८-१२, १४९, २०२, २६८-१६, ३१८, ३२०, ३४९-२०, ३८४-९, ३८७-२१, ३८८-२२, ३८९-१६, ३९९-३२, ४००-४, ४३९-४, ४६७-२०, ४८०-३, ४८३-२२, ४८४-७, ४८६-२३, ४८८-२१, ५१८-२७, ५४५-३२, ५५२-२१, ५५४-१४, ५६३-१, ५६५-३४, ५६६-२, ५६७-२९, ५७२-३६, ५९१-३१, ६२९-९, ६८२-८, ७३८-८, ७४५-२९

सौगतदर्शन २७०-११

सौगतपक्ष ५११-१२

सौगतप्रसिद्ध १३८-४१

सौगतमत ४७८-१२, ५१०-२, ५४३-६

सौत्रान्तिकमत ४०१-८

सौत्रान्तिकयोगाचार ४६३-१९

सौत्रान्तिकवैभाषिक ३७८-६

सौत्रान्तिकवैभाषिकमत ४००-३६

स्फटिकसूत्र (न्या० सू०) ५२७-१३ (५)

स्तुतिकृत ७५०-१

स्वयूथ्य (जैन) ६३३-२ (२), ७३२-५

ह

हेतुमुक्त १९९-८, २१७-९

हेतुलक्षणप्रणेतृ ६८-३८

*सन्मतिटीकागता वादिनो वादाश्च ।

अ
अकृतसम्बन्धवादिन् ३८६
अक्रमोपयोगवादिन् ६०८
अक्षणिकवादमत ४२८
अक्षणिकवादिन् २५३
अद्वैत ७४, २७६
अद्वैतपक्ष २८०
अद्वैतप्रतिपादक २७३
अद्वैतवाद ४१९
[अद्वैतवाद] ४२८
अद्वैतवादावतार २९५
अद्वैतवादिन् ३७, २७६
अद्वैतकान्त ६१६
अनर्थान्तरभूतपरिणामवाद ४२३
अनुमानवादिन् ७२, ७३
अनेकधर्मात्मकवस्तुवादिन् २६५
अनेकान्त ६४०
अनेकान्तपक्ष ४४५
अनेकान्त (वाद) १०७, २६२, ४१८,
४४५, ६०९, ६३८, ६३९, ७२५,
७३०
अनेकान्तवादव्याघात ६४३
अनेकान्तवादापत्ति ४७३, ७०५
अनेकान्तवादाभ्युपगम ४७१
अनेकान्तवादिन् २६१, ४१३, ४२४,
४७४, ६३७
अन्यापोहवादिन् २६३
अपोह (वाद) १७३, १७४, १८५,
२००, २०२
अपोहवादिन् १८१, १९४, १९६
अप्रामाण्यवादिन् ४३
अभाववादिन् ५०
अभिज्ञत्वपक्ष १८४ (१)
[अभिज्ञत्वपदार्थवाद] १८०, १८४
अमेदपक्ष ६०८

अमेदवादिन् २७९, २९४
अमेदाद्वैत ६१७
(अमेदैकान्तवाद) ६३७
अमेदैकान्तवादिन् ६३६, ६३७
अभ्युपगमवाद ४९, ९१, २६०, ३०१
अभ्युपगमवादिन् ७०७
अर्थवादिन् ३७७, ४६६
अव्यभिचारवादिन् ५४७
अशुद्धद्व्यास्तिकप्रकृतिव्यवहारसतावल-
म्बिन् ३८६
असत्कार्यवाद २९७, ३०२, ७०६ (३),
७०७
असत्कार्यवादिन् २९७, ३०१
[असत्यसम्बन्धपदार्थवाद] १८०,
१८३
[असत्योपाधिसत्यपदार्थवाद] १८०,
१८३
(असत्वाद] ७०५
असमानजानीयगुणानारम्भवादिन् ७०८
असम्बन्धवादिन् २५३
असर्वगतत्ववादिन् १४५
[अस्तित्वादिवदपक्ष] ७१६-१९
अस्त्यर्थपदार्थवाद १७९, १८३
अखसंविदितविज्ञानाभ्युपगमवादिन् ५६८
[अहेतुवाद] ६५०, ६५१
अहेतुहेतुवाद ६५०
आ
आगमप्रमाणवादिन् २९५
आगमप्रामाण्यवादिन् ९३
[आत्मपरिमाणवाद] १३३-१४९
आत्मप्रत्यक्षवादिन् ५२८
इ
इन्द्रियार्थसन्निकर्षवादिन् २४४
ई
ईश्वरकृतजगद्वादिन् ६९

ईश्वरवादिन् ७१६
ईश्वरसिद्धि १०५, १२९
[ईश्वरस्वरूपवाद] ६९-११३
उ
उत्पत्तिवादिन् ३५
[उपयोगवाद] ५९६-६१०
ए
एकसम्बन्धानभ्युपगमवादिन् २६४
एकज्ञानिन् ६१०
एकत्ववादिन् ३७१-६१०
एकनयवादिन् ७३२
एकलक्षणहेतुवादिन् ७२६
एकात्मवादिन् २७८
एकान्तनित्यवाद ४७४
एकान्तवाद ४४४, ५१५, ५९२, ७१८,
७२५
एकान्तवादिन् २६२, ४१८, ४२३, ५०६,
५२४, ५५२, ५९२, ७१९, ७२५,
७२६, ७२७, ७३३, ७३५, ७३९,
७४५, ७६१
एकान्तवादिव्याक्य ७३७
एकान्तसत्कार्यवाद ७०७
क
कषात्रय ५६२
कमण्डलुदृष्टिकादिलिङ्गवादिन् ७५०
कर्मवादिन् ७१४
[कर्मकारणवाद] ७१४-१५
कर्मैकान्तवाद ७१५
[कबलाहारवाद] ६१०-६१५
कारकहेतुप्रतिक्षेपवादिन् ७१४
कारणभिन्नं कार्यं तत्रासत्वाद् ४२४
कारणात्मकपरिणामवाद ४२३
[कायोत्पत्तिवाद] ४२४
कालवादिन् ७११
कालाद्येकान्तवाद ७१०

* परिशिष्टेऽस्मिन् सर्वेऽप्यङ्काः पृष्ठाङ्कं सूचयन्ति, ( ) एतच्चिह्नान्तर्गता अङ्काद्विषयङ्कं सूचयन्ति, [ ] एतच्चि-
ह्नान्तर्गताः शब्दाः ग्रन्थाभिप्रायं समीक्ष्य सम्पादकेनोजिताः ॥

कालाभ्युपगमवादिन् ३२४
 कृतकसम्बन्धवादिन् ३८६
 क्रमवादिदर्शन ६१०
 [क्रमोपयोगद्वयवाद] ६०७
 क्रमोपयोगवादिन् ६०७, ६०८
 [क्षणभङ्गवाद] ३१८-३४९, ३८७
 क्षणभङ्गवादिन् ३४४
 क्षणिकभावाभ्युपगमवादिन् ७०६
 क्षणिकवाद ४७०
 क्षणिकवादहानिप्रसक्ति ४७०
 क्षणिकवादिन् २५५, ४२७, ६६२
 क्षणिकैकान्तवाद ७०६, ७२७
 क्षणिकैकान्तवादिन् ७२८
 ग
 गणितशास्त्र ६३५
 घ
 चार्वाकमत ९४
 चार्वाकमतप्रसक्ति १६३
 चार्वाकमीमांसकदृष्टि ९४
 चार्वाकाभिमतकशरीरव्यपदेशभागनेकप-
 रमाणूपादानानेकविज्ञानभाव १४९
 ज
 ज्ञानप्रमाणवादिन् ५२९
 ज्ञानप्रामाण्यवादिन् ५२८
 ज्ञानमात्रवादिन् २७७
 ज्ञानवाद ३६५
 ज्ञानाद्वैतवाद २९४
 [ज्ञानानेकान्तवाद] ४०८
 ज्ञानान्तरप्रत्यक्षवादिन् १६१, २५५
 त
 [तत्त्वद्वैत] ४२८
 तिथेकसामान्यवादिन् ५८
 त्रिलक्षणहेतुप्रदर्शनवादिन् ७२६
 त्रैवर्णिकप्रवाद ६९८
 द
 दूषणवादिन् ७२५, ७२६
 दृष्टिवाद ६५१
 द्वैतप्रसङ्ग २७७
 द्वैतवाद ४२८
 द्वैतापत्ति २७८
 द्वैतिन् २८०
 द्रव्यगुणान्वयवादिन् ६३५
 द्रव्यवाद १०५
 [द्रव्याद्वैत] ४२८

द्रव्याद्वैतवादिन् ६३७
 द्रव्यार्थान्तरभूतगुणवादिन् ६३८
 द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्वयावलम्बिन्
 ६५६
 द्रव्यार्थिकमतावलम्बिन् ३७९
 न
 [नयवाद] २७१-३१४, ३१५-३१६
 नयवाद ४२१, ६५५, ७४६
 [नास्तित्वादिवदषट्क] ७२७-७२८
 [निग्रहस्थानचर्चा] ७५९
 नित्यवादिन् ७२०
 नित्यसम्बन्धवादिन् ४३६
 नित्यसुखाभ्युपगम १५३
 निन्दार्थवाद २७३
 नियति ७१४
 नियत्येककारणवाद ७१४
 निराकारज्ञानवादिन् ४६०
 [निराकारविज्ञानवाद] ४५८-४६३
 निर्णयात्मकानुभववादिन् ५०६
 निर्विकल्पकप्रत्यक्षवादिन् २६५
 निश्चयात्मकाध्यक्षवादिन् ५०७
 [निषेधमात्रान्यापोहवाद] १८५, २०३
 प
 पञ्चलक्षणयोग्यविनाभावपरिसमाप्तिवा-
 दिन् ७२३
 पञ्चलक्षणहेतुवादिन् ७१९
 पञ्चविंशतितत्त्वज्ञ २८१
 परतःप्रामाण्यवादिन् २, १५
 परतीर्थिक ७४७
 परलोकवादिन् ७५
 परस्परनिरपेक्षकनयावलम्बिन् ६५६
 परोक्षज्ञानवादिन् १२ (४)
 पर्यायास्तिकमतानुसादिन् २९५
 पाषण्डिन् ७१८
 पुरुषवादिन् ७१५, ७१७
 पुरुषाद्वैतवाद ३८५
 पुरुषाद्वैतसिद्धि ३७
 [पुरुषैककारणवाद] ७१५-७१७
 पूर्वपक्षवादिन् ७२६
 प्रकृतीश्वरकालादिकृतत्व २१५
 प्रतिमापक्ष १८४ (१०)
 [प्रतिभापदार्थवाद] १८२, १८४
 प्रतिमासद्वैतवाद ५१३
 [प्रतिमावाद] ७५४

प्रतिवादिन् ३०, १५६, ७५९, ७६१
 प्रत्यक्षानुमानप्रमाणद्वयवादिन् ५५४
 प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिन् ७३
 [प्रधानाद्वैत] ४२८
 प्रधानाद्वैतवाद ४२८
 प्रमाणव्यवहारिन् २६७
 प्रमाणषट्कवाद ४७
 प्रमाणसप्तवादिन् ८४
 [ग्रामाण्यवाद] २-२९
 प्रेरणाप्रामाण्यवादिन् ४३
 ब
 बहिरर्थवादिन् ४८५
 बाह्यार्थवाद ३६५, ४०१
 बाह्यार्थवादिन् २७७, ३०४, ३९७, ४६३,
 ६६३
 बुद्धिक्षणिकलवादिन् १३९
 बुद्ध्याकारवादिन् १८१, १८२
 [बुद्ध्युद्ध्यारूढाकारपदार्थवाद] १८१,
 १८४
 बौद्धदृष्टि १४७
 बौद्धपक्ष ५२९
 बौद्धयुक्ति २९
 बौद्धाभिमतसंवेदनाद्वैत ७४
 बौद्धाभ्युपगम ४०१
 ब्रह्मवादिन् २७७
 ब्रह्माद्वैतवाद ७७, ४२८
 म
 भावविक्षेपवादिन् ३८६
 मेदवादिन् २७६, २८६, २९३, २९६
 मेदामेदवाद ६३६
 [मेदैकान्तवाद] ६३७
 मेदैकान्तवादिन् ६३७
 म
 मिथ्यावाद ४२९, ६३६
 मिथ्यावादिन् ६३८
 [मुक्तिलक्षणावाद] १५०-१६६
 य
 यथाप्रदर्शितवस्त्वभ्युपगमवादिन् २६६
 युगपदुपयोगवादिन् ६०८
 युगपदुपयोगद्वयवादिन् ६१०
 र
 रूपादिक्षणिकविज्ञानमात्रशून्यवाद ७३०
 ल
 लोकप्रवाद ५७

लौकिक ३९, १५३, २३६, ३१९, ४५८,
४६८

लौकिकी ६२९

व

वाद ३७७, ६५०

वादमार्गप्रवृत्ति ३७७

वादिन् ३०, ८९, ४८४, ४८७, ६४६,
७२६, ७५९, ७६०

वादिप्रतिवादिन् १४२, ५३७, ५५५, ७६०

वादिप्रतिवादिप्राश्निक २९५, ३७७

[विकल्पप्रतिबिम्बपदार्थवाद] १९९

[विज्ञानवाद] ३४९-३६६

विज्ञानवाद ३६५, ३७२, ३७६, ४६३

विज्ञानवादप्रसक्ति ६६३

विज्ञानवादिन् ४०० (११), ४६१,
५५३ ?

विज्ञानशून्यतावाद ८८८

विज्ञानशून्यवाद १०५

विज्ञानशून्यवादानुकूलता २९४

विज्ञानाद्वैत ५१४

[विधिवाद] १७४-१७५ ई.

विधिवादिन् १७३

विपक्षवादिन् २६८

विभज्यवाद ७२५

विभागजोत्पादानभ्युपगमवादिन् ६४६

विवक्षा (वाद) १८५ (१)

[विवक्षापदार्थवाद] १८५

विशेषगुणोच्छेदविशिष्टात्मस्वरूपमुत्त-
भ्युपगम १५१

विशेषणविशेष्यालम्बनभिन्नज्ञानवादिन्
५२९

वेदान्तवादिन् ३२१

[वेदापौरुषेयत्ववाद] २९-४३

वैदिकहिंसा ७३०

[वैमाषिकमत] १८५

वैमाषिकमत ४०१

वैयाकरणन्याय १०९

वैशेषिकप्रक्रिया २२३

व्यावृत्तवस्तुवादिन् २५४

श

[शब्दब्रह्मवाद] ३७९

शब्दब्रह्मवादिन् ३७९

[शब्दब्रह्माद्वैतवाद] ४२८

शब्दसमयवेदिन् ३१६

शब्दाद्वैत ४२८

[शब्दार्थतत्सम्बन्धवाद] १७३-२७०

शाक्यदृष्टि ९४

शून्यतावाद ४२८

शून्यवाद २७, २८, ३३५

[शून्यवाद] ३६६-३७८

शून्यवादिन् ३७२, ३७७

ष

[षट्पदार्थचर्चा] ६५६-७०४

स

[संविद्वपुरन्यापोहपदार्थवाद] २३३,
२६५

संवृत्तिपक्ष २२४

संसारमोक्ष ७३१

[संकेतविधि-तद्विषयवाद] ३७९

सत्कार्यवाद २९७, २९८, २९९, ३००,
३०१, ४२३, ५३४, ७०६ (४),
७०७, ७२५

[सत्कार्यवाद] ४२३

सत्कार्यवादप्रसक्ति ७०६

सत्कार्यवादाभ्युपगम ३०१

सत्यवादस्वरूप ७२५

[सद्वाद] ७०७

सद्वादिन् ७२६

[समुदायपदार्थवाद] १८०, १८३

समुदायवाद ६४१

समुदायाभिधानपक्ष १८३

सम्बन्धाभाववादिन् २६४

सम्यग्वाद ४२९

सामयिकशब्दार्थचिद् ६१३

[सर्वज्ञवाद] ४३-६९

सर्वज्ञप्रतिज्ञेयवादिन् ६८

सर्वज्ञवादिन् ४८, ५०

सर्वज्ञापवादिन् १३२

सर्वप्रवादिन् २७७

सर्विकल्पप्रत्यक्षवादिन् २६५

[सहोपयोगद्वयवाद] ६०७

साकारज्ञानप्रमाणवाद ४६६

[साकारज्ञानवाद] ४५८-४६३

साकारज्ञानवादिन् ४६०, ४६५

[सामग्रीप्रामाण्यवाद] ४७१-७२

सामान्यज्ञानापकारकसामान्यवादिन् २५९

सामान्यवादप्रसक्ति २६३

[सामान्यविशेषात्मकशब्दार्थवाद] २३७

साश्रवणवित्तसन्ताननिरोधलक्षणमुक्तिवा-
दिन् १६१

सिद्धान्तवादिन् ६३५, ६३७

सुगतविनेय ७४६

(जीवरादिलिङ्गधादिन्)

स्थिरग्रहणवादिन् ५३९

स्याद्वाद ७३२, ७३५

स्याद्वादप्ररूपणा ७४५

स्याद्वादरूपा ७२७

स्याद्वादिन् ७५८

स्वभावकालयदृच्छादिवाद ३१०

स्वभावेकान्तवाद ७१८

[स्वभावेककारणवाद] ७११-७१४

स्वरूपविशेषणवादिन् ५६२

स्वलक्षण (वाद) १०७

स्वसंवित्तिमात्रवाद ८२

स्वसंविदितज्ञानवाद ४७९

स्वसंविदितविज्ञानवादिन् ९०

ह

[हेतुवाद] ६५०-६५१

हेतुवाद ६५०, ६५१

[हेतुवाभाससंख्यावाद] ७१९

*सन्मतिटीकागता दार्शनिकाः पारिभाषिकाश्च शब्दाः ।

अ
अकारणा-कार्योत्पत्ति ४२४
अक्ष-प्रभव-उपयोग ६५०
अक्षर ३७९
अगीतार्थ ७५६
अचेतन ३८७
अचेतनपदार्थाधिष्ठात्री १२७
अचेतन-सत्त्व १४१
अचेतनाधिष्ठायक १२८
अचेलपरिवह ७४७
अचेलपरीषद्देतु ७५१
अजीव ६५४, ७३२, ७३३
अजीवद्रव्य ६४०, ६४१
अजीवविचय ७३४
अणु ६४६, ६४८
अतात्त्विकानावयवोच्छेदार्थमुमुख-
यज्ञ २७६
अतीतानागतपर्यायाधार ४०५
अत्यन्ताभाव ५८१
अदृष्ट-कारण ७१५
अदृष्ट-कारणल ९५
अदृष्टपरिकल्पनावैकल्यापत्ति ४७६ (९)
अदृष्टप्रेरित ४७६
अदृष्ट-सत्त्व ११९
अदृष्टाख्य-गुण ६८५
अदृष्टारोप १९९
अद्वैत ३७१, ४२८ (६)
अद्वैतमात्र-तत्त्व ४२८
अद्वैतापत्ति ३७१, ३७४
अधर्म-अधर्मनिसिलविपर्यास १३०,
६४१, ६५४, ७३२, ७३४
अधःसप्तमनरकप्राप्ति-प्रसङ्ग ७५३
अधिकरण ४२५
अधिष्ठातृ १०१
अध्यक्ष ५०९
अध्यक्ष-ग्रहणव्यवस्था ३४०

अध्यक्षप्रमाण ५५२
अध्यक्षमति ५३३ (१, २)
अध्यवसाय २६१
अध्यवसायवश ३४०
अध्यारोप ३६१
अध्येषणादि ७४१
अध्येषणाभाव ७४०
अनधिगतार्थाधिगन्तुता ५७६
अनधिगतार्थाधिगन्तुल ४६६, ४६७
अनन्तधर्मोद्धासित-वस्तुस्वरूप १६६
अनन्तपरमाणूपचितमनोवर्गणापरिणतिप्र-
तिलभ्य-मनउत्पाद ६५०
अनन्तपर्याय-बलु ४१४
अनन्तपर्यायात्मक-द्रव्य ६४९
अनन्तवीर्य ६११
अनन्तवीर्यल ६१५
अनन्तसुखस्वभाव १३३
अनभिहितप्रयोजन-शास्त्र १६९
अनवस्था २, ६, १३, १५, १८, ५०, ५४,
५८, ११४, १२२, १२९, १३२, १३८,
१४३, १६५
अनशनादि ७५५
अनाकार ६१०
अनाकार-दर्शन ४५८
अनादिकाला-आन्ति ३४४
अनादिवासनासमुत्प ३७६
अनिकायल ६३९
अनिल ३४१
अनिलत्वादिक ७५५
अनिर्वचनीया २७७
अनुत्तमसंहनन ७४७
अनुपदेशपूर्वकलविशेषणासिद्धि ६६
अनुपलब्धिप्रसूत ३५२
अनुपलब्धिनिष्ठप्रभव २.
अनुपलब्धि-हेतु ३३३
अनुपलम्भ २१

अनुभूयमानता २६
अनुमान २, १७, ४३, ३३४, ३५२, ३८४,
५५४, ५५५, ५६१, ५६७, ५६९,
५७०, ५७२, (६), ५९०, ५९२
अनुमानतः ३४८, ३४९
अनुमानपूर्विका-अर्थापत्ति ५७९
अनुमानप्रवृत्ति २६८
अनुमानबुद्धि ४
अनुमानलक्षण ५६०, ५६७, ५७२ (३)
अनुसंधानप्रत्यय ३२०
अनुसंधानप्रत्ययलक्षणहेतु ८७
अनुसंधानप्रत्ययलिङ्ग ९०
अनुस्मरण ४६२
अनेकात्मकसत्त्व ४४५
अनेकान्त १०७, १६६, ४१६, ७६१
अनेकान्तज्ञान १५५
अनेकान्ततत्त्वव्यवस्थापक ७२९
अनेकान्तपक्ष १६४
अनेकान्तभावभावन ४०८
अनेकान्तमतानुप्रवेश ७४५
अनेकान्तरूपता ६३१
अनेकान्तरूपवस्तुसद्भाव ७२२
अनेकान्तवाद ६२४, ६३८, ७२५
अनेकान्तवादप्रसक्ति २६२
अनेकान्तवादव्याघात ६४३
अनेकान्तवादसिद्धि ७०९
अनेकान्तवादापत्ति ४२५, ४६४, ४७३
अनेकान्तवादाभ्युपगम ४७१
अनेकान्तवादमिमतानुप्रवेश ४७४
अनेकान्तसिद्धि २५५, ४१४, ४२४
अनेकान्तात्मक ५९, ६०, ६८
अनेकान्तात्मकता ६३१
अनेकान्तात्मकल ४५५, ६२८
अनेकान्तात्मकबल २६१, ५२४, ६५५,
७१९, ७२६, ७३०, ७३२

अनेकान्तात्मकबलुप्राहिण्य ४१०
अनेकान्तात्मक-वस्तुतत्त्व ४२८
अनेकान्तात्मक सत्त्व ४१४
अनेकान्तात्मकार्यप्रतिपादकत्व ७४६
अनैकान्तिक ७२०
अनैकान्तिक-हेतु ७२२, ७२३
अनैकान्तिकहेत्वाभास ५५८
अन्तर्जल्यवसानप्रबोध १७४
अन्य ५८०
अन्यत्त्व ६३४
अन्यापोह १९९ (२), २३१, २३६,
२३७, २६१
अन्यापोहप्रतिपत्ति १९८
अन्यापोह-रूपपदार्थ १६६
अन्यापोह-शब्दार्थ १७३
अन्यावृत्ति २१३ (२१)
अन्योन्यनिश्चित ४२०
अन्योन्यविशेषित ६४०
अन्योन्यव्यतिरेककालोत्पाद-विगम-प्रा-
व्याव्यतिरिक्त-एकस्वरूप-द्वय ६४३
अन्योन्याभाव १८७
अन्योन्याश्रय ६, १३८
अन्यव्यतिरेकनिबन्धन-कार्यकारणभाव
९९६
अन्यव्यतिरेकानुविधान-कार्यकारणभा-
व-व्यवस्थानिबन्धन १७४
अन्वितक्रिया ७४३
अन्विताभिधान ७४३, ७४४
अन्वितार्थाभिधायकत्व ७३४
अपक्षधर्म-हेतु ५९३
अपक्षेपण ६८५, ६८६
अपरत्व ६८१ (२)
अपरसमवायनिमित्त ७०३
अपरिशुद्धनयवाद ६५५
अपरीतता ६१०
अपरोक्षप्रकाशस्वभावता ३६६
अपवर्ग १३३
अपायविचय ७३४
अपोह १८५, १८६, १८८, (८), १८९,
१९०, १९२, १९३, १९४, (२) १९५,
१९६, १९७, १९८, २००, २०१,
२०२ (१) २०३, २०४, (१),
२०९, २१०, २११, २१२, २१४,
२१५, २२४, २२५ (३) २३०,
२३१, २३२

अपोहकल्पना १८९
अपोहत्व २६१
अपोह-शब्दार्थ १७३, २२७
अपौरुषेय ६६
अपौरुषेयत्व ८, ११, २९, ३२, ४०, ४१,
७३१
अपौरुषेयविधिविवाक्यप्रभवा ४
अपौरुषेयशब्दार्थ-सम्बन्ध २६७
अप्रत्यक्षार्थविषयप्रमाण ५७३
अप्रवास्त-आत्मपरिणाम ७३४
अबोधिबीजत्व ७४९
अभाव २८८, ५८०, ५८१
अभावज्ञान ३०
अभावपूर्विका-अर्थापत्ति ५७९
अभावसिद्धि ३५२
अभावाकार ३६९
अभावाख्यप्रमाण २२, २४, ३६९, ५८०,
५८७ (५)
अभिग्रह ७५५
अभिज्ञत्व १८० (११), १८१
अभिज्ञत्वपक्ष १८४ (१)
अभिधानोपलब्धि ३८६
अभिधेयप्रयोजनप्रतिपादकत्व १७२
अभिनवकमोत्पत्ति ७३७
अभिमान ५२९, ५५२
अभिमानमात्र २३७
अभिलाष ३८४
अभिव्यक्ति ३४, ३००
अभिसमयसंवृत्ति ३७८
अभिहितान्वय ७४३, ७४४
अमेद ३६३
अमेद-तार्त्त्विकत्व २७९
अमेदपक्ष २८०
अमेदाध्यवसायि-साब्दप्रत्यय १७८
अभ्यास १८२ (४), २६४
अभ्यासावस्था १७
अमरपर्याय ९३
अमूर्त ६३८
अयतित्व ७४८
अयोगिकेवलित्व ७३६
अर्थ ३६५
अर्थक्रिया १६, २३४, २७२, ३३५,
३५०, ३६७, ३९९, ४००, ४०३,
४२७, ४९८

अर्थक्रियाकारिन् ३२५
अर्थक्रियाज्ञान ६, ७, १४
अर्थक्रियाज्ञानसंवाद ४
अर्थक्रियादि ४५४
अर्थक्रियानिबन्धन-भावसत्त्व ३५०
अर्थक्रियाकारिलक्षणसत्त्व ३९९
अर्थक्रियार्था ७
अर्थक्रियार्थिन् ४
अर्थक्रियालक्षण-सत्त्व ४०२, (१४),
७२८, ७२९
अर्थक्रियालक्षणसत्त्व-विशिष्टकृतकत्व
२५५, २५८
अर्थक्रियाविरोध १५८, ४१३
अर्थ-संविद्-सहोपलम्भ ३५२
अर्थक्रियासाधन ४६८
अर्थक्रियासामर्थ्य ३२३, ३२७
अर्थक्रियास्थिति ५१३
अर्थस्वरूप १८५
अर्थतथालग्निरिच्छेदरूप ४
अर्थतथालप्रकाशक २, ८
अर्थनय ३१२, ४४८
अर्थनियत ४३०
अर्थपर्याय ४३०, ४४०, ४४१, ७
अर्थप्रकटता १४
अर्थप्रकटतालक्षणहेतु २२
अर्थप्रकाशता २६
अर्थराशि ७४६
अर्थवादकल्पना ३६५
अर्थवाददिवाक्य ७४४
अर्थविवक्षा १८५ (१)
अर्थव्यञ्जनपर्याय ४३१
अर्थव्यतिरेकज्ञानाकार-अनुपपत्ति ४६५
अर्थव्यवस्था ४६६
अर्थशून्याभिज्ञत्व २३१
अर्थशून्याभिज्ञत्वकाटना-प्रबोध २३२
अर्थसंवेदन १४
अर्थसत्ता २९१, ३६८
अर्थसाक्षात्करण ४९० (१०)
अर्थानपेक्ष २०६
अर्थान्नभूत ४४२ (२)
अर्थान्तरान्वयान्तररूप ६४४
अर्थापत्ति २७, ४६२, ५७८, ५७९, ५८६
अर्थापातपूर्विका-अर्थापत्ति ५७९
अर्थाभिधानरूपहेय-द्वयात्मकत्व ४५७

अर्थोपलम्भ ६१९
 अर्थोपलब्धि ३८६
 अलिङ्गपूर्वकल ६६
 अवक्तव्य ४४५
 अवक्तव्यभाष ४४२
 अवक्तव्यस्वभाव ४४६
 अवग्रह ५५२ (७), ५५३, ६१७,
 ६१८, ६१९, ६२१
 अवग्रहादि ६२०
 अवग्रहादिमतिज्ञान ६२०
 अवधि ६१५, ६५०
 अवधिज्ञान ६२०
 अवधिज्ञानावरणकर्म-क्षयोपशम ६२०
 अवभासशून्यता ३७१
 अवयव १०५, ६७१, ७३३
 अवयवसन्निवेश ११३
 अवयवावयवि-समानदेशल १०३
 अवयवि-द्रव्य १५८ (८)
 अवयविन् १०५
 अवाच्य ४८४
 अवान्तरसामान्य ११०
 अवासकामल-ईश्वरत्व १३०
 अवाय ५५२, ५५३ (५)
 अविकलचारित्रप्राप्ति ७११, ७५२
 अविद्या १५४, २७६, २७७, २७८, २७९,
 २९५, ३८५, ४१९
 अविद्यानुषङ्ग २७९
 अविद्यासंसर्ग १५१
 अविद्यास्वभाव ४१४
 अविनाभाव ५५८, ५५९, ५९२
 अविनाभावपरिसमाप्ति ५६९
 अविनाभाववैकल्य ५५८
 अविनाभावसम्बन्ध ५६१
 अविनाभावसम्बन्ध-स्मृतिविभाग ५६३
 (१०)
 अविनाभावानन्यापेक्षलिङ्ग ४
 अविनाशधर्मिन् ७१८
 अविमर्श-ब्रह्मात्मक-तत्त्व ३८३ (६)
 अविरति ७४७
 अविवेकिन् २८१ (११)
 अविसंवादकल ४६९
 अविसंवादन ५१३ (५)
 अविसंवादिल ६६, ७२
 अवीत ५५४

अव्याप्ति ५३१ (९)
 अव्याप्ति-लक्षणदोष ४५९
 अशुद्धद्रव्यार्थिक २८०, ४०७
 अशुद्धद्रव्यास्तिकप्रकृति ३८६
 अशुद्धद्रव्यास्तिकसांख्यमतप्रतिक्रोपक-
 पर्यायास्तिक २९६, ३१०
 अशुभासव ७३५
 अशेषकर्मक्षय ६११
 अशेषकर्मक्षयनिबन्धनाध्यवसाय ७५२
 अशेषकर्मक्षयलक्षणफल ७५६
 अशेषकर्मभयाध्यवसायनिवर्तक ७५३
 अशेषकर्मनिर्जरणरूप १६०
 अशेषकर्मपरिक्षयसामर्थ्य-उपपत्ति ७३६
 अशेषकर्मविगमस्वरूपसिद्धल ६२३
 अशेषकर्मवियोगलक्षण-सोक्ष ७३७
 अष्टधाचरण ७५५
 अष्टविधकर्मात्मककर्मणकारी ७३६
 अष्टविध-पारमार्थिक-कर्मप्रवाह-रूपाना-
 य-विद्यात्यन्तिकनिवृत्ति १६०
 अष्टविध-बन्ध ७३३
 असत्कारण-कारण ७०५
 असत्कार्यवाद २८३
 असत्ख्याति ३७३
 असत्यसम्बन्ध १८३ (१८)
 असत्यसंसर्ग १८० (७)
 असत्योपाधिसत्य १८३ (१९)
 असत्योपाधि-शब्दप्रकृति-निमित्त १८०
 (८)
 असदकरण २८२ (११)
 असमानग्रहणलक्षण-गुण ६३३
 असिद्धविकृद्धानैकान्तिकहेलाभास ७१९
 असिद्ध-हेलाभास ५५८
 अस्ति ४४१
 अस्ति च अवक्तव्य ४४७
 अस्ति च नास्ति च अवक्तव्य ४४७
 असुर्यमाणकर्तृकल ४१, ४२, ४३
 अदृक्कार ८०, २८१, (४), २८२
 अदृक्प्रत्यय ८६, २७४
 अहमिति प्रत्यय ८०
 अहमिति प्रत्ययानपह्नव ८०
 अहेतुवाद ६५०
 अहेतुवादल ६५१
 आ
 आकार २२९

आकारमेद २७३, २७४ (१३)
 आकारलक्षणल ३४३
 आकाश ६५४, ७३२, ७३४
 आकाशादि ६५६
 आकुञ्चन ६८५, ६८६
 आकृति १७७, १७८
 आख्यात ७३९
 आगम ५७८
 आगमपूर्विकाप्रसिद्धि ५७८
 आगमप्रतिपाद्य ६५५
 आगमसर्वज्ञपरम्परा ६०
 आगमिगतिविशेष-उत्पत्ति ६५०
 आचार्याराधनादि ७५५
 आचेलक्य ७५१
 आचेलक्यपद ७४६
 आज्ञाविचय ७३५
 आतिवाहिकादि ७३६
 आत्म-अन्तःकरणसम्बन्ध ५२०
 आत्मकर्मन् ४५२
 आत्मगुण-बुद्धि १३५
 आत्मचेतन्यलक्षण-भाव ४१८
 आत्मद्रव्य ६६९
 आत्मद्रव्यपर्याय ६३१
 आत्मन् ७१, ८५, ११३, १३३, १३५,
 १४४, १५०, २७८, ३१०, ३४२,
 ६२०, ६२३, ६२५, ६३१, ७१७,
 ७१८, ७३१, ७३३
 आत्मपर्याय ६३१
 आत्म-पुद्गल ४५३, ६२२
 आत्मप्रच्युतिलक्षणधर्म ३९३
 आत्म-विभुल १३३
 आत्मविभुलप्रसाधक १४५
 आत्मविभुलसिद्धि १४२, १४६,
 आत्मविशेषगुण-सन्तान १५०
 आत्मसिद्धि ९१
 आत्मस्वरूपवत् १५३
 आत्मानन्द-रूपता १६१
 आत्मैकज्ञानल १५५
 आदिवाक्य १६९, १७२
 आदिवाक्योपन्यास १७०, १७२
 आद्यशुक्लप्यानद्वय ७५४
 आधारार्थप्रतिनियम ७०२
 आध्यात्मिक-धर्मध्यान ७३४
 आध्यात्मिकभाव ७१२

आध्यात्मिक-रूप ३७७
 आध्यात्मिकशुद्धिध्यान ७३५
 आनन्दरूपात्मस्वरूप १६०
 आभिनोबोधिकज्ञान ६२१
 आयुष्कर्मन् ६१२
 आर्तध्यान ७३४
 आर्तध्यानोपगत ७४८
 आर्यसत्य ७३३
 आर्यसत्यचतुष्टय ४९९
 आर्ष ७३१
 आलम्बन ५१२ (२)
 आवरण ३००
 आवरणविनाश ४२३
 आवरणपगम ६७८
 आवारक ३५, ३८, ५१
 आवारकल ५१, ६०, १६१
 आवृत्ति १५३
 आत्मव ७३२ (३), ७३३, ७३६, ७३७
 आत्मवादि-प्रतिपत्ति ७३७
 आहारविरह ६१४
 आहारव्यवस्थिति ६१३
 इ
 इच्छातः ७४१
 इतरेतराभाव ५८१
 इतरेतराश्रय २, ५, ३१, ३२, ४४, ४६,
 ५०, ५२, ५४, ७०, ११८, १२३,
 १२९, १४१, १६४, ७३३
 इदानीन्तनयति ७५०
 इन्द्रियज्ञान ४९९
 इन्द्रियवृत्ति १२२
 इन्द्रियव्यापार ५३९
 इन्द्रियार्थसन्निकर्ष ५२३
 इहजन्ममरणचक्र ८९
 इहबुद्ध्यावसेयसमवाय १५६
 ई
 ईर्यासमित्यादि ७५५
 ईश्वर ३१, ६९, ९५, ९६, ९९, १०२,
 १२५, १२६, १२७, १२८, १३१,
 १३२, ४७६, ५०६, ७१५, ७१६,
 ७१७
 ईश्वरकल्पनावैयर्थ्य १२९
 ईश्वरज्ञान १२५, ४७९
 ईश्वरज्ञानसाक्षि ४७९ (१)
 ईश्वरज्ञानादिहेतुक-जगत १२६

ईश्वर-निमित्तकारण ११९
 ईश्वरपरिकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्ति ४७६
 ईश्वरप्रेरित ४७६
 ईश्वरबुद्धि १२७
 ईश्वरसाधक ११७
 ईश्वरसाधक-प्रमाणभाव १३३
 ईश्वरसिद्धि ९५, १०५, १२९
 ईश्वराख्य-कारण १२७
 ईश्वराख्य-सर्वज्ञ १३३
 ईश्वरादि ४७९
 ईश्वरादिप्रेरणा ७१६
 ईश्वरादिविकल्प ५००
 ईश्वराद्यनुमान ४८६
 ईश्वरानेकत्वप्रसङ्ग १००
 ईश्वरावगम ९३
 ईश्वरावगम-प्रमाणाभाव १२४
 ईश्वरोपदेष्टृत्व १३२
 ईहा ५५२, ५५३ (४)
 ईहादिक ६२१
 उ
 उत्क्षेपण ६८१ (१), ६८६ (२)
 उत्तमसंहनन ७५३
 उत्तरपर्यायोत्पादात्मक-पूर्वपर्यायविनाश
 ४२६
 उत्पत्ति ४८१
 उत्पत्तिविनाशस्थितिस्वभाव ६४४
 उत्पत्तिसत्तासम्बन्ध ६४८
 उत्पत्ति-स्थिति-निरोध ४५१
 उत्पत्तिस्थितिप्रलयात्मक-विचित्र-कीडो-
 पाय ७१६
 उत्पत्तौ परतःप्रामाण्य ११
 उत्पत्तौ स्वतःप्रामाण्य ९
 उत्पत्त्यभिव्यक्तिपक्ष ३६
 उत्पन्नप्रतीतिप्रामाण्य ७६
 उत्पन्नादिकालत्रय ६४५ (३)
 उत्पाद ६०८, ६४१, ६४९
 उत्पादविगमप्रौढ्य ६२३
 उत्पाद-विनाश ६२३
 उत्पादविनाशस्थित्यात्मकत्व ६४२
 उत्पादविनाशस्थित्यात्मकभाव ६५०
 उत्पाद-विनाशस्वभावभाव ४०९
 उत्पादव्ययप्रौढ्य ३२३, ३६७, ४१२,
 ४२८, ४२९, ४५१
 उत्पादव्ययप्रौढ्य-लक्षण ९२

उत्पादव्ययप्रौढ्यात्मकोपयोग ६१६
 उत्पादव्ययस्थिति ६४५
 उत्पाद-स्थिति-भङ्ग ४१०, ४१५
 उदयव्यवृत्ति-अर्थमात्रा ३८१
 उदयवृत्तिस्मृति ३४३
 उपप्लव ५११ (१०)
 उपयोग ४५७
 उपयोग-अनाकारता-साकारता ४५८
 उपमान ५७५ (६), ५७६, ५७८,
 ५८२
 उपमानपूर्विका-अर्थापत्ति ५७९
 उपमानलक्षण ५७७
 उपलब्धि २९१, २९३, ३६२,
 उल्लिखलक्षणप्राप्तस्वभाव ३२५
 उपलब्ध्याख्य ३
 उपलम्भे २८७
 उपशमकक्षपकगुणस्थानभूमि ७३५
 उपशमनवाञ्छा ६११
 उपादानकारण ८८
 उपादानग्रहण २८२ (१५)
 उपादानत्व ८८, ८९
 उपादान-सहकारित्वलक्षणशक्ति ४०१
 उपादानादि १०१
 उपादानाद्यधिष्ठान ९६
 उपाधि-तद्वत् २६४
 उपाधिविशिष्ट-उपाधिमान् २६५
 उपायविचय ७३४
 उभय १७९
 उभयवाक्यप्ररूपक-नयाभाव ४१६
 उभयात्मकवस्तु ४१६, ४१७
 ऊ
 ऊर्ध्वगतिपरिणामस्वाभाव्य ७३६
 ऊह ५९४ (४)
 ऊहाख्यप्रमाण ७७, ३९७
 ऋ
 ऋजुसूत्र २८५, ३१०, ३११, ३१२, ३१४,
 ३६६, ३७८
 ऋजुसूत्रनय ४०७, ४३०, ४४०, ४४८
 ऋजुसूत्रवचनविच्छेद ३४९
 ए
 एक आत्मन् ४५३
 एककार्यकारित्व २५५
 एक-क्रिया ४५३
 एकज्ञानिन् ६१०

एकलप्राप्ति ३४१
 एकलप्रतिपत्ति ३४२
 एकलवितर्कविचार ७३५
 एकलव्यवहारभ्रान्तता ४०४
 एकलसिद्धि ८७
 एकदण्ड ४५३
 एकरूपोपलम्भ ३६३
 एकविज्ञानजनक-क्षण २६३
 एकसन्तान ३६७
 एकसन्तानसमाश्रय २४७
 एक-समवाय ६५७
 एकसामग्र्यधीनत्व १२२
 एकसूत्रधारनियमित-अनेकस्थपत्यादिनि-
 र्वर्त्य १३१
 एकाकारप्रत्ययगोचर ३४१
 एकाकारासंविद् ३०५
 एकादश-इन्द्रिय २८०, २८२
 एकान्तनिर्गतविशेष ६२७
 एकान्तविशेष ६२८
 एकान्तोच्छेद ४१७
 एवम्भूत २८५, ३१०, ३१४, ३४९, ३७८
 एवणीय ७५१

ऐ

ऐकलिकउत्पाद ६४१, ६४२
 ऐकमत्य १००, १३१
 ऐश्वर्य ९

ओ

आंधिकोपाधि ७५१
 औत्पत्तिक ३८६
 औदारिकव्यपदेश ६११
 औदारिकशरीरल ६१२
 औदारिकाशशेषशरीर ७३६
 औपचारिक ८०, २६१
 औपशमिकभाव ५९६
 क
 कथञ्चित्प्रतिपक्षसङ्ग्रह ७१८
 कथञ्चित्सादृश्य २५५
 कथा ४०५
 कथात्रय ५६२
 करण ७५५
 करणल ४७३
 करुणा १००
 करुणाप्रवृत्ति १३०
 कर्तृ ९७, १०१, ७१८

कर्तृता ९८, ११२, ४७३
 कर्तृ-भोक्तृ-स्वभाव ७१८
 कर्म-उपभोग १५९
 कर्मकर्तृक्रियाव्यवस्था ३५५
 कर्मकर्तृरूपलासिद्धि ४६१
 कर्मक्षय १००, १३३
 कर्मक्षयकारण ७५४
 कर्मक्षयार्थ ६१५
 कर्मल ४७३ (४)
 कर्मन् १०२, १३०, १५०, ४१८, ६८६
 (१), ७१४, ७१५, ७३३
 कर्मपरतन्त्र १३०
 कर्मप्रकृति ७३५
 कर्म-प्रक्षय १५९
 कर्मफल ३०७
 कर्मबन्ध ७३७
 कर्मबन्धहेतुता ७४९
 कर्मयोग्यपुद्गलात्मकप्रदेश ७३६
 कर्मलक्षण १५०
 कर्मवर्गेणापुद्गल ७३३
 कर्मविनाश ११०
 कर्मादि-सामग्र्यभाव १३१
 कर्माशय ९९, १००
 कर्मन्धन ७४९
 कर्मकान्तवाद ७१५
 कर्मात्पत्ति ११४
 कल्पना २७०
 कल्पनाविरचितलिङ्गप्रभवत्व ५६४
 कवलाहार ६११, ६१३
 कवलाहारपरिकल्पना ६१५
 कवलाहरित ६११
 कषाय ७४७
 काकतालीयन्याय ५७
 कादाचित्कता ४०५
 कायक्रियोत्पत्ति ६५०
 काय-विज्ञानबैलक्षण्य ९०
 कायोत्पत्ति ६५०
 कारक २५
 कारकव्यापारसाफल्य ४२३
 कारकसाकल्य ४७२, ४७३
 कारण ११८, २५४, २८१, ७१४
 कारणकलाप ४७१
 कारणकार्यविभाग २८४ (८)
 कारणजातिमेद ४७४

कारणत्रयाभाव १२६
 कारणल ५४
 कारणनिवृत्ति ४२४
 कारणमेद ३, ७७
 कारणव्यापार ४२३
 कारणसमवाय १०८
 कारणसामग्री ४१४, ५३०
 कारणस्वरूप-प्रागभाव ३४५
 कारणात्मिकाशक्ति ३८५
 कारणानुपलम्भ २१
 कारणात्त-कार्यस्वभाव ४०१
 कार्यप्रति ९९
 कार्यशरीर ९२, ७३६
 कार्य ३, २८१
 कार्यकारण ८९
 कार्यकारणभाव ४९, ५७, ८७, ९२, २६८,
 ३३२, ३३३, ७२७
 कार्यकारणव्यवस्था १२४
 कार्यकारणव्यवस्थानिबन्धन १२४
 कार्यकामाभ्युपगम ४००
 कार्यक्रिया-अयोग ४२६
 कार्यग्रन्थ-नियतत्व २७०
 कार्यता ४८१
 कार्यमेद ४७४
 कार्यत्वलक्षण-हेतु १२४
 कार्यलिङ्गप्रभव ३५२
 कार्यशून्यता ७०५
 कार्यहेतुसमुत्पत्ति २, ३
 कार्यता-ध्वंसाभाव ३४५
 कार्यनिमित्त ४२३ (६)
 कार्योत्पत्ति २८३
 कार्यात्पादन ४२३
 कार्यात्पादानुमान ५६२
 काल २५७, ५७१, ६५४, ६५५ (१),
 ६६८ (६) ७११, ७१४, ७१६,
 ७१७, ७३२, ७३४
 कालकृतपरलापरल ६८१
 कालत्रयप्रदर्शप्रत्यक्ष ३३८
 कालत्रयशून्य ७३९
 कालमेद २७३, २७४, २८७, २९४
 कालव्यतिरेक २५८
 कालस्वभाव-नियति-पूर्वकृत-पुरुषकार-
 णरूप ७१० (५)
 कालात्ययापदिष्टत्व ७२३

कालाव्यापदिष्टत्वादिवेष ७१९
कालाव्यापदिष्टहेत्वाभास ७२१
कालाव्येकान्त ७१७
कालामेद २९४
कालाभ्युपगम ४००
काल्पनिक १४५
कृतसमयध्वनि २५०
कृपापरतन्त्रता ७१६
केवलकेवलिन् ६१६
केवलज्ञान ५९५, ६०७, ६१७, ६२१,
६२२
केवलज्ञानदर्शन ६०७
केवलज्ञानसम्पद् १, १३३
केवलज्ञानाख्य-अर्थपर्याय ६२३
केवलज्ञानावरणक्षय ६०६
केवलज्ञानोत्पत्ति १६०
केवलज्ञानोपयोगकाल ६१२
केवलदर्शन ६०७, ६१२, ६१७, ६२१
केवलव्यतिरेकिन् ७२४
केवलान्वयिन् ७२४
केवलावबोध ६१७, ६२१
केवललिपपर्याय ६२४
केवलिन् ६१३, ६२०, ७३६
केवलिभुक्ति ६१४
केवलिभुक्तिसिद्धि ६११, ६१४
केवलोपयोग ६०६, ६५०
कोपपरिणति ६३१
क्रम ३२४, ३३६
क्रमभाविन् ६३५
क्रमयोग ३२९
क्रम-योगपथ १५८, २९६, ३९८, ४००,
४१२, ४१३
क्रमवत् ३३१
क्रमवत् ज्ञानदर्शनोपयोग ६१०
क्रमवर्त्युपयोगपक्ष ६०९
क्रमसंवेदन ३३६
क्रमाक्रमविभाग ६१६
क्रमाक्रमोपयोगद्वयाभ्युपगम ६०९
क्रमोत्पाद ६०७
क्रमोपयोग ६०७, ६१२
क्रमोपयोगद्वयात्मक ६१६
क्रमोपयोगप्रवृत्त ६१०
क्रिया २५
क्रियानुमेय-शक्ति १४७
क्रियामात्र ७५६

क्रियारहितज्ञान ७५६
कीडा ७१६
कीडार्थ-भगवत्प्रवृत्ति ७१७ (२)
कीडार्थप्रवृत्ति २७८
कोधादिकषायषोडशकनिग्रह ७५५
क्रिष्टकर्मन् १
क्रिष्टकर्मसम्बन्धहेतुता ७३१
क्रिष्टकर्मन्तराय १६९
क्रिष्टपरिणामवत्पुरुष ७५३
क्रैश १५२
क्षण २५७
क्षणक्षयसिद्धि ३९८
क्षणक्षयाधिगम ३४९
क्षणक्षयावभास ३९८
क्षणक्षयित्व ३८८
क्षणपरम्परा २९२
क्षणभङ्गप्रसङ्ग ३३२
क्षणभङ्गभङ्ग ५२७
क्षणमात्रवृत्ति-वस्तु ३४९
क्षणविशराकृता ३२१
क्षणविशाराकृत्य ५६६
क्षणम्यति ४११
क्षणिक ९१, ७३१
क्षणिकता ३२९, ३५२
क्षणिकताव्याप्त ३९९
क्षणिकल ४०३, ७१८
क्षणिकलव्यवस्थिति ३४९
क्षणिकविज्ञप्तिमात्रावलम्बिन् ३६६
क्षणिकाभिव्यक्ति ३९९
क्षयोपशम ५९, ५१७, ७४५
क्षयोपशमकार्य ६१२
क्षयोपशमनिबन्धनक्रम ६१८
क्षयोपशमलक्षण-अभ्यास ६३
क्षयोपशमविशेषाविर्भूतज्ञान २६८
क्षयोपशमविशेषाविर्भूतप्राक्प्रदर्शितव्या-
प्ति-ग्रहणस्वरूपज्ञान- २५०
क्षयोपशमिकभाव ६२३
क्षायिक ६१५
क्षायिक-ज्ञानदर्शन ५९६
क्षायिकज्ञानदर्शनचारित्र ७५०
क्षायिकज्ञानदर्शनचारित्रवीथीतिशयसम्प-
त्समन्वित ७३६
क्षायिकल ६१२
क्षायिकभाव ५९६, ६२३
क्षायोपशमिक ६१५

क्षायोपशमिकभाव ५९६
क्षायोपशमिकभूमि ७३५
क्षीणावरणआत्मन् ६२१
क्षीणावरणल ६०६
क्षुदादिपरिषद्द्वैकादशक ६१५
क्षेत्रज्ञ ९८
ख
ख्याति ३६१
ख
गच्छतृणस्यशेषज्ञानतुल्य १६३
गतिक्रियापरिणतजीवद्रव्य ६४०
गतिक्रियापरिणामवद्द्रव्य ६४०
गमन ६८६
गुण ६३१ (४), ६३३, ६३५, ६७२
(५), ६७६ (३, ४)
गुणरूपता ६८३
गुणशब्द ६३४
गुणार्थिकनय ६३४ (४), ६३५
गुणास्तिकनय ६३४, ६३५
गुप्ति ७३५
गुरुत्व ६८३ (४, ५)
गृहीतसम्बन्धलिङ्गप्रभव २
ग्रहणव्यवस्था ३४०
ग्राह्यग्राहकभावव्यवस्था ४६१
घ
घातिकर्मक्षय ७५४
घातिकर्मक्षयप्रभवसर्वज्ञतादि ६१३
घातिकर्मचतुष्टय ६२२
च
चक्रक ४, ५, ६, १३, १६, ४१, ५५, १३८,
१४०
चक्षुरादिकरणपथकसंयमप्रतिलेखन ७५५
चतुर्ज्ञानिन् ६१०
चतुर्थभङ्ग ४४६, ७५८
चतुर्दशभक्तनिषेध ६१४ (२)
चतुर्लक्षणलिङ्ग ५५५
चतुर्विधकार्यद्रव्याभ्युपगम ६४८
चतुर्विधमतिज्ञान ५५३
चतुःसंख्य-परमाष्वात्मक-नित्यद्रव्य
६५८
चरण ७५५
चरणकरण ७५६
चरण-करणप्रधान ७५५
चतुर्विधधर्ममणसङ्घ ७५४
चारित्र ७५७

चित्तचैत-मानस २६२
 चित्तपरिणति ७५१
 चित्तसन्तति १६२
 चित्ताचैत-स्वसंविद्रूपता ३६४
 चित्स्वभावता १५१, १६०
 चिन्ता ५५३
 चिन्मात्रपरिज्ञान ११९
 चेतन ३८७
 चेतनत्व ११९
 चेतन-चनस्यति ६५२ (१)
 चेतन-सत्त्व १४१
 चेतनाचेतन-द्रव्य ६३०
 चेतनाधिष्ठातृत्वव्यतिरेक १२६
 चेतना-लक्षण ७३२
 चेतनालक्षण आत्मन् ४५४
 चेतनग्रहणप्रतिषेध ७४६
 चैतन्य १५१, २९६, २९८, ३०७
 चैतन्यपरिणति ७३७
 चैतन्यप्रतिपत्ति ६५२
 चैतन्यमात्र ६५४
 चैतन्यलक्षण ६५१
 चैतन्यलक्षणआत्मन् ७१८
 चैतन्योच्छेद १६०
 चोदना ४१, ४३, ६२, ५३९, ७३१, ७८०,
 ८४२, ७४३
 चोदनाप्रभव १९
 चोदनावत् ५१
 चोदनासदृशवाक्य ३२
 छ
 छद्मस्थ ६१०, ६१२ (१), ६१९
 छद्मस्थावस्था ६१६, ६१८, ६२०
 छद्मस्थावस्थाभाविन् ६२५
 छल ७७१, ७३३
 छाद्यस्थिकज्ञान ५२ (४) ६४
 छाद्यस्थिकोपयोग ६२०
 ज
 जगत् ८९
 जगत्-अदृश्यताप्रसक्ति ६४७
 जगत्-एकत्व २७६
 जगत् कारण ७११
 जगत् कारणत्व ७१७
 जगत्कर्तृत्वानुपपत्ति ११९
 जगत्कर्तृत्वानुपपत्ति १२०
 जगद्विधातृत्व १२८

जगद्विचित्र्य ९५, ११८
 जडस्वरूप ७१८
 जन्मान्तरावरीरसञ्चार ७१
 जय-पराजय ७६०
 जल्प ६७१, ७३३
 जाति १११, ११२, ११३, १७४, १७८,
 १७९ (१) २०७, २२३, २३३, २३४,
 २३८, ६७१, ७३३
 जातिमान् १७४
 जातिरूप ११३
 जातिव्यक्ति १११
 जातिव्यवस्था २२२
 जिन १३३, ६१६
 जिनकल्पिक ७५१
 जीव ६२०, ६२४, ६३१, ७३२, ७३३
 जीव-कर्मन् ४५३
 जीवकर्मप्रदेश ४५२
 जीवद्रव्य ४५१, ४५३, ६४०, ६४१
 जीवत्व ६५१
 जीव-पुत्रलप्रदेश ६३९
 जीव-बन्धमोक्ष १६२
 जीवविचय ७३४
 जीवाजीवपदार्थद्वय ७३७
 जीवात्मन् २७८
 जीवादितत्त्व ६५१
 जीवादितत्त्वप्रकाशक ७४५
 जीवादिद्रव्य ४३०
 जैनमतानुप्रवेश ५५१
 ज्ञप्ति ७
 ज्ञातृव्यापार २, ८, २०, २१, २२, २५
 ज्ञातृव्यापारलक्षणप्रमाणसिद्धि २५
 ज्ञान ३४३, ४५७, ४८०, ६०६, ६१८
 ज्ञानग्रहण ५२० (६)
 ज्ञानचिकीर्षाधारता ४७३
 ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नसमवाय ९८, १२५
 ज्ञान-दर्शन ६२३
 ज्ञानदर्शनएकत्व ६०९, ६१०
 ज्ञानदर्शनचारित्र्य ७५५
 ज्ञानदर्शनचारित्र्यत्रितय ६५१
 ज्ञानदर्शनचारित्र्यात्मक ७५६
 ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यात्मकमुक्तिमार्ग ७३१
 ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मक ६२१
 ज्ञानपरमाणु १०५, २६९, ४२७
 ज्ञानप्रकर्षतारतम्य ५८

ज्ञानप्रयत्नचिकीर्षासमवाय १११, १२३
 ज्ञानरूप १४
 ज्ञानरूपता ४८०
 ज्ञानवाद ४६६
 ज्ञानसन्तति ८९
 ज्ञानाकार २३२, ३५१, ४६०, ४६१,
 ज्ञानाकारनिबन्धना-वस्तुप्रज्ञप्ति ३८०
 ज्ञानादि-उत्पत्ति-समवायिकारण, अस-
 मवायिकारण-निमित्तकारण १२६
 ज्ञानादित्रितय ७५५
 ज्ञानाद्यावारकधातिकर्मचतुष्टय ६२
 ज्ञानाद्युपष्टम्भनिमित्तशरीरस्थित्यादिहेतु-
 ता ७४७
 ज्ञानावरणादि ७३६
 ज्ञानावरणीयादि ७३३
 ज्ञानावरणीयादिकर्मन् ७३७
 ज्ञानोपयोग ६२०
 त
 तत्त्व ३४२, ७३२, ७३३
 तत्त्वचिन्तक ५६८
 तत्त्वव्यवस्था २६६
 तत्त्वसंवृति ३७७
 तथाख्याति ३८५
 तदुत्पत्ति २०, ५९४
 तदुत्पत्ति-तादात्म्यलक्षणसम्बन्ध २६६
 तद्योग (जातियोग) १७४
 तन्त्रयुक्ति ५३१
 तमश्छायादि ६७१ (७)
 तमस् ५४३
 तर्क ६७१, ७३३
 तात्पर्यार्थज्ञातृ ७४५
 तात्त्विक ८०
 तात्त्विकत्व २१६
 तात्त्विकविनाश ३३३ (६)
 तादात्म्य २०, २४१, २६८, ५६४, ५९४
 तादात्म्य-तदुत्पत्ति ५५८
 तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्रतिबन्ध ३२१,
 ५६८
 तादात्म्य-तदुत्पत्तिव्यवस्थापकप्रमाण
 ५६९
 तार्किक ८९
 तीर्थक-पर्याय ९३
 तीर्थकसामान्य २६७
 तीर्थ २७१, ७५४

तीर्थकृपासाधना ४५७
तीर्थप्रवर्तन ६११
मुष्करूप-अर्थसत्त्व ३६८
मुलाप्रामाण्य ५२२ (३)
तृतीयनयाभाव ४१६
तृतीयमङ्ग ४४२, ७५८
तैमिरिकज्ञान ५०९
त्रिंशदधिकशतपरिमाणमङ्ग ४४७
त्रिकालता ६४५
त्रिकालशून्यविधि ७४०
त्रिगुणात्मक १४
त्रिगुणात्मकपुरुष ३०५
त्रिगुणात्मकवस्तु ३०४
त्रिनय ३५४
त्रिधागुति ७५५
त्रिधाहेतु ५५६ (२), ५५७
त्रिप्रकारपक्षधर्म ५५९
त्रिप्रकारलिङ्गालम्बन ५६७
त्रि-मङ्ग ४४५
त्रिरूपवत् ७२४
त्रिलक्षणलिङ्ग ५५५
त्रिलक्षणहेतु ५६९
त्रिविधअनुमान ५५९, ५६०, ५६२
त्रिविधयोगसिद्धि ४५३
त्रिविधसंस्कार ६८४ (१)
त्रिविधहेतु ५५८
त्रैगुण्य २८१, २८२
त्रैधातुक ७३१
त्रैरूप्य ४३७, (७), ७२०, ७२४, ७५९
त्रैरूप्य-अविनाभावपरिसमाप्ति ७१९
त्रैरूप्यसद्भाव ७२१
त्रैरूप्याभ्युपगम ७२३
त्रैलक्षण्य ५९१
त्रैलक्षण्यसद्भाव ७१९
त्र्यणुक ६४६
त्र्यणुकादि ६४९
त्र्यात्मक ६४४ (३)
द
दर्शनस्मरणरूपा-सामग्री २७६
देशकालाकारवस्तु ४६९
दर्शन २९३, ४५७, ५५३, ६१८
दर्शनज्ञानस्वरूपद्वय-पर्याय ५९६
दर्शन-ज्ञानात्मन् ६२७
दर्शनज्ञानोपयोग ५९६

दर्शनपर्याय ४५२
दर्शनस्मरणएकाधिकरणता ३४२
दर्शनावरणक्षय ६०६
दर्शनावस्था ३४३
दर्शनोपयोग ६२०
दशधाक्षान्त्यादि ७५५
दशधावैयर्थ्य ७५५
दानहिंसाविरतचेतस् ३८८
दिक्कालसाधन ६७० (३)
दिकृत-परत्वापरत्व ६८१
दिश ६६९ (२)
दीक्षा ७३०, ७३१, ७३२
दुःख ७३३
दुर्मेय ४१६, ४४६, ७५७
दृश्यानुपलम्भ २१
दृष्टसाहचर्यव्यभिचार ७०
दृष्टान्त ६७१, ७३३
दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकसाम्य ४२२
दृष्टापलाप १९९
देवायुष्कजीव ६२४
देश-कालाभेद २७४
देशकालसन्तानकार २७६
देशकालाकारभेद २८६, ४७०
देशकालावस्थाभेद ७०
देशान्तरन्तर्य-सादृश्य २६३
देशभेद २७३
देशव्यतिरेक २५८
दहमात्रव्यापक १३५
दोषाभाव १०
द्रव्य ६८३ (८)
द्रव्य १३६, १७९, २८४, ३८७, ४०५,
४०६, ४०९, ४१०, ४४७, ४४९,
४५६, ५१९, ६२७, ६२८, ६३०,
६३१, ६३६, ६३८, ६४३, ६५६,
द्रव्यक्षेत्रकालभाव ४४६, ६३७,
द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-पर्याय-देश-
संयोग-भेद ७२७
द्रव्य-गुण-कर्मन् ७०१
द्रव्यगुणकर्मवृत्ति-सत्तासामान्य ६७२
द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवा-
याकथ्यद्वयार्थ ६५७
द्रव्यगुणकर्मस्वरूप १५६
द्रव्यगुणकर्मस्वरूपद्वयार्थ ६८७
द्रव्य-त्रैकाल्य ६४५
द्रव्यत्व ६४४

द्रव्यनय ४४९
द्रव्यपरमाणु ७३५
द्रव्यपरिणति ६२७
द्रव्य-पर्याय २७१, ६२३
द्रव्यपर्यायरूप ३८६
द्रव्यपर्यायात्म-अर्थ ५५३
द्रव्यपर्यायात्मकानन्तार्थग्रहण ६१६
द्रव्यपर्यायात्मकैकवस्तुतत्त्व ७१०
द्रव्यप्रतिपादकनयप्रत्ययराक्षिमूलव्याकर-
णिन् २८५
द्रव्यभावेन्द्रिय ६२०
द्रव्यमनस् ६१५
द्रव्यरूपता ६२३
द्रव्यलक्षण ४१०, ४१५
द्रव्यवस्तु ४८५
द्रव्यसम्यक्त्व ७३२
द्रव्यस्वरूप ६४५
द्रव्यादि ११०, १७३, ६१५
द्रव्यादिषट्पदार्थव्यवस्था ७२९
द्रव्याद्वैत ४२८
द्रव्यान्तर ६२९
द्रव्याभाव ६७२ (२)
द्रव्यार्थपर्यायार्थलक्षणनयवाद ७४६
द्रव्यार्थिक २८६, (१५) ३७९, ४०६,
४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४१५,
४१७, ४४८, ४४९, ४५७
द्रव्यार्थिकनय ६३४, ६५६
द्रव्यार्थिकनिक्षेप ३८७, ४०५, ४०६
द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिक २७९
द्रव्याविरहि-पर्याय ४०७
द्रव्यास्तिक २७२, २८५, ३४९, ४०७,
४०८, ४०९, ४१५, ४१७, ४५५,
४५७, ५९५
द्रव्यास्तिकनय ३१०, ३११, ३१५, ६५६,
७०४, ७०९, ७२५
द्रव्यास्तिकपर्यायनय २७२
द्रव्यास्तिकप्रकृति ३१६
द्रव्येन्द्रिय ५५३ (१)
द्रव्योपयोग ४०८
द्रव्यसंवेदन २७५
द्रादशधा-तपस् ७५५
द्रादशभावना ७५५
द्रादशायतन ३२३
द्वितीयमङ्ग ४४३, ७५८

द्विप्रमाण ५९५
 द्विरूप ६२५
 द्विविध-उपयोग ६५०
 द्विविधसामान्य ६५७, ६८८ (१)
 द्विष्टल ५९
 द्विष्ट-मेद २७५
 द्वैराश्य २००, २५५
 द्वैराश्यव्यवस्थापन ३२६ (४)
 द्वैराश्यव्यवस्थिति ३२२
 द्रव्यशुद्ध ६४६
 द्रव्यशुद्धादि ६४९, ६५६
 धर्म ४१, ५०५, ६६१, (१), ७३१, ७४०
 ७४२, ७४३, ७५४
 धर्मकल्पद्रुम १
 धर्मध्यान ७३४, ७३५
 धर्मातुप्रेक्षा ७३५
 धर्मायतन ३२३
 धर्मास्तिकाय ६४१, ६५४, ६५५, (३),
 ७३२, ७३४
 धर्मिन् ५९२
 धारयमात्र ७४०
 धारणा ५५२, ५५३ (६)
 धौव्य ४१०
 ध्वंस ३८९
 न
 नमल ७५१
 नय २७२, ३१०, ४२०, ४२९, ४५७
 नयद्वय ४०९
 नयप्रमाणाभिप्राय ७५५
 नयराशि २७१
 नयवाद् ४२१, ६५५, ७४६
 नय-शातविधल ७५७
 नयसमूहविषयसम्यग्ज्ञान ७५७
 नयस्वरूप ४०८
 नवद्रव्य ६७२
 नवपुराणयनेकक्रमभाविपर्यायाकान्त-
 षट् ३६०
 नव-ब्रह्मणुसि ७५५
 नानाभूत-एकलप्राप्तिप्रमाण ३९६
 नाम-स्थापना-द्रव्य-भाव ३७९, ४४३ (६)
 नामाख्य १८५
 नारकपर्याय ९३
 नास्ति ४४३
 नास्ति च अवकल्य ४४७

निक्षेप ३७९
 निग्रहस्थान ६७१, ७३३, (३)
 नित्यद्रव्यवृत्ति ६९८, (१), ६९९, (१)
 नित्यसुखसंवित्ति १५४
 नियति ७१४
 निरंशक्षणीकैकान्त ७२८
 निरंशक्षणीकैकपरमाणुसंवेदन ५१५
 निराकार ८४
 निराकार-ज्ञान ४०५, ४६१, ४६२, ४६४
 निराकारबोध ४५९
 निराकारविज्ञान ४६०
 निराकारा अर्थबुद्धि ४६२
 निरोध ७३३
 निर्जरा ७३२, ७३५, ७३७
 निर्णय ६७१, ७३३
 निर्वाण ७१८
 निर्वाणप्राप्ति ७५४
 निर्वाणफलहेतुसम्यग्दर्शनचारित्र्य ७५१
 निर्विकल्प ४३१
 निर्विकल्पकसंवेदनवादिन् २५०
 निर्विकल्पज्ञान ३४१
 निश्चितप्रामाण्य १
 निषेध १९८
 नील-तल्ली ३६२, ३६३, ३६४
 नैगम ३१०, ३११, ३८६
 नैगमनय २८५
 नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहारजुम्न-शब्द-सम-
 भिरुद्धवम्भूतनय ६५५
 नैगमादि २७२, ७५७
 नैयायिकाभ्युपगन्तपदार्थ ६७१ (६)
 नैरात्म्य ११०
 नैरात्म्यनिषेध १०९
 नैरात्म्यप्रतिपादन ३६६
 नैर्ग्रन्थ ७४७, ७४८
 नैर्ग्रन्थ्याभाव ७४६
 नोइन्द्रिय ६१९
 प
 पक्ष ३५१, (६), ५९२
 पक्षधर्म ५५६ (२)
 पक्षधर्मता ५७०
 पक्षधर्मतानिश्चयहेतु ५७१
 पक्षधर्मैलादित्रिलक्षणयोगिन् ५९० (३)
 पक्षधर्मोन्वयव्यतिरेकलक्षण ५६२
 पक्ष-सपक्ष ७२१

पक्ष-सपक्ष-विपक्ष-व्यवहार ७२०
 पक्षकर्मन् ६५७, ६८५, (१)
 पक्षज्ञानिन् ६१०
 पक्ष-तन्मात्र २८०, २८२
 पक्षधा-समिति ७५५
 पक्षपदार्थवृत्तिरूपसमवाय ६७२ (४)
 पक्षमभङ्ग ४४६, ७५८
 पक्षलक्षणलिङ्गप्राप्ति ५६२
 पक्षविशति-तत्त्व २८१
 पक्षवत २८०, ७५५
 पक्षालवविरमणादिसंयम ७५५
 पदार्थ १७४, (१५), १७७, २०६, ३२५,
 ५२२, ७४३
 पदार्थकादाचित्कल ७४
 पदार्थपक्षक ७०२
 पदार्थप्रवेशकग्रन्थ ६६१ (२)
 पदार्थमेदक ७७
 पदार्थव्यवस्था ६५७
 पदार्थषट्क ६५७
 पदार्थसङ्करप्रसङ्ग ७०२
 पद्मलेद्या ७३५
 परतन्त्र २८२
 परतः-अप्रामाण्य ८, १०, ११
 परतःप्रामाण्य १७, १९, २८, ७३
 परतःप्रामाण्यनिश्चय ७, १८
 परपक्ष ७६०
 परपर्याय ६३०
 परप्रकर्षप्राप्ति ६१
 परभवप्रादुर्भाव ६३१
 परमशुद्ध्यान ७३५
 परमाणु १०५, १३५, १४५, २५२, २८७,
 ४११, ६४६, ६४७, ६५६, ६९८,
 ७३६
 परमाणुपर्यन्तल ६४८ (३)
 परमाणुपर्यन्तविनाश ६४९
 परमाणुपारिमाणुत्वादि २७०
 परमाणुप्रभवल ३१०
 परमाणुत्वादि १३५
 परमाणुबद्धसम्बन्ध २५२
 परमाणुसमूहात्मक १४
 परमाणुखलक्षण ३८८
 परमाण्वादि १२४
 परमाण्वादिलखलभावव्यवस्थिति ६९८
 परमानन्दस्वभावता १५१

परमार्थ ४०६
परमार्थसत् ३६७, ४१४
परमाह्लादरूपानुभव १६१
परलोक ७१, ७५
परलोकव्यवस्था ७४
परलोकसद्भाव ६९
परलोक-सिद्धि ७७
परस्परपरिहारस्थितिलक्षण २४१
परस्परस्वरूपोपादान ४१५
परामर्शज्ञान २३८, ५६३, (१२), ५७८
परामर्शप्रत्यय २०८
परिच्छिन्ति ५२२
परिणति २९६, ३९३, ४५१, ५३४
परिणाम २९७, ३८३, ७५९
परिणामकृत-अर्थ ४२३
परिणामकृतसमूह ४२२, ४२३
परिणामप्रसाधकप्रमाण २९७
परिणामसामान्य १६४
परिणामिकारणता ७४१
परिमण्डलादि ६०५
परिभाषा ५२५
परिशेष ५६६ (१०), ५७१
परीषद् ७४७, ७५१
परीषद्दोषसर्गाभिभव ७५४
परोक्ष ५९५
परोक्षा ३५८
परोक्षोपयोग ६५०
पर्यनुयोग ७०, ७२, ७३
पर्यनुयोगमात्र ६९
पर्यवलय २७१
पर्याय ३१२, ४०९, ४१०, ४४०, ४७३,
४५६, ६२४, ६२७, ६२८, ६३०,
६३५ (३), ६४०, ६४१
पर्यायनय ३१७, ३४९, ४०७, ४०८,
४०९, ४४८, ४५५
पर्यायनयभेद २८८, ३१०, ३११, ३१७,
पर्याययोग ४३१, ४४०
पर्यायवक्तव्यमार्ग ४२९
पर्यायविशेष ६५६
पर्यायसंज्ञा ६३५
पर्यायाकान्तवस्तु ४०८
पर्यायभिमत ४१०
पर्यायार्थिक ३७९, ४०६, ४०८, ४१५,
४१७, ४३०, ४४८, ४४९, ४५५,
४५७

पर्यायार्थिकनय ६३४, ६५६
पर्यायाशून्य-द्रव्य ४०७
पर्यायास्तिक २८५, ३१४, ३४९, ३८०,
४५७, ५९६
पर्यायास्तिकनय ३८६, ४०७, ४०९,
४१५, ४५५, ६५६, ७०९, ७२५
पर्यायास्तिकाभिमतपूर्वापरक्षणविविक्तम-
क्षणाक्षणात्रवस्तु ४०५
पर्युदास २९, ४२८
पर्युदासरूपनिषेध २२४
पर्युदासलक्षणअपोह २०२, (१)
पर्युदासश्रुति १०
पर्ययन्तीवाच ४९३
पापध्यान ७३४
पारतन्त्र्य १०
पारमार्थिक १४५
पारमार्थिक-प्रमाणलक्षण ४६५
पारमार्थिक-ब्रह्मस्वरूप-साधन ३८४
पारमार्थिकमन्त्र १
पारमार्थिकाद्वैतसिद्धि २९५
पारमार्थिकानेकाकार-ज्ञानानुपगम
२६२
पारिणामिकादि ६२३
पारिभाषिक १०३, ५२५
पारिमाण्डल्य ४११
पारिमाण्डल्यलक्षण-नित्यत्व ६७५
पारिशिष्य २४६, २५६, ४०५, ४१२,
५१९, ५२२, ५४१, ६७९ (१)
पिण्डविशुद्धयादि ७५५
पीतलेखा ७३५
पुण्यापुण्यबन्धहेतुता ७३३
पुद्गल ३७८, ४५४, ४५५, ६१५, ६६०,
६५४, ७३२, ७३४
पुद्गलता ६३९
पुद्गलद्रव्य ४३०, ६३१
पुद्गलद्रव्यात्मकत्व ६७२, (१)
पुद्गलधर्मत्व ८६
पुद्गलपरिणति ६११
पुद्गलपरिणामत्व ७८
पुद्गलरूप-कर्मन् ७३६
पुद्गललक्षणविलक्षणता ७१८
पुद्गलविकारत्व ९०
पुद्गलात्मककर्मन् ७३४
पुद्गलास्तिकाय ६५४, ६५५, (२)

पुरुष ११२, २८२, (१६), ३०६, ३१०,
६३१, ७१५
पुरुषमीव ६२४
पुरुषविशेष-ईश्वर १३३
पुरुषवेदापरिचय ७५२
पुरुषाद्वैतसिद्धि ३७
पुरुषायुष्कजीव ६२४
पुरुषेच्छा ३९
पुरुषेच्छानिबन्धनत्व ४७१
पूर्वजन्मसिद्धि ९२
पूर्वधर ७५४
पूर्ववत् ५५९, ५६०, ५६४, ५६७, ५९४
पूर्वविद् ७३६
पूर्वापरदर्शनावसेय-वस्तु ३७३
पूर्वापरैकतयादिदर्शन ३६०
पृथक्त्ववितर्कबीचार ७३५
पृथक्गुणलम्भ ३६३
पृथिव्यादि-मनःपर्यन्त-द्रव्यनवक ६७१
पृथिव्यादि-मनुष्यपर्यन्त-षड्विधजीवनि-
काय ६५१
पृथिव्यादिस्थायवर ६५२
पौद्गलिक ६०
पौद्गलिकत्व ३८, ३९
पौद्गलिकत्वविचारणा १०८
प्रकरण ७१९
प्रकरणसम ७२०
प्रकरणसमता ७२१
प्रकरणादि २३६
प्रकाशता ४६३, ४६४, ४८०
प्रकाशतानुप्रविष्टता ४६६
प्रकाशाख्यामेदोल्लेख ३६५
प्रकृति ३०७
प्रकृति-ईश्वर-कालादि-कृतत्व २१५ (१)
प्रकृतिविकारभेद २८२ (४)
प्रक्रिया ३८० (१)
प्रचय ६४७
प्रच्युति ३८९, ३९१, ३९२
प्रच्युतिमात्र-प्रध्वंसाभाव ३२१
प्रज्ञाभेदा ७१, ७४, ७७, ७८
प्रणवस्वरूप ३८०
प्रतिक्षणभावित्व ३८९
प्रतिक्षणविचारक ८७, ८९, ३३१, ७१८
प्रतिनियतदेशकालहेतुता ७१३
प्रतिपक्षच्युदास ७१८

प्रतिपत्ति ४८९

प्रतिपत्तिप्रमोषकल्पना ३७३

प्रतिपत्ति-प्रवृत्ति-प्राप्ति-लक्षणव्यव-
हार २६७

प्रतिपत्ति-विगम ६४४

प्रतिबिम्बक २०९, २१७, २३०

प्रतिबिम्बात्मक-अपोह २०६, (१६)

प्रतिबिम्बात्मन् २०३ (११)

प्रतिबिम्बोदयन्याय ३०८

प्रतिभा १८२ (४), ३५०

प्रतिभास्य-अपोह २०६

प्रतिभातः ५४७

प्रतिभापक्ष १८४ (१०)

प्रतिभास ३७१, ३७६

प्रतिभासन २७४

प्रतिभासनेद ८३, ३६४

प्रतिभासमानता २९१

प्रतिभासबुद्ध्युत् ३७१

प्रतिभाससंबेदन ३८७ (१३, १४)

प्रतिभासाद्वैत ४८७

प्रतिभासोपमत्व ३७१, ४८८

प्रतिभासोपलब्धि ३८८

प्रतिभा ७५५

प्रतियोगियुगात्मक १०

प्रतिरूप ३१६

प्रतिषेध ७४१

प्रतीति १११

प्रतीत्यवचन ६२८, ६२९, ६४१

प्रत्यक्ष १३, ११९, २४५, २८७, ३३४,

३४३, ५०८ (१), ५१८, ५२०,

५२४, ५३१, ५९५, ६२०

प्रत्यक्षतः ३४९

प्रत्यक्षनिराकृत ३५१ (६)

प्रत्यक्षपूर्विकार्थापत्ति ५७९

प्रत्यक्षप्रतीति ११३

प्रत्यक्षप्रामाण्यलक्षण ७२, ५३४ (९)
५३९

प्रत्यक्षानुमानप्रतीतिभेद ५६६

प्रत्यक्षानुमानभेद ५१८

प्रत्यक्षानुमानलक्षणद्विप्रमाण ५७३

प्रत्यक्षानुमानादि भेद २८५

प्रत्यक्षोपयोग ६५०

प्रत्यभिज्ञा ३३, ३४, ३७, १०४, ११२,

२८६, २८९, २९०, २९१, ३१८,

३१९, ३४४, ३९४

प्रत्यभिज्ञादि ६४१

प्रत्यभिज्ञान ७८, ८६, ९२, १३६, २८६,

३३५, ३४३, ३७३, ३९४, ३९६,

४३५, ५३८

प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्ष ५६, ३३७

प्रत्यभिज्ञाप्रमाण ३३४

प्रत्यय ३१९, ३८०, ६१८

प्रत्ययत्व ८९

प्रत्ययहेतुत्व १५६

प्रत्युत्पन्नभाव ६२८

प्रथममङ्ग ४४२, ४४३, ७५८

प्रधान २८०, २८१, २८४, (३), २९६,
३०६

प्रधानकारणिक-जगत् ३१०

प्रधान-पुरुष २८२

प्रधानाद्वैत ४२८

प्रध्वंस ३८९

प्रध्वंसाभाव ५८१

प्रमा ४६६, ४८१, (५) ५०८ (१८)

प्रमाण २, ५, ८, १२, १५, २०, ३९, ४१,

१२०, २८५, ३३९, ४२१, ४५८,

४६५, (६) ४६६ (७), ४६७ (११)

४७१, ४७२, ४७५, ४८८, ५०९,

५१३, ५३७, ५५४, ५५५, ५८४,

६७१, ७३३, (२)

प्रमाणता ५५३

प्रमाणत्रयसम्पाद्य-सत्त्वत्ववगम ३२

प्रमाणद्वयनिबन्धन ३१८

प्रमाण-नय ४२०

प्रमाणनयप्रमाणद्वार ७४५

प्रमाणनयस्वरूपावधारण ७४६

प्रमाणनिबन्धनत्व ७१०

प्रमाणनिबन्धना ७३, ७४

प्रमाणपक्षक २३, ४१

प्रमाणलक्षण १४, ४६७ (११) ४६९,
४७१

प्रमाणशब्द ४५९

प्रमाणसामान्यलक्षणप्रस्ताव ५५१ (१०)

प्रमाणादिव्यवस्था ३६५

प्रमाणाधीन ३८४

प्रमाणाधीनत्व ७०९

प्रमाद ७४७

प्रमितिक्रिया ३६५

प्रमेय ६७१, ७३३

प्रमेयव्यवस्था ३८४, ७०९

प्रमेयव्यवस्थिति ७३, ७४, ७१०

प्रयोगजनितविगम ६४३

प्रयोजन १७१, ६७१, ७३३

प्रत्ययकाल १३२

प्रवाहरूपसन्तानत्व १५७

प्रव्यक्तचेतनत्रसनिकाय ६५१

प्रव्रज्यापरिणाम ७५०

प्रसज्यप्रतिषेध २९, २०३, ४२८

प्रसज्यप्रतिषेधलक्षण अपोह २०२ (१६)

प्रसज्यप्रतिषेधवृत्ति ५८

प्रसज्यरूप-प्रतिषेध्य १९९ (१७)

प्रसज्यलक्षण १८७

प्रसवधर्मिन् २८१

प्रसह्यप्रतिषेधलक्षण-अपोह २०२ (२)

प्रसारण ६८५, ६८६

प्राक्तनाशेषकर्म-संयोगाभाव ७३७

प्रागभाव ३८९, ५८१, ७०५

प्राणातिपातविरमणादिमहाव्रत ७४९

प्रातिभ ५३७ (८), ५३८ (११), ५५३

प्रापकत्व ४६९

प्रातार्थप्रकाशकत्व ५४५

प्रामाण्य २, ४, ९, १४, ४६६, ४६८, ४७१,
५७६

प्रामाण्यप्रज्ञप्ति ५

प्रेक्षापूर्वकारित्व १५२

प्रेरकत्वानुपपत्ति ७३९

प्रेरणा ११, १९, ४१, ७४०

प्रेरणाजनितज्ञान ६०

प्रेरणाजनिता बुद्धि ८

प्रेरणालुद्धि ४, १९

प्रेरणावाक्य ११

फ

फल १३, २५, ५३१, ५६७

फलता ५५३

फलवत्-कारण ३४६

फलविशेषणपक्ष ५३० (४, ६)

ब

बद्धमुक्तव्यवस्था २८०

बन्ध ४१८, ४१९, ७३२ (३), ७३३

बन्धमोक्षलक्षणवस्तुतत्त्व ७४५

बन्धमोक्षव्यवस्थिति ३८५

बन्धमोक्षसुखदुःखप्रार्थना ४५१

बन्धहेतुत्व १५२

बहिरर्थसंस्पर्शरहित ३६६

बाधकप्रत्यय १८
 बाध्यबाधकभाव ४८८
 बाह्य-अर्थ २१३
 बाह्यधर्मध्यान ७३४
 बाह्य-रूप ३७७
 बाह्यशुद्धध्यान ७३५
 बाह्याभाव ३५१
 बाह्यार्थव्यवस्था ३७७
 बाह्यार्थवभासिन् ३६२
 बिम्बप्रतिबिम्बवत्-विद्या-अविद्याव्य-
 वस्था २७८
 बुद्धि ८, ८४, २३७, २८०, २८१ (३)
 ३८२, ३५८, ३५९, ४६२
 बुद्धि-चैतन्यमेद ३०९
 बुद्धिदर्पणसंकान्त ३०८ (२)
 बुद्धिपूर्विका-ईश्वरप्रश्रुति १३०
 बुद्धिप्रतिबिम्बक २१३
 बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितवृथिव्यादिमहाभूत
 १३१.
 बुद्धिमात्र १०८
 बुद्धि-षट्क्षणस्थायिल १३९
 बुद्ध्याधिकरण-द्रव्य १३३
 बुद्ध्याकार १७४, १८१, १८२, २०५
 बुद्ध्याकारालम्बनावुद्धि १८८
 बुद्ध्यादिसन्तान १५५
 बुद्ध्यारूढ-अर्थ २१३
 बुद्ध्यारूढाकार १८१ (२)
 बोध ८१, ८२, ८३, ८४, ८८, १९३,
 ३५५, ३६४, ३८०, ४६२
 बोधमात्र ४५८, ४५९
 बोधरूपता ४९३ (१)
 बोधात्मकता ३५८
 बोधात्मन् २७५
 ब्रह्मन् २७७, २७८, २७९, ३८०, ३८२
 (७), ३८३, ३८५, ४१९
 ब्रह्मादिरूप २३८
 ब्रह्मादित ४२८
 भ
 भजन ६३९
 भजना ४०८
 भजनाप्रकार ६४०
 भयोध ४१९
 भव ७२, ९३, ६३१
 भवगुणप्रत्ययावधिज्ञानावरणकर्मक्षयोप-
 क्षम ६२०

भवजिन १३३
 भवविचय ७३५
 भवस्थकेवलिन ६१२
 भवोपप्राहिकर्मन् १६०, ७३६
 भवोपप्राहिन १३३
 भव्य ६५१
 भव्याभव्यस्वरूप ६५०
 भाव ८९, ३७९, ४०६, ६२१
 भाव-क्षणक्षय ३४९
 भावना ४०७, ६८४, ७४१
 भावनाप्रकर्षपर्यन्त ५१
 भावनिक्षेपप्रतिपादकपर्यायास्तिकाभिप्राय
 ३८६
 भावनोपनेयजन्मसुखादि ४६३
 भावपरमाणु ७३५
 भावप्रसक्ति ३६८
 भावरूप-पदार्थ १६५
 भावसम्यक्त्व ७३२
 भाविजन्मचित्तोपादानत्व ८९
 भाविपरलोकसिद्धि ९२
 भावेन्द्रिय ५५३
 भाषावर्णणारूपपरिणतपुद्गल-परिणाम
 ३८
 भिन्नरूपसंवेदन ३५४
 भिन्नसन्तान ८९
 भिन्नाभिन्नकाल ६८४
 भिन्नोपयोगपक्षि ६१६
 भिन्नोपयोगरूप ६१५
 भुक्तिप्रकल्पना ६१२
 भुजिक्रियाकल्पना ६१०
 भुवनहेतु-प्रधानपरमाण्वदृष्ट १०१
 भूतभाविपर्यायकारणत्व ३८७
 मेद ३, १०२, १८९
 मेदपरिमाण २८४ (४)
 मेदप्रपञ्च २७९
 मेदवेदनारूपकार्य २७६
 मेदव्यवस्था ३१०
 मेदसिद्धि २८३
 मेदहेतु ३
 मेदान्वयदर्शन २८४ (५)
 मेदामेदरूपवस्तु ४४०
 मेदामेदव्यवहारव्यवस्था २४२
 मेदामेदशून्य ३७१
 मेदासत्ता २७९

भोक्तृ ३०७, ७१८
 भोक्तृत्व २८०, ३०८
 भोग्यत्व २८१
 भ्रान्त ५१२ (२)
 भ्रान्ति २६३, ४८१, (५), ५०६
 म
 मति ५५३, ६१५
 मतिज्ञान ५५३, ५९५, ६१७, (३),
 ६१८, ६२१
 मतिज्ञानावरणकर्मक्षयोपक्षमाविसामर्थ्य-
 प्रभव ६२०
 मतिमेद-प्रत्यक्षता ५९५
 मतिरूप ६५०
 मतिरूपबोध ६१७
 मति-श्रुत ६१५
 मतिश्रुतज्ञाननिमित्त ६१९
 मत्यावरणादि ७३३
 मनस् २८१ (६)
 मनस्कार २५४, २६३, ४०१, ४०२
 मनस्कारक्षण ४०१, ४०२
 मनःपर्याय ६५०
 मनःपर्यायज्ञान ५९५, ५९६, ६१५, ६१७,
 ६१९, ६२०
 मनःपर्यायज्ञानावरणकर्मक्षयोपक्षम ६२०
 मनोद्रव्य ६६९ (५)
 मनोधर्मायन ३२३
 मनोवर्गणाख्य ६१९
 मनो-वाक्-कायद्रव्य ४५३
 मनोवाक्कायसंस्वरण ७५५
 मनोवाग्वादरकाययोग ७३६
 मनोव्यापारज-प्रत्यक्ष १४
 महत् २८१ (२)
 महत्त्व ६८७
 महदादि २८०
 महदादिरूप २९६
 महदादि-लिङ्ग ३०७ (१४)
 महाव्रतपरिणामवत् ७५०
 महाव्रतसम्पन्नत्व ७५१
 महासंस्वरसामर्थ्य ७३५
 महेश ११८, १३१
 महेशज्ञान १२६
 महेशशुद्धि १३१
 महेश्वर १२०, १२१, १३०, १३१, १३३
 महेश्वरपुम् ११९

मानस् ६१९
 मानसप्रत्यक्ष १३८, ५६९
 मानसी अक्षणिकलान्ति २४५
 माया २७८
 मायागारवादिभूयस्त्व ७५४
 मायोपम ४८८
 मायोपम-धर्म ३७७(१)
 मार्ग ७३३
 मिथ्यात्व ४१६
 मिथ्यात्व-अविरति-प्रमाद-कषायादिपरि-
 णति ६५०
 मिथ्यात्वादिप्रवृत्ताष्टविध-कर्मसम्बन्ध
 ७४७
 मिथ्यादृष्टि नय ४१९
 मिथ्याप्रतिपत्ति ८
 मिथ्यार्थज्ञान ३७६
 मिथ्यावाद ४२४, ४२९
 मिथ्यास्थान ७१८
 मुक्तमनस् ६९८
 मुक्तात्मन् १०७, ११९, ६९८
 मुक्ति १५५, १६२, ७३१, ७५७
 मुक्तिप्राप्ति ७५२
 मुक्तिभाक्त्व ७५२
 मुक्तिभाक् क्त्वा ७५१
 मुक्त्यवस्था १६१
 मुखवक्त्रिकाद्युपकरणप्रत्युपेक्षण ७५५
 मुमुक्षु १२८, १५२, १६०, ७३४
 मुमुक्षुप्रवृत्ति १५२
 मुमुक्षुबन्ध-प्रसङ्ग १५४
 मुमुक्षुयज्ज १५१
 मूर्त ६३८
 मूर्तत्व ७३६
 मूर्तत्वप्रसङ्ग १४५
 मूर्ति १४५, १७८
 मूलनय ४१५, ४१६
 मूलप्रकृत्यवस्था ३०६
 मूलव्याकरणिन् २७१, २७२, ३१५, ३७९
 मृषानन्द ७३४
 मोक्ष १५४, १६०, ४१९, ७३२, ७३६,
 ७३७
 मोक्षकारण ७३६
 मोक्षमार्ग ६५१
 मोक्षाध्वन् ७५०
 मोक्षावस्था १५१, १६०

मोक्षावाप्ति १५२
 मोक्षोपाय ७१८
 मोह ४२९
 मोहनीय ७३५
 य
 यति ७४७, ७४९, ७५१
 यथानुरूपविनिर्युक्तत्वकव्यनयवाद ४२१
 यथार्थत्वलक्षण ३
 यावत्-नयवाद, तावत्-परसमय ६५१
 युगपज्ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मककोपयोग
 ६२१
 युगपदयुगपद्भाविपर्याय ६३६
 योग ७३५
 योग-कषाय ४१९
 योगज-ज्ञान ३८४
 योगनिमित्त ४१८
 योगिज्ञान ४९९, ५०९
 योगिन् ३८४, ४७६, ६९८, ७५३
 योगिप्रतिपत्ति ३७८
 योगिप्रत्यक्ष ७५, ५३६, ५६८
 योगिप्रभवविशेषप्रत्ययबल ६९८
 योग्यता २४६, ५३९
 योग्यतानुमान ५६३
 योग्यपथ ३२४, ३२९
 र
 रचना ११३
 रत्नत्रय ७४८
 रसादिविशेषपरिणाम ६३७
 रागादि ५१
 रागादिसंवेदन ५२
 रागाद्यावरण ९९
 राशिद्वय ४६९ (६)
 रूपादिभावग्रामपरिणाम ३८०
 रूपादि-विंशति-गुण ६५७
 रूपादिविषयग्रहणपरिणति ६२०
 रूपालोकमनस्कार २६३
 रूपालोकमनस्कारसाकल्य १२१
 रौद्रध्यान ७३४
 ल
 लय १५५
 लिङ्ग २९, २८२, ३३३, ४८१, ५६२,
 ५६३, ५६५, ५६८,
 लिङ्गप्रभव-उपयोग ६५०
 लिङ्गिन् ५६५

लिङ्गप्रत्यय ७४०
 लिङ्गादिशुक्लवाक्यजनितविज्ञान ७३९
 लोकप्रतीति ४३४, ४६७, ४७६
 लोकप्रतीतिभाषा ५५५
 लोकप्रसिद्धव्यवहारानुसरण ८९
 लोकव्यवहारसमाश्रय ९
 लोकसंवृति ३७७
 लौकिक १०३, १५३, ४६८
 लौकिक-परीक्षक १४७, ७१९
 लौकिकपरीक्षादि ११५
 लौकिकवाक्य ४३६
 लौकिक-वैदिकीरचना ११८
 लौकिकशब्द ३९
 व
 वचनपर्याय ४३०
 वचनविनिवेश ६२७
 वचनविधि ४०७
 वचनार्थनिश्चय ३१६
 वनस्पतिपर्यन्त ६५२
 वर्ण ३५, ३६, ४३१, ४३२
 वर्णक्रमपौरुषेयत्व ३९
 वर्तमानपरिणाम ६३०
 वर्तमानविज्ञप्तिक्षण २५३
 वसतिप्रमार्जननादि ७५५
 वसत्यादि ७५५
 वस्तु ४०५, ५५२
 वस्तुलहानि ६२३
 वस्तुरूपाद्युद्धि २०६
 वस्तुव्यवस्थिति ४५२
 वस्तुस्वरूप-वाच्य १७३
 वज्रादिप्रहण ७४६
 वाक्यनय ४३०, ४४८
 वाक्यार्थ २२६
 वाग्रूपता ४८९
 वाचकत्व २६८
 वाचिकाशक्ति ३२
 वाच्यवाचकभाव २३७
 वाद ६७१, ७३३
 वादकथा ६७
 वादमार्गप्रवृत्ति ३७७
 वादिनिग्रहस्थान ७६०
 वादिप्रतिवादिप्राप्तिक २९५
 वासना १९५, ३८५
 वासनाप्रतिबद्धत्व ३७६

वासनारूप ४३३
वाचीचन्दनकल्प १६१
वास्तव ५२५, ५२६
विकलादेशमञ्ज ४४६
विकल्प ४८९, ४९४, ५०३, ५११, ५२५
विकल्पज्ञान ४९३
विकल्पल ५२५
विकल्पप्रतिबिम्ब १९९
विकल्पप्रतिबिम्बकमात्र २६१
विकल्पमात्र ५०३
विकल्पस्वरूप ५०३
विगम ६४२
विजिगीषु ७६०
विज्ञप्ति ८४, ४६२
विज्ञप्तिपरमाणुपक्ष ४२७
विज्ञप्तिमात्र ३४९, ३५४, ३७२, ४६१
विज्ञप्तिमात्रक ३६६
विज्ञप्तिमात्रता ३६२, ३६५
विज्ञप्तिमात्रसिद्धि ३५२, ३५४
विज्ञान १५२, ३६४, ३६६, ३६७, ४०१, ५११ (१)
विज्ञानमात्र ३५२, ३७८, ४१३, ७३०, ७३१
विज्ञानाद्वैत ५१४
वितण्डा ७३३
विद्यालभाव २७६
विद्यालभावत्व २७८
विधि १८८, १९१, १९८, १९९, २१७, २३०, ७३९, ७४०, ७४१
विधिप्रतिषेधरूपविरुद्धधर्मसंसर्ग ४०२
विधिरूप १८८
विधिरूप-शब्दार्थ २१७, २२७
विधिवाक्य ३२, ९९, ७४४
विनाश ६४३, ६४९
विपरीतक्याति २७, २८, ६४, ११३, ३६०, ३६१, ३७२, ३७३
विपरीतक्यातिता ३७४
विपरीतक्यातिल ३६१
विपर्यय ५२३
विपर्ययज्ञान ५२८
विपर्यासकारण-रागादि १३०
विपाकविचय ७३४
विभजन ४५२
विभज्यवाद ७२५
१०८ सं० ४०

विभु १३३, १३६
विभुल १३५
विभुलसाधन १४२
विभुलादिधर्म ६६९
विरुद्धधर्माध्यास ३, ७७, ६२३
विरुद्धधर्माध्यासव्यापक १०२
विरुद्धविधि २१
विरुद्धहेलाभास ५५८
विवक्षा १८५
विवर्त ३७९, ३८०, ३८३
विशिष्टकर्मोदयादिसामग्री ६१२
विशिष्टक्षयोपशमवीर्यविशेषप्रभवप्रभाव-योग ७५४
विशिष्टधर्माधर्माद्युपदेशविधायीश्वर-सर्वज्ञ-उपासना १२८
विशिष्टपुद्गलपरिणतिरूप-अर्थ ५५३
विशेष ६२७, ६५७, ६९८, ६९९, ७२५
विशेषणविशेष्यभाव १९६, १९७, २६५
विशेषपक्ष ६२७
विशेषपर्याय ४५२
विशेषप्रस्तार ३१७
विशेषविरहिणी सत्ता ४०८
विषयाकारपरिणति ५३४
विसंवाद ४१३
विसदृशगम ६३०
विसदृशपरिणतिलक्षणविशेष २४१
विशसाजनित उत्पाद ६४१
विहितपर्यङ्कासन ७३४
वीचार ७३५
वीत ५९४
वीतप्रयोग २८४ (२)
वीतावीत ५९४ (३)
वीर्य १४७, ६१५
वृक्षायुर्वेद ६५३ (१)
वृत्तिलक्षण-परिणाम ४२३
वृद्धव्यवहार ४३६
वेग ६८४ (१)
वेगाख्यसंस्कार ४३३
वेदनीयकर्मप्रभववसतानुभव ६१५
वेदनोपशमादि ७४७
वैखरी ४९१ (३)
वैदिकशब्द ३९
वैदिकहिंसा ७३०
वैदिकानुपूर्वी ४३५

वैधर्म्य ७१९
वैराग्यविचय ७३५
वैश्वरूप्याविभाग २८४ (११)
व्यक्त २८१, २८२
व्यक्ति ३८, ३९, ७६, १७७, १७८, २२३, २३३, २३५, २३९, २५९
व्यक्तिलभाव २४०
व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिप्रतिनियम ७०२
व्यञ्जक ३५, ३६, ३७
व्यञ्जन ७३५
व्यञ्जनतः ६३०
व्यञ्जननियत ४३०
व्यञ्जनपर्याय ४४०, ४४५, ४४८, व्यञ्जनविकल्प ४३०
व्यभिचार ५२४
व्यभिचारिन् ५२३
व्यवहार २८६, ३१०, ४९८ (५), ५६५
व्यवहारकाल ३३२, ३३६
व्यवहारनय २८४, २८५, ३१०, ३११, ३१५, ३१६, ४३०, ४४८
व्यवहारनयमतार्थवल्ग्विन् २८०
व्यवहारमात्रक ३७६
व्यवहारविलोप ३६५
व्यापकानुपलम्भ २१
व्यापार १२३
व्याप्ति ७, ५५९
व्याप्तिग्रहण ५६९
व्याप्तिव्यवस्थापकप्रमाण ५६९
व्यावहारिकप्रमाणलक्षण ४६५
व्यावृत्तयुद्धितुल्य ६९८
व्युपपत्तिक्रियानिवर्तिन् ७३५ (२)
व्रतसमूह ७४९
व्रताद्याचरणनैरर्थक्यापत्ति ७५६
व्रा
शक्ति ९, ३४, ३५, ५४, ९८३, ९८४, ३०१, ३४८, ५२७
शक्तिः प्रकृति २८४ (५)
शक्तिमत् ३४८
शक्ति-व्यक्तिरूप ४३१
शब्द ३२, ३९, ४४, ३८६, ३८७, ४३७ (६) ६६८ (५)
शब्दनय २८५, ३१०, ३१२, ३१७, ३७८, ४३०
शब्दनिश्चय ३३

शब्दपरिकर्षणा ६१५
 शब्दपरिणामरूपल ३८०
 शब्दपर्याय ४४०
 शब्दप्रकृति ७५
 शब्दबुद्धि १७७
 शब्दब्रह्मन् ३८१, ३८२, ३८४, ५२२
 (५)
 शब्दमयल ३८१
 शब्दमयब्रह्मन् ३८० (३)
 शब्दसंकेत १७६
 शब्दात्मता ३८२
 शब्दादिनय ३१७, ३४९
 शब्दाद्वैत ४२८
 शब्दाद्वैतज्ञान १५५
 शब्दार्थ १८२, २०१, २०६ (२), २३६
 शब्दार्थ-तादात्म्य ३८६
 शब्दार्थल १७४, (१४), १७८
 शब्दार्थप्रतिभासिल ५२४
 शब्दार्थवास्तवसंबन्ध १७३
 शब्दार्थव्यवस्था १९८, (२०), २१९
 शब्दार्थसंबन्ध ३८६, ४३६
 शमसुखरसावस्था ७१८
 शरीरपरिणाम-आत्मन् शरीरप्रायोग्यपु-
 ण्ड्रलप्रहण ६१३
 शरीरव्यपदेशभागनेक-परमाणुपादानाने-
 कविज्ञानभाव १४९
 शरीरसंबन्ध-ईश्वर-कार्यकर्तृल १२५
 शरीरसंयुक्त-आत्मप्रदेश १४५
 शरीरान्तर्गतसंवेदन ९१
 शरीरारम्भकपरमाणु १४४
 शाब्द ५७४ (३), ५८२
 शाब्दप्रतिभास २७०
 शाब्दप्रत्यय १७३
 शाब्दप्रमाणान्तर ४३७, ५७५, (५)
 शाब्दिक ७४३
 शाब्दीप्रतीति ३७९
 शाब्दीबुद्धि २१२
 शासन १
 शासनप्रामाण्यप्रतिपादन ६५
 शासनभक्तिमात्र ७३२
 शासनार्थाभिव्यक्ति १
 शास्त्र १७०, १७१
 शास्त्रपरमहृदय-नयद्वय ४०७
 शास्त्रप्रयोजन १७१

शास्त्रविरचन ३८८
 शुक्रतरलेइया ७३५
 शुक्रध्यान ७३४, ७३५, ७३६
 शुक्रध्यानानि ७४९
 शुद्धतरपर्यायास्तिक ४०५
 शुद्धतरपर्यायास्तिकमतावलम्बिन् ३७८
 शुद्धद्रव्यास्तिकमत-प्रतिक्षेपिपर्यायास्तिक-
 कामिप्राय २९६
 शुद्धद्रव्यास्तिकामितनाम-निक्षेप ३८६
 शुद्धपर्यायास्तिकमेद ३६६
 शुद्धबोध-अप्रतिभासन २७४
 शुद्धात्मन् १३३
 शून्यता २६७, ३७१, ३७७, ३७८, ४१२
 ४८८
 शून्यताप्रसक्ति ४२६
 शून्यल ३७१, ३७६
 शून्यप्रतिभास २७७
 शून्यरूप ३६६
 शेषवत् ५५९, ५६०, ५६५, ५६६, ५६७
 ५९४
 शैलेइयवस्था १३३, १६०, ७५२
 श्रद्धान ७५७
 श्रमण ७५५
 श्रुत ५५३, (१३), ५५४, ६१५
 श्रुतज्ञान ५९५, ६१९, ७३५
 श्रुतज्ञानावरणकर्मक्षयोपशम ६२०
 श्रुतरूप ६५०
 श्रुताद्यावरणक्षयोपशम ६०६
 श्रुतार्थापत्ति ५७९
 श्रुतावधिमनःपर्यायकेवलिन् ६०६
 श्रुतोपयोग ६५०
 श्रोतुसन्तान २६६
 ष
 षट्काय ६३९
 षट्क्षणावस्थायित्वलक्षण ४३९
 षड्जीवनिकाय ६३९
 षट्पक्ष ७१९
 षट्पदार्थाभ्युपगम ६६० (१३)
 षट्प्रकारा-अर्थापत्ति ५७९, ५८५
 षट्प्रमाणवादाभ्युपगम २७
 षड्भावविकार ६५३ (२)
 षड्विधजीवनिकाय ७४७
 षड्विधस्यधिकचतुर्दशशतपरिमाणभङ्ग
 ४४७
 षट्स्थानकप्रतिपत्ति ४३० (३)

षष्ठभङ्गक ४४७, ७५८
 ष
 संयोग ११४, ६७७ (५), ७०३, ७०४
 संयोगविभाग-उत्पत्ति ६५०
 संरक्षणानन्द ७३४
 संवर ७३६
 संवरनिर्जरा ७३७
 संवरनिर्जराक्षणपदार्थद्वय ७३७
 संवररूप ७३५
 संवाद ४, ५, १३, ३७०, ७२३
 संवादक ६
 संवादकल ४७१
 संवादप्रत्यय १०, १४
 संविति २४१, ३००, ३०४, ४१४
 संविद्याख्यलिङ्ग २७
 संविद् ३१२
 संविदाकार ४१५
 संविद्रूप २७
 संविद्रूपरन्यापोह २३३
 संविद्र्विषय ८२
 संवेदन २४१, ३६४
 संवेदनमेद ३६४
 संवेदनाख्यलिङ्ग १४
 संवृतल ४०१
 संवृति २९५, ३७६, ४७० (२)
 संवृतिपक्ष २२४
 संवृतिरूप १४, ४१४
 संवृतिसत् ४०१
 संशय १७०, ४५२, ६७१, ७३३
 संशयज्ञान ५२४
 संशीति ६११
 संसार २७८, ४१७, ४१९
 संसारकाल २८२
 संसारानुच्छेद १५०
 संसारापवर्ग ३८५
 संसारावस्था १५१, १६१
 संसारिल १०७
 संसारिन् २७८, २७९
 संस्कारस्कन्ध ३२३
 संस्थानवत्त्व ९४
 संस्थानविचय ७३५
 सकलजगत्कर्तृलसिद्धि ११८
 सकलज्ञ ६०

सकलदेशभङ्ग ४४६
सकलधर्मात्मकैकवस्तुप्रतिपादक ४४५
सकलनयसमूह ४१९
सकलभुवनैकसूत्रधार १३२
सकललोकस्थितिसर्गप्रलयहेतुता ७१५
सकलशास्त्रार्थज्ञताविकलमत ७५६
सकलशून्यताप्रसक्ति ४८३
सकलसन्तानशून्य ८९
संकल्प ७३४
संकल्पवृत्ति-मनस् २८१
सकषाय ७३३
संकीर्णीसत्ता ३१६
संकेत १९१, २६१, २६७, ३७९, ३८६, ३८७
संकेतकाल २३२
संकेतवैकल्य २३२
संकेताभिव्यक्तसंबन्ध ४३६
संकेतासम्भव १९०
संख्या ६७३ (४)
संगत्यवगम ३२
संग्रह ४१६, ४२९, ४३०, ४४८
संग्रहतः ४१५
संग्रहनय २७२, ३११, ३१०, ३१५, ३१६
संग्रह-विशेष २७१
संग्रह-व्यवहार २७१
संघ २७१
संघातरूप ३०७
संघितकर्मक्षय १५९
संज्ञा ५५३, ६४०
संज्ञा-संख्या-स्वलक्षण-अर्थक्रियाभेद ६३६
संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञान ५७८
सत्ता ११०, १११, २८७, २९१, २९३, ३८९, ३९९, ४०३
सत्ता-क्षणिकत्व-अविनाभावसिद्धि ३९७
सत्ताख्यपरसामान्य ६८८
सत्तामात्र १२९
सत्ताविकलविशेष ४०८
सत्ता-समवाय ११३
सत्यता ३७०
सत्यवाद ७२५
सत्यस्वप्नज्ञान ५४३, ५५७
सत्त्व ६२, ३६२, ३९८, ३९९, ४१२, ४९८

सत्त्वक्षणिकत्वतादात्म्य ५५५
सत्त्व-रजस्-तमस् २८०, २८२, (६) २९६
सत्त्व-रजस्-तमोलक्षणगुण ३०६ (८)
सत्त्वलक्षण-स्वभावहेतु ३२९
सदसत्य ४४१, ४४२
सदसदनेकाकारानुगत ७०९
सदसदात्मकवस्तु ५८१
सदसदात्मकवस्तुप्रतिभास १६६
सदसद्रूपत्व ७०७
सदसद्विशेषात्मकत्व ४२९
सदृशपरिणामलक्षणसामान्य ३८, १४१, २४१, २४२, २४३
सन्ततिविच्छिन्ति ४१२
सन्तान ८७, ३६७, ४७०, ५१०
सन्तानकल्पना ४०४
सन्तानत्व १५२, १५६
सन्ताननिवृत्ति ८८
सन्तानभेद ८३
सन्तानशब्दोक्तआत्मन् १६२
सन्तानादि ६८२
सन्तानादिकल्पना ७२७
सन्तानाध्यवसाय ४६८
सन्तानापेक्ष-कार्यकारणभाव ७०६
सन्तानोच्छित्तिरूपनिःश्रेयस १५५
सन्निकर्ष ४७५, ५२९, ५४०
सप्तदशभेद-धर्मणधर्म ७५५
रासभङ्ग ४४६, ४४७
रासभङ्गी ४४७, ४४८, ७५७, ७५८
रासविकल्पवचनपथ ४४८
रासविकल्पोत्थाननिमित्त ४८१
रासविषय ४४७
सप्रतिष्ठाकारता ४६२
समग्रहेतु ५६२
समनन्तरप्रत्ययत्व ८८
समभिरूढ २८५, ३१०, ३१३, ३१७, ३४९, ३७८, ४३०
समय १७५, १७६, १७७, १७९, १९०, २५०, ४२९
समयनिबन्धना-आकाशादिसंज्ञा ६४२
समयपर्यालोचन ७५५
समवाय १०६, १०७, ११०, १५६, ७०० (१), ७०१, (६) ७०२, ७०३, ७०४, ७२९, ७३३

समवाययुद्धि १५७
समवायलक्षणवृत्ति ६९१
समवायिताद्रूप्यसमवाय १६४
समवायिन् १०६
समस्तसंस्कारप्रभवावृत्ति ४३२
समानपरिणितरूपता २६१
समानासमानाकारपरिणतात्मकवस्तु ३७९
समानासमानपरिणामात्मकघट २६०
समानासमानपरिणामात्मकैकवस्तुप्रतिपादकत्व ७४५
समासषट्क ४४३ (१)
समिति ७३५
समुच्चय १८०
समुच्चयान्मक-प्रत्यय १६४
समुदय ७३३ (५)
समुदयकृत उत्पाद ६४१
समुदायाभिधानपक्ष १८३ (१७)
समूहकृत-अर्थ ४२३
समूह-संतानादि ६८२ (४)
सम्प्रयोग १३
सम्बन्ध ५९, १५६, १९२
सम्बन्धवेदन २३६
सम्पूर्णज्ञ-जन्तु ७४८
सम्यक्त्व ४१६, ४१९, ४२०, ७१०, ७१७, ७१९
सम्यग्ज्ञान ६२२
सम्यग्ज्ञान-क्रियावत् ७५७
सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्रात्मक-परमरत्नत्रय १
सम्यग्ज्ञान-दर्शन-चारित्रात्मकहेतु १६०
सम्यग्ज्ञानवत् ६२१
सम्यग्ज्ञानवैराग्य ६१, ६२
सम्यग्ज्ञानादि ७३७
सम्यग्ज्ञानादित्रितयनयसमूह ७५७
सम्यग्दर्शन ६२१, ६२२, ७३२
सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रप्रतिपत्ति ६५१
सम्यग्दर्शनशब्द ४२१, ६२०
सम्यग्वाद ४२९
सर्गवैविध्य २८२
सर्वकर्मनिर्जरावत् ७३७
सर्वगत-आत्मन् २८०
सर्वजगत्कर्तु ३१
सर्वजगज्ज्ञातृ ३१
सर्वज्ञ ४५, ४६, ५२, ५३, ५५, ६२, ६५, ९७, १००

सर्वज्ञताप्रतिबन्धघातिकर्म-चतुष्टयक्षय

१३३

सर्वज्ञत्व ४५, ६२, १२८, ६०९

सर्वज्ञप्रणीतत्व ४३

सर्वज्ञप्रणीतशासन ६९

सर्वज्ञ-वीतराग ५०

सर्वज्ञत्वसिद्धि ४५, ६५

सर्वज्ञमात्रसिद्धि ६८

सर्वज्ञवचन ६२८

सर्वज्ञसत्ता ४४

सर्वज्ञसत्त्वप्रतिपादक-हेतु ६५

सर्वज्ञसिद्धि ४४, ५३९ (३), ५५२

सर्वधर्मविरह ३७८

सर्वनयवाद ४०६

सर्वबन्धालवनिरोध ७३६

सर्वभाव-प्रतिभासोपमत्व २६७

सर्वलोकसाक्षिक ८०

सर्वविद् ९९

सर्वविद्विज्ञान ६५

सर्वसंस्कार ७३१

सर्वसमयसमूहात्मक २९

सर्वसाधनयोगप्रत्याख्यान ७५०

सर्वानुपलब्धिप्रसक्ति ६४८

सर्वार्थक्षणिकता ३१८ (४)

सर्वोपसंहार ५६९

सर्वोपाख्याविरहलक्षण-दुःखाभाव १५३

सर्वोपाधिनिरपेक्षवस्तुस्वरूप ३०२

सालक्षण-एक-ब्रह्मन् २७६ (१३)

सविकल्प ४३१

सविकल्प-प्रमाण ३४१

सहकारिकारण ८८

सहभाववित्तर्क २६२

सहभाविन् ६३५

सहानवस्थानलक्षणविरोध २४१

सहोपलम्भ ३५३, ३६३

सहोपलम्भनियम ३६२, ३६४

सांश्रुत ८९, १७४, २१६, २१७, २२०,

२९५, ३७७

सांश्रुतत्व ९०, २१६

सांख्यहारिक १५

सांख्यहारिक-अध्यक्ष ५५४

सांख्यहारिक-प्रमाण ४७०

सांख्यवहार्यविनाश ३३३ (६)

साक्षत्य ४७४

साकार ६०८

साकारग्रहण ६१०

साकार-ज्ञान ४५८, ४६१

साकारज्ञानवादिन् २६२

साकारज्ञानाभ्युपगम ४६५

साकारबोध ४५८, ४५९

साकारविज्ञान ४६०, ४६३

साङ्केतिक ३०

सातजनक १६०

सातवेदनीय ६१५

सादृश्य २६३, २७३, ४१३

सादृश्यज्ञान ५७६

साधपर्यवसान ६०७

साधपर्यवसित ६२२

साधन २९९ (३)

साधर्म्य २५४, ७१९

साधारणनैकान्तिक ७२०

सान्त्वया वित्तसंतति १६१, १६२

सामग्री १२, ११३, ४००, ४७२, ४७४, ४७५ (१), ५२३

सामग्रीतः ४२७

सामग्रीवश ३५१

सामग्रीविशेषणपक्ष ५३० (२)

सामर्थ्य २५६, २५८

सामर्थ्यभेद ३६

सामानाधिकरण्य १९६, १९७, २२०

सामान्य ११३, २०५, २२२, २३७, २४२,

२५८, २५९, २८१, २८४, ४१५,

५५४, ६२७, ६५६, ६८७ (७),

७२५, ७३०, ७३३

सामान्यग्रहण ४५७

सामान्यतोदृष्ट ७०, ५५९, ५६०, ५६२,

५६७, ५६८, ५९४

सामान्य-अनुमान ५६६

सामान्यविशेषज्ञेयसंसारिन् ६०९

सामान्यविशेषरूपता ४५७

सामान्यविशेषशब्द-वाच्य-संग्रह-विशेष २७१

सामान्यविशेषात्मक ५९६, ६०५

सामान्यविशेषात्मक-वस्तु २६५, ७२९

सामान्यविशेषात्मकवस्तुग्राहिन् ५०७

सामान्यविशेषात्मकवस्तुतत्त्व ४०८,

७५७

सामान्यविशेषैकान्त ७२५

सामान्यविशेषोपयोगैकरूपत्व ६१७

सामान्याकार २४३

सामान्यालम्बिदर्शन ६०५

सामायिकमात्रपदविद् ७५६

साम्यावस्था २८०

सारूप्यज्ञान ५२८

सावयव २८२

साश्रवचित्सन्तान-निरोधलक्षण १६२

सिद्ध १

सिद्ध-समूह ४२२, ४२३

सिद्धान्त ६७१, ७३३

सिद्धान्तज्ञातृ ७३३, ७४५

सुख १५३, ५२३

सुखदुःखमोहावेदकत्व २८१ (१४),

सुखदुःखसम्प्रयोग ४१७

सुखदुःखोपलम्भव्यवस्था २८०

सुखादिवेदन ४६३

सुनय ७५७

सुनय-दुर्नय-प्रमाणरूपता ४४१

सुविवेचितकार्य ११८, ५६३

सुषुप्तावस्था १६३

सुषुप्तावस्था १५५, ५०९, ५२९, ६१६

सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिन् ७३५

सेनाप्रत्यय ६७४

सेश्वरनिरीश्वरभेद ३१०

स्कन्ध ६०५

स्कन्धत्रय ३२३

स्कन्धसन्तानादि ४९७

सोयानन्द ७३४

स्रील ७५१, ७५२

स्रीनिर्वाणप्रतिपादक ७५३

स्रीवेदपरिक्षय ७५३

स्रीवेदपरिक्षयाभाव ७५२

स्रीवेदोदय ७५२

स्थविरकल्पिक ७५१

स्थाणु (जुओ ईश्वर) ६९

स्थापना ३७९, ३८७

स्थावरजग्नमविकारोत्पत्ति ७१६

स्थिति ४१८

स्थितिस्थापक ६८४

स्थित्युत्पत्तिनिरोध ६२५

सोह ६८३ (४)

स्फोट ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५,

४३६

स्फोटपरिकल्पना ४३३
स्फोटप्रतिभासबुद्धि ४३५
स्फोटसंस्कार ४३४
स्फोटारूपशब्द ४३२
स्फोटात्मा शब्द ४३२, ४३५
स्फोटाभिव्यक्ति ४३३
स्मरण २८७
स्मरणसमवायिनी ११२
स्मृतिरूप ११३
स्मृति ११३, २७४, २८८, २८९, २९०, २९४, ३२२, ३४३, ३७२, ४३३, ४९४, ४९५, ५२०, ५२३, ५५३ (७)
स्मृति-प्रत्यभिज्ञावासना-सन्तानादिव्यवहार ४१४
स्मृतिप्रमोष १४, २८, २९, ३७२
स्मृतिरूपता ३७२
स्मृतिरूपत्व ५८६
स्मृतिसंवेदन ७५
स्मृतिसमवायिन् ११३
स्मृत्यादि ५६२
स्यात्कारपदलाञ्छित ४४१, ४४६
स्यात्कारलाञ्छन ६३९
स्यात्पदप्रयोग ७२५
स्यात्शब्दयोजन ७२६
स्याद्वादप्ररूपकागम ७३५
स्याद्वादप्ररूपणा ७४५
स्याद्वादरूपाप्रज्ञापना ७२७
स्याद्वादविद् ४५६
स्याद्वादाभिगम ७३२
स्याद्वादाभिज्ञ ४५६
स्याद्वादिन् ७५८
स्याद्वादोपग्रह ७१७
स्वकारणगुण ५

खकृतकर्मसापेक्षलभनपेक्षल ३१०
खचित ३६३
खतञ्चरनकरणप्रवृत्ति ७५६
खतञ्चेच्छाविरचितसंकेतमात्रभाविल २२०
खतः (उत्पत्तौ, स्वकार्ये, ज्ञातेः) २, ५
खतःप्रामाण्य ८
खतःप्रामाण्यनिरास २९
खतःप्रामाण्यव्यावृत्ति ७
खपक्षस्थापन ७६०
खपरभावाभावोभयात्मकभावावभासका-
ध्यक्षादिप्रमाण ७१९
खप्र १४०, ४६२
खप्रजाप्रददशाभाविज्ञान ३७०
खप्रावस्था ५०३
खप्रोपलब्धि ४८८ (२)
खप्रकाशसुखसंविप्ति १५३
खभाव ७११, ७१४
खभावकारण ७११
खभावकार्यानुपलम्भाख्यपक्षधर्म ५५९
खभावमेद २७४
खभावहेतु ३, १७४, १८८
खभावहेतुप्रभावित २
खभावहेतुसमुत्थ ३५२
खभावानुपलम्भ २१
खरूपप्रतिभास-प्रत्यय ३६२
खरूपविशेषणपक्ष ५३० (१)
खर्ग ५०५
खर्गप्रापणशक्ति ३८८
खलक्षण १०७, १६४, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १८३, १९४, १९५, १९७, २०४ (४), २०७, २१०,

२११, (१७), २१२, २१६, २३४, २६२, २६३, २६४, २६५, ४१४
खलक्षण-संकेत २५०
खलक्षणादि १९० (१२)
खसन्तति ८९
खसमयपरसमयमुक्तव्यापार ७५५
खसमयप्रज्ञापना ४५७
खसंविप्तप्रतिभासमानविज्ञप्तिस्वरूप ३५०
खसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्व १३५
खसंवेदनमात्रपरमार्थस्वरूप २३७
खातकथ ११, ३०९, ४७३,
खामाविकउत्पाद ६४१
खामाविकविगम ६४३
खामाविकसंबन्ध ४३६
खारम्भकवयवसन्निवेश १०१
खोत्पत्तिहेतु-पदार्थध्वंस ३८९ (१०)
ह
हर्षविषादाद्यनेकविवर्तात्मकआत्मन् १३५
हर्षविषादाद्यनेकविवर्तात्मकचैतन्य २६०
हर्ष-शोक-भय-करुणौदासीन्याद्यनेका-
कारविवर्तात्मकचैतनास्वरूप ४१७
हिंसाविधायक ७३१
हिंसाविरति-दानचैतस् ७६०
हिंसाविरमणादि ७५५
हेतु ५५९, ५६८, ५९०
हेतुत्रय ७५९
हेतु-त्रैलक्षण्य ५९२
हेतुधर्मानुमान ५९३
हेतुवाद ६५०
हेतुविचय ७३५
हेलाभास ५५८, ६७१, ७३३
हेलाभासत्व ७२४

*सन्मतिटीकागताः केचिद् विशिष्टाः शब्दाः ।

अङ्गुल्यम ५३-२०
 अङ्गनादि-क्याकर्षण १४४-२७
 अयःशलाका २५२-२०
 अरघट्टघटीयम् ७३५-२
 अरणितः ५०-१५
 अष्टापदनग ६१४-१
 आढकप्राहिन् २८४-६
 आदर्श ३७-२३
 आमलकीफल ११२-११
 आम्रबकुलादि ४९७-२
 आम्ररस ४८९-१९
 आर्य २३६-१०
 आलदान ६०५-२५
 ऊर्णनाभ ७१५-२३, ७१७-९
 एक-चित्रपटज्ञान ७०७-३७
 एकभिप्रायनियमितस्थपत्यादि-ऐकमल १३१-१४
 कंसपात्री १०७-२१
 कमण्डलुट्टिकादिलिङ्गधारिन् ७५०-२५
 करिव्यूयादि ५३-२०
 कर्क ४४-३२ (३),
 कलिमार्यादि २३६-१० (९)
 कल्पनारचित २१६-१५
 कल्पनाभिलिपिविरचितल ४२८-११
 काकतालीयन्याय ५७-३९
 काकदन्तपरीक्षा १६९-११, १७०-२४, १७१-५
 काकभक्षित १३५-२८
 काचकृपिकान्तर्गत ५४१-५
 कामलादि-दोष ३-२१, १७-२१, ५४५-१५
 किशुक १२-३५
 कुवलामलकविल्लादि ६७५-८ (३)
 कृत्तिकोदय ५१०-६
 कृत्योत्थापन १३-१६
 केशोण्डुक १२-२१, १११-७, ११२-२, ३६१-२८
 केशोण्डुक ८८५-३५, ५१०-१५, ५४८-९, ५४९-२८, ५७३-२२, ५८९-१

*परिशिष्टऽस्मिन् स्थूला अङ्काः पृष्ठाङ्कं सूचयन्ति, सूक्ष्मा अङ्काः पङ्क्त्यङ्कं सूचयन्ति, कोष्ठकान्तर्गता अङ्काश्च टिप्पण्यङ्कं सूचयन्ति ॥

कोद्वयीज २८२-२९, २८३-१, ३३४-२४
 कोद्वयाकुर २३९-८
 खण्डमुण्डादि ५१४-१५
 खलविलायन्तर्गतवीजादि ७१३-१८ (१०)
 चक्षुःश्रवस् भुजङ्ग ५७-४
 गजज्ञान ११-३४
 गङ्गुली २३८-७, ४९७-१० (५) ६८९, १२
 गीतादिविषया १६-२
 गीर्वाणनाथ ६३६-२५
 गृध्राज ५६-१०, ५३६-२७
 गोत्रामन्त्रण ६०५-११
 गोपालघटिका ५०-१५, ५८-३५, १२०-१३
 चक्रवर्तिन् २५९-२७
 चतुर्थरसादि ७४९-३०
 चन्द्रग्रहण ५०७-२९, ५०८-२
 चन्द्रापीठ ६९४-२
 चातुर्वर्ण्यश्रमणसंघ ७५४-२७
 चित्रगतरूपबुद्धि १६-३
 चित्रज्ञान २४१-१४
 जाति ११२-१७
 जीर्णकूपप्रासादादि ३१-२३
 जीर्णप्रासादादि १२५-४
 ज्वरादिसमन ४२७-११
 तन्दुलमत्स्य ७५३-२१
 त्रैवर्णिक ४२-३९, ४३, ९
 दीर्घशङ्कुली २४७-१८
 देवरक्त-किशुक १२-३५
 द्रविड २३६-१०
 धूपघटिका ११६-१८
 नङ्गलोदक ४७५-९ (४)
 नराधिप ६२४-५
 नालिकेरद्वीपवासिन् ७२-१२, ४३९-१२, ५६१-९
 निम्बादि ६१-३४, ६४-१४
 नीलकाच ३७-२३
 परयोषित् ५२४-१
 पादप्रसारिका ५६८-२३, (१२)
 पादरोम ४७५-९ (४)
 पाशारज्जु ७४८-१९

विष्णुकादि ७४९-७
 विष्णुकादि ७१२-१९
 प्रजापति ७१७-१४ (६)
 प्राकृतशैली २७२-५
 प्रासुकोदक ७४९-३०
 बकुलोत्पल २१८-२१
 ब्रह्मन् ६९७-२५
 भरण्यादय ५१०-९
 भरतेश्वरप्रभृति ७४८-३७
 भित्तिचित्र ३-३३
 मण्यादि ५०-१५
 मतङ्ग ६९७-२५
 मन्त्राविष्टकमारिका ६४-१
 मरुजङ्गलादि ५२३-१५
 मरुदेवीस्वामिनी ७५४-११
 मलयनिरिखित्तर ३२०-१५
 महाप्रासादादिकरण १००-२१, १३१-१४
 महाश्वेता २१६-१५
 महासम्मत ६९४-३ (१)
 मातृविवाहोन्वितपारशीकदेश ७१२-१९
 मुखिकालकविषविकार १४७-२७
 मेरुमस्तक ७५५-१
 यवाङ्कुर ३५-८
 रथयापुरुष ४५-३४, ४६-१०, ४८, ४
 राजकीय ३१९-५
 राजन् २५९-२७
 रोहिण्युदय ५१०-६
 लतात्मक-आम्र २६६-२२
 वज्रकृष्णभनाराचसंहनन ६२२-२४
 बलातैल ३६-२८
 बाहीक ३७-१०, ६६४-१२, ६७४-७,
 बिट ५२-१०
 विन्ध्य २३-४, ६९४-१३, ६९५, १९
 विशिष्टमन्त्रसंस्कृतचक्षुस् ५५-१

विशिष्टोषधोपयोगावाप्तभक्षिनेर्मल्य ९-१३
 विषचूर्णादि ७४९-१०
 वीणा १६-९
 वीरणादि ४३७-३
 वेदव्याख्यान ३९-२७
 वैद्योपदेश १५०-३१
 माल ६९७-२१
 शकटोदय ५१०-१०
 शक्रेन्द्रादि ६३६-२५
 शङ्ख २५९-२७
 शङ्खचक्रवर्तिन् ६९४-३(४)
 शालिबीज ३५-८, २३९-८, २८२-२८, २८३-१, ३०१, ३२,
 ३३४-२२
 शिखपा ३-४
 शिल्पकलादि ५१-९
 श्रीहर्ष २५९-२७
 षण्णगरी २२२-२३
 समुद्रोदकफलपरिमाण २२-३२
 सम्पात्तादि ५३६-२७
 सरित्तटपर्यस्तगुहशकट १७२-१३
 सहा २३-४
 सार्वभौमनरपति १३२-३३
 सिद्धान्तानभिज्ञ ६३३-२
 गुवर्णकार १४९-३४
 सूत्रधारकबुद्धिनिर्मितल १३२-१६
 मेतुबन्ध ३७७-१९
 रोमिल ६२५-१०
 स्थपति १००-२१, १३१-१४, ५३९-३(१)
 हिमवत् ६९४-८, ६९५-२०
 हिमवद्विन्ध्य ११४-२५, २४२-९, ६२९-२०, ६४२-१६
 ६८१-७
 हिमाचलादि १७६-७, २५०-१९
 हिरण्यगर्भ ४०-३३, ४२-५, ४६-२३
 होहदान ६०५-१७(१), ६०६-८

टीकायामनिर्दिष्टस्थलानामवतरणानां सम्पादकैः संशोधितानि स्थलानि ।

अमृतविन्दु-उपनिषद् ३७

आचारार्जसूत्र ६३

आवश्यकसूत्र ७५०

आवश्यकसूत्रनिर्युक्ति ४७८, ५४५, ७४६, ७५४, ७५६, ७५७

ऋग्वेद ३२, २७३

ओषनिर्युक्ति ७५५

कप्पसुप्त ७५२

गौडपादकारिका २७३

चतुर्थद्वित्रिंशिका २९

जीवविचार ६५४

जीवाजीवाभिगमसूत्र ६३९

जैमिनीयमीमांसासूत्र ४८, ७९, ८०, ९२, ७३१, ७४४.

*तत्त्वसंग्रहकारिका ६, ११, १८, १९

तत्त्वसंग्रहकारिका १८१, १८५, १८६, २०२, २०३, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१४, २१५, २१६, २२४, २२५, २२६, २२७, २२९, २३२, २८०, २८३, ३०१, ३०२

तत्त्वार्थाधिगमसूत्र ५९, ८०, ९३, ४१२, ५५३, ५५३, ५९५, ६३६, ६५१, ६५६, ७३२, ७३५, ७३७, ७४७

*ध्वन्यालोक १३३

न्यायदर्शनसूत्र ९७, ११९, १७७, १७८, ४७७, ५१८, ५२२, ५३१, ५६०, ५७८, ६६९, ६८३, ७०४, ७२०

न्यायविन्दु ३, ३५२, ५०८, ५९२

न्यायवार्तिक ८०, ९९, १००, १०१, १०६, ११४, १३२, १७८, २००, २०१, २०४, ६६८

पञ्चवस्तु ७४९, ७५१

पाणिनीयसूत्र १९०, २२५, ४०६, ४२१

पातञ्जलसूत्र ६९, १३३

प्रज्ञापनासूत्र ६०८

प्रज्ञाभरतिप्रकरण ६४, ७४९

प्रज्ञास्वपादभाष्य ६६१, ६८५

प्रज्ञास्वपादभाष्यकन्दली ७००, ७०८

बृहदारण्यक उपनिषद् ३२, २७३, २७९, ७३१

भगवतीसूत्र ६२५, ६३१, ६३५

भगवद्गीता ९८, १५०, ३१०

भामहलंकार १८६

महाभारत-आदिपर्वन् १५३, ७११

*याज्ञवल्क्यस्मृति ४५९, ४७५

वाक्यपदीय ७०, १७७, २२२, ३१५, ३१६, ३७९, ३८०, ४३५, ४८९, ५३८

वात्स्यायनन्यायभाष्य १२०, १२६, १६१, १७८, ५२१, ५२२, ५४१, ५६२, ५६३, ७२१

*विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि १०५, ३७६

विशेषावश्यकभाष्य ६०८

वैशेषिकदर्शनसूत्र १००, १०३, १०५, ११३, १४०, ४५२, ६३३, ६४७, ६५६, ६५८, ६६९, ६७२, ६८६, ७०४, ७३१

व्याकरणमहाभाष्य १७७

शारङ्गभाष्य ७१, ५०५, ५७४, ५८०

श्लोकार्थिक ४, ५, ६, ७, ८, १०, १६, १८, १९, २२, २३, २४, ३१, ३५, ३६, ३८, ३९, ४०, ४१, ४५, ४६, ४७, ४९, ५१, ५३, ५४, ५५, ५६, ६०, ८८, ९४, १००, १३७, १६९, १८६, १८७, १९०, १९१, १९३, १९४, १९५, १९६, २०१, २२३, २४०, २७६, २७८, ३१९, ३२१, ३४९, ३५१, ३६९, ३७७, ४०७, ४३५, ४३९, ४९६, ५०५, ५३५, ५३७, ५६४, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८८, ६९६, ७३८, ७८०, ७४१, ७४२, ७४३

श्वेताश्वतर-उपनिषद् ४६, ९८, ३१०

सन्मलितक २९, २८५, ६२८

सांख्यकारिका २८१, २८२, २८४, २९६, ३०७, ३०९, ४१७, ५७२, ७३३

स्थानासूत्र ९३, ४५३

स्वयम्भूस्तोत्र ७५०

*हेतुविन्दु (हस्तलिखित) ३२९

हेतुमुख (अनुपलब्ध) २१७, २२८

[परिशिष्टेऽस्मिन् *एतच्चिह्नाङ्कितानि स्थलानि परिशिष्टसमये लब्धानि ॥]

सन्मत्यादर्शगतानि सम्पादकीयानि च टिप्पणानि ।

आ

आ० टिप्पण २-३, ४, ५, ३-१२

ग

गु० टि० २-२; ३-८; ४-४; ९-२१; १०-४, ५; १२-४, ५;
१५-६; १७-१, २; १९-५; २०-४, ८; २१-६; २२-६;
२४-१; २८-४; ३१-७; ३३-१, ७; ३७-२; ४२-६; ४८-६.

ख

ख० टि० ३९४-८, ९, १५; ३९५-८, १०, १५, १८, २०, २३;
३९६-१, ३, ६, ७, ८, १६; ३९७-४, ५, ७, ११; ३९८-१;
४००-५, ७, ११; ४०१-२; ४०२-७, १०, १५; ४०३-४,
८, १०; ४०४-६, ७, १६; ४०५-५, ९; ४०६-५; ४१०-८,
११; ४१२-६; ४१४-२; ४१५-३; ४१९-८; ४२०-१२;
४२१-४, ६, ७; ४२२-१, ३; ४२३-१, ५, १०, १६, १७;
४२५-१, २, ६, ८, ९, १५, १६, १७, १८; ४२६-२, ४, १४,
१५; ४२७-६; ४३०-७, ८; ४३१-१; ४३२-५, ८, १०,
११, १३; ४३३-२, ४, ८, ९; ४३४-६, ८, ११, १२; ४३५-६;
४३६-४, ७, ११, १३, १४; ४३७-५; ४३८-१, ३;
४३९-१, ३, १३, १५, १६, १७; ४४०-७, ८, ९, ११; ४४१-६;
४४५-२; ४४७-१, २, ४; ४४८-१; ४४९-२, ६; ४५७-५, ६;
४५८-१, ४, ६, ८; ४५९-६, ८; ४७२-२, ४, ६, ११;
४७४-२, ५; ४७६-३; ४७७-२, १०, ११, १३; ४७९-१;
४८०-८; ४८१-१; ४८२-१, २, ३; ४८३-१, २, ४, १२;
४८४-१, ३, ५, ८, १०, ११; ४८५-१, २, ७, ८, ९, १०;
४८६-२, ४, ५, ८, ९, १३, १४, १५; ४८७-१, २, ३, ४;
४८८-२, ५; ४९०-३, ५; ४९३-२, ८, १०, १३, १३;
४९४-५; ४९६-१, २, ३, ७, ८; ४९७-२, ७, ९, १३; ४९८-१, ३, ४, ५;
५००-७, ९; ५०१-१, २, ४, ५, ८; ५०२-५, ६, ७, ९, १३;
५०३-२, ३, ७; ५०४-१, २, १३; ५०५-३, ४, ५, १०;
५०६-४, ५, ६, ७, ८; ५०७-१, २, ३, ५, ७, १०, ११;
५०८-२, ७, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १९; ५०९-२, ३, ४, ७, ८, १०, ११;
५१०-४; ५११-२, ३, ४, ५, ६; ५१२-४, ५, ६, ८, १०, १३, १४, १७, १८, २०; ५१३-१, ६, ८, ९, ११, १३, १५;
५१४-१, ३, ९, १०, ११, १७; ५१५-२, ७, ११, १२; ५१६-७; ५१७-३, ७, ११, १४, १५;
५१८-२, ३; ५१९-६, ९, १०, ११, १२, १३; ५२०-२, ५; ५२१-२, ३;
५२२-१, ३, ४, ८, ९; ५२३-१, २, ३, ४, ५, ९, १०, ११;
१०९ सं० ५०

५२४-३, ६, ७, १०; ५२५-३; ५२६-१, ७, ९; ५२७-२, ९, १२, १३, १४; ५२८-१, २, ३, ४, ७, १०; ५२९-३, ८, ९, १०, १२, १४; ५३१-६; ५३४-३; ५३७-७, १२; ५३८-१, ५, ७, ९, १०; ५३९-१, ७, ८, १२, १३; ५४०-१, २;
५४१-४, ५, ७, ८; ५४२-२, ४, ५, ६, १०, ११, १२, १३, १४; ५४३-१, २, ५, ६, ७, ९, १०, १४, १५, १६; ५४४-१, ५, ९, १०, १२; ५४५-६, ७, ८, ९, १०, ११, १३; ५४६-२, १२, १३; ५४७-१, ३, ४, ७, ९, १२, १५, १६, १७; ५४८-१, २, ४, ५, ८, ९; ५४९-४, ५, ७, ९, १०, ११, १२, १४; ५५०-३, ४, ७, ९, ५५३-१, ७, १२; ५५४-८; ५५५-१, ४, १०, १३; ५५८-६, ७, ९, ११, १३; ५५९-२, ३; ५६०-५;
५६१-२, ९; ५६२-६, ७; ५६३-३, ४, १०, १२, १४, १५; ५६४-१, २, ५; ५६५-१, २, ३, ८, १०, ११, १२, १४, १७, १८, २०; ५६६-५, ६, ७; ५६७-१, २, ५, ८, १२, १६;
५६९-२, ६; ५७०-१; ५७१-३; ५७३-३, ७; ५७४-८, १३; ५७७-६; ५७८-१, १२, १४; ५८०-२, ५; ५८१-३, ५, ९, ११, १३; ५८२-४, ६; ५८३-३, ९; ५८४-१०, ११; ५८५-२, ३, ४, ७; ५८७-२, ९; ५८८-६, १५, १७; ५९०-४, ५, ६, ७; ५९१-२, ३, ११, १२, १३; ५९२-६, १०;
५९३-२, ४, ७, ८, १०, ११, १३; ५९४-२; ५९५-४;
५९६-२; ६०५-५, ६, ७; ६०६-१, ३; ६०९-५; ६१०-८, १४; ६११-३; ६१२-४, ९; ६१४-१४, १५; ६१५-३, ४, ६, ७; ६३९-३, ४, ५; ६४०-३; ६४३-१, २, ३, ५, ७; ७२७-१.

म

मा० टिप्पण २-२; ७, ९; ३-२, १०; ७-५; ८-२, ७, ८; ३३-७;
४२-६; ४८-६, १०; ६४-५; ७२-६; ९८-३; ३९४-८;
३९५-८, १३, १८; ३९७-४, १४; ४०१-३; ४२२-३;
४२३-१९.

म

मा० टिप्पण १८-१०; ४८-५; ६४-५; ७०-५; ७२-६;
९८-३, ४; १०२-४, ५; ३९४-१५; ३९५-८, ९, १०,
१८, २०, २३; ३९६-१, ६, १६; ३९७-४, ५, ७, १४, १५;
४००-११; ४०१-२; ४०२-१०, ११, १५; ४०३-४, ८,
१०; ४०४-५, ६, ८, ११; ४०५-५, ९; ४०६-५; ४१०-८,
११; ४१२-६; ४१४-८, १२; ४१५-३, ४, ५; ४१७-८;
४१९-८, १२; ४२०-२, ६, ७, १२, १३, १५; ४२१-४, ६,
७; ४२२-१, ३; ४२३-१, २, ३, ५, ७, ९, १०, ११, १२, १३,

१४, १६, १७, १९; ४२४-५, ८, १४; ४२५-६, ८, ९, १५,
१६, १७, १८; ४२६-२, ४; ४२७-१६; ४२८-९; ४२९-२;
४३०-७, ८; ४३१-१, २, ३; ४३२-५, ८, १०, ११, १३;
४३३-२, ४, ८, ९; ४३४-८, ११, १२.

ल

ल० टि० ४०६-५; ४१०-८, ११; ४१२-६; ४१४-२; ४१५-
३; ४१९-८; ४२०-१२, १३; ४२१-४, ६, ७; ४२२-१,
३; ४२३-१, ५, १०, १६; ४२४-१३; ४२५-६, ८, ९, १५,
१६, १७, १८; ४२६-२, ४, १४, १५; ४२७-६; ४३०-७;
४३१-१; ४३२-५, ८, १०, ११; ४३४-३, ६, ८, ११, १२;
४३५-६; ४३७-५; ४३८-१, ३; ४३९-१, ३, १३, १५,
१६, १७; ४४०-७, ८, ९; ४४१-६; ४४५-२; ४४७-१, २,
४; ४४८-१; ४४९-२, ६; ४५३-५, ६, ८; ४५८-१, ४, ६;
४७१-६, ८; ४७२-२, ४, ६, ११, १२; ४७४-२, ५; ४७६-
३, ९; ४७७-२, १०, ११, १३; ४७९-१; ४८१-१, ३;
४८२-१, २, ३; ४८३-१, २, ४, १२; ४८४-१, ३, ५, ८,
१०, ११; ४८५-१, २, ७, ८, ९, १०; ४८६-३, ४, ५, ८, ९,
१३, १४, १५; ४८७-१, २, ३, ४; ४८८-२, ५; ४८९-५;
५००-७, ९; ५०१-१, २, ४, ५; ५०२-५, ६, ७, ९, १२;
५०३-२, ३, ७; ५०४-१, २; ५०५-३, ४, ५, १०; ५०६-४,
५, ६, ७, ८; ५०७-१, ३, ७, १०, ११; ५०८-७, ९, १०, ११,
१२, १३, १५, १९; ५०९-२, ३, ४, ७, ८, १०, ११; ५१०-
४; ५११-२, ६; ५१२-४, ५, ६, १०, १३, १४, १७, १८, २०;
५१३-१, ६, ८, ९, ११, १३, १५; ५१४-१, ३, ९, १०, ११,
१७; ५१५-२, ७, ११; ५१६-७; ५१७-३, ७, ११, १४, १५;
५१८-२, ३; ५१९-६, ९, १०, ११, १२, १३; ५२१-२;
५२२-१, ३, ४, ८, ९; ५२३-१, २, ३, ४, ५, १०, ११;
५२४-३; ५२५-३; ५२६-१, ७, ९; ५२७-२, ९, १२, १३,
१४; ५२८-१, २, ३, ४, ७, १०; ५२९-३, ८, ९, १०, १२,
१४; ५३१-६; ५३४-३; ५३७-७; ५३८-१, ५, ७, ९,
१०; ५३९-१, ७, ८, १२, १३; ५४०-१, २, ४; ५४१-४,

५, ७, ८; ५४२-२, ४, ५, ६, १०, ११, १२, १३, १४; ५४३-
१, २, ५, ६, ७, ९, १०, ११, १२, १५, १६; ५४४-१, ५, १०,
१२; ५४५-६, ७, ८, ९, १०, ११, १४; ५४६-२, १२, १३;
५४७-१, ३, ४, ७, ९, १२, १७; ५४८-२, ४, ५, ८, ९, १०;
५४९-४, ५, ७, ९, १०, ११, १२, १४; ५५०-३, ४, ९;
५५३-१, ७, १२; ५५८-६, ७, ९, १३; ५६०-५; ५६१-३,
९; ५६२-६, ७; ५६६-५, ६; ५६७-१, २; ५६९-२, ६;
५७०-१; ५७३-३; ५७८-१, १२; ५८०-५; ५८१-३, ५,
९, ११; ५८३-९; ५८८-१५, १७; ५९१-२, ३, १३;
५९४-२; ५९७-१; ६०५-४, ५; ६१२-१४, १५; ६१५-
३, ४, ६, ७.

व

वि० टिप्पण ९५-५; ९७-३; १०६-२, ६; १०७-४; १७८-
३.

स

संपादक टिप्पण ७-१०; ९-१२; १२-६; १६-९; १९-३, ४;
२०-३; २२-४; २४-४, ५; २८-३; २९-५; ३०-५, ११,
१४; ३१-२, ३, ४, ५, ८; ३२-३, ५, ९; ३३-४; ३९-९;
४१-१; ४४-३; ४६-१; ५२-७; ७०-५; ८७-१; ११०-
७; ११४-२; ११८-४; ११९-९; १२०-१; १४२-२;
१४३-७, ९; १६९-३; १७७-११; १७९-२; २०७-३, ४;
२२१-७; २४८-१; २५२-३; २७६-१४; २८०-६;
३३८-१५, १९; ३४२-२१; ३४३-७; ३४५-५; ३४९-१;
३५७-३८; ३७०-२१; ३९६-४; ४००-९; ४१६-१, २;
४२१-३; ४२३-६; ४३२-४, ९; ४३३-३; ४९८-६;
५०२-१; ५१९-१४; ५२९-१३; ५४५-५; ५५९-२;
५६१-१७; ५७२-३; ५७३-४; ५८८-७; ५९१-४, ७, ८;
५९२-३, ६; ५९३-१४, १५; ६०६-१, ३; ६०८-७;
६११-५; ६३४-५; ७०५-२; ७०७-४; ७१९-१;
७२९-२; ७३२-३; ७३३-७, ९; ७३६-३; ७५४-१;
७५६-६; ७६१-१४.

सन्मतिटिप्पणीनिर्दिष्टा ग्रन्थकृतो ग्रन्थाश्च ।

अ

अकलङ्क ५९५-१; ६३१-३२-४; ६३४-४.
 अकलङ्कीय ६३१-३३-४.
 अक्षपाद ७३३-२.
 अभ्ययन ३३२-२१.
 अनन्तवीर्य ५६०-७.
 अनीश्वरवादिन् ५९७-२.
 अनुत्तरीपपातिकदशाङ्ग २७१-५.
 अनुयोगद्वारवृत्ति ७५७-२.
 अनुयोगद्वारसूत्र ४०६-१; ४४१-४२-१०; ५५९-६०-१०.
 अनेकान्तजयपताका १७७-४; २४२-३३; २४८-१९; २६०-९, १०; ३८०-१०, १३; ४३१-६; ५०३-७; ५६४-९.
 अनेकान्तजयपताकाटीका (लिखिता) २४३-२०, २१; २४६-२६; २४८-१९; २६०-९, १०; ५०३-७; ५१०-१.
 अन्तकृद्दशाङ्ग २७१-५.
 अर्धभट्टमिताक्षरा २७१-४.
 अपोहसिद्धि २४३-२.
 अपोहसिद्धिप्रकरण २६०-११, १२.
 अभयदेवसूरी ५९७-६०४-२; ६२७-१.
 अभिधानचिन्तामणि ५३६-९; ५३३-३४-२.
 अभिधानप्रदीपिका ३५३-११.
 अमरकोश २२६-९; ५३६-९.
 अमृतचन्द्र ६३१-३२-४.
 अमृतचन्द्रोदयव्याख्या ६३१-३२-४.
 अर्हतप्रवचनद्वय ६३४-४.
 अविद्वक्त्र १००-४; ३३२-२१; ५८४-५; ६८२-४.
 अष्टकप्रकरण ७४९-२.
 अष्टशती २६६-१०; ३३३-११; ३४७-१; ४६५-११;
 ४२७-१; ४८७-५; ५९५-१; ५९७-६०४-२; ६४४-३.
 अष्टसहस्री २११-६; २४३-२०; २५७-२७; २६६-१०;
 ३३२-२२; ३३३-११; ३४७-१; ३५३-१; ३७६-१५;
 ३८३-९, १०, ११, १२; ३८८-९; ४०१-२; ४१४-६;
 ४१७-१; ४२७-१; ४२८-५, ६; ४६०-७; ४६५-११;
 ४७०-२; ४७८-६; ४८०-३, ४; ४८५-१२; ४८७-५;
 ५१५-१; ५२५-१, २; ५५२-४; ५९५-१; ५२७-६०४-२; ६४४-३; ६४५-३;
 ७३८-१.
 अष्टसहस्रीटीका (मशोविजयीया लिखिता) २११-६.

आ

आचाराङ्गसूत्र २७१-५; २७३-१; ६५२-१.
 आचाराङ्गटीका ७५७-२.
 आदिपर्वन् ७११-२.
 आसपरीक्षा ५६९-७०-७.
 आसमीमांसा ३३३-११; ३४७-१; ४१७-१; ४२८-५, ६;
 ४४२-२; ४६५-११; ४७०-१; ५९५-१; ६४४-३;
 ७०५-४; ७०६-४; ७१५-१.
 आर्यसमितीय ४५८-६.
 आवश्यकनियुक्ति ४७८-२; ५४०-३; ६०८-७; ७५४-३;
 ७५६-४; ७५७-१, ३.
 आवश्यकसूत्र ७३४-१; ७५०-२.
 आवश्यकहारिभट्टाटीका २७२-८; ४७८-२.
 आश्वमेधिकपर्वन् ४९१-३.

ई

ईश्वरकृष्ण ५३३-१; ५५९-१०.
 ईश्वरवादिन् ५९७-२.

उ

उत्तराध्ययनसूत्र ६३१-८; ६७१-७;
 उत्तराध्ययनपादटीका ७४७-१; ७५१-६.
 उद्द्योत ६५२-१.
 उद्द्योतकर ३३२-२१; ६५९-८; ६६४-१; ६६८-४;
 ७१६-८; ७१७-२.
 उपवर्ग ४३१-७.
 उपाध्यायशोविजय २६०-९; २६१-१.
 उपासकदशाङ्ग २७१-५.
 उमास्वाति ६३१-४.
 उल्लङ्घनार्थ ६५६-३.

ओ

ओषनिर्मुक्ति ७५५-२, ३.

औ

औपनिषद् ५९७-२.
 औपपातिकसूत्र ६०८-७.

क

कठोपनिषद् २७३-७.
 कणाद ६५६-३; ७३३-१.
 कन्दली ४६९-६; ५३८-१३; ५५९-१०.
 (जुओ प्र. पा. मा. कन्दली)

कप्पसुत्त ७५२-२.
 कमलशील २०४-१९; ५३३-२; ५६९-७; ६६१-२.
 कातञ्जव्याकरण २७१-४.
 कापिल ६४४-३.
 काशिका १७९-२; २२६-९; ४०६-३.
 कीर्ति ४८७-५; ५५८-१४; ५६९-३;
 (जुओ धर्मकीर्ति)
 कुन्दकुन्द ६३१-४.
 कुमारसम्भव ४९१-३.
 कुमारिल १८५-१४; १९९-१९; २०४-१९; ५३३-२;
 ५५९-१०; ५८०-१.
 कुमारिलभट्ट ६-५; ५७४-२;
 केवलज्ञानकेवलदर्शनोपयोगचर्चा ५९७ थी ६०४-२.
 केयट ६५२-१.
 कौमारिल ५७८-१४.

ग

गणरत्नमहोदधि १७२-२.
 गुणरत्नसुरि ५०५-६; ७१०-५.
 गोगाचार्य ५६५-३.
 गोशालकचरित ७१४-४.
 गौडपादकारिका २७३-१, ५, ८; २७९-३, ५; ३८३-९.
 गौतम ६५९-८.
 ग्रन्थकार (सि. दि.) ४२२-१.

ख

खन्त्रकान्तमत ६९३-२.
 खन्त्रगोमिन् ६५२-१.
 खरकसंहिता ५५९-१०.
 खरकाचार्य ५५९-१०.
 खान्दव्याकरण १७९-२; २७१-४; ६५२-१.
 खार्वाक ५९७-२.
 खावोकमत ५५४-१.
 खित्तुखी ५५८-१४.

ज

जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति ६३५-१.
 जयन्तभट्ट ५२१-४; ५७४-१; ५७८-१४; ६५९-८;
 ७०६-५.
 जिनभद्राणिश्रमाश्रमण ५९७ थी ६०४-२; ६५३-३.
 जीवाजीवाभिगमसूत्र ६३५-१; ६३९-१.
 जैन ५४०-३; ५४३-१३; ५९७-२; ६४४-३.
 जैनतर्कपरिभाषा ४८०-३.
 जैनतार्किक ५५९-१०.
 जैनबौद्धस्मृत्यादिशास्त्रान्तर ३०-१.
 जैनशास्त्र ३०-१२.

जैनागम ५५९-१०.
 जैनाचार्य ५५९-१०.
 जैनेन्द्रव्याकरण ४६१-२; ६५२-१.
 जैमिनि ५३४-९.
 जैमिनीय ५४०-३; ५९७-२.
 ज्ञातधर्मकयाज्ञसूत्र ९३-३; २७१-५.
 ज्ञानविन्दु ५५३-१३; ५९७ थी ६०४-२; ६०९-१, ६;
 ६१०-९, ११; ६१७-२; ६१८-६; ६१९-१.
 ज्ञानसार ७४९-२.
 ज्ञानेन्द्रसरस्वती ६५२-१.

ट

टीकाकृत ३१५-२.

त

तत्त्वबोधिनी ६५२-१.
 तत्त्वसंग्रहकारिका १००-४; १७३-९; १७४-१, ८, १४;
 १७५-३, ४; १७६-५, ६, ८, ९; १७७-२, ५; १७८-८, ९,
 १०; १७९-५, ८; १८०-२, ६, ८, ११; १८१-३; १८२-४;
 १८३-३, ८, १०, १७, १८, १९; १८४-१, १०, १२;
 १८५-४, ७, ८, १५, १६; १८६-१, २, ३, ४, ५, ६, ९, १०,
 ११, १२; १८७-३, ६, ९, १३, १४, १५, १८, १९, २१, २२;
 १८८-४, ७, ९, १२, १५, १८; १८९-१, ३, ५, १२, १६, १८;
 १९०-२, ३, ८, १०, १३, १५, १८; १९१-१, ३, ४, १०, ११,
 १३, १६; १९२-१, ३, ५, ७, १०, १२, १४; १९३-१, ४, ५,
 ७, १०; १९४-१, २, ५, ८; १९५-१०, १६, १८, २३;
 १९६-१, ८, १७; १९७-२, ७, ८, १४; १९८-२, ४, ५, ७,
 १५; १९९-१, ८, १३, १६; २००-१, १२; २०१-१, ५, ६,
 ११, १२; २०२-१, ५, ९, १८; २०३-१, ७, १६, २७; २०४-
 ४, ८, ९, १४, २०; २०५-१, ४, ५, १०, १७; २०६-३, १६,
 २४, ३०, ३२; २०७-७, ८, १३, १८, २६; २०८-८, ९, १५,
 २४, २६; २१०-१०, १२, १३, १६, १८, २०; २११-३, १०,
 १४, १७; २१२-८, १६, १८, २२, २५; २१३-११, २०;
 २१४-७, १३, १७, २३, २४; २१५-७, १५; २१६-३, ६,
 १४, १७; २१७-३, ९, १२, १५; २१८-४, १०, १३, १६;
 २१९-१, १४, १५; २२०-२, ४, ६, १२, १३, १८; २२१-
 १, ८, १२, १५, १९; २२२-३, ५, १४, १७; २२३-१, ५, ८,
 १३, १८; २२४-१, १०, ११, १६, २०; २२५-३, ५, ११,
 १७, २२; २२६-१२, १४; २२७-१, १२, १६, २३; २२८-
 ३, ७, ११, १८; २२९-३, ११, १५, २०; २३०-१, ८, १६,
 २०; २३१-६, ९, १२, १३, १६, १८, २०; २३२-२, १०;
 २३३-९; २३४-१४, १५, १७, १९, २०; २३५-३; २३६-
 १२, १६; २३७-२, ८, ९, १६; २३८-२, ४; २३९-१३;
 २४०-१, ६, १७, १९; २४१-१, ३, ६, ८; २४२-५; २४३-
 ११; २४४-२, ६; २४५-४, ९, ११, १४, १७; २४६-६, ८,
 १०; २४७-१४; २४८-२, ५, ७, ९; २४९-१२; २५०-४

३३२-२१; ३३३-६; ३३७-२९, ३१, ३२; ३५८-२३;
 ३७९-११; ३८१-२, ३, ४, ९, ११; ३८२-६, ९, १०, १२,
 १३, १५; ३८३-५, ६; ३८४-१, ३, ६, ११, १४; ३८५-
 १७; ३८६-१, २; ३८७-७; ३८८-९; ३८९-५; ३९३-
 २; ५३७-१, २; ५५९-१०; ५६९-७; ५७४-६, ७;
 ५७५-१, २, ४; ५७६-१, ४, ५, ६, ७, ८; ५७७-१, ३, ८;
 ५७८-१४; ५७९-२, ३, ५; ५८०-३, ७, ८, ९; ५८१-
 ६, ८, ९, १०; ५८२-३, ७, ८, १०, ११; ५८३-२, ४, ६,
 ७; ५८४-२, ४, ५, ८; ५८५-११; ५८६-१०, १३, १५;
 ५८७-१, ५; ५९०-२; ६४४-३; ६५७-४, ५; ६५८-
 ५, ६, ७, ८, ९; ६५९-२, ६, ७, १०, ११; ६६०-१, ३, ४, ६,
 ७, १०, १३; ६६१-१, ४, ५, ६; ६६२-२, ४, १०; ६६३-
 १, ३, ४, ५, ६, ७; ६६४-२, ३, ६, ७, ८; ६६५-४, ५, ६;
 ६६६-१, २, ४, ५; ६६७-२, ४; ६६८-२, ५, ६; ६६९-
 २, ५; ६७०-१, २, ५; ६७१-२, ३; ६७२-२, ४; ६७३-१,
 ३, ६, ७; ६७४-५, ६, ७, ८, ९; ६७५-२, ४; ६७६-१;
 ६७७-१, २, ३, ४; ६७८-१, २, ४; ६७९-२, ४, ६, ८;
 ६८०-१, ४, ८, ९; ६८१-१, २, ५; ६८२-२, ४, ५, ६; ६८४-
 १, २, ३; ६८५-१, ३, ४, ७; ६८६-४, ७; ६८७-१, २, ३, ४,
 ६, ७; ६८८-१, २, ३, ४; ६९३-१, ३, ४; ६९४-२, ६, ८;
 ६९५-१, २; ६९७-१; ६९८-१, ३, ४; ६९९-२, ४;
 ७००-१, ३, ५, ६, ७, ८; ७०१-४, ६, ७; ७०२-१, ३, ४, ६,
 ७, ८, ९; ७०३-३, ४, ५, ७, ८; ७०४-२; ७११-६, ८;
 ७१२-२, ३, ६; ७१३-१, ३, ४, ५, ८, ९, ११; ७१४-१, २,
 ३; ७१५-२, ६, ८; ७१६-१, २, ३, ५, ६; ७१७-२, ३, ४, ५, ६.
 तत्त्वसंमहपत्रिका १७१-१; १७३-५; १७४-२, ५, १२, १५,
 १७; १७५-६; १७६-२; १७७-८, १०; १७८-७; १७९-
 २, ९; १८०-४, ५, १०; १८१-३, १०, ११, १२, १६, १७;
 १८२-६, ८; १८४-२, ५, ९, ११, १५; १८५-१, २, ११,
 १२; १८६-२, ११; १८७-४, ५, ८; १८८-१, ३, ६, ८, १०,
 १३; १८९-७, १४; १९०-१४; १९१-५, ६, ७, ९, १४;
 १९२-२, ८; १९३-२, ५; १९४-३, ४, १०, १६; १९५-
 १३, १४; १९६-२, ६, ११, १६, १९, २०, २१; १९७-१,
 ११, १२, १३; १९८-३, ६, ८, १०, १२, १६, १८, २०;
 १९९-३, १२, १९; २००-१, २, ३, ७, ९, ११; २०१-७, ९;
 २०२-४, ६, ७, १०, १३; २०३-४, ५, ११, १४, २१; २०४-
 १६; २०५-७; २०६-११, १९, २३; २०७-१, १४; २०८-
 ३, १२, २५; २०९-६, १९; २१०-४, १७; २११-५, ६;
 २१२-९; २१३-७, ८, २१, २२, २७; २१४-२०; २१५-६,
 १८, २०; २१६-१२, १८; २१७-१, ४, ६, ८, १०, १३, १५;
 २१८-१४, १५, २०, २१; २१९-३, ४, ८, १३, १६, १७,
 १९; २२०-२, ९; २२१-३, १०, ११, १६; २२२-४, ९;
 २२४-३, १०, १२; २२५-८, ९, १०, १२, १८; २२६-६,
 ९, १०, १३; २२७-५; २२८-५, १२, १५; २२९-११;

२३०-४, ८, १२, १७, २२; २३१-१; २३२-४, १५, १९;
 २३६-९; २८०-१३, १४, १५; २८१-७, ८, १०, ११, १२,
 १३, १६, १७, १८; २८२-१, ३, ४, ५, ६, १३; २८३-५;
 २८४-४, ६, ११; २९६-७, ८, ९, ११; २९७-२, ३, ६, ११,
 १२; २९८-२, ४, ५, २३; २९९-४, ९; ३००-१, ७, ८, १०,
 ११, १४, १५, १६, १७; ३०१-२, ४, ५, १२, १३, १४; ३०२-
 ९, १२, १३, २१; ३०३-३, ५, ६, ७, ८, १३; ३०४-४, ५, ७,
 ९; ३०५-२, ३, ११, १५, १६; ३०६-८; ३०७-२, ३, ४;
 ३२४-३; ३२६-४; ३३२-२१; ३५८-२३; ३७९-११,
 १२; ३८०-१, २, ३, ४, ६, १०; ३८१-५, ११, १३, १४, १५,
 १७, १८; ३८२-२, ४, ७, १६; ३८३-१, ५, ८; ३८४-३,
 १०, ११; ३८५-४, ५, ७, ८, ९, १०, १५; ४००-१०; ४२७-
 ९; ४३५-२; ४६५-६; ४८०-३; ४८२-६; ५०५-९;
 ५३३-२; ५३८-१३; ५५५-२; ५५८-१४; ५५९-५,
 १०; ५७४-३; ५७६-१; ५७७-८; ५७८-११; ५८०-१,
 २; ५८१-२, ४, ९, १०; ५८७-३, ६, ८, ९; ५८८-१, ४;
 ५८९-१, ३; ५९०-५, ८, ९; ५९१-३, ७, ९; ५९२-३, ५,
 ६, ७, ८; ५९३-२; ५९४-१, ४, ५, ९; ५९५-१, २; ५९७-
 १, ३; ५९८-४, ७; ५९९-१, ३, ६; ६००-३, ७; ६०१-१;
 ६०२-३, ५, ६; ६०३-२, ४, ५, ६; ६०४-३; ६०५-१, ३;
 ६०६-२, ३, ५, ६, ७, ८; ६०७-५; ६०८-३; ६०९-१, ५,
 ७; ६१०-५, १०; ६११-३, ४; ६१२-१, ३, ७, ८; ६१३-१,
 २, ३, ४; ६१४-१; ६१५-५, ६, ८; ६१६-२, ६; ६१७-५
 ६१८-४; ६१९-१, ५; ६२०-४, ६; ६२१-२; ६२२-१;
 ६२३-१, ३, ५; ७००-४; ७०१-१, २, ५, ८; ७०२-२;
 ७०३-६; ७०४-३; ७११-७; ७१२-४, ५; ७१३-१, १२;
 ७१५-३, ५; ७१६-४, ७, ९; ७१७-१.

तत्त्वार्थभाष्य २६१-१; ४४२-३; ५५२-७; ६३१-४;
 ७३५-२.

तत्त्वार्थटीका ३१७-११.

तत्त्वार्थभाष्यवृत्ति } २६१-१; ५४०-३; ५४३-१३;
 तत्त्वार्थभाष्यव्याख्या } ५९७-२; ६३१ शी ३३-४.

तत्त्वार्थराजवार्तिक ४४२-२; ४४३-६; ६३१-
 ६३४-४.

तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक १७१-१; २६१-१; ३०५-१; ३१८-१८;
 ४४२-२; ४८३-११; ४९०-१०; ४९१-३; ५०३-
 ८; ५०८-३; ५३३-१; ५३४-९; ५४०-३; ५५३-९;
 ५६९-७; ६३१-४; ६३४-४; ७३५-२.

तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालङ्कार ४९१-३.

तत्त्वार्थसार ६३१-४.

तत्त्वार्थसूत्र ६४-५; २६१-१; ४५४-४, ५; ६३१-४; ६५४-
 २, ३; ६५५-१, २, ३; ६७६-४; ७३४-४; ७३५-२;
 ७३६-१.

तत्त्वोपलव (लि) ३२६-८, ४६५-६; ५२५-१, २; ५३४-९;
 ५४७-६; ५४८-३; ५४९-९; ५५०-१.

साम्प्रतिक ३१५-१७.

सायिन १७४-५.

त्रिंशिकाविज्ञप्ति ५९७-३.

द

दार्शनिकग्रंथ ४६९-६.

दिग्माग १७५-६; १९९-७; ५३१-९.

दिवाकर ६५६-४.

दृष्टिवादज्ञ २७१-५.

देवनन्दिन ६५२-१.

देशीनाममाला १७३-१; ३१७-२; ६२२-३; ६३६-२.

द्रव्यगुणपर्यायरास (लि) ६३३-२.

द्वादशारनयचक्र (लि) १९५-१३; ३७९-१२.

ध

धर्मकीर्ति (जुषो कीर्ति) १५-१२; २११-६; २४३-२१; ४६५-६; ४६७-११; ४८८-९; ५०६-२, ३; ५०८-१; ५५४-४.

धर्मकीर्तिवृत्तन्यायविन्दुटीकाटिप्पणी ४६९-६.

धर्मकीर्तिवार्तिक ५०३-७.

धर्मकीर्तिसूत्रि ३३३-११.

धर्मसंग्रहणी ४९८-६; ५००-८; ५१०-१; ५९७ थी ६०३-२; ६२७-१; ७१२-२.

धर्मसंग्रहणीवृत्ति २७२-८.

धर्मोत्तरीया ४६७-११.

ध्यानशतक ७३४-१.

न

नन्दिसूत्रचूषा (लिखित) ५९७ थी ६०४-२.

नन्दिसूत्रटीका ४७८-२.

नन्दिसूत्रलघुवृत्ति (लिखित) ५९७ थी ६०३-२.

नयचक्र (हकलिखित) ६३३-७; २७१-९; ४४१-१०; ४४१-१०.

नयनप्रसादिनी ५५८-१४.

नयोपदेश २७३-१; ३१७-१२; ३१८-१७; ३१९-१३, १५; ४४२-३; ६४५-४.

नयोपदेशवृत्ति ३७९-१२; ३८०-१, १३; ३८३-९, १०, ११.

नागेश ६५२-१.

निर्ग्रथ ६४४-३.

निर्युक्तिकार (भद्रबाहु) ४२२-१.

नैयायिक ९८-३; ५४०-३; ५४३-१३; ५७७-७; ५९७-२.

नैषधीय महाकाव्य ६९७-१.

न्याय १८३-२१.

न्यायकर्मिका ३६६-२.

न्यायकन्दली ७०६-५.

न्यायकुमुदचन्द्रोदय (लिखित) १७४-११; २६०-९, १०; ४७१-७; ५३७-९; ५४०-३; ६५७-३, ७; ६६९-१, ३.

न्यायदर्शन ९९-५; ११५-६; १५०-४; १७८-७; ३४६-३०;

४५२-१; ४८७-५; ५१८-१६; ५२७-५; ५३०-१;

५४०-३; ५५१-६; ५९७-२; ६५९-८; ६७१-६;

७३३-३.

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्य ४२२-१.

न्यायप्रवेश ३१८-४; ३५१-६; ४८८-९.

न्यायप्रवेशकार ४८८-९.

न्यायविन्दुसूत्र ३१८-४, ६, १३, १४; ३५१-६; ३५२-१;

४८८-९; ५०१-३; ५०६-२; ५७२-६; ५९२-१.

न्यायविन्दुटीका ४६५-६.

न्यायविन्दुवृत्ति ४६७-११.

न्यायविन्दुटीकाटिप्पणी (लिखित) ४६९-६; ४८९-३;

४९८-६; ५०६-२.

न्यायमकरन्द ३६६-२.

न्यायमञ्जरी ४६५-६; ४६६-५, ७; ४६९-६; ४७१-७;

४८०-३; ४८३-९; ४८७-५; ४८९-३; ५०५-६; ५०७-

६; ५०८-१; ५१९-९; ५२०-६; ५२१-४; ५२२-८;

५२३-११; ५२४-४; ५२५-१, २, ४, ५, ६; ५२९-११;

५३०-१, २, ४, ६; ५३१-७; ५३३-१; ५३४-९; ५३५-

१, ४; ५३६-४, ९; ५३७-१, २, ४; ५३८-२, ८; ५३९-२;

५४०-३; ५५४-२, ३; ५६०-१, ३; ५६१-१२; ५६२-

२, ५; ५६३-५, ९; ५६५-५; ५६४-१; ५७५-५; ५७७-

७, ८; ५७८-१४; ५७९-५; ५८७-५; ५९७-२; ६५९-

८; ६६८-३; ७०६-५.

न्यायवार्तिक १२७-१; १४३-२; १५३-४; १७५-६; १७८-

२, ७; २००-७; २०४-१, ७; ३३२-२२; ३४६-३०;

३७६-९; ४२२-१; ४७१-११; ५१९-४, ९; ५२०-६;

५२१-१, ४; ५२२-३, ८; ५२४-४; ५२८-५; ५३०-६;

५३१-७, ९; ५३३-१; ५३४-९; ५४०-३; ५५९-१०;

५६०-३, ५; ५६१-१२; ५६२-२, ५; ५६३-६; ५६६-

१०; ५७७-७; ५९७-२; ६५९-८; ६६४-१; ६६६-३,

५; ६६८-३; ६६९-६; ६७७-५; ६८९-६; ६९२-१;

७१६-८; ७१७-२.

न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका ३४६-३०; ३६६-२; ३७६-९;

४२२-१; ४६९-६; ४७१-११; ४९९-१; ५०३-७;

५१९-२, ४, ५, ९; ५२०-६; ५२१-१, ४; ५२२-२, ५, ८;

५२४-४; ५२५-१, २, ४; ५२८-५; ५३०-६; ५३१-७, ९;

५३३-१; ५३४-९; ५४०-३; ५४३-१३; ५५४-८;

५५८-१४; ५५९-५, १०; ५६०-५; ५६१-१२; ५६२-

२, ५; ५६६-३, १०; ५७७-७; ५९७-२; ६५९-८; ६६९-६.

न्यायवादिन २४३-२१; ५०३-७.

न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ५०९-१२; ६७६-४.

न्यायसूत्र १७८-७; ५६०-२.

न्यायसूत्रभाष्यकार ४६९-६.
न्यायगमामुसारिणीटीका ४४१-१०.
न्यायावतार ३५१-६; ४२२-१; ५९२-२, ५.
न्यायावतारटिप्पण २८१-८; ३०८-३; ३११-३, ४, ५, ७, ९;
३१४-५.
न्यायावतारटीका ४६५-६.
न्यास ७५७-२.

प

पञ्चाध्यायी ६३१-४.
पञ्चाशक ७४६-५; ७५१-६.
पञ्चाशकटीका ७५१-५.
पञ्चास्तिकाय ४४२-३; ६३१-४; ६३६-१.
पण्डितरत्नकीर्ति ६६०-११.
पतञ्जलि ६५२-१.
पदार्थधर्मसंग्रह ६६१-२.
पदार्थप्रवेशक ६६१-२, ३.
पराशरमाधव ६९७-१.
पल्लव ४७१-७.
पाहअलच्छीनाममाला १७३-१.
पाणिनि १७९-४; २२६-९; २७२-८; ५६६-४.
पाणिनिव्याकरण २७१-४, ११; ३१३-१, ४, ६.
पाणिनिसूत्र ६५२-१.
पातञ्जल ५९७-२.
पातञ्जलदर्शन } ३१६-३; ६४४-३.
पातञ्जलयोगदर्शन }
पात्रकेसरिन् ५६९-७.
पात्रस्वामिन् ५६९-७.
पार्थसारथिमिश्र १५-१२; १७५-६; ४६५-६; ७४२-१.
पुण्यराजटीका १८२-४, ६.
पूज्यपाद ६३१-४.
पूर्वमीमांसक ५७७-८.
प्रकरणपञ्जिका ३६६-२.
प्रज्ञाकरगुप्त ४६५-६.
प्रज्ञापनाटीका } ५९७-२, ७५१-६.
प्रज्ञापनावृत्ति }
प्रज्ञापनासूत्र ५४०-३; ६०५-१; ६०७-२; ६०८-५; ६५४-
१; ७३५-१.
प्रवीप ६५२-१.
प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कार ४४२-३; ४७८-५; ५५२-७.
प्रमाणपरीक्षा ३१८-१८; ५५२-४; ५५४-४; ५५५-९.
प्रमाणमीमांसा ४६५-६; ४६९-६; ४८०-३; ४८७-५;
५१०-८; ५३३-१; ५३५-१, ९; ५५२-७; ५५४-४;
५५५-२; ५६९-३; ५७०-४.
प्रमेयकमलमार्तण्ड २९-१; ३१-१०; ३९-८; ४४-१; ५२-
३; ५६-६, ७; १०१-२; १०६-७; १२६-१; १४३-६; १४९-
४; १५४-१०, ११; १५९-७; १६०-१; १६२-३; १६४-
१; १६९-१०, ११; १७३-१०, १२; १७६-२; १७७-४,
७; १८१-१०; १८५-१४, १६; १८९-४, ७; १९१-७, १९,
१४, १९; १९२-१३; १९३-८; १९४-३; १९५-६, १३;
१९६-२; १९९-२, ४; २०२-७; २३७-१९, २९, ३३,
२६; २३८-४, ५, ६, १२; २३९-६, ७, १०, १४; २४०-३,
१०, १३; २४३-२०; २५१-१४; २५२-२४, २५; २५३-
१०; २६१-८, १३, १७, १९, २०, २२, २४; २७३-१३, १४;
२७४-१, १३, १५; २७६-१३, १६; २७७-१; २८५-३;
३१८ १८; ३१९-१; ३२१-२९; ३२२-१, २; ३२७-
१९, २६; ३२८ १, ३, ५, ६, ९, १०, १३, १७, १८; ३२९-
३; ३३०-१०; ३३२ २२; ३४९-२३, २५, २७; ३५१-६,
७; ३५२ १, ४, ८, ९, १५; ३५३-११; ३६९-४; ३७९-
१२; ३८०-१, ९; ३८१-११, ३८२-५, १४, १६; ३८३-३,
८, ९, १०, १२; ३८६-७, १३, १४; ३८७-९, १३, १४, १५;
३८८-९, ११, १४, १८, १९; ३८९ ८, ९, १०, ११, १४;
३९०-१, १०; ३९१-२०, २२, २९; ३९२ १०, ११, २९;
३९३-१, ११; ३९५-६; ३९८-१, १२; ४०२-१४;
४०३-३; ४३१-७, ८; ४३३-१; ४३५-२; ४५१-७;
४५४-२; ४५८-९; ४५९-३; ४६०-५, ७; ४६५-११;
४६६-५; ४६७-८; ४६९-१; ४७१-७; ४७३-३, ४,
८; ४७६-१, ९; ४७७-६, ७; ४८०-२, ४; ४८३-६, ९, १०;
४८४-१३; ४८५-४; ४८९-१; ४९१-३; ४९३-१;
४९६-६; ४९९-१; ५००-३, ८, १८; ५०३-७, ८; ५१०-
२, ८; ५१२-७, ११; ५१९-७; ५३३-१; ५३४-२; ५३५-
२; ५४०-३; ५४३-१३; ५४४-८; ५५४-१, ४; ५७०-३;
५७४-४; ५७५-६; ५७७ ४; ५७८-१४; ५७९-५;
५८३-१२; ५८५ १; ५८७-४, ५; ५९०-३; ५९४-४;
६१२-१; ६१३ १; ६४१-४; ६४२-२, ४; ६४७-२;
६५७-३, ७; ६६१-३; ६६९-१, ३; ६७६-२, ३; ६७७-
५; ६९७-१; ७४६-२; ७५१-६.

प्रमेयकमलमार्तण्डटिप्पण ५६-७; २४०-१०, १३; २४३-
२३; २६१-२४; ३१८-१८; ३८६-७, १३, १४; ३८८-९;
३९१-२२; ३९२-११; ४५९-३; ४७७-६; ४८३-९.

प्रमेयरत्नकोश ३०९-१; ४४२-२; ४४३-६.

प्रवचनसार ४४२-३; ६३१-४; ६४५-३.

प्रवचनसारटीका ४४२-३.

प्रवचनसारोद्धार ६३०-३.

प्रशमरतिप्रकरण ६४-५.

प्रशस्तदेव ६६१-२.

प्रशस्तपाद ६६१-२.

प्रशस्तपादभाष्य १४९-७; ५३८-१३; ५५९-१०;

५९७-२; ६६१-२.

प्रशस्तपादभाष्यकन्दली ४३१-८; ४३३-१, ६; ४३५-४;

४६९-६; ५००-८; ५०७-६; ५०९-१२; ५१९-९;
५३८-९; ५४०-३; ५४३-१३; ५४४-१४; ५५१-६;
५५८-१४; ५७७-८; ५७८-१४; ५७९-५; ५९७-३;
६३३-१; ६४६-४; ६४८-३; ६५९-८; ६६१-२, ८;
६६६-५; ६६९-६; ६७२-२, ६; ६७५-२, ३; ६७६-४;
६८३-३, ५; ६८४-१; ६८६-१; ६९८-१, २; ६९९-२;
७००-२; ७०४-३, ४; ७०८-१; ७०९-१.

प्रशस्त्यति ६९९-२; ७०१-६.

प्रध्व्याकरणाङ्ग २७१-५.

प्राकृतपिङ्गल २७१-२३.

प्राकृतप्रकाश २७२-७, ८.

प्राकृतमञ्जरी २७२-८.

प्राकृतकृपावतार २७२-८.

ब

बङ्गीयविश्वकोश १७९-२; २२६-९.

बृहत्संहिता ६५३-१.

बृहदारण्यकउपनिषद् २७९-३; २७३-५, ७; ३८३-९, १०,
१२; ७१५-३.

बृहद्ब्रह्मसंहिता ४५७-३; ४७८-२.

बृहत्सपत्ति ५०५-६; ६९७-१.

बोधिवर्थावतार ३६६-२; ३७६-९; ५१०-१.

बोधिवर्थावतारपञ्चिका ३७७-८; ४५५-१; ७१२-२.

बौद्ध १९४-१६; ५४०-३; ५९७-२.

ब्रह्मसूत्र ४६१-२; ५९७-२.

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्य २७९-१४; २८०-१; ६४६-४.

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यभामती २७८-६; ४५५-२.

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यआनन्दगिरियटीका ४७२-५.

भ

भगवतीसूत्र (जुओ व्याख्याप्रज्ञति) २७१-५; ४४१-१०;

४५५-२; ५५९-१०; ६१०-१ ६१३ १५; ६२५-१;

६३१-१, ४; ६३५-२, ४, ५; ६७१-७; ७१४-४;

७३४-१.

भगवतीसूत्रटीका ३१७-११.

भट्ट (जुओ कुमारिल) ६-५; ४६६-५; ५७०-३.

भट्टजयन्त ४७१-७.

भट्टबाहुस्वामिन् ४२२-१; ४७८-२.

भरद्वाज ६५२-१.

भर्तृहरि ४६१-२; ५४३-१३.

भामतीकृत ४६१-२.

भामह १८६-२; २०४-१९.

भामहलङ्कार १८६-२, ४, ५, ६, ७; २०४-१९.

भारतीयदर्शन ५९७-२.

भाष्यकार ५२२-५; ५३५-३.

भाष्यकृत ६५३-१.

भाष्यटीकाकृत ६५३-३.

मिश्र १७५-६.

मृग ६५२-१.

म

मज्झिमनिकाय ३५३-११.

मध्यमकवृत्ति ३०९-५; ३६६-२; ३७७-८; ४५५-१.

मनुस्मृति ६५२-१; ७३१-१.

मलधारिहेमचन्द्रसूरी ६२०-१.

मलयगिरियनन्दसूत्रवृत्ति ५९७ धी ६०४-२.

मलयगिरिया ६३५-३.

मल्लवादिन् ४४१-१०; ५९७ धी ६०४-२.

मल्लिषेण ३०८-२.

मत्सरीगोशालक ७१४-४.

महाभारत ४९१-३; ५३६-७; ६५२-१; ७११-२; ७३१-३.

महाभाष्य १७९-१, ३, ४; २२६-९; ३१६-३; ४३१-६;

४७५-४; ६५२-१; ६५३-२.

महायानसूत्रालंकार ३७१-८; ३७७-१.

माठर ७१०-५.

माठरवृत्ति २८१-१, २, ४, ५, ८, ९, ११, १३, १४, १८, १९;

२८२-३, ११, १५; २८३-१; २८४-१, ४, ५, ७, ८, १०,

११, १२, १३; २९६-५; ३०५-८; ३०७-९, १४; ३०९-

४; ५३३-१; ७११-५; ७१२-१; ७३३-९.

माध्यमिक ४५८-६.

मीमांसक ५४३-१३; ५५९-१०; ६४४-३.

मीमांसादर्शन ४३१-७; ४६०-४; ४७९-४; ५५९-१०.

मीमांसाशाबरभाष्य ४३-४.

मीमांसासूत्र ५९७-२.

मुक्तावली ५४०-३.

मूलकल्पसूत्र ६१४-२.

य

यशोविजय १८५-१४; २११-६; २६०-९, १०; २६१-१;

३०८-२; ४८०-३; ५०७-६; ६३१-४; ६३३-२;

७४९-२.

यशोविजयतत्त्वार्थभाष्यव्याख्या २६१-१.

यादवप्रकाश ५३३-२.

यापनीयसंघाप्रगामिन् ६१२-१.

यास्कनिरुक्त ६५३-२.

योगदर्शन ३०७-८; ५९७-२.

योगाचार ४५८-६.

र

रत्नप्रसूरी ५७०-४.

रत्नाकरावतारिका १७०-४; ३२०-२६; ३७६-९; ४४२-२;

४५४-२; ४५५-१; ४७८-५; ४८३-११; ४८८-७;

५४०-३; ५४३-११; ५७०-४.

रत्नमित्र ५३९-७.

राजमल्ल ६३१-४.

राजवार्तिक २६१-१; ५४०-३; ५४३-१३; ५५२-७; ७३१-२.

राजशेखर ३०८-२.

रुद्रिल २९६-८.

ल

लङ्कावतारसूत्र ३०३-३; ३७७-१.

लघीयल्लय ५५२-४; ५५३-८, ९.

लघीयल्लयवृहद्वृत्ति ५५२-७; ५५३-४, ५, ९.

ललितविस्तरावृत्ति २७२-८.

लौकिकन्यायाञ्जलि ३६६-२; ४७५-४; ४७९-४, ५; ५६८-१२; ५९२-९.

व

वराहमिहिराचार्य ६५३-१.

वाक्यपदीय १७९-१, ३, ८; १८०-१, २, ६, ८, ११; १८१-२;

१८२-४, ६; २२२-६, ७, १५; २३६-११; ३१६-१, २;

४३५-२; ४६१-२; ४९१-३; ५३८-८; ५४३-१३;

६५३-२.

वाक्यपदीयटीका ३१६-२; ४९१-३.

वाचकउमास्वाति ७३४-४.

वाचस्पतिमिश्र ४७१-११; ५०३-७; ५२२-५; ५५९-१०; ६५९-८.

वाचस्पतिमिश्रटीका ३१६-३.

वाचस्पत्यकोष ६३६-४.

वाजप्यायन १७९-१, २.

वार्तिक ६५२-१.

वार्तिककार ४६९-६; ४९८-६.

वात्स्यायन ६५९-८.

वात्स्यायनन्यायभाष्य ९९-५; १५३-४; १५४-७; २९५-४;

४२२-१; ४६९-६; ५२१-४; ५२२-२, ८; ५२४-४;

५२८-५; ५३०-६; ५३१-९; ५५९-१०; ५६३-१, ५;

५६६-३, १०; ५७७-७; ५९७-२; ६५९-८; ६६९-६.

वादमहार्णव ३०८-२.

वादिदेवसूरी ५६९-७; ५७०-३.

वायुपुराण ६५६-३.

वार्षगण्य ५३३-१.

विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिर्वाति ५९७-२.

विद्यानन्विन् ६३१-३२-८; ६३४-४.

विद्यानन्दिस्वामिन् ४९१-३; ५६९-७.

विनिश्चय ३२२-३१.

विन्ध्यवासिन् ५३३-२; ५३४-२.

विप्र ६४४-३.

विपाकश्रुताङ्ग २७१-५.

११० सं० प०

विपाकसूत्र ९३-३.

विशेषणवती ५९७-२.

विशेषावश्यकवृहद्वृत्ति ४०६-१.

विशेषावश्यकभाष्य ४४२-२; ४७८-२; ५४०-३; ५५३-९, १०, १३; ५९७ थी ६०४-२; ६१९-४; ६५३-३; ७४६-१; ७४७-१; ७५७-३.

विशेषावश्यकभाष्यटीका } ६०८-७; ६२०-१; ७५०-२, ४.

विशेषावश्यकभाष्यवृत्ति }

वैद्यकसिन्धु ७१३-१०.

वैभाषिक ४५८-६.

वैशेषिक ५४०-३; ५४३-१३; ५५९-१०; ५७४-२;

५९७-२; ६३१-४; ६३३-१; ६५७-३.

वैशेषिकदर्शन ५५१-६; ६३३-३; ६५६-४; ६७६-४;

६८६-३; ७०४-४.

वैशेषिकद्वान्निसिका ६५६-४.

व्याख्याप्रज्ञप्ति भगवतीभङ्ग (जुओ भगवती) २७१-५.

व्याख्याप्रज्ञप्तिस्त्र ६१४-१३.

व्याधि १७९-३.

वृद्धारण्य ५३३-१.

वृद्धाचार्य ५९७ थी ६०४-२.

श

शाङ्करस्वामिन् ६६७-२; ६९३-१.

शाङ्कराचार्य ४६१-२.

शबरस्वामिन् ५७४-३; ५७७-८.

शाब्दानुशासन ४८-५.

शाकटायन ६१२-१; ६३५-३.

शाकटायनव्याकरण २७१-४.

शाक्य ५७४-२.

शाङ्करभाष्य ५९७-२.

शान्तरक्षिन् ४८८-९; ५३३-२; ५७४-६; ५७६-१;

५७८-१४; ६४४-३.

शान्तिपर्वन् ६५२-१.

शाबरभाष्य २०-५; ५४-१; ५४०-३; ५५९-१०;

५७२-४; ५७४-३; ५७६-१; ५९७-२; ७३०-३.

शाबरवचन ७४२-१.

शाश्वतकोश २२६-९.

शास्त्रीपिका ५०५-९; ५३४-८; ५४०-३; ५५४-३.

शास्त्रीपिकायुक्तित्रेहप्रपूर्णी ५०५-९; ५३५-३; ७४२-१.

शास्त्रीपिकायुक्तित्रेहप्रपूर्णीसिद्धान्तवन्धिकाव्याख्या ३६१-३१; ७४२-१.

शास्त्रवातांसमुच्चय १७७-४; २६०-९, १०; ३३१-११;

३७७-२; ३८३-९, १०, ११, १२; ४५६-१; ५३३-

२; ६३१ थी ३३-४; ६४४-३; ७१०-५; ७११-५.

शास्त्रवातांसमुच्चयटीका (लिखित) ४४३-६; ५०७-६;

७४७-१; ७५१-६.

शास्त्रवार्तासमुच्चयव्याख्या २६१-१.

शास्त्रवार्तासमुच्चयस्याद्वादकल्यलता १७५-६; १७९-५, ८;
१८०-२, ४, ८, ११; १८१-२, १९; १८२-४, ६; १८४-
११; १८५-१, २, १४; १९०-१२; १९१-१२, १४, १९;
१९२-१३; १९६-२१; १९८-१०, १२, १८, १९; १९९-
२, ४, ५; २०२-२, ७, १६; २०३-२६; २०७-१०; २०९-
८, १७; २१०-४; २११-४; २१२-२०, २३; २१४-१८,
२३; २१५-१, ७, १५, १६, १८; २१६-१०, १५, २२;
२१८-४, १०, १४; २२०-२, ४, ९, १८; २२१-११, १२,
१६; २२२-३, ८, २१; २२४-१५; २२५-२३; २२६-
५, १३, १४; २२७-९, १०; २२८-५, ९, १३; २६०-१५,
१९; २८१-८; ३०८-२; ३३२-२१; ३३३-६, ११;
३७१-८; ३७६-१५; ३७७-२, ४, ६, ८; ३७९-१,
६, १२; ३८०-१, १०; ४०१-२; ४४३-१; ४४४-२, ४;
४४५-१, ४, १०; ४४९-५; ४५०-१; ४७८-२;
५८२-६; ४९१-३; ४९७-३; ४९९-१, २; ५०२-
१४; ५०३-४, ७, ८; ५०४-३; ५०६-३; ५०८-३, ८;
५१०-१, ७; ५११-१; ५१२-७, ११, १५; ५३३-२;
६३१ श्री ३३-४; ६३९-२; ७१२-१; ७१४-७, ८.

विद्यासमुच्चय ३६६-२.

शीलाङ्ग ६१३-१; ७१०-५.

शीलाङ्गाचार्य ७५७-२.

श्रीधर ५७७-८; ५७८-१४; ६५९-८; ७०६-५.

श्रीधरीयकन्दली ४६९-६.

श्रीभाष्य ३६६-२; ५९७-२.

श्वेताश्वतरोपनिषद् ७१०-५; ७१५-३.

श्लोकवार्तिक ६-५; ७-८; १०-३; ११-२; १८६-९, १०, १२;
१८७-३, ६, ९, १३, १६, १७, २१, २२; १८८-४, ७, ९, १२;
१५, १८; १८९-१, ३, ५, १२, १६, १८; १९०-२, ३, १०,
१३, १५, १८; १९१-१, ३, ४; १९२-१, ३, ५, ७, १०, १२;
१९३-१, ४, ७, १०; १९४-२, ५, ८; १९५-५, १०, १८,
२३; १९६-१, १७; १९७-२, ७, ८, १४; १९८-२, ४, ५,
७, ८, १५; १९९-१, ८, १३, १४, १६; २०४-१९; २११-
१३; २२३-१; २४०-१७, १८; ३१९-३, ६, ८; ३५१-
५; ३५८-२३; ४३३-७; ४९९-१; ५३३-२; ५६४-
८; ५३५-१; ५३७-९, १०, ११; ५४०-३; ५५९-
१०; ५६४-१०; ५७०-३; ५७४-२; ५७५-३; ५७६-
४; ५७७-४, ५; ५७८-१३, १४, ५७९-२, ३, ५;
५८०-३, ४, ७, ८; ५८१-४, ७, ९; ५९७-२; ६४४-३;
६८८-७; ६९५-३, ४, ५; ७४०-१.

श्लोकवार्तिकटीका ४-६; १५-१२; ४६५-६.

श्लोकवार्तिकपार्श्वसारथिमिश्रव्याख्या १९६-१६; १९७-१२;
१९८-८; १९९-७, १७; २०१-८, ९; २४३-२०, २३;

३१९-८; ३६६-२; ४०१-२; ४१४-६; ४३१-७;
४३७-६, ७; ४८३-९; ५०५-९; ५३५-३; ५७७-
४, ५; ७४२-१.

ख

षष्ठभाषानन्दिका २७२-८.

षष्ठदर्शनसमुच्चयबृहद्गीता ४५८-६; ४५९-३; ४६७-११;
४७५-७; ४८१-५; ४८३-९; ५०५-६, ८; ५१०-१;
७१०-५; ७११-५; ७१२-१; ७३३-५.

स

संयुक्तनिकाय ३०९-५.

संक्षेपशारीरक २७३-५.

सप्तमज्ञीतरङ्गिणी ४४२-२; ४५१-७.

समन्तभद्र ५२९-१०; ५९५-१; ६२०-१; ७५७-२.

समवायाङ्ग २७१-५.

सन्मति ३३२-२१.

सन्मतिटीकाकार १८५-१४; ४७८-२.

सर्वदर्शनसंग्रह १७९-१, ३, ४; ३७६-९; ४०१-२; ४१४-
६; ४३५-२, ४; ४५८-६; ४८३-९; ५०५-६.

सर्वार्थसिद्धि २६१-१; ३६६-२; ५५२-७; ६३१-४;
७३५-२.

सांख्य ४-४; १८३-२०; ५४०-३; ५४३-१३; ५९७-२;
६४४-३.

सांख्यकारिका २८१-३, ५, ६; ५३३-१; ५५९-१०; ७३३-
४, ९.

सांख्यकारिकावृत्ति ७११-५.

सांख्यकौमुदी २८४-२; ३०७-९, १६; ५३३-१.

सांख्यतत्त्वकौमुदी ५५९-१०; ५६६-१०.

सांख्यतत्त्वविवेचन ५३३-१.

सांख्यदर्शन ३०९-४; ५३३-१; ५४०-३.

सांख्यप्रवचनभाष्य २७७-१६; ५३३-१.

सांख्यवेदान्तप्रक्रिया ५४०-३.

सांख्यसंग्रह २८१-८.

सांख्यसप्तति ४२३-१९.

सांख्याचार्य ५५९-१०.

सायणमाधव ५०५-६.

सारस्वतव्याकरण २७१-४.

सिद्धसेनसूत्र २६१-१; ५५९-१०; ६२०-१; ६३१-४;
७५७-२.

सिद्धसेनदिवाकर ५९७ श्री ६०४-२; ६३१-४.

सिद्धसेनदिवाकरीय ६३१ श्री ३३-४.

सिद्धसेनीयद्वानिबिधा ६२०-१.

सिद्धान्तकौमुदी १७९-२; ३१३-१, ६; ३८१-१; ३८७-
२; ४०६-३; ४४१-५; ६५२-१.

सिद्धान्तमुफावली ५४६-४.

सिद्धिविनिश्चयटीका (लिखित) ३२६-८; ४६५-६; ४७६-

- ५, ६; ४७९-४; ४८०-२; ४८१-५; ४८२-६; ४८३-११; ४८८-९; ४९८-६; ५००-८; ५०३-७, ८; ५०६-२; ५१०-८; ५१२-२, ७; ५२५-१, २, ४; ५३७-९; ५५३-८; ५६९-७; ७२८-२.
- सिंहसुरिवादिगणिकमाश्रमण ४४१-१०.
- सीमन्धर ५६९-७.
- सुतनिपात ३५३-११.
- सुमङ्गलविलासिनी ३६६-२.
- सूत्रकृताङ्ग २७१-५; ६१३-१५.
- सूत्रकृताङ्गटीका ३३२-२२; ७१०-५.
- सूत्रकृताङ्गटीकाकृत ६१३-१.
- सूर्यसिद्धान्त ७११-१.
- सौगत ५७४-१.
- सौत्रान्तिक ४५८-६.
- स्तुतिकार ६२०-१; ७५७-२.
- स्थानाङ्गसूत्र २७१-५; ४५३-१; ७३४-१.
- स्फुटाशोभिधानकोश ५४०-३.
- स्फोटसिद्धि ४३१-८, ९, १०; ४३२-२; ४३५-३.
- स्याद्वादकारिका (अन्ययोगव्यवच्छेदद्वान्वितिका) ४८३-११; ४८८-७; ५४३-१३.
- स्याद्वादमञ्जरी ३०८-२; ४४२-२; ४५१-७; ४५४-२; ४५५-१.
- स्याद्वादरत्नाकर ६-५; ७०-२; १६९-१०; १७०-४, ७; १७१-१, २, ३, १२; १७२-१; १७७-४, ७; २०२-४, १०, १६; २०३-४, ९; २४८-१९; ३२०-२६; ३७६-१५; ३७७-१२; ३८०-१, ५, १०, ११, १३; ३८१-११; ३८३-८, ९, १०, १२; ४०१-२; ४१४-६; ४३१-७; ४३५-२, ३; ४३७-७; ४६५-६; ४६६-५; ४६७-८; ४६९-६; ४७१-७; ४८३-९; ४८८-७; ४९१-३; ४९९-१; ५००-३, ८, १४; ५०३-७, ८; ५१०-१, ८;
- ५१२-११; ५३३-१; ५३४-२; ५३५-१, ९; ५४०-३; ५४५-१२; ५६२-२; ५६९-३, ७; ५७०-३; ५८७-४, ५; ५९४-४; ६१०-१३; ६११-१; ६१३-१; ६६१-३; ६९१-२; ६९७-१.
- स्वयंभूस्तोत्र ६३९-२; ७५७-२.
- हरिभद्र २६०-९; ५३३-१; ६२७-१; ६३१ शी ३३-४; ७१०-५; ७४९-२; ७५७-२.
- हरिभद्राद्यनन्दिसूत्रश्रुति ५९७ शी ६०४
- हरिभद्रायामुयोगद्वारश्रुति ७५६-५.
- हर्ष ६९७-१.
- हेतुविन्दु ६९१-१.
- हेतुविन्दुतर्कटीका (लिखित) १६९-७; १७१-१; ३१८-१७; ३२०-२४, २६; ३२१-५, २९; ३२२-११; ५६८-८; ५५६-२.
- हेतुमुख १९९-६.
- हेमचन्द्र ३१३-६; ४६१-२; ४८७-५; ५३३-२; ५७०-४; ६५२-१; ७५७-२.
- हेलाराजटीका (वाक्यपदीय) १७९-१, ३.
- हेमचनेकार्थकोश २२६-९; ५२३-६; ६८८-८.
- हेमच्छन्दोनुशासन २७१-१३.
- हेमतत्त्वप्रकाशिकाबृहद्व्यास २२६-९.
- हेमधानुपाठ ३१६-३.
- हेमधानुपारायण १७३-३.
- हेमप्राकृतव्याकरण २७२-७, ८.
- हेमशब्दानुशासन ४८-५; १७३-२; १७९-२; १९०-१; २२५-२४; ३१३-१, ४, ६; ३१६-३; ३८१-२; ३८७-२; ४२१-५; ४४१-५; ५६६-४; ६०५-२; ६५२-१; ६५३-२.
- हेमशब्दानुशासनबृहद्व्यास ४६१-२; ४७१-१०; ४७९-५.

सन्मतिसम्पादने उपयुक्तानां ग्रन्थानां सूचिः ।

- अनुयोगद्वारसूत्र (सुरत-आगमोदय समिति)
 अनुयोगद्वारवृत्ति हरिभट्टीय (रतलाम आवृत्ति)
 अनेकान्तजयपताका (अमदावाद)
 अनेकान्तजयपताकाटीका (काशी-यशोविजय ग्रंथमाला)
 अनेकान्तजयपताकाटीका (लिखिता)
 अनेकभट्टिताक्षरा (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 अपोहतिद्विप्रकरण (सिक्स बुद्धिस्ट न्याय टेक्स्ट बिल्डि-
 ओथेका इंडिका नं. १२२६ सं. हरप्रसादशास्त्री)
 अभिधानचिन्तामणिकोश (काशी-यशोविजय ग्रंथमाला)
 अभिधानपरीपिका (अमदावाद गूजरात पुरातत्त्व मंदिर)
 अमरकोश (मुंबई राजकीय ग्रंथमाला निर्णयसागर प्रेस)
 अष्टछती (मुंबई निर्णयसागर प्रेस)
 अष्टसहस्री (मुंबई निर्णयसागर प्रेस)
 अष्टसहस्रीटीका (लिखिता पूना भांडारकर प्राच्य विद्यासंशो-
 धनमंदिर)
 आचाराङ्गसूत्र (सुरत आगमोदय समिति)
 आचाराङ्गसूत्रटीका (सुरत आगमोदयसमिति)
 आतपरीक्षा (काशी-सनातन जैनग्रंथमाला)
 आत्ममीमांसा (काशी-सनातन जैनग्रंथमाला)
 आवश्यकनिर्युक्ति (काशी-यशोविजय ग्रंथमाला अपूर्ण)
 आवश्यक हरिभट्टीय (सुरत आगमोदयसमिति)
 उत्तराध्ययनसूत्र (सुरत देवचंद लालभाई)
 ऋग्वेद
 ऋक्संहिता
 ओषनिर्युक्ति (सुरत आगमोदयसमिति)
 कठोपनिषद् (ईशायष्टोत्तरशतोपनिषद् मुंबई निर्णयसागर प्रेस)
 कल्पसूत्र मूल (सुरत देवचंद लालभाई)
 कातञ्जव्याकरण (बिल्डिओथेका इंडिका नं. ८१)
 काशिकावृत्ति (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 कुमारसंभव (मुंबई निर्णयसागर प्रेस)
 केवलीमुक्तिप्रकरण (अमदावाद जैन साहित्यसंशोधक)
 गणरत्नमहोदधि (प्रयाग सरस्वती प्रेस संपादक भीम-
 नाथ शर्मा)
 गोमटसार (मुंबई निर्णयसागर प्रेस)
 गण्डपादकारिका (पूना आनंदाश्रम ग्रंथमाला)
 गङ्गानाथ शा अनुवादित (बिल्डिओथेका इंडिका नं. ९८६)
 श्लोकवर्तिक
 चरकसंहिता (कलकत्ता सं० योगेंद्रनाथ सेन)
 चान्द्रव्याकरण (लिप्जीक १९०२ संपा० ई. विन्हीदा)
 जीवविचारप्रकरण (मेसाणा)
 जीवाजीवाभिगमसूत्र (सुरत आगमोदयसमिति)
 जैनतर्कपरिभाषा (भावनगर जैनधर्मप्रसारक समा)
 जैनेन्द्रव्याकरण (काशी-सं. विन्ध्यधरीप्रसाद)
 जैमिनिसूत्र (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति (सुरत आगमोदयसमिति)
 ज्ञानचिन्दु (भावनगर जैनधर्मप्रसारक समा)
 तत्त्वार्थव्याख्या (अमदावाद पोथी आकार)
 तत्त्वार्थटीका (सुरत देवचंद लालभाई पुस्तकाकार)
 तत्त्वार्थभाष्य (पूना आर्हतमत प्रभाकर, कलकत्ता रॉयल एशि-
 याटिक सोसायटी बंगाल)
 तत्त्वार्थराजवार्तिक (काशी-सनातनजैनग्रंथमाला)
 तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक (मुंबई निर्णयसागर आवृत्ति)
 तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालङ्कार (मुंबई निर्णयसागर आवृत्ति)
 तत्त्वार्थसूत्र (मेसाणा)
 तत्त्वसंग्रहकारिका (बडोदरा गायकवाड ग्रंथमाला)
 तत्त्वसंग्रह पत्रिका (बडोदरा गायकवाड ग्रंथमाला)
 तत्त्वोपप्लव (लिखित गूजरात पुरातत्त्व मंदिर)
 तन्त्रवार्तिक (काशी)
 त्रिशिकाविशमि (सं. प्रॉ० सिल्वन् लेवी पेरिस)
 त्रिशिकाविज्ञप्तिभाष्य (सं. प्रॉ० सिल्वन् लेवी पेरिस)
 दशवैकालिकसूत्र (सुरत देवचंद लालभाई)
 दशवैकालिकसूत्रनिर्युक्ति (सुरत देवचंद लालभाई)
 देवीनाममाला (मुंबई राजकीय ग्रंथमाला)
 द्रव्यगुणपर्यायसार (लिखित)
 द्वादशारजयचक्र (लिखित)
 धर्मसंग्रह (बौद्ध) (ऑक्सफर्ड युनिवर्सिटी प्रेस १८८५)
 धर्मसंग्रहणी (सुरत देवचंद लालभाई)
 धर्मसंग्रहणीवृत्ति (सुरत देवचंद लालभाई)
 नयनप्रसादिनी चित्खुस्ती (मुंबई निर्णयसागर प्रेस)
 नथोपदेशवृत्ति (भावनगर आत्मानंदसभा)
 नवतत्त्व
 नियमसार (मुंबई जैन अंबरजाकर कार्यालय)
 नैषधकाव्य (मुंबई निर्णयसागर प्रेस)
 नन्दिसूत्रचूर्णः (रतलामनी आवृत्ति)
 नन्दिसूत्र मलयगिरिटीका (सुरत देवचंद लालभाई)
 नन्दिसूत्रलघुटीका (लिखित)
 न्यायकुसुदचन्द्रोदय (लिखित)
 न्यायदर्शन (काशी-विद्याविलास प्रेस)

न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्य (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 न्यायप्रवेशसूत्र (वडोदरा गायकवाड ग्रंथमाला)
 न्यायप्रवेशसूत्रवृत्ति (वडोदरा गायकवाड ग्रंथमाला)
 न्यायविन्दुप्रकरण (बिस्लिओथेका बुद्धिका नं. ७, १९१८)
 न्यायविन्दुप्रकरणटीका (बिस्लिओथेका बुद्धिका नं. ७, १९१८)
 न्यायमञ्जरी (सं० गंगाधरशास्त्री विजयनगर ग्रंथमाला)
 न्यायवार्तिक (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका (काशी-विद्याविलासप्रेस)
 न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (मुंबई निर्णयसागरप्रेस)
 न्यायावतार (पाठण हेमचंद्राचार्य ग्रंथमाला)
 न्यायावतारटिप्पण (पाठण हेमचंद्राचार्य ग्रंथमाला)
 पञ्चाध्यायी (सुरत जैनविजयप्रेस)
 पञ्चाशकटीका (भावनगर जैनधर्मप्रसारक सभा)
 पञ्चास्तिकाय (मुंबई रायचंद जैन ग्रंथमाला)
 पराशरमाधव (बिस्लिओथेका इंडिका प्रथमभाग)
 परीक्षामुख (सं० जनन्यामदास जैन)
 पाइअलच्छीनाममाला (भावनगर सं० बेचरदास जीवराज दोसी)
 पाणिनीयव्याकरण (मुंबई निर्णयसागरप्रेस)
 पाणिनीयमहाभाष्य (मुंबई निर्णयसागरप्रेस)
 पाणिनीयव्याकरणवार्तिक (मुंबई निर्णयसागरप्रेस)
 पातञ्जलयोगदर्शनवाचस्पतिमिश्रटीका (काशी-विद्याविलासप्रेस)
 प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारसूत्र (काशी-यशोविजय ग्रंथमाला)
 प्रमाणपरीक्षा (काशी-सनातन जैनग्रंथमाला)
 प्रमाणमीमांसा (पूना आर्हतमत प्रभाकर पुस्तकाकार, अमदा-
 वाद पोथीभाकार)
 प्रमेयकमलमार्तण्ड (मुंबई निर्णयसागरप्रेस)
 प्रमेयकमलमार्तण्डटिप्पण (मुंबई निर्णयसागरप्रेस)
 प्रमेयरत्नकोश (भावनगर जैन धर्मप्रसारक सभा)
 प्रवचनसार (मुंबई रायचंद जैन शास्त्रमाला)
 प्रवचनसारोद्धार (सुरत देवचंद लालभाई)
 प्रशमरतिप्रकरण (कलकत्ता रॉयल एशियाटिक सोसायटी
 बेंगाल तत्त्वार्थभाष्यपुस्तकान्तः)
 प्रशस्तकन्दली (विजयनगर ग्रंथमाला सं० विध्वेश्वरीप्रसाद
 द्विवेदी)
 प्रज्ञापनासूत्र (सुरत देवचंद लालभाई)
 प्राकृतपिङ्गल (कलकत्ता सं० चंद्रमोहन घोष)
 प्राकृतप्रकाश (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 प्राकृतमञ्जरी (मुंबई निर्णयसागर प्रेस)
 प्राकृतरूपावतार (सं. ई. हुल्स-रॉयल एशियाटिक सोसायटी)
 बृहदारण्यकोपनिषत् (पूना आनंदाश्रम संस्कृत ग्रंथमाला)
 बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्य (पूना आनंदाश्रम संस्कृत ग्रंथमाला)
 बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिक (पूना आनंदाश्रम संस्कृत
 ग्रंथमाला)
 बृहद्व्यसंग्रह (मुंबई रायचंद जैन शास्त्रमाला)

बृहत्संहिता (काशी-पं. सुधाकर द्विवेदी संपादित)
 बोधिचर्यावतार प्रज्ञापारमितापञ्जिका (बिस्लिओथेका इंडिका
 १५०)
 ब्रह्मीयविश्वकोश (कलकत्ता आश्रुति)
 ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्य (मुंबई निर्णयसागरप्रेस)
 ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यभामतीटीका (मुंबई निर्णयसागरप्रेस)
 भगवद्गीता (मुंबई निर्णयसागर प्रेस)
 भगवतीसूत्र (रायचंद जिनागमसंग्रह)
 भगवतीसूत्रटीका (सुरत आगमोदयसमिति)
 भामहालङ्कार (मुंबई राजकीय ग्रंथमाला)
 मज्झिमनिकाय (सी. वि. राजवाडे संपादित)
 मध्यमकवृत्ति (बिस्लिओथेका बुद्धिका नं. ४)
 मनुस्मृति (मुंबई निर्णयसागरप्रेस)
 महाभारत आदिपर्व (मुंबई निर्णयसागरप्रेस)
 महाभारत वनपर्व (मुंबई निर्णयसागरप्रेस)
 महाभारत शान्तिपर्व (मुंबई निर्णयसागरप्रेस)
 महायानसूत्रालङ्कार (पेरिस १९०७ सं० सिल्वन लेवी)
 महाव्युत्पत्ति (बिस्लिओथेका बुद्धिका नं. ११)
 माठरवृत्ति (साङ्ख्यकारिका) (काशी-चोखंबा ग्रंथमाला)
 मीमांसादर्शन (काशी-विद्याविलासप्रेस)
 यास्कनिष्कृत (मुंबई राजकीय ग्रंथमाला)
 योगदर्शन (काशी-विद्याविलासप्रेस)
 पातञ्जलदर्शन (काशी-विद्याविलासप्रेस)
 रत्नाकरावतारिका (काशी-यशोविजय ग्रंथमाला)
 रामायणअरण्यकाण्ड (मुंबई निर्णयसागरप्रेस)
 लघीयख्य (मुंबई माणिकचंद दिगंबर जैनग्रंथमाला)
 लघीयख्य खोपज्ञ बृहद्वृत्ति (लिखित)
 ललितविस्तार (सुरत देवचंद लालभाई)
 लौकिकन्यायाज्ञालि (मुंबई निर्णयसागरप्रेस)
 लङ्कावतारसूत्र (कलकत्ता सं. शरचंद्रदास अने विद्याभूषण)
 वाक्यपदीयमूल (काशी-चोखंबा ग्रंथमाला)
 वाक्यपदीयटीका हेलाराजकृता (काशी-चोखंबा ग्रंथमाला)
 वाक्यपदीयटीका पुण्यराजकृता (काशी-चोखंबा ग्रंथमाला)
 वाचस्पत्यकोश (कलकत्ता)
 वात्स्यायनभाष्य (काशी विद्याविलासप्रेस)
 व्यासभाष्य (पूना आनंदाश्रमग्रंथमाला)
 वायुपुराण (बिस्लिओथेका इंडिका नं. ८५)
 विशेषणवती (लिखित)
 विशेषणवत्यकवृहद्वृत्ति (काशी-यशोविजय ग्रंथमाला)
 विशेषणवत्यकभाष्य (काशी-यशोविजय ग्रंथमाला)
 विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि (सं. प्रॉ. सिल्वन लेवी पेरिस)
 वैजयन्तीकोश (मद्रास राहकारीप्रेस)
 वैद्यकसिन्धु (कविरत्न उमेशचंद्र गुप्त कलकत्ता)
 वैशेषिकदर्शन (मुंबई गुजरातीप्रेस, काशी-विद्याविलासप्रेस)

वैशेषिकद्वारिषिका (भावनगर जैनधर्मप्रसारक सभा)
 शाकटायनव्याकरण (मद्रास १८९३ नी आवृत्ति)
 शाबरभाष्य (काशी-विद्याविलासप्रेस)
 शाश्वतकोश (पूना सं. कृष्णाजी गोविंद ओक)
 शास्त्रीपिका युक्तिलेहप्रपूर्णीसिद्धान्तचन्द्रिकाव्याख्यायुता
 (मुंबई निर्णयसागरप्रेस)

शास्त्रवार्तासमुच्चय (सुरत देवचंदलालभाई)
 शास्त्रवार्तासमुच्चयस्याद्वादकल्पलताटीका (सुरत देवचंदलालभाई)
 शिखासमुच्चय (बिल्डिओथेका बुद्धिका नं. १. १९०२ नी
 आवृत्ति)

श्रीभाष्य (मुंबई राजकीय ग्रंथमाला)
 श्वेताश्वतरोपनिषत् (मुंबई निर्णयसागरप्रेस)
 श्लोकवार्तिक (काशी-चोखंबा ग्रंथमाला)
 श्लोकवार्तिकपार्थसारथिमिश्रव्याख्या (काशी-चोखंबा ग्रंथमाला)
 षड्दर्शनसमुच्चय (भावनगर आत्मानंद सभा)
 षड्दर्शनसमुच्चयबृहद्वृत्ति (बिल्डिओथेका इंडिका नं. १६७)
 षड्भाषाचन्द्रिका (सं. कमलाशंकर प्राणशंकर त्रिवेदी)
 (मुंबई राजकीय ग्रंथमाला)

सनातन जैनग्रन्थमाला प्रथमगुच्छक
 सन्मतितर्कप्रकरण (अमदावाद गूजरातपुरातत्त्वमंदिर)
 सप्तमञ्जीतरङ्गिणी (मुंबई रायचंद जैनग्रंथमाला)
 सर्वदर्शनसंग्रह (पूना भांडारकर प्राच्यविद्यासंशोधनमंदिर)
 सर्वार्थसिद्धि (कोल्हापुर जैनंद्र मुद्रणालय)
 सारस्वतव्याकरण (मुंबई निर्णयसागरप्रेस)
 सिद्धिविनिश्चय (लिखित)
 सुतनिपात (पूना-पि. वि. बापट)
 सूत्रकृताङ्गसूत्र (सुरत आगमोदयसमिति)
 सूत्रकृताङ्गटीका („)

सुमङ्गलविलासिनी (पालिटेक्स्ट सोसायटी १८८६)
 सूर्यसिद्धान्त (उदयनारायणसिंह आर्यनो हिंदी अनुवाद)
 संक्षेपशारीरक (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 संयुक्तनिकाय (पालिटेक्स्ट सोसायटी १८९८)
 साङ्ख्यकारिका (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 साङ्ख्यदर्शन (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 साङ्ख्यप्रवचनभाष्य (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 साङ्ख्यसंग्रह (काशी-विद्याविलास प्रेस)
 स्थानाङ्गसूत्र (सुरत आगमोदयसमिति)
 स्थानाङ्गटीका (सुरत आगमोदयसमिति)
 स्फुटार्थअभिधर्मकोशव्याख्या (बिल्डिओथेका बुद्धिका नं. २१)
 स्फोटसिद्ध्यन्यायविचार (त्रिवेन्द्र-संस्कृतग्रंथमाला)
 स्याद्वादमञ्जरी (पूना-आर्हतमतप्रभाकर)
 स्याद्वादरत्नाकर (पूना-आर्हतमतप्रभाकर पुस्तकाकार, अमदा-
 वाद पोथी आकार)
 खयंभूस्तोत्र (श्रीधर प्रेस सोलापुर)
 हेतुमुख
 हेतुविन्दुतर्कटीका (अमदावाद गूजरातपुरातत्त्वमंदिर लिखित)
 हैमअनेकार्थकोश (सं. भीयोडोर जचेरी एज्युकेशन सोसा-
 यटी प्रेस)
 हैमच्छन्दोऽनुशासन (मुंबई निर्णयसागर आवृत्ति)
 हैमतत्त्वप्रकाशिका बृहद्व्यास (हैमचंद्राचार्य ग्रंथमाला पाटण)
 हैमधातुपारायण (मुंबई सं. जोह. किर्ट एज्युकेशन सोसा-
 यटी प्रेस)
 हैमप्राकृतव्याकरण (मुंबई राजकीय आवृत्ति)
 हैमव्याकरणबृहद्वृत्ति (अमदावाद आवृत्ति)
 हैमव्याकरण (अमदावाद आवृत्ति)

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત

પુરાતત્ત્વ મંદિર ગ્રન્થાવલી

આર્યવિદ્યાપાઠાવલી

- ૧૭ વૈદિક પાઠાવલી—સં૦ શ્રી૦ રસિકલાલ છોટાલાલ પરીક્ષ. કિં૦ ૩-૮-૦
૫ ઉપનિષત્પાઠાવલી—સં૦ શ્રી૦ દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર. કિં૦ ૦-૧૨-૦
૧ પાલીપાઠાવલી—સં૦ શ્રી૦ જિનવિજયજી. કિં૦ ૦-૧૪-૦
૨ પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ—,, ,, કિં૦ ૦-૧૨-૦

મૂળ પાલીગ્રન્થ

- ૬ અભિધમ્મત્થસંગહો—(બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાથમિક ગ્રંથ)
સં૦ અ૦ ધર્માનંદ કોસમ્બી. કિં૦ ૨-૦-૦
૯ અભિધાનપ્પદીપિકા—(પાલી ભાષાનો શબ્દકોષ)
સં૦ શ્રી૦ જિનવિજયજી કિં૦ ૫-૦-૦

ગૂજરાતી ભાષામાં બૌદ્ધ ગ્રન્થો

- ૧૨ ધમ્મપદ—સં૦ અ૦ ધર્માનંદ કોસમ્બી. કિં૦ ૧-૦-૦
૧૩ સમાધિમાર્ગ—,, ,, કિં૦ ૦-૮-૦
૧૪ બૌદ્ધસંઘનો પરિચય—,, ,, કિં૦ ૨-૦-૦
૭ બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ—લે૦ ,, કિં૦ ૨-૮-૦

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થો

- ૧૦ સન્મતિતર્ક ભાગ ૧—સં૦ પં૦ સુખલાલજી તથા પં૦ બેચરદાસ દોશી કિં૦ ૧૦-૦-૦
૧૬ ,, ,, ૨—,, ,, ,, ,, ,, કિં૦ ૧-૦-૦
૧૮ ,, ,, ૩—,, ,, ,, ,, ,, કિં૦ ૨-૦-૦
૧૯ ,, ,, ૪—,, ,, ,, ,, ,, કિં૦ ૨-૦-૦
૨૦ તત્ત્વાર્થસૂત્ર (ગૂજરાતી) વિ૦ પં૦ સુખલાલજી ,, ૨-૪-૦
૨૧ સન્મતિતર્ક ભાગ ૫—સં૦ પં૦ સુખલાલજી તથા પં૦ બેચરદાસ દોશી ,, ૧૦-૦-૦

વ્યાકરણગ્રન્થ

- ૧૫ પ્રાકૃત વ્યાકરણ—(ગૂજરાતી ભાષામાં પ્રાકૃતભાષાનું વ્યાકરણ)
લે૦ પં૦ બે૦ જી૦ દોશી કિં૦ ૪-૦-૦

અલંકારગ્રન્થ

- ૧૧ કાવ્યપ્રકાશ—અનુ૦ શ્રી૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક અને
શ્રી૦ ર. છો. પરીક્ષ. કિં૦ ૧-૮-૦

ગુજરાતી સાહિત્યને દીપાવનારા ગ્રન્થો

૩ આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા—છીંટની પટ્ટી.	કિં० ૨-૦-૦
ચામડાની પટ્ટી.	કિં० ૨-૮-૦
૪ પ્રાચીન સાહિત્ય—(શ્રીરવીન્દ્રનાથ ટાગોરના પુસ્તકનો અનુવાદ)	કિં० ૦-૭-૦
૮ આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ—લે० ઋગ્વેદી.	કિં० ૩-૮-૦
પ્રાચીન ગુજરાતીગદ્યસંદર્ભ—સં० શ્રી० જિનવિજયજી.	કિં० ૩-૦-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત

શ્રીરાયચન્દ્ર જિનાગમસંગ્રહ

ભગવતીસૂત્ર ભાગ ૧—(મૂલ અને ટીકાના ગુજરાતી અનુવાદ સહિત)

અનુ० પં० બે. જી. દોશી કિં० ૯-૦-૦

” ” ૨—	” ” ” ”
” ” ૩—	અનુ० પં० ભગવાનદાસ દોશી. ” ૧૦-૦-૦
” ” ૪—	” ”

શ્રીપૂજાભાઈ જૈન ગ્રંથમાલા

૧ સુત્તનિપાત (બૌદ્ધ ગ્રંથ)

ગુજરાતીમાં અનુવાદક:—અધ્યાપક ધર્માનન્દ કોસમ્બી

૨ ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ (નાયાધર્મકહાઓનો અનુવાદ)

અનુવાદક:—પંડિત બેચરદાસ દોશી

છપાતા ગ્રંથો

૩ મજ્ઞિમનિકાય (બૌદ્ધ ગ્રંથ)

ગુજરાતીમાં અનુવાદક:—અધ્યાપક ધર્માનન્દ કોસમ્બી

૪ ભગવાન મહાવીરના દશ શ્રાવકો (ઉપાસકદશાનો અનુવાદ)

અનુવાદક:—પંડિત બેચરદાસ દોશી

૫ સન્મતિ પ્રકરણ (ગુજરાતી વ્યાખ્યા વિવેચન અને વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના

સહિત) વિ० પં० સુખલાલજી તથા પં० બેચરદાસ દોશી

પુરાતત્ત્વ પ્રકાશિત ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫.

પુરાતત્ત્વ ત્રૈમાસિકના આજ મુઘીમાં પ્રકટ થઈ ચુકેલાં ૧, ૨, ૩, ૪ અને ૫ પુસ્તકોની બાંધેલી થોડી નકલો તૈયાર છે. એ દરેક પુસ્તકમાં જૈન, બૌદ્ધ અને હિંદુ સાહિત્યને લગતા અનેક પ્રકારના અને ઉચ્ચ કોટિના અનેક લેખોનો ઉત્તમ સંગ્રહ થયેલો છે. પ્રત્યેક પુસ્તકમંડારમાં અને વિદ્વાન્ અમ્યાસિઓએ ગૃહસંગ્રહમાં એ પુસ્તકો અવશ્ય સંગ્રહવા યોગ્ય છે.

મૂલ્ય દરેક પુસ્તકનું રૂ० ૫-૧૨-૦ ટપાલ ચર્ચ જુદો.

પ્રાપ્તિસ્થાન—

મંત્રી—ગુજરાત પુરાતત્ત્વમંદિર,

અમદાવાદ

